

X 240315
FÖLDES GYÖRGY

Ívek és töréspontok

Gazdaság, politika, ideológia 1945 után

Tanulmányok

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001256182

Megjelent
a Politikatörténeti Alapítvány,

PTa

a Politikatörténeti Intézet,

PTI

a Lukács György Alapítvány,
és az „Európa a polgárokért” program

támogatásával

ISBN 978 963 9697 84 3

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
www.napvilagkiado.hu
Első kiadás: 2018

© Földes György, 2018

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva.

A kiadásért felelős a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója

Felelős szerkesztő: Gellériné Lázár Márta

Névmutató: Darvasi Piroska

Borító: Janković Milán

Tördelés: Volos Bt.

Nyomás, kötés: OOK-Press Kft., Veszprém

Felelős vezető: Szathmáry Attila

Megjelent: 33,25 ív (A/5) terjedelemben

Printed in Hungary

X 270315

Tartalom

Előhang – a jelenkor-történetírásról.....	VII
1945 és a világtörténelem.....	1

I. GAZDASÁG ÉS POLITIKA

Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok, 1948–1973.....	9
Egyszerűsítés, mechanizmus és iparirányítás, 1953–1956	36

II. 1956/57

Buharin és Nagy Imre	75
1956 és a magyar felkelés	85
Kádár János és a nemzet (1956. november)	98

III. KÁDÁR ÉS A KÁDÁRIZMUS

A Kádár-korszak jellegzetességei.....	107
A Kádár-rendszer és a munkásság	123
Kádár János és a magyar desztalinizáció	138
Kádár János és az erdélyi magyarság.....	156
Ívek és töréspontok Kádár János politikai pályáján.....	194
Aczél György és a kádárizmus.....	211

IV. ESZMÉK ÉS IDEOLÓGIÁK

A jövőtől a jelen felé. A pártoktatási kézikönyvek szocializmusképe, 1945–1983.....	239
Történeti megjegyzések az államszocializmus legitimitásproblematikájához...	264
Utópia és felelősség: Gáll Ernő baloldalisága.....	275
Kettős tükör: 1968–2008.....	306
Már nem '68, még nem '89: ideológiák a hetvenes években.....	331
A 20. század uralkodó eszméi és a magyar történelem.....	344
A centrum, a periféria és az ember (Utószó helyett).....	355
A tanulmányok eredeti megjelenési helye.....	361
Névmutató.....	362

Előhang

– a jelenkor-történetírásról

Egy negyedszázad történeti munkásságát felölelő tanulmánykötet előszava valójában utószó a korábban írt munkákhoz. Kínálkozó alkalom a magyarázkodásra. Ezzel a lehetőséggel nem szeretnék élni, de kihasználtnak sem akarom hagyni. Ezeket a bevezető gondolatokat ezért arra igyekszem felhasználni, hogy a jelenkorkutatás sajátosságainak és problémáinak rövid jellemzésével értelmezési keretet adjak a kötetbe válogatott elemzésekhez.

A jelenkort, a közelmúltat kutató történész többszörösen is érzi az időt, az idő megnyúlását, annak szakadásait és múlását. Elviccelhetném ezt a témát azzal, hogy a kötet egyes tanulmányai jelenkor-történetiként születtek, de mára „közelmúltivá” váltak – egyértelműen igaz ez a nyolcvanas években keletkezettekhez. Ezzel azonban félrevinném az elindított gondolatmenetet.

A jelenkor történetét megismerni akaró kutató számára az idő első látásra túl közeli. Ettől az érzéstől úgy szabadulhat meg, ha a rövid időtartam mögött keresni kezdi azt a hosszabb távot, amelybe a jelen illeszkedik, vagy amelyet megtör. A jelen általában az időt (a történelmet) szűk térré szorítja össze, néha viszont – fordulatoknál és töréspontoknál – széles perspektívát nyit előtte. Mindkét esetben az a látszat, hogy a pillanat győz a trend, a tendencia fölött. Előfordulhat ez is, de a történész mégsem eshet a látvány fogságába, keresnie kell a véletlen mögött a társadalomban, gazdaságban, politikában működő törvényszerűségeket, a hosszabb időtáv és a korábbi nemzedékek által formált struktúrákat. Ám a tendenciák és a struktúrák nem döntenek az emberek helyett. Éppen a sokféle egymás melletti és egymásnak feszülő érdek és akarat az, amely eltéríti megsabottnak ítélt pályájáról az időt. Ugyanakkor éppen a különböző érdekek és akaratok összeütközésének köszönhetően az eredeti tervek soha nem úgy, nem az eredetileg szándékolt tartalommal és formában valósulnak meg, ahogy a tervezők megfogalmazták azokat.¹ Nincs eleve elrendelt történelem, de nincs korlátozás nélkül rajta uralkodó jelen sem. Az ütköző, illetve együttműködő akaratok és erők eredője, a küzdelmükből és konfliktusaikból meg-

¹ Lásd erről Friedrich Engels J. Blochoz írt levelét. (1890. szeptember 21–22.) In Marx–Engels: *Válogatott levelek*. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1950, 492–493.

születő eredmény az, amely a törvényszerűségnek érvényt szerez, amely megmutatja a társadalom valós struktúráját és viszonyait.

A jelenkor és a közelmúlt kutatása nemcsak az idő egyidejű vonzása és taszítása miatt sajátos ága a történettudománynak. Három irányból is nyomás nehezedik e terület művelőire.

Egyfelől szembesülniük kell a még élő történelmi szereplőkkel, a társadalom kommunikatív emlékezetével.² Nehéz lenne kétségbe vonni: az egykori események még élő résztvevői bizonyos részleteket jobban ismernek a történésznél. Ráadásul saját érintettségüknél és aktuális érdekeltségüknél fogva ők bizonyos tényeknek és összefüggéseknek nagyobb, másoknak kisebb jelentőséget tulajdonítanak a rész és egész viszonyának tisztázására kötelezett tudósnál, akinek kötelessége mások emlékezetét, az eseményeket, tényeket rögzítő forrásokat is kritikailag értelmezni. A történész nem játszhat a közönségnek, nem lehet tekintettel arra, mit akar hallani az egykori résztvevő vagy a mai közönség. Neki azt kell mondania és írnia, amit igaznak tart, és amit a közönségnek meggyőződése szerint tudnia kell.

Másfelől általában nagyobbak a politikai-emlékezetpolitikai elvárások a többi korszakon dolgozó kollégáihoz képest a jelenkorkutatóval szemben. (Ez alól kivételt jelentenek a nagy történelmi, a nemzetté válás folyamatát, a nemzettudat sarokköveit jelző évfordulók, amelyek tiszteletet és illemtudást követelnek e témák kutatóitól.) A jelenkor-történetírásra azért is nehezedik nagyobb nyomás, mert szemben azzal, amit az előbb a tisztességes történészi hozzáállásról mondtam, nem igaz a politikai elit magatartására, már ami a történelmet illeti. Hiszen az egymással küzdő, hatalmon vagy ellenzékben lévő pártok nem tekinthetnek el közönségük, szavazóbázisuk elvárásaitól, érzékenységétől, tekintettel kell lenniük e választói-támogatói csoportok identitására, sőt a maguk oldalán kell újjáteremteniük, megvédeniük azt.

Van ennél erősebb kényszer is, amely nem engedi meg, hogy a politikai szereplők közömbösek vagy semlegesek maradjanak a jelenkor és a közelmúlt történeti feltárását illetően: ez a valami ők maguk, saját politikai életrajzuk. Ennek ideáltipikus példáját a magyar történelem szolgáltatja. Magyarországon az elmúlt száz évben, 1918 és 2018 között a mindenkorin hatalmon lévő politikai elit elvárásai a megszokottnál jóval intenzívebbek voltak, és azok is maradtak mind a mai napig, mint a világban vagy Európában általában. Ennek magyarázata a világ- és európai átlagnál jóval több rendszerváltás, amely ugyanennyi politikai, sőt gazdasági és kulturális eltváltással járt együtt.³ Ezek az egymást többször rendkívül gyorsan követő, általában drámai és erőszakos formában lejátszódó fordulatok sokszor nem az éppen hatalmon lévő alacsony színvonalú kormányzása vagy lejárátódása miatt, vagy ellenkezőleg, nem az ellenzék szívós és eredményes tevékenységének eredményeként következtek be. Többségük külső hatásra, vesztett háborúk és erős külső,

² Erről a témáról lásd Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 2013; Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Budapest, Typotex Kiadó, 2007; Pataki Ferenc: Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány*, 2010/7.

³ Erről a vonatkozásról lásd: Földes György: Kihívás és válasz. Néhány gondolat a magyar politikáról és politikatörténetéről. In: *Kiemelés tölem. Emlékkönyv Kántor Lajos 70. születésnapjára*. Szerk. Balázs Imre József, Horváth Andor, Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, Korunk, Komp-press Kiadó, 2007.

nagyhatalmi beavatkozással összefüggésben zajlott le. Ez a tény még tovább fokozta a hatalomgyakorlás ideológiai megalapozása iránti igényt, a legitimációs deficit mihamarabbi eltüntetése iránti elvárást, mivel a frissen hatalomhoz jutottak nem alapozhatták jogcímüket a nagyhatalmak akaratára. Ezért a történelem vagy éppen a bal- vagy a jörszerencse következtében a hatalmat megszerző csoportosulás mindent megtett annak érdekében, hogy az előtte regnálókra hárítsa a felelősséget a nemzet sanyarú sorsáért. Ezzel együtt a hatalom új birtokosai azt is bizonyítani igyekeztek, hogy ők mindent elkövettek a katasztrófa elkerülése érdekében. Ebből következően nem a külső akaratnak, hanem saját maguknak köszönhetik hatalomra jutásukat. Ez a legitimációs igény persze nagy kihívást jelentett és jelent ma is a jelenkortörténészek számára.⁴

A harmadik irány, ahonnan a jelenkor-történetírásra nyomás nehezedik, az maga a történészszakma, a történettudomány. Sok történész ma is megkérdőjelezi a csak évtizedes távolságra lévő történelem tárgyilagos, a szakma előírásainak és normáinak megfelelő leírásának és értelmezésének a lehetőségét. Ezt a véleményt sok igénytelen és/vagy politikai megrendelésre készült munka támasztja alá. Nagyobb kockázat nélkül kijelenthető: a szakma szigorú a jelenkor-történetírással szemben. Vissza is kérdezhetünk azonban: megengedheti-e magának a régebbi (lezártnak tekintett) múlt kutatója, hogy ne izgassa, ami van, hogy ne értse a jelent?

Mindez, tehát a három irányból érkező nyomás és az onnan gyakorolt ellenőrzés elégséges alapot ad arra, hogy a „jó érzésű” történész másra hagyja a közeli időszak világának, társadalmának, politikájának, gazdaságának és kultúrájának a kutatását. Ez a más nem feltétlenül történész, sőt. A társadalomtudományok nem háríthatják el maguktól a jelen kutatását, az elmúlt másfél évszázad tudományos fejlődése egyértelművé tette számukra a történeti, a diakronikus szemlélet hasznát az aktuális valóság megismerésében. Nincs modern társadalomtudomány történetiség nélkül. Így a magában kételkedő, de a társtudományokat tisztelő történész számíthat arra, hogy a közgazdászok, politikusok, szociálpszichológusok stb., ha megfelelően végzik feladatukat, akkor sok érvényeset mondanak a jelen előzményeiről, a jelenkorról. Más esetekben jönnek az értelmezést magukra vállaló népszerűsítő irodalomban járatos polihistorok és újságírók, illetve az erkölcsi érzéküktől és művészi elképzeléseiktől hajtott alkotók, akik jól-rosszul, de segítenek a közelmúlt megjelenítésében. Nincs ok arra, hogy történészként lenézzük ezeket a műfajokat és az elkészült könyveket, műveket. Különösen fontosak a színvonalas, a történelem emberi-erkölcsi oldalát, konfliktusainak mélységét megmutató műalkotások.

De mit tegyen az a történész, aki a maga eszközeivel segíteni akarja a jelen megértését és megértetését, aki fontosnak tartja, hogy segítsen az itt és most élőknek a tájékozódásban, önmaguk megismerésében? Ne hátráljon meg a nehézségek láttán – ez a véleményem. A tudás felhalmozásából nem maradhat ki egyetlen nemzedék sem, különösen vonatkozik ez a tudománnyal foglalkozókra. Mindegyiknek el kell

⁴ Ismerünk persze olyan helyzetet is, amikor a hatalomgyakorló hosszú időn át uralkodik, de a politikáját sokszor változtatja az új helyzeteknek vagy a saját elképzeléseinek megfelelően. Ez komoly kihívás elé állít egy udvari történészt. Ezt a helyzetet mélyen és iróniával modellezi Stefan Heym: *Dávid király krónikája* című regénye (Budapest, Európa Könyvkiadó, 1977).

végeznie a maga feladatát. A közelségnek vannak előnyei is, mint ahogy a távol-ságnak is vannak hátrányai. Az előbbiek kihasználása, az utóbbiak kiküszöbölése megkerülhetetlen feladat a történészek számára. Bízunk abban, hogy a lelkiismeretesen elvégzett kutatómunka révén feltárt összefüggések, a minél teljesebb magyarázatok közelebb visznek a valóság minél teljesebb megismeréséhez. Kétségtelen: a következő történész-nemzedék egy nagyobb távlat birtokában más eredményekre juthat, más vonatkozásokat tarthat fontosabbnak, de ezt éppen azért teheti meg, mert van, lesz mire építkeznie.

Baj van, ha sok ma élő nem érdekel a múlt, a múltunk. Bár erre ma több okuk van, mint korábban. Miért is? Azért, mert a felgyorsult idő, a hétmérföldes léptekkel haladó globalizáció és a korábban elképzelhetetlen mértékű technikai-technológiai fejlődés korában leértékelődik a múlt szerepe a világ, a viszonyaink formálásában. Ezek az átalakulások sokféle tudást amortizálnak, és szakadékokat teremtenek az elől haladók, a hátraszorultak, illetve az egymást szorosan követő generációk között. Sovány vigasz, hogy a következő nemzedékek is könnyen hasonló sorsra juthatnak. A legfontosabb, hogy önmagunkat, a világunkat értsük. Ezért is szükséges a történettudomány, a jelenkortörténet, amely nem térhet ki a feladat elől. Maga a probléma, a szakadás múlt és jelen között nem vadonatúj, mint ahogy az a felismerés sem, miszerint a jelen és a múlt megismerése egymást feltételezi, Marx óta még inkább nem az.

Érdemes felidézni, mit mondott erről Marc Bloch, a francia Annales-iskola meghatározó történésze a 20. század közepén. Szerinte azok a történészek, akik lehetetlennek ítélik a jelenkor elfogulatlan vizsgálatát, „meg szeretnék óvni a szűz Kliót a túlforró érintésektől”. Ám akadnak olyanok is, akik megismerhetőnek tekintik a jelent, a feladatot a társadalomtudományokra bízák, mondván, az, ami van, önmagából nyeri el magyarázatát. Így „nézik a pusztán kíváncsiak közül is sokan. A távolabbi korszakok amolyan értelmetlen szellemi luxusként csábítják őket. Az egyik oldalon egy maroknyi régiségvadász boncolgatja, gyászos kedvtelésül a halott isteneket. A másikon szociológusok, publicisták, közgazdászok kutatják, és csakis ők az élő jelent.” Bloch megjegyzi: azt a helyzetet, miszerint a ma élő ember távol érzi magát az elődeitől, a modernitás, a gyors technikai fejlődés idézte elő. Ebből azonban még nem következik, hogy teljes mértékben meghatározhatná önmagát, mert ehhez abszolút rugalmasan alkalmazkodni képes struktúrára lenne szükség. Ez pedig lehetetlenség. Ezért feltételezi egymást a múlt és a jelen megismerése: „az élő megragadni, ez a történész fő képessége”.⁵

Nemcsak a világ alakult át viharos tempóban az elmúlt évtizedekben.⁶ Átrendeződött a történettudomány és a jelenkor-történetírás is. Megingott a haladásba, a történelem irányába vetett hit, a posztmodern megrendítette a történettudományban azt a meggyőződést, amit a pozitivizmus, a marxizmus és az Annales-iskola alátámasztott, miszerint a múlt megismerhető. Ezzel összefüggésben egyes ágai a történettudománynak, mint pl. a gazdaságtörténet, háttérbe szorultak, mások, mint az

⁵ Marc Bloch: *A történész mestersége*. Budapest, Osiris Kiadó, 1996. 33–38.

⁶ Lehetetlen itt nem utalni Joseph E. Stiglitz: *A viharos kilencvenes évek* című könyvére (Budapest, Napvilág Kiadó, 2005).

emlékezet- és megéléstörténet, mikrotörténet és a történeti antropológia, előtérbe kerültek. Ezt a folyamatot itt csak annyiban érdemes jelezni, amennyiben elősegíti e kötet elhelyezését. Talán világos az eddigiekből: fontosnak tartom a posztmodern felvetéseit, de nem osztom a relativizmusát.

A rendszerváltás utáni magyar jelenkor-történetírásban három, egymástól elkülönülő tendenciát látok érvényesülni. Közülük az egyik a hagyományos pozitivisták politikátörténet-írás; a másik a diskurzuselemzésre épülő történeti elemzés és történeti elbeszélés; a harmadik az emlékezet- és megéléstörténet a maga antropológiai, mikrotörténeti módszertanával. Magam részéről kitartok a Bloch-féle felfogás mellett. Ebből következően a politikátörténetet a gazdasággal, az ideológiákkal összefüggésben, de mint társadalomtörténetet igyekszem művelni. Nem tagadom ugyanakkor, hogy a politikanak megvan a maga autonómiája, relatív önállósága, megvannak a saját törvényszerűségei a társadalmi élet egészében. Éppen ezért fontos megtalálni a kapcsolatát ezzel az egésszel, a társadalmi viszonyokkal. A politikátörténet társadalomtörténetként művelése álláspontom szerint legalább három dolgot jelent. Elsőként azt, hogy a politikátörténész törekszik a politikai folyamatok és a társadalmi struktúra közötti viszony, a nagy társadalmi osztályok, csoportok, rétegek közötti kölcsönös kapcsolatok tisztázására. Másodikként – az elsővel összefüggésben – az így felfogott politikátörténet a politikai aktorok mögött keresi a kollektív társadalmi szereplőket, vagyis azt kutatja, hogy mi az önmagukon, a hatalmi küzdelmeken túlmutató értelmük a közélet színpadán zajló konfliktusoknak, kit és mit képviselnek valójában a szereplők. Harmadik vonásként emelném ki, hogy a politikátörténetnek fel kell „élesztenie” a vizsgált kor szereplőit a konfliktusaik, a folyamatok és struktúrák elemzésével, hogy ily módon megismertesse az utódokkal azokat a realitásokat, szükségszerűségeket és lehetőségeket, amelyek között az elődeiknek tevékenykedniük kellett.

Ebből a szempontból fontos segítséget, kapaszkodót adott Arnold Toynbee a kezünkbe a „kihívás–válasz” megközelítés kidolgozásával. Számomra ez azt jelenti, hogy meg kell vizsgálni, milyen kihívásra kellett válaszolniuk adott korban és helyzetben a történelem szereplőinek. A történészi munka magának a kihívásnak a nevesítése, megtalálása, illetve annak tisztázása, hogy milyen válasz született a kihívásra és miért éppen az. Ez adja meg az értékelés lehetőségét, azt, hogy ne az utólagos bölcsesség alapján osszunk érdemjegyeket a történelmi szereplőknek. Ebben az értelemben a politikátörténet feladata nem az, hogy egy feltételezett cél és/vagy egy létező értékrend alapján minősítse egy kor szereplőit. A történettudomány nem kritikai tudomány, hanem megértésre ítélt és kötelezett szakma. Ez érvényes a jelenkor és a közelmúlt történeti kutatására is. Esetünkben pedig érvényesnek kell lennie az államszocializmus történetére is. A feladatot különös megvilágításba helyezi, hogy térségünkben és Magyarországon a szocializmus egyúttal az egypárti diktatúra is volt, amelynek összeomlása cezúrát vont, ha nem is emelt-emelhetett kínai falat a jelenkor és a közelmúlt közé.

Más a helyzet az egyetemes történelemmel. Itt az 1945 és az 1989 közötti időszak fontos korszakot jelöl: a második világháború, illetve a hidegháború végét. Ez alatt az idő alatt a tőkés világban is jelentős változások zajlottak le, de a társadalmi

és politikai berendezkedés nagyjában-egészében változatlan maradt. A hosszú időtartam a centrumországok esetében mást jelöl, de ez nem jelenti azt, hogy ez az időszak konfliktusmentes lett volna, és a legfejlettebb országok egymű és egy-séges világot alkottak volna. Így például az 1968 és 1979 közötti időszakban nagy átrendeződés zajlott a nyugati világban, és ez tetten érhető az ideológiák területén és azok hatóerejének változásában is. Ez azért is fontos, mert az 1968-as politikai és az 1973-as gazdasági válság következményei, a globalizálódás egymást követő hullámai olyan új kihívásokat jelentettek, amelyek nélkül értelmezhetetlen az egyes országok és nemzetek, illetve az államszocializmus utolsó másfél évtizedének a története.

A szocializmus 20. századi történetét végigkísérték az ideológiai viták, amelyek egyúttal rendszerviták is voltak. Ezekre pontot tett az államszocializmusok bukása. Ennyiben könnyűnek tűnhet a történettudomány dolga. Csakhogy a dolog mégsem ilyen egyszerű. Egyebek között azért nem, mert a rendszerváltás utáni új politikai elit ki akarja törölni a szocializmust a nemzet történetéből. Ez történik Magyarországon is annak ellenére, hogy viták vannak a magyar modell megítéléséről, és a rendszerváltozás békésen ment végbe. Kötelező emlékeztetnem, a történésznek éppen az is a feladata, hogy az egyes időszakokat, rendszereket és szereplőket elhelyezze a nemzet történetében.

Nehézséget okoz az is, hogy a korábbi ideológiai álláspontok jelentős része ma tudományos paradigmaként működik a történeti megismerésben. Érdemes áttekinteni, milyen paradigmákat használt és használ a magyar jelenkor-történetírás a rendszerváltás utáni időszakban. A korábbi üdvtörténeti megközelítést, amely a kommunista pártot jelenítette meg a legfőbb történelmi szereplőként, ennek ellentéte: a *leleplező történetírás* váltotta fel. Az igazsághoz tartozik, hogy az 1980-as években a magyar történettudomány már túllépett ezen a megközelítésmódon, mint ahogy az ellentéte sem vált elfogadottá a rendszerváltás utáni mértékadó jelenkortörténeti műhelyekben. Annak ellenére sem, hogy a hivatalos emlékezetpolitika megrendelője és vevője az ilyen típusú munkáknak. A közelmúlt politikatörténet-írásában máig fontos helyet foglal el a *pozitívizmus*, amely ma kiterjed a köztörténetre is, és így szintúgy bizonyos figyelmet szentel a társadalmi élet más területeinek, de alapvetően az időrendiségre összpontosít. Ebben a leírási módban az előzmények elsődlegesen mint okok jelentkeznek. Sokan az *értékmentes tényközlést* választják, egyrészt mert ezzel elkerülhetőnek vélik a politikai buktatókat, másrészt mert így nem kell megküzdniük a társadalomtudományok eredményeivel. Akadnak olyanok is, akik a korabeli források tudományos igényű, tehát jegyzetelt, filológiai apparátussal ellátott közlésére korlátozzák tevékenységüket, mondván, hogy a tények magukért beszélnek.

Ádekvát keretet kínál az államszocialista időszak értelmezéséhez a *totalitarizmus* paradigmája, hiszen ezt a korszakot az egypárti diktatúra, a gazdasági, társadalmi és kulturális élet egészének irányítására és ellenőrzésére tett kísérlet jellemezte. Ez a megközelítési mód egyúttal megfelel a rendszerváltás utáni és mai emlékezetpolitikai elvárásoknak is. E szerint az elmélet szerint a szocializmus egy olyan utópia, amely, ha meg akarják valósítani, akkor elkerülhetetlenül erőszakhoz, öncélú hatalomgyakorláshoz vezet. Ezzel az elmélettel az egyik problémám az, hogy elfeledke-

zik arról a kapitalizmusról, amelyik kritikájaként a szocializmus mint ideológia és mozgalom megszületett, és arról a hatásról is, amit léte a kapitalizmusra, a polgári berendezkedésre gyakorolt. A másik gondom – már e korszak kutatójaként – az, hogy ennek az elméletnek a figyelme nem terjed ki a modernizálásra, a társadalmi igények kielégítésére tett próbálkozásokra, a társadalmi igazságosság megteremtésére tett erőfeszítésekre.

Azok, akik nem értenek egyet azzal, hogy az államszocializmust csak a totalitarizmusként lehet és kell megítélni, de nem is akarják e vonásokat elhalványítani, a szocializmus *modernizációs* szerepét hangsúlyozzák. E szerint az elmélet szerint a szocializmus nemcsak a szabadpiaci és vadkapitalizmus meghaladására tett kísérlet, hanem válasz is a félperifériás országokban kialakult fejlődési válságra, kitörési próbálkozás az újratermelő fejlődési hátrányok felszámolására. Ez a paradigma rokon a *világrendszer-elmélettel*, amely a tőke által uralt egyetemes világgazdasági keretben értelmezi az utóbbi évszázadok fejleményeit, regionális és nemzeti történelmeit. Kétségtelen, ez a megközelítési mód a hosszabb távú folyamatok és a strukturális elemek előtérbe helyezésével a kívülről jött kihívásokkal szembesíti az államokat, társadalmakat. Ezzel az összehasonlításra, a párhuzamok és különbségek számbavételére készíti a nemzeti történetírásokat. A világrendszer-elmélet kiemeli a tőke innovációs-forradalmasító szerepét, de egyúttal az egyenlőtlenségek és destabilizációs szerepe okán igen kritikus is vele szemben. Ugyanez nem mondható el a jelenkortörténeti paradigmák közül arról az általam *mainstreamnek* nevezett megközelítésről, amely a tőkés gazdasági berendezkedést és a polgári demokráciát, a liberális elvekre épülő piacgazdaságot, társadalmat és politikai, állami intézményrendszert a történelem betetőzésének, fő vonalának tartja. A bizonyítékot erre a történelem szolgáltatja, mivel az elmúlt időszakban kudarcot vallott minden letérési kísérlet erről a fővonatról. Jelenkortörténeti szempontból eszerint az államszocializmussal kapcsolatos fő kérdés az, hogy miért akkor, amikor, és milyen közvetlen előzmények következtében omlott össze. Szerintem ezen az alapon azt is vizsgálni kell, ha ennyire „életidegen” rendszer volt, akkor miért „húzta” ilyen sokáig.

Az egymás mellett létező megközelítési módok logikáját követve jutunk el a Ránki György nevéhez kötődő *mozgástér és kényszerpálya* paradigmához.⁷ Annak vizsgálatához, hogy mit tettek, tehettek nemzeti érdekeik védelmében a világban zajló folyamatoknak kitett és birodalmak befolyási övezetében elhelyezkedő kis országok. Ez a szempontrendszer elengedhetetlen a kihívások és válaszok vizsgálatakor, a kis országok politikai elitjei teljesítményének értékelésekor. A függetlenség és szuverenitás léte vagy niemléte megkerülhetetlen problémakör a 20. századi magyar kül- és belpolitikában.

Az előbbieken kritikusan szóltam a posztmodernről, ezzel együtt nem tagadom, hogy az előretörésének időszakában, 1968 után kifejlesztett *diskurzuselmélet*, amely a kommunikáció és reprezentáció szerepét hangsúlyozza a társadalom működésében, jelentős hozzájárulás a történeti megismerés módszertani fegyvertárához. A társadalmi folyamatok diskurzusként történő megjelenítése új eredményeket ho-

⁷ Ránki György: *Mozgásterek, kényszerpályák*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1983.

zott, de szerintem nem helyettesítheti a történészi munkában a struktúraelemzést, az alapvető társadalmi-termelési és érdekviszonyok jellemzését.

Végül nem hagyhatom említés nélkül, hogy a mai időszak jelenkor-történetírásában – mintegy reakcióként a globalizációra – erősen hat a *nemzetközponitú* megközelítés. Nincs ezzel semmi gond, mivel a történetírásnak a múlt feltárásán túl mindig is szerepe volt, van és lesz a nemzetté formálódott társadalmak identitásának ápolásában, a sorsközösség megélhetővé tételében. A baj akkor van, ha a történettudomány áldozatul esik ennek a szerepnek, elfeledkezik az igazság minél teljesebb feltárásával kapcsolatos kötelezettségéről. Ez történik, ha a történetírás a politikai és kulturális nemzetfogalmat egy esszencialista, etnikai alapú nemzetfogalommal cseréli le, ha a reális nemzeti önismeret szolgálata helyett az önfelmentést segítő szenvedéstörténeti megközelítést alkalmaz.

Mindegyik tudományos paradigma, értelmezési keret fontos folyamatokra és összefüggésekre irányítja rá a jelenkortörténész figyelmét. Ám az itt felsoroltak közül nem mind érdemi meg a tudományos jelzőt. Kivenném ebből a sorból az üdv-történetet, a leleplező irodalmat és a nemzeti sérelmi leírást. Érdemesnek tartom megjegyezni, hogy – mint már említettem – a paradigmák sokszor az ideológiából kerültek és kerülnek át a történettudományba, de ettől még nem veszítik el tudományos használati értéküket. Már csak azért sem, mert a történeti iskolák és a paradigmák között is szoros a kapcsolat. Nem véletlenszerű fejlemény, ha a pozitivista, ha a marxista, ha az Annales-iskola követője, ha a strukturalista vagy a történeti antropológia művelője más-más paradigma híve, esetleg kidolgozója.

A történezt befolyásolja a paradigmák alkalmazása során, sőt a témaválasztásban is világnézete, ideológiai beállítódása. Ez komoly szerepet játszik abban is, ki milyen kérdést intéz a múlthoz, illetve a jelenhez. Általában az ideológiai-politikai elköteleződést a tudományos objektivitás akadályaként szokták emlegetni. Ilyen veszály létezik. Mégis érdemes arra is utalni: a kritikai attitűd a fennállóval szemben olyan kérdések feltételére készítheti a kutatót, amely lehetővé teszi a múlt és a jelen mélyebb megismerését. A lényeg a tudományosság, a szakma érvényes protokolljainak a betartása, a saját magunkkal szemben is reflexív viszony, a már elkészült feldolgozások ismerete, a más állásponton lévőkkel folytatott szakmai vita. Ezekhez társul egy szakmaetikai norma, amelynek különösen a jelenkortörténészek körében kell kötelező erővel rendelkeznie: senki közülük ne akarjon senkinek politikai hasznót vagy kárt okozni tudományos munkájával.

A jelenkortörténész, ha többet akar az eseménytörténetnél, szembe kell nézzen egy olyan további nehézséggel, amellyel a korábbi korszak kutatói nem találkozhatnak. Őket a források hiánya, minket sokszor a bősége zavar. Köszönhető ez a médiának és a modern bürokráciának. Ez a helyzet még inkább fontossá teszi a „mi, hogyan és miért?” kérdések célirányos feltételét. Dönteni kell, mely tények, folyamatok ismerete és milyen összefüggések feltárása szükséges ahhoz, hogy a kérdések megválaszolhatók legyenek. A téma mellett a feltett kérdések is eldöntük: milyen, a társadalomtudományok által használt fogalmak és kategóriák segíthetnek az elemzésben. Általuk férközhetünk közel a jelent formáló hosszú távú folyamatokhoz, struktúrákhoz és a kollektív társadalmi szereplőkhöz. Meggyőződésem szerint ép-

pen ezen az úton haladva tehetjük „élővé” a történelmet. Így juthatunk el ahhoz, hogy reálisan felmérhessük: mennyit tettek, tesznek hozzá az egyes, akár ma is élő nemzedékek, szakemberek, vállalkozók, művészek, politikusok, közösségek sorsunk, az emberiség és a társadalom haladásához, vagy éppen mennyiben előidézői a történelemben tapasztalható visszaeséseknek?

Nem véletlen tehát, hogy e kötetben jelentős súllyal szerepelnek a Kádár János tevékenységét, a nevével fémjelzett korszakot és a bennük működő struktúrákat elemző tanulmányok. Ennek oka nem az a vágy, hogy közelebb jussak személyiségéhez. Inkább azért kerül középpontba, mert az ő révén éleszthető fel talán a leginkább a közelmúlt, az ő lehetőségei és korlátai megmutatják a kor magyar társadalmának és Magyarországnak a lehetőségeit és korlátait. Emellett a kötetben helyet kapott a gazdaságtörténet is, illetve a gazdaság politikatörténete is. Ez a kettősség az államszocializmus körülményeiből, a gazdaság és a politika összekapcsolódásából fakad. Nem kis szerepet kapnak az utópiák és az ideológiák is, amelyek a jövőre irányultak, de amennyiben dekódoljuk azokat, legalább annyit mondanak arról a korról, azokról a viszonyokról, amelyekben megfogalmazódtak. Nem tagadom, együttérzéssel, megértéssel kezelem az útkeresést a múltban és a jelenben egyaránt, magam is ezt tettem és teszem történészként és közemberként egyaránt.

★

A kötet tanulmányai – keletkezésük idejét tekintve – egyharmad századnyi időt ölelnek fel. Ugyanez igaz az érintett témák többségére is, kevés „lóg ki” hátul vagy elől ebből az időkeretből. Szinte mindegyikükre ráfért egy kis frissítés. A szövegeket a könyv szerkesztőjének, Gellériné Lázár Mártának a segítségével átfésültem, de érdemben nem változtattam rajtuk. A nagyobb léptékű átdolgozásnak nem láttam sem okát, sem értelmét, etikai szempontból pedig kifejezetten problémásnak ítélttem. Azokon a pontokon, ahol az elemzések készítésekor még nem állt rendelkezésre, de azóta már jelent meg szakirodalom, a jegyzetekben hivatkozom. Egy még nem közölt, de most született tanulmány is bekerült a kötetbe: az *Aczél György és a kádárizmus*.

1945 és a világtörténelem

Lehetett volna a cím talán szerényebb is: 1945 és a világpolitika; vagy 1945 és a politikai gondolkodás; 1945 és az irodalom; és a filozófia és az erkölcs és így tovább. Éppen a lehetséges párosítások számbavétele volt az, ami arra kényszerített, hogy kicsit „fölülemelkedjünk” a huszadik századi történelmen. Nem arra gondolunk, hogy a második világháború önmagában új irányt adott volna az emberiség mozgásának, amelyet Hegel óta világtörténelemnek neveznek. Nem mintha nem lenne igaz, hogy ez a szenvedésekkel teli, bő fél évtized nagy hatással volt az események menetére, hogy nyomában nem alakult volna át a világtérkép, nem változtak volna meg az intézményi struktúrák és a társadalmi működési mechanizmusok. Ezek az átalakulások azonban már korábban elkezdődtek, és a világégés nélkül is folytatódtak volna.

A magam részéről mégis szeretném felhívni a figyelmet bevezetőmben néhány olyan kérdésre, amelyet a második világháború tett fel a kor szereplőinek és hagyott megoldásra váró feladatként a következő nemzedékekre.

Itt vannak először is maguk a szereplők. Már az első világháború is korábban ismeretlen nagyságrendben terjesztette ki az érintettek körét azzal, hogy minden korábbinál több ország lépett hadba, hogy férfiak teljes nemzedékeit mozgósították katonai szolgálatra. A hadműveletek során létrejött frontok hatalmas és összefüggő területeken vonultak át, a mögöttük lévő hátszínigot pedig gazdaságilag szívták magához a hadigépezet. Ebben az első háborúban nemzetek harcoltak nemzetek ellen.

A második világháború az érintettek számát tovább bővítette, de ami ennél fontosabb, megváltoztatta státusukat. A nemzetek nagyobbik része most nem egyszerűen vélt vagy valóságos érdekeiért harcolt, hanem pusztán létéért. Egymást kizáró politikai gondolatrendszerek, ideológiák óriási szervező erőről tettek tanúbizonyságot ebben a második nagy háborúban, amelyben az egyetemes emberi harcolt a nacionalizmussal és a végletekig hajtott sovinizmussal szemben.

E küzdelemben katonai és hadicéllá, célponttá vált a civil lakosság. Egyenesen odáig, hogy teljes csoportokat, a zsidóságot és a cigányságot a maga fizikai mivoltában, teljes egészében ki akarták irtani földrészünről. Az ellenség harci szellemének megtörése, hadiiparának lerombolása céljával azonban a bombázások célpontjává váltak városok is, London, Drezda és végül Hiroshima. Idősek, gyermekek, nők ke-

rültek életveszélybe. Új kérdéseket kellett eldönteniük a hadvezéreknek. Új helyzetbe került, ha tetszik, teljes emberi, tehát nembeli mivoltában érintetté vált a tengelyhatalmak egyszerű katonája, az egyszerűnek nevezett ember, amikor embertelen parancsokat kellett végrehajtania vagy embertelen intézkedésekhez kellett asszisztálnia. Dönteniük kellett a megszállt országok lakóinak is: várnak a felszabadításra, vagy felveszik a harcot, és megpróbálnak felszabadulni.

A tankönyvbe, drámába illő hamleti modellhelyzet most az utcák emberének az életébe hatolt. Az igazodni, igazodva túlélni, a magamba zárkózni vagy ellenállni kérdését a maga módján mindenkinek meg kellett válaszolnia. Ki vívódva, ki megálázkodva, ki az életét kockára téve, de mindenki meg is válaszolta. Ily módon ez a háború mint morális kihívás mindenkit a maga véges emberi mivoltában érintett meg, azt is, aki saját életének védelmében igyekezett kitérni előle. Erről a helyzetről, az ebben foglalt erkölcsi problémáról, a válaszadás nehézségeiről, néha borzalmas szálnmasságáról, néha megrendítő, felemelő szépségéről regények, novellák, memoárok, filmek sokasága tanúskodik. Az írókat, a művészeket „egyszerű” emberi minőségükben is megszólította a történelem. Van, aki félretette az ecsetet, kamerát, írógépet, és elment harcolni, mert nem viselte el sem mások megaláztatását, sem a maga helyzetének kivételezettségét. Akadtak sokan, akik tollukkal harcoltak. Sartre, Camus, Ehrenburg, Thomas Mann. Van, akinek éppen a mindennapi fasizmussal való szembesülés segítette tiszta formába önteni a humanizmust és a hazaszeretetet. Ez a szembenezés, sorsvállalás tette nagy költővé Radnóti Miklóst is.

A második világháborúban a fasizmus ellen harcoló országoknak akarva-akaratlanul küldetést kellett teljesíteniük. Szemben 1914-gyel, 1939-ben nem volt nehéz eldönteni, kinek is van igaza, ki a jó és ki a rossz. A kérdés az volt, hogy a „jók” képesek lesznek-e legyőzni a „rosszakat”. Amikor csak óriási áldozatok, rengeteg vér és pusztulás árán sikerült fölébe kerekedni az ellenségnek, akkor a győztes politikusok hajlottak arra, hogy egész népeket tegyenek bűnössé, kollektíven, vagyis a maguk egészében felelőssé a szörnyűségekért. Tették ezt egyrészt azért, mert a fasiszták valóban sokakat tettek bűnrészessé, kényszerítettek részt venni az ipari méretű öldöklés mechanizmusában. Nekik a győztesek nem akartak felmentést adni a „parancsra tettem” hivatkozás elfogadásával. Másrészt, mert az üldözöttek, a megszállt, terrorizált népek az „egyszerű” katonák, kisember gestapósok, az SS tagjai működése közben szereztek valóságos és érvényes tapasztalatokat a fasizmus mibenlétéről. A félelem igazgatta a dolgokat.

Persze bonyolította a helyzet megítélését a halálos fenyegetettség, de sok az ellenpélda is: az egyik oldalon emberi helytállás, segítőkészség esetei, a másikon kollaboráció a német fasisztákkal. A magyarok, románok, szlovákok, szerbek egy részének önkéntes fasizmusa sem maradhatott észrevétlen, és nem kerülhette el a figyelmet az sem, hogy a balti népek, az oroszok, ukránok, franciák egy része is együttműködött a német megszállókkal.

Ebben a háborúban irracionális eszméktől vezérelt erők racionális módszerekkel használták a hatalom biztosította eszközöket, az erőszakot, és a tömegek alávetésének, befolyásolásának teljes katonai, rendőri és propagandaeszköz-tárát latba vetve gyilkoltak-gyilkolhattak halomra milliókat. Egy ideig úgy tűnt: teljes sikerrel. Ennek

az eszközrendszernek a hatékonyságát megmutatta az is, hogy a háború csak több mint két évvel az után fejeződött be, miután a német, az olasz, a magyar és a román hadsereg a Volgánál, a japán pedig Midway-nél vereséget szenvedett. Sőt ebben az utolsó két esztendőben többen pusztultak el, mint a háború első négy éve alatt. Értelmetlenül.

1944 végén, 1945 elején feltárultak a koncentrációs táborok, a halálgyárak kapui. Bizonyítást nyert, amit addig csak széles körben sejteni, valószínűsíteni lehetett: a zsidókat és cigányokat nemcsak elvitték, hanem el is pusztították. Szembesülni kellett a népirtás tényével. Ez a trauma nagyobb, mélyebb nyomot hagyott az emberek, az emberiség emlékezetében, mint a repülők zúgása, a bombák és aknák süvítése, a haldoklók hörgése, mert feldolgozása, a tanulságok levonása nem maradhatott az egyén személyes problémája. A holokauszt az emberiség közös tapasztalatává vált.

Szörnyűségének, iszonyatának igazi megismerésével visszavonhatatlanná vált a szövetséges hatalmak, az antifasiszta szellemi és politikai erők elköteleződése: a fasizmus leverése és a háború befejezése után a dolgok nem folytatódhatnak ott, ahol 1933-ban vagy 1939-ben abbamaradtak. Egyrészt, mert minden felelős gondolkodó és politikus tudta: nem lehet és nem szabad meg nem történtté tenni e bő évtized szörnyűségeit. Másrészt, mert az emberiségnek örök időkre el kellett köteleznie magát az aktív és a közös értékeken nyugvó önvédelem mellett annak érdekében, hogy „rosszabbik énje” soha többé ne fajulhasson fasizmussá, és ne juthasson még egyszer hasonló lehetőségekhez. A humanisták belátták, hogy a szabadság nem adhat keretet az emberellenes eszmék terjesztéséhez, mert ha azok a helyzetükkel elégedetlen tömegek körében befolyáshoz jutnak, akkor a következmények beláthatatlanok lesznek. Helyesebben szólva: a világháború megmutatta, milyenek is lehetnek a következmények.

Ezért kötelező emlékezni a fasizmusra. Ezért 1945-től, legalábbis elvileg, az emberi szabadsági jogok tisztelete, betartása nem lehetett belügy vagy belátáson alapuló politikai döntés vagy kegy kérdése, hanem minden politikai berendezkedés normájává vált. Világossá vált továbbá az is, hogy az esetlegesen elszabaduló nemzeti ambíciók féken tartására nemzetközi mechanizmust szükséges létrehozni és működtetni. Végül, de nem utolsósorban az a felismerés is teret nyert a legfejlettebb tőkés országokban, hogy az állam nem maradhat passzív szemlélője a piacgazdaság működésének. Célszerűnek tűnt a továbbiakban olyan gazdaságpolitikát folytatni, amely kiküszöböli a válságokat, és ezzel együtt olyan szociálpolitikát kell megvalósítani, amely képes felemelni a nyomorszínról a lakosság jelentős részét.

1945 nemcsak a szembesülés pillanata az emberiség hosszú menetelésében, hanem igazi sikerélmény is. Sikerült megfékezni, legyőzni a „gonoszt”, a gátlástalan ellenséget. Az emberiség ekkor megtapasztalhatta, hogy jobbik fele erősebb tud lenni a rosszabbiknál. Egy biztos, a második világháború egy feladatot mindenképpen megoldott: a fasizmust letörölte a világtérképről, kitörölte a választási lehetőségek sorából.

Ez az az idő, amikorra egyértelművé vált az is, amit a korábbi gazdasági fejlődés, a kommunikáció egyetemessé válása, a gyarmatosítás előre jelzett: nincs többé senkiföldje a világon. A rendelkezésre álló tér véges, az érintkezés a népek, államok,

eszmék között elkerülhetetlen, a kölcsönös függés egyre erőteljesebb, egymás mellett élni is csak bizonyos közösen elfogadott szabályok betartásával lehetséges.

A második világháború lezárásának pillanatát sokan a hidegháború kezdetének tartják. Úgy véli sok történész, politikai gondolkodó, hogy a közös ellenség legyőzésével azonnal előtűnt a kapitalizmus és szocializmus antagonizmusa. Rövid idő alatt nyilvánvalóvá váltak a nagyhatalmak érdekellentétei, és azok hamarosan háttérbe szorították az összefogás élményét, és meghatározó szerepet kaptak a háborút követő békében.

Nehéz lenne ennek ellenkezőjét bizonyítani. Néhány megjegyzés mégis kívánczik e témában. Teljesen kizárható annak feltételezése, hogy akár az Amerikai Egyesült Államok, akár a Szovjetunió érdekelt lett volna abban, hogy azonnal konfliktusokat gerjesszen, és megrontsa viszonyát korábbi szövetségeseivel. Erre nem volt egyiküknek sem kézzelfogható indoka, sem elég ereje. Ráadásul az azonnali szembefordulás elfogadhatatlan és megmagyarázhatatlan lett volna mind az amerikai, mind a szovjet nép számára. Nehéz lett volna előkészítés, előzetes megdolgozás nélkül hitelesen előadni, hogy miként válik egyik pillanatról a másikra a barátból ellenség.

Egyik nagyhatalom sem törekedett a világháborúban elért siker „továbbfejlesztésére”. „Csak” annyit akartak mindketten, hogy ne kelljen lemondaniuk arról a pozícióról, befolyásról, amelyet óriási anyagi, gazdasági, emberi áldozattal a háború során és eredményeként megszereztek. Ez a „csak” persze éppen elég volt ahhoz, hogy konfliktusok sokaságát okozza közöttük.

A többi szereplő önállósága és saját szempontjaitól vezérelt helykeresési szándéka ebben a „szép új világban” nagyban meghatározta, gyarapította az érdek-összeütközéseket a nagyhatalmak között, és felgyorsította a két táborra szakadás folyamatát. A háttérbe szoruló Anglia, a szövetségeseikre, patrónusaikra nem hallgató polgárháborús kínai felek, a szovjet dominanciát és rendszerexportot elfogadni nem akaró közép-kelet-európai politikai erők magatartása nagyban kihatott a dolgok menetére. Már amennyiben a saját érdekekkel, még meglévő mozgástérrel és megnyilvánulási lehetőségekkel rendelkező politikai tényezők, országok nem hagyták „rejtőzködni” a háttérben maradni igyekvő, de érdekeiket elszántan védő nagyhatalmakat. Persze az eltérő rendszer, az egymással küzdő ideológia, a történelmi beidegződések amúgy is okot adtak a kölcsönös gyanakvásra, amit csak alátámasztott az atombomba harcba vetése a háború utolsó heteiben. A Szovjetunió rá volt kényszerítve a „kevésbé szép”, a katonai jelenlétén alapuló politikai eszközök használatára, majd az erőszkosz szovjetizálásra, ha meg akarta őrizni szerepét a befolyási övezetéhez tartozó országokban. Vele szemben az Egyesült Államok mint a demokrácia védőbástyája és gazdasági támasz jelent meg Európa nyugati felén.

Mégsem célszerű az 1945–1946-os éveket összemosni a rá következőkkel. Ebben az időszakban Sztálin még igyekezett ügyelni a látszatra; sem ő, sem Truman nem törekedett a dolgok kiélezésére; még maradt játéktér a kisebb országok, illetőleg demokratikus erők számára. Ekkor még kisebb-nagyobb mértékben hajlandók voltak a felek méltányolni egymás szempontjait és helyzetét, már csak azért is, mert a világ akkor haladónak nevezett közvéleménye nem akarta a konfliktust.

Sokan gondolták, hogy az új helyzetben lehetséges a két rendszer közeledése. Miért ne gondolhatták volna, hogy a szocializmus és a liberalizmus hosszabb távon is képes lehet az együttműködésre? Hiszen ha össze tudtak fogni a közös ellenség ellen, miért kellene egymásban ismét csak az ellenséget látniuk? Amúgy is körvonalazódni látszott egyfajta konvergencia. Jeles gondolkodók, irodalmárok, politikusok bíztak abban, hogy az állami beavatkozás kiszélesedésével igazságosabb, kiegyenlítettbb társadalmi viszonyok válnak jellemzővé a tőkés világ országaiban. Sokan remélték azt is, hogy a külső fenyegetettség elmúltával, a Nyugat és Kelet közötti érintkezés bővülésével a szocializmus demokratizálódik. Nem kevesen bíztak abban, hogy az új helyzetben lehetővé válik az útkeresés, és egymás mellett létezhetnek, fejlődhetnek átmenetinek számító társadalmi-gazdasági formák és politikai berendezkedések. Nem volt a valóságtól elrugaszkodott feltételezés, hogy térben egymás mellett létezhet majd a szociáldemokrata jóléti állam új skandináv alakzata, a nép közvetlen részvételét lehetővé tevő, különböző társadalmi csoportok tartós összefogását kifejező, pártkoalíciókra épített népi demokrácia, valamint az önigazgatás, a kistulajdon szerepének megőrzését célzó harmadik utas megoldás. E várakozások nagyobbik része nem teljesült. Mégis, ezeknek az éveknek az optimizmusa akkor is számos eredeti gondolatot, tervet, gazdasági, nemzetközi rendre vonatkozó elképzelést hozott világra. Egy részük valósággá lett, mint az ENSZ és az Emberi Jogok Nyilatkozata. Más részük akkor is figyelemre méltó, ha nem került, nem kerülhetett sor a megvalósításukra.

I.

Gazdaság és politika

Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok, 1948–1973

1. JÓVÁTÉTEL ÉS ÚJ KÜLGAZDASÁGI ORIENTÁCIÓ

Magyarország 1941 nyarán, a fasiszta Németországhoz csatlakozva, hadat üzent a Szovjetuniónak, majd az angolszász nagyhatalmaknak is. Nagy árat fizetett elhibázott döntéseiért. Sok százezer polgára halt meg rosszul választott célokért és a rosszul megválasztott szövetség miatt. Magyar zsidók százezrei pusztultak el a haláltáborokban, magyarok milliói maradtak ismét az igazságtalan trianoni békében kialakított határokon kívül, a hadszíntérré vált ország gazdasága is óriási veszteségeket szenvedett.¹ A magyar nemzet jövőjéről a nagyhatalmak döntöttek, részben még a hadműveletek befejezése és az ország felszabadulása előtt. Megállapodásaik értelmében Magyarország része lett az Európa középső és keleti részén kialakított szovjet befolyási övezetnek. Ez a tény új helyzetet teremtett a két ország között. Ennek lényeges, meghatározó eleme lett, hogy az országot a fasiszmus alól felszabadító Szovjetunió előbb mint megszálló, utóbb mint szövetséges nagyhatalom közvetlen lehetőséget kapott a magyar belpolitika befolyásolására. A moszkvai politikai vezetés kezdetben óvatosan, szövetségeseire és a valóságos magyar belpolitikai realitásokra is tekintettel élt a rendelkezésére álló eszközökkel, majd a hidegháború előrehaladtával – azt a maga szempontjai szerint formálva – kikényszerítette a térség és benne Magyarország szovjetizálását.²

¹ Lásd a háborús gazdasági veszteségekről és annak következményeiről: Berend T. Iván: *Az újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962, 15–23.; Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985, 17–25. Legújabbán lásd Bálint József: *Magyarország nemzeti vagyomvesztése 1941–1947* című munkáját (Agroinform Kiadó, Budapest, 2013).

² A kérdésnek jelentős irodalma van. Közülük néhány: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002; Berend T. Iván: *Térelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában*. Vince Kiadó, Budapest, 1999; T. V. Volokityina–G. E. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: *Moszkva i Vosztochnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkovo tipa 1949–1953. Ocserki isztorii*. Rosszpen, Moszkva, 2002; *The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period*. Edited by Balázs Apor, Péter Apor and E. A. Rees. New Academia Publishing, Washington DC, 2008; Gyarmati György: *A Rákosi-korszak – Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Rubicon-Ház Bt., Budapest, 2011; Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban: a Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Corvina Kiadó, Budapest, 2005.

Rövid négy év leforgása alatt előbb a háborús, majd a diplomáciai világpolitikai konfrontációk következtében a szinte semmit, a tényleges érintkezés hiányát a nagyon szoros kötelék váltotta föl. Igaz ez a két ország gazdasági kapcsolataira is, amelyek a második világháború előtt elhanyagolhatók voltak, szinte semmilyen jelentőségük nem volt.³ 1945-tel e téren is gyökeres fordulat állt be, bár természetesen kölcsönös függésről továbbra sem lehetett beszélni. Mást jelentett a két ország közötti kereskedelem a kicsi és nyitott, erősen importra utalt és exportra kényszerülő Magyarország, és mást a hatalmas erőforrásokkal rendelkező Szovjetunió számára. Ennek ellenére az utóbbi is fontosnak tartotta a gazdasági kapcsolatok fejlesztését. A moszkvai vezetést előbb, míg még folytak a hadműveletek, a harcoló hadsereg igényeinek kielégítése, azután pedig a háborús jóvátétel, a szovjet gazdaság és lakosság leromlott állapotának feljavításához szükséges források előteremtése tette érdekeltté a magyar gazdaság működőképességének megőrzésében, fejlesztésében. Természetesen politikai érdekek és célok is megkövetelték a gazdasági függőség mihamarabbi kialakítását. Egyúttal éppen a politikai szempont volt az, amely bizonyos értelemben visszafogta, behatárolta a szovjet kártérítési igényeket. A magyar gazdaság minél gyorsabb helyreállása hosszabb távon nagyobb gazdasági előnyöket kínált, mint a termelőberendezések elszállítása; tartós igény mutatkozott a viszonylag fejlett magyar könnyűipari és élelmiszeripari termékekre. Végül, de nem utolsósorban a hatalomért harcoló Magyar Kommunista Párt propagandájához komoly segítséget jelentett az a tény, hogy a magyar ipar a szovjet megrendelések segítségével állt talpra.

Rövid idő leforgása alatt a Szovjetunió legalább akkorra súlyra tett szert a magyar gazdaságban és külkereskedelemben, mint amekkorát Németország töltött be a világháború végéig. A mennyiségi azonosság azonban óriási tartalmi különbséget takart. Magyarország leginkább élelmiszert, nyersanyagot és hadiipari termékeket szállított Németországba, egyre romló cserearányokkal kereskedett, és az ebből fakadó veszteségeket, sőt a többletexportot is magának kellett finanszíroznia.⁴ Kétségtelen, hogy a hasonlóságok ellenére ebben az időben a magyar ipar dominálta a két ország közötti kereskedelmet.

A gazdasági térnyerés nem elhanyagolható részeként, mivel az egykori magyarországi német javakat a potsdami határozatok alapján elkobozták és átadták a Szovjetuniónak, utóbbi szereplőként is megjelent a magyar gazdaságban. Jelentős tőkeerejű vállalatok kerültek szovjet irányítás alá; egy részük kizárólagos, más részük osztott tulajdonban. Vegyesvállalatok sokasága működött – és éppen a kulcs-

³ *Külkereskedelmi évkönyv, 1938*, illetve 1949–1958 adatai szerint a világháború előtti évben a szovjet részesedés a magyar exportban és importban 0,1%-os volt. A szovjet szállítások között talán az azbeszt érdemel említést. (Budapest, 1962[?] KSH.) Bár 1940-ben mutatkozott bizonyos élénkülés a két ország külkereskedelmében és gazdasági diplomáciájában. Lásd erről: Nagy András: Magyarország külkereskedelme a második világháborúban. In: *Magyarország külkereskedelme 1919–1945*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1961, 290–303.; Lásd még Seres Attila: *Magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok 1920–1941*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2010, Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 42.

⁴ Lásd erről Nagy András i. m. 309–334.; és Dr. Varga István: *Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964, 88–94.

ágazatokban.⁵ Később, a szovjetizálás és a szerződésekkel alátámasztott szövetségi viszony megszilárdulása után okafogyottá vált ez a fajta tulajdonosi jelenlét, az ötvenes évek közepén pedig a magyar állam megvásárolhatta ezt a vagyont.

Az egyetemes és a nemzeti történettudományban még ma is vita folyik a szovjetizálás kezdetéről és tartalmáról. Ez nagy hasonlóságot mutat a nemzetközi irodalomban még ma sem lezárt vitával, amely a hidegháború első szakaszát, kitörésének okait, körülményeit tárgyalja. A két téma összekapcsolódik, hiszen ha a térség életében már 1944/45-ben meghatározó erővel érvényesült a szovjetizálás, akkor ez tekinthető a hidegháború egyik fő okának is.

2. SZOVJETIZÁLÁS A GAZDASÁGBAN: DOMINANCIA ÉS FÜGGŐSÉG

Mindenesetre Magyarországon viszonylag jól elkülöníthető egymástól az 1944–1947 közötti és az ez után kezdődő időszak. 1948-ban épült ki az egypárti politikai diktatúra, ezután került sor az ipar lényegében teljes államosítására, és vette kezdetét a mezőgazdaság kollektivizálása. Ezt követően, a hadigazdaság tapasztalataira is építve, alakult ki a központi gazdaságirányítás intézményrendszere tervhivatallal és ágazati minisztériumokkal.

E folyamat megítélésénél tudni kell, hogy a szovjet gazdasági rendszer, a központi újraelosztás és tervezés, az állami beavatkozás kiterjesztése nem nélkülözte az előzményeket, és nem ment szembe a korabeli nemzetközi trenddel – inkább annak végletekig vitt változata volt. Nem mellékesen a magyar gazdaság újjáépítése 1946-tól sikeresen haladt, amelyet tovább hajtott előre a hároméves terv, amelyet 1947-ben valamennyi politikai párt támogatott. Ebben az időszakban a magyar lakosság élelmiszer-ellátása is látványosan javult. Más kérdés, hogy a gazdaság vártnál gyorsabb gyógyulása nem egyedi, hanem világjelenség volt, és azt is tudjuk, hogy ez a dinamizmus nem pusztán az állam nagyobb szerepvállalásának volt köszönhető.⁶

Mindenesetre a gazdasági újjáépítés sikerei némileg tompították a magyar társadalom jelentős részének idegenkedését és gyanakvását a politikai fordulattal, a szovjet típusú berendezkedéssel szemben. 1948 júniusában a szociáldemokratákat magába olvasztó kommunista párt modernizációs programot hirdetett, amelyben a gazdaság, az infrastruktúra, az oktatás fejlesztését összekapcsolta a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásának ígéretével.⁷

A rá következő másfél évben ezt a nem kis elköteleződést újabb nagy léptékű vállalások terheltek meg a nehéz- és hadiipar gyorsított ütemű fejlesztésével, a me-

⁵ Honvári János: Magyarország mint „rosszhiszemű szerző”? A hazai osztrák (német) vagyon átadása a Szovjetunióknak. *Történelmi Szemle*, 2013/1. 119–144.

⁶ A helyreállítási periódusok törvényszerűségeit Jánossy Ferenc elemezte *A gazdasági fejlődés trendvonaláról* című könyvében (Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1975).

⁷ *Az MDP I. kongresszusának jegyzőkönyve*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1948.

zőgazdaság azonnali szocialista átalakítására tett kísérlettel.⁸ Kezdetét vette a Preobrazsenszkij által eredeti szocialista felhalmozásnak nevezett stratégia kivitelezése, a sztálini típusú erőltetett iparosítás, a források kivonása a mezőgazdaságból és a munkaerő gyors felszívása az iparba.⁹ Majd a politika korlátozta a lakossági fogyasztás bővülését is.

A megváltozott világhelyzetben, és a szovjet elvárásoknak is megfelelően, nemcsak a politikai folyamatok gyorsultak fel, de nagyot változott a magyar külkereskedelem iránya is.¹⁰ Ez az átrendeződés azonban nem lett a hatalmi berendezkedés átalakításához hasonlóan radikális – nem annyira a politikai szándék és erő hiánya miatt, mint inkább a gazdasági kényszerek hatására. Lehetetlen volt ugyanis egyik napról a másikra kiiktatni a nyugati relációt a szerveződő keleti tömb gazdasági életéből. Elég ránézni a negyvenes évek végének-ötvenes évek elejének forgalmi adataira, hogy lássuk, milyen nehezen ment a tőkés országokkal folytatott külkereskedelem visszaszorítása.¹¹ Igaz volt ez a kelet-közép-európai országokra, jelesül Magyarországra is.¹²

A külkereskedelem továbbra is alapvető szerepet játszott a magyar gazdaságban, jelentőségét nem csökkentette az erőltetett ütemű és az ország gazdasági adottságait szem elől tévesztő iparosítás sem, gondjait azonban növelte az ipar korlátozott versenyképessége a világpiacon. Éles ellentétben állt egymással egyfelől az importpótló gazdaságfejlesztés, az autark szemlélet, másfelől az adott gazdasági szerkezet, a gazdaságföldrajzi környezet, és a nyersanyagokból és energiahordozókból rendelkezésre álló források elégtelensége.¹³ Fokozta a célok és a valóság közötti ellentmondást a kis méretekből is fakadó gazdaságossági, illetve versenyképességi problémák együttese, mert a magyar gazdaság normális működése elképzelhetetlen volt a jelentős importot ellentételező export nélkül. További problémákat okozott Magyarország tőkeszegénysége. Ez jelentős külföldi forrásbevonást követelt volna, amelyet csak részben oldott meg a beruházási javak beszerzése a Szovjetunióból.

⁸ Lásd erről Berend T. Iván: *Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindulásakor, 1948–1950*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964; Birta István: A szocialista iparosítási politika néhány kérdése az első öt éves terv időszakában. *Párttörténeti Közlemények*, 1970/3.

⁹ Jevgenyij Preobrazsenszkij: *Osznovnoj zakón szocialiszticeszkovo nakoplenyija*. *Vesztnyik kommuniszticeszkovj Akademii* (Moszkva) 1925.

¹⁰ A külgazdasági kapcsolatok iránya és jellege olyan gyorsan változott, hogy indokolni és magyarázni kellett, érvelni a gazdasági célszerűsége, előnyei mellett. Erre tett kísérletet dr. Facsády Kálmán *A magyar külkereskedelem új útjai* című munkájában (Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1948).

¹¹ A Szovjetunió 1946 után ugyan csökkentette a fejlett tőkés országok részesedését külkereskedelmi forgalmában, de annak összege 1947/48-ban is, majd 1951 és 1959 között lényegében állandó arányok mellett, az összforgalom bővülését követve, folyamatosan nőtt. Forrás: *Vnyesnyaja torgovlja SZSZSZR 1918–1966*. Vnyestorgizdat, Moszkva, 1966.

¹² Az 1949-es *Magyar Statisztikai Évkönyv* tanúsága szerint 1949-ben a magyar külkereskedelem több mint fele nem a Szovjetunióval, illetve nem a majdani KGST-országokkal zajlott (KSH, Budapest, 1949. 130–131.).

¹³ A gyorsított gazdaságfejlesztés és következményeinek modellszerű közgazdasági elemzését Kornai János végezte el az *Erőltetett vagy harmonikus gazdasági növekedés. Gondolatok a gazdasági növekedés elméletéről és politikájáról* című művében (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972).

A gyorsított ütemű gazdaságfejlesztéshez szükséges források legnagyobb részét a lakossági fogyasztás visszafogásával, a mezőgazdaság megadóztatásával és az ún. agráröllővel fedezték. Ilyen körülmények között a szándékosan megbontott belső gazdasági egyensúlyi viszonyok és feszültségek tovább fokozták a tőkés fizetési mérleg amúgy is állandósuló problémáit, és ezért még fontosabbá vált a szovjet reláció.

A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok arculatán már azonnal, a kezdeteknél megjelentek azok a vonások, amelyek azután az 1960-as évek közepéig, illetve egészen az 1980-as évtized végéig jellegzetesen meg is maradtak az 1953/54-re kialakult a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatokat meghatározó alapképlet szerint.

E szerint a Szovjetunió elsősorban nyersanyagot, alapanyagot és energiahordozókat szállított Magyarországra. Jelentős súlyt kapott még a nehézipar, majd a vegyipar fejlesztéséhez szükséges gépek és berendezések, néhány komplett üzem és az építéshez, működéshez szükséges dokumentációk. A szovjet hadiipar az egész korszakban kulcsszerepet játszott a magyar hadsereg felszerelésében, és ezt csak egyes területeken ellensúlyozta a magyar fél, de nem azonos nagyságrendben.¹⁴ Magyarország elsősorban gépeket, iparcikkeket, könnyűipari termékeket és élelmiszert exportált. Évtizedeken át ez volt a trend, amelyet időnként a rossz mezőgazdasági termés nyomában keletkező magyar gabonaimport-igény, majd a hasonló szovjet igények színezték a hatvanas évek közepéig. A Szovjetunió egyfajta vész tartalék szerepét is betöltötte, különösen a tőkés országokkal szemben rendszeresen keletkező fizetési nehézségek enyhítésére.

Elmondható tehát, hogy a pénzügyi és hitelkapcsolatok mindvégig kiemelkedő jelentőségűek voltak a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatrendszerben. Kezdődött a jóvátételi elszámolásokkal, folytatódott az 1946-os dollár-, majd az 1952-ben és 1954-ben nyújtott szovjet hitelekkel.¹⁵ Ennek ellenére sem állítható, hogy ezekben az években összességében Magyarország nyertese lett volna a két ország közötti gazdasági kapcsolatoknak. Egyrészt mert a szovjet tulajdonú vállalatok jelentős nyereséget realizáltak, másrészt mert 1948 és 1956 között a magyar export alaposan felülmúlta a Szovjetunióból származó import összegét, ami akkor terhet jelentett a hazai gazdaság számára. Ez igaz annak ellenére, hogy a pozitív kereskedelmi mérleg kis részben annak volt köszönhető, hogy a világpiaci árakon alapuló cserearányok 1950 és 1955 között Magyarországra nézve kedvezően alakultak a szocialista országokkal folytatott áruforgalomban.¹⁶ A nem kereskedelmi fizetések viszont kedvezőtlen egyenleggel kerültek elszámolásra. Tovább bonyolította a körülményeket, hogy a szovjet hadifelszereléseket hitelre vásárolta a magyar fél.

Egészében megállapítható, hogy a viharos ütemű magyar iparosítás értelmezhetetlen a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok rohamos bővülése nélkül. A politikai ösztönzés, a szovjet nyersanyag-, gép- és kohóipari szállítások és a magyar ipari termékeket felvevő piac nélkül egyszerűen megvalósíthatatlan lett volna az iparosítási program. A már korábban is intenzív külkereskedelemre utalt magyar

¹⁴ Germuska Pál: *A vörös arzenál*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010, 34–38., 64. és 126.

¹⁵ Pécsi Kálmán: *A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 30 éve*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979, 99.

¹⁶ Uo. 102. és 152.

gazdaság – most már gyorsan átalakított nehézipari szerkezetének köszönhetően is – napi szinten sem tudott volna működni a Szovjetunióval folytatott árucseré nélkül. A moszkvai vezetés éppen ezt akarta elérni, ugyanakkor remélte és feltételezte, hogy erre a kapcsolatra végső soron egyik fél sem fizet rá.¹⁷

Értelemszerűen nem jött, nem jöhetett létre kölcsönös függőség a két gazdaság között. Ez viszont nem jelentette azt sem, hogy a magyar szállítások ne járultak volna hozzá a szovjet gazdaság működéséhez, a lakossági igények kielégítéséhez, és azt sem, hogy ne keletkeztek volna időről időre éles érdekkonfliktusok a felek között. A források hűen tükrözik az elszámolásokkal, árakkal, a minőséggel, a határidők be nem tartásával kapcsolatos vitákat.¹⁸

A konfliktusok részben abból eredtek, hogy a KGST-tagországok gazdaságfejlesztése számos párhuzamosságot mutatott, hasonlóak voltak a külkereskedelmi és nemzetközi fizetési problémáik is. Ennek következtében szinte azonos igényeket szerettek volna kielégíteni a Szovjetunióval folytatott kereskedelmük, gazdasági kapcsolataik révén. A másik oldalon hiába állt azonban a hatalmas ország rendelkezésére sok természeti kincs, ha kiaknázásuk – erőforrások hiányában – nem bővíthetett a kereslettel arányosan. Ráadásul Moszkvára nemcsak Közép- és Kelet-Európa felől nehezedett nyomás, hanem az országon belülről is. Az óriási háborús veszteségek, a kiesett kapacitások pótlása, a továbbra is hatalmas katonai kiadások, a gazdaság növekedési hajlama és pazarló termelése (a puha költségvetési korlát),¹⁹ illetve a lakosság vágya az elfogadható életszínvonalra és életkörülményekre egyfajta védelmi alapállásba kényszerítette a szovjet vezetőket. Rendet kellett vágniuk a halmozódó igények és kérések tömegében. Egymásra halmozódtak a kül- és belpolitikai prioritások, a gazdaság napi és hosszabb távú gondjai, a továbbra is gyengélkedő mezőgazdaság nyomán keletkező ellátási nehézségek.²⁰

Könnyebben lehetett kezelni a helyzetet akkor, amikor a hatalomnak megfellebbezhetetlen volt a tekintélye, amikor olyan vezető állt az élén, aki a tévedést is megengedhette magának. Mint a levéltári források is tükrözik: a külgazdasági kapcsolatok alakulásáról, problémáiról Sztálint rendszeresen tájékoztatni kellett. Vélhetően az irányítási szisztéma és a személyes veszélyeztetettség egyaránt ezt követelte; mindenki abban volt érdekelt, hogy egy fölötté lévő szinten szülessenek meg a döntések.

¹⁷ Lásd a kapcsolatok mérlegéről és következményeiről Borhi László: i. m. 147–198. – A szerző részletesen bemutatja, hogy miként épített ki 1945 és 1949 között a Szovjetunió a gazdasági kapcsolatokon keresztül is meghatározó befolyást Magyarországon. Mindenesetre a jóvátétel, a német vagyon és az exporttöbblet révén a Szovjetunió jelentős bevételekhez jutott. Ez igaz, de a szerző keveset foglalkozik azzal, miért is jött létre ez a helyzet. Visszafogott, kiegyensúlyozott értékelés olvasható erről Honvári János művében: *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*. Aula Kiadó, Budapest, 2005, 462–467.

¹⁸ Például 1952-ben a szállítási határidők betartásáról havonta kellett jelentenie a Külkereskedelmi Minisztériumnak. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 276. f. 54/183. ó. e.

¹⁹ A tervgazdaság növekedési hajlamát és az azzal járó gazdaságvezetési módot sok művében elemezte Kornai János, közülük a legátfogóbb: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.

²⁰ Alec Nove: *A Szovjetunió gazdaságtörténete*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974, 398–406.; Mihail Heller–Alekszandr Nyekrics: *A Szovjetunió története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 384–389.

Bonyolódott a helyzet Sztálin halála után, amikor jobban manifesztálódhattak az addig lefojtott társadalmi-gazdasági feszültségek. Az olvadás nem korlátozódott a szovjet belpolitikára; a desztalinizáció, ha eltérő módon és mértékben is, de minden európai szocialista országot érintett.²¹ A politikai és gazdasági kiigazítást a szovjet pártvezetés kezdeményezte. Fellépése nyomán 1953 júniusában a Magyar Kommunista Párt meghirdette az új szakasz politikáját. Ez a fordulat nem korlátozódott a politikai életre; az egész térségben egyedülállónak minősült a gazdaságpolitikai kiigazítás mind méretét, mind irányát tekintve.²²

A szovjet vezetők nem korlátozták kritikájukat egyes országokra. 1953–1954-re az első öt éves tervek végrehajtása nyomán elegendő tapasztalat halmozódott fel ahhoz, hogy levonható legyen a következtetés: változtatni, komplexebbé kell tenni a szocialista országok gazdasági együttműködését. Túlzott terheket és túl nagy felelősséget jelentett a Szovjetunió számára szövetségei gazdaságainak „ápolása”; sok belső bajtól sújtottan nem akarta örökölni a „gazdag nagybácsi” szerepét játszani, és persze szeretett volna minél jobb minőségű termékekhez jutni.

Ezért, ha meg is lephette a kelet-európai politikusokat, amikor 1954 áprilisában, a KGST IV. ülészakán Anasztasz Mikojan, a külkereskedelemért felelős miniszterelnök-helyettes hosszan bírálta az előző időszakban követett gazdaságpolitikájukat, megrökönyödni nem volt okuk. Más dolgokon már inkább csodálkozhattak: így a mezőgazdaság elhanyagolásával kapcsolatban gyakorolt önkritikán. Újdonság volt az is, amikor Mikojan a szocialista országok együttműködésének megjavítását azért is sürgette, hogy bővíteni lehessen a kapcsolatokat a nyugati országokkal. Erre is tekintettel, a szovjet gazdaságpolitikus a versenyképesség, a hatékonyság fokozása érdekében kiállt a termelés valódi szakosítása mellett.²³

Ehhez képest Magyarországon az új szakasz gazdaságpolitikája, a törekvés az életszínvonal emelésére – éppen a korábbi túlhajtás következtében – a többi kelet-európai országhoz képest nagyobb átcsoportosításokat követelt a nehézipartól a könnyű- és élelmiszeripar, a mezőgazdaság javára. Ez a folyamat nem ment konfliktusok nélkül. Ráadásul a párhuzamosságok, a korábbi autark törekvések, a merev, bürokratikus gazdaságirányítás miatt és a mozgósítható valutatartalékok szűkössége okán nem lehetett importtal megoldani a lakossági szükségletek kielégítését. Ez még tovább szélesítette a termékszerkezetet, így nem hozta meg a gazdaságosság kívánt mértékű javulását, ami viszont érveket adott az új politikától fenyegetett politikusoknak és gazdasági érdekcsoportoknak. Ebben a küzdelemben az új szakasz hívei

²¹ Érdekes áttekintést ad Alekszandr Pizskov: *Hruscsevszkaja ottyepel 1953–1964*. Olma-pressz, Moszkva, 2002. – A nemzetközi irodalom is egyre bővül: a már említett *Terelőúton* (Berend) mellé újabb kutatások csatlakoztak. A gazdaságtörténetre rövid összefoglalást ad: *Economic Change in Eastern Europe since 1918*. Edited by Derek H. Aldcroft–Steven Morewood. Edward Elgar, Brookfield, 1995, 105–127.

²² Azért is, mert az első öt éves terv számainak 1951-es felemelésével hazánkban került a leginkább nehéz helyzetbe a társadalom. 1952-re, 1953 elejére már komoly gazdasági nehézségek keletkeztek, amelyek negatív politikai hatásait az ország vezetése a tömeges elnyomás fenntartásával igyekezett ellensúlyozni.

²³ MNL OL M-KS 276. f. 53/169 ó. e. Jelentés a KGST IV. ülészakáról. A téma tágabb megvilágítására l. Feitl István: *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében 1949–1974*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016.

eljutottak a gazdasági reform gondolatáig; ellenfeleiknek azonban, kihasználva a szovjet politikában zajló vitákat, sikerült megállítaniuk ezt a folyamatot.²⁴

Figyelmet érdemel, még ha következik is az előbbiekből, hogy a Magyarország és a Szovjetunió közötti külkereskedelem 1954-ben visszaesett, és ez még a következő két évben is éreztette hatását a magyar gazdaságban.

A dolog odáig fajult, hogy 1956 februárjában az MDP Politikai Bizottságának ülésén levették a napirendről az életszínvonal javításához szükséges intézkedések megvitatását, mondván, erről csak a külkereskedelemmel együtt érdemes tárgyalni. Gerő Ernő, a párt első számú gazdaságpolitikusa kifejtette: ha az importot tovább kell csökkenteni, akkor az szétzilálja az egész külkereskedelmet, ráadásul igazolja az új szakasz politikusait. Hangsúlyozta: nem kölcsönre, hanem több nyersanyagra van szükség, amelyért Magyarország készáruval fizethessen. Az ülésen hozott határozat felszólította Hegedüs András miniszterelnököt, tájékoztassa az SZKP XX. kongresszusán részt vevő Rákosi Mátyást a PB álláspontjáról.²⁵ Nem elég tehát, hogy Rákosinak éppen szembeülnie kellett a személyi kultusz leleplezésével, de még gazdasági segítséget is kellett volna valahogyan szereznie, vagy legalábbis elérnie azt, hogy a szovjet fél a magyar ipar termékeiből jóval többet rendeljen. Kétségtelen, hogy a szovjet politikusok és vezető gazdasági szakemberek is tudták: a kelet-európai szocialista országok gazdasági nehézségeit nem intézhetik el azzal, hogy kizárólag szövetségeseiket hibáztatják helytelen gazdaságpolitikájukért és a gazdaság vezetésének hibáiért.

3. HITELT POLITIKÁÉRT – POLITIKÁT HITELÉRT

Nem véletlen, hogy 1956. október 30-án a szovjet kormány nyilatkozatot adott ki, amelyben bizonyos önkritikát gyakorolt a szocialista országokkal szembeni korábbi gyakorlata miatt. Ez főleg a gazdaságra vonatkozott.²⁶

Magyarországon a termelés akkor már egy hete állt. Ezen az állapoton a másnap elhatározott és négy nappal később meginduló szovjet intervenció sem változtatott, sőt a nemzeti ellenállás hetekig tartó sztrájkhullámot eredményezett. A gazdaságot összeomlás fenyegette, ami lehetetlenné tette volna a politikai helyzet stabilizálását. A közrend helyreállítása kevés volt ehhez a feladathoz, ezért valamilyen gesztust kellett tenni a magyar társadalom felé. Ez a gesztus akkor, amikor a Kádár-kor-

²⁴ A Hruscsov és Malenkov nevével fémjelzett politikai csatározás nem kis részben az A és a B szektor közötti sorrendiség megállapításával kapott ideológiai magyarázatot. Ezt Rákosi Mátyás és Gerő Ernő máximalisan kiaknázták a Nagy Imre elleni küzdelemben.

²⁵ Gerő és a határozat a baráti országok összességével kapcsolatban (és nem csak a Szovjetunióval szemben) fogalmazta meg ezt az elvárást, viszont felvetette a valuta- vagy aranykölcsön szükségességét. Egészében a hangsúly a külkereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére esett, mert csak „ily módon lehet biztosítani a szocializmus építését, a szocialista bővített újratermelést és ezzel párhuzamosan a kapitalista országoktól való függés fokozatos megszüntetését...” MNL OL M-KS 276. f. 53/271. ó. e.

²⁶ *Pravda*, 1956. október 30. Magyarul közli: *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerk.: Vjacseszlav Szereda-Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 1996, 200–202.

mánynak nem volt semmiféle tekintélye, valóságos ereje, befolyása, csak anyagi természetű lehetett. Ehhez újra kellett indítani a gazdaságot, és életszínvonal-emelő lépéseket kellett tenni. Egyik sem volt lehetséges külső segítség nélkül. Az SZKP vezetése készen mutatkozott a gazdasági támogatásra, ha a Kádár-kormány leveri a nemzeti ellenállást. Mind a két fél lépéskényszerbe került. 1956. november végén–december elején mindkettő meghozta az ezzel kapcsolatos döntéseket. Az MSZMP, kemény eszközöket alkalmazva, nekilátott a nemzeti ellenállás megtörésének. Ezzel párhuzamosan új helyzet állt elő a két ország gazdasági viszonyában is. A Szovjetunió kész volt megfizetni a beavatkozás árát, de elvárta az ellentételezést, amelynek az adott helyzetben belpolitikainak kellett lennie, vagyis a rendet bármilyen áron helyre kellett állítani.

A novemberi napokban Magyarországon tartózkodó szovjet vezetők – Georgij Malenkov, Mihail Szuszlov és Averkij Arisztov – keményebb fellépésre, a sztrájkmozgalom megtörésére ösztönözték Kádár Jánost és az MSZMP többi politikusát. Az első napokban inkább kevesebb, mint több sikerrel. Malenkov a november 16–17-i megbeszéléseken leszögezte: jön a gazdasági segítség, de mindent el kell követni a termelés megindítása érdekében.²⁷

1956. november végén–december elején kialakult az a politikai irányvonal, amelynek alapján az új kormány, kihasználva a szovjet hadsereg jelenlétét, a legkeményebb eszközök alkalmazásával meghátrálásra kényszerítette az ellenállást. Ekkor Kádár János megismételte novemberi kérését: mindenekelőtt szénre és villamos energiára van szükség a termelés beindításához. Hruscsovhoz írt levelében nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a magyar vezetés természetesen saját erőforrásokat is mozgósít. Igenlő választ kapott.

Ez azonban még csak a kezdet volt. 1957 januárjában, együtt a gazdaság állapotának felmérésével, megindultak a magyar és a szovjet tervhivatal vezetői, szakemberei között az egyeztetések egy átfogó megállapodásról a két ország között. Ennek középpontjában egy, a magyar gazdaság méreteihez képest óriási összegű hitel nyújtása állt, amely nagyobb részben áruszállításból és beruházási hitelből, kisebb részben szabad devizában adott kölcsönből tevődött össze.

A dokumentumok tanúsága szerint a magyar szakértők nem fogták vissza magukat, és igyekeztek kihasználni forrásbevonásra a kínálkozó alkalmat. Felismerték a lehetőséget, amelyet a szovjet vezetők lépéskényszerszerű és tényleges segítőkézsége együtt teremtett meg.

Természetesen a helyzet dramatizálása, az igények elfogadtatása terén mutatott igyekezet nem került el a tárgyalópartnerek figyelmét. A szovjet szakértők több esetben is jobbnak ítélték a gazdaság helyzetét, mint a magyarok. Vélhetően mindkét fél közgazdasági aggodtak az év elején az ipari munkásságnak adott nagyarányú bér-

²⁷ Kiss Károly jegyzetei a Malenkovval, Arisztovval, Szuszlovval folytatott tárgyalásokról. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL), 905. f. 3. ó. e.; L. még *Hiányzó lapok 1956 történetéből*. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Vjacseszlav Szereda-Alekszandr Sztikalin. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1993. (A kötetben szereplő 1956. november 22-i jelentés csak érinti a gazdasági kérdést, de a többi rész hitelesíti Kiss jegyzeteit.)

emelés lehetséges negatív következményei miatt.²⁸ Ezeket a magyar politikai vezetés rövid távon a külföldről kapott gazdasági támogatással szándékozott elhárítani.

Egy másik kérdés is feszültséget teremtett a két ország gazdasági tárgyalói között, pedig az nem szerepelt megbeszéléseik napirendjén. Januárban a Kádár-kormány égisze alatt, kiváló közgazdászok bevonásával, megkezdődött a gazdasági mechanizmus felülvizsgálata, amely magában foglalta egy átfogó reform lehetőségét is. Nem mellesleg ez a megoldás, kidolgozóinak reményei szerint, a hazai erőforrások sokkal hatékonyabb kihasználásával kecsegtetett.²⁹

A budapesti szovjet nagykövetség február közepén készült politikai helyzetértékelése mindkét dologra kitért. Nehezményezte, hogy a magyar gazdasági vezetők egy része a jugoszláv modell alapján akarja átalakítani az irányítást. Szóvá tette azt is: a magyar vezetők nem tesznek meg mindent a nehézségek leküzdésére, azokat leginkább szovjet és más baráti hitelek igénybevételevel akarják megoldani.³⁰ Nem véletlen tehát, hogy brosúra formájában még 1957 februárjában megjelent Alekszandr Rumjancev műve, amely Edvard Kardelj jugoszláv ideológus és pártvezető nézeteit, a munkás-önigazgatási rendszert bírálta.³¹ Eközben a magyar politikai helyzet, részben a gazdasági teljesítmény javulásának is köszönhetően, stabilizálódott. Így március közepére megteremtődtek a feltételei annak, hogy a két ország vezetői az összes nyitott kérdést megtárgyalják, és átfogó megállapodásban rendezzék kapcsolataikat.

Az 1957. március végi moszkvai megbeszéléseken a szovjet fél elérte politikai céljait.³² Cserébe olyan nagyvonalú anyagi és pénzügyi támogatást adott, amely nagymértékben megkönnyítette a magyar politikai vezetés dolgát, mert nemcsak a gazdaság konszolidálását segítette elő, hanem a megemelt életszínvonal megőrzését is. Az 1957. márciusi megállapodás szerint Magyarország halasztást kapott 150 millió rubelnyi tartozás visszafizetésére. A Szovjetunió 550 millió rubel áru- és 200 millió szabaddeviza-hitel nyújtását is vállalta, miközben a korábbiaktól sem lépett vissza (85 millió rubel értékű áru szállítása és 40 millió devizahitel). Ez összesen 1 milliárd 25 millió rubelt tett ki. Az így keletkezett magyar adósság összege forint-

²⁸ Ezekre a veszélyekre, az infláció rémére Friss István, a párt egyik vezető gazdaságpolitikusa a Központi Bizottság 1957. februári ülésén is felhívta a figyelmet. Kádár visszautasította ezt az álláspontot, jobban tartott egy esetleges szigorítás politikai hatásaitól, mint a gazdaság egyensúlyi problémáitól. (*Az MSZMP Ideiglenes Vezető Testületének jegyzőkönyvei*, II. k. Intera Rt., Budapest, 1993, 172–175. és 211–212.)

²⁹ Varga István irányításával tavasszal elkészült a gazdaságirányítás reformját célzó javaslat, ámde – nem függetlenül a moszkvai megállapodásoktól és belpolitikai megfontolásoktól – lekerült a napirendről.

³⁰ Arhiv Vnesnyej Polityiki Rosszizskij Federacii (AVP RF) f. 77. papka 195. opisz 38. gyelo 35. Közölte Baráth Magdolna: Forradalom után – szovjet szemmel. A budapesti szovjet nagykövetség jelentése a magyarországi helyzetről 1957 februárjában. *Történelmi Szemle*, 2009/3. 431–456.

³¹ *A szocialista valóság és Edvard Kardelj „elméletei”*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957. – A tanulmány eredetileg a *Kommunizmus*-ban, az SZKP elméleti folyóiratának 1956/18. decemberi számában jelent meg.

³² A magyar kormányzat vállalta a leszámolást a nemzeti kommunizmussal, és visszalépett mindentől, ami a jugoszláv szocializmusmodell megvalósítására emlékeztetett. Kádár 1957 tavaszától az üzemi munkás-tanácsok elhatalosztásán dolgozott. Lekerült a napirendről a gazdaságirányítás piaci irányú reformja is. Lásd erről: Földes György: Nehéz kezdet – Kádár János külpolitikája 1956–1957. *Korunk*, 2013/10.

ban meghaladta a 2,5 milliárdot. A törlesztést 1961-ben kellett megkezdeni, és évi 2%-os kamattal tíz év alatt kellett visszafizetni az adósságot.³³

A nagyléptékű külső gazdasági segítség megnövelte az MSZMP vezetésének ön-bizalmát és mozgásterét. Hruscsov tisztában volt ezzel, és a megbeszélések során nem mulasztotta el hangsúlyozni: a Szovjetunió nem profitál a két ország gazdasági kapcsolataiból.³⁴ Nem véletlen tehát, hogy Kádár János, hazatérve Moszkvából, a repülőtérén elmondott beszédében kiemelte a Szovjetuniótól kapott gazdasági segítség jelentőségét, de azt is kijelentette: a fejlődéshez, az életszínvonal tovább javításához szükséges alapokat elsősorban saját erőből kell megteremteni.³⁵

Ehhez képest, amikor 1957 nyarán megkezdődött a hároméves terv előkészítése, a tervezők „realista” megközelítést alkalmaztak, vagyis pesszimistán ítélték meg a saját fejlesztési és növekedési lehetőségeket, viszont az elért életszínvonal védelmét, további javítását elsődleges prioritásként kezelték. Közben, bár a magyar gazdaság teljesítőképessége helyreállt, nem oldódtak meg szerkezeti és értékesítési problémái – és persze ilyen rövid idő alatt nem is oldódhattak meg. Ezért a politikai elvárások és a gazdasági realitások között vergődő tervezők úgy látták, hogy a fizetési nehézségek és a beruházási színvonal emelése céljából újabb hosszú lejáratú beruházási hitelt kell kérni.³⁶

Napok múlva megérkeztek a szovjet szakértők, akik igencsak rosszul fogadták a magyar tervezők elképzeléseit. Hosszas viták közepette igyekeztek visszafogni az építési (új beruházási) igényeket, az erők koncentrálására ösztönözni, pótlólagos erőforrások feltárására rávenni magyar partnereiket.

A hároméves tervszámok októberi, ismételt áttekintésekor Apró Antal, a két ország közötti kapcsolatokért felelős miniszterelnök-helyettes arról tájékoztatta a Politikai Bizottságot, hogy még mindig hiányzik 900 millió devizaforintnyi fedezet a szükséges importhoz. Megjegyezte viszont, hogy a Szovjetunió helyzete sem javult, ezért a hiteligény csökkentésén kell munkálkodni. A PB úgy határozott: előbb a belső lehetőségeket használják ki, és csak az elkerülhetetlenül szükséges segítséget kérik.³⁷

Ezzel a mandátummal utazott el a magyar küldöttség a moszkvai gazdasági tárgyalásokra. Nem volt könnyű a helyzete. Már csak azért sem, mert a szovjet partnerekben egyre nőtt az ingerültség a magyarok magatartása miatt. A budapesti szovjet nagykövetség akkor készített elemzése szerint, miközben a magyar gazdasági életben nem tesznek meg mindent a saját erők mozgósításáért és a takarékoságért, szovjet és baráti hitelekkel akarják megoldani a gazdaság fejlesztését.³⁸

³³ Pécsi Kálmán: i. m. 103–109.

³⁴ Kádár három héttel később a katonai vezetők előtt mondott beszédében felidézte Hruscsov kijelentését, ki is egészítette: „mi tudtuk, hogy ez bizony így van”. (MNL OL M-KS 288. f. 47/787. ó. e.)

³⁵ *Kádár János művei*. I. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, 83.

³⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/38. ó. e. Előterjesztés a hároméves tervjavaslat fő problémáiról. – Friss István célszerűnek látta megjegyezni: 1960 után csak beruházási hitelt lehessen majd felvenni külföldről. Amikor Fock Jenő ezt a témát firtatta a PB ülésén, rákérdezett: milyen feltételekkel lehetne hitelt felvenni a kapitalista országoktól? Ez is mutatja, milyen terhet jelentett újabb kéréssel fordulni a Szovjetunióhoz.

³⁷ MNL OL M-KS 288. f. 5/48. ó. e.

³⁸ AVP RF f. 77. papka 195. opisz 38. gyelo 35.

Így aztán nem csoda, ha a két fél tervegyeztető és kereskedelmi tárgyalásai jócskán elhúzódtak. Jellemző a helyzetre, hogy a magyar küldöttség sem volt egységes a követendő taktika ügyében. A tervhivatal és a külkereskedelem képviselői eltérő taktikai elképzeléseket érvényesítettek a hitelkérről kapcsolatban: ez álljon elől a tárgyalási tematikában, vagy fokozatosan, a tények és összefüggések ismertetésével vezessék rá partnereiket a magyar hitelkérről szükségességének elfogadására?

A 900 milliós beruházási hitelt nem sikerült elérni, de 300 milliót kiszorítottak a szovjet partnerekből. Akadtak a magyar pártvezetőségben belül, akik kevesellték az eredményt (Fock Jenő), és olyanok, akik kifogásolták (Biszu Béla): miért kell a Szovjetuniót manipulálni a saját erőforrások maximális kihasználása helyett? Kádár úgy ítélte meg, hogy a tárgyalások sikeresek voltak, mert jó irányban hatnak a fejlődésre. Igaz, a kitűzött célt nem sikerült elérni, de nem a szovjetek merevsége, hanem a saját eltúlzott elképzelések miatt. Ezért a kormányküldöttség azt a feladatot kapta, hogy álljon el a további igények hangoztatásától, és írja alá a megállapodást.³⁹

Az 1957-es tárgyalássorozat jól mutatta, kik a fő szereplői a két ország gazdasági kapcsolatrendszerének, és milyen a szereposztás közöttük. Magyar oldalon nagyjából úgy nézett ki a helyzet, hogy a politikusok hol élenjártak az igények megfogalmazásában, hol visszafogták a közgazdászokat és gazdasági vezetőket. Olyankor bíralták őket, ha túlzottnak vagy taktikailag célszerűtlennek vélték a szovjet áruszállítások növelésére, újabb hitelek szerzésére irányuló törekvéseiket. Szovjet oldalon némileg másként alakult a szereposztás. Hruscsov (majd később Brezsnyev is) megértést mutatott a magyarok problémái iránt, és általában pártolta igényeik kielégítését. A gazdaságért felelős vezetők (különösen Alekszej Koszigin, később miniszterelnökként is) már jóval keményebb magatartást tanúsítottak. A szovjet gazdaság irányítói általában sokallták a magyar igényeket, és igyekeztek vigyázni erőforrásaikra, illetve a hazai szükségletekre, és tekintettel az egyéb nemzetközi elvárásokra, szűkmarkúbbak voltak.⁴⁰ Ez persze nem maradt hatástalan a politikai vezetőkre sem, hiszen munkatársaik beszámoltak nekik, ezért nemritkán kétfrontos harcra kényszerültek.

Nem véletlen, hogy amikor Hruscsov 1958 áprilisában Magyarországra látogatott, mindez szóba került. Egy nem nyilvános beszédében a következőt mondta:

„Megértjük az önök gazdasági nehézségeit. Mi tudjuk, hogy Apró elvtárs, aki eljött hozzánk, s aki maga nem kövér ember, de a zsebeibe nagyon sok hitelt akart rakni. Én elmondom most Önöknek, hogy ezzel kapcsolatban mi volt a vélemény a Központi Bizottság Elnökségében. Először is nem vagyunk olyan gazdagok, hogy a pénzt csak számolás nélkül osztogassuk. Azonkívül általában azt az embert, aki számolás nélkül adja a pénzt, nem is szokták tisztelni.”⁴¹

A szovjet pártfőtitkár hozzátette: ezt a pénzt a munkások és a parasztok teremtik elő.

³⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/58. ó. e.

⁴⁰ Apró Antal az ominózus 1957 végi, 1958. januári tárgyalásokról adott tájékoztatóján arról panaszkodott, hogy tárgyalópartnere, ha valamit nem akart elfogadni, mindig arra hivatkozott, hogy nincs a kormánytól felhatalmazása. „Bezzeg” amikor elfogadott egy magyar javaslatot, azt nem kellett a szovjet kormánnyal jóváhagyatnia. (MNL OL M-KS 288. f. 5/61. ó. e.)

⁴¹ MNL OL M-KS 288. f. 9/1958/4. ó. e.

4. FEJLŐDÉS – EGYENSÚLYI ZAVAROKKAL

A hároméves tervvel lezárult az átmeneti időszak a két ország gazdasági kapcsolatrendszerében. Ettől kezdve már csak a kiegyenlítettégre törekvő, a kölcsönös előnyökre építő stratégia számíthatott sikerre. Ebből kiindulva és tapasztalva, hogy Moszkvában a többi KGST-országgal is versenyezni kell, magyar kezdeményezésre már 1958 közepén előkészítő megbeszélések kezdődtek az 1961–1965 között esedékes ötéves tervről. A magyar fejlesztési elképzelésekben nagy súlyt kapott a vegyipar fejlesztése és az ipari termékek elhelyezése a szovjet piacon. A magyar fél ezért a második ötéves terv első, 1959. májusi elképzelései szerint az ipari termelés növeléséhez szükséges többletanyagért, olajért, szénért, hengerelt acélért stb. ellenértékként több híradástechnikai, műszer- és gépipari termék szállítást akarta felajánlani.⁴²

Münnich Ferenc miniszterelnök 1959. június 10-én levelet írt Hruscsovnak, amelyben javasolta: emeljék fel az egy évvel korábban 1961–1965-re előzetesen aláírt áruforgalmi egyezmény keretszámait, és e tárgyban mihamarabb kezdődjenek el a megbeszélések. Érvként említette, hogy a magyar gazdaság a vártnál gyorsabban fejlődik, a szovjet hétéves terv is új lehetőségeket kínál számára. Jelezte azt is: a magyar fél még a közelgő novemberi pártkongresszus előtt szeretne megállapodni. Megnyugtatóul közölte: Magyarország megkezdi a korábban kapott hitelek visszafizetését, és újabbak felvétele nélkül kívánja megvalósítani gazdaságfejlesztési és életszínvonal-növelési céljait.⁴³

Július végén már el is kezdődtek az egyeztetések. A gyorsaságban az is szerepet játszott, hogy az egy évvel korábbi megállapodásban 1965-re megjelölt áruforgalmi szintet már 1959-ben elérték. Bár – mint azt a szovjet nagykövetség jegyzékben közölte – az év végén a magyar exportban 50 millió rubeles lemaradás mutatkozott.⁴⁴

A kialakított keretszámokat és a külkereskedelmi forgalom prognózisát a következő években is felülírta az élet, mert a mezőgazdaság 1958 végén elhatározott szocialista átalakítása közben és utána is, Magyarország még sokáig gabonaimportra szorult. Ebben az ügyben a dokumentumok szerint a magyar kormány időről időre, egészen a hatvanas évek végéig kénytelen volt szovjet közreműködést kérni.

Az igazi problémát a két ország gazdasági kapcsolataiban a dinamikus, de nagyjából állandó szerkezetben bővülő áruforgalom okozta. A Szovjetunió az 1956-os 23,75%-ról 1962-re 36%-kal részesedett Magyarország nemzetközi áruforgalmából. Eközben a magyar részesedés is nőtt a Szovjetunió külkereskedelmében az 1955-ös 4%-ról 6%-ra.⁴⁵ Előbb-utóbb fel kellett merülnie a kérdésnek: meddig folytatható, hogy a bővülő magyar gyáripari és könnyűipari termelés ezzel arányosan emelkedő anyag- és energiaszükségletét szovjet importból fedezzék? Világos volt:

⁴² MNL OL M-KS 288. f. 5/129. ó. e.

⁴³ MNL OL M-KS 288. f. 9/1959/23. ó. e.

⁴⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/160. ó. e.

⁴⁵ Azért 1955-öt vettem alapul, mert az 1956-os számot az utolsó hónapok magyar exportkiesése alaposan lerontotta. Pécsi Kálmán táblázatot állított össze a két ország részesedéséről egymás külkereskedelmi forgalmában 1946–1975 között: i. m. 190.

bár ez a működési mód rövid távon jelentős előnyöket kínál mindkét félnek, de hosszabb távon már nemkívánatos következményekkel jár. Szovjet részről az ilyen jellegű kapcsolat egyrészt azt feltételezte, hogy az ország olcsón tudja kitermelni nyersanyag- és energiahordozó-készleteit. Másrészt, hogy beletörődik: nem a fejlettebb, korszerűbb, bonyolultabb gépek, berendezések, ipari fogyasztási cikkek alkotják exportjának zömét. Ebből következően a belátható jövőben nem törhet ki gazdasági tekintetben a „gyarmati szerepből”, ami természetesen árnyalta a „politikai gyarmattartói” szerepét.⁴⁶

Azzal is szembe kellett nézni, hogy kevés olyan ágazat van, amelyben a két ország ipara világszínvonalon termelne. Így a korszerűnek tekintett termékek ugyan előrevitték a két ország gazdaságát, de nem tették versenyképesebbé. A világpiaci jelenlét a legfejlettebb technológia meghonosítása céljából még a Szovjetunióknak is fontos volt. Ez a téma különösen aktuálissá az ötvenes-hatvanas évtized fordulóján vált, amikor hatalmas beruházások kezdődtek a hétéves terv keretében.⁴⁷

Magyarország, méreteiből és adottságaiból fakadóan, még inkább rá volt utalva a nyugati viszonylatra. Esetében azonban a szükséges anyagimport nem elhanyagolható része is innen származott. Ezt a helyzetet a magyar gazdaságpolitikuskok szerették volna megváltoztatni. Erre a legegyszerűbb lehetőséget a szovjet többlet-szállítások jelentették, illetőleg jelentették volna.

Egyre inkább egyértelművé vált: a szovjet fél sem rendelkezik korlátlan export-lehetőségekkel, és igyekszik változtatni annak szerkezetén. Hosszabb távon gondot okozott az is, hogy ez a felállás a két ország közötti kereskedelemben konzerválja mind a magyar ipar szerkezetét, mind technológiai színvonalát. Ezek a problémák sok hasonlóságot mutattak a többi közép-kelet-európai ország és a Szovjetunió közötti árucseré problémáival.

Nem véletlen, hogy a továbblépés lehetőségét leginkább az SZKP vezetése kereste. A kiutat a gazdasági együttműködés kiszélesítésében, a nemzetközi szocialista munkamegosztásban, a gyártás szakosításában találták meg.⁴⁸ Ezt kellett volna megalapoznia a közép- és hosszabb távú tervek összehangolásának, sőt a közös tervezésnek. Az erre vonatkozó javaslatokat a szovjet és a lengyel vezetés először 1961-ben fogalmazta meg, de a témában vita kezdődött.⁴⁹ A KGST ilyen mértékű reformjával a román vezetők nem értettek egyet. Féltették szuverenitásukat, attól tartottak, hogy ez a fordulat az iparilag fejlettebb országoknak kedvezne, míg Romániát félig-med-

⁴⁶ Kádár János 1957. március 28-i, a Kremlben mondott beszédében éppen a két ország közötti kereskedelem szerkezetének említésével igyekezett cáfolni a Szovjetuniót e téren ért vádakait. (Kádár János: *Szilárd népi hatalom – független Magyarország*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958.)

⁴⁷ A Szovjetunió és a fejlett tőkés országok közötti forgalom 1959/60-ban gyors ütemben bővült. *Vnyesznyaja torgovlja SZSZSZR 1918–1966*. Vnyestorgizdat, Moszkva, 1967. Idézi és a témát általánosan feldolgozza: Köves András: *A világgazdasági nyitás: kihívás és kényszer*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.

⁴⁸ A téma egyik első átfogó kifejtését, amely betekintést nyújt az együttműködés ideológiai megalapozásába is, Vajda Imre végezte el *Szocialista külkereskedelem. A KGST és a szocialista munkamegosztás* című munkájában. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963.) E munka érdekessége az is, hogy az egyes országokról szóló fejezeteket az adott országok közgazdászai készítették.

⁴⁹ Erről a kérdéssel lásd Pécsi Kálmán: i. m. 69–70.

dig ott tartaná a periférián. Végül 1962 júniusában sikerült elfogadni egy közös dokumentumot a szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelveiről.⁵⁰ A kisebb országok azonban óvatosan araszoltak előre ezen az úton – nem annyira szuverenitásukat, mint gazdasági érdekeiket védve. Magyarország gyorsabban haladt volna már csak a rá ható kényszerek okán is, de a szovjet vezetők körében a csalódottság jelei mutatkoztak.

Részben talán ennek köszönhetően is, nehezen került tető alá az 1963–1965 közötti kétoldalú áruforgalmi megállapodás, pedig előtte Kádár levélben ajánlotta fel Hruscsovnak, hogy gyorsítsák fel a timföld–alumínium-egyezmény előkészítését, amelyet azután a felek novemberben alá is írtak. Ennek ellenére Apró Antal, a magyar küldöttség vezetője Kádárnak küldött jelentésében arról számolt be: soha még ilyen kemény tárgyalássorozat nem volt: „minden tonna anyagért meg kellett harcolnia” Vlagyimir Novikov és Alekszej Koszigin miniszterelnök-helyettesekkel. A tárgyalási stratégia arra irányult, hogy a 364 millió rubeles többletimportigényt a magyar fél 388 millió rubeles többletexporttal ellentételezze, és ettől elkülönítve kezeljék a gabonavásárlás kérdését.⁵¹ Moszkvában nem rajongtak ezért az ajánlatért. Apró úgy vélte: partnerei vissza akarják fogni a két ország közötti forgalom bővülési ütemét, ezért fizetési nehézségekre is hivatkoznak.⁵² E kijelentéseknek volt alapjuk, mert a szovjet külkereskedelem deficitje kemény valutában 1962-ben meghaladta a 200 millió dollárt; folyamatosan csökkent az aranytartalék, és nőtt az adósságszolgálat terhe.⁵³ Ennek fényében nem csoda, hogy félév múlva a biztonsági tartalékolás céljára kért 40 tonna aranyból csak 20 tonnát bocsátott rendelkezésre a szovjet fél.⁵⁴

1963 őszén meg kellett ismételni a kérést: a Szovjetunió vásároljon kenyér- és takarmánygabonát Magyarország részére a világpiacon. Kádár ismét levelet írt.⁵⁵ Vélhetően nem lehetett könnyű sem a feladó, sem a címzett helyzete. Fock Jenő KB-titkár pedig Moszkvába utazott tárgyalni.

Mindezek a jelenségek arra mutattak: kezdenek kimerülni a növekedés és a hagyományos, az áruforgalomra épülő kereskedelem forrásai és lehetőségei. Hiába született döntés a KGST tevékenységének, szervezetének magasabb szintre emeléséről, ez csak lassan haladt előre. Ilyen körülmények között a bilaterális kapcsolatok fejlesztése ígért előrelépést. Magyar javaslatra 1964-ben megkezdte működését a szovjet–magyar gazdasági, műszaki és tudományos kormányközi bizottság, amely kétségtelenül új szintet hozott a két ország közötti gazdasági együttműködésben. Bár Mihail Leszecsco miniszterelnök-helyettes Apró Antalnak még az első ülés előtt

⁵⁰ *Népszabadság*, 1962. június 17.; Hruscsov részletesen kitért erre a témára. *A szocialista világrendszer fejlődésének időszaki kérdései* című írásában. *Béke és Szocializmus*, 1962, szeptember.

⁵¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/277. ó. e. (A magyar fél offenzív magatartása mögött a nyugati viszonylattal kapcsolatos fizetési gondok enyhítésének szüksége húzódott meg.)

⁵² MNL OL M-KS 288. f. 47/732. ó. e.

⁵³ Philip Hanson: *The rise and fall of the Soviet economy. An economic history of the USSR from 1945*. Longman, London–New York, 2005, 84.

⁵⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/304. és 307. ó. e. Hruscsov válaszevele és beszámoló a párt- és kormányküldöttség moszkvai útjáról.

⁵⁵ MNL OL M-KS 288. f. 9/1963/12. ó. e.

megjegyezte: szeretné, ha foglalkoznának azzal, miként lehetne csökkenteni a két ország tőkés importját.⁵⁶

A gazdaság területén a súrlódások ellenére sikerült egyeztetni az érdekeket. Politikai konfliktust a két párt viszonyában Hruscsov 1964. októberi leváltása okozott.⁵⁷ A kérdés az volt: nem rontja-e meg a változás a két ország viszonyát, és mi lesz a hatása a gazdasági kapcsolatokra? Az SZKP új vezetése megértéssel, visszafogottan kezelte az MSZMP háborgását, Kádár pedig nem akart túlmenni egy határon.⁵⁸

Az SZKP továbbra is arra törekedett, hogy fejlessze a gazdasági kapcsolatokat a KGST-országokkal. Leonyid Brezsnyev a KB 1964. decemberi ülésén még önkritikát is gyakorolt, amiért a szovjet fél nem tud pozitív választ adni a magyarok által az autóbuszokhoz szükséges hátsóhíd-beszállítási ajánlatra. Más, hasonló esetekre utalva kijelentette: a Szovjetunióknak is komolyan kell vennie kötelezettségvállalásait, át kell dolgoznia a szocialista országokkal a kapcsolatok mechanizmusát. Az új főtitkár szerint ez a terület az internacionalizmus gyakorlati iskolája.⁵⁹ Ezzel vélhetően arra figyelmeztette a diplomátákat és a szakembereket, hogy hazájuk érdekeit akkor képviselik jól, ha tekintettel vannak a partnerországok érdekeire, illetve érzékenységre.

Kölcsönös gesztusok után, 1965 májusában egy nem hivatalosnak szánt látogatás keretében került sor a magyar–szovjet viszony rendezésére. Az MSZMP vezetése alaposan felkészült erre a tárgyalásra. A háttérben a közelgő új ötéves terv megalapozásának szándéka állt. Az előzetes számításokból kiderült: jelentős hiány várható a szocialista viszonylatú fizetési mérlegben.⁶⁰ A tárgyalási stratégiát tárgyaló politikai bizottsági ülés vitájában magyarázatul megjegyezték: a hiány összege egyenlő lesz a korábbi szovjet beruházási és katonai hitelek törlesztési kötelezettségével. Végül egyetértés mutatkozott abban, hogy nem lenne célszerű a két dolgot összekötni, mert rossz visszhangot váltana ki a szovjet partnereknél.

Kádár János nem örült annak, hogy ismét neki kellett hitelt és elhelyezési lehetőséget kérnie a moszkvai vezetőktől a magyar ipar számára. Meg is jegyezte az ülésen, miért akarják tőle, hogy részletekbe menjen? „Amit nem tudtak az elvtársak két év óta elintézni, most mi intézzük el a rövid idő alatt?”⁶¹

⁵⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/324. ó. e. Feljegyzés Apró és Leszecska elvtárs 1963. december 20-i megbeszéléséről.

⁵⁷ Kádár János kiváló, baráti kapcsolatot ápolt Hruscsovval, akinek leváltását bel- és külpolitikai megfontolások miatt sem hagyta szó nélkül. Nyilvánosan is hitet tett politikája mellett itthon is, Moszkvában is. Az MSZMP KB nevében az SZKP-nak írt levélben is kifejezésre juttatta aggodalmait a leváltás miatt. Vö. Baráth Magdolna: Kis októberi forradalom. Hruscsov leváltása és a magyar pártvezetés. *Múltunk*, 2007/4. 170–212. Majd Kádár a november 7-i ünnepségekre utazva is kifejtette nézeteit Brezsnyevnek. (MNL OL M-KS-288. f. 5/351. ó. e. 1. A moszkvai november 7-i ünnepségeken részt vett delegáció beszámolója.)

⁵⁸ Kádár már csak azért is határt szabott érzelmeinek, mert októberben húszezer vagon takarmánygabona vásárlása ügyében kellett levelet írnia. Még novemberben felhatalmazták Apró Antalt: kérje a katonai hitelek visszafizetésének elhalasztását a következő ötéves terv időszakára. (MNL OL M-KS 288. f. 347. és 349. ó. e.) A kéréseket a szovjet fél lényegében teljesítette, ha tett is megjegyzéseket. Erről Apró a PB december 15-i ülésén számolt be. (Uo. 354. ó. e.)

⁵⁹ Rosszizskij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii (RGANI) f. 2. opisz 3. gyelo 45.

⁶⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/363. ó. e. Előterjesztés a III. ötéves terv kidolgozásának állásáról és a további teendőkről.

⁶¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/364. ó. e.

Természetesen nem nagyon tehetett mást, vállalta a feladatot, mert tudta, hogy csak politikai alapon lehet rendezni egy ilyen nagyságrendű gazdasági kérdéskört.⁶² A párt első embere azért sem látta halaszthatónak a gazdasági perspektívák tisztázását, mert tudta, hogy a többi KGST-ország is hasonló problémákkal küzd. Nem mindegy, ki tárgyal és egyezik meg hamarabb, melyik ország számít fontosabbnak a moszkvai vezetés szemében.

A „lelki előkészítés” jegyében az MSZMP hetekkel az utazás előtt írásos tájékoztatót küldött az SZKP-nak az új ötéves tervvel összefüggésben felmerülő problémákról. Ebben a korábban rögzítettekhez képest többszázalékosokért: 1-1 millió tonna nyers- és fűtőolajat, amire igenlő választ kapott ugyanúgy, mint a nikkel és a fenyő esetében. Részben kielégítették a szén, a hengerelt acél, a horgany és a műszál, a cellulóz és a papír iránti többletigényt. Az ütemezésben is sikerült elérni a kitűzött célt. A kért 400 millió rubeles hitelből 260-at vállalt a szovjet fél, és a tartaléknak szánt 50 tonna arany helyett 85-90 millió dolláros hitelkeretet ajánlott fel.⁶³

Ilyen felhatalmazással könnyebben ment az 1966 és 1970 közötti árucserforgalmi megállapodás megkötése is. A terv szerint a magyar export 54%-a gépből és finommechanikai berendezésből, 17% könnyűipari termékből, 13% anyagból, de ennek jelentős része gyógyszeripari jellegű, és 13% mezőgazdasági termékből tevődött össze. A szovjet export döntő részét, 73%-át továbbra is a nyersanyag és az energia tette ki, 23%-át a gépek és a finommechanikai termékek. Kisebb-nagyobb ingadozások mellett ezek az arányok úgy belerögzültek a két ország külkereskedelmébe, hogy nem lehetett rajtuk egykönnyen változtatni. A harmadik ötéves terv időszak végén is hasonló szerkezet jellemezte a két ország közötti áruforgalmat.⁶⁴

5. EGYENSÚLY ÉS KIEGYENLÍTŐDÉS

Ez az 1966 és 1970 közötti öt év bizonyult a legkiegyensúlyozottabb periódusnak a két ország már több mint két évtizedre visszanyúló gazdasági kapcsolatainak történetében. Négy egymást követő évben, jelentős mértékű dinamika mellett, szolid magyar külkereskedelmi többlet alakult ki, és 1970-ben is csak minimális nagyságú

⁶² Valójában Kádár más fontos ügyeket is fel akart vetni a megbeszéléseken. Így a Varsói Szerződés működésének átalakítását, a hadseregek létszáma, a technika és a magasnak tartott kiadások közötti összefüggést, illetve nemzetközi kérdéseket is.

⁶³ Kellemetlen epizódja volt a megbeszéléseknek, amikor Kószigin miniszterelnök rákérdezett, hogy mi értelmet látnak a magyar vezetők abban, hogy, úgymond, a nyugati gazdasági körök megtevésztése céljából elterjesztenék: megromlott a szovjet–magyar viszony? Kádár azt válaszolta, nem tud erről. Lásd erről Erdélyi Károly külügyminiszter kézírásos jegyzeteit a tárgyalásokról. (MNL OL XIX-J-I-u 14. doboz.) Az ügy bekerült a látogatásról készült tájékoztatóba is. (MNL OL M-KS 288. f. 5/367. ó. e.) Itthon kiderült: a magyar titkosszolgálat valóban foglalkozott ezzel a lépéssel, ám ennek a tisztázása még további kutatást igényel.

⁶⁴ MNL OL XIX-J-I-j 1965 Szovjetunió 101. doboz. Feljegyzés a Szovjetunió helyzetéről. 1965. dec. 8. – A fizetési mérleg ekkor is negatív volt, mert a katonai szállítások kiegyenlítőlenek maradtak. L. Pécsi Kálmán: i. m. 210.

volt a szovjet oldalon mutatkozó aktívum.⁶⁵ Ezzel együtt 1948-tól 1973-ig a kétoldali kereskedelemben fele-fele arányú lett a deficités évek száma. Magyar oldalon 1948–1956, 1966–1969 és 1972–1973 között keletkezett aktívum.⁶⁶ Érdemes ezeket a számokat összevetni a cserearányokkal. Szocialista viszonylatban 1948–1955-ben ezek Magyarország számára kedvezően alakultak, pedig a világpiacra a nyersanyagárak gyorsabban emelkedtek a feldolgozott termékekénél. Rossz volt a cserearány-mutató abban az időszakban, amikor hosszú időn át a szovjet oldalon mutatkozott csak aktívum. Majd a hatvanas évek második felében minimális mértékben Magyarországnak kedvezett az áralakulás.⁶⁷ Egyrészt általában is megállapítható, hogy a világpiaci árak alapján folyó szocialista külkereskedelem inkább a kisebb KGST-országoknak kedvezett, mint a Szovjetunióknak. Másrészt ebben a viszonylatban mindenki magasabb árat tudott elérni termékeiért, mint a tőkés piacokon.⁶⁸

A Szovjetunió, kisebb-nagyobb ingadozásokkal, 33–35%-os aránnyal tartotta kiemelkedően meghatározó szerepét a magyar külkereskedelemben. Magyarországon a hatvanas évek első felében 54, a második felében még mindig 30 komplett szovjet beruházás valósult meg. Többek között ekkor fejeződött be a Dunai Vasmű, a Tiszai Vegyi Kombinát és a Debreceni Gördülőcsapágy Gyar építése.⁶⁹ Jól mutatja az is a szovjet viszonylat jelentőségét, hogy az 1956 és 1970 közötti időszakban évi 1%-os nemzetijövedelem-növekedés mintegy 2%-os bővülést feltételezett a két ország között zajló külkereskedelmi forgalomban.⁷⁰ Magyarország hasonló biztonsággal, 6–7%-os aránnyal volt jelen a szovjet gazdaság külső partnereinek sorában; ha nem is lehetett a legfontosabb partner, de az élmezőnyben foglalt helyet, és érezhetően hiányzott volna, ha nincs ott.⁷¹

1967 szeptemberében – talán először – az októberi forradalom 50. évfordulójára készülő szovjet pártvezetés kérte, hogy Magyarország soron kívül szállítson fogyasztási cikkeket a Szovjetunióba, gyors határidővel.⁷²

⁶⁵ Uo. 21.

⁶⁶ Uo. 130.

⁶⁷ Marton Ádám: *A magyar külkereskedelmi árak alakulása 1945-től 1970-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974, 32–42.

⁶⁸ Részletesen elemezte ezt a problematikát Tardos Márton–Nagy Ágnes: *A szovjet–magyar kereskedelem árszínvonala* című, „szolgálati használatra” készült tanulmányában. (Konjunktúra és Piackutató Intézet, Budapest, 1976, 11–16.) A témáról lásd még Edward A. Hewett: *Foreign trade prices in the Council for Mutual Assistance*. University Press, Cambridge, 1974. – A szerző szerint nem véletlen, hogy miért támogatja a Szovjetunió a saját szocialista árbázison történő kereskedést a KGST-ben. Azért, mert így számára kedvezőbbé válnának az árarányok. Ma már tudjuk, hogy ezt az elképzelést soha sem sikerült megvalósítani.

⁶⁹ Szita János: A szocialista országokkal való együttműködésünk 25 éve. *Közgazdasági Szemle*, 1970/4.

⁷⁰ Ezt mutatják Pécsi Kálmán számításai (i. m. 201.).

⁷¹ A közgazdasági irodalom általában az 5%-os részesedést tekintette határnak egy ország külkereskedelmében: ha ezt a szintet a forgalom aránya túllépi, már függőség áll elő. Nyilván nem mindegy, mekkora szerepe van a külkereskedelemnek a GDP realizálásában. Az sem mellékes, mi a forgalom összetétele, könnyen helyettesíthető-e az import, átirányítható-e az export, de ez nem változtat a lényegen.

⁷² Hasonló kérést kapott a keletnémet vezetés is, azzal a különbséggel – legalábbis a magyar diplomácia információi szerint –, hogy nekik nem ígért ellentételezést a szovjet fél. A kérés teljesítése gondot okozott a könnyűiparban jellemző munkaerőhiány miatt. Ez derült ki egy Apró Antalnak küldött 1967. szeptember 21-i telefonjelentésből. (MNL OL XIX-A-2-gg. 259. doboz.)

Igaz az is, hogy – részben éppen a gyors ütemű fejlődés következtében, részben a távlatokról, reformokról, a Nyugattal folytatott kereskedelem szerepéről alkotott eltérő elképzelések miatt – 1967-ben megszaporodtak és ki is éledtek a viták a két ország vezetői és szakemberei között. Az SZKP azt akarta, hogy szövetségesei járuljanak hozzá a nyersanyagforrások kiaknázásához szükséges beruházásokhoz, legyenek végre jelentősebb, közös, a szakosítást, a termelési együttműködést előrevivő feldolgozóipari fejlesztések. Ez a megoldás három előnnyel járt volna: végre hitel, tőke áramlott volna be a Szovjetunió gazdaságába; az exportszerkezet előnyösen változhatott volna; valamint a KGST-országok is enyhíthettek volna a nyugati függésükön. Magyarországon azonban ily módon lelassult volna a gazdaság szerkezetének átalakítása. A bevezetés előtt álló gazdasági reform egyik fő értelme éppen az volt, hogy elősegítse az elavult termelési és termékszerkezet megváltoztatását. Az előkészítés során a szakemberek azt tervezték, hogy külső hitelek felvételével javítanak a makroszerkezeten, a vállalatok fejlesztési, hitelfelvételi lehetőségeinek kibővítésével a mikroszerkezeten. Így a magyar gazdaság belátható időn belül versenyképesebbé válik, és képes lesz a szovjet igények jobb kielégítésére is. Bíztak a tervezők abban is: a világkonjunktúra lehetőséget ad arra, hogy az így megújuló feldolgozóipar visszafizesse a felvett külső hiteleket. Miután világosan látszott, hogy a KGST-től vagy a Szovjetuniótól nem lehet nagyobb összegű hitelre számítani, megfogalmazódott a gondolat, hogy be kellene lépni a Nemzetközi Valutaalapba (IMF) és a Világbankba.⁷³

Mindezek a témák napirendre kerültek, amikor 1967 szeptemberében Breznyev és Koszigin hivatalos küldöttség élén Budapestre látogatott. Nem voltak könnyű megbeszélések. A szovjet vezetők „helyszíni” tájékoztatást kaptak a gazdasági reform előkészítéséről, és néhány, főleg a szövetkezeti földtulajdonnal kapcsolatos fenntartásuk ellenére nem emeltek kifogást.⁷⁴

A többi nyitott gazdasági kérdés eldöntését a miniszterelnökökre bízták. A tárgyalások előtt a magyar pártvezetésben éles vita folyt az elérendő célokról. A reformszárny mellett érvelt, hogy a szovjet félnek is előnye származik abból, ha hitellel járul hozzá a magyar ipar korszerűsítéséhez, mert magasabb színvonalú termékeket kap cserébe. Amennyiben viszont a Szovjetunió nem képes vagy nem hajlandó beruházási hitelt nyújtani, akkor fogadja el a nyugati részesedés növekedését a külkereskedelemben és a világbanki csatlakozást. Nehezítette a helyzetet, hogy nem teljesen volt egyértelmű, mi lesz a miniszterelnökök találkozájának a témája: a szovjet részről kért fogyasztási cikkek körüli kérdések, vagy a magyar gazdaság fejlődését elősegítő lépések tisztázása.⁷⁵

⁷³ Lásd erről Timár Mátyás PB számára készített jelentését 1967. június 30. MNL OL M-KS 288. f. 24/1967/7. 6. e. Földes György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Maccenas Könyvkiadó, Budapest, 1995, 52–54.

⁷⁴ Leonyid Breznyev a tárgyaláson így nyilatkozott erről: „A tájékoztatás semmiféle vitára nem ad alkalmat, csak megelégedéssel fogadhatjuk.” (MNL OL M-KS 288. f. 32/1967/25. 6. e.)

⁷⁵ A világbanki csatlakozás ügyében már júniusban magas szintű pénzügyi küldöttség utazott Moszkvába azzal a céllal, hogy meggyőzze az ebben a témában illetékes „második vonalat”. Nem sok sikerrel jártak. (MNL OL M-KS 288. f. 24/1967/4. 6. e.) Az említett belső vita a PB ülésén zajlott. (MNL OL M-KS 288. f. 5/434. 6. e.)

Mintegy „véletlenül”, még a tárgyalások előtt megjelent Apró Antal írása a két ország közötti gazdasági együttműködésről. Ebben egyebek között az is szerepelt: fontos a szovjet gépimport növelése és új szakosítási szerződések kötése. Együttal a miniszterelnök-helyettes, a két hónap múlva életbe lépő reformra utalva, reményeket fűzött a közvetlenebb termelési kooperációhoz, a piaci eszközök érvényesítéséhez, amelyek még erőteljesebbé tehetik a gazdasági kapcsolatokat.⁷⁶

Fock Jenő az 1967. november végi moszkvai megbeszéléseken szokatlanul offenzív pozíciót képviselt. Kifogásolta, hogy szovjet részről folyamatos nyomás alatt tartják a magyar felet a katonai kiadások növelésének ügyében. Hiányolta a bizalmat, és egyik példaként a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank kapcsán tanúsított elutasító magatartást említette. Koszigin cáfolta, hogy bizalomhiány lenne; a katonai kiadásokról és az IMF-tagságról azt mondta, az közös döntés. Fock közölte: fenntartja álláspontját, arról pedig nem tud, hogy a nemzetközi pénzügyi szervezetekről lenne közös állásfoglalás.

Vélhetően nem ezért, de a szovjet fél teljesítette is a magyar kéréseket, meg nem is. Csak 21,6 millió rubeles többletszállítást vállalt 1968-ra, emellett 200 ezer tonna gabona és 20 ezer tonna hús szállítására kötelezte el magát. Ez némileg javította a magyar fizetési mérleget. Világossá tette Koszigin azt is: több gép helyett több fogyasztási cikket akar kapni. Jelentős siker volt viszont, hogy bár a szovjet fél a felajánlottnál kevesebb magyar többletexportra tartott igényt, 1975-ig beruházási hozzájárulás nélkül garantálta a nyersolajszállítást. Válaszul az MSZMP vezetése, ha nem is könnyű szívvel, de levette a világbanki csatlakozást a napirendről. Többen, miután meghallgatták a miniszterelnök beszámolóját a moszkvai tárgyalásokról, azt mondták: folytatni kell a nemzetközi szervezetekbe való belépés előkészítését és a szovjetek meggyőzését. Kádár szerint előbb-utóbb tudomásul kell venni a kapitalista világpiacot és intézményrendszerét.⁷⁷

Nem alakult jól a KGST ügye sem, mert bár mindkét ország érdekelt volt az együttműködés magasabb szintre emelésében, az integráción nem ugyanazt értették. Ez pillanatok alatt kiderült, amikor 1968 tavaszán lengyel ösztönzésre felgyorsultak a szervezet működésének megújítását célzó munkálatok. A szovjet koncepció a tervegyeztetésre, a szakosításra, a termelési kooperációra, az összehangolt műszaki-tudományos fejlesztésre épült, és a külső kapcsolatok jelentőségét is csökkenteni akarta. Ezzel szemben a magyar fél, nem tagadva ezek jelentőségét, hangsúlyozta az áru- és pénzviszonyok, a hitelezés, a közös valuta fontosságát, és a többoldalú elszámolást, a közvetlen vállalati érintkezés kiterjesztését és a kifelé történő nyitást szorgalmazta.⁷⁸ Mihail Leszecsco 1968 júniusában azt mondta Apró Antalnak a magyar tervezetről: úgy látja, az Közös Piacot akar.⁷⁹ Ebben a témában a többi

⁷⁶ *Társadalmi Szemle*, 1967/11.

⁷⁷ A tárgyalásokról a beszámoló: MNL OL M-KS 288. f. 5/441. ó. e.

⁷⁸ Ez az álláspont a szakmai nyilvánosságban is hangot kapott. Lásd Szita János: Az európai szocialista országok gazdasági integrációja kérdéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 1968/6.

⁷⁹ MNL OL XIX A-2-gg. 255. doboz. Feljegyzés (a) Leszecsco elvtárral folytatott megbeszélésről. 1968. június 27.

KGST-ország inkább a Szovjetunió mellé állt. 1968, a csehszlovák kísérlet eltiprása után Magyarország egyre inkább egyedül maradt.⁸⁰

1968 még így is új elemmel gazdagította a két ország gazdasági együttműködését. Új szereplő csatlakozott a már jelzett négyhez. A baj éppen az lett, hogy ez az ötödik szereplő nem is „egy” volt, hanem sok lett belőle, ugyanis a Magyarországon bevezetett reform eredményeképpen a termelő- és külkereskedelmi vállalatok önálló tényezőkké váltak. Ettől a magyar gazdasági vezetés sok jót várt, egyebek között azt, hogy új dinamikát ad a két ország közötti gazdasági együttműködésnek. Szovjet oldalon inkább csak aggódtak e fordulat miatt. Az ő külkereskedelmi rendszerük, a műszaki-fejlesztési kapcsolataik irányítása továbbra is teljes egészében a minisztériumokra épült. Ezért aztán az új szereplők, a magyar vállalatok színre lépése, ha vitt is lendületet az addig begyakorolt sémák szerint működő kapcsolatokba, kétségtelenül sok problémát is szült.

6. POLITIKAI KONFLIKTUSOK – BŐVÜLŐ GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS

A csehszlovákiai események érvként szolgáltak azok számára, akik féltek a gazdaság reformjától és a fejlett tőkés országokkal folytatott kereskedelem bővülésétől. E problémakörök egyre többször kerültek szóba a két ország hivatalos és félhivatalos megbeszélésein. A szovjet vezetők adott esetben hajlandónak mutatkoztak kemény valutáért mezőgazdasági cikkeket vásárolni Magyarországtól, csak hogy csökkenjen a Közös Piac felé irányuló magyar export.⁸¹ Ebben az elgondolásban a fő gond az volt, hogy nem kínált gazdasági előnyöket, sőt megvalósulása esetén előnyökről kellett volna lemondani, már csak azért is, mert a nyugati import korlátozása a fejlett technika behozatalát is visszafogta, amire pedig égető szükség volt a szocialista országok körében. Kétségtelen viszont, hogy az integráció és a tagországok közötti kereskedelem korlátai miatt nem enyhült a függés a Nyugattól.⁸²

Amikor 1969 nyarán az MSZMP vezetése áttekintette a magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok helyzetét, megállapította: az utóbbi időben rendszeressé vált

⁸⁰ A *Pravda* 1968. augusztus 22-i nagy szerkesztőségi cikke ezzel együtt bírálta a csehszlovák külkereskedelem nyugati irányba történő átalítására tett kísérletet, és az Ota Šik névéhez fűződő gazdasági reformot is. Hasonló nézet tükröződött a Jelentés a Központi Bizottságnak a szocialista országok gazdasági integrációjának előkészítéséről címet viselő anyagban és a Politikai Bizottság erről folytatott vitájában is. (MNL OL M-KS 288. f. 5/484. ó. e.)

⁸¹ Ezt Koszigin vetette fel egy kötetlen beszélgetés során 1969 márciusában. (MNL OL XIX-J-1-j 1969 Szovjetunió 86. doboz. Tölmácsjelentés 1969. márc. 22.)

⁸² Még élesebben merült fel ez a dilemma az 1973-as olaj- és energiaválság nyomán, amikor a nyersanyagok ára drasztikusan emelkedett, míg a késztermékek ára, különösen a fejlett technológiáé, stabil maradt. Ez a helyzet hárapófogóba szorította a félig fejlett és nyersanyagban szegény országokat, így a KGST-tagok többségét. Ezért többen keresték a megoldást, miként lehetne anélkül csökkenteni a nyugati függést, hogy ne kelljen többet veszíteni a réven annál, amit nyerni lehet a vámon. Lásd például Kozma Ferenc: *Gazdasági integráció és gazdasági stratégia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.

külkereskedelmi aktívumot a korábbi adósságok előtörlesztésére fordítják. Az ok: az import nem növelhető megfelelő színvonalú szovjet fogyasztási cikkek, korszerű félkész termékek hiányában. A gépbehozatal 1965 óta stagnál. Ennek alapján a magyar fél felajánlotta: a következő öt éves tervben növeli a könnyűipari exportot és a timföldszállítást. Politikai döntés született arról is, hogy „közelálló” technika esetén előnyt adnak a szovjet szállítóknak, és felgyorsítják a gépipari integrációt.⁸³ További vizsgálat tárgya lett, hogyan lehetne a Szovjetunió igényeinek jobban megfelelő exportszerkezetet kialakítani, mert a gazdaság irányítói attól tartottak: mi lesz, ha nem növelhető tovább az innen érkező import.⁸⁴ Ugyanakkor a magyar politikusok igyekeztek meggyőzni a moszkvai vezetőket például arról, hogy a gépvásárlások visszaesése nem az új gazdasági mechanizmus hatása, hanem a rekonstrukciós beruházások előtérbe kerülésével és a „zöldmezősök” háttérbe szorulásával függ össze.⁸⁵

Eközben Kádár és Fock levelet intézett Brezsnyevhez és Kosziginhoz. A levélben ígéretet tettek arra, hogy mindent elkövetnek a gépimport fokozására és a termelési kooperáció szélesítésére. Egyúttal hangsúlyozták: a nyersanyagszükséglet kielégítése nélkül nem tartható az 5-6%-os gazdasági növekedés. A magyar vezetők felhívták a figyelmet arra, hogy a tőkés behozatal 60%-át az anyagok teszik ki, miközben a tőkés gépimport tekintetében Magyarország az utolsó az európai szocialista országok rangsorában. Emlékeztettek a magas külső adósság veszélyeire is. Előszállításokat, több timföldet és könnyűipari exportot ajánlottak, és több perspektivikus programjavaslatot tettek, cserébe a nyersanyagimport színvonalának megőrzéséért és 30 millió konvertibilis valuta hitelért.

Erre a levélre csak két hónap múlva érkezett válasz. A szovjet pártfőtitkár és a miniszterelnök elfogadták a magyar javaslatokat, és készen mutatkoztak arra, hogy elfogadják a fogyasztási cikkek és a timföldszállítás többletét; mindezt azonban úgy akarták elszámolni, mint hozzájárulást a Szovjetunióban a nyersanyagok kiaknázásához szükséges beruházásokhoz. Jelezték azt is: a szovjet gazdaság egyes anyagokból nem tud majd szállítani, és a központilag nem tervezett árukról csak az éves megállapodások keretében lehet majd tárgyalni. Elutasították a valutahitelkérést. Brezsnyev és Koszigin kész volt a távlati kérdések egyeztetésére, közös beruházások megvalósítására.⁸⁶ A levélváltás jól tükrözte a tényleges erőviszonyokat és a két ország kapcsolataiban felgyülemlett feszültségeket. Belejátszhatott a történetbe egy kellemetlen affér is. Párdi Imre, az Országos Tervhivatal elnöke a nyári közléptű tervegyeztetéskor visszavonta a korábban tett magyar hitelnyújtási ajánlatot, amit Nyikolaj Bajbakov, a Goszplan elnöke rendkívüli módon nehezményezett.⁸⁷

A szaporodó nézetkülönbségek, viták és erősödő fenntartások ellenére tovább bővült a külkereskedelmi forgalom. Szaporodtak a konkrét kooperáció, a kölcsönös előnyökkel járó szakosítás esetei. Ezek a pozitív példák azonban nem változtattak az

⁸³ MNL OL M-KS 288. f. 5/495. ő. e.

⁸⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/496. ő. e. A negyedik öt éves terv koncepciója.

⁸⁵ Ez történt Fock Jenő és Pjotr Maserov beszélgetésén, amelyet a szovjet parlamenti küldöttség látogatásakor folytattak. (MNL OL M-KS 288. f. 11/278. ő. e.)

⁸⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/495. ő. e.

⁸⁷ MNL OL M-KS 288. f. 9. cs. 1969/4. ő. e. (9–34.: orosz fordítással együtt!)

1968 után létrejött szovjet alapálláson. A szovjet pártvezetésnek a reformmal szembeni, a nyugati orientáció miatt érzett aggodalmai nem szűntek, sőt az 1970. végi lengyelországi munkáslázadások után tovább fokozódtak. Ezeket az ellenérzéseket az a tény sem oszlatta el, hogy Magyarország legalább stabilan állt a lábán.⁸⁸ Valójában a szovjet pártvezetésnek nem tetszett az MSZMP belpolitikája sem, nevezetesen a liberalizálás. Ez is oka lehetett annak, hogy a magyar vezetők inkább kevesebb, mint több sikerrel tudták meggyőzni a szovjet vezetőket gazdaságpolitikájuk, gazdasági elképzeléseik helyességéről. Mindenesetre ők igyekeztek. Például csökkenteni próbálták az eltérő gazdasági mechanizmusokból fakadó súrlódási felületet. Ezért is próbált a moszkvai kereskedelmi képviselő közvetítő szerepet betölteni a magyar vállalatok és a szovjet ágazati minisztériumok között. Ezeket zavarta, hogy alacsonyabb rangú tárgyalópartnerek érkeznek Budapestről, akik árat akarnak emelni, s nem venni, hanem eladni jönnek.⁸⁹ A szovjet fél az év végén az 1971–1975. évi külkereskedelemről folytatott tárgyalásokon el akarta érni, hogy a kormányok a konkrét szállításokért is vállaljanak felelősséget.⁹⁰

1971 jól indult, mert a KGST-tagországok jóváhagyták az integráció kibontakoztatását célzó Komplex Programot, amely a benne lévő kompromisszumok ellenére elmozdulást ígért a holtpontonról. Még a magyar politikusok is így látták, pedig legfontosabb javaslataikat a többi ország vezetői nem fogadták el, többek között azt sem, hogy mihamarabb vegyék fel a kapcsolatot a Közös Piaccaal.⁹¹

Kedvezőtlenül alakult a helyzet egy másik vitakérdésben is. Az SZKP XXIV. kongresszusán elfogadott irányelvek szerint az energetikai és nyersanyagágazatok fejlesztését az érdekelt szocialista országok erőforrásainak egyesítésével kell megoldani.⁹² Nyilván az SZKP-nak is megvoltak a maga érthető belpolitikai szempontjai és gazdasági érdekei. Nem kis belső elégedetlenséggel kellett megküzdnie a szocialista országok miatt, mert nem volt elég, hogy a Szovjetunió előnytelennek tekintett árakon adta el nekik nyersanyagait, de a kitermeléssel összefüggő beruházások is hatalmas összegeket emésztettek fel. Érthető, hogy a szovjet vezetés is igyekezett lélegzethez jutni. Ebben akadályozta a kínai politika, a valós és vélt katonai fenyegetés, ráadásul Szibéria természeti kincseinek feltárása, hasznosítása is óriási összegeket emésztett fel.⁹³

1971-ben eltérő gyakorlat érvényesült a két ország nyugati kereskedelmében. A Szovjetunió visszafogta ezt a területet, míg a dollárelszámolású magyar import közel 20%-kal megugrott.⁹⁴ Ráadásul ezzel együtt elszaladtak a beruházások is.

⁸⁸ Erről Brezsnyev személyesen is meggyőződhetett, amikor 1970 novemberében részt vett az MSZMP X. kongresszusán.

⁸⁹ MNL OL XIX-A-2-gg. 299. doboz. A moszkvai kirendeltség előterjesztése 1970. április 25. Ebből az is kiderült, hogy a magyar vállalatok exportérdekeltsége jóval nagyobb volt az importénál.

⁹⁰ MNL OL XIX-J-1-j 1970 Szovjetunió 82. doboz. Jelentés (a tárgyalásokról) 1970. dec. 3.

⁹¹ Vö. Feitl István: Magyar elképzelések a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának megreformálására 1967–1975. *Századok*, 2013/6.

⁹² Az SZKP XXIV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971, 415.

⁹³ A probléma nagyságát mutatja, hogy az ideológiai averziók és a politikai ellentétek ellenére 1972 után felmerült, hogy az amerikai tőke bekapcsolódhat a Távol-Kelet fejlesztésébe.

⁹⁴ Köves: i. m. 98.

Eközben egyre élesebb viták zajlottak a pártvezetésen belül, a reform nemkívánatosnak tekintett következményei okán. Ezek nem elsősorban a külgazdasággal, hanem a tervszerűséggel, a társadalmi-politikai erőviszonyok változásával, a pártapparátus hatalmának gyengülésével álltak kapcsolatban.

Sem a kedvezőtlen egyensúlyi folyamatok, sem a magyar pártvezetésen belül folyó viták nem kerültek el az SZKP vezetésének figyelmét, amelyet a román és a kínai külpolitika manőverei még a szokásosnál is éberebbé tettek.⁹⁵ 1971 szeptemberében Leszcisko miniszterelnök-helyettes figyelmeztetést küldött Budapestre, amiért a különböző vállalatok tevékenysége miatt 21 millió rubeles lemaradás van a magyar exportban.⁹⁶ Egyre élesebb formában vetődött fel a nyersanyag-lelőhelyek kiaknázásához szükséges beruházások problémája.

A magyar tervezőknek „előre kellett gondolkodniuk”: mi lesz, ha csak hatalmas erőforrás-kihelyezés árán szavatolható tartósan a nyersanyag-behozatal a Szovjetunióból? Ők azzal számoltak: középtávon a nyersanyag-felhasználás évi 5,5%-kal nő majd. Az akkor érvényes moszkvai álláspont szerint a szovjetek ezt nem képesek fedezni, ezért visszaesik részesedésük a magyar szükségletek kielégítésében 1980-ra. Ebből viszont adódott a következtetés: növelni kell a tőkés importot, ami viszont eladósodás nélkül nem tűnt megoldhatónak. A szovjet tervhivatal 1973 és 1980 között a legfontosabb nyolc nyersanyag szállításáért cserébe 1,4-2,1 milliárd rubelt (56-84 milliárd forint) hitelt kér. Ez az összes hazai felhalmozás negyedét jelentené; emiatt vissza kellene fogni a feldolgozóipar korszerűsítését és az infrastruktúra fejlesztését. Így az addig jóváhagyott 200 millió rubeles hozzájárulás is csak a tőkés fizetési mérleg romlásával adható meg. A versenyképesség javulása nélkül viszont csak a gazdaságtalan export növelésével lehetne fedezni a külső mérleghiányt. Ezzel előállt az „ördögi kör”, amelyből a szabadulásra három módszer kínálkozott: engedményre bírni a szovjet vezetőket; vállalni a nyugati eladósodást; csökkenteni vagy ideiglenesen befagyasztani az életszínvonal növekedési ütemét. Természetesen – hagyományai és politikai megfontolásai folytán – az utóbbira nem akarta magát rászánni az MSZMP. Maradt tehát az első kettő, illetőleg azok kombinációja.⁹⁷

Nem véletlen tehát, hogy a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1972. januári ülésén élesen különbözött egymástól Brezsnyev és Kádár felszólalása. Az SZKP főtitkára az európai szintéren elért külpolitikai sikerek ellenére óvatosságra intett, s elítélte az emberi jogok napirendre vételét az európai biztonsági értekezleten. Brezsnyev szerint nem időszerű a Közös Piac elismerése sem. Kádár ezzel szemben azt javasolta: intenzíven munkálkodjanak az európai gazdasági, műszaki, tudományos és kulturális együttműködés kiszélesítését célzó javaslatok kidolgozásán. Kijelentette: nem lenne helyes a NATO-országoknak átengedni a kez-

⁹⁵ Nicolae Ceaușescu 1971 nyarán Kínába látogatott, amit – ott tanúsított magatartásával együtt – az SZKP rendkívüli módon nehezített. A moszkvai repülőtéren ezt Koszigin szóvá is tette a hazafelé tartó román vezetőnek. A tárgyalás jegyzőkönyvét az SZKP megküldte az MSZMP-nek. (MNL OL M-KS. 288. f. 11/3172. ó. e.)

⁹⁶ MNL OL XIX-J-1-j 1971 Szovjetunió 96. doboz. Távirat Leszcisko megbízásából. 1971. szept. 23.

⁹⁷ MNL OL M-KS 288. f. 5/572. ó. e.

deményezést az emberi jogok terén.⁹⁸ A többi előzmény ismeretében tehát nincs mit csodálkozni azon, hogy Brezsnyev a tanácskozás szünetében baráti, vadászat-tal egybekötött beszélgetésre hívta meg Kádárt. Azon már inkább, hogy a magyar pártvezető nem sejtette, mi vár rá. Három nap leforgása alatt több mint 25 órás négyszemközt megbeszélésre került sor 1972 február közepén a Moszkva melletti Zavidovóban.

Brezsnyev hosszan bírálta a magyar politikát, és nagy teret szentelt a gazdasági kérdéseknek is, beleértve a két ország e téren megvalósuló együttműködésében szerte jelentkező problémákat. Valójában ebben a kritikában a hangsúly az alacsony növekedési ütemre, a szaporodó tőkés adósságra és a reformra, illetőleg az annak tulajdonított visszasságokra esett. A főtitkár megjegyezte: nem lenne kívánatos, ha a belső ügyekkel elégedetlen magyarok a problémákat összefüggésbe hoznák a magyar-szovjet gazdasági együttműködéssel. Kádár védekezésbe szorult, de azért annyit elért, hogy a két miniszterelnök találkozzon a gazdasági távlatok tisztázása érdekében.⁹⁹

Fock és Koszigin tárgyalására 1972 március végén került sor Moszkvában. A magyar felvetések nagy részére pozitív válasz született. Ezzel azonban még nem enyhült a gazdasági kapcsolatokra is kiható feszültség a két ország és párt viszonyában. Fock Jenő augusztusban a Politikai Bizottság ülésén erről azt mondta: nem érti, miért, de lényegében leálltak a két ország közötti gazdasági tárgyalások. Szeptemberben kiderült: az egyik ok a katasztrofálisan rossz mezőgazdasági termés.¹⁰⁰ Ebben az évben az előző évi 181 millió tonnáról 168-ra esett vissza a gabonatermelés, és majdnem 20 millió tonnával kevesebb burgonya termett a Szovjetunióban.¹⁰¹ A helyzet súlyosságáról a magyar vezetés akkor alkothatott képet, amikor augusztus végén a szovjet kormány sürgősen többlettelelmiszer-szállítást kért, és érdeklődött, tud-e a magyar fél kenyérgabonát exportálni a Szovjetunióba. Magyarország igyekezett a kérést teljesíteni. 1972 októberében a kormányközi vegyes bizottság ülésén a magyar fél mutatott nagyobb aktivitást; a távlati kérdések jelentős része elől a szovjet fél kitért. Csak nagy nehezen sikerült megegyezniük egy menetrendben.¹⁰²

1972. november végén az MSZMP KB olyan határozatot hozott, amely erősítette a politikai irányítást a gazdaság fölött, és visszavett a reformból. Ezután érkezett Budapestre a Brezsnyev vezette párt- és kormányküldöttség. A dolgok kezdtek a helyükre rázódni, enyhülni látszott a politikai feszültség a két párt viszonyában. Legalábbis ez derült ki Vályi Péter miniszterelnök-helyettes magyar-szovjet gazdasági kapcsolatokról szóló írásából. Ebben új elemenként emelte ki az autóbusz- és a

⁹⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/573. ó. e. Az igazsághoz tartozik, hogy az ülésen Ceaușescu kiállt a Közös Piac elismerése mellett.

⁹⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/575. ó. e. Jelentés a Politikai Bizottságnak (az) L. I. Brezsnyev elvtárrsal folytatott megbeszélésekről. L. Kádár levelét és a miniszterelnöki találkozóról készült emlékeztetőt.

¹⁰⁰ Nyikolaj Bajbakov: *Szörök let v pravityelsztve*. Reszpublika, Moszkva, 1993, 119-123. – A dolog odáig fajult, hogy Koszigin nem fogadta el az 1973-as népgazdasági tervet.

¹⁰¹ Az adatokat idézi Jerzy Ciepielewski: *A Szovjetunió gazdaságtörténete*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977, 341.; Ezt említi Mihail Heller-Alekszandr Nyekrics: *A Szovjetunió története*, i. m.

¹⁰² MNL OL M-KS 288. f. 5/596. ó. e. Jelentés a Magyar-Szovjet Gazdasági és Műszaki-Tudományos Együttműködési Bizottság üléséről.

gyógyszeripari export gyors ütemű növekedését, a műszaki kooperációs projektek számának gyarapodását. Vályi a hivatalos álláspont jegyében érvelt a világpiaci áron folyó KGST-kereskedelem mellett.¹⁰³

Hosszú előkészítés után 1973 augusztusában újabb kormányfői tárgyalásokra került sor, amelyek célja a következő ötéves tervidőszak előkészítése volt. Ezen a megbeszélésen világossá vált: hiába mérsékelte 1980-as igényét a magyar fél, csak 8,5 millió tonna nyersolajat kaphat, és azt is csak akkor, ha hozzájárul 2 millió kitermelésének beruházásához. Megegyezés született a Paksi Atomerőmű beruházásáról. Koszigin jelezte: hosszabb távon korszerűbb termékeket akarnak kapni, és nem szeretnének még több gépet vásárolni, ezzel szemben számítanak a könnyűipari és a mezőgazdasági termékekre. Szovjet hitelekéről nem esett szó. Az MSZMP vezetése mindebből több következtetést vont le. Először is, nem a jóakarát hiányzik szovjet részről, tehát nem taktikai szempontok miatt szabtak határt a magyar igények kielégítésének. Szűkösek a kapacitásaik és a fizetési képességeik, ami korlátozza mozgásterüket, és még a szocialista országok felé sem akarnak eladósodni.¹⁰⁴ Másrészt minél hamarabb alkalmassá kell tenni a magyar ipart – a szigorodó szovjet elvárások miatt is – a minden piacon értékesíthető, vagyis versenyképes színvonalú termékek előállítására. Harmadszor, e folyamat végrehajtása külső hitelekkel gyorsítható meg, ezért újra meg kell fontolni a csatlakozást a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz.¹⁰⁵ Ezt azonban az SZKP vezetése továbbra sem támogatta.

A magyar politika ebben az ügyben ismét meghátrált. Ezzel szemben – éppen a Szovjetunió által is igényelt forráskihelyezésre is hivatkozva – a pártvezetés arról döntött, hogy a magyar iparszerkezet korszerűsítésének, versenyképessé tételének finanszírozására nagy léptékű hitelt vesz fel a tőkés pénzpiacokon. Ez új volt a korábbi gyakorlathoz képest. Új, optimista és kockázatos vállalkozás volt, amely egyebek között a világpiaci konjunktúra folytatódásával számolt. Egy év se kellett hozzá, és megtört a világgazdaság fejlődési íve, és ez súlyos következményekkel járt.

★

1973 a fordulat éve volt a világ gazdaságtörténetében: az olaj- és energiaválság megrengette a fejlett tőkés országokat, és kikezdte a jóléti kapitalizmust. Nem hozott azonban gyors fordulatot a szocialista országok életében, nem változtatta meg az egymás közötti gazdasági kapcsolatrendszerüket. Részben azért nem, mert kezdetben alábecsülték a kihívást, részben azért, mert e kapcsolatok legalább annyira megbéklyózták ezeket az országokat, mint amennyire rövid és középtávon bizton-

ságot adtak nekik. Igaz ez a magyar–szovjet gazdasági együttműködésre is. Amit egymásnak nyújtottak, az Magyarország esetében elég, a Szovjetunió esetében nem elhanyagolható hozzájárulás volt a stabilitás megőrzéséhez, a védekezéshez, a közvetlen válság elkerüléséhez. Ugyanakkor a kereskedelmi arányok bebetonozódtak, mintegy újratermelték magukat, a nehézkes működési mechanizmust pedig számos kötöttség terhelte, így nem segíthetett a két gazdaság alapvető szerkezeti, fejlettségi és versenyképességi elmaradásának megszüntetésében. A szovjet politikai vezetésben ekkor még a probléma tudatosítása, létezésének elismerése is hiányzott, vagy ha nem, akkor a terápiát csak a jobb tervezésben, a KGST-országok erejének észszerű összpontosításában látta. A magyar vezetők óvakodtak a válságkezelés társadalmi-politikai következményeitől. Ezért, jobb megoldás hiányában, az előremenekülést, a „tervszerű eladósodást” választották, amihez háttországgként, biztosítékként kezelték a szovjet viszonylatot. Mindkét ország jobban járt volna, ha a nehezebb utat választja, mert így a védekezésre épülő szövetségük mögül a gyorsan változó világgazdaság lassan, de biztosan elszívta az erőt.

¹⁰³ Vályi Péter: A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatokról. *Társadalmi Szemle*, 1973/5.

¹⁰⁴ Ez derült ki Nyikolaj Bajbakov és Lázár György tervhivatali elnökök októberi megbeszélésén is, vagyis hogy a szovjet fél nem enged az aktívum növelésére irányuló keletnémet és lengyel törekvéseknek sem. (MNL OL M-KS 288. f. 5/621. ö. e.)

¹⁰⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/618. ö. e.

Egyszerűsítés, mechanizmus és iparirányítás, 1953–1956

Az új gazdasági mechanizmus elméleti előzményeivel, az első reformkoncepciók sorsával többen is foglalkoztak. Különösen sokat tett Berend T. Iván az 1957-es Közgazdasági Bizottság munkájának bemutatásával. Szamuely László pedig az 1953–1957 között publikált tanulmányok és cikkek elemzésével járult hozzá a genesis körülményeinek tisztázásához.¹

Az itt olvasható írás feladata, hogy segítséget nyújtson néhány fontos kérdés megválaszolásához:

1. Milyen konkrét tényezők, folyamatok születték a gazdaságirányítás átalakításának igényét?

2. Milyen főbb változások történtek az iparvezetés gyakorlatában 1953 és 1956 között?

3. Végül inkább csak érzékeltetni szeretném azt is, hogy az iparirányítás működése és a körülötte zajló viták milyen szerepet játszottak az 1953 júniusától 1956 októberéig tartó összmozgásban.

A következőkben tehát az iparirányítás, a gazdaságtörténet, a gazdaságpolitika, a közgazdasági elmélet, az államigazgatás egészének racionalizálása stb. csak annyira lesz érintve, amennyire a feltett kérdések megválaszolásához szükséges.

Magyarázattal tartozom a címet illetően: miért „egyszerűsítés” és miért nem csak „mechanizmusreform és iparirányítás”? Ennek döntő oka, hogy 1953 és 1956 között az iparirányítás megújítását célzó kutatói, jogalkotói, szervezői tevékenységet általában ezzel a szóval jelölték. A „mechanizmus” terminus az elméleti szakemberek körében kezdett terjedni, mint ahogyan a kidolgozott javaslatok is csak fokozatosan kezdtek olyan tartalommal telítődni, amelyek a direkt gazdaságirányítás mechanizmusát fenyegették. A gazdasági vezetés iparirányításra szűkítését pedig egyaránt indokolja a téma fontossága, a kutatás jelenlegi állapota és a terjedelmi korlátok.

¹ Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–1965*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983; Szamuely László: *A mechanizmus-vita első hulláma Magyarországon. Valóság*, 1982/7.

VÁLTOZÓ GAZDASÁGPOLITIKA – VÁLTOZATLAN GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1953. júniusi határozata nagy figyelmet szentelt a gazdaságpolitikai kérdéseknek. Az elkövetett hibák egyik döntő okaként jelölte meg azt a gyakorlatot, amely a párt egész politikáját a gazdasági célok elérésének rendelte alá. Ráadásul maguk a célok is irreálisak voltak, kitűzésüknél nem vették figyelembe a feltételeket és a lehetőségeket.² A dokumentum sem az elemző-, sem a programadó részben nem foglalkozott gazdaságirányítási kérdésekkel. Nem merült fel, és az adott körülmények között nem is nagyon merülhetett fel, hogy milyen gondokat okozott a gazdasági élet vérkeringésében a gazdaságvezetés szervezete és működés módja. Korábban az eredménytelenséget, az egyes tervszámoktól való elmaradást az osztályharc, felkészületlenséggel vagy szubjektív tényezőkkel magyarázták. Ebből következően a terápiának is elsősorban politikai és szervezési intézkedések rendszerére kellett épülnie.³

Szerepelt viszont a határozatban, hogy az új célok elérése érdekében: „csökkenteni kell a hadsereg létszámát, valamint a túlzottan felduzzadt államapparátust, és a megtakarításból ugyancsak javítani kell a lakosság életszínvonalát”.⁴ Az iparirányítást közvetlenül csak egyetlen intézkedés befolyásolta, az is csak formálisan: a minisztériumok összevonása. De e lépés hátterében a *miniszterek* számának korlátozása állt, hogy a Minisztertanács valódi tanácskozó és határozó testület lehessen.⁵ A határozat egyben előírta, hogy növelni kell a miniszterek hatáskörét.

A végrehajtáshoz látva azonban az MDP Politikai Bizottsága igen óvatos álláspontot foglalt el az államapparátusból történő elbocsátások ügyében. A beruházások visszafogása és az ebből eredő átcsoportosítások miatt ugyanis jelentős munkaerő-felesleg kialakulására számítottak. A PB 1953. július 15-i határozatában az MDP Terv-, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztályt (TPKO) azonnali rendszabályok kidolgozására szólította fel az iparban feleslegessé váló munkaerőnek a tartalékföldök megművelésébe való bekapcsolása érdekében.⁶ Majd július 29-én leszögezték, hogy a központi szerveknél nem kerülhet sor tömeges elbocsátásokra, sőt bizonyos területeken átmeneti időre státuson felüli felvételt is engedélyeztek.⁷ Az 1953. évi állami költségvetés 1,3 milliárd Ft-os csökkentéséről hozott augusztus 5-i döntésben végül 2800 főben írták elő a központi szervektől áthelyezendők számát.⁸

² A határozat ismertetését, megszületésének körülményeit lásd Szabó Bálint: *Az új szakasz politikájának kezdetei. Párttörténeti Közlemények*, 1983/2.

³ Szamuely L. id. mű.

⁴ MNL OL M-KS 276. f. 60/371. 6. e.

⁵ A témánk szempontjából érintett kohászati és gépipari minisztériumokat Kohó- és Gépipari Minisztériummá, a Bánya- és Energiaügyi, valamint Vegyipari Minisztériumot Nehézipari Minisztériummá vonták össze. A helyi ipart pedig a Könnyűipari Minisztériumba olvastották be (*Magyar Közlöny*, 1953. július 7.).

⁶ MNL OL M-KS 276. f. 94/640. 6. e.

⁷ Uo.

⁸ Uo. 641. 6. e.

Szeptember végére, október elejére viszont nyilvánvaló lett, hogy az életszínvonal gyors emelésére tett intézkedések ütköznek a tényleges gazdasági lehetőségekkel és a meglevő eszközök átcsoportosítása ellen ható erőkkel. Az 1954. évi terv előkészítése során még élesebben rajzolódtak ki a feszültségek. A TPKO 1953. szeptember 29-i jelentése a júniusi határozat végrehajtásáról így fogalmaz: a célokat csökkenő ütemű nemzetijövedelem-növekedés, megemelt fogyasztási alap, visszafogott begyűjtés, a külső adósság mérséklésének követelménye mellett kell érvényre juttatni.

„Ezeknek a feladatoknak egyidejű megvalósítása érdekében fokozott súllyal kell felvetni a népgazdaság és az államapparátus minden területén a takarékoskosságot és általában a tartalékok jobb kihasználását. Ezzel kapcsolatos egyik döntő feladat az államapparátus racionalizálása és munkájának egyidejű megjavítása.”⁹

Az első gyakorlati lépések az ipar átállításának felgyorsítása érdekében történtek. Ezt sürgette a paraszti kézben levő pénzmennyiség ugrásszerű növekedése, a beszállításban való elmaradás, az áruk tartalékolása, ugyanis ezeket a jelenségeket csak növekvő iparcikk-kínálattal lehetett felszámolni.

A legkézenfekvőbb mód az előrelépésre a helyi ipar területén mutatkozott, mivel itt a kapacitás az adott állapotban alkalmas volt a lakossági szükségletek kielégítésére. A PB október 12-i határozata konstataulta az ellentmondást: a helyi ipari termelés az elmúlt két évben 370%-kal, 5,4 milliárd forintba emelkedett, de az igényeket mégsem tudja kielégíteni. Az okot abban látta, hogy az ágazathoz tartozó vállalatok és szövetkezetek túlnyomórészt központi megrendelésekre dolgoznak. Erre kényszeríti őket az is, hogy az Országos Tervhivatal (OT) csak központilag tervezett árucikkhez ad központi anyaggyártáshoz alá vont anyagot. A Politikai Bizottság leszögezte: „a helyi szükségletek maradéktalan kielégítése csak a tanácsi vállalatok, a kisipari szövetkezetek és a magánkisipar együttes munkája alapján biztosítható”. Ennek érdekében a tanácsok legyenek a terület gazdái, a hozzájuk tartozó termelőegységek csak monopol- vagy nélkülözhetetlen exportcikkeket készítsenek a központi alapok számára. Javítani kell anyagbeszerzési lehetőségeiket, és segíteni megjelenésüket a helyi kereskedelemben.¹⁰ Lényegében ez a dokumentum az, amely először mérte fel (a terület jellegéből következően korántsem véletlenül) az iparirányítás túlzott központosítását, és írt elő konkrét lépéseket a megszüntetésére.

Tíz nap sem telt el, és a PB határozatot hozott az ipari minisztériumoknak a kormányprogram végrehajtásával kapcsolatos munkájáról. A pártvezetés rosszalotta, hogy az előkészítetlen összevonas miatt ezek a szervek a termelés irányítása helyett belső szervezési kérdésekkel foglalkoztak. Megbírálták a Minisztertanácsot is, amiért keveset törődik az ipari minisztériumokkal, csökkent felettük az ellenőrzés.¹¹ A PB teret adva az utóbbi időben érkező jelzéseknek, felhívta a figyelmet a bérrendszer merevségére és arra, hogy a vállalati igazgatók keze túlságosan meg-

van kötve, jelezve ezzel, hogy az eddig tett lépéseket (például kiemelt fizetések egyes műszakiaknak) nem tartja elégségesnek.¹²

A mozgósítást szolgálta az is, hogy az iparirányításért felelős szerveket keményen bírálta a Központi Vezetőség a nyilvánosságra hozott októberi határozatában is. Eszerint az elért eredmények nem kielégítőek. Az ok egyes gazdasági és pártfunkcionáriusok értetlensége, ragaszkodása a megszokotthoz, és a helyenkénti „ellenállás a párt és a kormány helyes politikájával szemben. Ilyen jelenségek elsősorban az Országos Tervhivatalban, a Nehézipari Minisztériumban, a Kohó- és Gépipari Minisztériumban, valamint a párt Központi Vezetőségének apparátusában, a Terv- és Pénzügyi Osztályon mutatkoznak”. Ezt haladéktalanul fel kell számolni, mert „lassítja, fékezi a népgazdaság erőinek átcsoportosítását, hátráltatja az átcsoportosítással kapcsolatos nehézségek mielőbbi leküzdését”.¹³

A helyzet, a szemlélet változását jelzi, hogy a felső pártvezetőség a kiutat nem kényszerítő, adminisztratív eszközökkel igyekezett megtalálni. Gerő Ernő Gergely Miklóshoz, a Minisztertanács Titkárságának vezetőjéhez írott 1953. november 6-i levelében bírálta az országos szervek benyújtotta javaslatokat, mert főleg a miniszterek tehermentesítésére szolgálnak.

„...nem viszik előbbre annak az alapvető feladatnak a megoldását, hogy a miniszternek nagyobb hatásköre legyen, hogy felelősebben intézhessen a reá bízott ügyeket... És persze nemcsak a minisztereknek kellene nagyobb hatáskört adni, hanem a hatásköröket tovább kellene lefelé tágitani, persze anélkül, hogy az ellenőrzés kicsúszson a kormány kezéből. Jelenleg egész gazdasági, állami, tanácsi stb. munkánk legalapvetőbb baja a túlzott centralizálás, az, hogy majdnem teljesen hiányzik a helyi kezdeményezés. Azért hiányzik, mert mi magunk kapcsoltuk ki a túlzott központosítással és azzal, hogy az alsóbb szervektől elvettük a hatáskört és az eszközöket.”¹⁴

De ha a miniszterek és a nekik alárendelt (helyi) vezetők jogait egyidejűleg, vagyis nem egymás rovására növeljük, akkor hogyan sikerülhet felelősségük fokozása? Előrelépés aligha volt lehetséges a kérdésre adott világos válasz nélkül. E látszólagos kelepceből a funkcionalizmus visszaszorítását követelve törtek ki. A Pénzügy-minisztérium és az MDP KV TPKO közös, 1953. november 19-i előterjesztése az államapparátus racionalizálásáról már ebben a szellemben készült. Tehát nemcsak a túlzott centralizmust bírálta, hanem azt is kiemelte, hogy az „ipari minisztériumok túlméretezett funkcionális osztályai (terv-, beruházási, munkaügyi osztály, főkönyvelőség stb.) gyakran a vállalatokat közvetlenül irányító iparigazgatóságok megkerülésével adnak utasítást...”¹⁵ Az anyag készítői rámutattak arra, hogy a tervkészítési és -jóváhagyási, az anyaggyártáshoz, beruházási, illetve létszámgazdálkodási rendszer túlzottan bonyolult, merev és bürokratikus. December elején a Nehézipari Minisztérium szervezetének és működési rendjének átalakítására készített minisztertanácsi előterjesztés már erre az elemzésre épülő javaslatokat tartal-

⁹ MNL OL M-KS 276. f. 641. ó. e.

¹⁰ Uo. 95/151. ó. e.

¹¹ Uo. 95/152. ó. e. – A tervezetben még erősebb megfogalmazás állt: a Minisztertanács „figyelmét túlzott mértékben a mezőgazdasági problémák megoldásához szükséges intézkedések kidolgozása kötötte le”.

¹² Szabó Gergely: Az egyszemélyi felelős vezetésről: *Szabad Nép*, 1953. október 13.

¹³ *Szabad Nép*, 1953. november 6.

¹⁴ MNL OL M-KS 276. f. 66/227. ó. e.

¹⁵ Uo. 94/643. ó. e.

mazott.¹⁶ A Könnyűipari Kollégium pedig ugyanakkor már a könnyűipari tervezés rendszerének megváltoztatását tűzte napirendre. Az érvelés a korábbi mechanikus, az A-szektorból átvett gyakorlatot vette tűz alá, mondván, hogy ami ott helyes, az itt helytelen, mivel a könnyűipar termelése a közületi fogyasztást leszámítva árutermelés. Aláhúzták, hogy a nyersanyaghiány mellett „az értéktörvény erős érvényesülése belföldi termelésünknel különös tekintettel a széles kisárutermelő szektorra”, valamint a nagyarányú nyugati export miatt „a kapitalista anarchia visszahatása parancsolóan előírja” a tervezési szisztéma módosítását. A mutatószámok, a kiemelt cikkek körének csökkentését azért kérték, hogy a vállalatok jobban alkalmazkodhassanak a változó belső és külső igényekhez.¹⁷

Mint látható, egyesekben már a kezdet kezdetén megfogalmazódott, hogy ha a fogyasztási cikkek előállítására árutermelés, akkor abban elkerülhetetlenül érvényesülnek az árutermelés törvényei. Ezeket pedig nem szabad figyelmen kívül hagyni, és negligálásuk helyett inkább a *szocialista típusú árutermelés* sajátosságainak kidolgozásán érdemes fáradozni. A tervezet megalkotói ezért a legelső rendű feladatnak a tervezés korszerűsítését tartották. Ám, saját eredeti intencióikkal ellentétben, már a tervévet megelőző tavaszra irányadó tervszámokat kértek. A felvetett problémák újszerűsége és több fontos pont kidolgozatlansága is hozzájárult ahhoz, hogy az anyag nem került vezető szerv elé.¹⁸ Mindenesetre 1953 végére kezdtek tisztázódni azok az elvi, szervezeti és közgazdasági alapok, amelyek lehetővé tették az államszervezet iparirányító tevékenységének javítását, és egyben a tartós adminisztratív létszámcsoökkentés előfeltételeit alkották.

Több tényező szólt a folyamat felgyorsítása mellett: az 1954-es terv véglegesítési munkálatai során (a beruházások visszafogása után) még mindig milliárdos hiány mutatkozott a vásárlóerő lekötéséhez szükséges áralapokban.¹⁹ Így nagy szükség volt a racionalizálás nyomán várható megtakarításokra, de nem kevésbé az átállásra, a fogyasztási cikkek, a mezőgazdasági termelőeszközök termelésének bővítésére is. A decentralizálás és a funkcionalizmus visszaszorítása a felelősök körének kiterjesztését jelenthette. Az egyszemélyi vezetés elvének érvényesítése azzal kecsegtetett, hogy sikerülhet kihúzni a talajt az „ellenállók” lába alól.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy ebben az időben a különböző elképzelések, az egyes részelemek nem szerveződtek egésszé. Egyes területek „előreszaladtak”, míg másokon nem látszott különösebb törekvés a változásra. A felvetett elgondolások közül több ellentmondott az érvényben levő szocializmusképnek, néhányuk nyilvánvalóan nem volt megvalósítható stb. Az esetleges nagyobb mértékű elbocsátás pedig a központi szervektől politikai mérlegelést kívánt. Mindezek a szempontok együttesen nyomták rá bélyegüket a PB 1953. december 12-én hozott határozatára „az államapparátus racionalizálásáról”. Ezzel nagy jelentőségű munkát indítottak útjára:

¹⁶ Uo. 94/680. ó. e.

¹⁷ MNL OL M-KS 276. f. 94/551. ó. e.

¹⁸ Uo. Friss István levele Kiss Árpád könnyűipari miniszterhez. 1953. december 30.

¹⁹ Uo. 94/550. ó. e. Feljegyzés Rákosi Mátyás részére.

„Annak érdekében, hogy megjavítsuk a vezetés színvonalát, felszámoljuk a bürokráciát az állami és gazdasági élet minden területén, és ezzel az egész állami és gazdasági szervezetet lényegesen leegyszerűsítsük, munkáját gyorsabbá és hatékonyabbá tegyük és egyidejűleg csökkentsük az állami és gazdasági igazgatás költségeit – racionalizálni kell a központi állami és gazdasági apparátust, valamint a tanácsok apparátusát. El kell érni, hogy az államapparátus munkája közelebb kerüljön a tömegekhez, pontosan meg kell határozni az egyes szervek hatáskörét, általában bővíteni kell a középfokú és alsó szervek és különösen vállalatok igazgatóinak jogkörét.”

A tárgyra vonatkozó konkrét intézkedést nem hoztak. Döntés született viszont egy kormánybizottság kiküldéséről, és kijelölték azokat a tevékenységi irányokat is, amelyeket ennek követnie kellett; az egész központi, funkcionális, ágazati, területi és vállalati apparátusi munkát felül kellett vizsgálnia. Az albizottságoknak különösen nagy figyelmet kellett szentelniük „a tervezés, a tervjövahagyás és a tervmódosítás rendszerének, az anyaggazdálkodásnak, a beruházások előkészítésének és lebonyolításának, a pénzügyi gazdálkodásnak, a státuszrendszernek és a létszámgazdálkodásnak, a központi szervek ellenőrző” tevékenységének, a személyzeti munkának. A feladat elvégzésére szűk határidőt adtak, 1954 májusára el kellett készülni.²⁰

Támpontot az egyszerűsítési munkához a Minisztertanácsnak az 1954. évi tervet véglegesítő határozata adott, amely előírta, hogy az adminisztratív létszámot – a mezőgazdaság kivételével – mindenütt 5%-kal kell csökkenteni.²¹ Már a terv megkezdése előtt lényegében elfogyott az amúgy is csekély (370 millió Ft-os) tartalék. 1954. január első hetének elmaradásai olyan mértékűek voltak, hogy aláásták az ágazati és vállalati vezetők előtt a terv realitását és ezzel tekintélyét is. A nehézségek közvetlen hátterében az anyag- és energiahiány állt, amelyet termelés kiesés követett, növelve a fajlagos ráfordításokat is. Az önköltségi viszonyok romlásához hozzájárultak az újabb, nem tervezett béremelések, az átállítás, az átszerszámolás költségei stb. Azonnali fellépésre volt szükség. Szalai Béla, az OT elnöke, a terv ismertetésekor a parlamentben nagy hangsúllyal beszélt a gazdaságosság problémáiról. Sok gazdasági vezető „csak a termelési terv mennyiségi teljesítéséért harcol és közömbösen nézi a termelési költségek alakulását. Az ilyen szűk látókörű vezetők felett eljár az idő” – mondotta.²² Több gyors intézkedést fogantatosítottak a kedvezőtlen tendenciák visszaszorítására. Az Mt. és a SZOT módosította a munkaverseny szervezési elveit, megpróbálva a bruttó termelési érdekeltség mellett kifejezésre juttatni bennük a minőség és önköltség szempontjait. Ezek érvényesítése a munkaversenyben semmiképpen sem változtatott azon, hogy az egyéni kereset, a vállalat anyagi és erkölcsi elismerése továbbra is elsősorban az előbbtől, a termelési terv teljesítésétől függött. A rendelet egyébként az „Élüzem” cím és a vándorzászló elnyerésének kizáró akadályát a balesetekben vagy a beralaptúllépésben jelölte meg.²³

Módosítva a szállítási szerződésekkel kapcsolatos eljárást, lehetővé tették, hogy az irányító szervek kötelezettséget vállaljanak a gazdasági egységeik közötti együtt-

²⁰ Uo. 94/643. ó. e.

²¹ Uo. 94/652. ó. e. 518/1/1953. sz. Mt. Sz. hat.

²² Országgyűlési Értesítő, 63. Az országgyűlés 4., 1954. január 22-i ülése.

²³ Magyar Közlöny, 1954. február 3.

működés javítására.²⁴ Ez a lépés a minisztériumok szerepének növelését célozta. Az exportelmaradások, a bérkiáramlás, az anyagellátási gondok, a beruházások körüli tisztázatlan kérdések azonban mind a funkcionális, központi szervek pozícióinak erősítése felé hatottak. Így például az OT javaslatokat dolgozott ki az anyaggazdálkodás operatív feladatainak központosítására saját falain belül. Létre is jött egy központi szerv, de a kormány mellett.²⁵ Ilyen gazdasági légkörben alakult meg és kezdett dolgozni Házi Árpád vezetésével az államigazgatás racionalizálására szervezett kormánybizottság. Tagjai társadalmi megbízatás alapján, munkaidejük után foglalkoztak ezzel a feladattal.²⁶ Az érdemi munka nehezen indult meg, és ez – a már kiemelt tényezőkkel együtt – szerepet játszott abban, hogy 1954. március végén a PB újra napirendre tűzte a racionalizálást. Jóváhagyta az egyes szakbizottságok megszervezését és vezetőiket. A határozat lényegében megismételte a korábban lezárított alapelveteket. Újdonságot jelentett viszont, hogy az államigazgatási létszámcsökkentés mértékét (a pedagógusok, orvosok kivételével) 15%-ban minimalizálta, vagyis legkevesebb 30 ezer fő eltávolítását írta elő. A döntés szerint az ezt lehetővé tevő egyszerűsítési munkának egyidejűleg kellett folynia a szakbizottságokban és az ágazati főhatóságoknál, és olyan ütemben, hogy a racionalizálás még 1954-ben végrehajtható legyen.²⁷

A lebonyolítás logikus rendje (és ezt a döntéshozók is tudták) az lett volna, ha először a minden területet átfogó funkcionális, majd annak alapján az ágazati, vállalati és tanácsi egyszerűsítés elveit dolgozzák ki. Ezután következhetett volna az új működési rendben feleslegessé vált adminisztratív dolgozók elbocsátása. Az egy időben végzendő munkára utasítással a feladatok kölcsönös egymásra háritásának akarták elejét venni.

A Könnyűipari Racionalizálási Bizottság nem várt semmire, és már márciusban olyan javaslatokat dolgozott ki, amelyek jóval túllépték a korábban lefektetett elképzeléseket. Az új előterjesztés a funkcionális gazdaságirányítási területek bírálatán keresztül lényegében a minisztérium hatáskörét felülmúló döntések meghozatalát kérte, hiszen az ágazati irányító szerv ilyenek nélkül nem léphetett előre saját portáján sem. A Csikós Nagy Béla vezette bizottság a tervszámok csökkentése mellett az ármegállapítási jogok újrafogalmazását is felvetette. Lehetségesnek tartotta, hogy a kisebb vállalatok és vegyesipari szövetkezetek ne kapjanak kötelező tervszámokat. Különösen az anyaggazdálkodás területén meglevő hiányosságok áttekintése segítette elő nagy jelentőségű következtetések levonását. A KRB-nek az a véleménye, hogy a szocialista államnak az állami iparon belüli forgalom, továbbá az állami intézmények, kereskedelem és ipar közötti forgalom tekintetében is teljes mértékben ki kellene használni a „piacot” mint technikai segédeszközt, mert ha ezt mellőzi, az anyaggazdálkodás és az értékesítés módszerei túlbürokratizálódáshoz vezet... Ebből következően a vállalatoknak érdemi szerepet kell kapniuk a beszerzésben és

az értékesítésben, tevékenységüket hasznosabb „forinton keresztül” ellenőrizni.²⁸ A gondolatmenet radikalizmusa világos, a lakossági fogyasztás és a mezőgazdasági termelés (a valóságban csak részben érvényesülő) áttételes eszközökkel, árpolitikával, tartalékokkal stb. történő befolyásolására hivatkozva, itt az ipar és ezzel a gazdaság egész területére nézve veti fel a *terv* és a *piac* elemeinek kombinálását. Ez pedig egyet jelent a direkt tervutasításos gazdasági mechanizmus átalakításának, megreformálásának igényével. Figyelemre méltó az is, hogy a piac (az áruviszonyok) „technikai” érvényesítése mint a bürokratikus, a túlzott centralizáció elleni harc eszköze jelenik meg.

Sajátos módon az egyszerűsítés ideális logikáját az ilyen horderejű javaslatok sem engedték érvényesülni. A komolyabb témák alaposabb tanulmányozást követeltek, megsokszorozták a mérlegelendő szempontokat, és túl sok érdeket is sértettek. A megalakult bizottságokban hosszú viták kezdődtek, amelyeket az eltérő intézményi érdekek motiváltak. Az ágazati bizottságokban éles összecsapások zajlottak le a központi szervek és a vállalatok küldöttei között. Az előbbieket az érvényben levő rendszer fenntartására törekedtek, az utóbbiak fordítva: a kötöttségek felszámolása, csökkentése mellett szálltak síkra.²⁹ Némileg más volt a helyzet a szakbizottságokban, ahol bonyolultabb volt a képlet: a csatározások nem mindig a funkcionális szervek és az ágazati irányítás emberei között alakultak ki. Ennek oka, hogy az új szakasz gazdaságpolitikájától hátrányokat szenvedő KGM a több központi beavatkozás fenntartásában volt érdekelt.³⁰ Nehezítette a konszenzus kialakítását, hogy egyes szervek megkötötték képviselőik kezét, meghatározták a követendő irányvonalat. Így például az OT kollégiuma úgy döntött, hogy a tervezési rendszer felülvizsgálatakor menet közben „érvényesíteni kell a tervezés módszereivel kapcsolatban kialakított” hivatali álláspontot, amit éppen ezért szükséges „időben” tisztázni.³¹ Az ilyen megfontolt magatartás (persze megfelelő túlsúly esetén) sokkal zökkenőmentesebbé és operatívabbá is tehetné a bizottság munkáját. A szakbizottságokban viszont a minisztériumi és vállalati képviselők többször kerültek azonos platformra, különösen a vállalati létszámgazdálkodás kérdésében, ahol felvetették az egész státuszrendszer és vele az Országos Létszámbizottság megszüntetését. Április elején a pártközpont egyik munkatársa jelentette, hogy csak hosszú viták árán sikerült megakadályozni, hogy e javaslatok kiindulópontul szolgáljanak. Majd arról panaszkodott, hogy az anyagot a minisztérium szakemberei is elvetették: „... ezek után a pártban szűk körben külön megbeszélést tartottunk”, aminek végeredménye: mégis fenn kell tartani a státuszgazdálkodást.³² A viták elhúzódása mindenesetre irreálissá tette az anyagok elkészítésének májusi határidejét. Közben a tavaszi hónapokban még világosabban kiderült, melyek a gazdasági élet gyenge oldalai. Egyre súlyosbodtak a gondok a külkereskedelemben, az átcsoportosításoknál és az önköltség vonatkozásában. Ke-

²⁸ Uo. 95/202. ó. e.

²⁹ Uo. 94/682. ó. e. Az Államigazgatás Racionalizálására Kiküldött Bizottság zárójelentése. 1954. augusztus 24.

³⁰ Uo. 95/202. ó. e. Varga Edit, a TPKO vezetőhelyettesének levele. 1954. április 8.

³¹ Uo. 94/683. ó. e.

³² Uo. 94/680. ó. e.

²⁴ Uo. február 7.

²⁵ MNL OL M-KS 276. f. 94/645. ó. e. Az OT-ban kidolgozott tervezetek és a PB 1954. március 3-i határozata.

²⁶ Uo. 66/227. ó. e. Gerő Ernő levele Rákosi Mátyáshoz, Nagy Imréhez. 1954. február 13.

²⁷ Uo. 94/645. ó. e. A PB 1954. március 24-i határozata.

lepcébe került a gazdaságpolitika, mivel a nominálbérek emelkedése, az önköltség növekedése, a begyűjtés visszafogása és a tartalékok hiánya miatt elvesztette mozgásterét. Áruhiány és inflációs nyomás fenyegetett.³³

Rövid távon kiutat találni csak a beruházások és (vagy) a lakossági és közületi fogyasztás visszafogásával lehetett. Ráadásul nyilvánvaló volt, hogy a felhalmozás mérséklése közvetve, a vásárlóerő-áralap egyensúlyát érintő esetleges intézkedések pedig közvetlenül hatottak arra, amit a kor nyelvén a munkás-paraszt, a város-falu viszonyoknak neveztek. A kongresszus előtt a pártvezetőség nem vállalta a döntést ezekben az alapvető kérdésekben. Az pedig fel sem merült, hogy a kongresszuson vitára bocsássanak egy, a párt általános politikáját ilyen nagy mértékben meghatározó problémát. A pártvezetés egyes tagjai tartottak a munkásság elégedetlenségétől, amelyet a paraszti jövedelmek látványos emelkedése is motiválhatott.

A pártvezetőség tagjai maguk is óvakodtak attól, hogy ilyen időpontban foglalkozzanak a gazdaságpolitika alapkérdéseivel, mert félték a belső ellentétek manifestálódásának következményeitől. Erre utal az is, hogy az OT 1954. május 7-i előterjesztését az önköltség alakulásáról tájékoztatóként küldték meg a PB tagjainak.³⁴ Néhány ponton azonban egyetértés alakult ki a legfelső vezetők között. Az ismétlődő gazdasági nehézségek meggyőzték őket arról, hogy a júniusi politika „anyagi” megalapozása nem történhet meg a gazdasági irányítás és az érdekeltségi viszonyok lényeges átalakítása nélkül. Azt pedig még könnyebb volt belátni: a költségvetési kiadások lefaragása valamennyire enyhítheti a feszültséget. A pártkongresszus előkészítését uraló tendencia, a pártvezetőség tagjainak igyekezete a kibontakozás útjának megtalálására és egyben az egység megőrzésére, kedvezett az egyszerűsítés ügyének. Ez a szemlélet egyúttal azt eredményezte, hogy egyrészt a vezetők elkerülték a gazdaságpolitikai csomópontok mélyebb elemzését, másrészt viszont annál élesebben bírálták a gazdaságirányítás rendszerének egyes láncszemeit, és ennek megfelelő radikális javaslatokat tettek a kongresszusi küldöttek asztalára.

Rákosi Mátyás kongresszusi előadói beszédében a gazdaságossági szempontok elhanyagolását szóvá téve jutott el a túlzott centralizációig, amely csökkenti a közép- és alsóvezetők felelősségét, és lassítja a fejlődést. Megállapította azt is, hogy az érdekeltségi rendszer miatt sokszor szembekerülnek a vállalatok a népgazdasági célokkal.³⁵ Élesen bírálta a funkcionális irányító szervezetet, a Pénzügyminisztériumot, mert nem kellő eréllyel ellenőrzi a minisztériumok gazdálkodását. Kijelentette: „... a népgazdasági tervezés jelenleg is gazdasági és államépítő munkánk egyik leggyengébb területe. A gazdaságpolitika terén elkövetett hibáink gyökerei a tervezési munka hiányosságaira nyúlnak vissza.”³⁶ E területen fokozottabban föl kell használni a tudományt, az alapvető összefüggések, arányok kidolgozására kell összpontosítani a figyelmet. Hidas István nehézipari miniszter javasolta, hogy a részletes tervek

³³ Barla Szabó Ödön: Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés az MDP KV 1953. júniusi ülése után. *Párttörténeti Közlemények*, 1981/2.

³⁴ MNL OL M-KS 276. f. 94/658. ó. e.

³⁵ *A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának jegyzőkönyve*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1954, 51–54.

³⁶ Uo. 63–64.

elkészítése és jóváhagyása a minisztériumok feladata legyen.³⁷ Kiss Árpád könyvüipari miniszter fellépett a korlátozások ellen, jelezve, hogy inkább a közvetlen anyagi érdekeltség biztosításával érhető el az a cél, hogy a vállalatok „termelésüket teljesen a dolgozó nép szükségleteinek rendeljék alá”. Majd az érdekeltséget azonnal összekapcsolta az önállósággal. „Meg kell szüntetnünk azt az állapotot, hogy a vállalatok tulajdonképpen kihelyezett termelő bázisai a minisztériumoknak, és ehelyett valóban önálló elszámoló üzemekké kell őket fejleszteni.”³⁸ Hasonlóan nyilatkozott erről Olt Károly pénzügyminiszter és Gerő Ernő is. Hidas István nem pusztán racionalitási szempontból kifogásolta a túlzott megkötöttségeket:

„... Ez a nagyfokú központosítás nem kis mértékben oka annak is, hogy a munkásosztály ellenőrző szerepe az iparban nem érvényesülhetett kellő mértékben, hiszen sokszor a legegyszerűbb kérdéseket sem a vállalatoknál, hanem valamelyik felsőbb szervnél döntenek el.”³⁹

A munkásellenőrzés bevonása elég váratlan dolog volt, nem is talált visszhangra a plenáris vitában. Ott a vállalati önállóság az igazgatói jogkör bővítésével azonosult. Gerő Ernő felszólalásában leszögezte:

„A gazdasági vezetés gyökeres megjavítása nélkül nem leszünk képesek kihasználni az önköltségcsökkentés érdekében az új szakasz, az új helyzet nyújtotta lehetőséget... olyan helyzetet kell teremtenünk, amikor az üzem, a vállalat igazgatója számára az állam, a minisztérium, a felsőbb szerv megszab néhány alapvető feladatot, amelyeket minden körülmények között teljesítenie kell, de amelyeken túl az üzemben, a vállalatnál az igazgatónak szabad keze van.”⁴⁰

Előadói beszédében Nagy Imre is foglalkozott a gazdaságirányítással, mégpedig szervezeti szempontból. Jelezte, hogy ez az államigazgatásnak az a területe, amely a legjobban rászorul a racionalizálásra, az igazgatási és népgazdasági rendszer összehangolására. Az államapparátus felülvizsgálatának pedig egyebek között jelentős létszám- és költségmegtakarítást kell eredményeznie.⁴¹

Mindezek alapján elmondható, hogy a párt vezetői az MDP III. kongresszusán az ország elé tárták álláspontjukat az egyszerűsítésről, a gazdaságirányításról, és számottevő változtatások mellett kötelezték el magukat.

Nem lehetett sokáig halogatni a gazdaságpolitikai döntések meghozatalát sem. Az OT 1954. június 4-én előterjesztést készített az 1954. évi népgazdasági terv egyes kérdéseiről. Ebben olyan megállapítások szerepeltek, mint pl. „... 1954-ben továbbra is nagyobb lábon élünk, mint azt lehetőségeink, népgazdaságunk teherbíró képessége megengedné. Ennek súlyos kihatásai mutatkoznak mindenekelőtt a külkereskedelmi adósságok további növelésében és a tartalékok csökkenésében.”⁴² Az anyagot tárgyaló június 16-i PB-ülésen rendkívüli intézkedések megtételének egész

³⁷ Uo. 218.

³⁸ Uo. 120–121., 183., 256.

³⁹ Uo. 217. – 1949 után talán először fogalmazódott meg, hogy kapcsolat van a vállalati önállóság és a munkahelyi demokrácia között.

⁴⁰ Uo. 256.

⁴¹ Uo. 440–441. és 450.

⁴² MNL OL M-KS 276. f. 94/646. ó. e.

sorát javasolta a Minisztertanács Titkársága. Ezek közül most csak azt emeljük ki, hogy a Racionalizálási Bizottság négy héten belül fejezze be munkáját.⁴³

Egy hét múlva már „az államapparátus racionalizálása során elérendő megtakarítás” című témát tárgyalta a PB. A beterjesztett javaslatokat elfogadták, de a határozatot a Minisztertanácsnak kellett meghoznia. A cél az volt, hogy még a folyó évben lehetővé tegyenek 120 millió forint költségvetési megtakarítást.⁴⁴ Ennek érdekében pl. a Nehézipari Minisztérium, a Kohó- és Gépipari Minisztérium és a Könnyűipari Minisztérium központi szerveinek mintegy 13 ezres létszámát 13,4%-kal, közép-fokú irányító szerveik (a KIM-nél ekkor ilyenek nem voltak) 500 fős állományát kb. 19,4%-kal és a hozzájuk tartozó vállalatok 117 500 adminisztratív alkalmazottjának számát 4,7%-kal kívánták csökkenteni. A jelentés megállapította, hogy az egyszerűsítő munka nem halad kielégítő mértékben, és a nagyobb létszám-megtakarítási törekvés hajótörést szenved a minisztériumok ellenállásán is. „Emiatt a kormánybizottsági tárgyalások is a szervezési kérdésektől [a] létszámkérdések irányába tolódtak el.”⁴⁵

A politikai vezetők fokozódó türelmetlensége az ingatag gazdasági helyzetből eredt. Július elején döntöttek a folyó beruházások kétmilliárdos zárolásáról, a behozatal visszafogásáról. A végrehajtásra importbizottságot hoztak létre stb.⁴⁶ A függőben hagyott gazdaságpolitikai kérdések tehát eldőlték, vagy legalábbis úgy látszott, hogy sikerült elfogadható megoldást találni rájuk. Visszafogták a felhalmozást, és lépéseket tettek a közületi kiadások erőteljes mérséklésére. Ezzel a különböző álláspontok közös nevezőre juthattak: nem kellett hozzányúlani az alapvető társadalmi csoportok életszínvonalához, fogyasztásához. A gazdaságosság javulása az iparban és a szükséges mezőgazdasági árualapok beérkezése lehetővé tette volna e kompromisszum hosszabb távú érvényesülését, de már egy hónap múlva világossá vált: ez az út nem járható. A PB 1954. július 28-án, az 1955-ös népgazdasági terv irányelveinek tárgyalásakor „kemény” lépések megtételére szánta el magát: 2 milliárd forinttal alacsonyabbra szabták a következő év költségvetési keretét, a vállalati szerveknél is 15%-ra emelték a racionalizálandók számát. Külön gazdaságpolitikai bizottságot küldtek ki a végrehajtásra Gerő Ernő vezetésével, hogy érélyes és a közeljövőben életbe lépő intézkedéseket hozzon.⁴⁷

⁴³ Uo. 53/1671. sz. film.

⁴⁴ Júniusban már az életszínvonal emelését is ettől tették függővé. Lásd Farkas Mihály felszólalását a parlamentben. *Országgyűlési Értesítő*, 225. Az országgyűlés 7. ülése, 1954. június 16.

⁴⁵ MNL OL M-KS 276. f. 94/646. ó. e.

⁴⁶ Uo. 94/660. ó. e. A Minisztertanács 1954. július 2-i határozata az 1954. évi népgazdasági terv módosításáról.

⁴⁷ Uo. 94/647. ó. e.

AZ ÚJ SZAKASZ – A REFORM FELÉ

Az újabb fordulat felgyorsította a racionalizálási munkálatokat. 1954. augusztusban–szeptember elején sorozatban születtek meg a gazdasági vezetés megjavítását, az államszervezet gazdaságirányító munkájának egyszerűsítését szolgáló intézkedések. A függőben maradt kérdéseket lezárták, ami annyit jelentett, hogy általában az érvényben levő gyakorlatot kevésbé módosító és a hozzá kötődő érdekeket kevésbé sértő javaslatok emelkedtek „törvényerőre”. A megegyezési kényszer ütőkártyát adott a pozícióikat féltő intézmények kezébe. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az irányítási rendszerben betöltött helyük megőrzéséért cserébe bele kellett nyugodniuk dolgozóik egy részének elvesztésébe.

Jól mutatja az „időfaktor” szerepét az is, hogy a tervezési rendszer módosításáról készült javaslaton elkészülte, június közepe óta semmit sem változtattak. Pontosabban bizonyos részeket kihagytak belőle, mikor augusztus 18-án minisztertanácsi határozattá vált.⁴⁸ De talán ugyanennek a „gyorsuló időnek” köszönhető, hogy rövid két hónap alatt napvilágot láthattak az ipar funkcionális és ágazati irányítását átfogó egyszerűsítő intézkedések. A tervezésről szóló dokumentumot néhány nap múlva a beruházások és felújítások, majd a költségvetés, a vállalati pénz- és hiteligazdálkodás, ezután a létszám- és bérgazdálkodás, végül az anyaggazdálkodás egyszerűsítéséről szóló döntések kiadása követte.⁴⁹ A Nehézipari Minisztérium racionalizálásáról még július végén, a KGM-éről pedig szeptember közepén rendelkezett a Minisztertanács.⁵⁰ Augusztus 4-én született meg a PB határozata „az iparvállalatok igazgatóinak felelősségéről és jogairól”. Ez volt a felsorolt döntések közül az egyetlen, amelyet szeptember 21-én nyilvánosságra hoztak.⁵¹

A tervezési rendszer módosításánál alaposan megbírálták a korábbi évek gyakorlatát, amiért a túlzott részletesség, a kiemelt cikkek számának növelése, a nem mérhető célok, az ipar feltételezett szükségleteire épülő tervezési séma kiterjesztése a többi ágazatra, a távlati elképzelések rögzítésének hiánya jellemezte. A párhuzamosságok csökkentése céljából megszűnt az OT tervjövahagyási jogköre. Az iparról szólva a Minisztertanács megjegyezte, hogy figyelembe kell venni az ágazati sajátosságokat. A tervezés egyszerűsítéséről szóló határozat fenntartotta a teljes termelési értékre épülő érdekeltséget, de kiegészítette azt a befejezett és az előírt választék szerinti termelés szempontjaival. Ez a lépés nem pusztán egyszerűsíteni kívánt, hanem az érdekeltségi viszonyok finomítását is célozta.

Az anyagtervezés és -gazdálkodás átalakításakor a fontos és a hiánycikkek-re igyekeztek korlátozni a megkötöttségeket. Egyidejűleg az ellátó és az értékesítő vállalatok kettősségét az előbbiek maximálisan lehetséges felszámolásával kívánták megszüntetni. Azokat a cikkeket, amelyeket csak egyetlen vállalat gyártott, ezentúl neki magának kellett forgalmaznia is. A költségvetési és vállalati pénz- és hiteligazdálkodást újraszabályozó határozat a minisztériumok önállóságának fokozására írá-

⁴⁸ A javaslat szövege: uo. 94/678. ó. e., a határozat: uo. 94/771. ó. e.

⁴⁹ Uo. *Határozatok Tára*, 1954. augusztus 18., 23., 26., szeptember 2., 4.

⁵⁰ Uo. 95/216., 94/661. ó. e.

⁵¹ Uo. 95/223. ó. e.; *Magyar Közlöny*, 1954. szeptember 21.

nyult; átcsoportosítási jogot kaptak a terv keretein belül, vagyis egyes vállalataiktól a forgóalap-hiteleket mások javára elvonhatták. Magát a forgóalap-gazdálkodáshoz szükséges hitelkeretet ezentúl a minisztérium szintjén az össz-szükségletekből kiindulva kellett megtervezni. A szövegezők is érezték az ágazati irányító szervek jogait növelő lépésekben rejlő veszélyt, ezért leszögezték, hogy világos kimutatások kellenek minden egyes vállalat gazdálkodásának eredményességéről. Vagyis arra törekedtek, hogy az államigazgatási iparirányító szervek gazdálkodó szerepének erősítése ne csökkentse a vállalati önelszámolás súlyát.

A létszám- és beralap-gazdálkodás területén nem sikerült az Országos Létszám-bizottság életét megmenteni. Három állománycsoportba vonták össze a vállalati alkalmazottakat, és a beralapot is ennek megfelelően hagyták jóvá. Az ipari minisztériumok racionalizálásával kapcsolatos határozatokban bizonyos lépések a miniszterek önállóságát növelték, például a vállalatok szervezésének és megszüntetésének területén. Az iparigazgatóságok hatáskörének bővítése azonban inkább az általános elvi főosztályok rovására ment. A KGM esetében előírták, hogy az iparigazgatóságok az önálló elszámolás elve alapján működjenek.

Az egyszerűsítési rendelkezések sorát a tulajdonképpen nem ilyen jellegű, „az iparvállalatok igazgatóinak jogairól és kötelezettségéről” hozott minisztertanácsi határozat zárta le. Ezentúl az iparirányító szervek főosztályai nem adhattak utasításokat a vállalatvezetőknek (a jogszabályi vagy egyedi felhatalmazás kivételével). Az iparigazgatók, miniszterhelyettesek és miniszterek nem avatkozhattak be közvetlenül az igazgató hatáskörébe tartozó ügyekbe. A vállalatvezetők jogot kaptak azoknak az utasításoknak az észrevételezésére, amelyekkel nem értettek egyet. Feladataik ellátásához biztosítani kellett számukra a jóváhagyott tervet, az álló- és forgóeszközöket; a munkatársak megválasztásának, elbocsátásának, jutalmazásának, valamint fegyelmezésének jogát (a főmérnök és a főkönyvelő kivételével). „Cserébe” az igazgató felelős volt az egész terv teljesítéséért. Profiljegyzéket kellett kidolgoznia, és az abban szereplő termékekre érkező tervszámot, rendelést, ha volt kapacitás, nem utasíthatta el. Ha viszont a kiemelt cikkek termelése nem kötötte le a termelőképeséget, akkor külön engedély nélkül, terven felüli munkát vállalhatott. Az igazgató jogot kapott kisebb beruházások megvalósítására is. Erre a célra a többletnyereség negyedét, az évi amortizáció 3%-át és egy éven belüli visszafizetési kötelezettség mellett bankhitelt vehetett igénybe. Az így rendelkezésre álló összeg persze nem volt nagy, inkább szimbolikus volt a jelentősége.

A vállalat pénzforrásainak bővítése feltételezte a nyereséges működést. Ezt kívánta biztosítani a Minisztertanács szeptember végi határozata az ármegállapítás hatásköréről és az árképzés módszereiről, amennyiben előírta, hogy a nettó (a forgalmi adó nélkül számított) termelői árakat az iparági átlagos önköltség alapján úgy kell kialakítani, hogy biztosítsa „az indokolt iparági önköltséget, a termelés helyes választék szerinti teljesítésére való ösztönzést”. Az eddigi mechanikusan megszabott 2%-os nyereséggel szemben differenciált évenkénti nyereségtervezést írt elő iparáganként.⁵²

⁵² MNL OL M-KS 276. f. 94/771. sz. *Határozatok Tára*, 1954. szeptember 20.

Mit módosított a direkt tervutasításos gazdaságirányítás mechanizmusán az 1954-es egyszerűsítés? A modell elvi alapjai érintetlenek maradtak, de az adott kereteken belül jelentős átalakítások és hangsúlyeltolódások mentek végbe. Megváltozott a tervezési metódus, ami a kötött gazdálkodás szabályainak enyhítésével együtt megnövelte a minisztériumok hatáskörét a funkcionális szervek rovására. Ez a mozgás összetettebb megítélést igényel, amennyiben az ipari minisztériumok gazdálkodó mivoltának megőrzésével, a funkcionális (terv-, pénzügyi stb.) területeken pedig annak fokozásával járt, és így az önelszámolás ágazati szinten történő érvényesítését eredményezte. Az itt leírt rendelkezések az irányító szervek és a vállalat viszonyát továbbra is mint homogén gazdasági szervezet különböző szintjei közötti hierarchikusan szabályozott kapcsolatot ragadták meg. Ilyenformán e téren javulást a különböző szintű szervek feladatainak elhatárolása és a belső funkcionális szervek operatív intézkedési jogának megvonása hozott: a vállalati vezetők bizonyos autonómiához és több manőverezési lehetőséghez jutottak.

Az egyszerűsítő határozatokban differenciáló-finomító törekvés érezhető. Különösen az érdekeltségi viszonyok komplexebbé tételében figyelhető meg, hogyan igyekeztek követni az erőltetett ütemű felhalmozás útjáról letérő gazdaságpolitikai vonalvezetést. De ekkor még inkább csak igyekezetről volt szó. Nem lehet azt állítani, hogy ezek a határozatok minőségi javulást eredményeztek volna az iparirányítás területén, vagy alapvetően egyszerűsítették volna a vezetés munkáját. Még a hatályra emelt elvek tökéletes megvalósítása sem hozhatott volna ilyen eredményt. A gyakorlattal való összeütközés pedig ehhez képest is, mint látni fogjuk, hol visszalépést, hol következetlen megoldásokat eredményezett.

Mégis, mindezeket figyelembe véve, rendkívüli jelentőségűek az 1954. nyár végén, ősz elején hozott egyszerűsítő határozatok, mivel szakítást jelentettek a *gazdaságirányítás javítására irányuló munka korábbi metódusával*. Ekkortól a gazdasági nehézségek forrását nem feltétlenül a szubjektív hibákban lelték meg, és a bajokat nem pusztán primer politikai vagy szervezeti intézkedéssel igyekeztek orvosolni; nem a központi szervek hatalmát akarták a maximumig fokozni. Nem a még pontosabb előírásokkal, a kötöttségeknek minden területre, minden gazdasági összefüggésre való kiterjesztésével – tehát nem az egész gazdasági életnek adminisztratív lefedésével kívántak a felmerülő problémákra megoldást találni. *Az érvényes állami döntések szintjén ekkor számoltak le az egységes gépezetként, fogaskerékszerűen működő, egyetlen diszpécserközpontból irányítható szocialista gazdasággal mint megvalósítandó elképzeléssel, „ideáltípussal”.*⁵³

A határozatok elfogadása után (a már egyszer vázolt) logikus ügymenet az lett volna, hogy az egyes szervek kidolgozzák saját lépéseiket, alkalmazkodnak az újonnan teremtett működési elvekhez, „egyszerűsítik” önmagukat és területeiket, majd elbocsátják feleslegessé vált igazgatási, adminisztratív alkalmazottaikat. A gyakorlat és logikája azonban győzött az elmélet felett. Július végére domináns pozícióba ju-

⁵³ Nem tekinthető véletlennek, hogy Péter Györgynek a *Társadalmi Szemle* 1954. 8-9. számában írt cikkében feltűnt(hetett) a következő mondat: „Ismeretes, hogy a szocialista társadalom gazdasági élete nem hasonlítható semmilyen mechanizmushoz, gépezethez, hogy a dolgozók nem tekinthetők valamilyen gépezet alkatrészeinek, amelyek vakon engedelmeskednek a mindenható központi akaratnak.”

tott a szigorító gazdaságpolitikai vonal (amelynek élreprezentánsa Gerő Ernő volt), és a takarékosági szempont fölébe kerekedett az egyszerűsítésnek, illetve a gazdaságvezetés korszerűsítésének. Ennek következtében összetorlódtak a munkafázisok, és lényegében a létszámcsökkentés minél gyorsabb végrehajtására koncentráltak az erők. Az új értelmezés a legpregnansabban a *Szabad Nép* 1954. augusztus 15-i, „Vaskézzel a pazarlás ellen” című vezércikkében fogalmazódott meg:

„Helytelen volna azonban, ha a pazarlás elleni harcot csak a visszaélések elleni harcra korlátoznánk. Az új szakasz megfontolt, előrelátó gazdaságpolitikája azt is jelenti, hogy... minden garast a fogunkhoz verünk... Itt van mindenekelőtt az államapparátus problémája.”

Megjegyezte a cikk azt is, hogy hasonlóan rossz a helyzet a termelővállalatoknál. „Ezért az üzemek adminisztrációjában is rendet, ésszerűséget kell teremtenünk és fogunk is teremteni.” S a rendcsinálási kísérlet nem is várattott sokáig magára.

A Gazdaságpolitikai Bizottság 1954. augusztus 20-i ülésén tárgyalta a racionalizálás végrehajtásáról.⁵⁴ Ezt követte a Minisztertanács szeptember 3-i határozata „az államigazgatási és vállalati apparátus egyszerűsítéséről”. Ebben megállapították, hogy az egyes területeken megteremtődtek a létszámcsökkentés feltételei, és a június 30-i igazgatási, vállalati létszám 92 ezer fős leépítése mellett döntöttek. Ebből a közületeket érintő 20 ezer fő és a vállalati 72 ezer fő felét október 15-ig kellett elbocsátani.⁵⁵

Szeptember második hetére a politikai előkészítés, az elbocsátottak segítségének megszervezése nélkül beindított racionalizálási kampány súlyos, néhol kaotikus helyzetet teremtett. A hullámok olyan magasra csaptak, hogy a PB 1954. szeptember 8-i ülésén szokatlan módon kötetlen vitát nyitottak a gazdasági kérdésekről. Egyetértettek abban, hogy a racionalizálást elhamarkodottan és kapkodva kezdték el. Ács Lajos szerint emiatt „elég erősen csökkent a párt és az állam tekintélye... Ez az akció némileg megrendítette az embereket és a pártaktívában komoly zavart okozott.”⁵⁶ Majd a gazdasági helyzet értékelésére terelődött a figyelem, és arra, hogy tartható-e az életszínvonal-politika. Határozatot ekkor nem hoztak, mert e két kérdésben éles véleménykülönbségek jelentkeztek.

Dönteni azonban akkor is kellett: Rákosi Mátyás a budapesti pártbizottság ülésén elhangzott felszólalásában erősen megfenyegette azokat, „akik helyes rendszabályainkat demagóg beszédekkel szeretnék megakadályozni”.⁵⁷ Nagy Imre viszont elfogadta egyes miniszterek azon kérését, hogy területükön állítsák le a létszámcsökkentéseket. Az utóbbi döntés helyességéről éles vita keletkezett a PB 1954. szeptember 23-i ülésén, ahol újra terítékre került a racionalizálás. Rákosi bírálta a felfüggesztést, Nagy védte. Az elfogadott határozat az utóbbi véleményét tükrözte, azzal, hogy az elbocsátottak segítségét tartalmazó intézkedések kidolgozása után ok-

tóber elejétől be kell fejezni a racionalizálási kampányt.⁵⁸ Egyben felmérték a valódi egyszerűsítés nélkül végrehajtott létszámcsökkentés lehetséges negatív következményeit a gazdaságirányításra. Ezért a PB át kívánta tekinteni az egyszerűsítési javaslatok elvi részét, mégpedig azzal a céllal, hogy a további leépítés végére megalapozottan történhessen. Iparvezetési szempontból még nagyobb jelentőségű volt az egész szeptemberen végighúzó vita a gazdaságpolitikáról. A soros KV-ülés előkészítése során letisztultak az álláspontok, és fölénybe került a július 28-i PB-határozat óta érvényesülő vonalvezetést ellenzők tábora (Farkas Mihály, Nagy Imre).

A vezetők megosztottsága és a felmerült kérdések hordereje következtében az eltérő nézetek összeütközése a Központi Vezetőség 1954. októberi plénuma előtt is folytatódott. Iparirányítási szempontból a határozatnak az a passzusa volt a legjelentősebb, amely az átcsoportosítással, átállással szembeni ellenállás elítélése mellett revelatív felismerést rögzített:

„A túlzott iparosítás szakaszában kialakult ár- és bérrendszert, az anyagellátási és hitelmegújítási szervezetet sem alakítottuk át az új szakasz követelményei szerint. [...] Gondoskodnunk kell arról, hogy ár- és bérrendszerünk az eddiginél nagyobb ösztönzést adjon a fontos közszükségleti és exportcikk termelésének növelésére. Meg kell változtatni azokat az árszabályozásokat, amelyek egyoldalúan a nehéziparnak nyújtanak előnyöket.” Növelni kell a dolgozók érdekeltségét a gazdaságos termelésben. A határozat az egyszerűsítési határozatok kiadása után néhány héttel leszögezte, hogy „lényegesen egyszerűsíteni kell a tervezés, anyagellátás, ellenőrzés rendszerét és szervezetét...”.

Látjuk, azzal, hogy a vita az „újszakasz-pártiak” javára dőlt el, az iparirányítás egyszerűsített, *még nem is működő* elvi modellje zárójelbe került. A győztesek az „új” gazdaságpolitikát szolgáló gazdaságvezetési elvek, tervezési és eszközbiztosító működési rend, érdekeltségi és szervezeti rendszer megteremtését követelték. Felismerték, hogy *ezeknek az elemeknek az egyszerűsítése* nem elégséges, mert lényegüket tekintve a gyorsított iparosítás szolgálatára jöttek létre.⁵⁹ Logikusan következett ebből, hogy az egyes elemeket nem önmagukban, hanem egymáshoz való viszonyuk megváltoztatásával együtt kell átalakítani. Ezért, amikor az 1954. októberi KV-ülésen döntés született egy, az adottságokhoz jobban illeszkedő, kiegyensúlyozottabb növekedést előirányzó gazdaságpolitika tudományos megalapozásáról, a céloknak megfelelő működést biztosító *mechanizmus* is a kutatás tárgyává vált.

A gazdasági élet fejlesztésére irányuló elképzelések kidolgozása október elején megindult, és első megfogalmazásában alig néhány hét elteltével, a javított változat pedig november 25-ére elkészült „Tézisek a gazdaságpolitikai munkaprogram kialakításához” címmel.⁶⁰ Ez már a 6. pontban kitér a feltételekre:

⁵⁸ MNL OL M-KS 276. f. 53/195. 6. e. – Nagy Imre maximális mértékben igyekezett kihasználni az elkövetett baklövéseket, és kétségbe vonta a Gazdaságpolitikai Bizottság egész irányvonalának helyességét.

⁵⁹ *Szabad Nép*, 1954. október 22. Ezt Vas Zoltán fejtette ki a PB-ülésen. L.: MNL OL M-KS 276. f. 52/27. 6. e.

⁶⁰ Általános ismertetését l.: Barla Szabó Ö. i. m. A dokumentumot l.: MNL OL M-KS 276. f. 66/215. 6. e.

⁵⁴ MNL OL M-KS 276. f. 94/647. 6. e.

⁵⁵ Uo. 95/219. 6. e.

⁵⁶ Uo. 53/193. 6. e.

⁵⁷ *Szabad Nép*, 1954. szeptember 21.

„Mivel legnagyobb hiányosságaink a gazdálkodás módszereiben rejlenek, egyik legfontosabb feladatunk: a népgazdaság tervszerű vezetésének és a gazdálkodás eszközeinek, módszereinek gyökeres megjavítása. Olyan gazdasági mechanizmust kell kialakítani, amely minden részletében a jövedelmező gazdálkodást ösztönzi, segíti a tisztánlátást... [...] ...A mechanizmus átfogja egész gazdasági rendszerünket, erősebb minden agitációnál, alapját képezi a tervezésnek és számonkérésnek, tehát pártunk és kormányunk gazdasági akarata érvényesítésének. Ezért csak a mechanizmus megváltoztatásával vagyunk képesek a dolgozók alkotótevékenységét gazdaságpolitikai céljaink érdekében mozgósítani, a munkások és parasztok egyéni érdekeit, a vállalatok, trösztök, minisztériumok érdekeit a népgazdaság céljaival összehangolni.”

Az anyag e cél megvalósítása érdekében javasolta, hogy minél közvetlenebb kapcsolatokat teremtsenek az iparvállalatok és a fogyasztók között, hogy a különleges minőségű cikket előállító üzemek közvetlenül forgalmazhassanak a kereskedelemben.⁶¹ Feladatként jelölte meg a termelői árrendszer átalakítását – a fogyasztói árrendszer érintetlenül hagyásával –, mert a gazdaságosság és vele a tisztánlátás szempontjai azt követelik, hogy az összes ágazatnál megközelítően a tényleges értékarányok tükröződjének. A „Tézisek...” meg kívánta szüntetni a beralap-ellenőrzést is, mert az éppen a vállalati ráfordításokat kifejező áraknak, a munka termelékenysége (anyag)pazarlással való emelésére és a kooperációk számának növelésére ösztönöz. Leszögezte azt is, hogy a vállalatok szervezetét rugalmasabban kell kezelni, és a felesleges halmozások kiiktatása és az adminisztratív létszám csökkentése érdekében össze kell vonni ezeket.

Novemberben két hasonló alapállású, jelentős tanulmány került a szaksajtóba, és egy cikk a *Szabad Nép* hasábjaira is „feljutott”.⁶²

Bognár József tanulmányában megállapította: a gazdaságot döntően gazdasági eszközökkel hasznos irányítani, ami nem jelenti a politika alárendelését. Ellenkezőleg, ezen a területen az új szakasz politikáját az anyagi érdekelttség helyes alkalmazásával, az értéktörvény felhasználásával lehet a legmegfelelőbbben érvényre juttatni. Ezért a kereskedelem kapjon elegendő eszközt a termelés befolyásolására, hogy a választék és a minőség javítása érdekében versenyre készítse az üzemeket; a fogyasztási cikkek körében erre sok lehetőség van.⁶³

Balázs Sándor cikkét azzal indítja, hogy az egyszerűsítési határozatokkal jelentős előrelépés történt, de mégsem állítható, hogy velük teljesült az MDP III. kongresszusának a tervezés fejlesztését előíró követelése. „A formális és felesleges tervmutatók elhagyása ennek a feladatnak csupán egyik, bár kétségkívül igen fontos része.”⁶⁴ Nem lehet megállni ezen a ponton, olyan pozitív változtatásokra van szükség,

⁶¹ Az első fogalmazványban itt még az is szerepelt: „így akár közvetlenül a fogyasztók felé is”. Gerő Ernő e részhez kérdőjelet tett. Itt említendő, hogy másutt is több „kompromisszumos” tézis található. Így például nagy hangsúly esett a korábbi évek pozitívumaira.

⁶² *Szabad Nép*, 1954. november 2.

⁶³ Bognár József: Nemzeti összefogással az új szakasz politikájának végrehajtásáért. *Közgazdasági Szemle*, 1954/2.

⁶⁴ *Többtermelés*, 1954/11. 2. A cikkel induló vitát ismerteti: Szamuely L. i. m.

ség, amelyek túlmutatnak az egyszerűsítésen: a sok mutatót kevesebb, szintetikus tervszámmal kell felváltani. Egyúttal a vállalatok maguk döntsék el, milyen eszközöket vesznek igénybe. A szintetikus mutatók a nettó termelési érték és az államnak fizetendő akkumuláció (adó). Szabad kezet kap a vállalat, hogy a felülről meghatározott profil keretein belül, szállítási szerződések segítségével realizálja termelését.

Péter György decemberben megjelentetett tanulmányában még tovább lép, amikor lényegében egyetlen szempont, a gazdaságosság számonkérését is elegendőnek tartja. Szerinte a megfelelő mennyiségű, minőségű, választékú, de egyben a legkisebb ráfordítást igénylő vállalati termelés akkor válhat valósággá, amikor nem a felülről kapott tervszámok jelentik az ellenőrzés alapját, hanem a felhasználók értékítélete. A fogyasztók ilyen szerephez juttatása viszont az értéktörvényre épülő, a keresleti-kínálati viszonyokat és a minőséget figyelembe vevő árakat, elegendő nagyságú, összetételű készleteket és vállalati érdekeltséget feltételez.

Péter György a vállalatok takarékos gazdálkodásra ösztönzését a termelési eszközök árának emelésével, a belföldi és külkereskedelmi árak közötti összhang kialakításával, az álló- és forgóeszközök használata utáni díjszedéssel látja kivitelezhetőnek. A folyó termelést az eszközök juttatásával, a vállalati befizetések differenciálásával és a szállítási szerződésekkel tartja befolyásolhatónak; perspektivikusan pedig a tervezés ad garanciát a fő arányok megszabásával és a nagyobb beruházások pontos meghatározásával.⁶⁵ A tanulmány egy általánosabb tézist is felállít: az utasítások ne az eszközökre, hanem a célokra vonatkozzanak, és ő célnak a gazdaságosságot tekint. De hogyan egyeztethető ez össze a szocializmus gazdasági alaptörvényével – tehet-e fel a kérdést a korabeli olvasó –, amely a termelés céljának a társadalmi szükségletek minél teljesebb kielégítését tartja? Lehet-e ezeket a szükségleteket nem konkrétan megjelölni? Az ismertetett koncepció erre világos választ ad: a felhasználók, fogyasztók igényeiben jelennek meg a társadalom szükségletei, amelyeket a piac közvetít a termelővállalatokhoz, és elvégzi – bizonyos egyensúlyi feltételek esetén – az egyeztetést. Csupán némi monetáris, közvetett eszközt kell a központi irányításnak a kezében tartania.

Balázs idáig nem megy, és ha nem is a terv, de a profiljegyzék, a fejlesztési feladatok rögzítésével látja megoldhatónak a vállalat termelőtevékenységének „konkretizálását”. Ezzel az új módon gondolkodó magyar közgazdászok egy része eljutott odáig, hogy a szocialista termelést mint alapvetően árutermelést közelítette meg, kiemelve korábbi elhanyagolt helyzetéből az értékoldalt. Sőt a folyó termelés irányítása szempontjából az értéktörvényből fakadó sajátosságok felhasználására helyezte a hangsúlyt.

Bár írásában Péter György felvetette, de nem válaszolt arra a kérdésre, hogy mi történik, ha különböző okoknál fogva megbomlik az egyensúly, ami lehetővé teszi, hogy a termelés szabályozása értékoldalról, a pénz szervező funkcióinak kibontakoztatása révén valósuljon meg. Azt sem vizsgálja, hogy miként lehetséges egy meg-

⁶⁵ Péter György: A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. *Közgazdasági Szemle*, 1954/3.

felelő kiindulóállapotig eljutni, csak Rákosi kongresszusi referátumára hivatkozik: rajtunk múlik a siker.

A szakmai kritika éppen ezeket a gyenge oldalakat használta ki, s szállt szembe a Balázs- és Péter-tanulmányok javaslataival. Nyíltan vagy burkoltan a hiánygazdaságra hivatkoztak. Nem látták biztosítva, hogy ilyen körülmények között közvetett eszközökkel megszervezhető, hogy a vállalatok a népgazdaság és a fogyasztók számára megfelelő mennyiségben és választékban termeljenek. A *Többtermelésben* 1954 decemberében publikált cikkek erre építettek, és a meglevő eszközök jobb kihasználására hívták fel a figyelmet, például hogy a vállalatok már a tervkészítés időpontjában ismerjék az igényeket.⁶⁶

A VISSZARENDEZŐDÉS

A direkt gazdaságirányítás megváltoztatása körüli vitát azonban nem közgazdasági megfontolások döntötték el. 1954 végén külpolitikai fordulat következett, napirendre került a Varsói Szerződés megalapítása. Ez viszont a nehézipar fejlesztési ütemének felülvizsgálatát eredményezte a Szovjetunióban és a szocialista országokban. De általában is felvetődött, hogy meg kell gyorsítani a szocializmus alapjainak lerakását és megszilárdítását. A váltás kérdésessé tette az új szakasz céljainak megvalósítására koncentráció, elsődlegesen a mezőgazdaságot és a feldolgozóipart fejleszteni kívánó gazdaságpolitikát. Új megvilágításba került az átállítás problémája. Kapóra jött a hangsúlyok eltolódása mindazoknak, akiknek az októberi KV-ülés megrendítette vagy fenyegette a pozícióját. Hiszen ott az „ellenállásban” lelték meg a nehézségek fő okát, és így politikailag fenyegették a vezető gazdasági tisztségviselőket. Példát statuálva leváltották Friss Istvánt, a TPKO vezetőjét, menesztették a KGM-vezetők többségét. Nagy Imre két hét múlva írott cikkében már szinte nyíltan bírálta Gerő Ernőnek a gazdaságirányításban betöltött szerepét.⁶⁷

Nem egyszerűen személyekről volt azonban szó: kettébontották a Nehézipari Minisztériumot. Olyan intézkedések bevezetése közelgett, amelyek például az addig erőltetett iparosítás elősegítése érdekében preferált „A” szektort hátrányosan érintették volna, ami csak tetézhette a beruházások visszafogásából eredő veszteségeit. Más intézkedések és a gazdaság mechanizmusának módosítása több szervezetnek, a vezetők széles rétegének a szerepét, tevékenységét érintette volna kedvezőtlenül, és alkalmazkodásra kényszerítette volna őket. Hibás leegyszerűsítés volt, hogy Nagy Imréék az „ellenállással” magyaráztak minden gazdasági nehézséget, de ez a fogalom tökéletes eszköznek látszott a továbblépéshez szükséges politikai légkör megteremtésére. Ebben a helyzetben a Rákosi–Gerő-csoportnak váratlan alkalma nyílt arra, hogy megállítsa a hatalmi eltolódást. Saját pozícióit úgy mentette, hogy rá-

⁶⁶ L. például Pusztai Béla: Bevezethető-e a nettó termelés kötelező tervmutatóként? *Többtermelés*, 1954/12.

⁶⁷ „...A gazdaságpolitika terén sem érvényesült a kollektív vezetés, [a] benne rejlő nagyobb tudás, tapasztalat. Személyes vezetés érvényesült, amely szűk kör ismeretére támaszkodott, nem érvényesült a kritika és önkritika...” *Szabad Nép*, 1954. október 20.

mutatott: a honvédelem erősítése csak gazdaságpolitikai irányváltás keretében oldható meg, valamint bizonyította, hogy a távolabbi szocialista célok sem érhetők el másképpen, mint az átmeneti korszak rövidítésével, az alapok mielőbbi lerakásával. A Rákosi–Gerő-vonal az említett, függőben levő szociális és gazdasági problémák következtében a nehézipar fejlesztésében közvetlenül érdekelt társadalmi csoportok pillanatnyi érdekeit is kifejezte, amikor a szocializmus jelenének és jövőjének védelmezőjeként lépett fel.

Nagyot változott most a szín, és a hibák forrása a liberalizmus, az opportunisták elnézés lett. A gazdaságirányítás javítására ez annyiban hatott, hogy jobboldaliságnak minősült a közvetítések (szabályozók, piaci eszközök) alkalmazására való törekvés. A bátor kezdeményezések, a felelősség vállalása helyett a jobboldaliság jele lett, ha valaki a „mechanizmusokkal” foglalkozott.⁶⁸ Persze a gyors politikai irányváltások, a valódi érdekeket kifejező viták kiélezése nem kedveztek az egyes álláspontokban meglevő reális tartalmak kiérlelésének és közelítésének.

Az MDP KV 1955. márciusi határozata nem foglalkozott gazdaságirányítási problémákkal, a termelékenység, önköltség stb. kérdéseit ezektől függetlenül tárgyalta.⁶⁹ A publikálást követő napon a párt lapjának vezércikke összegezte az ipar teendőit. Elsődlegesnek tartotta a munkafegyelem megerősítését, a takarékosági mozgalmat, a selejt és a rossz minőség elleni küzdelmet.

„A gazdasági vezetőket arra szólította fel, hogy határozottabban éljenek jogaikkal, bátrabban intézkedjenek, követeljék meg a fegyelmet, s mutassanak maguk is példát az állami határozatok fegyelmezett végrehajtásában. [...] teremtsenek kedvező feltételeket a dolgozók versenyrendületének kibontakozásához, a terv maradtalan, minden részletében való teljesítéséhez...”⁷⁰

Jól látható a visszatérés a korábbi időszak frazeológiájához, és sajátosan értelmeződött az önállóság is.

A politikai életben beállt fordulat, Nagy Imre eltávolítása a politikai életből 1955 tavaszán viszont nem szorította háttérbe a racionalizálást.⁷¹ Senki nem volt elégedett a gazdasági irányításra gyakorolt hatásával, de az őszi létszámcsökkenés eredményeit sem tartották kielégítőnek. Ráadásul az egyszerűsítési határozatok 1955. január 1-től váltak általános érvényűvé az iparban, és a vállalati adminisztratív munkások jelentős részét tavasszal kellett elbocsátani.

⁶⁸ Ezt engedte sejteni már az MDP Ipari és Közlekedési Osztályának 1955. február közepi, a gazdaságosság terén végzett munkáról szóló jelentése is: „Az utóbbi időben nagyon sok szó esik a gazdaságosság terén gátló külső objektív tényezőkről. Sokat beszélnek az ár- és bérrendszer terén fennálló hiányosságokról, a tervezés hibáiról, az anyagi ösztönzés elvének helytelen alkalmazásáról. Az illetékes szervek [...] által megített intézkedések azonban nem eredményeztek lényeges változást e téren. Ezek mellett kevés szó esik a gazdasági vezetés alacsony színvonaláról mint a gazdaságosság terén lényegesen befolyásoló tényezőkről.” Bár a javasolt intézkedések között az objektív okok kiküszöbölése is szerepelt. – MNL OL M-KS 276. f. 95/285. ó. e.

⁶⁹ *Szabad Nép*, 1955. március 9.

⁷⁰ Uo. március 10.

⁷¹ A tanulmány megírásának idején már világos volt Nagy Imre politikájának jelentősége, az, hogy 1954 decembere és 1955 áprilisa között visszarendeződés történt. Ezt a témát a tanulmány csak érintette, de nem tárgyalta. Később Rainer M. János részletesen feldolgozta ezt a kérdéskört. Rainer M. János: *Nagy Imre politikai életrajz* II. 1956-os Intézet, Budapest, 1999, 96–124.

Apró Antal még 1954 legutolsó napján jelentést készített a PB tagjainak az államapparátus racionalizálásáról, amelyben megállapította, hogy egész sor fontos határozatot nem hajtottak végre. A TPKO ezt azzal egészítette ki, hogy a dolgozók „a racionalizálásból ez ideig gyakorlatilag csak az elbocsátást tapasztalták”.⁷² A PB 1955. január 19-én tárgyalta a kérdéssről, magát a szöveget azonban némi módosításokkal csak február 22-én küldték ki az érintett vezetőknek.⁷³ Elfogadva az előbbi észrevételeket, a PB az államapparátus további 40 ezres csökkentéséről döntött. Továbbra is túlzottan bonyolultnak ítélte az igazgatás munkáját, és túl soknak a rendeletek és utasítások számát. Ezért úgy határozott, hogy az egyszerűsítési munkát folytatni kell, amit a szervezetek számának csökkentéseként és az ügyviteli munka egyszerűsítéseként értelmezett. Felszólította az egyes vezetőket, hogy saját hatáskörükben tegyenek ilyen lépéseket. A pártvezetőség megváltoztatta az újabb kampány időpontját: a kezdetet 1955. április 15-re tette át.⁷⁴

1955. március 30-án Antos István, a TPKO új vezetője előadást tartott a megyei instruktorok értekezletén a határozatból következő feladatokról, mely szerint a „felsőbb szervek intézkedéseinek bevétele nélkül el kell kezdeni olyan egyszerűsítések bevezetését, amelyekhez felsőbb szervek engedélye nem szükséges, és amelyeknek a bevezetése csak a vállalati igazgatók, illetve az alsóbb szervek vezetőitől függ”.⁷⁵ A tömegek előkészítése a *Szabad Nép* 1955. április 12-i számában megjelent cikkkel indult meg, amely a létszámcsoökkentést az eddigi határozatok elégtelen végrehajtásával indokolta. Fő ok „az államigazgatási szervek munkájában az utóbbi időben megmutatkozott liberalizmus és megbékülés a lazaságokkal, mulasztásokkal, fegyelmezetlenségekkel, bürokratikus jelenségekkel”. Két nap múlva már a pártlap azt írta, hogy a racionalizálási határozatok óta tovább romlott a termelő–nem termelői arány a foglalkoztatottak körében,⁷⁶ tehát az egyszerűsítést a dolgozók ügyévé kell tenni. Hegedüs András, az új miniszterelnök bemutatkozó beszédében ugyancsak kitért ezekre a problémákra.⁷⁷

A Minisztertanács május elején megvizsgálta az egyszerűsítések végrehajtását, és kénytelen volt megállapítani: az alulról jövő egyszerűsítési kezdeményezések elmaradtak, az egyes szervek szinte kizárólagosan létszámcsoökkentéssel foglalkoznak. Megbízta az OT-t, hogy vizsgálja felül a tervezési rendszert, de ez már csak a kampány befutása után kerülhetett a vezető szervek elé. Vagyis megismétlődött az őszi eset, az egyszerűsítés beszűkült az állami és vállalati apparátus racionalizálására.

Végül is milyen eredményeket hozott ez a másfél év? Az általam vizsgált három ipari minisztérium, a KGM, KIM, NIM (az utóbbit kettéválasztották) területén az alábbi adatok válaszolnak. A minisztériumok központi szerveinél 1954 júniusában 11 741-en dolgoztak, egy év múlva 9225-en. A hozzájuk tartozó vállalatoknál a nem

⁷² Mindkét anyagot l. MNL OL M-KS 276. 94/762. ó. e.

⁷³ Uo. és 94/899. ó. e.

⁷⁴ A Titkárság külön levelet küldött ebben az ügyben február 25-én az illetékeseknek. Nyilvánvaló, hogy a miniszterelnök eltávolítását el kellett választani „beosztottjainak” tömeges elbocsátásától. – Uo. 85/285. ó. e.

⁷⁵ Uo. 94/774. ó. e.

⁷⁶ *Szabad Nép*, 1955. április 14.; l. még: Antos István: Az 1955. évi népgazdasági terv. *Társadalmi Szemle*, 1955/2–3.

⁷⁷ *Országgyűlési Értesítő*, 622–624. Az országgyűlés 15. ülése, 1955. április 18.

termelők száma a 201 ezerről mintegy 179 ezer főre esett vissza,⁷⁸ így a termelőkhoz viszonyított arányuk például a KGM-nél 44,2%-ról 38%-ra, a KIM-nél 28,1%-ról 25%-ra csökkent. Tulajdonképpen nagyobb volt a füst, mint a láng, ahhoz azonban elég, hogy felizgassa a kedélyeket, bizonytalanságot keltsen emberek ezreiben. Jogosnak látszik a minősítés: „...szerény gazdasági eredményeit, ugyanakkor nem kívánatos politikai hatását tekintve az egész akció célszerűsége vitatható”.⁷⁹

A május 31-én lezárt és az adminisztratív dolgozókat érintő elbocsátás sikertelensége és az igazgatási munka egyszerűsítésének elmaradása annyira nyilvánvaló volt, hogy a PB meg sem várta az összegező jelentést, és egyik június eleji határozatában kitért a bürokratizmus elleni küzdelemre. Minisztériummá alakították az Állami Ellenőrzési Központot, alapvető feladatául szabva meg az államapparátus jobbá, olcsóbbá tételéért, a gazdaságosságért, önköltségért stb. folytatott harcot. A dokumentum szerint „...különösen meg kell erősíteni a gazdaságos önelszámolás rendszerét és a forinton keresztüli ellenőrzést”.⁸⁰ A *Szabad Nép* felhívta a figyelmet, ha a létszámcsoökkentéssel együtt nem egyszerűsödik az ügyvitel, előfordulhat, hogy nő a szervezetlenség.⁸¹

A Pénzügyminisztérium a hónap végén a racionalizálásról szóló beszámolóhoz fűzött kiegészítésekben utalt arra, hogy az OT az éves tervben már újabb létszámot igénylő tételeket vett be. Olt Károly pénzügyminiszter ezt még tovább nyomatékosította: szerinte az OT előirányzatai olyanok, hogy azok nyomán már a III. negyedévben lehetségessé válik az elbocsátottak egy részének visszavétele.⁸² A PB 1955. június 30-án tárgyalta az államapparátusbeli és a vállalati egyszerűsítésről szóló jelentést. A vitában Gerő Ernő kijelentette, hogy a munkát a kampányjelleg megszüntetésével, de folytatni kell. Tovább kell hogy javuljon a termelő–nem termelő arány, mert ez emeli meg a termelékenységét a döntő iparágakban.⁸³ Az érvelés rámutat az egyszerűsítést övező „kirakat”-szempontokra: sikereket felmutatni a bürokrácia visszaszorításában, látványosan bizonyítani, hogy a termelékenység stagnálása politikai okokkal volt kapcsolatos. Ehhez képest másodrendű, hogy egyéb elemek változatlansága esetén a nem közvetlen termelőknél elért „megtakarítás” egy csöppel sem növeli a „közvetlenek” munkájának termelékenységét. A határozat tartalmazta Gerő mindkét megjegyzését, amit még kiegészített azzal, hogy felszólította a Minisztertanácsot: a „leghatározottabban lépjen fel az indokolatlan létszámemelési kísérletekkel szemben”.

Ily módon az eddigi munkát lezáró, a további teendőket kijelölő döntés – a gyakorlattal összhangban – létszámközpontúvá és ügyviteli jellegűvé vált. A PB még

⁷⁸ MNL OL M-KS 276. f. 62/53. ó. e. A KSH 1955. augusztus 17-i jelentése.

⁷⁹ Habuda Miklós: A Magyar Dolgozók Pártja munkáspolitikájának néhány kérdése (1954–1956). *Párttörténeti Közlemények*, 1978/4. 97.

⁸⁰ A szövegben még ez is ott áll: „...Állami és gazdasági apparátusunk munkájának bürokratikus elferdülései számos esetben a kulákságnak és a városi burzsoázia maradványainak a munkásosztályra gyakorolt nyomását fejezik ki. Következésképpen a párt harca is a bürokratikus ferdítésekkel szemben az osztályharc egyik formáját képezi.” MNL OL M-KS 276. f. 94/899. ó. e.

⁸¹ *Szabad Nép*, 1955. június 22. Egyszerűbb, olcsóbb ügyvitel.

⁸² MNL OL M-KS 276. f. 94/763. ó. e.

⁸³ Uo. 53/239. ó. e.

főbb összefüggéseiben sem elemezte a helyzetet, nem tartotta szükségesnek, hogy elvi következtetéseket vonjon le. Nem tette föl a politikai vezetőség azt a kérdést sem, hogy miért nem igazolták az intézkedések az előzetes várakozásokat. Mégpedig azért nem tette fel, mert ebben a keretben akarta a gazdasági vezetést megjavítani. Tisztázatlan maradt az is, hogy kinek lehet érdeke az ügyvitel további egyszerűsítése,⁸⁴ valamint az is, hogy miként egyszerűsödhet a vállalati ügyvitel önmagában, a gazdaságirányító szervek és a vállalatok, illetve a termelők és a felhasználók közötti viszony átalakítása nélkül.

Ezzel szoros összefüggésben sor került a Péter- és Balázs-tanulmányok által kiváltott vita formális befejezésére. Csátár Györgyre hárult, hogy világossá tegye a párt álláspontját; ő előbb a *Társadalmi Szemlé*ben, majd a *Szabad Nép*ben megjelentetett cikkeivel teljesítette a feladatot. Az ott leírtak szerint az 1953–1954. évi gazdálkodási nehézségek okait egyes minisztériumi és vállalati vezetők rossz helyen keresték.

„Élesen bírálták – legtöbbször jóhiszeműen – a szocializmus építésének szervezeti formáit, más szóval »gazdasági mechanizmusait«, és maguk sem vették észre, hogy itt-ott már nemcsak a »mechanizmust« kritizálták, hanem a szocializmus építésének alapvető tételeit vették revízió alá. Megfeledeztek arról, hogy a tervezés módszere, az ár-, bér- és hitelrendszer nem alakítható ki önkényesen. Meghatározásuknak elsősorban a szocializmus gazdasági törvényeinek követelményeire kell támaszkodni.”

A szerző szerint maga a vita végeredményben elterelte a figyelmet a liberalizmusról, a fegyelmetlenségről, sőt mentségeket talált a rosszul dolgozó üzemek (vezetők) számára.⁸⁵ Ennek az álláspontnak is volt reális magja, például hogy a gazdaság működését nemcsak a már meglevő szerkezet belső arányai, törvényszerűségei határozzák meg, hanem a követett gazdaságpolitika is. Az árutermelés kategóriáinak kiterjedt használata – a szocialista közgazdasági gondolkodás fejlettségének adott szintjén – bizonyos ideológiai nehézségeket okozott. De az érvelés hátterében primer politikai indíték állt: a Rákosihoz kötődő márciusi vonal igazolásának szándéka. Ez a fellépés jelentős mértékben visszavetette a magyar közgazdaság-tudományt, amely az előző évben gyors ütemben kezdett hozzá a gazdaság működését jellemző összefüggések feltárásához.

A kormányzati gyakorlat azonban mégsem lehetett olyan elvi következetességű és szigorú a gazdaság irányításában, mint az ideológiai harcban. Miért? Egyrészt, mert az elkésett irány módosítás nem léphetett át bizonyos keretet, és az érvényes terv magán viselte az új szakasz jegyeit. Másrészt, mert a második ötéves terv előkészítése számos preferenciális, módszertani problémát is felvetett. Harmadrészt, a

⁸⁴ Erről egy évvel később, amikor kísérlet történt az 1954–1955-ös racionalizálás értékelésére, Tausz János a Minisztertanács 1956. május 23-i ülésén a sikertelenség okairól szólva többek között azt mondta: „... zsugori szempontból nem volt szívünk arra, hogy az egyszerűsítő vállalatokat anyagilag érdekeltté tegyük az egyszerűsítésben”. MNL OL M-KS 276. f. 95/321. 6. e.

⁸⁵ *Szabad Nép*, 1955. július 10. Néhány megjegyzés az úgynevezett »gazdasági mechanizmusok«-ról szóló bírálatokhoz. L. még Csátár György: A munka és bérfegyelem megszilárdításáért. *Társadalmi Szemle*, 1955/6.

gazdaság nem szűnő működési zavarai is praktikusabb, célszerűbb, napi szempon-
tokat érvényesítő lépések megtételére sarkalltak.

Érdemes tehát vázlatosan áttekinteni, milyen úton járt az iparirányítás 1955-ben.

A gazdaságpolitika rohamos átértékelése miatt az éves terv nem készült el időben. Helyette negyedéves tervet dolgoztak ki, és a Minisztertanács 1954. december végén határozatot hozott a teljesítéshez szükséges intézkedésekről.⁸⁶ Ebben még keveredtek a régi és az új célokat szolgáló lépések, az ipar átállítása lekerült az élről, de a nehézipar fejlesztésére már nem lehetett jelentős erőforrásokat átcsoportosítani. Ezért a meglevő adottságok jobb kihasználásával, jobb gazdálkodással, egyes tervszámok túlteljesítésével „menet közben” takarékossgal akartak többletenergiahoz jutni.

Egyszerre szolgálta a vállalati önállóság erősítését és az ökonomikusabb termelést a vállalati pénzgazdálkodási szabályok 1955. január eleji módosítása. A Minisztertanács határozatának legfontosabb pontja, hogy minden vállalatnál fejlesztési alapot kell képezni a kisebb beruházásokra szánt hányadból, a terven felüli nyereség egy részéből és egyéb megtakarításokból. Az így nyert pénzt terven felüli beruházásokra, felújításokra, fejlesztésre, átszervezésre lehetett felhasználni. Hasonló célokat szolgált a Magyar Nemzeti Bank feladatairól hozott április végi döntés. Eszerint ezúttal különbséget kellett tenni a jól és a rosszul dolgozó vállalatok között; enyhébb elbánást biztosítva a csak ideiglenes zavarokkal küzdőknek, szigorúbbat a tartósan elmaradóknak.⁸⁷ Lehetővé tették, hogy az üzemek szabadon értékesítsék a központi anyaggazdálkodás körébe tartozó felesleges készleteiket. A csökkenés 0,5%-a a dolgozók jutalmazását szolgálhatta.⁸⁸

A PB 1955. április 1-én kiküldött, a szocialista munkaverseny folytatásáról szóló határozatában általában is állást foglalt az anyagi érdekelttség fokozása mellett, és kötelezte az illetékes szerveket: „vizsgálják meg minisztériumonként a jelenlegi terven felüli nyereség-visszatérítés magasabb arányára, ösztönzőbbé tételére”.⁸⁹

Hasonló lépés történt, amikor a párt- és állami vezetés arról döntött, hogy fokozni kell az ipari vállalatok dolgozóinak érdekelttségét az exporttervek teljesítésében. Elsőrendű feladatnak tekintették a tőkés adósság mérséklését. A PB még februárban leszögezte, hogy a legfontosabb szállítók a prémiumokon kívül deviza-visszatérítést is kapjanak a minisztériumok útján. Sőt szükségesnek tartotta az utóbbiak aktivitását anyagilag ösztönző intézkedések megtételét is. A Minisztertanács április végén 50 millió Ft-ot irányzott elő erre a célra.⁹⁰ Egyúttal törekedett arra, hogy az ipari minisztériumokat és vállalataikat bevonja a külkereskedelem munkájába. „Biztosítani kell részvételüket az őket érintő államközi tárgyalásokon. Módot kell adni arra, hogy folyamatosan tájékozódjanak a piac helyzetéről és az áruviszonyokról...”⁹¹

⁸⁶ MNL OL M-KS 276. f. 94/766. 6. e.

⁸⁷ Uo. 94/771. 6. e. A két dokumentumot l. *Határozatok Tára*, 1955. január 7. és április 28.

⁸⁸ *Határozatok Tára*, 1955. március 13.

⁸⁹ Uo. 94/899. 6. e.

⁹⁰ Uo. 94/762., 94/767. 6. e.

⁹¹ Uo. 94/766. 6. e. (Az előbb idézett negyedéves tervről hozott Mt. határozat.)

Állandóan figyelemmel kísérték az ipar gazdálkodásának eredményességét. Ezen a téren volt némi javulás, mert a termelés fejlesztése a kapacitások jobb kihasználásával járt. Az első félévben a KGM 208 vállalat közül kevesebbnél, mint korábban, 85-nél mutattak ki nyereségbefizetési elmaradást, a Vegyipari Minisztérium 92 vállalatából pedig 15-nél.⁹² A némileg eredményesebb gazdálkodásban az is szerepet játszhatott, hogy szigorúbban kérték számon az önköltségcsökkentést, azt prémiumfeltételként szabták meg. A költségeket összevetni azonban csak összehasonlítható termékek esetében lehetett. Ezért a vállalatok a döntő súlyú termelésiérték-előírást éppen ezeknél a cikkeknel produkált többlettel igyekeztek elérni és túlszárnyalni, így két legyet üthettek egy csapásra. Az üzemek e sikere azonban termelési szerkezetük megmerevedéséhez, illetve a felesleges készletek felhalmozódásához, a műszaki fejlesztés elhanyagolásához vezetett. Helyesebben, nem számolta fel a korábbi időszakot is jellemző tendenciát. Világos volt, hogy e negatív jelenségek mögött nem csupán a premizálás hibái húzódnak meg.

1955 elején és tavaszán a termelői árrendszer hiányosságairól számos rendkívül alapos feljegyzés készült; ezeket az OT második ötéves tervet előkészítő munkája tette időszerűvé. Erre az időszakra már eléggé nyilvánvaló lett néhány tény. Így az is, hogy az alacsony alapanyagárak, a változatlan áron történő mérés pazarlásra ösztönöznek, magukat a kitermelőket, előállítókat (bányászat, kohászat) nem teszik érdekeltté a költségek megtakarításában. A mechanikusan és alacsonyan kialakított nyereségszint miatt a vállalatok közömbösek a minőség iránt.⁹³ Az alapvető érdekeket érintő téma kidolgozásához azonban hosszabb időre volt szükség, mert sok szempontot kellett egyeztetni, és nagyok voltak a nézetkülönbségek.

Április végén Tauszk György, a Minisztertanács Terv- és Pénzügyi Osztályának vezetője Gerő Ernő elé terjesztette a rendezés alapelveit, aki azzal fogadta el, hogy 1956. január 1-jével bevezethető legyen az új árrendszer.⁹⁴ A Minisztertanács addig is több intézkedéssel próbálta visszaszorítani a kedvezőtlen jelenségeket. Július elsején kötelezte az ipari minisztereket, hogy a prémiumszabályzatokban feltételként írják elő a termelési költség szint betartását, egy hét múlva pedig ágazatonként megszabták azoknak a termékeknek a körét, amelyeknél a többlettermelés kívánatos, vagy ellenkezőleg, elkerülendő.⁹⁵ Szeptember 14-én döntöttek a gépalkatrészek árának rendezéséről, a végtermék-centrikusság feloldása érdekében.⁹⁶

A műszaki fejlesztés elősegítéséért októberben két határozatot hozott a Minisztertanács. Az első a nagy jelentőségű új gyártmányok és gyártási eljárások bevezetésének premizálásával foglalkozott. Megállapította, hogy hiányzik a vállalatvezető megfelelő érdekeltsége, de az irányító szervek sem használják ki eléggé a

⁹² Uo. 94/764. ö. e. A TPKO előterjesztése az ipari termelés önköltségének I. félévi alakulásáról.

⁹³ MNL OL M-KS 276. f. 94/782. ö. e. Szász János feljegyzése Tauszk [Tállós] György részére, 1955. március 24. – Itt az is felvetődött, hogy az értékarányokat érvényesíteni kell az árakban, sőt a fogyasztói árak megváltoztatását sem lehet elkerülni, mert különben bonyolult dotációs rendszer válik szükségessé.

⁹⁴ Uo. 94/792. ö. e. Gerő Ernő levele Berei Andorhoz, Antos Istvánhoz, Tauszk Györgyhez, 1955. április 26.

⁹⁵ Uo. 94/768. ö. e. Az MT 3071/VII.1./1955. sz. és 3078/VII.8./1955. sz. határozata.

⁹⁶ Uo. 94/769. ö. e.

lehetőségeket.⁹⁷ A második határozat „a vállalati saját eszközökből történő finanszírozás és a minisztériumi tartalékok képzésének továbbfejlesztéséről” szólt.⁹⁸ Az itt található legalapvetőbb megállapítás az, amelyik a nyereséget az önálló elszámolás szintetikus mutatójának ismerte el, tehát az önálló elszámolás erősítésére való törekvésnek a vállalati szinten képződő eredmény növekedéséhez kell vezetnie. A megnövekedett nyereség pedig a forgóeszközök önfinanszírozásának és kisebb, műszaki-gazdasági előtervezést nem igénylő beruházások megvalósításának alapja lehet. Egyidejűleg szó volt a minisztériumi tartalékok terven felüli teljesítésekből, ideiglenesen elvont alapokból származó emeléséről is.

Az MDP KV 1955. novemberi ülése külön napirendi pontként tárgyalta az iparfejlesztéssel kapcsolatos kérdéseket. Mekis József előadói beszédében főleg a technikai fejlődés meggyorsításának jelentőségével foglalkozott. Megállapította, hogy a műszaki fejlesztési terveknek nincs tekintélyük, az árrendszer a drágább anyagok használatára késztet, a bérrendszer nem ösztönöz a képzettség megszerzésére. Az iparirányítás bürokratikus, az üzemi vezetőket nem vonják be a tervek kidolgozásába, és prémiumrendszerük sem kielégítő.⁹⁹ Közgazdasági vonatkozásban több érdemi kiegészítés hangzott el a vitában. Ács Ernő megjegyezte, hogy a ráfordításokat nem helyesen tükröző árak nem adnak elégséges alapot a műszaki fejlesztéshez.¹⁰⁰ Bakonyi Sebestyén Endre pedig hiányolta, hogy a határozattervezet nem foglalkozik az önálló elszámolással.¹⁰¹ Az elfogadott dokumentumokban érvényre jutottak ezek az észrevételek. A KV úgy döntött, hogy a bürokrácia elleni küzdelem keretében növelni kell az ipari üzemek önállóságát. Gyártmányfejlesztési alap létrehozásával anyagilag érdekeltté kell tenni a vállalatokat a technikai vívmányok meghonosításában.¹⁰²

Két hét sem telt el, és határozatot fogadtak el arról, hogy az üzemek dolgozóit be kell vonni az üzemi részlettervek készítésébe. December elején pedig a minőségre ösztönzés jegyében átalakították a kohók, a martin- és acélhengerművek munkásainak, műszaki szakembereinek bérezését.¹⁰³ A PB 1955. december 8-i ülésén megtárgyalta a KV-határozat végrehajtásával kapcsolatos állami teendőket. Ezek között szerepelt a műszaki fejlesztést segítő pénzügyi intézkedések kidolgozása, a bér-, a prémium-, valamint a termelői árrendszer átalakítása.¹⁰⁴ Az utóbbival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a kapott határidőt nem sikerült betartani, mert hónapokon át súlyos összecsapások zajlottak az alapanyagárak emelésével járó terhek elosztása körül. Az OT ragaszkodott a fokozatosság elvéhez és védte a gépipart, mondván: az ágazatot érintő áremelés fékező hatású az egész népgazdaságra, és akadályozza az iparosítást. Ebből az elvből kiindulva még decemberben is csak egyes árak ren-

⁹⁷ Uo. 94/770. ö. e.

⁹⁸ Uo. 94/771. ö. e.

⁹⁹ Az MDP Központi Vezetősége 1955. november 9–12-i ülése második napirendi pontjának rövidített jegyzőkönyve. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1955, 5–30.

¹⁰⁰ Uo. 163–165.

¹⁰¹ Uo. 168–175.

¹⁰² Uo. 230–239.

¹⁰³ MNL OL M-KS 276. f. 94/769. ö. e.

¹⁰⁴ Uo. 53/260. ö. e.

dezését javasolta. Álláspontját még két újabb érveléssel is alátámasztotta: az általános rendezés a rosszul dolgozó vállalatok költségeit is elismerné, és nehezebbé a mezőgazdaság szocialista átalakítását is.¹⁰⁵ A Minisztertanács Titkársága élesen opponált, mellette a KGM is és az MDP KVTPKO is. Ezért 1955. december 30-án értekezletre gyűlt össze Gerő Ernőnél az összes érdekelt szerv képviselője, ahol elfogadták a termelői árak rendezésének irányelveit. A lényegesebbek:

1. Az áraknak összhangban kell lenniük a munkaráfordításokkal;
2. ki kell fejezniük az önköltséget;
3. az importbekerülési árak helyettesítésre ösztönözzenek;
4. a dotációkat szűkíteni kell;

5. a fogyasztói árak általában ne változzanak. Emiatt elvetették Péter György álláspontját, hogy a termelői és fogyasztói árak azonos bázisra kerüljenek. A másik érv az volt, hogy a lépés a termelési eszközök forgalmi adóval történő megterhelése miatt akadályozná az iparosítást.

6. Elutasították a gépípar árainak az alapanyagárak növelésével arányos megváltoztatását.

„A gépgyártás népgazdaságunk szíve. Itt van a munkásosztály derékhada és politikailag is helytelen lenne, ha a vállalatok jelentős részét az ármegállapításnál érvényesülő merevség miatt veszteségesé tennénk. A gyakorlati vizsgálat eredményeként kell majd eldönteni az áremelés vagy árcsökkentés mértékét, ugyanakkor azonban a gépíparban is tartózkodni kell az öncélú, feleslegesen kiterjedt árváltoztatásoktól...”¹⁰⁶

A Minisztertanács február közepén foglalta határozatba az ipari termelői árak felülvizsgálatával kapcsolatos teendőket. Az új rendszert 1957. január 1-én kívánták életbe léptetni.¹⁰⁷ Ez azt jelentette, hogy 1956-ban továbbra is közgazdaságilag bonyolult körülmények között kellett orvoslást találni az ipar nyomasztó gondjaira. Nem enyhült, sőt feszültebbé vált a feldolgozóipar és az alapanyag- és energiatermelés kapcsolata, és nőtt az 1955-ben is romló fizetési mérlegből fakadó exportkényszer. A külkereskedelem nem volt képes megfelelő ipari export lebonyolítására, mert a lehetséges cikkek minősége ezt nem tette lehetővé: hiányzott az ipari minisztériumok és vállalatok érdekeltsége és felkészültsége a megfelelő nyugati exporthoz. 1955–1956-ban sem sikerült ellátni a lakosságot jó minőségű és megfelelő választékú termékekkel. Megmaradt az ismert kettősség: hiány az egyik oldalon, eladatlan készletek a másikon. Nehéz a mérleget megvonni, hogy a felsorolt gondok mennyiben voltak szükségszerű velejárói az extenzív iparosítást, a szocializmus alapjainak mihamarabbi lerakását célzó gazdaságpolitikának, és mennyiben a gazdaságirányítás adott szervezeti és működési rendjéből fakadó jelenségek.

1955-ben az iparvezetés javításának irányát alapvetően befolyásolta, hogy Gerő Ernő és környezete a gazdálkodást kísérő hibák forrásának nem a mechanizmust tekintette, hanem a stagnáló termelékenységét. A szocializmus Sztálin fogalmazta

¹⁰⁵ Uo. 94/792. ö. e. Az OT 1955. szeptember 22-i előterjesztése. A második ötéves terv ipari termelői árrendszerének kialakítása: Javaslat egyes termelői árak megváltoztatására. 1955. december 22.

¹⁰⁶ MNL OL M-KS 276. f. 95/316. ö. e.

¹⁰⁷ Uo. 94/843. ö. e. Mt. 3128/11. 15./1956. sz. határozat.

gazdasági alaptörvénye kapcsán e vezetők arról beszéltek, hogy 1953–1954-ben elhanyagolták a szükségletek kielégítésének feltételoldalát; vagyis a megoldás a technika nagyarányú fejlesztése. Másrészt a racionalizálás elveit elfogadták, de a gyakorlati végrehajtás eredménytelenségéből azt a következtetést vonták le, hogy alapvetően más módszerekkel kell az iparirányítást ütőképesebbé tenni. A központi akarat érvényesítésének feltételét a fegyelem erősítésében és a vezetés színvonalának emelésében látták. A „rendcsinálók” olyan vezetőket kerestek, akik képesek megszervezni a központi utasítások végrehajtását a maguk területén, és ellenállni az alulról kiinduló lazítási törekvéseknek.

1955-ben a gazdaságpolitikai vezetők annyiban nem ismételték meg a korábbi években elkövetett hibákat, hogy tudomásul vették: az iparosítást lassabban és arányosabban kell folytatni, nem lehet mellékesnek tekinteni a termelés gazdaságosságát. Ezért a mennyiségen kívül ösztönözni igyekeztek az önköltségcsökkentést, a minőséget, az exportot, vagyis törekedtek az érdekeltségi viszonyok komplexebbé tételére. Az ágazati irányító szervek önelszámoló jellegűvé tétele is ezt a célt szolgálta volna. Ez többet jelentett, mint azt, hogy a minisztériumnak, a hozzá tartozó vállalatokkal együtt, nyereségesnek kellett lennie, és hogy több forrást összpontosítottak a kezébe, amit szabadabban használhatott. A központi utasítások közvetlen érvényesítése érdekében az iparigazgatóságokat mintegy „trösztösítették”. Hegedüs András az 1955. őszi parlamenti ülésszakon ezt így fogalmazta meg:

„Az ipari minisztériumoknak, az iparigazgatóságoknak, az üzemek vezetőinek nem az a feladatuk, hogy általános utasításokat adjanak ki, hanem hogy úgy szervezzék meg a termelést, hogy az anyagihiány és a kooperáció hiányosságai miatt ne essék ki egyetlen munkaóra sem...”¹⁰⁸

Az operatív központi gazdálkodás fenntartása abból is következett, hogy nem sikerült megváltoztatni a vállalati érdekeltség alapvetően mennyiségi és rövid távú orientációját. Az üzemek így formális tervteljesítésre vagy megfelelő hivatkozási alap kidolgozására törekedtek, amelynek birtokában eltérhettek a megadott részletezéstől. Így már önmagukban is kérdésessé váltak azok a keretek, amelyeken belül az igazgatóknak önállóaknak kellett lenniük. Szerepet játszott azonban a még mindig túl részletes tervek pontatlansága, és az is, hogy az összgazdasági helyzetnek a várttól eltérő alakulása megbontotta a tervek koherenciáját, és kiigazításokat tett szükségessé. A szálak összegubancolódását ilyen körülmények között csak a központi szervek hatalmának növelésével lehetett elkerülni. Itt azonban újabb nehézség keletkezett: az erősödő minisztériumok kevésbé voltak hajlamosak egymásra tekintettel lenni. Rengeteg kérdés került a kormány elé, és elkerülhetetlenné váltak olyan intézkedések, amelyek az ágazati irányító szerveket konkrét lépésekre kötelezték.¹⁰⁹

Ez az irányzat 1956 elején is folytatódott. A Minisztertanácsnak 1956 elején több rendkívüli intézkedést kellett foganatosítania. Január 11-én fűtőanyag- és energiabizottságot hoztak létre Berei Andor vezetésével a termelési és elosztási fennakadások elhárítására. Egyes importanyagok felhasználását a minisztériumoknak vállalaton-

¹⁰⁸ Országgyűlési Értesítő, 956. Az országgyűlés 21. ülése, 1955. november 15.

¹⁰⁹ Az 1955-ös év könnyűipari, de általánosabb érvényű leírását adja Kornai János *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című könyvében. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957).

ként és negyedévenként limitálniuk kellett. Márciusban a kormány újra megszabta, hogy az egyes minisztériumok területén hol teljesíthetők túl a tervek, hol engedhető meg a többlettermelés, és hol kell elejét venni a túllépésnek. Még így sem sikerült elkerülni a tőkés behozatal csökkenését. Kossa Istvánnal az élen importbizottságot alakítottak, a minisztereket pedig új exportáralapok kidolgozására szólították fel.¹¹⁰ Az irányítási gyakorlatot az ilyen lépések jellemezték, annak ellenére, hogy a KV 1955. novemberi ülésének előkészítése során a figyelem újra a közgazdasági feladatokra terelődött. A Minisztertanács októberben újraértékelte az egyszerűsítési munkát, és amellet szálalt sikra, hogy erősíteni kell a vállalati vezetők jogkörét és mérsékelni az utasítások számát.¹¹¹ Hónapokig nem történt semmi, nem vált be az az elképzelés, amely szerint az egyes szervek saját hatáskörükben kezdeményezésekkel állnak elő. 1956. február 4-én a Minisztertanács az Állami Ellenőrzési Minisztérium tevékenységének irányával foglalkozó határozatában szóvá tette az irányító szervek passzivitását.¹¹²

1956. február 6-án Apró Antal elnökletével újra megalakult az Egyszerűsítési Bizottság. Az egyes szervek vezetői (a Könnyűipari Minisztérium kivételével) nem jelezték, hogy nagyobb változtatásokat terveznének.¹¹³ A KV határozatával kapcsolatban a *Közgazdasági Szemle* decemberi száma szerkesztőségi cikket szentelt a közgazdászok feladatainak. Ebben megemlítették, hogy még mindig nincsen meg az egyszerűsítés elvi alapja, például az egyes tervmutatók elhagyásának kellő indoklása, még mindig nincs összhang a népgazdasági és helyi érdek között. A lap kritikus és önkritikus vitára hívta föl a szakembereket, kutatókat, és türelemre szólított föl az újító gondolkodás iránt. Jelentősebb elemzések azonban még jó ideig nem születtek, mert hiányzott a bizalom. A szakemberek nem érezték alkalmasnak a politikai légkört ahhoz, hogy nyíltan felvállalják az egy évvel korábban már megfogalmazott újító gondolatokat.

A GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS DEMOKRATIZÁLÁSA FELÉ

A változást ezen a területen is az SZKP XX. kongresszusa indította el. Nem abban az értelemben, hogy a gazdaságirányításról olyan tételt állított volna fel, amelyek alkalmat adhattak a tervlembontásos szisztéma gyökeres felülvizsgálatára. A kommunista párt önkritikus szemlélete főként azzal hatott a gazdaságpolitikára, hogy addig abszolútnak tekintett törvényszerűségeket „relativizált”, például az „A” szektor a nehézipar mindenkor elsődlegességét... Nem maradhatott következmény nélkül a személyi kultusz leleplezése, az egész társadalomirányítás demokratizálását célzó törekvés sem.

¹¹⁰ MNL OL M-KS 276. f. 94/843. ó. e. Az Mt. 3039/1. 11./1956. sz., a 3174/III. 7./1956. sz. és a 3194/III. 13./1956. sz. határozata.

¹¹¹ Uo. 276. f. 94/770. ó. e. Az Mt. 3117/X. 17./1955. sz. határozat.

¹¹² Uo. 94/843. ó. e.

¹¹³ Uo. 94/850. ó. e. Altomáré Iván, Berei Andor, Nagy Józsefné levelei Apró Antalhoz.

A KV márciusi ülése után a PB gyorsított eljárással elfogadta, hogy 19 iparvállalat és néhány állami gazdaság önálló ötéves tervjavaslatot dolgozzon ki.¹¹⁴ A TPKO március végén javaslatot tett a tervezés további egyszerűsítésére, mondván, hogy az 1954. évi határozat elégtelen volt, de még ahhoz képest is visszalépésekre került sor. Tehát a minisztériumok újra megkövetelik vállalataiktól a negyedéves tervek havi bontását.¹¹⁵ A PB 1956. április 5-én tárgyalta a XX. kongresszus és a KV-ülés alapján megszabott feladatokat. Közöttük szerepelt az állam működés módjának felülvizsgálata is.¹¹⁶ A hónap végén pedig a KV jóváhagyása nélkül nyilvános vitára bocsátotta a második ötéves terv irányelveit. A Duna Cipőgyár kísérletet kezdett az önállóbb gazdálkodás erősítésére. Június elején pedig egyes iparvállalatok számára engedélyezték a külkereskedelmi tevékenységet. Ezzel újabb tabu tört meg.¹¹⁷

Az egyszerűsítés ügyében is egyre gyorsabban peregtek az események. A megrendült tekintélyű pártvezetőség a nyilvánosság számára a bürokratizmus elleni harc meghirdetésével is demonstrálhatta azonosulását a XX. kongresszus eszméivel. Rákosi Mátyás a sportcsarnoki aktíván az ipari minisztériumok és a vállalatvezetők passzivitását ostromozta: „Most már nem lehet a dolgozók kritikáját, a hibák kiküszöbölésére irányuló erőfeszítéseit úgy kezelni, mint egy fél évvel vagy egy évvel ezelőtt”.¹¹⁸ Egy hét múlva a *Szabad Nép* „A bürokrácia ellen” című vezércikke frontális támadásra szólított fel a túlzott centralizáció ellen.

Az agitációs kampány forrása az volt, hogy május közepére a politikai vezetőkben az az álláspont alakult ki, hogy új alapokra kell helyezni az egyszerűsítési munkát, és megszüntették az addig ezzel foglalkozó kormánybizottságot. Hegedűs András a Minisztertanács május 22-i ülésén így fogalmazott:

„... Nagyon éles tömegnyomás van – és az helyes is – a bürokrácia csökkentése irányába. Ha nem teszünk érdemi intézkedéseket, annak nagyon komoly és messzeemenő politikai kihatásai lesznek. Ezt az elvtársaknak nagyon világosan kell látniuk. Egyszerűsítés kell, de nem olyan módon, hogy anarchia legyen. Úgy kell egyszerűsíteni, hogy a központi vezetés és a fegyelem megerősödjék...”¹¹⁹

Aláhúzta, hogy a terv-, az anyag- és a pénzgazdálkodás korszerűsítésétől függ a siker.

Június 3-án jelent meg „az állami szervek munkájának egyszerűsítéséről és megjavításáról” szóló minisztertanácsi határozat. Az ebben megfogalmazott alapelvek nem mentek túl a korábbiakon. Említést érdemel viszont, hogy a változtatás szükségességét azzal indokolták, hogy a hibák „gátolják a dolgozók jogainak érvényesítését, az államigazgatási szervek munkája széles népi ellenőrzésének kibontakozását”.¹²⁰ A folyamatnak az egyes szerveken, intézményeken belül, saját hatáskörben

¹¹⁴ Uo. 94/842. ó. e. (Két hét múlva megjelent a Minisztertanács határozata is. L. *Magyar Közlöny*, 1956. április 11.)

¹¹⁵ Uo. 94/849. ó. e.

¹¹⁶ Uo. 276. f. 53/279. ó. e.

¹¹⁷ Uo. 94/918. ó. e. Mt. 3420/VT. 9./1956. sz. határozat. – A gondolatot 1954 novemberében Arányi Sándor vetette föl Gerő Ernőnek. Rákosi az 1955. novemberi KV-ülésen elzárkózott ettől a javaslattól.

¹¹⁸ *Szabad Nép*, 1956. május 13.

¹¹⁹ MNL OL M-KS 276. f. 95/321. ó. e.

¹²⁰ *Magyar Közlöny*, 1956. július 3.

végrehajtható lépésekkel kellett kezdődnie, majd azt meghaladó és a funkcionális területeket érintő javaslatoknak kellett következniük. A kormány felkérte a társadalmi szerveket, hogy mozgósítsák aktív részvételre a dolgozókat. Ez a határozat tartalmilag semmit nem mondott a gazdaságvezetés fejlesztésének irányáról, de elvileg nem zárta ki a legradikálisabb elképzeléseket sem, sőt lehetőséget is teremtett a fölvetésükre.

Nem kétséges, a pártvezetőség nem mérte fel, hogy mit jelent a nyilvánosság olyan körülmények között, amikor saját maga sincs egy véleményen a teendőkről. (Tálan abban is reménykedtek, hogy elterelődik a figyelem más, elsődlegesen politikai kérdésekről.) A vezető gazdaságpolitikusok közötti véleménykülönbségek már május elején nyilvánvalók voltak. Antos István 12-én feljegyzést készített, amelyben leszögezte: ahhoz, hogy

„... a gazdasági irányítás mélyreható és valóban érdemi egyszerűsítését elérhessük ... komplex módon meg kell vizsgálni a gazdaságvezetés, a tervezési rendszer és a gazdasági ösztönzők kérdését... Számos területen, ahol a központi irányítás részletes intézkedései hivatottak biztosítani a tervben foglalt célkitűzések megvalósítását, az anyagi érdekeltségnek, a gazdasági ösztönzőknek kell nagyobb teret biztosítani...”¹²¹

Mindehhez azonban sok időt tartott szükségesnek. Gerő Ernő két nap múlva válaszolt a második ötéves terv referátumát előkészítő bizottsági ülésen. Ő is abból indult ki, hogy új módon kell irányítani a népgazdaságot.

„Mit jelent ez? Kevesebb határozat, több praktikus irányító munka, helyszíni ellenőrzés és segítség, központi apparátusok csökkentése... decentralizálás... bizonyos centralizálás mellett... termelői ár... Az anyagi érdekeltség fokozásának kérdése személyi és vállalati viszonylatban...”¹²²

Gerő számára az újítás ekkor lényegében a réginek „jobban csinálására” korlátozódott, és környezetének, beosztottjainak többé-kevésbé igazodniuk kellett hozzá.

Pedig ebben az időben már sok jel mutatott arra, hogy a tekintélyes közgazdászok egy része és sok vállalati szakember más platformra helyezkedik. Erre utaltak az önálló vállalati ötéves tervek készítésekor a nagyobb önállóság megszerzésére tett lépések, az ötéves terv irányelveihez érkezett javaslatok. Péter György megírta válaszáat az egy évvel korábbi bírálatokra. A cikket május 4-én kéziratban megvitatták, ahol a résztvevők a jövedelmezőség előírása körül csaptak össze. Friss István tartotta az összefoglalót, egyetértett Péter alapgondolataival, és a kísérletek elindítását, kiterjesztését sürgette.¹²³ Friss pozitív reakciója arra épült, hogy Péter gondolatát „átcsúsztatta”, lefordította a maga „szocialista” fogalmi rendszerére, és abban az anyagi érdekeltséggel azonosította, nem úgy fogta fel, mint az értéktörvény „szabadon engedését”. Ennyiben következetesebb volt Gerő Ernőnél, aki hetekkel később, a vita fejleményeinek hatására, bátrabban beszélt az értéktörvény alkalmazásáról, de

¹²¹ MNL OL M-KS 276. f. 94/85. 6. e.

¹²² Uo. 94/853. 6. e.

¹²³ A jegyzőkönyvet lásd Péter György: *A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1956, 73–87.

nem értett rajta egyebet, mint az anyagi ösztönzés kiterjedtebb alkalmazását. Ettől sem várt azonban csodákat.¹²⁴

Péter György tanulmánya, Erdős Péter és Nagy Tamás fontos írásainak társaságában az 1956. júniusi *Közgazdasági Szemlében* jelent meg. Ebben a szerző még jobban kiélezte másfél évvel korábbi mondanivalóját. Élesen bírálta azt a nézetet, amely azonosítja a hadi- és a szocialista gazdálkodást. Elképzelhetőnek tartotta, hogy megfelelő készletek, tartalékok és kapacitás, illetve a termelővállalatok érdekeltsége mellett tervutasítások nélkül működjön a szocialista gazdaság. Péter vitatta azokat az elképzeléseket, amelyek az anyagi érdekeltséget konkrét termelési vagy anyagfelhasználási mutatókhoz kötötték, mert az öncélúságot eredményezhet. A termelők így a vevők igényeinek kielégítése nélkül juthatnak prémiumhoz.

„Ezzel megint csak visszaállítanánk vagy fenntartanánk az eladók konkurenciája helyett a vevők konkurenciáját, azt a helyzetet, amelyben a vállalatok ki vannak szolgáltatva az őket kiszolgálóknak, és amelyben a tervszerűség ellentétben áll vagy ellentétbe kerülhet a gazdaságossággal.”¹²⁵

Közben az iparirányítással foglalkozó szervek megpróbáltak kezdeményezni. A KGM például felhívással fordult ipara dolgozóihoz, és javaslatokat kért.¹²⁶ A minisztérium vezetői a második ötéves terv irányelveihez készített hozzászólásukban gyökeres változtatásokat követeltek.¹²⁷ Natonek Imre, az Egyesült Izzó igazgatója viszont nekik is címezte következő megjegyzését: „Itt az ideje, hogy az igazgatók az eddigi ügykezelőkből ügyvezetőkké váljanak, ne csak szóban, hanem a valóságban is a vállalatok gazdái legyenek, mert csak így lehet az üzemek eredményes működését biztosítani.”¹²⁸

Az elkészült intézményi javaslatok általában a jövedelmezőség szerepének növelését, a mutatószámok csökkentését, a beralap-gazdálkodás megszüntetését, az ipar kereskedelembe történő bekapcsolását, az ármegállapítási jogkör decentralizálását stb. célozták.¹²⁹ Nagyon sok ügyviteli jellegű észrevétel érkezett, de ahogy sem sikerült a különböző érdekek sugallta nézeteket egésszé szervezni. Július elején Antos István előterjesztést készített a Titkárság számára azzal a céllal, hogy az eddigi egyszerűsítést értékelje, és felső szinten egységet kovácsoljon a követendő irány-tervben. Megállapította, hogy az egyes szervek között nincs összhang, és nincs tisztázva a tevékenység perspektívája sem. A széles körben megindult munka a jelenlegi rendszer keretein belül mozog, és „a népgazdaság jobb vezetésének és irányításának problémáit csak részben oldja meg”. Tehát komplex felülvizsgálatra van szükség, amit a kísérletek kiterjesztésének kell követnie, és egy újonnan alakítandó bizottságnak kell koordinálnia.¹³⁰

¹²⁴ MNL OL M-KS 276. f. 94/856. 6. e. A második ötéves terv referátumát előkészítő bizottság július 2-i ülése.

¹²⁵ *Közgazdasági Szemle*, 1956/6. 709.

¹²⁶ *Kohó- és Gépipari Közöny*, 1956. június 8.

¹²⁷ MNL OL M-KS 276. f. 94/855. 6. e.

¹²⁸ *Szabad Nép*, 1955. június 17.

¹²⁹ Ezeket részben összefoglalta az MDP IKO július 4-i „Tájékoztató az ipar, a közlekedés 1956. első félévi termelési eredményeiről és néhány problémájáról”. MNL OL M-KS 276. f. 95/315. 6. e.

¹³⁰ Uo. 95/321. 6. e.

A fölgylemlett elvi problémák világossá tették, hogy a pártnak a hosszabb távú gazdaságpolitika meghatározásán kívül többek közt le kell szögeznie álláspontját a gazdaságvezetés ügyében is, hiszen vita folyt erről az irányító szervekben, a munkahelyeken és a sajtóban is. A PB ötévesterv-referátumát előkészítő bizottság ülésén legnagyobb részt ennek a kidolgozása folyt.

Az MDP 1956. júliusi ülésén a szerepcserék (Rákosi leváltása, Gerő Ernő megválasztása a párt első titkárának) következtében végül Hegedüs András tartotta az új ötéves tervről szóló beszámolót. Kitért a közvetlen-közvetett („mechanizmusokra” építő) gazdaságirányítást érintő kérdésekre is. Talán a legfontosabb az volt, hogy az áruterhelés ügyében leszögezte: „Ha nem számolnánk az értéktörvény létezésével, ha figyelmen kívül hagynánk követelményeit, lassítanánk a szocializmus sajátos törvényeinek kibontakozását. Ebből következik, hogy gazdaságpolitikánkban egyre tudatosabban kell alkalmazni az értéktörvényt és ezzel összefüggésben az anyagi érdekelttség elvét.”¹³¹ Ennek feltétele, hogy az árak tükrözzék az önköltséget, csökkenjen a centralizáció. A miniszterelnök kíváncsnak tartotta, hogy az irányító szervek közötti beszerzés rendszerét a termelői és a kereskedelmi, illetve felhasználó vállalatok közötti közvetlen szerződéses kapcsolatok váltsák fel. Szükségesnek ítélte azt is, hogy növekedjen a gazdasági vezetés demokratizmusa, hogy az üzemi kollektívák nagyobb szerepet kapjanak a feladatok meghatározásánál.

A KV-határozat célja a túlzott központosítás felszámolása volt, de úgy, hogy ne zavarja meg semmi a termelés rendjét és folyamatosságát. Egyszerűsítés, gondoskodás az elbocsátandó munkaerőről, a jogkörök és az önállóság szélesítése, az alulról jövő kezdeményezések felkarolása, gazdaságosságra ösztönző bérrendszer – ezek a gazdaságirányítás javításának címszavai. A dokumentumban ugyanakkor azt is megemlítették, hogy a konkrét, azonnal vagy a következő évben ható intézkedések mellett, alapos elemzésekre építve más lépéseket is elő kell készíteni. Ezek kerete azonban a tervutasításos rendszer fenntartása: „... a termelés központi irányítása, a tervezés központosított módszere változatlanul a gazdaságvezetés fontos elve, mivel a dolgozó tömegek alkotó energiái kibontakozása mellett ebben van a szocialista rendszer egyik legfőbb előnye a kapitalista rendszerrel szemben”.

A pártvezetőség szükségesnek tartotta, hogy az ötéves tervvel kapcsolatos propaganda utasítsa el az értéktörvényt és az anyagi érdekelttséget érintő helytelen nézeteket, a voluntarizmust és az ösztönösséget.¹³² Végeredményben ez az álláspont alapot adott a gazdaságirányítás munkájának előrelendítésére.

Augusztus eleje és október közepe között konkrét döntésekre is sor került, elsőként az 1957-es népgazdasági terv kidolgozásának módszereiről. Csökkenteni kellett a kiemelt cikkek számát 30-35%-kal, a központi gazdálkodás alá vont anyagok számát 35-40%-kal. A minisztériumok szabadabban rendelkezhetek a kapott devizával, valamint a létszám- és beralappal.¹³³ Augusztus 31-én a PB úgy döntött,

¹³¹ *Szabad Nép*, 1956. július 24. Az előadói beszéd és a határozat szövege.

¹³² MNL OL M-KS 276. f. 95/328. 6. e. Határozat a második ötéves terv irányelveinek propagandájára. Kiküldve: 1956. szeptember 7-én.

¹³³ A Minisztertanács határozata meg is jelent a *Magyar Közlöny* 1956. szeptember 15-i számában. Az október 14-i számban pedig külön rendelet olvasható az egyes munkaügyi kérdésekről.

hogy 1957. január 1-től lehetővé kell tenni az indoklás nélküli felmondást. Óriási fordulatot jelzett ez a lépés, mert a munkaerőpiac szabadabbá tételét célozta.¹³⁴

A KV-határozat elvi kereteit betartva, az iparirányításért felelős több szerv átfogó javaslattal állt elő, így a KGM – először az egyszerűsítés történetében – néhány radikális elképzelést is felvetett. Sikra szállt azért, hogy a vállalatok álló- és forgóeszköz-gazdálkodásukat maguk finanszírozhassák egészen a beruházások bankhitelből történő fedezéséig bezárólag. A dokumentum mentesíteni kívánta az Országos Tervhivatalt minden operatív feladattól. Sőt az előterjesztés megfogalmazói kíváncsnak tartották, hogy a minisztérium kereskedelmi módszerekkel befolyásolja a vállalati tervkészítést. Az áraknak az értéket ki kell fejezniük, és a külkereskedelmet is ezen az alapon kell folytatni, írták.¹³⁵ A Pénzügyminisztérium az iparvállalatok önállóságának fokozása érdekében sürgetett változásokat. Javasolta, hogy a vállalatoknak ne kelljen bemutatniuk felsőbb szerveknek az egyébként továbbra is kötelezően elkészítendő terveiket. Bírálatot kapott a 100% fetisizálásának szemlélete, viszont elvetették azt, hogy a nyereség legyen az egyetlen kötelező mutató, mivel egyéb előírások nélkül ez pusztán adóvá válna, és teret nyitna a vállalati termékszerkezet népgazdaság számára nemkívánatos eltolódásának.¹³⁶

Nem kérdőjelezték meg a júliusi határozat elvi kiindulását az ősz elején publikált, fordulatot követelő közgazdasági írások sem. Erdős Péter a *Szabad Nép* 1956. szeptember 14-i számában arról írt, hogy „a tervgazdálkodás és az automatizmusok, »mechanizmusok« működése nem egymást kizáró fogalmak”. Szükségesnek tartotta néhány utasítás megőrzését és különösen a beruházások kézben tartását. Erdős megoldandó feladatnak tartotta a szilárd fogyasztói és a kereslet-kínálat viszonyát kifejező árak előnyeinek hasznosítását. Kopátsy Sándor ugyanott, október 5-én megjelentetett cikkében elvetette az apró kiigazítások politikáját. Utalt arra, hogy az egyes megkötöttségeknek az adott szisztémában funkciójuk van, és „a gazdasági mechanizmus megváltoztatása nélküli megszüntetésük káros, vagy legalábbis veszélyes volna”.

Október 14-én Kornai János ugyancsak a *Szabad Nép*-ben támadást intézett a „terv = utasítás” tétel ellen. Nem tartotta elégségesnek a kötelező tervszámok prémiummal való alátámasztását: „Nem maguk a gazdasági folyamatok, a népgazdaság belső mechanizmusa gyakorol itt anyagi ösztönzést, hanem a központi szervek helyeznek kilátásba jutalmat saját utasításaik végrehajtására.” Szerinte a nyereség olyan komplex jelzőszám, amely megfelelő árrendszer, termelési (kapacitás) és készlettartalék esetén képes felváltani a kötelező utasítások döntő többségét. Az egész vállalati kollektíva érdekelttségét ehhez kellene kötni a részesedés bevezetésével. Kornai cikke végén némileg visszavett gondolatai éléből, amikor azok tendenciáját abban summázta, hogy az adminisztratív módszerek és a gazdasági elemzők közötti helyes arány kialakítása a fontos. Ez pedig az előbbiekre szükséges mértékre korlátozásával érhető el.

¹³⁴ MNL OL M-KS 276. f. 94/920. 6. e.

¹³⁵ Uo. 95/321. 6. e.

¹³⁶ Uo. 94/920. 6. e. Lényegében a javaslatot közzétették is. – Gadó Ottó: Fokozzuk a vállalatok önállóságát. *L. Pénzügyi Szemle*, 1956/9.

Ha összegezni kívánjuk, hogy mi minden történt az október 23-át közvetlenül megelőző időszakban az iparirányítás megjavítása érdekében, akkor látható: a „gyakorlati” és „elméleti” szakemberek javaslatai formálisan harmonizáltak a KV júliusi állásfoglalásával. A konkrét elgondolások azonban tartalmukkal gyökeresen felforgatták volna az érvényes gazdaságvezetési gyakorlatot. Ezenkívül sokkal nagyobb mértékű változtatásokat követeltek, mint amelyet a pártvezetőség egyáltalán elképzelhetőnek tartott. Különösen éles volt az ellentét az értéktörvény alkalmazása tekintetében. Gerő Ernő leszűkített értelmezését (az értéktörvény érvényesítése = anyagi ösztönzés a központi tervgazdálkodáson belül) az „elméleti” emberek nem fogadták el.

Szeptember 17-én az országban végbemenő hangulatváltozás, a bürokráciaellenesség fokozódásának hatására a KV Titkársága döntött a júliusi határozat végrehajtásának meggyorsításáról. Felszólította a TPKO-t és az IKO-t, „vizsgálják meg milyen lehetősége van olyan egyszerűsítéseknek, amelyek bevezetését a dolgozók közvetlenül éreznék”.¹³⁷ Néhány nap múlva a TPKO két munkatársa, áttekintve az addig beérkezett javaslatokat, feljegyzést készített a lehetséges vállalati egyszerűsítésekről. Majd szeptember 27-re értekezletet hívtak össze Szalai Bélánál. A tendők rögzítése és az elvi kérdésekben a közös nevező pontosítása volt a feladat, azzal a céllal, hogy 1957. január 1-én több intézkedést is életbe lehessen léptetni. Itt Nagy Tamás mutatott rá az eltérő felfogások közötti döntő ütközőpontra, amikor kimondta: „az egyszerűsítés lényege nem a nyereségben, hanem a piaci kapcsolatok milyenségében van”. Antos István arra figyelmeztetett: a bajok fő forrása a gazdaságpolitikában keresendő, és a mostani helyzetben nem ajánlatos bizonytalan kimenetelű vállalkozásokba fogni. A találkozon végül úgy döntöttek, hogy meggyorsítják a munkát. Alaposabban tanulmányozzák a jugoszláv gyakorlatot stb. Az egyes elvi kérdésekben (tervutasítás, fix áras rendszer, külkereskedelmi monopólium, kollektív vállalati érdekeltség) nem született közös állásfoglalás.¹³⁸

Mindenesetre a nehézségek ellenére tulajdonképpen sikerült az „elméleti” embereknek és a vezetőknek „közös mezőben” maradni. Ez nem pusztán a pártfegyelemnek köszönhető, hanem annak is, hogy két dologban mindenki egyetértett: a szükséges változtatásokat két ütemben szabad csak végrehajtani, és hogy sok szempontból indokolt a pártvezetőség óvatossága, mivel az érintett problémák bonyolultak.

1. Még az anyagi érdekeltség érvényesítését is gátolta az adott gazdasági helyzet. Főleg, ha ragaszkodni kívántak ahhoz, hogy lényegesen ne romoljon egyetlen jelentősebb társadalmi réteg fogyasztása sem. Ez fontos politikai követelmény is volt.

2. A pártvezetőség ezekben a hetekben régóta függő bel- és külpolitikai kérdések rendezésével volt elfoglalva. Megszabadulni a súlyos tehertételektől jogos cél volt, és haszonnal kecsegtetett a gazdaság területén szükséges kibontakozás szempontjából is. Míg megfordítva, előkészítetlen, megalapozatlan döntések nyomán az esetleges

pillanatnyi politikai sikerérzetet könnyen leforrázhatták a megbomlott struktúrák nyomán keletkező funkciózavarok.

3. Megemlítendő, hogy az exportkényszer és az anyagihiány miatt napirenden voltak az operatív beavatkozások az iparvállalatok életébe.

4. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a kívánt intézkedések előreszaladást jelentettek volna a KGST-országok gazdaságirányítási gyakorlatához képest.

5. Alapvető szerepe volt az eddig felsorolt „napi” szempontok mellett a gazdaságpolitikai megfontolásnak. Az új öt éves terv elfogadott elvei a szocializmus alapjai lerakásának jegyében fogantak. Az iparvezetés decentralizálásához szükséges feltételek, mechanizmusok megteremtése, így a termelői árak önköltségi alapra helyezése, az amortizáció vállalatoknál hagyása, a béralap-ellenőrzés fellazítása, a többletjövedelemből a forgalmi adó mérséklése és a nyereség növelése; általában az iparvállalatok önállósághoz juttatása (mikor többségük eladói följénye garantált) mind a központi felhalmozás forrásainak szűkítésével fenyegettek. (Még inkább ezt tette volna a fenti és a hasonló elvek kiterjesztése a mezőgazdaságra.)

Ahhoz tehát, hogy a gazdaságirányítás átalakítására a pártvezetőség új programot tudjon kialakítani, egyrészt meg kellett volna szabadulnia a korábban elkövetett politikai hibáktól, másrészt felül kellett volna vizsgálnia egész korábban kialakított politikai, gazdaságpolitikai stratégiáját. Az érvényben levő, főbb pontjaiban helyes gazdaságfejlesztési irányvonal mellett logikailag még két másik utat választhatott: egy arányosabb fejlődési pályát, amelyen lemond a gazdaságszerkezet alapvető megváltoztatásáról. Vagy szóba jöhetett az is, hogy egyes ágazatokat preferál, illetve meglevő, életképes gazdasági egységek előtt szabaddá teszi a teret. Elvileg elképzelhető valamelyik variáns alkalmazása, ha a tervutasításos gazdaságirányítás felváltását tekintik fő célnak, ezt tartják a jobb gazdasági eredmények eléréséhez szükséges előfeltételnek. Gyakorlatilag bármelyik út vállalása, sőt az adott viszonyok fenntartása is, meghatározott politikai erőt tételezett föl. Olyan erőt, amely képes a törvényszerűen keletkező nehézségeket áthidalni, ellensúlyozni, elhárítani. Többek között éppen ennek az erőnek, a pártnak mint mozgalomnak az elsorvasztása volt az, ami képtelenné tette a szocialista hatalmat arra, hogy kijavítsa a saját maga által elkövetett hibákat, elviselje a reá nehezedő nyomást.

Ezért az iparirányítás tökéletesítése sem ölthetett formát egy tudományosan előkészített reformpolitikában. Nem átfogó kormányzati intézkedések során alakult ki a vállalati önállóság, hanem politikai alapról, a hatalom elleni támadás jegyében született meg, a munkásellenőrzés jelszavának égisze alatt.

1956 októberére a vállalati önállóság államigazgatási problémából politikai lett. Közvetlen előzmény itt is a júliusi KV-ülés. Az ott elfogadott határozatnak az üzemi kollektívák szerepének fokozására utaló tételéből kiindulva Hári Béla, a SZOT osztályvezetője, a *Népszava* július 21-i számában a következőket írta: „Az igazgatók jogkörének, önállóságának növelése, s főként rendszerünk demokratizmusa feltétlenül megkívánja az üzemben a munkásellenőrzés kifejlesztését.”

A SZOT IX. teljes ülése felsorakozott a jövedelmezőség jelentőségének emelését, a vállalati önállóság megteremtését követelők mellett. Legfőként a bérgazdálkodás

¹³⁷ MNL OL M-KS 276. f. 95/328. 6. e.

¹³⁸ Uo. 276. f. 70/13. 6. e.

területén követelt alapvető módosításokat.¹³⁹ Világos volt a „mögöttes szándék”: érdemi funkciókat szerezni az üzemi bizottságok számára. Gáspár Sándor előadói beszédében leszögezte, hogy a munkások ellenőrzésbe való bevonásának a szakszervezet keretében kell megvalósulnia.¹⁴⁰ Tükröződik ez az álláspont a SZOT Elnökségének abban a határozattervezetében, amely a *Népszavában* szeptember 15-én jelent meg, s amely a bérek vonalán partneri viszonyt akart teremteni az igazgató és az üzemi bizottság között. A publikáció után vita lángolt fel. A vállalati igazgatók és a különböző állami szervek vezetői hevesen bírálták a tervezetet.¹⁴¹ Viszont egyetértettek abban, hogy vállalati önállóság nélkül semmiféle érdemi beleszólás nem lehetséges. Ezekben a napokban a munkásellenőrzés az egyik legnépszerűbb követelés lett. Nem is maradt visszhang nélkül az üzemek dolgozói körében sem, ezért egyre sürgetőbb lett valamilyen lépést tenni. A jugoszláv példára hivatkozva sokan alkalmatlannak tartották a szakszervezeteket az öngazgatással járó feladatok ellátására. Eredménytelennek bizonyultak a SZOT vezetőinek azon próbálkozásai, hogy e hangokat visszaszorítsák.¹⁴²

A *Szabad Nép* október 21-i vezércikke arról írt, hogy meg kell gyorsítani az üzemi demokrácia fejlesztését, és a külföldiek mellett az 1919-es és a felszabadulás utáni hazai tapasztalatokat is fel kell használni. Másnap a Vegyipari Minisztérium Kollégiuma úgy döntött, hogy néhány üzemben kísérletileg létre kell hozni a szakszervezetektől független munkástanácsokat.¹⁴³

A kérdés nem sokkal később úgy merült fel: meg lehet-e tisztítani a munkástanácsok intézményét a keletkezésükkor bennük levő kormányellenes tartalomtól? Majd újabb probléma fogalmazódott meg: tartós lesz-e a politikai alapon deklarált vállalati önállóság és munkásellenőrzés? Megteremthető-e, megteremten-dő-e ennek a gazdasági és politikai feltételei? Új bázisra helyeződik-e az iparirányítás és mechanizmusa? De ez már más történet.¹⁴⁴

¹³⁹ *Szabad Nép*, 1956. szeptember 28.

¹⁴⁰ *Népszava*, 1956. szeptember 11.

¹⁴¹ L. pl. Kossa Istvánnak, az OT első elnökhelyettesének levelét Szalai Bélához, 1956. szeptember 26. (MNL OL M-KS 276. f. 70/13. ó. e.)

¹⁴² *Népszava*, 1956. október 11. Ankét a SZOT Elnökségének határozattervezetéről.

¹⁴³ *Szabad Nép*, 1956. október 23.

¹⁴⁴ L. „Iparirányítás és konszolidáció” című tanulmányomat. *Az MSZMP negyedszázada*. Szerk.: Habuda Miklós–Urbán Károly. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982.

II.

1956/57

Buharin és Nagy Imre

Nem csak az antikvitás kínált párhuzamos életrajzokat megírásra. A modern kor is könnyű, talán az egyes emberrel szemben felelőtlenül könnyed kézzel rajzolt és rajzol hasonló életeteket, életutakat. Nem kell a ma történészenek Plutarkhosznak lennie ahhoz, hogy észrevegye a hasonlóságokat a rendkívüli gyorsasággal pergő 20. századi események kiemelkedő személyiségei, szereplői között.

Kétségtelen, az ókori tudományosság eszközei is legendák lennének az azonoságok észrevételére Nyikolaj Buharin és Nagy Imre életpályájában. Itt van mindennek előtt a számmisztika. Buharin 1927–1928-ban próbált alternatívát kínálni a sztálini fordulattal szemben, és rá tíz évre érte őt utol a bosszú. Nagy Imre 1947–1948-ban kiállt a népi demokratikus irányvonal fenntartása, folytatása mellett, és igyekezett meghosszabbítani érvényét. A szovjet, a sztálini modell bevezetésével szemben az időszerűtlenség és a feleslegesség érveit hozta fel. Egy évtizeddel később akasztófán végezte. De nem csak a nyolcasok, a közöttük húzódó évtizedek, és nem csak a kiállítás–elbukás algoritmusuk közös a két életútban. Eltöprengethetnénk azon is, hogy az azonos célú politikai szerepvállalás, az összeütközés, majd a konfliktus tragikus megoldása pontosan két-két évtizednyire történt egymástól.

Sorsközösség, tragédia. Ezek is az antikvitás, a „modern” görögség felfedezései. Kétségtelen, hogy e kettő és nem a kor, nem pusztán a helyzetek hasonlósága, nem is csak az eszmék rokonsága és nem is a mozgalmiság hasonította Buharinhoz Nagy Imrét. Nem véletlen, hogy a valóságos antik közösségi élet, illetve annak tanulmányozása tette lehetővé az addig időben és térben elszigetelt életetek összevetését és tipologizálását, az elvont szembesülést a történelem akaratával. Mégsem elég a modern tömegmozgalmakat és politizálást mint az ókori közösség legújabb kori megfelelőjét az összehasonlítás elégséges alapjává tenni. Nem elég tehát az azonos kötődést, párttagságot vagy akár csak a tragikus beteljesülést elégséges oknak tekinteni egy modern kori párhuzamos életrajz megírásához. Több kell ennél.

Kézenfekvő alkalmat ad a két politikus tevékenységének összehasonlításához a közöttük vitathatatlanul létező tanító–tanítvány viszony. Egyértelmű, közhelyszerű, hogy az agrárkérdésről, a gazdaságpolitikáról Nagy Imre a Buharintól kapott szellemi útravaló hatása alatt alakította ki nézeteit. Ez a kapcsolat akkor is kimutatható, ha tudjuk: a magyar emigráns alaposabban csak 1930-tól, Buharin hanyatlásakor

ismerkedhetett meg a már nem hadikommunista, már nem átmeneti korszak gazdaságpolitikája vagy *A kommunizmus ABC-jének* platformján álló teoretikus nézeteivel. Sőt éppen ez az aszinkronitás mutatja, mennyire aktív, önálló – még ha egyoldalú is – a szellemi kapcsolatuk. Hogy mennyire mélyen ivódott be Nagy Imrébe a szocialista építésről kialakított buharini koncepció, az kiderült a Magyar Kommunista Pártban, illetve a Magyar Dolgozók Pártjában 1947 és 1949 között zajló vitákban. Nagy Imre nézeteinek eredete nem maradt rejtve a polémiában, éppen ellenkezőleg, a sztálini út hívei, alkalmazói fegyverként is bevetették a lassúbb haladást követelő, a népi demokrácia mellett kitartó álláspontjának diszkreditálására. Rákosi Mátyás az MDP Központi Vezetőségének 1949. márciusi ülésén Naggyal szemben – aki nyíltan hangoztatta felfogását az államkapitalizmusról, a középparaszti magántulajdonról, a békés szövetkezetesítés célszerűségéről az úgynevezett átmeneti időszakban – azzal is alátámasztotta érvelését, hogy kijelentette: „Ez a középparaszt meggazdagodásától való megzavarodás erősen emlékeztet bennünket Buharinra.” Ez a mondat akkor – bő egy évtizeddel a szovjet teoretikus kivégzése után – felért egy halálos fenyegetéssel.¹

Évekkel később – 1953. júniusa után – újra elhangzott ugyanez a vád. 1954 őszén, miután Nagy Imre nyílt és demokratikus vitában megvédte az új szakasz jegyében megfogalmazott reformkonceptiót az MDP Központi Vezetőségének 1954. októberi ülésén, Rákosi Moszkvába utazott segítségért. Meg is kapta azt. 1954 decemberében a Politikai Bizottsággal új határozatot fogadtatott el, amely 180 fokal fordulatot jelentett az új szakasz politikájához képest. Nagy Imre azonban nem állt kötelnek, és az ellen is tiltakozott, hogy szovjet közvetítést vegyenek igénybe a feszültség feloldásához. Ez merőben más és gyökeresen új volt a Magyar Kommunista Pártban, a szocialista táborban. Végül azonban bele kellett mennie egy közös moszkvai látogatásba.

A szovjet pártvezetőség 1955. január 8-án fogadta a magyar vezetőket. Ekkor a bírálatok zuhataga irányult a magyar miniszterelnökre. Lazar Kaganovics azért kritizálta élesen őt, mert pátosszal ünnepli a visszavonulást, vagyis az „új szakaszt”, ahelyett hogy szükségszerű rossznak tekintené. Már ebben a gondolatban is kitapintható volt a „néppárti”, az államkapitalizmusnál leragadó Buharin és az előrelátó Sztálin közötti csata „teoretikus” értékelése, amelynek aktualitást adott a mezőgazdaságot a hadiipar rovására előnyben részesítő Georgij Malenkov és a vele szemben – valójában a hegemoniáért – fellépő Nyikita Hruscsov konfliktusa. Kaganovics azonban most nem a „belharcra” összpontosított, ezért így folytatta: „Nagy elvtárs nem érti meg a marxizmust és az osztályharcot... Amikor beszél az életszínvonalról, úgy beszél, hogy a falusi burzsoáziát erősíti. A gazdagodjatok jelszó Buharin jelszava volt. Nincs a maga jelszavában semmi új. Egyes nézeteket felújít, melyeket a Szovjetunióban szétverték...”²

¹ Lásd erről Rákosi Sándor értékes forrásközlését: Dokumentumok az 1948–1949-es agrárpolitikai vitáról. *Agrártörténeti Szemle*, 1988/1–2. szám, 187–220.

² A találkozóról készült jegyzőkönyvet l. MNL OL M-KS 276. f. 53/211. 6. e. (A dokumentumot lásd: Rainer M. János–Urbán Károly közlésében *Múltunk*, 1992/4.) Sztálin halála után enyhült az elnyomás a

A zsarolás módja jelzi, hogy milyen szorosan kötődött a Sztálintól megszabadult szovjet politikusi gárda a múlthoz. Helyzetükből, saját történetükből fakadóan úgy kellett gondolniuk: ha Sztálinnak nem is, de a pártnak, vagyis saját maguknak mindig igazuk volt. Ott ültek az Elnökségben Kaganovics mellett azok – így Molotov és Anasztasz Mikojan –, akik tevőleges szerepet játszottak Buharin vádlottak padjára juttatásában.

Hruscsov sem maradt el a többiektől, és bizonyos tekintetben náluk keményebben reagált Nagy ellenállására. Gondolatmenetének lényege szerint annak, aki hibázott és így ártott a pártnak, önkritikát kell gyakorolnia, mert ezzel teheti jóvá az általa okozott károkat, és egyúttal ezzel mentheti meg a bukástól politikai személyiségét.

„...Magának nem adnak lehetőséget programja realizálására, ezért nem tud felelősséget vállalni és lemond. A maga félrevonulása és hallgatása is harc lenne a párt ellen. Hallgatása azt mondaná: én erőten vagyok, jót akartam, de nem engedtek. Kedves Nagy elvtárs... Magának vannak érdemei, de Zinovjevnek, Rikovnak is voltak érdemei, talán nem is kevesebb, [sic!] mint magának, mégis keményen fellépünk ellenük, amikor ártalmára voltak a pártnak. Fel kell lépni magával szemben is... Nagy elvtárs előtt két út van: vagy a párttal, vagy a párt ellen.”

Nem kétséges, hogy az analógiáknak nemcsak azért lehetett szerepük a vitában, mert ugyanaz volt a funkciójuk: a megfélemlítés, hanem azért is, mert volt valóságalapjuk. Nem volt nehéz párhuzamot vonni Buharinak a középparasztságról, a szövetkezetekről, a túlcentralizációról kialakított nézetei és Nagy Imre felfogása között. Nem volt nehéz észrevenni a hasonlóságot az új szakasz politikájának „továbbfejlesztése” és a között a válasz között, amit Buharin adott a NEP és a gabonabegyűjtés válságára az „Egy közigazdász megjegyzései”, illetve a „Lenin politikai végrendelete” című írásaiban.³ Még nagyobb az egybeesés az 1954 nyarán, az új szakasz elleni támadás során képviselt Nagy Imre-féle állásponttal, amelynek legjobb összefoglalása az MDP Központi Vezetőségének 1954. októberi ülésén elhangzott beszéde volt. Mindketten a reformok tökéletesítését, továbbfejlesztését és nem elvetését tekintették a felmerült nehézségek, működési zavarok megoldásának.

Elméleti tevékenységükön túl rokon vonások figyelhetők meg politikusi arculatukban is. Nem tartozott kifejezetten erősségük közé az aprómunka, a szisztematikus szervezés. Egyikük sem találta meg a módját annak, miként lehet jó viszonyban lenni az apparátussal. Mégsem érdemes – ma, fél évszázaddal később – naivitásukat, a kollektivitásba vetett hitüket, messianizmusukat túlzottan bírálni. Fellépésüket, ellenállásukat mindenképpen meghatározta az a tény, hogy azok a társadalmi csoportok, amelyeknek érdekeit megjelenítették, nem voltak szervezettek. Buharin, de Nagy Imre is olyan helyzetben vállalt konfliktust, amikor a városi és falusi középrétegek nem nyújthattak támogatást számukra. Hiszen éppen ebben az időben fosztották meg őket az erőltetett felhalmozási politikával szembeni fellépés eszközeitől. Sőt ez az időszak magának a munkásmozgalomnak a felszámolási időszaka, ekkor államosítják a kommunista párt egészét, és ekkor szorítják háttérbe a régi garnitúrát.

Szovjetunióban, de a koncepciós perek áldozatainak rehabilitálása elmaradt, Buhariné különösen, aki a párt vonalától eltérő „jobboldali elhajlás” szimbóluma volt.

³ Nyikolaj Ivanovics Buharin: *Töprengések a szocializmusról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.

A Zinovjev–Kamenyev-féle pártellenzék felmorzsolásához irányvonaluk védelmének okán maguk Buharinék adtak ideológiai-politikai segítséget 1924 és 1927 között. Nagy Imrének ilyen, önmagára visszaütő hibát elkövetni már nem volt módja, mert előbb történt meg nézeteinek likvidálása és csak utána a párt kikapcsolása a Rajk-perrel, majd a szociáldemokraták és mások bebörtönzésével. Bár kétségtelen, hogy ő is jelentős pozíciókat töltött be a „torzulások” időszakában, 1950–1953 között. Mindketten vereséget szenvedtek, és ezután önkritikára kényszerültek. Ez az önbírálat egy ideig megővta őket a megsemmisítéstől, de nem hárította el az újabb, és mint kiderült, végzetes konfliktust.

Hiszen hiába vonult vissza illedelmesen Buharin, és hiába működött közre az első szovjet alkotmány elkészítésében. (Nem tette volna meg ezt sem, ha nem hitt volna a történelmi igazságban, a kollektív bölcsességben.) Hiába igyekezett betartani a játékszabályokat. A beindult ellenséggártó gépezetnek és magának Sztálinnak szüksége lett a halálára a tekintélyuralom teljessé tétele érdekében. Az egyeduralom nem tűrhet alternatívát, sem az egyeduralkodó alternatív személyiségeket. Éppen akkor kellett Buharint feláldozni, amikor felmerülhetett volna a váltás, az iparosítás jegyében erőszakkal megbontott viszonyok és arányok helyreállítása mind a szovjet társadalomban, mind a gazdaságban, amikor az első ötéves tervek után előtérbe kerülhetett egy életszínvonal-centrikusabb és így agráriusabb politikai iránymódosítás elvi lehetősége. De erre az időre már igencsak öncélúvá vált a hatalom és a termelés is az országban. Ezt az öncélúságot azonban alaposan ellensúlyozta a háború közeledése, amely újabb erőfeszítéseket és áldozatokat követelt a szovjet lakosságtól. Pedig növekvőben volt a vágy a jólétre, nyugalomra. Éppen a visszatartott várakozások újabb halasztásával magyarázható, hogy miért követte a Lev Trockij nevével fémjelzett baloldali ellenzékre mért csapást a Buharinhoz kötött „jobboldal” megsemmisítése.⁴ A korábbi baloldaliaknak akkor kellett „pusztulniuk”, amikor programjuk egy része mintegy „kisajátítva-megőrizve” megvalósult. Majd a NEP-hívek kerültek be a tisztogatógépezetbe. Sztálin talán felkínálta vagy legalábbis megadta az esélyt Buharinak a menekülésre.⁵ Ő azonban nem vállalta el önként a nép ellenségének szerepét, amit Trockij kényszerült eljátszani száműzetésbe vonulásával. Nem tette ezt, mert nem akart szembefordulni egész addigi életével. Nem tette, mert biztosan úgy gondolkodott: „Amikor az elvek gyengének mutatkoznak, az emberek csak egyféleképpen menthetik meg őket és menthetik meg a hitüket: meghalnak értük.”⁶

Ami ezután következett, az olyan dráma, amelyet csak néhány görög drámaíró és Shakespeare tudott elképzelni. Olyan tragédia, amely évtizedekre megpecsételte az orosz-szovjet szocializmus, és ami még fontosabb, a nép sorsát. Olyan eseményso-rozat vette kezdetét, amely szembefordította a progresszív európai értelmiséget és a

⁴ Erre külön elméletet dolgozott ki Jánossy Ferenc *A gazdasági fejlődés trendvonalairól* című könyvében (Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1975).

⁵ Erről nagyhatásúan ír S. F. Cohen Buharin életrajzában. Stephen F. Cohen: *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography 1888–1938*. Vintage Books House, New York, 1975.

⁶ Albert Camus: *A lázadó ember*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest, 1992, 155.

kommunista mozgalmat.⁷ A moszkvai perek közül Buhariné lett az, amely a legtöbb kétséget vetette föl, és új kérdések megfogalmazására kényszerítette a francia egzisztencialistákat, lökést adott a fasizmus és a sztálini kommunizmus összehasonlítására, morális vetületeik felmérésére.

Ha a progresszív francia értelmiség szembefordulása az államszocializmussal a Buharin-perrel kezdődött, akkor a kétségekből a végleges elutasítást az 1956-os felkelés leverése, illetve Nagy Imre kivégzése váltotta ki.⁸

Buharin olyan területen vállalta a csatát, ahol nem sok esélye lehetett a sikerre. Nyilvánvaló, hogy az önkéntes vértanúság a dolgok jobbra fordulásába vetett hitből, az emberibb világból és a szocializmus ügyének megmentése vágyától kapta a motívációt. Buharin ellen 1936 nyaratól teljes erővel folyt a nyomozás. Hatalmas erőket mozgósítottak, rengeteg embert kínoztak meg azért, hogy elegendő terhelő anyagot gyűjtsenek a „jobboldali elhajlás” túlmutató hazaárulás, kémkedés, összeesküvés bizonyítására. Buharin nem hátrált, és kimerítő írásos beadványban verte vissza a nevetséges, megalázó vádakat. Így került sor az 1937-es február–márciusi SZKP KB-ülésre, amelynek első napirendi pontja a Buharin–Rikov-ügy volt. Előbb Jezsov, a GPU új vezetője ismertette a nyomozás eredményeit a Központi Bizottság tagjaival, majd Mikojan vette át a szót, aki valamilyen, szinte felfoghatatlan módon pártserűtlennek minősítette Buharin viselkedését. Erre az adott alkalmat, hogy a párt egykori kedvence követelte, vonják vissza a kártevés és a terrorizmus vádját, és tiltakozásként éhségsztrájkot kezdett.

Mai eszünkkel és eddig szerzett ismereteink alapján már tudjuk, hogy Buharint nem valamiféle romantikus hajlam vezette végső küzdelmében. Sokkal inkább az az igény, hogy politikai ítéletet kapjon. Vállalta a párttal való szembefordulás vádját azért, hogy megörökítse a történelem számára – ha csak ilyen abszurdan szomorú módon is –, hogy volt „más is” a sztálini irányvonalon kívül. Vállalta az eretnokség, a különbözőség bélyegét, de minden erejével igyekezett kikerülni a köztörvényes büntethetőség alól.⁹

A Központi Bizottság ülésén Buharin alig mondhatta el védőbeszédét, a szinte arctalan testületi tagok farkasfalkaként vetették rá magukat. Gunyoros, primitív közbekiáltásokkal zavarták és demonstrálták egységüket a már földön heverő vesz-tessel szemben. Mementóul álljon itt egy részlet a KB-ülés jegyzőkönyvéből. Nem kitaláció és nem utólagos művészi tömörítés. A kihallgatással fajult ülésen Skirjatov KB-tag nem átalotta emlékeztetni a jövőendő elítéltet, hogy az igazat kell mondania. Ekkor Buharin visszakérdezett:

„Be kell fejeznem? Sztálin: Ahogy akarjátok. Zsdanov: Még folytathatja. Sztálin: Hetet-havat összehordhatsz, amennyit csak akarsz... Skirjatov: Az igazat kell

⁷ Lásd erről David Caute *Communism and the French Intellectuals 1914–1960* című művét. Andre Deutsch, London, 1964.

⁸ Maurice Merleau-Ponty: *Humanisme et terreur. Essai sur le Problème communiste*. Paris, 1947; Az igazság a Nagy Imre-ügyben. *Századvég Füzetek*, 1989/2. Albert Camus előszava.

⁹ Lásd erről a per jegyzőkönyvét, amelyből hosszú részleteket közöl Kun Miklós *Buharin* című könyvében (Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1988), valamint az 1937-es KB-ülés dokumentumait. *Véproszli Isztorii*, 1992/4–5.

mondani, de te nem azt mondod. Buharin: Én itt az igazat mondom, és senki sem kényszeríthet arra, hogy olyan iszonyatos dolgokat vállaljak magamra, amelyekről itt beszélnek. Senki, semmilyen körülmények között nem érheti ezt el. Bármilyen jelzőkkel illetnek is – nem fogom eljátszani a kártevőt, eljátszani a terroristát, az árulót, a szocialista haza elárulóját, nem fogom!”

Ekkor hihetetlen álszentséggel maga Sztálin nyugtatta meg, nem kell magát befeketítenie, a „legnagyobb vétek” lenne ezt tennie. Majd arra kérte Buharint, hogy nézzen az ő szemükkel: Zinovjevék együttműködtek Hitlerrel, ezek után már semmin sem lehet csodálkozni. Buharin ne háborogjon, hanem bizonyítsa igazát.¹⁰

Buharin magatartása – nyugodtan nevezhetjük taktikának – a következő év során sem változott. Egészen fantasztikusan „kifundált”, kidolgozott platformjával harcolt a nyilvános és ezért kételyt ébresztő halálért. Tudta, hogy ellenségeinek szükségük van a perre. Ezért beleenyugodott a jobboldali elhajlással stb. kapcsolatos rágalmakba, mert így legalább jelet hagyhatott maga után, nyilvánossá és ezáltal történelmivé tehetette halálát. Visszautasított minden közbüntényes vádat, aktívan védekezett, amivel magára haragította az államügyészt, ezzel kibővítette szereplési idejét, megmutathatta szellemi fölényét.

Buharin magatartása annyiban is végletekig tudatos volt, amennyiben eltért a többi egykori nagy pártvezető tisztázási kísérleteitől. Nem emigrált, nem lett öngyilkos, mint elvbarátja, Tomszkij, és nem is vállalt olyan bűnöket magára, mint korábban Zinovjev és mások. Ezzel is magyarázható perének különleges visszhangja, messzegyűrűző hatása.

Nem tudhatjuk, hogy Buharin belül milyen messzire jutott el, hogy milyen messzire sodorta az elvtársaival s vele végigcsinált és végigcsináltatott szörnyűség. De az bizonyos: nem tagadta meg tetteit, elveit, eszméit. Rendkívül aprólékosan kimunkált megnyilatkozása, következetessége csak növelte emberi súlyát. Megmaradt bolseviknak, pártértelmiséginek, de elment e lét határáig, ha nem is lépett túl azon.

S innen folytatódik Nagy Imre története.¹¹ Nagy éppen azzal próbálta elkerülni elődjének, tanítójának a sorsát, hogy vállalta nézeteinek képviselőletét. Igyekezett felhívni a figyelmet a két ország, a két helyzet, a történelmi körülmények közötti különbségekre. Úgy viselkedett – persze kimondatlanul –, mintha Buharinak a korabeli Szovjetunióban nem lett volna igaza. Ezzel szemben a második világháború utáni Magyarország viszonyaira kiválóan alkalmazhatók elméleti tételei. E kísérlet azonban csődöt mondott. Nagy is visszavonulásra kényszerült. Kiállása azonban nem maradt rejtve, és amikor az új szovjet vezetés 1953-ban érkezettnek látta az időt a változtatásra, a desztalinizáció elindítására Magyarországon, akkor rendelkezésre állt.

Nagy Imre illúzióit, naivitását és fokozatos előrehaladását a tanulságok levonásában mutatja, hogy nem ragaszkodott a pártfőtitkári tisztség elnyeréséhez, de

¹⁰ Az SZKP 1937. februári KB-ülésének anyagait uo. 36.

¹¹ Az ülészek után, 1993 elején a *La Stampához* – tudományosan még nem ellenőrzött – iratokat juttattak el a KGB-től. Ezek egyikéből az derül ki, hogy a Buharin-per idején Nagy Imrét letartóztatták, majd rövid idő múltán szabadon engedték. A témáról l. Rainer M. János: *Nagy Imre*. Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2016, 36–38.

legalább ahhoz, hogy megszabaduljon Rákositól. Csak 1954 őszére jutott el a hatalmi küzdelem nyílt vállalásáig. Erre az időre a miniszterelnök előbbre tartott a felismerésekben. Ezért a szeptember elején–közepén kiobbant vitákban óvatosabb magatartást tanúsított. Nagy nem vállalta el, hogy ő tartson referátumot a Politikai Bizottság nevében a Központi Vezetőség előtt a gazdasági nehézségekről, Szalai Bélának jutott a feladat. Nagy így elkerülte az előzetes egyeztetést, és rendkívül kritikus hangú, átfogó hozzászólása elnyerte a KV-tagok többségének támogatását. Rákosi meghátrálásra kényszerült. Az első eset volt az MDP történetében, amikor nem egy szűk elit hozott döntést, amikor egy szélesebb fórum, szélesebb kör, a Központi Vezetőség valóságos politikai rangra emelkedhetett.

Nagy, a hozzá csatlakozóktól ösztönözve, ki akarta aknázni győzelmét. Erről szólt a *Szabad Népben* közzétett cikke, amely Rákosi és Gerő távollétében íródott – nyilvánvalóan ellenük irányuló tendenciával. Ezzel az aktussal a miniszterelnök keresztülépelt az állampárti normarendszeren, és úgy igyekezett közvéleményt teremteni maga mellett, hogy kilépett a nyilvánosság elé. Talán éppen a szabályok felrúgása volt ez a momentum, amelynek felmutatásával Rákosi maga mellé tudta állítani a szovjet vezetőket. A tőlük kapott felhatalmazás birtokában Rákosi 1954. december elején megindíthatta az ellentámadást.

S ekkor jött a meglepetés, mert Nagy Imre csak részleges önkritikára volt hajlandó. Majd következett a moszkvai út, ahol Nagy nem fesztette az ügyet a végsőkhöz. Mint láttuk, inkább csak hallgatta a fenyegetéseket, és „tagadólág rázta a fejét” – ahogy Rákosi mondta később. Hazaérkezve Budapestre viszont világossá tette vezetőtársai előtt, hogy nem hajlandó megtagadni politikáját – inkább lemond. A Politikai Bizottság 1955. január 13-i ülésén egyszerre igyekeztek meggyőzni önkritikájának fontosságáról és hivatalban maradásának elkerülhetetlenségéről. Ács Lajos arra figyelmeztetett: ha Nagy lemond, akkor kiéleződik a pártban és a kispolgári (értsd: értelmiségi) rétegekben a küzdelem.

Az a Farkas Mihály, aki három hónappal korábban még teljes mellszélességgel agitált az új szakasz mellett, most arról beszélt, hogy Nagy Imre körül – konok ellenállása esetén – csoportosulás jöhet létre. Egy ilyen fejlemény – vélte – komoly károkat okozhat a pártnak. „De miért kell a pártnak kárt okozni?”

A miniszterelnök azonban meg volt győződve arról, hogy nem ő, hanem ellenfelei okoznak bajt a pártnak, az országnak. Miért kell, miért kellene magában keresnie a hibát? Megkezdte felismeréseinek tudatosítását. Egy számára kedvező központi vezetőségi határozattal a háta mögött, a magyar társadalom ekkor mértékadó csoportjainak rokonszenvét élvezve és igazának tudatában Nagy Imre nem fogadta el, hogy a nagyobb testvér mindig mindent jobban lát. Úgy gondolta, nem érdemes feladnia politikáját, mert ezzel elismeri a szovjet vezetők örökös primátusát. Úgy ítélte meg, nem szabad feladnia vonalát, mert ezzel nemcsak magát, hanem népét is elárulja. Utat enged egy már egyszer katasztrofális eredményeket maga után vonó gazdaság- és társadalompolitikának. Ezért eltért a kiosztott szereposztástól, és bonyolult harcba kezdett. Többé már nem engedett elveiből.

Nagy ekkor jutott el addig, ameddig Buharin: „...Kijelentem, hogy senki részéről nem engedek a nyakamba varrni olyant, ami nem felel meg a valóságnak.”¹² A magyar miniszterelnök ezzel válaszolt a Moszkvában, a szovjet vezetők szájából elhangzott burkolt és nyílt zsarolásra. Nagy megalázónak és ezért elfogadhatatlannak nevezte a szovjet részről vele szemben megfogalmazott kritikát. E lépésével átlépte a Rubicont, és mind az eszmevilágában, mind a gyakorlati politika területén messzebb jutott elődjénél.

Milyen erő ragadta magával a tanítványt, és emelte föl a tanító szintjére, sőt bizonyos értelemben azon is túlra? A legkézenfekvőbb lenne észrevenni, hogy az 1950-es években, Sztálin halála után a politikai vereség és a saját meggyőződéshez való ragaszkodás nem jelentett egyenes utat a börtönbe, vagy nem vezetett feltétlenül még ennél is rosszabb következményekhez. Ez a tény, még ha igaz is, semmiképpen nem ad kimerítő magyarázatot Nagy Imre szembefordulására és ettől kezdve tapasztalható konok rendíthetlenségére.

Nem lenne elégséges azt állítani, ha csábító is a lehetőség a tanulmány témájának szempontjából, hogy a teljes szakításhoz a szovjet vezetőkkel és magyar követőkkel éppen Nagy buharinizmusa vezetett. Hiszen korábban már támadt ebből konfliktus, mely többé-kevésbé el is rendeződött.

Akkor tehát mi a magyarázat? A kérdésre akkor felelhetünk, ha az azonosságok felől a különbségek, az eltérő vonások felé fordítjuk figyelmünket. Melyek ezek?

Nem vehetők számításba a szubjektív adottságok. Buharin értelmiséginek született, és egy nagy nemzet fiaként, egy világot felforgató forradalom harcosaként élte le életét. Zseniális képességű emberekkel dolgozott együtt és vitatkozott. Ellenfeleknek is kiemelkedő filozófusokat, közgazdászokat és politikusokat választott, a „mindenséghez” mérte, mérhette magát. Nagy Imre nem azért válhatott kiemelkedő történelmi személyiséggé, mert hasonló vagy jobb képességekkel rendelkezett, mint Buharin. A személyes képességek összehasonlításának különben is kevés értelme lenne. Nem kis részben azzal magyarázható kiemelkedése, hogy képes volt a betonba ágyazott sztálini elmélet és a valóság, a gyakorlat szembesítésére, az 1945 utáni helyzet önálló elemzésére, a megújulási törekvések kudarcainak megemésztésére. Ez mindenképpen nagy intellektuális erőre vall. S ami a fő: elfogadta a sors által felkínált szerepet, és harcosává vált az emberibb, demokratikusabb és nemzetet jobbitó szocializmus megteremtésére irányuló törekvéseknek. Szerencsére – hogy szerencséjére, azt a szó köznapi értelmében nehezen állíthatnánk – cselekvő emberként élhette meg azt a pillanatot, amikor a nép többsége véleményét nyilvánította.

1955–1956-os írásai rögzítik a késői, Sztálin nélküli sztálinizmussal kapcsolatos felismeréseit. Nemcsak az derül ki belőlük, hogy meddig jutott a törvénytelenések, a túlzott központosítás, az öncélú felhalmozás, a fejlett világtól való elzárkózás és a hatalmi politika bírálatában. Messze jutott, korabeli eszmetársai közül mindenképpen a legmesszebbre. Ezek az írások azonban arról is tanúskodnak, hogy Nagy Imre milyen rendkívül érzékeny volt a magyar nép sorsát érintő ügyekben. A nem-

¹² Az ülés jegyzőkönyvét teljes terjedelemben publikálta T. Varga György a *Jalta és Suez között. 1956 a világpolitikában* című kötetben. Tudósítások Kiadó, Budapest, 1989, 46.

zeti kérdésnek jóval nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint Buharin. 1955 elején Moszkvában egy kis ország miniszterelnökeként alázták meg. Legalábbis ő ezt így fogta fel. Nem egyszerűen egyenlő jogaiban korlátozták, nem pusztán a tisztességes vita feltételeitől fosztották meg, hanem nemzeti önérzetében sértették meg. Ez volt az utolsó csepp a pohárban. Nagy vállalta a kitaszíttatást, és egy átfogó felülvizsgálathoz kezdett hozzá, amely elvezette a gazdasági és társadalmi reformok követeléséhez, olyan reformokhoz, amelyeket egy független ország kommunista vezetése a nemzeti érdekek szem előtt tartásával és szabad akaratból hajt végre. Nagy Imre tisztában volt azzal, hogy a szocializmus ügye csak akkor valósítható meg, ha összekapcsolódik a nemzeti léttel. Az előző nemzedékek és a korábbi vezető osztályok nem tudták kivívni a valóságos függetlenséget és megoldani az évszázados társadalmi problémákat. Ezért a nemzeti erényeknek a kommunistákban kell megtestesülniük. S nekik fel kell mutatniuk a nemzet jó tulajdonságait. Erről így írt:

„Akit a magyar nép követni hajlandó történelmének jövőbe vezető rögös útján, annak számolni kell nemzeti önérzetével és a nemzeti büszkeség érzésével, amire a kis népek, mint a mi népünk, a magyar is, talán érzékenyebbek, mint a nagy nemzetek... Ez a nemzet most sem lett kiskorúvá, most sem szorul gyámkodásra, meg tud állni a maga lábán és a békeszerető népek nagy családjában, a szocializmus, az emberi haladás ügyével együtt, a nemzeti szabadság és függetlenség ügyét is méltóan képviselni és előrevinni tudja.”¹³

Nem az agrárkérdés, a paraszti átmenet megkönnyítése, vagyis nem az önkény-nyel szembeni tiltakozás, hanem a nemzeti lét jelentőségének felismerése tette Nagyot a humanista és demokratikus szocializmus ügyének képviselőjévé, Buharin ügyének folytatójává.

Nem fejezhetjük be azonban itt. Nagy Imre 1955–1956-ban olyan elméleti munkát végzett, amellyel hivatását igyekezett teljesíteni. Abban azonban nem lehetett biztos – legfeljebb csak reménykedhetett benne –, hogy gyakorlati lehetőséget is kap nehezen kiküzdött eszméinek megvalósítására.

Lemondása és belső száműzése után a magyar nép sejtette, hogy miniszterelnöke hű maradt az iránta való elkötelezettségben. A néppel vállalt közössége akkor vált valóságossá, igazi szövetséggé, amikor a magyar társadalom jelentős része megmozdult, és felkelt az elnyomás ellen, harcolni kezdett a nemzeti függetlenségért. S természetesen „egy kis” szerepe annak is volt a tömegmegmozdulásban, hogy résztvevőinek volt kibén megszemélyesíteniük a demokratikus szocializmus, a nemzeti szuverenitás kivívására irányuló vágyaikat. E konfliktusoktól sem mentes találkozás történelmi magasságba repítette a szereplőket, az igazság pillanata lett a modern kori magyar történelemben, és ezen az sem változtat, hogy olyan gyorsan múló pillanat volt, amely végzetbe torkollott: személyes és nemzeti tragédiába.

S most kell visszatérnünk a görög gondolatvilághoz. Buharin és Nagy Imre élet-rajza nem azért párhuzamos, mert azonos korban és térben éltek, hasonló eszméket vallottak, egyazon közösséghez tartoztak. Ebben az értelemben számos hasonlóság fedezhető fel az emberi életutak között. Sőt a párhuzamok keresése csak akkor lenne

¹³ Nagy Imre: A magyar nép védelmében. In: *Az igazság a Nagy Imre-ügyben*, i. m., 154.

értelmes feladat, ha azt vizsgálánánk, miként jönnek létre azonosságok eltérő feltételek, körülmények és időszakok cselekvő emberei között.

Lukács szerint:

„A tragédia ott kezdődik, ahová a véletlen csodája az embert és az életét fölröpítette, és ezért világában a véletlennek többé nincs helye.... Ennek a világnak immár nem nyújthat semmi véstesen gazdagítót, amivel a közönséges életet fokozni tudja. A tragédia abban a pillanatban kezdődik, melyben titokzatos erők felfakasztják az emberben lényegét, őt e lényegbeliségre szorítják...”¹⁴

A tragédia nem az, hogy az ember meghal, hanem az, hogy a halál miatt nem válsul meg valami, amit a hős nagyon akart, de nemcsak magának, hanem másoknak is. Eljön a pillanat, amikor a hős már nem képes a társadalom akaratát megvalósítani. Ez a halál azért érdemi meg a tragédia nevet, mert általa ébred a társadalom tudatára annak, amit elveszített. Ekkor válik érzékelhetővé a sorsvállalás és az így nagygyá lett ember halála révén a szabadság hiánya.

Modern kori sajátosság, hogy a 19–20. század tragédiái nagymértékben a radikális baloldali, szocialisztikus mozgalmakhoz kötődnek. Nem is annyira a bukott forradalmak okozták a legtöbb „lelki konfliktust”. Hiszen azok magyarázhatók voltak a külső és belső erőviszonyok kedvezőtlen alakulásával, vagy vezetési, taktikai hibákkal. A katarikus összeütközések inkább ahhoz a momentumhoz kapcsolódnak, amikor a mozgalmak, illetve főszereplőik hozzájutnak ahhoz az eszközhöz, a hatalomhoz, amellyel – úgy hiszik – megvalósíthatók eszméik, céljaik. Az utópikus eszmékbe vetett hit, a hatalom fetiszizálása egyfelől, másfelől a viszonyok, az emberek s a valóság ellenállása drámai helyzetet teremt. Ez az a történelmi pillanat, amikor a nehézségek megosztják a korábban egységes élcsapatot. Egyesek az akadályokat elkerülhetetlen szülési fájdalomnak tekintik, és éppen az eszmék nem következetes megvalósításában, az eszközök gyenge kezű alkalmazásában látják a problémák okait. Mások pedig kompromisszumra hajlanak a valósággal, „közvetítő” megoldások kidolgozására törekcszenek, szövetségeseket akarnak maguk mellé állítani. Az utóbbiak előbb engedékenységgel, később árulással is vádolhatók. Ebben a konfliktusban azok ölnék, akik a hatalomnak csak az előnyeiket látják, és nem akarnak időt pazarolni a kerülő utakra. S azok halnak, akik két tűz közé kerülve is szemük előtt tartják, a társadalom önként csak elérhető távolságra lévő célokért hajlandó áldozatra, akik nem ragaszkodnak mindenáron a hatalomhoz. Buharin és Nagy Imre is tudta, majd újra megtanulta: „Miként minden más kenyeret / Az igazságosság kenyerét is / A népnek kell megsütnie / Bőségesen, olcsón, naponként.”¹⁵ Igazi tragédia, hogy e tudásukért kellett meghalniuk. Választhattak volna. Választottak.

1956 és a magyar felkelés

1956-ban a világ nagyobbik része együttérzett a magyarokkal, és szurkolt nekik. A felkelés győzelme és a szabadságharc bukása után a nemzetközi közvélemény számtalan módon kifejezte szolidaritását, államok sora nyújtott kézzelfogható segítséget a magyar menekültek, emigránsok tízezreinek. Ez a harmadik fellépés a 20. század történelmi színpadán helyreállította a magyar nemzet nemzetközi reputációját. Ötven év után már tudjuk: az akkori nemzetközi körülmények nem kedveztek a magyar felkelőknek és szabadságharcosoknak. A szovjet vezetés nem engedhette, hogy egy, a szűkebb befolyási övezetéhez tartozó ország kikerüljön az ellenőrzése alól. Az engedékenység azt eredményezhette volna ugyanis, hogy a dominóelv szerint más országokban is hasonló fordulatra kerül sor. A Nyugat pedig nem volt abban a helyzetben, hogy katonai vagy jelentősebb politikai támogatást nyújtson a felkelésnek.

Az elmúlt két évtized kutatásai azt bizonyították, hogy az első fegyveres beavatkozás sikertelensége, kudarc után a Szovjetunió vezetői néhány napig keresték a békésebb megoldás lehetőségét. Pár nappal később, 1956. október 31-én azonban elhatározták: minden rendelkezésükre álló eszközzel leverik a felkelést. A nyugati propaganda, különösen a Szabad Európa Rádió, nagy szerepet játszott abban, hogy a szabadságharc résztvevői radikális álláspontot képviseltek: akkor is harcoltak, amikor már semmi esélyük sem volt a sikerre, mert bíztak abban, hogy a Nyugat érdemi segítséget nyújt küzdelmükhöz. Nem így lett. A szakirodalomban ugyanakkor ma már az az álláspont is olvasható, amely szerint 1956-ban a kevesebb messzebbre jutott volna a magyar nép. Ott kellett volna megállni, ahol a lengyel Gomułka, vagy nem kellett volna messzebbre törekedni, mint ahová a jugoszláv Tito jutott.¹

Ez az írás azonban nem erre a témára összpontosít, hanem 1956 történetével kapcsolatos, öt másik fontos és nem teljesen tisztázott kérdésre próbál választ adni. Az első kérdés az, hogy miért éppen Magyarországon tört ki Kelet-Közép-Európában nyílt felkelés a sztálini berendezkedéssel és a szovjet uralommal szemben, és miért nem mássutt? A második: miért éppen 1956 őszén került erre sor? A harmadik: mi volt e felkelés jellege? A negyedik és az ötödik kérdés pedig: mi volt 1956 következménye Magyarországon, és milyen nemzetközi következményeket vont maga után?

¹⁴ Lukács György: *A tragédia metafizikája*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1977, 492. (Ifjúkori művek.)

¹⁵ Bertolt Brecht: *A nép kenyerere. Bertolt Brecht versei*. Ford.: Garai Gábor. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1976, 397–398.

¹ Charles Gati: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

MIÉRT MAGYARORSZÁGON?

1953-ban Berlinben, 1956-ban Poznańban is sor került spontán tömegmegmozdulásokra, de ezeknek elsősorban gazdasági, illetve szociális indítékaik voltak. A sztálini berendezkedéssel és a szovjet uralommal szemben Kelet-Közép-Európában csak Magyarországon tört ki nyílt felkelés. Ennek megértése érdekében vissza kell nyúlunk a 20. századi magyar történelem néhány sajátosságához. Érdekes felidézünk azt a tényt, miszerint a 20. századi Európában Magyarországon került sor a legtöbb rendszerváltásra: forradalmak, ellenforradalmak és erőszakos külső beavatkozások néha hónapos sűrűséggel váltották egymást.

A magyar történelem ilyen „gazdagsága” a fordulatokban nem kis részben azzal magyarázható, hogy a nemzetközi erőviszonyok állandóan változtak a térségben. Az eltűnő régi és a megjelenő új birodalmak, az ismétlődő átrendeződések új helyzetbe hozták a magyar társadalom egymással harcoló csoportjait, és újabb és újabb elitváltással jártak.² Eközben nem sikerült választ találni sem a modernizáció, sem a társadalmi megosztottság, sem pedig az első világháború után kisebbségi sorsba került magyarság problémáira.³

Mindenesetre a nemzetközi körülmények többszöri és gyors átalakulása Magyarországon nem hagyott időt a társadalmi, politikai, ideológiai küzdelmek végigharcolására, az álláspontok letisztulására és a többséggel való elfogadtatására, avagy az erőcsoportok közötti kompromisszumok kidolgozására. Sokkal jellemzőbb maradt a gyors átlendülés az egyik végletből a másikba. Ez a magatartás része lett a nemzeti karakternek. Az ismétlődő válságoknak és nemzetközi fordulatoknak köszönhetően a győztesek könnyen győztek, a vesztesek pedig kikerültek a politikai életből, vagy legalábbis perifériára szorultak, melynek következtében általában gazdasági pozícióik is megrendültek vagy legalábbis meggyengültek. Ezért nem csoda, hogy a vesztesek – mivel nem integrálódhattak az új társadalmi képletbe – reménykedtek a nemzetközi helyzet újabb változásában, és vártak a revánsra.

Igy volt ez 1945 után is. A különbség annyi, hogy 1944–1945-ben strukturális változás következett be a magyar társadalomban: a régi politikai, gazdasági és kulturális elit jelentős része elpusztult vagy külföldre távozott. Előrelépett a korábbi polgári és paraszti középréteget, munkásságot, illetve a társadalom alsóbb részét képviselő baloldali pártcsoport. Ez a népi demokratikus–polgári demokratikus formáció jelentős eredményeket ért el az ország gazdasági újjáépítésében és a korábban felhalmozott demokratikus deficit felszámolásában. Ettől az egyensúlytól, a biztonság-érzettől és a közéleti részvételi szereptől, lehetőségtől fosztotta meg a középrétegek jelentős részét az 1947/48-as fordulat, a térség egészének erőszakos szovjetizálása. Ennek következtében a kommunista párt Magyarországon szakított a népfrontpolitikával, a társadalom meggyőzésével. A diktatúra és az erőszakolt gazdaságfejlesztés

² Lásd erről, illetve ennek a folyamatnak a magyar történetírásra gyakorolt hatásáról: György Földes: *Politics and Political History in Hungary. A Historiographical Outline*. In: István Feitl–Balázs Sipos (szerk.): *Regimes and Transformations. Hungary in the Twentieth Century*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005, 9–17.

³ Ennek összefoglalása: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

nyomán olyan társadalmi csoportok és olyan értelmiségiek szorultak ki a szellemi és politikai életből, amelyek és akik rokonszenveztek a modernizációs programmal, a társadalmi egyenlőség eszméjével.

1949 és 1951 között megszűnt a polgári értelemben vett civil szféra, a szakszervezetek elvesztették érdekképviselői szerepüket, a koncepciós perek pedig magát a kommunista pártot fosztották meg kollektív politikaformáló szerepétől. Az erőltetett iparosítás, a tervgazdaság, a pártállam kiépítése, a folytonos háborús készülődés folyamatában csökkent a parasztság és a munkásság életszínvonala. A folyamatos mozgósítás, a fizikai és lelki terror és a megfélemlítési kampánysorozat a lakosság többsége számára nehezen elviselhető életviszonyokat teremtett. Ez a totalitárius rendszer képtelen volt az önkorrrekcióra, hiszen kiiktattak szinte minden ellensúlyt, korlátozó elemet, amely ebben szerepet kaphatott volna. Ráadásul a szovjetektől függő pártvezetés sokszor túlteljesítette Moszkva elvárásait, és elhitette magával, hogy a hatalom korlátlan lehetőséget jelent a társadalom átalakítására.

Sztálin halála után jelentős kiigazításra került sor, amely – talán paradox módon, de az előbbiekből érthetően – szovjet beavatkozás hatására történt, mivel a magyar pártvezetés képtelen volt az önkorrrekcióra. A vezetők egy része ugyan tisztában volt a problémákkal, a társadalmi elégedetlenséggel, de nem mert változtatni. Az új szakasz politikája annak a Nagy Imrének a nevéhez kötődik, aki a pártvezetésen belül 1947–1949 között egyedül vállalt vitát a szovjetizálás politikájával: ezért lett ő az új miniszterelnök.

Kezdetét vette a desztalinizáció folyamata. Ez azonban kemény küzdelemmel járt a kommunista párt vezetésén belül. Hasonló élességű harc a többi európai szocialista ország pártvezetésében nem dült. Ebben a csatában 1954 októberében Nagy Imre kerekedett felül. A miniszterelnök folytatni kívánta a koncepciós perekben elítéltek rehabilitálását, és új szövetségi politikát hirdetett. Az év őszén kezdetét vette egy új gazdaságpolitika és az ennek megfelelő, a piaci törvényekre tekintettel lévő gazdasági reform kidolgozása. 1954 végén–1955 elején egy újabb szovjet beavatkozás következett, amelyet Rákosi Mátyás a magyar párt vezetőinek felhatalmazása nélkül provokált ki. Szerencséjére ez volt az a pillanat, amikor a moszkvai hatalmi küzdelemben Malenkov vereséget szenvedett. A szovjet pártvezetőség durva fellépése véget vetett az új szakasz politikájának. Ugyanaz a Központi Vezetőség, amely októberben egy valóságos politikai vitában Nagy Imre mellé állt, fél évvel később leváltotta őt. Egy ilyen páfordulás nem maradhatott következmények nélkül a kommunista pártelit morális állapotára. Nagy Imre azonban – eltérően a Sztálin idejében meghonosodott kötelező gyakorlattól – nem volt hajlandó önkritikát gyakorolni.⁴ Ehelyett hozzákezdett álláspontja védelméhez, egy későbbi fogalmak szerinti reformkommunista, a nemzeti függetlenség és szuverenitás tiszteletére épített szocialista stratégia kidolgozásához.⁵ A kommunista értelmiség jelentős része hozzá hasonlóan már nem adott hitelt a klasszikus sztálini módszereket alkalmazó

⁴ Erről részletesen ír Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*, II. 1956-os Intézet, Budapest, 1999; Földes György: *Buharin és Nagy Imre*. Lásd e kötetben.

⁵ 1955-ben és 1956-ban több tanulmányban és beadványban fogalmazta meg a sztálinizmus kritikáját. Nagy Imre: *A magyar nép védelmében: vitairatok és beszédek, 1955–1956*. Magyar Füzetek, Párizs, 1984.

és célokat képviselő politikának. Ezzel formálódni kezdett egy viszonylag jelentős befolyással rendelkező pártellenzék.

Az itt felsorolt tényezők közül több más kelet-közép-európai szocialista államban is jelen volt, hiszen a térség szovjetizálása nagyjában-egészében hasonló módszerekkel és egyidejűleg zajlott. Azonban – talán Csehszlovákia kivételével – másutt nem volt hasonlóan erős polgári és paraszti demokrata, illetve liberális és baloldali, szociáldemokrata hagyomány, mint Magyarországon. A németekkel való második világháborús szembenállás miatt a többi kommunista párt vezetése nem volt ugyanolyan bizonyítási kényszerben, mint a magyar. Talán emiatt, talán nem, de a magyar párt teljesen irreális ütemet és célokat fogalmazott meg az ország iparosítása terén, nem volt kellő tekintettel egykori szövetségeseire, a társadalmi érzékenységre, a nemzeti érzelmekre és adottságokra. A kellenél többet vállalt magára a jugoszláv kommunizmus elleni küzdelemben is, sőt személyes hatalmi leszámolásokkal kapcsolta össze azt. Mindezt azután a kiigazításnak nagyobb méretűnek kellett lennie. Különbözött a magyar helyzet a belharcok élességében is, és e küzdelmeknek meglették az ideológiai velejárói és a közkerölcsre kiható következményei is. Nagy Imre és a baloldali értelmiség megpróbált kiutat találni ebből a helyzetből.

A második, nem teljesen magától értetődő kérdés: miért éppen 1956 őszén tört ki a felkelés? A hatalom részéről a társadalom nagy tömegeire 1951–1952-ben helyeződött a legnagyobb nyomás. Ekkor romlottak a leglátványosabban az életkörülmények, ekkor érte a legtöbb rendőri, bírósági zaklatás az egyszerű embereket.⁶ Alexis de Tocqueville óta tudjuk, hogy a zsarnokság ellen a nép általában nem akkor lázad fel, amikor a legtöbb oka lenne rá, hanem akkor, amikor nem lát más lehetőséget a védekezésre. Ralph Dahrendorf pedig ehhez azt tette hozzá, hogy a felkelések akkor törnek ki, amikor enyhül a szorítás, amikor maga a hatalom kezd korrekcióba, mutatja gyengének magát.⁷

Ez a pillanat Magyarországon 1956-ban, az SZKP XX. Kongresszusa után jött el. A személyi kultusz leleplezése politikai lavinát indított el. A moszkvai fordulat teljesen felkészületlenül érte a világot, a Szovjetunió szövetségeseit és a magyar pártvezetést is. Az addig onnipotensnek tűnő Magyar Kommunista Párt és a hatalom kibillent egyensúlyából. Nem lehetett tagadni, hogy Rákosi Mátyás és a szűk pártvezetés hasonló bűnöket követett el, mint Sztálin. Rákosi előbb az időt húzta, majd amikor elodázhatatlanra vált személyes felelősségének beismerése, jóléti ígéretekkel és a bürokrácia, az államigazgatás szerepének és súlyának csökkentését célzó tervek bejelentésével igyekezett leszerelni a valódi változásokat követelőket.⁸ Csakhogy ekkor már késő volt. Nyilvános vita indult a magyar társadalomban a sztálini örökségről és a hogyan továbbról. E viták legfőbb fóruma és katalizátora a Kommunista Ifjúsági Szövetség égisze alatt megszervezett Petőfi Kör volt.⁹ Az SZKP vezetése

⁶ Ezt már a kommunista párt 1953. júniusi központi vezetőségi ülése is megállapította. Az itt hozott, de a nyilvánosság elé még évtizedekig nem tárt határozat megtalálható: Izsák Lajos (főszerk.): *A Magyar Dolgozók Pártjának határozatai és dokumentumai 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.

⁷ Ralph Dahrendorf: *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1994.

⁸ Feitl István: Szembesülés. Az MDP vezetői és a XX. kongresszus. *Múltunk*, 2006/2. 201–226.

⁹ E kör antisztálinista szellemű, a szocialista demokrácia megteremtését célzó vitáinak jegyzőkönyvei az 1989-es rendszerváltás után megjelentek hét kötetben. Az első kötet a marxista politikai gazdaságtan időszakú

erősen aggódott az események alakulása miatt. Moszkva számára fontosabb volt a stabilitás és az, hogy hozzá hű emberek vezessék a magyar pártot, mint hogy itt is lendületet kapjon a desztalinizáció, hiszen a politikai hibák és bűnök elkövetésében neki magának is jelentős szerepe volt. E szerep nyílt megvitatása nem maradhatott következmények nélkül a Szovjetunió megítélésére és a két ország kapcsolatára, ezért az SZKP vezetői igyekeztek elejét venni valamiféle nagyobb fordulatnak, irányváltásnak a magyar politikában. Ezzel azonban csak rontottak a helyzeten.¹⁰

1956-ban egyre nagyobb figyelem irányult a Tito névvel jelzett öngazgatáson alapuló szocialista modell felé. Egyre többen vetették fel: Nagy Imre térjen vissza az ország vezetésébe. A párt Rákosi lemondása után újjáalakított vezetése azonban vonakodott megtenni ezt a lépést. Emiatt egyre nőtt az értelmiségi körök elégedetlensége. A koncepciók perke kommunista áldozatait, köztük Rajk László újratemetése nyilvánvalóvá tette a kommunista párt erkölcsi válságát. Október 6-án százezrek mentek el leróni a kegyeletüket. Nyilvánvalóvá vált a tömegek tisztulási vágya és változtatási igénye. Részben ezért, a helyzet rendezése és a kedélyek megnyugtatósa érdekében a legfontosabb vezetők Jugoszláviába utaztak, és hosszú időt töltöttek el ott. Éppen ezekben a napokban ért a csúcspont a lengyel párt megújulási folyamata, ahol a korábban bebörtönzött Władysław Gomułka vette át a kommunista párt vezetését. Ő a nemzeti szuverenitás visszaszerzése, a demokratizálás jegyében lépett fel, és visszaverte Hruscsov beavatkozási kísérletét.

Október 22-én Magyarországon megszületett az első döntés arról, hogy kísérleti jelleggel munkástanácsokat kell létrehozni.¹¹ E döntés végrehajtására a hatalomnak nem maradt ideje. Az öngazgatási szervek a felkelés napjaiban és spontán akarattal eredményeként alakultak meg az üzemekben. A magyar diákság szimpátiatüntetést hirdetett, és hasonló jelszavakat fogalmazott meg. A kommunista párt vezetése nem tudta eldönteni, milyen magatartást tanúsítson. Ezzel teret adott az elégedetlenség tömeges kifejezésének, maga a tüntetés pedig alkalmat adott mindazoknak a fellépésre, akik csendben vagy a háttérben várták, miként alakulnak a fejlemények. 1956. október 23-án kezdetét vette a felkelés.

A FELKELES JELLEGE

E nap és a következő egy hónap tartalmának meghatározása körül folyamatos vita volt a résztvevők, majd később a történészek között is. Az nem volt kérdés, hogy a tüntetés, a spontán népi tiltakozás felkelésbe, fegyverrel vívott küzdelembe csapott át, amelynek célja a fennálló hatalom megdöntése volt. Azt azonban már nem volt

kérdéseiről és a második öt éves terv irányelveiről Hegedűs B. András és Rainer M. János szerkesztésében. (Kelenföld Kiadó–EUE, Budapest, 1989.)

¹⁰ Lásd erről Baráth Magdolna: *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszelyov és Andropov jelentései*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002; Vjacseszlav Szereda–Alekszandr Sztikalin (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*. Zrínyi Könyvkiadó, Budapest, 1993.

¹¹ *Szabad Nép*, 1956. október 23.

olyan egyszerű eldönteni, hogy ami történik, az forradalom, nemzeti szabadságharc vagy népfelkelés. A kommunista párt akkor lázadásnak, ellenforradalmi megmozdulásnak, azután felkelésnek, forradalomnak, majd ellenforradalomnak tekintette az októberi–novemberi eseményeket. Ezen a folyamaton Nagy Imre miniszterelnök is átment – leszámítva az utolsó fázist. Ő, miután azonosult a felkelőkkel, már nem volt hajlandó újabb átértékelésre, haláláig kitartott amellett, hogy 1956 őszén forradalom zajlott. A felkelők forradalmároknak, szabadságharcosoknak nevezték magukat. Ők határozták meg az események menetét 1956. október végén. Nem foglalkoztak részletkérdésekkel: ők a fennálló diktatúra megdöntésére, a nemzeti függetlenség visszaszerzésére összpontosították figyelmüket és erejüket. Nem hangoztattak gazdasági követeléseket, nem igazán foglalkoztak a néhány nap eltelte után újjászerveződő pártokkal, és nem akarták a gazdasági-társadalmi rendszert sem megváltoztatni, és keveset törődtek programok megfogalmazásával. A nagyjából fiatal munkások, diákok a saját jogukon akartak politizálni, beleszólási lehetőséghez jutni az ország sorsának alakításában. A fegyveres csoportokban nagy számban voltak jelen a „pesti srácok”, akik a pillanat mámorának hatása alatt váltak felkelővé, szabadságharcossá.¹²

Nem ők voltak azonban az egyedüli szereplők. Mellettük jelen volt a szocializmus demokratizálni akaró és a nemzeti függetlenség és szuverenitás visszaszerzését óhajtó kommunisták köre, akik Nagy Imre nézeteit vallották, és őt tartották alkalmasnak az ország vezetésére. Mögöttük ott volt sok ezer olyan párttag és baloldali érzelmű fiatal, diák és munkás, aki tisztább, erkölcsösebb politizálást, beleszólási lehetőséget akart. Újra aktivizálódott a népi értelmiség, amely a paraszti érdekképviselő mellett, a demokratizálásért emelt szót, de elfogadta a modernizációs célokat, és nem akart kapitalizmust. Újra színre léptek az egykori szociáldemokraták, munkás emberek, akik valódi politikai és gazdasági érdekképviselőt szerettek volna maguknak, és vissza akarták szerezni a munkásmozgalom tekintélyét. Jelentős szerepet játszottak az utcán az ötvenes évek elején sok sérelmet szenvedett emberek, akik egyszerűen revánsot akartak venni az őket ért megaláztatásokért. Politikai teret kerestek azok a volt középosztálybeliek, értelmiségiek, akiket nem engedtek integrálódni az új társadalomba. E csoport egy része az 1944 után is létezett és ekkor újjáalakuló nem kommunista pártok irányában tájékozódott. Természetesen jelen voltak azok is, akik elvesztett társadalmi státusukért, vagyonukért akartak kárpótást kapni. Az ő csoportjuk sem volt egynemű: egy részük kifejezett óvatosságot tanúsított, igyekezett kivárni, mi is történik. Voltak olyanok is a régi uralkodó osztályok itthon maradt tagjai, a történelmi középosztályhoz tartozók között, akik bíztak abban, hogy helyreáll a polgári rend, polgári és parlamentáris demokrácia lép a sztálini típusú diktatúra helyébe.

A falvakban később lendültek neki az események, de ezek intenzitása nem volt a fővároshoz és a nagyobb vidéki városokéhoz hasonlítható. Országszerte forradalmi bizottságok jöttek létre, amelyek átvették az irányítást az összeomló közigazgatás he-

¹² Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Korona Kiadó, Budapest, 2002; Eörsi László: *Széna tériek, 1956*. 1956-os Intézet, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltár, Budapest, 2004; Uő: *Pesti srácok*. Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest, 2006.

lyett és felett.¹³ Október utolsó napjaiban megalakultak a pártok, amelyek pluralista demokráciát követeltek, de nem vetették fel a gazdasági-társadalmi berendezkedés alapjainak megváltoztatását. Ezért is szerveződhetett újjá a kormány koalíciós alapon.

E folyamat rövid összegzése után adott a kérdés: ha a negyvenes évek vége, az ötvenes évek eleje szörnyűségekkel és/vagy legalábbis szenvedésekkel és csalódásokkal teli időszak volt a magyar társadalom nagyobbik része számára, akkor miért nem fogalmazódott meg a teljes rendszerváltás igénye a felkelés előtt és alatt? Elégségesek voltak a felkelésre, de nem voltak, nem lett volna elegendő ok a rendszerváltozásra? Erre a kérdésre többféle válasz adható. Az egyik lehetséges magyarázat erre az elmentmondásra, hogy nem volt elég idő ahhoz, hogy a dolgok kifussák magukat. Drámai gyorsasággal változott a helyzet: a váratlan politikai, katonai sikerek és a vereség között alig két hét telt el. E magyarázat nem zárja ki azt a feltételezést, miszerint a felkelés esetleges győzelme, egy forradalmi rend létrejötte esetén az események logikája, a változó nemzetközi környezet, vagyis a növekvő nyugati befolyás, a működő többpártrendszer – a maga polarizáló természetével – megtette volna a hatását, és előbb-utóbb megbomlott volna a balközép-koalíció. A pártok divergáló, egymással konfrontáló ideológiai alapra helyezkedtek volna. Nem a valóságtól elrugaszkodó feltételezés az sem, hogy a piac részleges visszahelyezése jogaiba elvezetett volna a magántulajdon uralkodó helyzetbe jutásához is. Ezt a folyamatot lassíthatta, moderálhatta volna a nemzetközi környezet, vagyis ha Magyarország szövetségi viszonyban marad a Szovjetunióval.

Van ezenkívül egy másik lehetséges válasz is arra a kérdésre, miért is maradt a felkelés a szocialista rendszer és ideológia keretein belül, ti. az, hogy a felkelők, a színre lépő pártok úgy mond „elég okosak” voltak ahhoz, hogy ebben a kérdésben hallgassanak. Hiszen joggal számítottak arra, hogy a piacgazdaság helyreállítására irányuló politika a tőkés restaurációval, a szovjet szövetségi rendszerből való kiválási szándék nyílt deklarálásával lett volna egyenlő. Mindenki tisztában lehetett azzal, hogy ez alapot adott volna a Szovjetunióval a felkelés leverésére.

A két lehetséges válasz közül az utóbbival van a több baj. A felkelőket saját lendületük vezérelte, erejüket a győzelem kivívására összpontosították, keveset törődtek a pártokkal, és olyan követeléseket írtak zászlajukra, amelyek kifejezik a nemzet vágyait, és nem bontják meg mozgalmuk egységét. Erkölcsi erejüket egyebek mellett éppen az adta, hogy semmilyen azonosságot nem vállaltak az 1944–1945-ben megbukott rendszerrel. A felkelők és növekvő számú támogatóik el akarták söpörni a pártidiktatúrát, és vissza akarták szerezni a nemzeti függetlenséget, de kevés figyelmet fordítottak a „reálpolitikára”.

A két válasz közé ékelt dilemma a „mi lett volna, ha...?” kérdést idézi fel, amit a történészek mint a tudományuktól idegen felvetést szoktak elutasítani. Lett volna Magyarországon 1956-ban rendszerváltozás, ha a Szovjetunió nem veri le a felkelést, a szabadságharcot? Akadnak közeli analógiák, ismerjük a történelem logikáját,

¹³ Erről a folyamatról átfogó képet nyújt Ständeisky Éva: *Népuralom ötvenhatban*. Kalligram Könyvkiadó, Budapest, 2010.

a 20. századi magyar történelem ismétlődő rendszerváltásainak menetrendjét. Ezek nem zárják ki, hogy az események a parlamentáris demokrácia és a kapitalizmus irányában fejlődtek volna. Az is kétségtelen azonban, hogy a felkelés spontán és tudatos politikai szereplői közül nem akadt egy sem, aki a teljes rendszerváltozás szükségességét hangoztatta volna.¹⁴ Ez pedig nem feltételezés, hanem tény.

Az elsőként adott magyarázat arra a kérdésre, hogy miért maradt szocialista kereteken belül a felkelés és szabadságharc, az idő gyorsasága volt. Ez a magyarázat azonban kiegészítésre szorul. Kétségtelen ugyanis, hogy a tüntetés és a felkelés kitörése előtt a szocializmus sztálinizmustól történő megtisztítása volt a politikai és szellemi közélet megújulást követelő tényezőinek célja. Erre persze lehet azt mondani, hogy a diktatúra, az egypártrendszer, a marxista-leninista államvallás uralmának keretei között minden ellenállásnak szocialista formában kellett megmutatkoznia. Ez igaz. Nem felejtendő tény azonban, hogy a felkelés győzelme után, a viszonylagos nyugalom néhány napján arra figyelmeztettek egyes, az ötvenes években hallgatásra kényszerülő nem kommunista értelmiségiek: nem szabad a fürdővízzel a gyereket is kiönteni – a szocialista vívmányokat meg kell őrizni.¹⁵

Még egy megjegyzés kívánczik ehhez a témához. Nem önmagukban az események váratlansága és robbanásszerű gyorsasága volt az, ami a felkelés eszmei-társadalmi jellegének meghatározását leegyszerűsíti, amennyiben a szocializmus demokratizálását, reformját és a nemzeti függetlenség kivívását tekinti elsődleges, a felkelésben és szabadságharcban formát öltött tartalomnak. Nem elég annyit állítani, hogy nem adatott idő és tér az ettől eltérő célokat valló erőknél önmaguk, politikai arculatuk önálló megjelenítéséhez. Nem elég azt a valószerű feltételezést megtenni, miszerint taktikailag sem lett volna célszerű a nemzeti egységet megbontó programmal túl korán jelentkezniük mindazoknak, akik rendszerváltozást akartak. Akadt egy mozzanat, amely egymáshoz szorította a demokratikus szocializmusért tüntetőket, a felkelés résztvevőit, a harmadik utat keresőket, a klasszikus parlamentáris demokrácia, a szabadságjogok teljességének eljövételében reménykedőket. Ez a mozzanat a szovjet csapatok azonnali beavatkozása a belpolitikai válságba. A szovjet csapatok megjelenésének nyomán a nemzeti elem és a szabadságvágy a függetlenségért folytatott küzdelemben öltött testet, és úgy jelent meg, mint az összes többi népi követelés, az elérendő cél megvalósításának előfeltétele.

Az első, inkább elrettentést célzó szovjet beavatkozás napról napra szélesedő nemzeti összefogást teremtett. Olyan társadalmi támogatást kaptak a fegyveres felkelők, amelyre különben nem számíthattak volna. Ez segítette őket a szétesett pártállammal és a szovjet hadsereggel szembeni fegyveres sikerekhez.¹⁶ Így azután a felkelés eszmei mozzanata az erősödő antikommunizmus ellenére a szocialista eszmék,

¹⁴ Igaz ez az október végén újjáalakult pártok mindegyikére is, és igaz a különböző szervezetek röplapokon terjesztett követeléseire is. Lásd Vida István (szerk.): *1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok.* MTA Jelenkortörténeti Bizottság, Budapest, 1990. – Mindszenty József bíboros, hercegprímás sem fogalmazta meg egyértelműen november 3-i beszédében, hogy a kárpótláson túl a rendszer teljes megváltoztatását is akarná.

¹⁵ A legjobb példa Németh László: *Emelkedő nemzet. Irodalmi Újság*, 1956. november 2.

¹⁶ A felkelés katonai történetének legjobb összefoglalása: Horváth Miklós: *1956 hadikronikája.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

a demokrácia és a nemzeti függetlenség hármasságára épült. A három mozzanat pedig szoros egységet alkotott. Ez az egység kifejezést nyert a felkelés követeléseit elfogadó Nagy Imre kormányában, és annyira erős volt, hogy a második, most már elsőpró erejű szovjet beavatkozással szemben folytatott nemzeti szabadságharcban és a december elejéig rendkívül erős nemzeti ellenállásban sem bomlott fel, sőt. Ezt a küzdelmet az októberben megalakult, a jugoszláv öngazgatást és a korai szovjeteket idéző területi és üzemi munkástanácsok vezették.¹⁷

A KÖVETKEZMÉNYEK

A szabadságharcot a szovjet hadsereg leverte. Majd – némi út- és kompromisszumkeresés után – az új hatalom, a Kádár-kormány a terror és a megtorlás eszközeivel, a területi munkástanácsok és a nemzeti bizottságok megszüntetésével szétverte a nemzeti ellenállást. Mintegy 200 ezer ember a büntetéstől való félelmében, vagy a szabadság utáni vágytól hajtva, vagy a sztálini-rákosi-rendszer visszatértétől tartva, elhagyta az országot. Kemény, nehéz idők jöttek.

Bizonyos idő múlva azonban kiderült: a dolgok Magyarországon, de a világban sem ott folytatódtak, ahol 1956 októberének lengyel, magyar és egyiptomi eseményeivel megszakadtak. Ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy a kis magyar nemzet „csinálta” a 20. század második felének történelmét. Csupán arra utal, hogy a magyarországi felkelés nem maradt tanulságok nélkül. Még azokra is hatást gyakorolt, akik harcoltak ellene. A magyar forradalom azokat is gondolkodásra készítette, akik rosszindulattal szemlélték a felkelés történéseit. Ebben az értelemben az 1956-os magyar felkelés veresége ellenére sem volt hiábavaló.

Erdemes ezért a magyar és a nemzetközi politikában kiváltott utóhatásokat áttekinteni, amelyek egy részét nem túlzás következménynek tekinteni. Hiszen több olyan esemény is történt Magyarországon, valamint az ideológia szférájában és a nemzetközi politikában, amely közvetlenül vagy közvetve 1956-hoz és a magyar felkeléshez köthető.

Magyarországon a látszat szerint semmi nem eredhetett 1956-ból. A Kádár János nevéhez kötött új kormány, az újjászervezett kommunista párt a maga legitimitását éppen a felkelés, a forradalom tagadására építette, arra, hogy ami 1956 őszen történt Magyarországon, az ellenforradalom volt. A fegyveres harc és az ellenállás résztvevőit halálbüntetés és börtön várta. A felkelők követeléseit elfogadó és a szovjet agresszióval szemben védelmet kereső Nagy Imrét, aki deklarálta Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből, kinyilatkoztatta semlegességét és az ENSZ-hez fordult segítségért, kivégezték.

Az új magyar pártvezetés és Kádár János mégis – ha nem is mindig ugyanazzal a következetességgel – elhatárolta magát a Rákosi-rendszertől. Sem a személyi

¹⁷ Élükön a Nagybudapesti Központi Munkástanács állt. Üléseinek jegyzőkönyveiből a válogatást I. *Társadalmi Szemle*, 1991/8–9.

diktatúra, sem a személyi kultusz nem tért vissza. Megszűnt a magánélet átpolitizálása. A megtorlások lezárulása és a mezőgazdaság kollektivizálása, a szövetkezeti-nagyüzemi átszervezés után megszűnt a lakosság politikai zaklatása. Az életszínvonal emelése főszabállyá vált a gazdaság- és társadalompolitikában. Mindez mögött természetesen ott munkált a belátás: a politikához meg kell nyerni a társadalmat, a hatalom birtoklása nem jogosít annak korlátlan használatára. Igaz, hogy a kommunista párt visszaretent a jugoszláv öngazgatási modelltől és a piaci orientációjú gazdasági reformtól, de egy évtizeddel később új, a terv és a piac összekapcsolására épülő gazdasági mechanizmust dolgozott ki. Jelentős változások történtek a kultúrpolitikában, a nyugati politikai gondolkodás kritikai vonulata és a kritikai művészet jelentős hatást gyakorolhatott a magyar szellemi életre. 1963-ban az 1956-os tevékenységükért elítéltek amnesztiában részesültek – az ekkor szabadultak egy másik Magyarországot, más viszonyokat találtak. Tapasztalniuk kellett, hogy 1956 egyfajta tudatos felejtés sorsára jutott. A hatalom nem akarta magát ünnepelni a felkelés leverése miatt, a társadalom nagyobbik része meg jobbnak látta nem megidézni a történeteket. 1956 megítélésének kérdése a nyolcvanas évek közepén a rendszer mélyülő válsága, az erősödő ellenzék, illetőleg a közelgő 30. évforduló miatt került vissza a közéletbe.

Bár felemás módon, de valamennyi megvalósult az 1956-ban megfogalmazott követelésekből. Magyarország ugyan nem lett független, de szuverenitásából annyit visszaszerzett, ami lehetővé tett bizonyos autonómiát. Nem valósult meg a többpártrendszer és a parlamentáris demokrácia, de bizonyos mértékű részvételre lehetőség nyílt a közügyekben, lett valamiféle szabadság a privát szférában. A reformok következtében teret kapott a vállalkozás, a piac. Létrejött az, amit magyar modellnek hívtak, amit a magyar társadalom többsége és a nemzetközi közvélemény a nyolcvanas évek végéig előnyösnek tartott és méltányolt. Végül, de nem utolsósorban az 1956 utáni magyar politikai vezetés a gazdasági válsághelyzetben sem keményített politikáján, nem védte erőszakkal uralmát tekintélyének megrendülésekor. Az MSZMP nem nyúlt a társadalmi-politikai feszültségek levezetése érdekében a nemzeti érzelmek felkorbácsolása eszközéhez, a nacionalizmushoz sem. Tette ezt 1956 tanulságaira tekintettel és saját természetének megfelelően. Nem hagyható említés nélkül, hogy az állampárt 1986-ban még ragaszkodott a legitimitását meghatározó értékeléshez, tehát ekkor is ellenforradalomnak minősítette 1956 őszeének eseményeit. 1989 elején azonban, az előző négy évtized kritikai értékelésének keretében, megváltoztatta saját korábbi minősítését, és nem ellenforradalomnak, hanem népfelkelésnek nevezte az '56-os történeteket.¹⁸

Lényegében ezzel egy időben Magyarországon újjászületett a többpártrendszer. Majd sor került a békés átmenetre, az állampárt és az ellenzék közötti egyezségeken alapuló békés rendszerváltásra. Mindebben nagy szerepet játszott a három évtized alatt végbement gazdasági, társadalmi átalakulás, az elhúzódó gazdasági válság, a hatalmas külső adósság, Magyarország kettős függésbe kerülése. Ott lebegett azon-

¹⁸ Az MSZMP Programbizottságán belül Berend T. Iván vezetésével működő Történelmi Albizottság tanulmánya *Négy évtized* címmel. *Társadalmi Szemle*, 1989, különszám.

ban a régi és az új politikai szereplők lelki szemei előtt 1956 tragédiája is. Sem a reformkommunisták, sem a demokratikus ellenzék, sem a népi-nemzeti irányzat hívei nem akarták provokálni a sorsot, és békés megoldásra törekedtek. Ezzel sikerhez juttatták a magyar nemzetet, és elősegítették a békés rendszerváltást egész Közép- és Kelet-Európában. Persze ehhez az kellett, hogy a Gorbacsov vezette Szovjetunió újraértékelje önmagát, számba vegye lehetőségeit, és lemondjon a térségben betöltött korábbi szerepéről.

A MAGYAR '56 NEMZETKÖZI KÖVETKEZMÉNYEI

Az 1956-os magyar felkelés és persze a szuezi válság megmutatta, hogy szilárdak a Jalta nevével jelzett, befolyási övezetekre osztott világ határai. Már az 1955-ös genfi csúcstalálkozó is jelezte, hogy továbbra is érvényes a Jaltában elfogadott elv: a győzteseknek joguk van a saját biztonsági igényeiket más államok rovására érvényesíteni. Ezt a jogot a másik fél nem vitathatja el. Sem az Egyesült Államok, sem a Szovjetunió nem törekedik arra, hogy ellenfele befolyási övezetét erőszakos fellépéssel szűkítse. Egyik nagyhatalom sem meri, akarja a másik fél rovására átírni a világ politikai térképét. 1956 világossá tette: a békés egymás mellett élés jelszava nem pusztán értékvallás, hanem kényszer, az adott haditechnika birtokában a szemben álló felek nem kockáztathatnak olyan konfliktust, amely világháborúhoz vezethet. Nagy tanulság volt 1956 abból a szempontból, hogy a „harmadik szereplők”, a kisebb népek, államok szereplővé válhatnak a nemzetközi politikában, lépéskényszerbe hozhatják patrónusaikat, súlyos kihívássá válhatnak számukra, és a kis országok belső válságai is képesek destabilizálni a nemzetközi életet.

A Szovjetunió vezetőinek, az előnyök számontartása mellett, 1956 után szembe kellett nézniük a kelet-közép-európai országok fölötti közvetlen irányítás, szuverenitásuk durva korlátozásának hátrányaival is. Az ezeket az országokat vezető kommunista pártok politikai nehézségei, a gazdasági problémák, a kialakuló válsághelyzetek mind a Szovjetunióra ütöttek vissza. A válság rontotta Moszkva megítélését, és rá hárultak a válságkezelés, katonai, politikai, gazdasági terhei is.

Nem véletlen, hogy 1957 novemberében a kommunista és munkáspártok tanácskozásán elfogadták a szocializmus általános törvényszerűségeiről és a nemzeti sajátosságokról szóló tételt. Ez lett az a keret ezután, amelyben az egyes országok kommunista pártjai mozoghattak. A tézis módot adott az eredeti szovjet modelltől történő kisebb-nagyobb elmozdulásra, a nemzeti érdekek korábbinál hatékonyabb érvényesítésére a szocialista államok szövetségi rendszerén belül. Nem kétséges, hogy 1956 után kiegyenlítettebb lett a kisebb szocialista országok és a Szovjetunió közötti viszony. Még akkor is igaz ez, ha az SZKP megfogalmazta: a szocialista országok együtt fognak lépni a kommunizmus előszobájába. 1967 végéig a Szovjetunió beérte a felügyelettel, akadt, ahonnan kivonta csapatait (Románia). Teret engedett a gazdasági reformok előkészítésének (például Csehszlovákiában, Magyarországon). A változásra, visszalépésre 1968-ban és az 1970-es lengyel válság után

került sor. Azonban még a hetvenes évek elején-közepén sem álltak vissza a korai ötvenes évekre jellemző állapotok.

Külön fejezetet képez a desztalinizáció folyamata a térségben. Kétségtelen tény, hogy 1957 nyara után, amikor Hruscsov végleg leszámolt saját ellenzékével, a Szovjetunióban folytatódott a szellemi, politikai enyhülés. Ebben a folyamatban a '60-as évek elején Lengyelország, Magyarország járt elől, de kisebb-nagyobb mértékben érintve volt a többi európai szocialista ország is – Albánia kivételével. Jól kitapintható volt az átalakulás a szellemi szférában, az ideológiában, a tudományban és a művészetben is. Az, amit olvadásnak, marxista reneszánszsnak, új hullámnak hívtak, egyszerre tanúskodik a sztálini múlttal való szembenézésről és az erősödő önkifejezési igényről, a szabadság utáni vágyról. Nem állítható, hogy mindez kizárólag vagy akár elsősorban a magyarországi események feldolgozásának a következménye. Az azonban vitathatatlan, hogy a térség desztalinizációs folyamatában – a maga természetével és tanulságaival – jelentős szerepet játszott a magyar felkelés.

A magyar '56 nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államok felülvizsgálja a feltartóztatás és a felszabadítás jelszava köré épülő korábbi külpolitikai stratégiáját.¹⁹ Az 1960 utáni időszakban fokról fokra került előtérbe az amerikai külpolitikában egy realista irányvonal, amely a kelet-európai államokat valóságos érdekekkel rendelkező entitásnak tekintette, és nemzeti létezésükre, nemzeti érdekeikre tekintettel határozta meg a külpolitikai célokat.

★

Több évtized távlatából 1956 a maga hősiességével, széles népi egységével és összefogásával, a nemzeti ellenállással többet jelent egy szabadságra vágyó nép felkelésénél. A felkelés és a szabadságharc megmutatta egy kis nép erejét, lelkialkatát és mozgatórugóit. A bukás azonban jelezte e kis nép erejének végességét, lehetőségeinek korlátait. E korlátok nagymértékben a kor nemzetközi viszonyaiból, a nagyhatalmak érvényes külpolitikai doktrínájából fakadtak, de 1956 mondanivalója rávilágított a társadalmi és nemzeti önrendelkezés jelentőségére is. Az abban a korban érvényesülő nagyhatalmi érdek- és szempontrendszer szemben állt az önrendelkezés igényével. A világ államai, gazdaságai, társadalmi, kulturái az elmúlt évtizedekben még szorosabb kapcsolatba, érintkezésbe kerültek egymással. A globalizációban jelen van az egyes nagyhatalmak, a nemzetközi vállalatbirodalmak érdek- és szempontrendszere, az egyre teljesebb kölcsönös függés, az egyetemes érintkezés. Ezzel együtt azonban hat a szabadság, a humánus, a kultúra és az emberi közösség utáni identitásigény is, amelyek képessé teszik az embert a múlt, a jelen és a jövő

¹⁹ Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996; Eric Hobsbawm: *A szélsőségek kora.* Pannonica Kiadó, Budapest, 1998, 217–221.

összekapcsolására. 1956 azért fontos ma is, mert kifejezte az emberi, társadalmi, nemzeti szabadságvágyat, önrendelkezési igényt. De többet is tett ennél, amikor a felkelésben felszabaduló energia megmutatta, hogy az emberi léptékű, politikai és kulturális, a történelmen, a sorsvállaláson alapuló közösség: a nemzet nem kiiktatható az emberi-társadalmi viszonyok rendszeréből.

Kádár János és a nemzet (1956. november)

Háborús idők kivételével kevés olyan tiszta pillanata van a történelemnek, amikor egy társadalom elementáris erővel tudja nemzetként megjeleníteni magát: kifelé a világ felé és befelé, amikor a lakosság döntő többsége előbbre tartja a nemzeti összetartozást azoknál a gazdasági, szociális, kulturális különbségeknél, ellentéteknél, amelyek tagolják és strukturálják viszonyait. 1956 októbere és novembere kétségtenül ilyen időszak volt a magyar történelemben. Még azok is, akik csak a hatalmat féltették, és ezért ellenforradalomnak tekintették a felkelést, de Gerőék álláspontjával sem azonosultak, tisztában voltak azzal, hogy az elégedetlenség politikai robbanásként való jelentkezésében a morális, a belpolitikai motívumok mellett komoly szerepet játszott a szuverenitás hiánya, a nemzeti érzések megsértése, a hagyományok lebecsülése.

Bár kétségtelen, hogy önmagában a „hazafiság érzete” csak az egyik, bár fontos tényezője lett volna a demokratizálódásért kibontakozó népmozgalomnak. A szovjet csapatok első beavatkozása az események menetébe azonban azt eredményezte, hogy a demonstráció, a felkelés visszavonhatatlanul összefonódott a nemzeti szabadságharc mozzanatával. Maga Kádár János is kifejtette a Budapestre érkező Mikojának és Szuszlovnak:

„Az a benyomásom, ha így megy tovább, ez az ellentmondás megöl bennünket, minden bevetett szovjet egységgel erősebbek leszünk katonailag és gyengébbek leszünk politikailag, és azt is megmondtam, hogy napokon belül az egész felkelés átalakul nemzeti háborúvá a Szovjetunió ellen...”¹

Kádár olyan pillanatban került a kommunista párt élére, amikor az tekintélyét veszítette, és amelytől saját tagságának nagy része is elfordult. A párt új első embere nem tudott meghatározó befolyást gyakorolni a kormány, a pártvezetés politikájára az október 23. és november 4. közötti időszakban. Ennek magyarázata egyrészt a pozíció, a pártvezetői tisztség leértékelődése, másrészt saját álláspontjának kialakatlansága. Mindkét gyengeségének tudatában lehetett, ezért kiegyensúlyozásra törekedett, és ezekben a napokban mindinkább az éppen erősebb, akcióképe-

¹ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. november 11-i jegyzőkönyve. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*, I. Szerk.: Sipos Levente–Némethné Vágyi Karola. Intera Rt., Budapest, 1993.

sebb csoportnak adott igazat.² Nem alakított ki önálló platformot a „békítők” és a felkelést leverni akarók közötti vitában. Kádár később maga is önkritikával beszélt az ekkor tanúsított magatartásáról, de a fő felelősséget Nagy Imrére, illetve Donáth Ferencre és Losonczy Gézára hárította.

Nem kétséges, azért lett-lehetett Gerő Ernő utóda, mert már korábban szembefordult Rákosiék vonalával. Gyakorlatilag a XX. kongresszus platformjáról bírálta Gerőék 1956 nyarán és őszén tett ingadozó politikai lépéseit. Ekkor nagyon népszerű volt a párt középmezőnyében és apparátusában, és már nyár elején mint potenciális utódról beszéltek róla.³ Egyúttal azonban mint igazi pártember, aki mindig azt vallotta, hogy nem szabad pártügyeket a nyilvánosság elé tárni, vonakodva haladt együtt Nagy Imréekkel.

Ékes bizonyíték a kettősségre, a bizonytalanságra az MSZMP megalakulását bejelentő rádiónyilatkozat. Ebből általában csak azt a részt szokták idézni, amely a nép dicsőséges „felkeléséről” szól. Kevesebb figyelem fordult eddig a beszéd többi passzusa felé, így például arra, amely a nyílt ellenforradalom veszélyével foglalkozik. Kádár nem szólt az ENSZ-ről, a semlegességről, ezzel szemben óvta az ország népét, nehogy Korea tragikus sorsára jusson.⁴ Ez a figyelmeztetés azoknak a nem keveseknek szólt, akik reménykedtek a Nyugat segítségnyújtásában.

Kádár János támogatta az október 28-i határozatot az események ártértékeléséről, majd egyetértett a többpártrendszer bevezetésével. Ezzel egy időben viszont jó politikai érzékkel a maga számára nyitva hagyta a másik lehetőséget is. Persze a dolog meg is fordítható. Mégpedig úgy, hogy ez nem taktikai, hanem elvi állásfoglalás volt a részéről, és sokkal inkább nevezhető taktikának együtt szavazása a felkelőkkel ki- és megegyezést sürgető pártpolitikussal. Ez a magatartás a kommunista párt politikai és katonai vereségének felismeréséből fakadt. Még inkább következett azonban abból, hogy néhány napig úgy tűnt, úgy tűnhetett: a Szovjetunió beszünteti a katonai és politikai beavatkozást Magyarország életébe, mivel a szovjet csapatok elhagyták Budapestet. Október 30-án önkritikus hangvételű, nem csak a magyar eseményekhez kötődő kormánynyilatkozatot tettek közzé Moszkvában. Ebben a Szovjetunió új, egyenjogúságon alapuló Közép-Kelet-Európa-politikát hirdetett meg.

Ez a nap a Köztársaság téri partház ostroma is, amelyet tehetetlenül kellett túrníe, hiszen a hozzá talán legközelebb álló Mező Imre halálát úgy élte meg, hogy sem a kormány, sem az irányítása alatt álló fegyveres erő nem avatkozott közbe. Az események bonyolultságát és felgyorsulását mutatja, hogy a kétségeivel vívódó Kádárt a szovjet csapatok beáramlását jelző hírek nem térítik el, és megszavazza a kilépést a Varsói Szerződésből. Ő is rosszallását fejezi ki a történetek miatt a kabinet ülésére

² Lásd azokat az ezekben a napokban fennmaradt jegyzőkönyvtöredékeket, amelyeket Ságvári Ágnes segítségével Glatz Ferenc publikált a *História* 1989/4–5. számában.

³ Lásd erről pl. a *Hiányzó lapok 1956 történetéből*. Móra Kiadó, Budapest 1993.

⁴ *Népszabadság*, 1956. november 2. Az eltérésre technikai magyarázat is adható, hogy az MSZMP megalapításáról szóló nyilatkozat előző nap (október 31-én) készült, és (november 1-jén) reggel rögzítették hangszalagra. A technikai ok nem világítja meg, hogy miért nem sugározták napközben, és miért nem változtattak a szövegen. Tudjuk, hogy az új pártot megalapító testületben szavaztak a kérdéstről.

meghívott Andropovnak.⁵ Majd néhány (talán 2-3) óra elteltével kilép az Országház épületéből, és Münnich Ferencsel a szovjet követségre távozik.

Másnap reggel Moszkvába repül. Tudja-e ekkor, hogy nem az ország, hanem a „nemzet határait” hagyja el? Ma még nem állnak rendelkezésre hiteles források arról, hogy mi történt a Nagy Imre-kormány államminiszterével (Moszkvába érkezve még annak tartotta magát) november 2. délelőttől november 3. délutánig.⁶ Sokkal több az információk a szovjet vezetés politikai cselekedeteiről attól kezdve, hogy október 31-én döntést hoztak az intervencióról, arról, hogy úgymond nem nézik tovább kívüllállóként a magyarországi történeteket.⁷ Nem tudjuk tehát, hogy milyen gondolatokkal küzdött Kádár, kellett-e győzködni őt a szerepvállalásról. Tudatában volt-e annak, hogy ha nem a nép akaratából válik az ország vezetőjévé, hanem egy nagyhatalom és szövetségeseinek képviselői jelölik ki, akkor szembekerül a nemzettel? Igaz, nem nagyon lehettek kétségei.

Akkor mégis miben bízott? Először is döntése nem alapult semmiféle bizalmon, mert amikor november 3-án behívták az SZKP Elnökségének ülésére, teljesen biztos lehetett abban, hogy a szovjet beavatkozás „vele vagy nélküle”, de mindenképpen megtörténik. Sőt már másnap hajnalban megindulnak a katonák. Azzal tisztában kellett lennie, hogy a szovjet vezetők bizalmatlanok lehetnek vele szemben – ezt kiérdekelte az előző napokban tanúsított magatartásával vagy előéletével, de talán érezhette az 1956 nyarán velük folytatott beszélgetéseiben is. Arról viszont valószínűleg csak később szerzett tudomást, hogy Molotov élesen tiltakozott miniszterelnöki kinevezése ellen.⁸

Mindenesetre azon a napon, abban a helyzetben nem sok idő volt a mérlegelésre, kérések előterjesztésére és garanciák biztosítására, a korábbi vétkek felhánytorgatására. Tán előhozta a magyar nemzeti sérelmeket és az egyenjogúság, függetlenség, szuverenitás ügyét – persze a maga felfogásában. Erre utal a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívása a magyar néphez. A nyilatkozatban a felkelőkről mint hazafiakról esik szó, akik azért „emelték fel szavukat, hogy Magyarország erősödjön és virágozzon, hogy szabad, szuverén állam legyen, amely barátságot tart fenn a többi szocialista országgal...”. Az új kormányprogram pedig „nemzeti függetlenségünk és országaink szuverenitásának...” biztosításának követelményével kezdődött. Emellett a szocialista országok között a teljes egyenjogúságon, a be nem

⁵ *Hiányzó lapok 1956 történetéből*, i. m. 127–128.

⁶ Hruscsov visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Kádár Moszkvában még Nagy Imre kormánya tagjának tekintette magát. *Voproszi isztorii* 1994/5. A folyóiratban közölt szöveg több ponton különbözik és több információt tartalmaz, mint az angol nyelvű könyv, amely André Deutsch kiadásában jelent meg (London, 1971). A moszkvai tartózkodással kapcsolatban néha egy-egy utalás elhangzott Kádártól. Utolsó interjújában például arról beszélt, hogy nemcsak a szovjet, hanem a többi szocialista ország vezetőjével is tárgyalt 1956. november 2-án és 3-án. *Végakarat*. Tabu, Budapest, 1989, 134. Ezekről a napokról lásd még Varga László a moszkvai tárgyalásokról készített jegyzeteivel foglalkozó írását a *Magyar Hírlap* 1992. október 22-i számában.

⁷ Lásd e tárgyban *A Jelen-dosszié* című kötetet a Századvég Kiadó és az '56-os Intézet gondozásában, Budapest, 1992, és a sokat hivatkozott *Véljko Mitunović: Tito követe voltam* című kötetet (Intera Rt., 1990). Ehhez illeszkednek Hruscsov visszaemlékezései, amelyek összecsengenek a dokumentumokkal és az e témában publikált memoárokkal.

⁸ Lásd Hruscsov visszaemlékezéseit: *A magyar szomszéd. Voproszi isztorii*, 1994/5.

avatkozáson alapuló, kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatokon nyugvó viszonyok megteremtését tűzte ki célul.

A szovjet vezetők készséget mutattak engedményekre. Kádár – a forrásokból kikövetkeztethetően – szovjet–jugoszláv biztosítékot kapott Nagy Imrének és híveinek lemondatására és eltávolítására a kormányból, és kétségtelen, hogy gazdasági segítség ígéretével indult vissza Magyarországra. Végül pedig feltehető, hogy a szovjet vezetés igyekezett teret hagyni számára a belpolitikában, mivel hatalmi érdekeinek biztosítására helyezte a hangsúlyt, és nem kívánt mindenbe beavatkozni Magyarországon. Már csak azért sem, mert a szovjet vezetők többsége sem hitt ekkor a katonai eszközök mindenhatóságában.⁹ Nem tudható, hogy nem született-e az említetteknel többről megállapodás Hruscsov és Kádár között, például Rákosiékról, az ő távol tartásukról a magyar közélettől, vagy erről az új MSZMP-vezetőség saját kezdeményezés alapján döntött.

Kádár drámai körülmények közötti feladatvállalásában, motivációi között ott kellett lennie a nemzeti sérelmek orvoslásának, a nemzeti érdekek képviselésének. Erről utolsó interjújában így beszélt:

„Mi azt tettük, amit lelkiismeretünk diktált. Valakinek vállalnia kellett a felelősséget. Én akkor is úgy véltem, és ma is úgy gondolom, hogy a magyar nép érdekében cselekedtünk... Azt tettük, amit helyünkben igen sok becsületes magyar ember tett volna, ha válaszünt elé állították volna az események.”¹⁰

Kádár úgy vélte: megtapasztalta, mi lett az eredménye annak, hogy Nagy Imre olyan messzire ment a túlerővel szembeni fellépésében, és kielégítette a nemzeti követeléseket, gyakorolta a szuverenitást, függetlenítette a nemzetet, vállalta a konfrontációt a nagyhatalmi érdekekkel. S mi a következmény? Újabb szovjet beavatkozás. Kádár el kellett hogy gondolkozzon: Nagy Imre engedett a nemzetnek, és ezzel többet vállalt annál, mint amit teljesíthetett. Nem szabad tehát megengedni olyan helyzet kialakulását, ahol érzelmek, indulatok határozzák meg a politikai döntéseket.¹¹

Az új kormány felhívásában végül is alkut kínált a magyar népnek: ha helyreáll a rend és nyugalom lesz, akkor tárgyalásokat kezd a szovjet csapatok kivonásáról. A november 4. és 22. közötti időszak az útkeresés és a megegyezési kísérletek jegyében telt el. A Kádár köré tömörült vezetők (Apró Antal, Aczél György, Köböl József stb.) közül többen úgy látták, hogy határt kell szabni az erőszak alkalmazásának, a felkelés jogos követeléseit elismerve az egyensúlyozás hozhat megoldást.¹² Kádár és

⁹ A szovjet magatartás később változott, mert az új kormány nem tudott előrelépni a helyzet konszolidálásában a nemzeti ellenállás ereje miatt. Emellett azonban úgy látták, a modellkeresés Jugoszlávia felé sodorja Magyarországot. Ekkor Hruscsovék fokozták a nyomást a magyar vezetőkre a keményebb (hatékonyabb) fellépés érdekében, és szakadékokat vontak Magyarország és Jugoszlávia közé. Alkalmat adott erre a Nagy Imre-csoport jelenléte a jugoszláv nagykövetségen, majd eltávolítása onnan.

¹⁰ Kádár János: *Végakarat*, i. m. 134.

¹¹ Igen érdekes, hogy Mao Ce-tung 1957 tavaszán a népen belüli ellentmondásokról szóló előadásában a magyar események értékelésekor arról beszélt, hogy a magyar nép elkövette azt a hibát, hogy erőszakot alkalmazott a hatalommal szemben. Lásd: Mao Ce-tung: *Művei* 5. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, [1978], 380.

¹² Erről tanúskodnak a novemberi IKB- és ideiglenes intézőbizottsági jegyzőkönyvek.

vezetőtársai tisztában voltak azzal, hogy a nemzet és a megszállók közé szorultak. Ebből a helyzetből úgy próbáltak kitörni, hogy időt nyertek a szovjet vezetéstől, és a felkelés programjával több-kevesebb azonosságot vállalva igyekeztek semlegesíteni Nagy Imrét és híveit, meggyőzni a munkástanácsokat, az egykori koalíciós pártok képviselőit, a közvéleményt.¹³ Kádár első rádióbeszédében megismételte az egy héttel korábban tett ígéretet, hogy a rend helyreállta után kezdeményezi a szovjet csapatok kivonását.¹⁴

Az új kormány és az új pártvezetőség a szovjetekkel ezekben a napokban folytatott tárgyalásokon napirenden, sőt középpontban tartotta a nemzeti kérdést. Erről már az első ideiglenes vezetőtestületek ülésein sok szó esett. Az ügy legharcosabb képviselője Fehér Lajos volt. Az 1956. november 11-i központi bizottsági ülésen elfogadták a javaslatát, és kezdeményezték a szocialista országok vezetőinek tanácskozását a Szovjetunió és ezen országok viszonyáról.¹⁵ A magyar vezetőket az is keményebb fellépésre ösztönözte, hogy tíz nap telt el, és a felkelés katonai leverésén túl semmilyen elmozdulás nem történt (sem Nagy Imréék, sem a politikai szövetségesek, sem a tömeghangulat megfordításának ügyében, sem a pártszervezésben). Érezték azt is, hogy a „megbékélés”, a kibontakozás elmaradása miatt növekvő türelmetlenség tapasztalható a szovjet vezetők körében. Ekkor Kádár újabb engedelmeket tett: leült tárgyalni a Nagybudapesti Munkástanáccsal, az üzemi munkástanácsokat törvényesítették stb. Ebben a helyzetben Kádár és Münnich felléptek az Ukrajnába hurcolt foglyok hazahozatala érdekében (november 14.).¹⁶

A megegyezési törekvés nem került el a tárgyilagos külföldi elemzők figyelmét sem. A *Le Monde* beszámolója a magyar helyzetről Kádár kompromisszumkereséséről tudósítanak. Észrevették azt is, hogy a Tito pulai beszéde kapcsán kirobbant szovjet–jugoszláv vitában a *Népszabadság* semleges maradt. Információjuk volt arról is, hogy az új kormány utat keres neves nem kommunista közéleti személyiségekhez.¹⁷

November 16-án nagy fontosságú megbeszélésre került sor a holtpontról történő elmozdulás érdekében ideküldött Malenkov, Szuszlov, Arisztov és az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának tagjai között. A szovjet vezetők azért érkeztek, hogy meggyőzzék magyar társaikat a kemény fellépés szükségességéről az „ellenforradalommal” szemben. Malenkov ebben a szellemben nyitotta meg a tanácskozást. Kádár viszont a programadás szükségességéről beszélt, amelyben megfelelő helyet kell kapnia a nemzeti kérdésnek. Szerinte a nép számára nem kielégítő az elvont ígéret a függetlenségről és a szuverenitásról. A tömegek garanciákat akarnak kapni arra, hogy a hibák nem ismétlődnek meg. Ez pedig az október 30-i szovjet kormánynyilatkozat továbbfejlesztésével és konkretizálásával érhető el. Kádár még ennél is tovább ment: a magyar feltételeknek megfelelő szocialista programról szólt:

¹³ Az angol megfigyelők szerint az új miniszterelnöknek nem sikerülhet kiegyeznie a néppel, de azt feltételezték, hogy Nagy Imrével vagy csoportjával meg lehet állapodni. Lásd a *The Hungarian Revolution of 1956. A Collection of Documents from British Foreign Office*. Ed. Eva Haraszti. Asta Press, 1995.

¹⁴ *Népszabadság*, 1956. november 12. Lásd *Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*, I. 51. o.

¹⁵ Uo.

¹⁶ *Hiányzó lapok 1956 történetéből*, i. m. 152–153.

¹⁷ *Le Monde*, 1956. november 16., 23. és 24.

„A fő kérdés most az, hogy kidolgozhassuk a szocialista építés olyan formáit, amelyek a Szovjetunióban nem léteznek, és amelyek megfelelnek a magyar sajátosságoknak. Ezek az új, a Szovjetunióhoz hasonló különleges formák segítenek abban, hogy a magunk oldalára állítsuk az ország valamennyi haladó erejét.”¹⁸

A törekvés a sajátos formák keresésére aggodalommal töltötte el Malenkovét. Hazaküldött jelentésükben meg is jegyezték: a magyar vezetők véleménye erősen összecseng Tito pulai beszédével. Nem zárták ki a „testvérpártok” összehívását, de a maguk részéről a reakció elleni harcra és a párt minél hamarabbi újjászervezésére helyezték a hangsúlyt. Az utóbbit úgy tartották végrehajthatónak, ha a pártvezetés megszólítja a régi kádereket, esélyt ad nekik a Rákosi alatt elkövetett hibák kijavítására.

Ahhoz, hogy Kádárék erre az útra lépjenek, elszánják magukat az ellentámadásra, a leszámolásra, még kellett valaminek történnie, ami meggyőzi őket arról, hogy nincs mód a kompromisszumos politika érvényesítésére, és hogy ez a vezető garnitúra felvállalja a szembefordulást a nemzettel. Ebbe az irányba lökte őket, hogy még Nagy Imrét és közeli híveit sem tudták, a jugoszláv vezetés révén sem, lojális magatartásra rávenni. A „nemzeti” megbékítési politika november 22-ével kudarcot vallott. Mégpedig többek között azért, mert Kádár talán első – súlyos erkölcsi problémákkal terhes – politikai sikere: Nagy Imréék eltávolítása a jugoszláv követségről hatalmas felháborodást váltott ki, és új energiát adott a nemzeti ellenállásnak, nyomában valóságos kettős hatalom jött létre az országban.

Belül elfogyott a mozgástér. Elfogyott kívül is. Ennek egyik első jele volt a szovjet–lengyel tárgyalásokról kiadott közös közlemény, amelyben a két delegáció reményét fejezte ki, hogy a magyar népnek lesz elég ereje megvédeni a népi demokratikus rend vívmányait. Hruscsov pedig a lengyel követség fogadásán arról a „mély meggyőződéséről” beszélt, hogy a magyar munkásosztály véglegesen szét fogja zúzni az ellenforradalmat.¹⁹ Második jele a román pártvezető, Gheorghiu-Dej KB-ülésen elhangzott felszólalása volt. A Kremlből pedig Hruscsov élesen bírálta Malenkovot: miért engedi, hogy a magyar újságok forradalomról irjanak. Majd maga is sebtében Budapestre utazott [a dátumot még nem ismerjük], hogy rávegye a magyar vezetőket arra, hagyják a dialektikus értelmezést, és csak ellenforradalomról beszéljenek.²⁰ Nagy Imre deportálása kiélezte a szovjet–jugoszláv viszonyt is. Mondhatni, jól jött a magyar tájékozási kísérletektől zavarba jött SZKP-vezetésnek. Elejét vehette a „délsláv” eszkalációnak Kelet-Európában ideológiai, vagyis modell-, illetve nemzeti-nemzetközi hatalmi értelemben egyaránt.

Nem volt értelme tovább ragaszkodni az egyensúlyozó politikához: az eredmények hiánya, kívülről és belülről egyaránt, bukással fenyegette a Kádár-kormányt. Nem teljesíthette az alapvető nemzeti követeléseket, a szovjet csapatok ki-

¹⁸ Malenkov, Szuszlov, Arisztov jelentését lásd a *Hiányzó lapok 1956 történetéből*, i. m. 171–172. Magyar részről fennmaradtak Kiss Károlynak a megbeszélésen készített jegyzetei, s ezek összecsengenek a szovjetek összegzésével (PIL 905. f. 3. ó. e.).

¹⁹ *Pravda*, 1956. november 19. A közös közlemény érdekessége, hogy támogatták az új kormány elhatárolódását Rákosiéktól.

²⁰ Hruscsov visszaemlékezései. *Voproszi isztorii*, 1994/5.

vonását, Nagy Imre visszahozatalát, szabad választások kiírását, melyekhez képest a Kossuth-címer vagy március 15. ünnepnappá nyilvánítása átlátszó manővernek bizonyult. Két lehetőség maradt: lemondani, vagy vállalva a súlyos következményeket, ellentámadásba lendülni, és megfosztani vezetőitől a nemzeti ellenállást. Ennek első lépése Nagy Imréék deportálása volt, ezután újabb hatalmas tiltakozási hullám kezdődött. Általános politikai sztrájk bontakozott ki, ami persze várható volt. A Budapesten tartózkodó szovjet vezetők óriási nyomás alatt tartották Kádárt, nehogy meghátráljon.²¹

A miniszterelnök november 26-án rádióbeszédben jelentette be: nem alkudozik tovább, a rendet minden lehetséges eszközzel helyreállítja, szétzúzza az ellenforradalmat. Kádár elszánta magát, felhagy a békítő-időhúzó politikával, leveri a nemzeti ellenállást, tettehez az erőt abból a meggondolásból merítette, miszerint „a nemzetnek élnie kell”.²²

²¹ Malenkov, Szuszlov, Arisztov november 24-i jelentésükben arról számoltak be: „Nagy és a többiek Magyarországról történő eltávolítása pozitív hatást gyakorol az intézőbizottság többi tagjának hangulatára. Valamennyien határozottakká váltak...” Ez egyúttal azon tapasztalatukat, véleményüket is kifejezi, hogy korábban szovjet szempontból nem voltak azok.

²² *Népszabadság*, 1956. november 27.

III.

Kádár és a kádárizmus

A Kádár-korszak jellegzetességei

Lehet-e egy tanulmányban történelmi látásmóddal jellemezni a közelmúltat? Természetesen lehet, ha az már nem elsősorban meghaladott, megtagadott (vagyis politikai), hanem befejezett múlt. De érdemes-e? Nem fenyeget-e esetünkben az a veszély, hogy a jellegzetességek kiemelése, vagyis azoknak a vonásoknak a megragadása, összegzése, amelyek eltérővé, mássá tették a hatvanas évek magyar társadalmát az ötvenes évektől, a magyar politikát a korabeli kelet-európai standardtól, a már hosszú ideje létező közhelyek: gulyáskommunizmus, legvidámabb barakk stb. megismétléséhez vezet? Ráadásul az efféle különösség ábrázolása sem engedi meg, hogy közben kiessen a vizsgálódás keretéből az az általános igazság, illetve tény, hogy Magyarország a szovjet típusú államszocialista és a szovjet nagyhatalmi berendezkedésen belül volt és maradt ezekben az évtizedekben.¹ Ez az első megjegyzésünk, tehát az, hogy e két témakört a tanulmány mint ismertet nem tárgyalja.

További probléma lehet, hogy tálcán kínálja magát a lehetőség a rendszer és a kor kategóriájának szinonim használatára, egymásba olvasztására. Persze igaz, hogy e kettő egy és ugyanazon dolgot, a társadalmi szubsztanciát fejezi ki, de mégsem azonos egymással, és éppen a sajátosságok egymás mellé állítása – egymásutániságuk ellényegtelenítésével – lehet az a módszer, amely oda vezet, hogy az olvasó struktúraanalízist kap a címbe ígért folyamatlemezés helyett. Jelen tanulmányban pedig azt szeretnénk legalább jelzésszerűen megmutatni, hogy miként alakultak, fejlődtek a magyar társadalom viszonyai 1956 után, miként jött létre egy módosult rendszer, a magyar modell. A „negyedik dimenzió” itt nem teljesen folytonos időt jelent, hanem „sűrített időt”, összefüggésben azzal, hogy a politikának, a hatalomnak mikor és mennyire sikerült választ találnia a különböző időben és eltérő erővel jelentkező feszítő kihívásokra. Ettől bizonyos mértékig független kérdés, hogy a reformok, változások mennyiben alkotnak egészet, mennyiben változtatták meg Magyarországon magát az államszocialista rendszert. Erről ma inkább viták folynak, mint új szemléletű és forrásbázisú kutatások.

¹ Ezzel a témával részletesen foglalkozik Rainer M. János tanulmánya. In: *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések*. 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2002.

Abban szerencsére nincs vita, hogy az az időszak, amikor Kádár János neve fémjelezte a magyar politikát, külön korszakot jelent történelmünkben. Ez a harmadszázadnyi idő rendelkezik annyi jellegzetességgel, olyan tartalommal, amelynek illik meglelnie ahhoz, hogy ennyi évet egy korszaknak tekintsünk, illetve nevezzünk. Bár ne feledjük: ennyi idő a hatalomban már önmagában is elégséges ahhoz, hogy valaki valamely korszak névadója lehessen. A kérdés csupán az: a kutató enged-e a népszerűsítés és az „eladhatóság” igényének, félretolja-e az elemzés eszközeit, és a könnyű, egyszerű megoldást választja, vagyis a hosszú előtérben töltött időt elégséges kritériumnak tekinti-e az időszak elnevezéséhez.

Esetünkben ez a módszer nem alkalmazható, hiszen többet igényel a vállalt feladat, tudniillik a főbb jellegzetességek időbeni értelmezése, mégpedig annak bizonyítását vagy cáfolatát, hogy vajon a magyar társadalomnak és politikának voltak-e a korábbi önmagától és a térség más kényszerközösségben élő nemzeteitől lényegesen különböző vonásai vagy sem. Életritmusa teljesen hasonlóan alakult-e, mint a többi kelet-közép- és kelet-európai szocialista országé, vagy tempója, mozgásiránya megkülönböztethetően eltért azokétól?

Kezdeként mindenesetre az megállapítható: az 1956 utáni több mint három évtized valódi korszak a magyar történelemben. (Van egy válsággal induló nyitánya és egy válságba torkolló fináléja.) A két végpontot egy hosszú másfél-két évtizedes gazdasági fellendülés és egy majdnem hasonlóan hosszú időt felölelő, előbb lapangó, majd egyre nyitabban jelentkező gazdasági krízis íveli át.² A „többlétidő”, az ide is, oda is tartozó fél évtized, csaknem az 1974–1978-as periódus, ellentmondásos jellegéből ered. Ekkor a magyar gazdaság még gyorsan növekszik, de közben egyre láthatóbbakká válnak a hiányosságai, strukturális bajai, amit csak tetéz a lassú reagálás a világ gazdaságban végbement fordulatra.³ Szemben a kezdettel, a korszak végén jelentkező gazdasági, társadalmi és szellemi-ideológiai válság nem ölt radikális, kemény politikai formát, nem csúcsosodik ki felkelésben. Ehelyett a strukturális válság megoldásához szükséges források és eszközök hiánya, az ideológiába vetett hit elvesztése önfeladásra kényszeríti a kommunista pártot: a rendszerváltáshoz így békés átmenet vezet.

Nemcsak gazdasági vagy politikai, de önálló társadalomtörténeti olvasata is van ennek a korszaknak. Nem kétséges, hogy az '56 utáni másfél évtized alapvető fordulatot hozott a magyar parasztság életében, gyökeresen felforgatva azokat a viszonyokat, amelyek között korábban élt. Ezen túl a modernizáció és a hatalmi stabilitást változó körülmények között is őrizni törekvő politika szükségletei újjáformálták az egész társadalmat.

² Lásd erről bővebben az „egyidejű” elemzéseket Lengyel László: *Végkifejlet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989*, vagy Földes György: *Hatalom és mozgalom 1956–1989. Reform–Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989*.

³ Ezzel sokat foglalkozott a reform-közgazdaságtan a hetvenes évek végén. A gazdaságtörténetészek közül először Berend T. Iván írt behatóbban e problémakörrel: a *Válság és megújulás* című konferencián tartott előadást a témában. (Megjelent: Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982.) A növekedési ütem fenntartása fokozódó fizetésimérleg-hiányt eredményezett, amit külső hitelek felvételével igyekezett ellensúlyozni az ország vezetése. Lásd a témáról részletesen *Az eladósodás politikatörténete* című munkámat (Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1995).

A Kádár-korszak válságtól válságig tartó íve azonban leginkább a városi, ipari-városi munkásság gazdasági-társadalmi szerepének alakulásán figyelhető meg. E társadalmi osztály egy részének csatlakozása az 1956-os felkeléshez döntő jelentőségű volt annak sikerében. Majd a nemzeti ellenállás is a szovjet beavatkozással szemben tiltakozó munkástömegektől, sztrájkmozgalmától kapta erejét.⁴ Kádár előbb tárgyalásokkal, engedményekkel, a vállalati munkástanácsok törvényesítésével, jóléti ígéretekkel, az anyagi érdekeltség új alapokra helyezésének lebegtetésével igyekezett kivonni az ellenállás mögül a munkásságot. Majd a kudarc láttán éppen azzal érte el első sikereit, hogy erővel megtörte az ipari munkásság politikai sztrájkját, visszaszorította a gyárakba, az üzemekbe a munkástanácsokat, amelyek 1957 folyamán az üzemi-vállalati önállósággal együtt megszűntek mint a munkás-önigazgatási szervek. Egyidejűleg pártját a munkásság kizárólagos politikai érdekképviselőjeként igyekezett megjeleníteni. Ez nem ment könnyen, mert a munkások vonakodtak belépni az MSZMP-be. Mégis az állandó hivatkozás a vezetők munkásszármazására, a „tisza munkáspárt leszünk” propagandisztikus jelszava, a munkásörtség megszervezése és egyáltalán nem utolsósorban az ipari munkásság jóval több mint, 10 százalékos, a modern kori magyar történelemben példa nélküli reálbér-növekedése nem maradt, nem maradhatott hatástalan. Munkáskövetelések kielégítését szolgálta az is, hogy a korábbihoz képest csökkent a teljesítménybérezésben dolgozók aránya, bevezették a nyereségrészesedést, és újabb kampány indult az üzemi bürokrácia ellen; racionalizálással igyekeztek mérsékelni az „irodisták” számát.⁵ A politikai konszolidáció egyik alapja a párt, a hatalom és az ipari-városi munkásság közötti viszony rendezése lett. Ettől kezdve a kommunista párt vezetése megkülönböztetett figyelmet szentelt e társadalmi csoportnak, legitimitását részben az ő jólétéből eredeztette, a munkások nyugodt életkörülményeit és közérzetét a politikai stabilitás legfőbb kellékének, illetve előfeltételének tekintette.⁶

Igen jellemző a gazdasági és politikai megközelítés közötti eltérésre az a vita, amely Friss István, a párt vezető közgazdásza, gazdaságpolitikusa és Kádár között robbant ki az MSZMP IKB 1957. februári ülésén. Friss „növekvő aggodalommal és nyugtalansággal” olvasta az újabb életszínvonal-emelést célzó intézkedési tervet, mert szerinte a gazdaság állapota nem ad okot az optimizmusra és többletkiadásokkal járó szociális kötelezettségvállalásokra. Válaszában Kádár elismerte, hogy nem helyes a vágyakat a valósággal összecserelni, de politikai és gazdasági szempontból egyaránt elképzelhetetlennek nyilvánította a visszavételt az addig megadott és

⁴ Ezt a vonatkozást központi helyre állította *Magyarország, 1956* című könyvében Bill Lomax (Aura Kiadó, Budapest, 1989).

⁵ Az 1956–57-es gazdaságirányításról, az útkeresési törekvésekről lásd például Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–1965*. (Budapest, 1983); Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizede*. I. kötet (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985); illetve az „Iparirányítás és konszolidáció” című tanulmányomat *Az MSZMP negyedszázada 1957–1982* című kötetben. (Szerk.: Habuda Miklós–Urbán Károly, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982.)

⁶ Már 1958-ban komoly apparátussal külön felmérés készült a nagyüzemi munkásság helyzetéről. Ezt elemzi Habuda Miklós előadása *Az MSZMP negyedszázada* című konferencián (Budapest, 1982).

megígért életszínvonal-emelésből. Vállalhatatlannak nevezte, hogy a munkásosztály viselje a gazdaságpolitika hibáiból keletkező „szörnyű” terheket.⁷

Az ötvenes évek végén induló újabb iparosítási hullám kedvező környezetet biztosított e politika számára. A magyar gyáripár egészen a hetvenes évek végéig növekedett, sőt az évtized elején külön pozitív megkülönböztetésen alapuló program született a legnagyobb iparvállalatok védelmére és ezzel együtt a leghomogénebb munkásréteg helyzetének javítására. Az ipari munkásság munkaerőpiaci pozícióit, érdekérvényesítési lehetőségeit csaknem az egész időszakban felülértékelték. Amikor azonban a többi társadalmi csoporthoz képest megszerzett pozícióik a hetvenes évek elején kicsit is gyengülni látszottak, az iparági minisztériumok, szakszervezetek, nagyvállalati vezetők, valamint az érintett területi pártszervezetek és vezető politikusok sikeres támadást indítottak a reform ellen.

A megkülönböztetett bánásmód a nagyipari munkássággal fennmaradt a gazdasági reformhoz való visszatérés idején is. Bizonyíték erre a nyolcvanas évek elejének sajátos terméke, a vállalati munkaközösségek keretében végzett túlmunka. E forma egyrészt lehetőséget adott a munkásság egyes csoportjainak arra, hogy megvédhessék az összgazdasági teljesítménycsökkenés nyomán veszélybe került életszínvonalukat, másrészt lekötötte a munkásság energiáját, és ezzel kikapcsolta őket az egyre több feszültséggel feltöltődő közéletből. Fontos tény, hogy az MSZMP nem vállalta a válságba jutott gyáripár szerkezetének radikális átalakítását és az ezzel járó tömeges munkanélküliséget.⁸ A kádári politikai vezetés akkor is védte az ipari-városi munkásság és a gyáripár érdekeit, amikor a feltételek változása miatt azok helyzete megrendült. A vereség együtt érte őket.

A korszak nem Kádár-korként indult, hanem az idők folyamán lett belőle az. Visszamenőleg bizonyos mozzanatok átértékelődnek, vagyis az előbb csak taktikainak tűnő eltérések később, egy más tartalmú politikai gyakorlatba ágyazódva a korábbinál nagyobb jelentőségre tesznek szert. Így volt ez 1956 végén és 1957 elején is. A Kádár-kormány a legdurvább elnyomást alkalmazta ellenfeleivel szemben, de mégsem úgy, ahogyan ezt Rákosiék tettek. Elrettentés volt a cél, véres megtorlás az eszköz. E politika megvalósítása közben azonban nem törekedtek a barátból ellenséget gyártani. Ilyen jelenségek csak 1957 késő tavaszán mutatkoztak, akkor az októberi sokk után újraéledő, stabilizálódó politikai apparátusban és a helyi hatalomban jól kitapinthatókká váltak a keményedés jelei. Egyes személyek, csoportok kizsorítása a vezető posztokról a revizionizmus és a nehéz napokban mutatott gyengeség elítélésével járt, de ez a harc ritkán öltött konkrét jogi formát. Kétes érdem, de mégsem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a rendőri, ügyészi és bírói szervek az ún. szocialista törvényesség keretei között igyekeztek a megtorlást végrehajtani. Mindeközben az új hatalom számtalan gesztust tett a társadalom felé, amellyel jelezni kívánta: nem akarja visszahozni a régi időket. Az MSZMP vezetése tételesen is

⁷ *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*, II. kötet. Szerk. Némethné Vágyi Karola–Urbán Károly, Intera Rt., Budapest, 1993, 172–176., 211–212.

⁸ Elég végignézni az e tárgyban elhangzott politikai megnyilatkozásokat, határozatokat, amelyek tanúsítják: a vezetők tisztában voltak a változtatás kényszerével, de visszatartotta őket a határozott cselekvéstől a forrás- és tőkehiány, és a félelem a szociális és politikai következményektől.

elhatárolta magát mind elődjétől, mind a személyi kultusztól és Rákosiéktól. E művelet egyértelműségét nagyban megkérdőjelezte Nagy Imre felelősségének előtérbe állítása 1957 februárjában.

A megújítani szándékozott politikai arculat hitelesítéséhez idő kellett a diktatúra gyakorlása közepette, már csak azért is, mert az ideológiában az elkülönülés talán még nehezebb feladatnak bizonyult. Ott a marxizmus–leninizmus maradt érvényben, amelyet az akkor kötelező szabály szerint pusztán a sztálinizmus torzulásaitól kellett megtisztítani és a revizionizmustól megvédeni. Önálló megoldásokra inkább az kínált lehetőséget, hogy a hatalom megtartásán és a szövetségi hűség garantálásán túl a szovjetek a mihamarabbi konszolidáció érdekében eltűrték, elfogadták a szokásostól eltérő gyakorlati, az alapszerkezetet, a kommunista párt vezető szerepét nem megkérdőjelező megoldásokat. Helyesebben elfogadtak bizonyos újításokat, ha azok nem a jugoszláv példa átvételét jelentették. Az üzemi munkástanácsok fennmaradása és a piaci elemek erősítését célzó gazdasági reform éppen ezt jelezték volna, ezért 1957 tavaszán–nyarán lekerültek a napirendről. Az így keletkezett, nem túl tág, de az 1956 előttinél mégis jóval tágabb mozgásteret ideológiailag a kommunista pártok 1957. novemberi moszkvai értekezlete szentesítette a szocialista építés általános törvényszerűségeiről és a nemzeti sajátosságokról szóló tételével.

1956 novemberében az új kormány ígéretet tett a nemzeti sérelmek orvoslására. Állami ünnep lett március 15., új lett a címer stb., de a kemény, a népi ellenállás megtörését célzó politikát is a nemzetre hivatkozva hirdette meg Kádár.⁹ Később, már 1957 tavaszán az egyre intenzívebb balos ideológiai ellentámadás jegyében újabb kiigazításra került sor, a politikai vezetők egyre többet beszéltek a magyar–szovjet barátságról és a proletár internacionalizmus szerepéről a nemzeti függetlenség megvédésében.¹⁰

Új jelenség volt a magánélet átpolitizálásának megszüntetése, a mindennapi élet kivonása a közéletből, és függetlenítése az osztályharctól. Az életszínvonal-politika mellett e téren volt a leglátványosabb vagy inkább a tömegek számára legérezhetőbb a szakítás a Rákosi-korszakkal. Egyszerre szimbolizálta, tetőzte be ezt a jogi személyek, vállalatok, intézmények és „természetes” személyek, állampolgárok egymás közötti viszonyait, kapcsolatait szabályozó, az áru- és pénzviszonyokra jellemző jogelveket érvényesítő magyar polgári törvénykönyv, amely 1960-ban lépett hatályba, és a magyar jogalkotás kimagasló teljesítményének tekinthető.

Nem történt lényeges változás a politikai rendszerben, sőt helyreállt a párt, az állam és a társadalmi szervezetek eredeti hármassága. Belső kapcsolódásuk mégsem maradt a régi. Apróbb változtatásokra már kezdetben sor került. Közéjük sorolható a szakszervezetek korlátozott érdekképviselői szerepének, szervezeti autonómiájá-

⁹ A „nemzetnek élnie kell” – mondotta 1956. november 26-i rádióbeszédében. *Népszabadság*, 1956. november 27.

¹⁰ Marosán György a következőket mondotta az április 3-i operaházi ünnepi beszédében: „1956 októberé még jobban megtanított bennünket arra, hogy internacionalizmus nélkül, a szocialista táborral való összetartozás nélkül nincs hazafiság.” Lásd Marosán *A párt harca a tömegekért* című kötetében. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959, 63.

nak elfogadása, igaz, együtt a sztrájkjog elutasításával, ez pedig visszalépést jelentett az október–novemberi állapotokhoz képest.¹¹

Megkezdődött a párt és az állam szétválasztása. Az ezzel a kérdéssel foglalkozó párthatározatok elvileg lehetségesnek mondták, hogy pártönkívüliek is betölthetnek bármely állami tisztséget. Formai előrelépés, hogy a párttestületek döntései csak a párttagokra lettek kötelezőek; a részproblémákat az állami szervekre hagyták. E változások együtt és a gazdasági reformmal kiegészülve elérték azt a szintet, amelynek alapján megfogalmazható: Magyarországon inkább jellemző az államszocializmus politikai rendszerére és a Kádár-korszakra az állampárt hatalmi monopóliumokkal alátámasztott működése, mint a „klasszikus” sztálinizmus idején mindent irányítani és ellenőrizni akaró pártállam.¹²

Önálló téma az agrárkérdés. A korábbtól eltérő megközelítés komoly szerepet játszott a politikai konszolidáció sikerében. A begyűjtés eltörlése súlyos paraszti sérelmet orvosolt. Nyomában azonban nyitva maradt a nagyüzem–kisüzem problémája, és beillesztésük a tervgazdaságba, illetve az alulfoglalkoztatott és még mindig nagy létszámú agrárnépesség jövőjének ügye. A mezőgazdaság fejlődését szavatoló üzemi forma és a falusi társadalom életéselyeinek megteremtése évszázados adóssága volt a magyar modernizációnak. Ennyiben félrevezető az 1958 végén elhatározott szövetkeztetés főleg ideológiai okokra visszavezetni.¹³ Kétségtelen viszont, hogy az időpont kiválasztásában nagy szerepe volt a már említett moszkvai nyilatkozatnak a termelési eszközök többségi társadalmi tulajdonával kapcsolatos tétele. Ez volt az az év, amikor Kínában a „nagy ugrás” keretében kommunákba terelték a falusi lakosság százmillióit, és a kelet-európai országokban is napirendre tűzték a kollektivizálás befejezését. Magyarországon ekkor előbb egyfajta patthelyzet alakult ki: se ez, se az, sem a szövetkeztetések nem fejlődtek kielégítően, sem a magángazdaságok, amelyek féltek a jelentősebb beruházásoktól.¹⁴ Az MSZMP vezetésében a korábbi politikai aggodalmat a falu stabilitásának megbolygatása miatt fokozatosan háttérbe szorította az optimizmus. Ezt erősítette Hruscsov hatalmas tömeggyűlésekkel tarkított országjárása 1958 tavaszán. A parasztság is érezte, hogy valami készül, előbb–utóbb valaminek történnie kell. Nagy Imre kivégzése 1958 júniusában akarva, nem akarva azt is üzent a falu népének, hogy nincs már olyan ismert (kommunista) politikus az országban, aki védelmet nyújthatna számukra a nagyüzemistési törekvéssel szemben. Nagyrészt a beletörődéssel, kisebbrészt a hatékonyabb és kifinomultabb nyomásgyakorlással és kényszerítő gazdasági és politikai eszközök használatával magyarázható a mezőgazdaság gyors és tömeges átszervezésének, a szövetkeztetésnek a sikere. Nagy jelentősége volt annak is, hogy komoly anyagi forrásokat igyekeztek biztosítani a hároméves tervben nem szereplő nagyüze-

¹¹ *A Szakszervezetek Országos Tanácsának X. teljes ülése 1957. január 26.* Táncsics Kiadó, Budapest, 1957.

¹² Sokan, főleg a publicisztika világában szinonimaként használják a pártállam és az állampárt fogalmát. A pontosabb terminológiának a haszna éppen a sajátosságok értelmezésében mutatkozik meg.

¹³ Ezt teszi Pető Iván és Szakács Sándor *A hazai gazdaság négy évtizede* című könyvében.

¹⁴ Az újabb irodalomból 1. Varga Zsuzsannának a paraszti érdekérvényesítésről szóló kutatásait. Ezekből kiderül: az 1957–58-as vákuumban a szövetkeztetekben számos újítást dolgoztak ki a tagok anyagi érdekeltségének fokozására. Vö. *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkeztetek Magyarországon 1957–1967*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2001, 24–42. (Politikatörténeti Füzetek XVIII.)

mesítésnek. A belépők pedig megtarthatták háztáji gazdaságukat. A kollektivizálási kampány – szemben a tíz évvel korábbival – nem a kuláktalanítás jegyében zajlott. A kommunista párt kifejezetten arra törekedett, hogy a középparasztság vezető szerephez juthasson a termelőszövetkeztetekben.¹⁵

Három év alatt hatalmas társadalmi átalakulás ment végbe, valóságos társadalmi forradalom a falun és az agráriumban, amely néhány év elteltével és az agrárpolitika megújulásának is köszönhetően gazdasági és szociális értelemben egyaránt meghozta gyümölcsét. Miközben a faluról bejáró, elvándorló munkaerő utánpótlást nyújtott az utolsó, a hetvenes évek elejéig húzódó iparosítási hullámnak, Magyarország világszínvonalú mezőgazdaságot mondhatott magáénak.

Az iparosítás lezárulásával és a szövetkeztetésítéssel a hatvanas évek közepére kialakult az a társadalom, amely egyszerre terméke az államilag vezérelt modernizációnak és megtestesítője Kádár utópiát egyre inkább nélkülöző jövőképeknek.¹⁶

Ha az időt és a teret két tengelynek tekintjük, akkor síkjukban láthatjuk: a magyar társadalom a hatvanas évek közepére – egyszerű, klasszikus geometriai formával élve – egy nem egyenlő szárú háromszögbe rendeződött.

A felső csúcson helyezkedett el a politikai elit, az új értelmiség, ha tetszik, a politikai középosztály – azért politikai, mert a párt- és állami-közigazgatási tisztségek mellett a gazdasági, kulturális és társadalmi élet vezető posztjai is mint hatalmi pozíciók funkcionáltak, amelyekbe csak a párttól kapott mandátum birtokában lehetett bekerülni. Az alapvető viselkedési normák és szabályok egyneműek és azonosak voltak mindezekben a területeken.

A háromszög rövidebbik, „alsó”, de a hatalomhoz mégis közelebb eső oldalát az ipari-városi munkásság csoportja foglalta el. A távolabbi csúcs a szövetkezteti parasztságnak jutott. Ebben a képletben a meghatározó a politikai vezetés és az ipari-városi munkásság közötti kapcsolat, az érdekazonosság, pontosabban érdek-egybeesés. Nem elhanyagolható szempont, hogy a vezető réteg döntő mértékben ebből a társadalmi rétegből származott, és vigyázott is: ne merüljön feledésbe ez a tény. Nem szűnt meg a munkás alakjának, erkölcsének idealizálása, de ezt részben éppen a korábbi heroizálás kritikája hitelesítette. A folyamatos gazdasági növekedéssel együtt járó reálbér-emelkedés, a fizikai munka számára kedvező munkaerőpiac, a kereseti arányok különbségeinek mérséklése, vagyis a lefelé nivelláló kialakítása megalapozta a főbb munkáscsoportok jó közérzetét. Végül, de nem utolsósorban

¹⁵ A magyar történetírás korán lehetőséget kapott a szövetkeztetés történetének megírására és az agrártársadalomra gyakorolt hatásának felmérésére. Lásd pl. Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon, 1945–1961*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972; Donáth Ferenc: *Reform és forradalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. Az ok nyilvánvaló: a magyar párt vezetése az átszervezést a legnagyobb sikerei között tartotta számon.

¹⁶ Kádár a megváltozott helyzetet 1961 végén a kommunizmust meghirdető SZKP XXII. kongresszusról hazatérve tudatosította a magyar közvéleményben. A Hazafias Népfrent országos tanácsának ülésén egy lendülettel hirdette meg az „aki nincs ellenünk, az velünk van” politikáját és azt, hogy újabb mozgósítással, a szocializmus alapjainak lerakása után azonnal a kommunizmus építése következzen. Szavai szerint a marxizmus nem arra való, hogy kísérletezni lehessen a társadalommal, hanem arra, hogy a társadalom jobban éljen. Részletesebben ezzel „Kádár és Hruscsov” című tanulmányomban foglalkoztam. In: *Ki volt Kádár? – harag és elfogultság nélkül*. Szerk.: Rácz Árpád. Aquila Kiadó, Budapest, 2001.

a garantált társadalmi juttatások, ha nem is a nekik tulajdonított kiegyenlítő, de a társadalmi igazságtalanságokon enyhítő hatásuk révén erősítették a klasszikus munkásrétegek pozícióit.

Kétségtelen sajátossága a kornak a háromszög hosszabbik, távolabbi oldalára került parasztság folyamatosan javuló helyzete, életesélyeinek bővülése. Erre az időre esik a magyar faluban a tradicionális paraszti társadalom felbomlása és a modernizáció vívmányainak és ellentmondásainak megjelenése. Az, hogy a szövetkezetesítés hozadéka a falun maradtak számára is alapvetően pozitív lesz, csak a hatvanas évek második felére vált egyértelművé. Ehhez nem lett volna elég a háztáji, az agrártámogatás növeléséhez képest kevesebb állami elvonás. Többre volt szükség: a valóságos érdekeltség megteremtésére, a kor színvonalát jellemző technológia, műszaki tudás hozzáférhetővé tételére, és a kis- és nagyüzem közötti integráció megvalósítására.¹⁷ Nem volt hatástalan az egészségügyi és szociális ellátások kiterjesztése a falusi lakosságra. Mindezek és az ún. vegyes családok számának gyarapodása nyomán a parasztság nagymértékben integrálódott az új társadalmi képletbe, és hozzákezdhetett fejlődési hátrányának ledolgozásához is.

A képzeletbeli háromszög szárain helyet kaptak a társadalom bonyolultabb meghatározottságú rétegei és csoportjai. Rohamosan nőtt létszámában az értelmiség, ezzel együtt változtak belső arányai is. Egyre nagyobb szerephez jutott a fiatalabb generáció harmadik, műszaki-természettudományos képzettséggel rendelkező csoportja, és nem csak a dolgok, a tudományos fejlődés logikája okán. A politikai vezetés nagy reményeket fűzött e területhez, mert leginkább a tudományos-technikai fejlődéstől várta a gazdasági növekedés felgyorsulását.¹⁸ Ennek bekövetkezte megerősítette volna a rendszer ideológiai alapjait is. Az értelmiség jelentős része maga is hitt a tudomány széles körű és kevesebb időt, ráfordítást igénylő társadalmi hasznosulásának lehetőségében. Elégedetlenségre ekkor nem annyira az anyagiakkal, a fizetésével, lakáshelyzetével kapcsolatos gondok adtak okot, mint a kutatásokhoz szükséges feltételek és források hiánya és a bürokrácia.¹⁹ Magyarország 1960-ban nemzeti jövedelmének 1,5%-át költötte tudományos kutatásokra, fejlesztésre, 1970-ben már 2,5%-át. A kutató-fejlesztő intézetekben tíz év alatt 5000-ről 8000-re nőtt a kutatói létszám. Az egyetemi tanszékeken még nagyobb mértékű volt a létszámgyarapodás.²⁰

A nemzetközi kapcsolatok, a gazdasági együttműködés bővülése, a politikai konszolidáció, a polgári élet normalizálódása és tereinek kitágulása javulást ho-

¹⁷ Az új agrárpolitikát olyan lépés is fémjelmezte, mint a szövetkezeti és a földtörvény (III. és IV. törvény) elfogadása 1967-ben.

¹⁸ Erre épült az „utolérni és elhagyni” hruscsovi programja is. Ő bízott a leginkább abban, hogy e téren a képzés, a kutatások állami irányítása, monopóliuma és a felhasználás piacot megkerülő megszervezése a szocializmus fölényét bizonyítja és hozza meg eredményét a rendszerek közötti versenyben. Ez a vonulat nem maradt hatás nélkül Magyarországon sem, több pénz jutott a műszaki-természettudományos kutatásokra. A hatvanas évek közepére azonban nyilvánvalóvá vált: nincs automatizmus tudomány és gazdaság között. Egy kis országnak különösen jól át kell gondolnia, milyen kutatásokat preferál, főleg ha már középtávon mérhető hozadékot vár a szellemi beruházásoktól. A kijózanodás is segített az új gazdasági mechanizmus napirendre kerülésében.

¹⁹ Kovács András „Nehéz emberek” című, komoly visszhangot kiváltó filmje talán az első, amely akkor a közbeszéd tárgyává tette ezt a problémát.

²⁰ *Statisztikai Évkönyv* 1973. KSH, Budapest, 1974, 463–466.

zott a hagyományos és humán értelmiség és a történelminek tekintett középosztály maradványai számára. 1963-ban megszűnt gyermekeik diszkriminálása az egyetemi és főiskolai felvételnél.

A hatvanas-hetvenes évek biztos egzisztenciát biztosítottak a megmaradt kistulajdonosi csoportoknak, a kispolgárságnak: sem létszámában, sem a társadalmi termelésben nem nőtt a súlyuk, de ez a mesterséges korlátozás megóvta őket egyúttal a piaci versenytől is. Az állami-szövetkezeti kereskedelmi-szolgáltatási tevékenység ugyan gyors ütemben fejlődött, de alaposan elmaradt a reálkeresetek emelkedésétől és az ennek nyomán átstrukturálódó lakossági kereslettel. Ez a helyzet a reform visszafogásának és a magángazdaság korlátozásának időszakában természetes talaja lett a fekete, illetőleg kicsivel később a második gazdaság virágzásának.

A társadalmi-politikai konszolidáció mellett a hatvanas évek két területen hozott jelentős változást. Az egyik a magyar-szovjet viszony átrendeződése. 1961 és 1967 között az MSZMP bizonyos mértékű önállóságra tett szert, Kádár lényegében saját elképzelései szerint formálhatta belpolitikáját. Az első jelentős lépést ezen az úton akkor tette meg, amikor elzárkózott az SZKP XXII. kongresszusán meghirdetett „utolérni és elhagyni” irány elől, és óvakodott követni a Szovjetuniót a kommunizmus húsz év alatt történő felépítésének tervében. A második lépésre, amelyre már az egész világ felfigyelt, Hruscsov 1964. októberi leváltása után került sor: ekkor az MSZMP fenntartásait hangoztatta, egyedül a kelet-európai kommunista pártok közül. Majd megkezdődött a gazdasági reform előkészítése. Egyik mozzanat sem jelenti azt, hogy Budapest el akart volna távolodni Moszkvától, de jelzi, hogy a marxizmus-leninizmus keretein és a keleti szövetségi rendszeren belül saját belátása szerint igyekezett formálni politikáját.²¹ (Igazság szerint Románia ugyanebben az időszakban messzebbre ment a vélt és valós nemzeti érdekeinek megfogalmazásában. Lényegében nyílt konfrontációt is vállalt a szovjet vezetéssel a '67-es izraeli-arab háború és a Csehszlovákia elleni intervenció kapcsán. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a román belpolitikában is éltek még illúziók ekkor Ceausescuval szemben.)

Jelentős változások zajlottak a kulturális és szellemi életben: az a tartalmi és formai gazdagodás, amely a magyar művészetet jellemezte, valamint az új minőségű társadalomtudomány egyszerre terméke a korszellemnek és sok egyéb tényező „együttállásának”. A hatvanas éveket körüllegte a gyors tudományos-technikai fejlődéshez kapcsolódó, attól sok anyagi-jóléti előnyt remélő optimizmus. Benne volt a szocialista országok gyors fejlődése és megerősödése. Nem volt hatástalan, hogy részben éppen e példa nyomán a felszabadult gyarmatok jelentős része hasonló irányban kereste jövőjét.²² Ezek az évek hozták meg a végsőnek szánt hivatalos szankitást a sztálinizmussal. Ekkor indult meg az önkényuralmi szocializmus művészi feldolgozása is. A hatvanas évek a marxizmus gazdagodásának, reneszánszának az

²¹ Jól mutatja a két törekvést Kádár 1966. áprilisi beszéde az SZKP XXIII. kongresszusán, ahol hatalmas sikert aratott azon tételével, miszerint szovjetellenes kommunizmus nem lehetséges, és az a tény, hogy az MSZMP Központi Bizottsága egy hónap múlva elfogadta a gazdasági reform alapelveit.

²² A harmadik világ „szocialista orientációja” a hetvenes évekkel, az afganisztáni szovjet beavatkozás és a szocialista blokk szaporodó problémái következtében lezárult.

időszaka is.²³ Új lendületet kapott Magyarországon is a filozófiai és szociológiai kutatás. Jelentős előrelépés figyelhető meg a pszichológiában, és a reform különösen ösztönzőleg hatott a közgazdasági gondolkodásra és a jogtudományra. Napvilágot látott Lukács György: *Az esztétikum sajátosságai* című műve, nagy igényű szintézis elkészítésébe fogott a magyar irodalomtörténet és történettudomány, melynek érdeklődése időben és térben egyaránt kiszélesedett. Tudományos vizsgálat tárgyává lett a közelmúlt és a jelen. Mindezt számtalan, sokszor elnyúló vita kísérte, amelyek folyamatos mozgásban tartották a tudományos és szellemi életet, annak intézményeit és orgánumait. Hasonló folyamatok játszódtak le a művészetekben is. Az irodalomtól a festészetig és a zenéig mindent elért a megújulás, több '45 után Nyugaton megjelent művet ekkor fordítottak le magyarra. A legkiemelkedőbb sikereket a magyar film érte el, amely komoly nemzetközi tekintélyt vívott ki magának.

E korszak szellemi pezsgése azonban nem a szabadság kifejeződése volt. A magyar értelmiségnek inkább azt a vágyát tükrözi, hogy az adott körülmények között megélhesse, kifejezhesse önmagát, hogy hozzájusson kora lehetőségeihez, megszabadulhasson a múlt teherétől, és ezzel, egyfajta kódolt katarzissal megszabadulhasson a magyar társadalmat is múltjának kísérteteitől és árnyaitól. Ennek érdekében az alkotó értelmiség kész volt a játékszabályok elfogadására.²⁴ De nem is pusztán taktikáról volt szó: sem a hatalom, sem az értelmiség nem így élte meg viszonyuk javulását. Az MSZMP vezetése belátta, hogy a kormányzás konfliktusokkal teli folyamat, és a társadalomépítés szakszerűséget követel, mégsem igényel osztályharcot. Az értelmiségiek többsége tudomásul vette a párt hatalmi monopóliumát, egyrészt jobb híján, másrészt mert ha a kommunista párt módszereit nem is fogadta el, társadalomátalakító törekvéseit elismerte, és rokonszenvezett a társadalmi haladás eszméjével. Még sincs értelme a hatalom-értelmiség viszonyra, és főleg nem a napi vagy a kultúrpolitikára redukálni a magyarázatot a hatvanas évek szellemi gazdagságát illetően. Fontos jellemzője ennek az időszaknak az a stratégiai törekvés, amelynek vállalt célja a nemzeti kulturális örökség és a progresszívnek tekintett nyugati kultúra minél nagyobb részének integrálása a szellemi életbe. Nyilvánvaló ezen túl, hogy az erjedésben szerepet játszott az MSZMP útkeresési kényszere és – még inkább – a hatvanas évek közepére megnövekedett önbizalma is. A szilárdnak hitt hatalom is előnyösen kihatott a pártvezetők tűrő- (bírálatelviselő)képességére. A gazdasági és társadalmi sikerek fényében nem kellett körömszakadtáig védeniük a múltat stb.

Érdemes szem előtt tartani, hogy az állam ebben az időben egyszerre hármas szerepet töltött be: bizonyos teret engedett a kritikának, támogatta (tűrte is, tiltotta is) az alkotótevékenységet, végül nem elhanyagolható erőfeszítést tett a művelő-

²³ Voltak, akik vitatták a marxista reneszánsz fogalmát. Így Hanák Tibor *Az elmaradt reneszánsz* című művében, amely a marxista filozófia magyarországi történetét dolgozta fel kritikailag és színvonalasan. Európai Protestáns Szabadegyetem, München, 1979.

²⁴ Erről tanúskodnak azok visszaemlékezései is, akik akkor is kritikusan vagy elutasítóan viszonyultak a rendszerhez. *Beszélő évek. A Kádár-korszak története*. Szerk. Révész Sándor. Stencil Kiadó, Budapest, 2000. Az időszak irodalmáról, a korszakról amúgy szigorúan ítélkező Kulcsár Szabó Ernő is mint új minőségről szól a magyar líra és próza termését elemezve. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum Kiadó, Budapest, 1993, 38–44.

dési igények felkeltésére és kielégítésére. Ez a kombináció túlélte a hatvanas éveket. A csillagzat, amelynek jegyében működött, kifejtette hatását, szegényebb lett. 1968-cal eltűnt a fény; előbb a demokratizálódás reménye halványult el,²⁵ majd lekerült a magyar modell ügye az ideológiai élet napirendjéről, és ezzel a sajátos társadalomépítési elmélet és gyakorlat fejlesztése: a reform.

A hetvenes évek elején a politikai vezetés nem tűrte el a hivatalos változat, a marxizmus-leninizmus irányzatok formájában történő megkérdőjelezését sem. Ebben a szellemi meg- és lemerevedésben nagy szerepe volt a kapitalizmussal és jelen-ségeivel szemben keményebb fellépést követelő moszkvai magatartásnak. Az olaj- és energiaválságból önmagára nézve pozitív következtetéseket levonó szovjet ideológia szemszögéből a racionális, hatékony nemzetgazdaság, a terv és piac összhangját megteremteni akaró igyekezet is gyanússá vált. Később a társadalmi problémák sokasodása láttán és a gazdasági válság elmélyülésével megrendült a társadalmi haladásba vetett hit is. A hetvenes évek utolsó harmadára az ideológiai összerendezettség helyére az alaptételeket, igazságokat nem bolygató, de azokhoz csak formálisan ragaszkodó pragmatizmus lépett.

Néhány megjegyzést szükséges még tenni a hetvenes évek szellemi életének jellemzéséhez. Az első, amit az ideológiai élet kiürüléséről megállapítottunk, az igaz a filozófiára, és ha nem is hasonló mértékben, de nyomot hagyott a társadalomtudományokon is.²⁶ Kevésbé igaz a művészetekre és a tömegkultúrára. A második: nem elégséges a visszarendeződés egyedüli okát a külső nyomásban megjelölni. Megvolt ennek is és az értelmiség egyes csoportjai növekvő elégedetlenségének is a társadalmi-gazdasági háttere. A „klasszikus” kádári társadalom megszilárdulása a mobilitási folyamatok lelassulásával járt, a révbe, kedvezőbb helyzetbe jutott csoportok igyekeztek megőrizni státusukat. Már esett szó a hetvenes évek elejéről abban az összefüggésben, hogy a nagyüzemi-városi munkásság körében párt-, minisztériumi és üzemi vezetők által is gerjesztett elégedetlenség volt megfigyelhető. A politikai értelmiség és apparátus ellenségesen szemlélte a jövedelmi viszonyok átrendeződését, a gazdasági vezetők szerepének növekedését, elég oka volt tehát harcolni a politika elsődlegességéért és a „munkásosztály vezető szerepének” megerősítéséért.²⁷ Az ellentámadás sikeresnek bizonyult, 1972 és 1976 között komoly sikereket ért el. Csakhogy ezt a győzelmet akkor lehetett volna „hadászati” jelentőségűvé tenni, ha a program, amely a fejlett szocializmus építésének meghirdetésében öltött végső formát, alkalmas lett volna a Magyarországot is érintő új világ gazdasági kihívás megválaszolására. De nem volt az, sőt. A hetvenes évek eleje tökéletes példáját mutatja annak, miként kapcsolódnak össze korszakos tendenciák látszólagos vagy valóságos véletlenekkel, hogy az ingamozgásban lévő politika a hibás célmegjelölés és a lassú

²⁵ Lukács György abban bízott, hogy a szocializmus fejlődése során önmagát reformálva demokratizálódik. Ebben az évben írta *A demokratizálódás jelene és jövője* című művét, ami akkor csak németül jelenhetett meg (magyarul csak megírása után húsz évvel, 1988-ban).

²⁶ Elég a Budapesti Iskola elleni fellépésre, egyes szociológusok (Hegedüs András, Konrád György, Szelényi Iván) „megfegyelmzésére” gondolkunk.

²⁷ Erről a témáról már a hetvenes évek végétől sokat írtak. Előbb közgazdászok, például Antal László, Bauer Tamás, utóbb szociológusok, Hegedüs András–Márkus Mária, Szalai Erzsébet.

korrekció miatt rossz választ ad egy kihívásra. Az ország a legrosszabbkor lépett vissza a reformoktól (bár, szerencséjére, nem visszakozott teljesen). Nemcsak azért, mert a piac és a verseny korlátozása csökkentette a gazdaság alkalmazkodóképességét, hanem mert a világgpiaccal szembeni védekezés tovább fokozta a vállalatok és a lakosság biztonságérzetét a jogos és ösztönző nyugtalanság, változtatni akarás rovására.

Alig egy évvel az MSZMP KB 1972. novemberi határozata után kitört az arab–izraeli háború, és nyomában az olaj- és energiaválság.²⁸ Éppen ez az idő az, amikor szakértői csoportok a gazdasági szerkezet modernizálása, az infrastrukturális lemaradás gyors felszámolása érdekében javaslatot dolgoztak ki külső források nagymértékű bevonására a magyar gazdaság fejlesztésébe. Hitelekhez pedig ekkor könnyen lehetett jutni, mivel a nyugati országok a beruházások és a fogyasztás visszafogásával reagáltak az olajárrobbanásra, és a kőolajtermelők kezében hatalmas pénzek halmozódtak fel, ám a Szovjetunió késleltetve érvényesítette exportjában az új világgpiaci árakat.²⁹ E körülmények mind közrejátszottak abban, hogy a magyar politikai vezetés nem vizsgálta felül gazdaságpolitikáját, nem fogta vissza a gazdasági növekedés ütemét.³⁰ Élt a remény, hogy a dolgok előbb–utóbb visszakérülnek eredeti helyükre, a válság megállítható a határoknál.

A világgazdaságtól való függetlenedés igénye is kifejeződött abban, hogy a felvett hitelek jelentős részét a gazdasági vezetés importpótló beruházásokra fordította. Ennél sikeresebbnek tekinthető az infrastruktúra fejlesztése, amely évtizedes lemaradásokon enyhített valamelyest. Kádár nem engedett az életszínvonal emelésének követelményéből, és abból sem, hogy a központi irányításnak az elmaradó, bajba jutott ágazatok és vállalatok felzárkóztatására kell koncentrálnia. A magyar ipar azonban éppen a maga átlagában nem volt versenyképes, és ezek a módszerek inkább konzerválták a termelési szerkezetét, mintsem igazították volna a megváltozott-megnövelt követelményekhez. Jelentős energiát emésztett fel a KGST korszerűsítése, amely mint a valóságos integrációtól elzárkózó kelet-európai országok szovjet összezárkóztatási kísérlete vallott kudarcot. Az egész folyamat pedig a fejlett szocializmus meghirdetésének jegyében zajlott.³¹

²⁸ A cserearányok drámai átrendeződéséről, az ország külső fizetési mérlegére gyakorolt hatásáról bő irodalom szól. Az egyik első átfogó és egyúttal megoldást is kereső elméleti elemzés: Kozma Ferenc: *A nyitott szerkezetű gazdaság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.

²⁹ Ez volt a nevezetes bukaresti árelv, amely a tőkés piacok konjunkturális áringadozásait igyekezett kiszűrni a KGST-országok közötti kereskedelemről.

³⁰ Ebben az időben a szovjet és keletnémet közgazdászok magyar reform elleni bírálatának egyik argumentuma éppen az alacsony ütemű nemzetijövedelem-emelkedés volt. Ez az érv kétségtelen szerepet játszott az 1972-es vitákban és a magas beruházási rátához való ragaszkodásban. Lásd például Csikós Nagy Béla: *Tartható-e a felgyorsult gazdasági növekedés? Közgazdasági Szemle*, 1974. május.

³¹ Helyesebben a két rendszer közötti katonai-világpolitikai erőviszonyok egyensúlyának megőrzése és átalakítása igencsak meghatározta a szovjet külpolitikát, amely rendben szeretne volna maga mellett látni közvetlen szövetségeseit, beleértve a belső stabilitást is. Erre pedig a politikai gazdasági rendszer egyneműsítését látta célravezetőnek, a csehszlovákiai és lengyel események nem igazolták szemükben a sokszínűség hasznosságát. Kiváló elemzést adott erről R. Judson Mitchell *The Ideology of a Superpower* című könyvében (Stanford, 1982).

A jóléti szocializmus szembeállítás a megrendült jóléti kapitalizmussal olyan csábító lehetőség volt, amelynek nehéz volt ellenállni. Az MSZMP ezzel az aktussal egyúttal kifejezte hűségét az eszmékhez és a Szovjetunióhoz. Ám miközben rövid távon hasznosnak tűnő politikai megoldások születtek, elmaradtak a válaszok az új helyzetre. Új minőségű gazdaság helyett a múlt meghosszabbítása következett a vélt ideológiai előny/főlény birtokában.

Nem sokkal később kiderült, hogy ha már kell, jobb lett volna „csendben” végrehajtani a szükségesnek ítélt politikai visszavonulást a reformtól. Hiszen a visszazárkózási kísérletről rövid idő alatt kiderült, hogy nem hoz eredményt, sőt nem is működik a korszakváltó világgazdaságban.³² Így nemcsak az aktuális gazdaságpolitikák bírálata, hanem vele előbb–utóbb a gazdasági, politikai rendszer is, és a társadalmi berendezkedés alapjai is megkérdőjeleződtek. Szerencsének mondható a bajban, hogy Kádár ugyanolyan óvatos maradt az ideológiai kérdésekben, mint amilyen körültekintően járt el a hatvanas évek elején a kommunizmus építésének meghirdetésekor. Nem adott fel mindent a reformból, „befelé” csak kiigazításról beszélt. Majd a hetvenes évek utolsó harmadától szabad utat kaptak a gazdaságban a praktikus megoldások. A hetvenes évek terméke a mezőgazdaságban a nagyüzem és a háztáji közötti kooperáció meghatározóvá válása, a második gazdaság kiterjedése.

Csendes, de nem látványtalan kiigazítás következett a magyar külpolitikában is. A magyar vezetés 1977-ben – látva, hogy a KGST-től, a Szovjetuniótól a nem lényegtelen „alapellátáson” túl nem számíthat elhatalmasodó betegségének, az eladósodásnak a leküzdésében – új külgazdasági stratégiát fogadott el, középpontban az exportorientációval és a nyugati irányban történő nyitással. Kádár komolyan vette Helsinkit, az enyhülést, és sokat tett a magyar–nyugati kapcsolatok radikális javításáért. Árnyoldala ennek az aktivitásnak, hogy az a belpolitikában a status quo megőrzését szolgálta.

A külgazdasági-külpolitikai stratégia módosítása nem hozott, nem hozhatott azonnali javulást a külső egyensúlyban, a termelési szerkezet korszerűsödésében és a hatékonyság terén. Az időtényezőnek egyre nagyobb jelentősége lett, és visszautott a drágán és feleslegesen elvesztegetett fél évtized. Minden elkerülő manőver ellenére sem sikerült megakadályozni az egyensúlyjavító, restriktív gazdaságpolitika életbe léptetését 1978 végén. Az 1979-es fogyasztóiár-emelés valóságos fordulatot jelzett, a klasszikus Kádár-kor végét. Az ekkor elfogadott megszorítások az életszínvonal stagnálásához, a lakossági fogyasztás növekedésének mérsékléséhez vezettek. Jellemző a kommunista párt vezetőinek alapállására, hogy sokkal könnyebben nyugodtak bele a beruházások megkurtításába. Ez a megoldás rövid távon kevesebb társadalmi feszültséggel, konfliktussal járt, és ez a szempont két év múlva, a lengyel válság fényében még nagyobb súllyal esett latba.

Az időhúzás azonban mégsem jelentett valóságos időnyerést, mert segítségével az ország nem jutott közelebb az egyre mélyülő és egyre nyilvánvalóbb gazdasági

³² A szembenézés egyik első és fontos dokumentuma Bognár József: *Világgazdasági korszakváltás*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1976.

válság megoldásához. Sőt, az idő gyorsulása fokozódott.³³ A magyar politika 1981 végén nehéz, régóta halogatott döntésre szánta el magát, és a Szovjetunió előzetes beleegyezése nélkül beadta csatlakozási kérelmét a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba. Mint röviddel később kiderült, a legjobbkor tette, mert 1982 tavaszán, a második olajárrobbanás idején Magyarország csak külső segítséggel tudta elkerülni a fizetésképtelenséget. Ez a megrázkódtatás és az adósság-visszafizetési kényszer kellett ahhoz, hogy felgyorsuljanak a gazdaság újabb reformját célzó munkálatok. Az MSZMP 1984-ben visszatért a maga „66-os” útjára.³⁴

Visszatért valóban, de lényegesen megváltozott körülmények között. Csak röviden jellemezve: a párt az ekkor már egy évtizedes, kevés eredményt hozó küszködésbe belefáradva, politikai tőkéjében fogyatkozva döntött a piaci viszonyok fejlesztése, a külpiaci ítélet mértékadó mivoltának elfogadása mellett. Nyilvánvalóvá vált a reform előkészítése során, hogy elkerülhetetlenek bizonyos változások a szociálpolitika addig kialakított elveiben, az állampolgári jogon járó juttatások rendszerében, és újra kell értelmezni a vagyoni, jövedelmi egyenlőtlenségek növekedésével szemben kialakított korlátozásokat is, mert azok visszafogják a lakosság erősíteni kívánt vállalkozási kedvét. Nem maradhatott változatlanul a teljes foglalkoztatottság elve sem, a verseny jogaiba helyezése, a veszteséges termelés beszüntetése előrevetítette a – legalábbis átmeneti – munkanélküliség lehetőségét. Mindezek a változások komoly fenyegetést jelentettek a Kádár-korban létrejött társadalmi képletre. Nem maradhattak már érinthetetlenek³⁵ az erre az időszakra kialakult és még a nyolcvanas évek elejét is jellemző politikai erőviszonyok sem.

Valójában a magyar társadalom struktúrája a nyolcvanas évek közepére már lényegesen megváltozott. Erre az időre a gazdasági-társadalmi viszonyok mintegy „megkettőződtek”. A második gazdaság struktúraalakító erővé vált; azok, akik főállásuk mellett szakmájuk és lehetőségeik révén önálló-társas gazdasági tevékenységbe kezdtek, jobb esélyhez jutottak elért státusuk megvédésére, jövedelmi, vagyoni helyzetük javítására. Sokan kapcsolódtak be a magángazdaságba addig felhalmozott megtakarításaik, szaktudásuk, kapcsolatrendszerük révén.³⁶ A korábbi viszonylag egyszerűen azonosítható társadalmi helyzetek helyére egyre bonyolultabb figurációk léptek: a verseny legalább annyira az egyes társadalmi alakulatokon belül, mint közöttük folyt. Így a korábbi társadalmi egyensúly egyre ingatagabbá vált, egyre

³³ Bródy András *Lassuló idő* című esszéje (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983) hívta fel a figyelmet a hosszú távú trendek jelentőségére, arra, hogy az új megoldásokhoz sok idő szükséges.

³⁴ Az MSZMP KB 1984 áprilisában a gazdaságirányítási rendszer jelentős átalakításáról hozott döntést.

³⁵ Nem véletlen, hogy a reform új hullámát éles szakmai és politikai viták jellemezték. Érdekes, de érthető módon nem annyira a gazdasági témák körül folytak a legélesebb összetűközések, hanem a szociális ügyekben, és a politika szerezpéről. A legnagyobb vihart Bauer Tamás cikke kavarta. (A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ*, 1982. november.) A politika és a gazdaság elválasztásának követelésére Kádár 1983 áprilisában határozott elutasítással válaszolt az MSZMP KB ülésén. (Lásd Kádár János: *A békéért, népünk boldogulásáért*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985, 84.)

³⁶ A társadalom rétegződéséről, strukturálódásáról jó áttekintést adott Kolosi Tamás *Tagolt társadalom* című könyve. (Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1987.) A második gazdaság értelmezéséről lásd Gábor R. István–Galasi Péter: *A „második gazdaság”*. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981.) Saját álláspontom és értelmezésem a *Hatalom és mozgalom* című, már említett könyvemben olvasható.

kitapinthatóbb különbség, sőt ellentét keletkezett az egyének, csoportok, rétegek között megújulási, alkalmazkodási képességük szerint. A társadalom folyamatos mozgásban volt, de az alacsony ütemű gazdasági növekedés és az egyre terheesebb adósságszolgálat miatt jövedelmi szempontból nulla összegű játszma zajlott: minden megszerzett nyereség az egyik oldalon veszteséget feltételezett a másikon.³⁷

Ezért is váltak olyan intenzívvé a sokszor szakmai köntöst öltő viták. Egyes társadalmi csoportok féltek a változásoktól, aggódtak annak a viszonylag kedvező pozíciónak az elvesztésétől, amelyet addig nem kis erőfeszítéssel megszereztek. A városi-gyáripari munkásságról már beszélünk. Idetartoztak még a kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai, az államapparátusban dolgozók nem elhanyagolható része, és nem kevesen a párt- és szakszervezeti tisztségviselők közül. Mellettük-mögöttük helyezkedtek el a költségvetési újraelosztástól függő rétegek, a nyugdíjasok, a hátrányos helyzetben élők, akiket már amúgy is elérte, évről évre sújtott a pénzjövedelmeiket meghaladó infláció.

Más, az innovációban, a teljesítmények, a szellemi munkaerő értékének elismerésében érdekelt csoportok viszont egyre határozottabban jelezték: számukra nem elégitő a társadalmi vívmányok pusztta megőrzése. Ők az ország jövőjét, saját sorsuk javulását a változásoktól remélték: egyre szűkebbnek érezték a viszonyokat, terheesebbnek a kompromisszumokat. Nem elégítette ki őket a külső egyensúlyi helyzet stabilizálása.³⁸

A nyolcvanas évek közepére az ország vezetése ily módon kettős szorításba került. A viták állandósultak a párt berkein belül is. A külső körülmények is, a Nemzetközi Valutaalaptól kapott készletbeli hitel elnyerésének követelményei is a reformértékű változások felé sodorták a kormányzatot. A Szovjetunió cselekvőképessége erre az időre jelentős mértékben lecsökkent. Kádár végül a reformok mellé állt, de kikövetelte a gazdasági növekedés újraindítását. Fő érve az volt, hogy nem lehet perspektíva nélkül, az életszínvonal stagnálását, a változásokat a magyar társadalommal elfogadtatni.³⁹ A pártvezető túlértékelte az előző évek gazdasági teljesítményét, de jól érzékelte a közhangulat alakulását. Jól látta, hogy a gazdasági növekedés tényleg jobb klímát teremt a szerkezetváltás konfliktusainak kezeléséhez, a jövedelmi differenciálódás elfogadtatásához. Csakhogy a külső körülmények ekkor már csak a gazdasági hatékonyságjavulással járó növekedést tették lehetővé. Ehhez azonban még nem voltak meg a feltételek. Így hamar, már 1985 elején kudarcot vallott Kádár előremenekülési kísérlete – ám ezt csak másfél évvel később ismerte be.

³⁷ Jellegzetes korabeli irodalom Hankiss Elemér: *A társadalmi csapdák fogalma: 1978*. (In: Uő. *Társadalmi csapdák*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1979) címmel a témában 1977-ben írt esszéje. A szerző hamar észrevette a magyar társadalomban terjedő érdekérvényesítési technikákat, amelyek az idő előrehaladtával és a viszonyok nehezülésével, az ideológiai kontroll, a normák lazulásával egyre kifinomultabbak lettek. (Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.)

³⁸ 1982–1984-ben szigorú központi irányítással és „kézvezérléssel” sikerült a folyó fizetési mérleget egyensúlyba hozni. A hivatalos tájékoztatás természetesen akkor is beszámolt a pozitív fejleményekről, amit az utólag korrigált mérlegadatok is alátámasztottak. A *Figyelő* 1989. október 12-i száma táblázatot közölt a témában.

³⁹ Az MSZMP első embere politikai megfontolásait 1984 áprilisában előbb a Politikai, majd a Központi Bizottság ülésén is nagy elánal fejtette ki. MNL OL M-KS 288. f. 5/907. ó. e. és 4/198. ó. e.

Történelmi távlatból nézve világos, hogy az ország még és már kettős külső kötődésben vergődött: politikailag még mindig közel a Szovjetunióhoz, a Kelethez, gazdaságilag már egyre inkább a Nyugathoz közelítve nem talált, nem találhatott kielégítő megoldást felgyülemlett problémáira. Nem lelt kiutat a kommunista párt kettős belső kötődése sem: már csak társadalmi elköteleződése, legitimitása és a politikai instabilitás miatti félelme miatt sem. A késő Kádár-kor jellemzője, hogy az ország vezetése elsődlegesnek tartotta a stabilitást, de annak védelmében nem keményített irányvonalán. Néha visszalépett, tett fenyegető gesztusokat, de politikáját inkább az engedmények, kompromisszumok uralták, és így tett az utolsó periódusban is, amikor szembesült tehetetlenségével, és akarva-akaratlanul utat engedett a politikai átalakulásnak. Kádár nem vállalta a „vívmányok”, a viszonylagos jólét és létbiztonság rovására történő kibontakozást, és az ezzel járó nehézségeket, de nem tudta azt sem elfogadni, hogy a kapitalizmus térnyerése révén jobb lesz az embereknek.

Ezért is volt elfogadhatatlan az MSZMP számára a rendszerváltás mint válság-terápia. A hosszú nyúló és bonyolult egyensúlyozás olyan helyzetet eredményezett, amelyben kölcsönösen kioltották egymást az erők, nem kristályosodtak ki az alternatívák. A régi és az új egyaránt rettegett a nyílt és határozott lépések lehetséges következményeitől. Egyfajta patthelyzet jött így létre, amit Gorbacsov új külpolitikája, a gazdaság piacosodása, a hazai közvélemény-formáló csoportok áthangolódása, az új gazdasági elit kiűtkeresése, a humán értelmiség elégedetlenségének fokozódása, a párton belüli útkeresés intenzívebbé válása és az addig marginálisnak tekintett ellenzék megerősödése kikezdett. Ebben az értelemben a Kádár-korszak a békés átmenet előzményének tekinthető.

A Kádár-rendszer és a munkásság

1956 októberében széles támogatást élvező felkelés tört ki Magyarországon. Az elsődleges cél a párt diktatúra, a pártállam felszámolása és a nemzeti sérelmek orvoslása volt. Ebben a fegyveressé fajuló küzdelemben eltérő társadalmi szándékok egyesültek, a különbözőségek bizonyos mértékig rejtve maradtak. Erre elsődleges magyarázatot az első szovjet beavatkozás ad, hiszen ennek következtében eluralkodott a felkelés nemzeti jellege, létrejött egyfajta nemzeti egység. Így a társadalmi összefogás dominált, nem volt idő az eltérő felfogások szisztematikus elkülönülésére; a tőkés restaurációban érdekelt csoportok sem látták értelmesebbnek a túl korai zászlóbontást. Nem kétséges azonban, hogy a polgári erők gyorsan nyomultak előre, és igyekeztek emancipálni magukat. E törekvéseik pedig nem maradtak észrevétlenül.¹

A szovjet intervenció azonban ismét az egység felé mutatott, és a nem kommunista politikai tényezők kibontakozási elképzelései – taktikai okokból motiváltan, de többeknél elvi alapon is – belül maradtak a szocializtikusnak mondott társadalmi-gazdasági berendezkedés keretein.² Mindezért nem volt könnyű a Kádár-kormánynak megalakulásakor ellenforradalomnak minősítenie a történeteket. Külön nehézséget okozott a munkásság szereplésének megítélése és minősítése. Könnyebb volt (elméleti) magyarázatot találni arra, hogy miért vettek részt jelentős tömegek a felkelésben, miért támogatták a rendszer megdöntését, a kommunista párt hatalmi monopóliumának megtörésére irányuló törekvéseket. Jóval nehezebb volt (a gyakorlatban) semlegesíteni, kivonni az ipari munkásságot a nemzeti ellenállásból, elérni az általános sztrájk beszüntetését.

Természetesen az utóbbi feladat olyan politikai szükségszerűség volt, amely nélkül nem számíthatott az új hatalom konszolidációs igyekezete semmilyen sikerre. Nem tekinthető véletlennek, hogy Kádár János a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány elnökeként és a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetőjeként látott hozzá a „rendcsináláshoz”. Ebben a mozzanatban már fellelhető az a meggyőződés, hogy

¹ Elég megnézni a „harmadik utasok” erősödését, a népi írók, politikusok október legvégén, november elején tett megnyilatkozásait a régi rend visszaállításának veszélyéről.

² Lásd például az 1956. október–novemberben kidolgozott Bibó-elképzelést. Nyilatkozat Magyarország állami, társadalmi és gazdasági rendjének alapelveiről és a kibontakozás útjáról. Bibó István: *Válogatott tanulmányok. 1935–1939.* IV. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990.

a kiindulási alap a munkássághoz fűződő viszony javítása. Kádár és társai magukat már első nyilatkozataiktól kezdve a munkások, a munkásság képviselőiként jeleníteték meg. „Eredeti” létük és tudatuk szerint azok is voltak. Ebben a történelmi helyzetben azonban mégis elsősorban a függetlenséget, nemzeti szuverenitást eltipró szovjet hatalom szövetségésének tartotta őket a társadalom, és így a munkások többsége is. Munka nem folyt, és a főbb népi követelések a szovjet csapatok távozásáról, Nagy Imre kormányáról és a többpárti választások kiírásáról szóltak. Ebből a kelepceből a munkásküldöttségekkel folytatott tárgyalásokkal és a jogosnak elismert igények kielégítésére tett ígéretekkel (például a szovjet csapatok későbbi kivonása) igyekeztek megszabadulni. Büntetlenséget szavatoltak az események résztvevőinek, béremelést kaptak a legjelentősebb munkásrétegek. Az MSZMP vezetői, ha nem is hivatalosan, de leültek tárgyalni a Nagybudapesti Munkástanácsal, és törvényerejű rendelet született a vállalati munkástanácsok működéséről. Lényegében az új kormány elutasította a politikai követeléseket, viszont azonnal és látványosan hozzáállt a gazdasági és szociális gondok orvoslásához.

Mindez azonban kevésnek bizonyult: a munkásság nem változtatott ténylegesen magatartásán. Ennek oka egyrészt, hogy hangulatának meghatározója, a Kádárral szembeni ellenszenv erősebbnek bizonyult, mint az ajánlat: a munkástömegek úgy gondolták, hogy a külső szovjet garancia, a munkástanácsok és az ő erejük elég a tulajdonviszonyok, a szociális vívmányok megvédéséhez. Másrészt, mert nem ismerte és fogadta el az új párt- és állami vezetés a területi munkástanácsokat, a „kettős hatalmat”. Harmadrészt, mert a kormányzati lépések a már kialakult helyzetet szentesítették. Végül: a „fizetett” sztrájk rövid időre megerősítette a munkavállalók tárgyalási pozícióját. Ez az állapot azonban nem tarthatott a végtelenségig; lehetlenné tette az elemi konszolidációt, és erőforrások hiányában rövid távon is megkérdőjelezte a hatalomnak az életkörülmények javítására tett elkötelezettségét.

A politikai sztrájkban a társadalom többsége és a munkásság nagy része szembeállt egy elsősorban kívülről támogatott hatalommal. Ebből a patthelyzetből Kádárék nem tudtak belső politikai szövetségek kötésével kitörni. Nem vezettek eredményre a Nagy Imre-csoporttal és az egykori koalíciós partnerekkel folytatott tárgyalások sem.³ Ilyen tapogatózások a szociáldemokraták irányában meg sem kezdődtek, mert november 4. után axióma volt, hogy egy időben nem működhet több munkáspárt. A magát mindenekelőtt munkáshatalomnak definiáló új erőközpont 1956. december elején kénytelen volt nyíltan, erőszak alkalmazásával szembefordulni a munkásság által is támogatott nemzeti ellenállási mozgalommal. Egymás után következtek az olyan lépések, mint a statáriális intézkedések, az internálás rendszerének kiterjesztése, a sztrájkjog korlátozása, a területi munkástanácsok szétverése és a forradalmi bizottságok felszámolása.

A keményvonalas fordulat eszmei megalapozására az 1956. decemberi KB-határozatban került sor. A felkelés átértékelésével és a rendszeren belüli reformok meghirdetésével a kádári vezetés szakított az „engedékeny”, kompromisszumkereső po-

³ Lásd erről „A többpártrendszer esélyei 1956-ban” című tanulmányomat a *Társadalmi Szemle* 1989/6. számában.

litikával. Mégpedig azért szakított, mert ez a vonalvezetés nem hozott semmilyen gyakorlati eredményt. Nem csatlakoztak jelentős erők az MSZMP-hez, amely így belső vákuumba került, közben pedig telt az idő, a szovjet vezetés türelme pedig fogytán volt. A „dialektikus” vonalvezetés és az októberi események árnyalt értékelése az akkori többség számára kevésnek bizonyult ahhoz, hogy közeledni tudjon a kormányhoz, túl sok volt azonban annak a kisebbségnek, amelyet 1956 októbere és novembere súlyos megrázkódtatásként ért. Feléjük nyitott az MSZMP vezetése november végétől, azok felé, akiknek pozícióit, státusát alapvetően rengette meg a felkelés. Közéjük tartozott nagyon sok, néhány évvel korábban még munkás apparátusi ember, de a „civil” lakosság egy része is félt az események felgyorsulásától, a régi világ visszatérésétől. Az MSZMP ellenfeleinek a politikai életből való kiszorítására és a népi mozgalom leverésére ekkor a diktatúra eszközeihez nyúlt. Mindez az „ellenforradalom” elleni küzdelem jegyében történt.

Szinte magától adódott a dilemma: vajon lehet-e a politikai fordulat után ellenforradalomnak tekinteni azt a tömegmozgalmat, amelyet a munkásság jelentős része is támogatott? Hasonló kérdéssel már Bertolt Brecht is szembesült 1953 júniusában, Berlinben. Most olyan kommunista teoretikusok is feltették, mint Mód Aladár és Molnár Erik.⁴ Ők elméletileg és politikailag azért minősítették veszélyesnek az egyoldalú értékelést, mert nem felel meg az igazságnak, és ami még nagyobb baj, akadályozza a munkások bizalmának visszanyerését. 1956 végén, 1957 elején azonban ennél jóval nagyobb súllyal esett latba a hatalmi stabilitás és a működőképesség szempontja. Amikor pedig sikerült elérni, hogy az államigazgatás végrehajtsa a kormány utasításait, amikor az ellenzék elveszítette minden politikai és szakmai fórumát, amikor folyamatosan dolgoztak a gyárak, akkor már nem olyan erővel és nem olyan módon vetődött fel a meggyőzés motívuma, mint a báziskeresés, az elmozdulási lehetőségek kitapogtatásának időszakában. A hatalmi harc végleges eldőltével az ellenfelek kiszorultak a közélet színteréről, 1957 januárjától április végéig az üzemi, vállalati munkástanácsokból is. A pártszervezetek megkapták a termelés ellenőrzéséhez szükséges jogosítványokat, így a párt- és a szakszervezetek mellett a munkástanácsok funkciójukat veszítették, és a valóságos vállalati önállóság hiányában elhaltak.

Egyidejűleg felerősödött a középkáderek és az előző rendszert is megélt baloldali érzelmű, tapasztaltabb munkáscsoportok hangja és befolyása, és a munkahelyeken is megindult a tömeges alkalmazkodás az új erőviszonyokhoz. Előtérbe nyomultak az egyszemélyi felelős vezetők és mögöttük a pártszervezetek. Ekkor érkezett el az idő arra, hogy a „múlt” is alkalmazkodjon, és elkövetkezzen a munkásság szerepének átértékelése a felkelésben.

Kádár az 1957. júniusi pártértekezleten Rákosiék fő hibájának a tömegek megnyerésére tett erőfeszítések beszüntetését mondta. Sőt külön kiemelte, milyen fontos figyelembe venni a dolgozók, jelesül a munkások véleményét a politikai döntéshozatalban. Hozzátette azonban azt is, hogy az eredeti hibáknál „tízszer nagyobb kárt

⁴ Írásaik nem jelenhettek meg, bár Molnár elemzését a Tancsics-körben megvitatták. A tanulmányt I. *Társadalmi Szemle* 1989/4. Baloldali alapállásból átfogóbb volt „Hungaricus” – Fekete Sándor – írása *Az 1956-os felkelés okairól és tanulságairól*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989.

okozott az, ami kijavításuk körül történt”.⁵ Ezzel kapcsolatban jutott el ahhoz a gondolathoz, hogy a Nagy Imre-csoport ingatag magatartásával megtevesztette a vezetést és a tömegeket egyaránt. Ez volt az egyik lehetséges magyarázat a munkásság passzivitására és szembefordulására az MDP-vel, majd az MSZMP-vel. A másik megoldás az értelmiség, az írók, újságírók, a fiatalok szerepének egyoldalú kiemelése volt. A pártvezetők megnyilvánulásai alkalmával nem mulasztották el részletesen ecsetelni a deklasszáldott és lumpen csoportok cselekedeteit. Ily módon a „helyére került” a munkásság „ellenforradalommal” összefüggő magatartása. Eszerint csak a reakciók és az áruló revizionisták megtevesztő fellépése tudta a munkásság egy részét jobboldali befolyás alá vonni. A figyelemelterelés nacionalista, antiszemita, szovjet- és kommunistaellenes jelszavak hangoztatásával történt. Erre utaltak mind az 1956-os decemberi, mind az 1957. februári KB-határozatok.

1956 novemberében az új pártvezetésnek nagy szüksége volt a szakszervezetekre mint a munkástanácsok politikai ellensúlyára. Ez a taktika azonban túl jól valószínűleg meg: az „alul” kevés hitelű érdekvédelmi szervezetek „felül” egyfajta tárgyalási pozícióhoz jutottak. Itt gyülekezett sok korábban visszavonult vagy száműzött szociáldemokrata személyiség, és komolyan vette, hogy az új rendszer – okulva Rákosiék hibáiból – nem tér vissza a korábban érvényesített transzmissziós felfogáshoz. E hitüket erősítette az MSZMP első hivatalos megnyilatkozása decemberben. A KB-határozat ugyanis csak az érdekvédelmet tekintette a szakszervezetek feladatának. Ám alig egy hónap kellett ahhoz, hogy ez a nyilatkozat is taktikaivá süllyedjen. 1957 elején már a múlté a szakszervezetek függetlensége, és a szocializmussal összeegyeztethetlenné nyilvánítják a sztrájkjogot is. Ilyképpen elveszett 1956 októberének két antietatista intézményi vívmánya: a munkástanácsok és a szakszervezetek önállósága, és ezzel a munkásmozgalom „ellensúly” szerepének, autonómiájának lehetősége is.

Minderre viszont elvileg teljes kompenzációt kellett volna nyújtania a munkásság életszínvonalát javító intézkedéseknek, a jobboldal, a polgári erők likvidálásának, illetve a munkásosztály politikai vezető szerepének. Az ezt megvalósító médiumnak – legalábbis a kellés szintjén – az újjászerveződő „tisztá és puritán” munkáspártot tekintették. E párt politikáját a munkásosztály alapvető és távlati érdekeinek kellett vezérelniük, és ezeknek megfelelően kellett irányítani a társadalmi fejlődést. Az ország korabeli vezetőit áthatotta a hit: tanultak a történelemből, nem fogják megismételni Rákosiék hibáit, de nem is engedik vissza jogaiba a tőkés kizsákmányolást. Elképzeléseik szerint az általuk újjáépített párt képes lesz majd az önkritikára, képes lesz önmaga ellenzéke lenni, és az országot szocialista úton modernizálni úgy, hogy közben széles társadalmi szövetséget is tud teremteni, hiszen politikája a többség érdekeinek képviselője. Úgy vélték: a hibák megelőzésének egyik biztosítója a munkásdominancia a párttagságon belül, ami egyúttal a munkásérdek érvényesítésének elemi garanciája is. A párt vezető szervei 1957 végén felmérést készítettek a tagságról. A Titkárság jónak ítélte az eredeti foglalkozás szerinti munkáсарányt, amely ekkor éppen meghaladta a 60%-ot. Azonban

⁵ Az MSZMP Országos Értekezletének jegyzőkönyve 1957. június 27–29. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957, 16–23.

már akkor is észrevették, hogy több nagyüzemben alacsony a közvetlen termelők száma és aránya. Az elfogadott határozat szerint a tagfelvételeknél éppen e rétegre kell a fő figyelmet koncentrálni. (Bár a műszaki értelmiség és a pedagógusok is szóba kerültek mint kívánatos célcsoportok.)

Még így is kísértett a tévedés lehetősége és természetesen az 1956-os felkelés emléke, amikor is a vezetők úgy látták, hogy a munkástömegek – köztük nagyszámú MDP-tag, illetve korábbi szociáldemokrata – veszni hagyták hatalmukat. Ezért határozták el 1958 elején, hogy részletesen megvizsgálják a munkásosztály helyzetét.⁶ Olyan időpontban került erre sor, amikor a hatalom szilárdnak tűnt, és szigorú fegyelmet tartott az országban. Talán „csak” az 1957 végén kidolgozott stabilizációs gazdaságpolitika életszínvonal-visszafogó hatása volt az egyetlen olyan tényező, amely óvatosságra intette a pártvezetőséget. 1958-ban nem volt mód a reálbérek előző évben megvalósított mértékű emelésére, inkább csak az elért színvonal védelmére.

A vizsgálatot végzők 45 ezer munkással és munkásból lett értelmiséggel beszélgettek. A felmérés világossá tette a politikai vezetés számára, hogy milyen rendkívül összetett a munkásság, hogy nincs túlsúlyban a klasszikus többgenerációs és városi (nagyüzemi-gyári) munkásság számbelileg. Sőt a többség – a kétlakiak, illetve a bejáró munkások – nem igazán áll a szakmunkáscsoportok befolyása alatt. Fény derült százezrek alacsony általános és szakmai műveltségi színvonalára. Ugyanakkor a szocialista normák számos eleme meggyökeresedni látszott a munkások körében. S persze az is kiderült, hogy munkafegyelmi gondok is vannak a belső munkaerő-felesleg és szervezési, ösztönzési problémák következtében. Ezek a tények némileg érthetővé tették a vezető garnitúra számára a munkások magatartását 1956 végén: „fellazulás” zajlott le, Rákosiék politikájának torzulásai, „Nagy Imréék osztályárulása” mellett ezek az okok játszottak alapvető szerepet abban, hogy a munkásság nem bizonyult elég „szilárdnak”.

A munkásosztály helyzetével kapcsolatban hozott 1958. októberi határozat⁷ legelsőként a pártvezetés elkötelezettségét teszi nyilvánvalóvá: garanciákat kínál a munkásvezetők és a munkásság közötti kapcsolat szorosabbá tételére. Megemlíti, hogy a párt az osztályakat végrehajtója, amelynek vezetői vagy munkások, vagy olyan értelmiségiek, akik maradéktalanul azonosulnak a szocialista célokkal. Mivel a párttagság többsége is munkás, őket egyúttal a vezetői utánpótlás első számú bázisának is tekintették. Ezenkívül a vezetők kötelességévé tették, hogy állandó figyelmet fordítsanak a munkásság gondjaira. A Központi Bizottság elkötelezte magát a munkások életszínvonalának további, bár szerényebb mértékű emelése mellett, de felvállalta a belső bérarányok kiigazítását, a nyugdíjrendszer igazságtalanságainak felszámolását, egy 15 éves lakásépítési terv kidolgozását, az egészségügy és az iskolák helyzetének javítását is. Lépéseket tettek továbbá a munkások műveltségének, szakmai kulturáltságának növelésére.

⁶ Habuda Miklós: „A párt és a munkásosztály, a konszolidáció” című tanulmányban részletesen elemzi a munkásság helyzetével foglalkozó vizsgálat megállapításait. (Az MSZMP negyedszázada. Szerk.: Habuda Miklós–Urbán Károly. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.)

⁷ Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1956–1962. 272–277. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973.

Történelmi tény, hogy e határozat jelentős részben megvalósult. Ezzel a lépéssel lezárult a munkásság integrációja a Kádár-rendszerbe. Elfogadottá vált az amúgy magától értetődő elv: csakis a munkások megnyerésével, velük és nem ellenük építhető a szocializmus. Lényegében kialakultak azok a „közlekedőcsatornák”, létrejöttek azok az eszközök, amelyek a pártvezetés és az alapvető, meghatározó munkástömegek kapcsolatát voltak hivatva szolgálni.

Legelső: a munkáspárt. A vezetők vagy munkásszármazásúak, vagy politikai próbán átment, a párttörvényeket elfogadó parasztok, értelmiségiek. Nem elég a politikai elit származásának és elkötelezettségének demonstrálása. Gyakorlati bizonyítékok kellene, mint a munkaalkalmak számának növelése, a reálbérek emelkedése. Második tétel: a munkáspolitikai. A jövedelmi-kereseti arányoknak és különbségeknek az ipari munkásság nemzetijövedelem-termelő képességéhez igazodó szabályozása, a fogyasztói árak alacsonyan tartása, az ellátás, az egészségügy javítása és a megélhetést adó nyugdíj biztosítása. Kiemelten esik latba a lakáviszonyok radikális javítása. Végül, de nem utolsósorban a munkások szakmai és általános műveltségének emelése; a mobilitási lehetőségek szélesítése és megőrzése a fizikai dolgozók és gyermekeik számára.

Szorosan kapcsolódott ehhez az „egyszerű” dolgozók, illetve ipari munkások munkahelyi érdekvédelméhez-érdekérvényesítéséhez szükséges feltételek kialakítása: anyagi érdekelttség az egyénnek és nyereségrészesedési rendszer a kollektívának. A munkavállalókat kezdeményezési és ellenőrzési jogok illetik meg a termelési tanácskozások, üzemi tanácsok, szakszervezeti és párttaggyűlések rendszerében. A szükségletek kielégítését a többlettermelés révén kívánták biztosítani, a munkaverseny és a társadalmi (közhasznú) munka segítségével, amely egyúttal a munkástömegek mozgósításának eszköze. A résztvevők számára az erkölcsi vállalás megélhetővé teszi a kívánatos célt: a szilárd gazdasági alapokon nyugvó jólét és társadalmi egyenlőség megvalósítását.

Lényegében ekkor, ennek a programnak és értékrendnek az alapján kezdett Magyarországon működni az államszocializmus kádári, módosított változata. Szándékai szerint abban a kulcsszerep és a mérce az ipari és városi munkásságot illette meg. Az idők folyamán modellé váló szisztémában a többi társadalmi csoport integrálása is megtörtént, mégpedig gyakorlatilag azon az alapon, hogy mennyiben szolgálja tevékenységük az országot, a rendszer működését. Elvileg pedig e szövetségi rendszer azon a tételen alapult, hogy a mezőgazdasági termelés, az értelmiségi tevékenység egyik legfőbb értelme a munkásság anyagi-szellemi szükségleteinek kielégítése. Ebből kiindulva érthető meg, hogy miért maradt meg az egész korszakban az ideológiai hierarchia első helyén a munkásosztály vezető szerepének hangsúlyozása. Ebben a tekintetben a „magyar” ideológia semmiben sem tért el a kelet-európai államszocialista propagandától.

1957-től mintegy két évtizeden át folyamatosan nőtt az iparban-építőiparban foglalkoztatottak száma. Az 1974-es csúcsponton 2,2 millió főt tett ki, csaknem egymillióval többet, mint 1957-ben. A legdinamikusabb létszámemelkedés a vegyiparban, a gépiparban és a könnyűiparban történt. Ez idő alatt a reálbérek az 1961-es és az 1965-ös stagnálás kivételével 1978-ig évről évre érezhető mértékben nőttek, a

reáljövedelmek és a lakossági fogyasztás ütemes növekedése pedig egyedül csak az 1961-es évben tört meg. Korszerűsödött a fogyasztási szerkezet, jelentősen javult az egészségügyi ellátás, bővültek az üdülési lehetőségek. 1960–1975 között felépült a tervezett egymillió lakás. Két évtized alatt alapvetően átalakultak az életkörülmények, „kvázi” jólétivé vált a magyar társadalom.

E dinamikus két évtized azonban súlyos problémákat is felhalmozott. Igaz, hogy megteremtette a teljes foglalkoztatottságot, de olyan szerkezetben, amely később felfalta a fejlődési lehetőségeket. Nem sikerült érdemben ledolgozni a tág értelemben vett infrastrukturális hátrányokat és az e területen meglévő elmaradást a fejlett világtól. A munkaerőpiacon a kereslet végig meghaladta a kínálatot, ami kedvező helyzetet teremtett a munkásság számára, ám egyúttal felülértékelt az alacsony és átlagos képzettségű munkaerőt a kvalifikált szellemi és fizikai munkát végzőkhöz képest. Nem utolsósorban pedig a jövedelmek általános növekedése új és új szükségletet generált. Korábban elérhetetlennek tűnő vágyak váltak széles tömegek tevékenységének vezérmotívumává. Új minőségű igényszintek határozták meg minden jelentős társadalmi csoport magatartását. Ezek azonban konfliktusba kerültek a gazdaság teljesítőképességével és szerkezetével. Egymásnak feszültek a különböző társadalmi csoportok a jövedelmek számukra kedvező elosztásáért.

Legszemléletesebb példája a társadalmi problémák újratermelődésének a lakáskérdés volt. Ez igen alkalmas az államszocializmus dilemmáinak elemzésére, jelesül a rövid és hosszú távú érdekek ütközése által befolyásolt társadalmi csoportok egymáshoz fűződő viszonyát tekintve. Felépült ugyanis a több mint egymillió lakás, de nem olyan szerkezetben és minőségben, amely megfelelt volna a korszerűsödő, átalakuló társadalmi szükségletnek. 1960-tól nőtt a lakossági megtakarítás, és a biztonságos felhasználási lehetőségek nyomán a megtakarítási hajlandóság is. Óriási nyomás nehezedett a tervezőszervekre, helyi tanácsokra és az építőiparra a lakásépítést illetően. Az állami feladatvállalás ezért nem a távlatos megoldás lett, hanem a tömegigény kielégítése, amelyet fokozott az átalakuló családszerkezet (a kis és egygenerációs családok dominánssá válásának következtében), és mindehhez járult a család „polgárosulása”, azaz hogy a család már gazdaságilag elvileg egyenlő felek felbontható szerződésekként kezdett működni. Másfelől azonban a lakhatási igényeket a magasabb jövedelműek magasabb szinten tudták kielégíteni. A központi lakásalapot jelentős részben pedig nem szociális vagy rászorultsági, hanem érdekérvényesítési képességek szerint osztották ki.⁸ Az eredeti tervezet értelmében kétharmad részben állami, egyharmad részben pedig magánlakások épültek volna. A valóságban az arány fordított lett. Bár megépült egymillió lakás, az 1970-es évek közepén ugyanennyinek az építését kellett ismét tervbe venni.

A két évtized hatalmas és pozitív változásokat hozott a munkásság anyagi körülményeiben, de a régi hiányok helyében sok új keletkezett. Az új szükségletek, annak ellenére, hogy sokszor nem állt mögöttük fizetőképes kereslet, meglehetősen nyomás alatt tartották a párt- és állami vezetést és a gazdaságpolitikát. Ezt a feszültséget

⁸ Ezt a tényt Konrád György és Szelényi Iván bizonyította *Az új lakótelepek szociológiai problémái* című könyvében (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969).

nevezhetjük az államszocializmus egyik sajátosságának. A társadalmi igények nem ütköztek komoly korlátokba (s ezeket tovább tágitották a természetbeni és pénzbeni központi ellátás, az ingyenes, állampolgári jogon járó társadalmi juttatások).

Jelentős különbségek maradtak vagy jöttek létre a tradicionális városi üzemi munkásság egyes csoportjai és a konvertálható tudással rendelkezők, illetve a szolgáltatási szférában dolgozók között. A kétlaki és a gyors iparosodás következtében jelentős számú bejáró munkásságot eközben életmódjában lényeges hátrányok sújtottak, bár ugyanakkor a háztáji és kisegítő gazdasága révén kompenzációs lehetőségekkel rendelkezett. Ezek előbb csak az önellátással, később pedig az árutermeléssel bővítették e vegyes, ipari-kereskedelmi, illetve agrárkötődésű családok fogyasztását, majd jövedelmét.

E két évtized terméke lett a második gazdaság, amely jelentős mértékben meghatározta a társadalom strukturális mozgásait, mert kettős munkaviszonyt és ennek megfelelően kettős érdekeltséget teremtett. Az így létrejött viszonyrendszer egyfelől csökkentette a munkásság állami tulajdonra utaltságát, másfelől pedig mérsékelte érdekeltségét az állami tulajdonnak és saját vállalatának hatékony működtetésében.⁹

A nagy társadalomszerkezeti átalakulás, az ipari modernizációs folyamat a '70-es évek elejére nagyjából lezárult. Nem maradt el a következménye az iparosítás befejeződésének a társadalmi mobilitást tekintve sem. A '60-as évek közepétől a középiskolákban 50% körül stagnált a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya, a felsőoktatásban pedig évről évre süllyedt a státushierarchia alsóbbik feléről bekerülők aránya – egyes egyetemeken egészen 30% alá. A politikai vezetés a kezdetektől erőfeszítéseket tett e tendencia ellensúlyozására, a művelődési esélyegyenlőtlenségek felszámolására. A politikai kísérletek azonban nem vezettek kielégítő eredményre. Ekkor, a '70-es évek közepén új intézkedéseket hoztak a munkások továbbtanulásának segítésére, kezdve a munkahelyi tanulmányi ösztöndíjaktól egészen az érettségi nélküli egyetemi felvétel lehetővé tételéig. E kényszer diktálta lépések lényegében kudarcot vallottak, amelynek okai sokrétűek. Nem véletlen, hogy ekkor robbant ki a vita oktatásszociológusok között az egyéni, illetve a kollektív mobilitás hasznáról.¹⁰ A kulturális tőke monopolizálására irányuló erőfeszítéseket alátámasztotta a gazdasági racionalitás: a mobilitás, az esélyegyenlőség „drágasága”. Különösen nagy szerepet kapott ez a szempont a '70-es évek végétől, amikor egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a költségvetési megfontolások, és amikor a kultúra mindinkább csak a maradványból részesülhetett. S a humán értelmiség, a pedagógustársadalom is folyamatosan veszített pozíciójából. Az emberi tényezőt sokan emlegették, de az átlagos szintű humánberuházások nem tették lehetővé, hogy a növekedés motorja legyen ez a faktor.

Milyen volt a napi, a pozicionális érdekérvényesítési lehetősége a klasszikus gyáripari munkásságnak? Először is nem sok esélye volt a formális és egyúttal a

⁹ A második gazdaság legátfogóbb elemzését Gábor R. István végezte el, aki idesorol minden nem központi, államilag szervezett gazdasági tevékenységet. *Válóság*, 1985/2. 20–37. Saját nézeteimet erről először 1982-ben írtam le egy cikkben, amelynek publikálását akkor megakadályozták. Megjelent később, az 1986-os *Társadalomelméleti Kollégium Évkönyvében*. A koncepciót l. *Hatalom és mozgalom*. Reform-Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989, 117–118.

¹⁰ Az előbbi Gazsó Ferenc, az utóbbit Ferge Zsuzsa képviselte.

kollektív, az összefogáson alapuló módszerek alkalmazására a párt ellenőrzése, az annak irányítása alatt álló szakszervezetekben. A szakszervezetek ágazati alapon működtek, a szakmai szerveződés elve pedig nem igazán érvényesült. Tervgazdasági körülmények között az ágazati szakszervezet és az ágazati minisztérium között nem az érdekellentét, hanem az érdekazonosság dominált, hiszen a munkabérek, a munkahelytől kapható szociális juttatások attól függtek, mennyi erőforrást sikerült megvédeni, illetve megszerezni az országos éves terv- és költségvetés keretein belül. Mivel az 1960-as évtizedben az ipar fejlődése nem szelektíven történt, így nem alakult ki nagyméretű ágazati szintű konfliktus. Csak a '70-es évek elejéről ismerünk példát, amikor is visszafejlesztették a gazdaságtalan szénbányászatot. A gazdasági mechanizmus reformjának bevezetésével természetesen új jelenségek manifesztálódtak, amikor is a politikai vezetésben eluralkodott bizonyos félelem. A gazdaságpolitikusok tartottak a belső rejtett munkaerő-felesleg nyílt munkanélküliséggé válásától, ezért életben maradt az átlagbér-szabályozás. 1968 után azonban eltérően alakult az egyes gazdasági ágazatok dinamikája, ezzel párhuzamosan megindult a vállalatok differenciálódása az eltérő jövedelemtermelő képesség szerint. Ezen belül is gyors fejlődésnek indultak a lakossági fogyasztástól ösztönzött ipari és mezőgazdasági szövetkezetek. Megkezdődött a munkaerő elszívása, ami a tradicionális ipari szakmák egy részének leértékelődésével járt.

Ez volt az a helyzet, amely lépésre ösztönözte a pártvezetők egy csoportját. A reform visszafogására irányuló törekvés politikai legitimitását a kulcspárágak, a nagyüzemek és a nagyüzemi munkásság érdekeinek védelmétől nyerte el. 1957 után 1973-ban is általános munkásbéremelésre került sor. Kiemelten kezelték az 50 legnagyobb iparvállalatot. Az azonos munkáért azonos bért elve alapján új szakmai bértáblázat készült, amelynek bevallott célja a kisvállalatok, szövetkezetek és a magánszféra munkaerő-elszívó képességének korlátozása volt. Intézkedések születtek az anyagi és erkölcsi megbecsülés, a törzsgárda felértékelésére.

Ebben a periódusban a munkaerőhiány és a bérszabályozás következtében nem igazán keletkeztek áthidalhatatlan konfliktusok a vállalatvezetés és a munkástörzsgárda között. Persze ez nem jelenti azt, hogy a normák körül, a munkaszervezési problémák miatti keresetkiesés vagy a nyilvánvaló teljesítmény-visszatartás miatt nem került volna sor többé-kevésbé nyílt érdek-összeütközésre. Egészében azonban mégis az érdekazonosság maradt a meghatározó a korszakban.

A stratégiai döntések meghozatala és ellenőrzése a munkástanácsok megszüntetése után a laikus dolgozók nélkül történt, mivel a munkahelyi közösségek nem rendelkeztek tulajdonosi jogosítványokkal. 1966–1968-ban lehetőség lett volna a visszatérésre a munkásönkormányzati eszméhez. Ekkor azonban elvi alapon, valamint a negatív jugoszláv tapasztalatokra hivatkozva elvetették ezt a variánst. A munkástanácsok halálát 1957-ben a régi direkt gazdaságirányítás visszaállítása okozta, most viszont az új mechanizmus „kezelhetőségének” érdekében tekintettek el a vállalati önállóság és a dolgozói (munkás-) öngazgatás összekapcsolásától.

Így állhatott elő az a helyzet, hogy az 1970-es évek elején éppen a „munkásellenzék” pártolásával került elő a munkahelyi demokrácia problémája. Történt ez annak ellenére, hogy az üzemi demokrácia fejlesztéséről elvi állásfoglalást dolgoztak

ki még 1969 szeptemberében.¹¹ Az 1974-es márciusi KB-ülés mondta ki újra, hogy a szakszervezet közreműködésével a dolgozóknak kell dönteniük a vállalati szociális és kulturális alapok felhasználásáról. Majd ugyanennek a gondolatnak a jegyében került sor az időszak végén, 1977-ben a bizalmi testületek felállítására. A munkásrészvétel és érdekvédelem lényegében tehát összefonódott egymással, mégpedig úgy, hogy az előbbi természetesen javította az érdekérvényesítés lehetőségeit: a brigádmozgalom, a termelési tanácskozások és a pártszervezetek bizonyos kontrollt jelentettek a gazdasági vezetés fölött. Az idők folyamán a helyi erőviszonyoktól függően mód nyílt az elosztási, egyes béremelési ügyekben a döntési, egyeztetési és véleményezési jogok gyakorlására.

A jellemző azonban mégis inkább az volt, hogy a munkások távol maradtak a fórumoktól, és egyéni vagy „kiscsoportos” érdekvédelmi taktikát alkalmaztak. Erre módot a tervteljesítési hullámok, a kiemelt megrendelések adtak, és játékeret teremtett a munkaerőhiány is. A munkásság másik része a másodállásra vagy a kiscigitó gazdaságra támaszkodott életstratégiájának kidolgozásában. Egy részük pedig a belső kiemelés, a műszaki vezetővé, végül a „káderré” válás útját kereste és járta. Erre megvolt a fogadókészség a vállalati pártszervezetek részéről, hiszen a párt munkásjellegét ismételtelen bizonyítaniuk kellett.

1956 után határozott volt a bizalmatlanság az értelmiséggel szemben. 1960 elején viszont már arra hívta fel a figyelmet a párt vezetése, hogy a munkásosztály vezető szerepe elsősorban a párt politikáján keresztül realizálódik, és nem attól függ, hogy munkás-e származása szerint valamelyik vezető. 1962-ben pedig már arra figyelmeztettek, hogy a „származáscentrikus” felfogás gátolja az előrehaladást, mert akadályozza a vezető pozíciók betöltését az arra alkalmasaknak, ha esetleg más társadalmi rétegből származnak.¹² E kérdés azonban nem jutott nyugvópontra, mivel a szakszerűségi követelmények folyamatos és megállíthatatlan előtérbe nyomulása fokozta a kihívást a munkásvezetőkkel szemben. 1958 és 1968 között a párt- és állami testületekben mindenütt csökkent a munkások aránya. Előbb a vállalatvezetői garnitúrának kellett alkalmazkodnia a modernizációs folyamatokhoz és a piaczaldálkodás követelményeihez, utóbb pedig a politikai vezetés is egyre inkább szakmává vált. A folyamat tehát kikezdte a munkásvezetőket, akiknek egy része a munkásosztály vezető szerepe újbóli megerősítésének jelszávalával igyekezett megszilárdítani megingott helyzetét. Az ellenállás csúcspontja az 1974-es márciusi KB-ülés volt, de a lendület eltartott egész 1975-ig, a fejlett szocializmus programjának elfogadásáig.

A „nyomulás” részeként 1973 novemberében új döntés született a káderpolitikáról. Jól mutatja az ekkor elfogadott határozat, hogy a támadás valójában védekező hadművelet volt. E dokumentum szerint a káderutánpótlás fő bázisát már a felsőfokú végzettségűek jelentik, de a jó adottságokkal rendelkező munkásokból, parasztokból ki kell termelődniük új vezetőknek. Egyúttal azonban leszögezte a pártvezetőség: „Arra nincs társadalmi igény és szükség, hogy közvetlenül a termelésből

tömegesen kerüljenek vezető beosztásba munkások, parasztok.”¹³ A probléma megoldásának egyik eszközét a Politikai Főiskola szerepének növelésében látták. Ezért is kapott később állami egyetemi besorolást. Kísérletet tettek több munkás bevonására a vezető testületekbe. Később persze kiderült, hogy ott nem kelhettek versenyre az operatív döntéshozókkal és a professzionizálódó politikusokkal.

Hasonló folyamat játszódott le a párttagság ügyében is. A tagfelvétel a gyors ütemű szerkezeti átalakulás során, tehát az 1970-es évek elejéig versenyt futott az idővel. 1966–1970 között alig sikerült több munkást felvenni, mint amennyiből szellemi foglalkozású vagy vezető beosztású dolgozó lett, és így statisztikai szempontból rontott az MSZMP arculatán. Ezt a tendenciát a munkások körében indított tagfelvételi kampánnyal igyekeztek visszajára fordítani, azonban ezzel sem sikerült módosítani az arányokon. Ezért 1972 novemberében újabb kampány indult, amihez segítséget nyújtott, hogy politikai-társadalmi, statisztikai szempontból 1974-ben visszasorolták a munkásosztályba a közvetlen termelésirányítókat, művezetőket, technikusokat és az állami gazdaságok fizikai dolgozóit. Eközben a másik oldalról gyakorlatilag adminisztratív korlátozás lépett érvénybe a szellemi dolgozókkal, részben a diáksággal, értelmiséggel szemben. Ám ezek a lépések sem hozták meg a pártvezetőség által kívánt eredményt, nem nőtt a munkások száma és súlya a pártban. A felvételi követelmények leszállítása sem tette politikusabbá sem a munkásságot, sem az agitálás hatására a pártba belépőket. Végeredményben az MSZMP egyre kevésbé mondhatta magát klasszikus értelemben élcsapatnak vagy munkáspártnak. Tagságában és politizálóképességében tükrözte a gazdaságban és társadalomban lezajlott átalakulást. Nem is volt ezzel addig gond, amíg minden jelentősebb társadalmi csoport javítani tudott a helyzetén. Amikor azonban megtört a gazdasági növekedés üteme és az állandó fejlődés, új megvilágításba került a munkásság és a párt viszonya is.

A strukturális problémák azonban már a „klasszikus” Kádár-érában, tehát az 1960–1970-es években is léteztek, és ezek kifejeződtek a munkásság magatartásában is.

A munkásság sem egyénileg, sem kollektíve nem lett tulajdonos. Helyesebben, munkaerején kívül a városi, nagyüzemi és a harmadik szektorban dolgozó réteg nem szerzett más tulajdont. „Csak” attól szabadult meg, hogy munkaereje magánkisajátítás tárgya legyen, és a „különös” munkaerő-tulajdonát viszonylag tisztességesen tudta értékesíteni.¹⁴ Nem derült fény a birtokában lévő tudás, szakismeret korlátozott mivoltára. Ez nem azt jelenti, hogy a szakma- és a munkahelystruktúra teljesen megfelelt volna egymásnak, de azt igen, hogy minden (vagyis általános) munkavégző képesség talált megvalósulási alkalmat, azaz eladható maradt. Senki nem vált munkanélkülivé. Így viszont rejtve maradtak a munkaerő általános műveltségének, adaptációs készségének hiányosságai. A munkásság nem vált tehát eszköztulajdonossá, bár bizonyos korlátozott részvételi joghoz azért jutott, intézményes érdekérvényesítési lehetőségei működtek: a kollektív szerződések rendszere, a munka törvénykönyve széles körű védelmet biztosított az alkalmazottak számára. Ezt a

¹³ Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1971–1975. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978, 628.

¹⁴ Az államszocializmus termelési viszonyainak vizsgálatára lásd Kolosi Tamás: *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974; *Tagolt társadalom*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1987. Lásd még a már említett *Hatalom és mozgalom 1956–1989* című könyvemet, 79–93.

¹¹ Elfogadta az MSZMP Pártépítési Munkaközössége. In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1969–1970*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974, 380–427.

¹² *Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1956–1962*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964, 540.

relative jó pozíciót javította a munkaerőpiac kedvező helyzete, a keresleti túlsúly. A kevésbé képzett munkásoknak, például az ipari szolgáltatás területén dolgozóknak kárpótlást vagy mozgástöbbletet nyújtott a második gazdaság. A térítésmentes, pénzbeni vagy természetbeni társadalmi juttatások és szolgáltatások, ha jelentősen nem korrigálták is az egyenlőtlenségi viszonyokat, de javították, teljessé tették a létbiztonságot. Mindez természetessé vált a munkásság számára is. Az e területeken tapasztalható feszültségeikért minden felelősség a „gondoskodó államot” terhelte.

Ebben a periódusban meghatározó jellegű ellentmondás volt, hogy az állam növelni igyekezett a munkaerő „használati értékét” (tudását), de egyúttal korlátoznia kellett az árát (a bérét). Erre a sztálini modellben a mezőgazdaság államnak, iparnak történő teljes alárendelése adott módot, vagyis az agrárarok alacsonyan tartása. Ezt egészítette ki a törekvés a többlettermék, a társadalmi tiszta jövedelem maximalizálására, tehát a munkabérek növekedésének visszafogása. (Egyébként ebből következett a szakszervezet államosítása is.) Végül az ingyenes oktatással és az egészségügyi szolgáltatásokkal jelentős beruházások történtek a munkaerő értékesebbé tétele, „használati értékének” növelése érdekében anélkül, hogy a munkabér színvonalát is feltétlenül emelni kellene. Mindez azonban nem fejeződött ki a munkabérekben. A társadalmi termelésbe rövid idő alatt bevontak óriási száma ugyanis hatalmas – szinte megoldhatatlan – ellátási és infrastrukturális terheket rótt az államra, így annak lefelé kellett nyomnia a béreket, és ebből következően nyomottan kellett tartania a bérszínvonalat.

Mindez rámutat a Kádár-kor, a „magyar modell” sajátosságaira, az eredeti szovjet típustól való különbözőségére. Először is az ipar prioritása ellenére nem nyílt ki lényegesen az agrárról, ami elfogadható helyzetet teremtett a nagyüzembe kényszerített parasztság számára, a munkásságnak pedig módja volt realizálni többletkezesét. A felhalmozási politika nem vált öncélúvá, mert nem a fegyverkezést és nem egyoldalúan a nehézipart és az iparosítást szolgálta. Ezért nem kellett befagyasztani a munkások életszínvonalát. Végeredményben rövid távon az átlagos munkaerő-tulajdonosok rétege, a társadalmi középmezőny profitált a kvalifikált munkát végzők keresetének visszafogásából, a lefelé nivellálásból is.

Am ebben a szisztémában is csak kis részben civilizálódott a dolgozói érdekvédelem, mert azt a központ, a politikai hatalom vállalta magára, és érdekbeszámításos alapon képviselte azt. A közvetlen érdekképviselő saját ágazati jellege és összefonódása miatt sem emancipálódhatott. A vállalatok a részleges piacgazdálkodás körülményei között nem lettek teljesen önállóak, és így nem váltak árutermelő érdekközösséggé sem. Mindez szakigazgatási-államigazgatási folyamattá változtatta az érdekegyeztetés folyamatát. Ez az elkülönülés leértékelte, esélytelenné tette a laikus elem szerepét a gazdasági és politikai irányításban, így a közvetlen (munkás) dolgozói részvétel is.

Már ebben az időben sokféle lehetőség nyílt az állami kapacitáshiányok munkavállalói magánszférából induló kitöltésére. Lényegében csak a nagyvárosi, nagyipari munkásság maradt bezárva a proletár, az osztálylétbe. Ez a csoport viszont szoros szövetségben maradt saját elitjével, a vállalati menedzsmenttel és a politikai értelmiséggel, akik többé-kevésbé ellátták e réteg politikai érdekképviselőt. E tény

is hozzájárult ahhoz, hogy politikailag még e réteg sem szervezte meg külön magát. Figyelmét inkább túlmunkaszerzési lehetőségeire és a kétlaki, bejáró munkásságot kompenzáló javak, a kisegítő gazdaság megszerzésére fordította.

A társadalmi élet depolitizálódása a munkásságot sem kerülte el. Sőt a politika szakigazgatási formája és a korlátozott munkahelyi részvétel talán éppen a munkásságot semlegesítette a leginkább.

A Kádár-kormány megalakulásakor a neutralizálás még politikai kényszerűség volt, egy évtizeddel később már társadalmi-gazdasági törvényszerűség. Mint láttuk, a pártvezetőség nem örövendé e ténynek, mivel megkérdőjelezte legitimitását.

Az következik-e ebből, hogy a munkásosztály mint osztály megszűnt létezni, vagy a hegeli-marxi magánvaló állapotához süllyedt-lépett vissza? Egyszerű és egyúttal divatos bírálata ez az államszocializmusnak. Ám túl kézenfekvő ez ahhoz, hogy ennyivel elintézhető lenne a probléma. Az eddigi elemzés kizárta a primer politikai magyarázatot a munkásság közéleti, állampolgári passzivitására. Nem elegendő a diktatúrát és a felhalmozási folyamatot felelőssé tenni ezért. Szó esett a társadalmi-gazdasági viszonyok szerepéről, a korlátozott tulajdonosi és munkavállalói létről, a második gazdaságról. Mindezek ellenére érdemes leszögezni, hogy a hatalmi elit politikája alapján munkáspolitikai volt. Az ipari munkásság soha nem esett ki az országot irányító elit figyelmének homlokteréből. Maga az ipari munkásság viszont soha nem veszítette el öntudatát, nem hitte magát másnak, mint ami valójában.¹⁵ Ennek alapján a képlet úgy festene, hogy „alul” volt egy „magánvaló” munkásosztály, felül pedig egy „magáért való”, a munkásság iránti elkötelezettség jegyében működő elit. Nagyjából valóban ez volt a helyzet. „Csak” a közvetítő mozzanat, a mozgalom hiányzott: az összefogáson alapuló érdekvédelem, a befolyás a munkahely, a lakóterület és az ország ügyeire. Ez mutatja meg az államszocializmus gazdasági, társadalmi korlátait. Ám nemcsak az államosított munkásmozgalom erőttöbbletéről érdemes szót ejteni, amely a hatalom birtoklásából, a termelési viszonyok átalakításából táplálkozott, és nem csak a munkáslét korlátairól, amely a „civil” mozzanat alárendelődéséhez vezetett a hatalom politikai, igazgatási logikájával szemben.

Társadalomtörténeti szempontból ugyanis még ennél is többről volt szó. Arról, hogy az iparosítás mennyiségi értelemben elért saját határaihoz, és nem lehetett újabb munkaerőforrást találni. A hiány a tercier szektorban jelentkezett a leginkább. Erre az időre nyilvánvalóvá vált, hogy az iparszerkezet gyorsan avul, és a keretében folyó termelés egyre kevésbé gazdaságos a világpiaci mércével mérve. A szakértők és a fejlett országok gazdasági fejlődését figyelők számára az is világos volt, hogy elkerülhetetlen a hatékonyság- és a minőségcentrikusság előtérbe helyezése az iparon belül. Az itt dolgozók létszáma, és ezzel arányuk is csökkenni fog a gazdaság egészében. A fejlett világ példája pedig csak felerősítette a már a magyar gazdaságban is megállíthatatlan folyamatot, a szellemi és értelmiségi munka jelentőségének növekedését. Az innováció sürgető kényszerré vált.

¹⁵ Elég a hetvenes évek munkásszociográfiáit elővenni László-Bencsik Sándortól Moldova Györgyig. Bizonyítékul szolgál azonban a Kolosi Tamás–Papp Zsolt–Gombár Csaba–Pál László: *Réteghelyzet – rétegtudat* című kötet is. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.

Mindez megkérdőjelezte és kikezdte a munkáosztály vezető szerepéről szóló ideológiát. Tette ezt egyfelől a szónak abban a szorosabb értelmében, hogy a „laiskus” elem – a munkásság (és elitje) – a piacgazdaság kiterjedése, a műszaki-technikai viszonyok bonyolultsága következtében nem játszott, nem játszhatott meghatározó szerepet „lenn”, a vállalatvezetésben. Sőt feleslegessé vált a klasszikus ipari szakmunkatudás egy része, az azt birtoklók jelentős része pedig alkalmazkodási képesség és mechanizmus hiányában konzervatív lett. „Fent”, a hatalomban meg az elitnek képviselnie kell a nemzeti szempontokat és a társadalom többi rétegének, közöttük az erősödőben levő értelmiségnek, gazdasági és műszaki menedzsmentnek is az érdekeit. Legalábbis szükségessé vált, hogy az elit előbb-utóbb igazodjék a megváltozó társadalmi-gazdasági erőviszonyokhoz. Ebből előbb új kompromisszumok sora következett, utóbb pedig hatalommegosztás az új középosztállyal.

A politikai elit és maga Kádár János eddig a felismerésig nem jutott el, és éppen saját hatalmának oszthatatlanságát tartotta minden előremutató megoldás sine qua nonjának. E magatartás csak addig nem vezetett bizonytalansághoz, politikaivá váló konfliktusokhoz, ameddig az új középosztály közvetlenül, hatalmrészesedés nélkül is boldogult. A hetvenes évek fejleményeit utólag vizsgálva azt is mondhatnánk: az osztály „okosabb” volt saját elitjénél. A munkásság az egyenlőtlenségi viszonyok újratermelődését látta; érezte, hogy a központi újraelosztásra épülő társadalompolitika egy bizonyos ponton túl nem javíthatja helyzetét, így viszonyait bér munkásként élte meg, és tudatosította magában, ezért döntően elért helyzetét igyekezett védeni politikai és egyéni eszközökkel, módszerekkel. Nem hitte, hogy a saját arcára tudja formálni a társadalom egészét.

★

Ez a belenyugvás és pragmatizmus hatotta át a munkásságot akkor, amikor a válság „begyűrűzött” Magyarországra, és útkeresésre kényszerítette a politikai elitet. Az 1979 nyarán végrehajtott közel 10%-os fogyasztóiár-emelés egy korszak végét jelezte. Ekkor történt meg a szakítás a folytonos gazdasági növekedésre épülő társadalompolitikával, és ennek következtében új helyzetbe került az ipari munkásság. Míg 1975–1978 között, a válságelhárító-előremenekülő és a nemzetközi eladósodást vállaló gazdaságpolitika időszakában, a reálbérek az átlagnál jobban emelkedtek, 1979 és 1984 között ez a visz-szájára fordult. Jellemző azonban, hogy ez a fordulat nem hatott ki az ipari munkásság viszonylag kedvező pozíciójára a többi keresői-társadalmi csoporthoz képest. Az ipari bérek 1972–1982 között gyorsabban nőttek a szövetkezeti parasztság és az értelmiség reálkereseténél, sőt az állami ipar munkásai 1978 után is eredményesebben védték béreiket, mint a többi társadalmi csoport. Emellett a központi állami alaptól kapott jövedelmük is majdnem hasonló szintet ért el, mint a szellemi foglalkozásúaké.¹⁶

¹⁶ Az adatokat I. *Az ipari nagyüzemi munkásság jövedelmi viszonyai, élet- és munkakörülményei*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.

Ennek az időszaknak még két másik fejleménye volt. Az egyik: a túlmunka „el-(második)gazdaságosítása” a vállalati munkaközösségek terjedésével. A másik: a vállalati tanácsok létrehozatala, amely a munkásrészvétel új, bizonyos tulajdonosi jogosítványok gyakorlásával összekötött formáját teremtette meg. Mindkettő fokozta a munkástömegek tűrőképességét, javította hozzáállásukat az újrakezdett reformokhoz. Részben ez kompenzálta az alapkeresetük stagnálását, és a korábbiaknál jobban megosztotta a munkásság különböző csoportjait.

A politikai elit azonban nem vállalta a szerkezetátalakítás konfliktusait, a termelési támogatások leépítését, a gazdaságtalan tevékenységek beszüntetését, és védte a rendszert, az ipari munkásság jelentős részének közvetlen érdekét, vele együtt saját pozícióit. Csak úgy mert kezdeményezni, ha a változtatás rövid távon is elviselhető a társadalom többsége számára, ha nem éleződnek ki a belső érdekkonfliktusok. Ezért 1984-ben a gazdasági növekedés felgyorsítása mellett döntöttek, aminek katasztrofális egyensúlyi következményei lettek. Az ország bruttó nemzetközi adósságállománya három év alatt megkétszereződött. Ebben az időben már a klasszikus városi-ipari munkásság sem volt képes megvédeni reálbérét és ezzel viszonylag kedvező jövedelmi helyzetét.¹⁷

Látva az MSZMP vezetésének 1986–1987-es bizonytalankodását, enerváltságát, nőtt az elégedetlenség, a munkásság egyre inkább érezte azt, hogy támasz nélkül maradt. A már több mint egy évtizede tartó válság előbb a pártvezetés irányában megnyilvánuló bírálatot erősítette fel, majd az után, hogy az értelmiség jelentős része felmondta az addig hallgatólagos megegyezést, a munkásság is a rendszerváltás elfogadjává, részben hívévé lett. Ekkorra világossá vált, hogy az ipari munkásság nem maradhat hegemon a társadalompolitikában, sőt komoly mértékben veszélybe került bér munkás mivolta, léte is. Olyan rendszerre lett e rétegnek is szüksége, amely biztosítani tudja a korszerű (szak)munkaerő képzettségi, értékesülési feltételeit és minimális szociális biztonságát.

¹⁷ *Jövedelemelosztás Magyarországon. Az 1988. évi jövedelmi felmérés adatai*. KSH, Budapest, 1990. 23.

Kádár János és a magyar desztalinizáció

1. AZ „EREDETI” KÁDÁR

Sztálinista volt-e Kádár János? Pontosabban: volt-e valamikor, valamitől valameddig sztálinista a Sztálin halálát követő évtizedek első számú magyar politikusa? A színpadiasan hangzó, illetve a kevésbé hatás vadász kérdés megválaszolása kötelező, ha a címben rejlő témát nem oly módon kezeljük, hogy az 1953, illetve 1956 utáni történekekből egyszerűen kiemeljük azokat, amelyek a sztálini örökség felszámolására irányultak. Nem lényegtelen ugyanis annak tisztázása, hogy Kádár egyike-e azoknak a kommunista politikusoknak, akik, ha az kellett az érvényesülésükhöz – tudatosan vagy csak az adott időszakban létező normákhoz igazodva – sztálinistákká váltak, majd, ráérezve az idők szavára – ugyancsak az érvényesülés vágyától vagy éppen az önmentés kényszerétől vezetve – élére álltak annak a küzdelemnek, amely meg akarta szabadítani a kommunista mozgalmat Sztálin és Rákosi terhéssé vált örökségétől. Vagy más-e az ő esete, mert maga is meg akarta tisztítani a kommunista politikát a Sztálin nevéhez kötődő megfélemlítési politikától, a törvénytelenégektől, ellenségereséstől?

Kezdjük a bizonyossal. Amikor Kádár 1931-ben csatlakozott az illegális kommunista mozgalomhoz, még nem volt, nem lehetett sztálinista. Már csak azért sem, mert a kommunista párt sem volt még az. Ekkor még a törvényen kívüli és állandó fenyegetettségben dolgozó magyar kommunisták hite az egyenlőség, igazságosság, szabadság elveire, a kommunizmus ígéretére alapult. A karizmatikus kommunista vezetők nem teremtették, hanem igazukban, akaratukban erősítették a mozgalom híveit.¹ E párt tagjai ugyan némileg hasonlítottak az őskeresztény szekták tagjaira, akik hittek a megváltásban, készek voltak úgy élni, hogy kiérdemeljék azt, és a tanítások szerinti magatartásukhoz nem kellett az a meggyőződés, hogy a megigazulás egy élő, kortárs személy műve révén érhető el. Bár a kommunista mozgalomban ehhez csak néhány évnek kellett eltelnie, mert a harmincas évek közepére – Sztálin személyi kultuszával – ez is bekövetkezett.²

¹ A kommunista jelkületet elemzi: Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*, I. k. Szabad Tér Kiadó-Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2001, 32–33.

² A folyamatot jelzi Henri Barbusse Sztálinról írott műve, amely 1935-ben jelent meg, és amit magyarul 1945-ben Kolozsváron adtak ki.

Kádár mint alacsony iskolázottságú és hiányos műveltségű, leginkább alkalmi munkákból élő fiatalember keveset tudhatott a Szovjetunióról, az ott folyó vitákról. Választania kellett az ötéves tervről szóló sikertörténetek, illetve a szavak és tettek, az eszmék és a valóság közötti ellentétet leleplező leírások között. Véltetően azt a változatot fogadta el, amelyet igaznak akart tudni. Ebből az elköteleződésből, elfogultságból azonban még nem következett sztálinizmus.

A nem ismert, nem tapasztalt szovjet valóság messzeségével szemben ott volt a keserű és közeli magyar valóság. Ezzel összeütközve került börtönbe, verték és alázták meg. Kétségtelen viszont, hogy a harmincas években gyűjtött tapasztalatai részben előkészítették a talajt a sztálini gyakorlat és elmélet befogadására. Nem azért, mert a szegedi Csillag börtönben találkozott Rákosi Mátyással, és mert ettől kezdve ő lett volna a viszonyítási pont, a referenciaszemélyiség az életében.³ Sokkal inkább azért, mert az illegálisához hozzátartozott a kegyetlen osztályharc, az „elkerülhetetlen” áldozat vagy éppen az árulás, az ellenség által és az ellenséggel szemben alkalmazott erőszak, az árulás és az áruló, a beépített ügynök, a besúgóvá vált barát. Őt is megtörték, tisztában volt azzal, milyen kiszolgáltatottnak, védtelennek lenni. Saját gyengeségének megtapasztalása is szerepet játszhatott abban, hogy elhiggye: a legközelebb elvtársból, barátból lehet harcostársból is lehet ellenség.

Egészében azonban mégsem csak ezeket az élményeket hozták a harmincas évek. Kádárnak meg kellett tanulnia megállni a saját lábán. Amikor 1937-ben kiszabadult, hiába kereste, nem találta a pártját. A Komintern a sok lebukás és az új politikai stratégia alkalmazása körüli kezdeti nehézségekre hivatkozva felfüggesztette a Kommunisták Magyarországi Pártjának működését.⁴

Kádár támasz nélkül maradt, bár a börtönben róla készült rövid jellemzés szerint: „Elveit fenntartja. Minden lépésére vigyázni kell.”⁵ Baráti tanácsra belépett a Szociáldemokrata Pártba, ott folytatott mozgalmi munkát, és tanulta, miként lehet összeegyeztetni meggyőződését az adott pillanat által kínált cselekvési lehetőségekkel. Ez az időszak megmutatta neki, mi módon állhat elő olyan helyzet, amelyben le kell mondani a végső célok szerinti politizálásról annak érdekében, hogy meg lehessen valósítani egy konkrétabb, közelebb és fontosabb célt, a fasizmus legyőzését.

A harmincas évek második fele a népfront, az útkeresés időszaka a magyar kommunista mozgalom életében is. 1937 a Márciusi Front megalakulásának éve.⁶ A külföldi (moszkvai) és a hazai kommunisták között szinte lehetetlen volt kapcsolatot tartani. A párt újjászervezése csak a világháború kitörése, illetve a területi visszacsatolások után kapott új lendületet. Ez a hullám sodorta újra a kommunista párthoz Kádárt is.⁷

³ Csak sejtethetjük, de nem tudhatjuk, mikor hogyan vélekedett Kádár Rákosiról. Az 1957. júniusi pártértekezleten zárszavában azzal is alátámasztotta elzárkózását Rákositól, hogy bevallotta: egykor szerette is őt. Véltetően 1950-ig vagy esetleg 1955-ig. *A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957, 214.

⁴ A döntésről lásd Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979, 368–380.

⁵ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 765. f. 2. ő. e.

⁶ Salamon Konrád: *A Márciusi Front*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

⁷ Roger Gough: *A Good Comrade – János Kádár, Communism and Hungary*. I. B. Tauris, London–New York, 2006, 15–18. [Kádár János, a jó elvtárs? J LX Kiadó, 2006, 41–43.]

Ekkor a népfrontpolitika égisze alatt a függetlenségi jelszavak kerültek előtérbe. Ebben az időben a válasza váró kérdés az volt a kommunisták előtt, hogy miként segítheti a németekkel szembeni ellenállást egy, a magyar közvélemény nagyobbik része által elutasított, de legalábbis gyanakodva fogadott párt.⁸

1943-ban, a Komintern feloszlása után az akkor már Kádár vezette KMP megkísérelte a választ. Feloszlatta önmagát, hogy Békepárt néven újjáalakulva, szerveződési központjává válhasson a német és a magyar fasizmus elleni küzdelemnek. Ezt a döntést maga Kádár kezdeményezte, és az erről szóló röpiratot is döntően ő fogalmazta.⁹ Ebben arra szólították fel a párt híveit: álljanak „élére az egész nemzetért folytatott harcnak”. A cél: a különbség, az ország kimentése a háborúból, mert a német fasizmus és magyar szövetségesei pusztulással fenyegetik az embereket és a nemzetet is.¹⁰ A próbálkozás mutatja, meddig jutott el Kádár és a hazai kommunista vezetés egy olyan helyzetben, amikor saját magára hagyatkozva kellett politikáját kialakítania.

Élete folyamán került még egyszer hasonló helyzetbe. 1943-ban még nem voltak elérhető közelségben a szovjetek. Az 1956-os felkelésnek is volt egy olyan pillanata, amikor úgy tűnt: a szovjetek már nem lesznek elérhető közelségben. Kissé hasonló volt a feladat a világháború alatt: hitelesíteni kellett a magyar kommunisták demokratikus és nemzeti elkötelezettségét.¹¹ Erre most is a párt feloszlása látszott alkalmas eszköznek, bár ezúttal nem Kádár kezdeményezte, de mint első ember elfogadta ezt a megoldást. E lépései jelzik: képes volt önálló döntésekre, helyzetértékelésre. Nem azért kell ezeket megemlíteni, mert híján lettek volna a tehetségnek a jó képességű sztálinista politikusok – magáról Sztálinról nem is beszélve –, mintha ők nem tanúsítottak volna nagyfokú taktikai rugalmasságot, ha annak érezték szükségességét.¹²

Inkább azért érdemes felidézni ezt a két esetet, mert az egyik a sztálinizmus eluralkodása előtt, a másik a bukása után történt, és a kettő együtt megmutat valamit Kádár politikusi karakteréből.

⁸ Lásd erről Pintér István: *Magyar antifasizmus és ellenállás*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 25–34.

⁹ Ezt elismerte az ÁVH-n is 1951. májusi kihallgatásakor. Kádár János bírái előtt. *Egyszer fent, egyszer lent, 1949–1956*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Varga László. Osiris Kiadó–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2000, 216–218.

¹⁰ *Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1935–1945*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964, 414–417. Lásd még: Kádár János: A Kommunista Magyarországi Pártja feloszlása körülményeinek és a Békepárt munkájának néhány kérdéséről. *Párttörténeti Közlemények*, 1956/3.

¹¹ E törekvés jegyében beszélt 1956. november 1-én a rádióban. *Népszabadság*, 1956. november 2.

¹² Sőt mint azt a történelem megmutatta: a sztálinista politizálás egyik jellemzője éppen az, hogy képes dogmáit alárendelni mindenkor taktikájának, és éppen ezért a taktikát az ideológia rangjára emelni. E praxisnak sok ideológus esett áldozatul. Sokszor éppen azért, mert ők „leragadtak” az előző stratégia megideologizálásánál, közben pedig változott a politika. Ez lett a sorsa a népi demokrácia elméleti megalapozásán dolgozó Lukács Györgynek is. Lásd *A Lukács-vita*. Szerk: Ambrus János. Múzsák Könyvkiadó, Budapest, 1985.

2. SZTÁLINISTÁK HELYETTESE

1945-ben a föld alól feljőve, Kádár egy tömegpártnak lett az egyik vezetője. Ugyanakkor e párt Moszkvából hazatért már sztálinista vezetőinek lett az alárendeltje. Ez a helyzet inkább megnyugtathatta, mint zavarhatta.¹³ Az élet, a sikerek Sztálint igazolták. Abban a megvert győzteseknek kiszolgáltatott állapotban a magyar nemzet számára is kínált előnyt, ha vannak olyan politikussai, akik szót értenek a szovjet vezetőkkel, akik enyhítik bennük a magyarokkal szembeni fenntartásokat. Ekkor még remélhető volt, hogy a kommunista párt vezetőiben egyensúlyban lesz az ideológiai és a nemzeti elköteleződés. Ezt azért is feltételezni lehetett, mert ekkor Rákosiék maguk is igazolni akarták a magyar társadalom előtt nemzeti kötődésüket.¹⁴ Ezen túl: a Moszkvából jött politikusok még nem tartották időszerűnek a szocializmusért és főleg nem a proletárdiktatúráért folytatott küzdelem megkezdését,¹⁵ már csak azért sem, mert Sztálin is óvta őket ettől. Még a nagyhatalmi érdekek összeegyeztetése volt napirenden.

A világháború befejezése után magyar kommunisták keresték az utat, igyekeztek kialakítani pozíciójukat, megtalálni helyüket a magyar valóságban.¹⁶ Csak a hidegháború kezdetével változott a helyzet, de kezdetben még ekkor is csak arról volt szó, milyen legyen az átmenet a szocializmus felé. 1947-ben a népi demokrácia erősítése állt a kommunista propaganda középpontjában. A hároméves terv elfogadásakor már látszott, mire megy ki a játék, de nem beszéltek róla. Az ősz eleji választások a baloldal és a jobboldal közötti hatalmi harcról szóltak, és nem a kapitalizmus vagy szocializmus kérdéséről. A kommunista párt vezetői a népi demokrácia védelméről szónokoltak, teoretikusai annak kiteljesítéséről írtak.

Amikor 1947 szeptemberében megalakult a nemzetközi osztályharc összehangolására hivatott Kominform, napirendre került az államszocializmus közép-kelet-európai megvalósítása is.¹⁷ Ez a fordulat – bármennyire is megfelelt a magyar kommunista vezetők igényeinek – még őket is nehéz helyzetbe hozta. Nem volt könnyű megmagyarázni önmaguk számára sem az új irányvonalat. Eltartott egy ideig, amíg sikerült kidolgozni azt a formulát, amely feloldotta a korábbi és az új politika közötti elméleti és gyakorlati ellentmondást.¹⁸ Ehhez Sztálin nyújtott segítséget azzal, hogy egy gyors mozdulattal átvágta a gordiuszi csomót: új megfogalmazást

¹³ Kádár 1956. márciusi felszólalásában a Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségi ülésén azt mondta: neki könnyebbé lett, hogy nem kellett nagy felelősséget vállalnia, de a pártnak nem használt a vakhit. MNL OL M-KS 276. f. 52/33. ó. c.

¹⁴ Ezt tükrözte az MKP vezetőinek retorikája is. Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*. Osiris Kiadó, Budapest, 2011.

¹⁵ Olyannyira nem, hogy minden erővel visszafogták a „19-eseket”, azokat akik úgy érezték: eljött az idő revansot venni a megbuktatott Tanácsköztársaságért. Vésztőn rövid időre létre is hoztak egy „mini” proletárdiktatúrát, a Vésztői Köztársaságot. Irodalmi feldolgozása: Lakatos Menyhért: *Egy Körös menti köztársaságról*. In: Lakatos Menyhért: *Csandra szekere*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981.

¹⁶ Erről az időszakról az első forrásokon alapuló feldolgozás Balogh Sándor: *Parlament és pártarcok Magyarországon 1945–1947*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.

¹⁷ Lásd erről *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Szerk: Fejt István–Izsák Lajos–Székely Gábor. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

¹⁸ Urbán Károly: Révai József (1898–1959). *Párttörténeti Közlemények*, 1978/3. 203–206.

ajánlott. Eszerint a népi demokrácia valójában proletárdiktatúra – szovjet forma nélkül. Az új tétel viszont az ellenfeleket igazolta, akik mindig is csak taktikát láttak a népfrontpolitikában, kényszerű és ideiglenes engedményeket a kommunisták demokratikus gesztusaiban.

Rákosit és Gerőt is kellemetlenül érintette az irányváltás, de ők azzal oldották meg a problémát, hogy élen jártak az új stratégia megvalósításában. Más kommunista vezetők viszont, akik komolyan vették, hogy csak a nép meggyőzésével lehet a szocializmus felé haladni, konfliktusba kerültek velük. Közülük kiemelkedett Nagy Imre, aki az agrárkérdésben fokozatosságot, óvatos előrelépést javasolt. Ő már 1947 őszén súlyos vitába keveredett Rákosiékkal, és vélhetően csak kiváló szovjet kapcsolatainak köszönhetette, hogy némi önkritika árán, súlyosabb következmények nélkül, „megúsza”.¹⁹

Kádár nem játszott érdemi szerepet a fordulat elméleti megalapozásában, az ezzel kapcsolatos vitákban, neki a megvalósításban jutott feladat. Első sorban a Szociáldemokrata Párt szervezeteinek és tagságának a kommunista pártba történő beolvasztását irányította. Közben, 1948 késő tavaszán, Rajk László társaságában hosszabb utazást tett a Szovjetunióban. Egészen Grúziáig jutottak. Csak találgatni lehet, milyen élményeket gyűjtött, és miként dolgozhatta fel azokat. Bizonyosan megtapasztalta a hatalmas birodalom és a sokat szenvedett ország és nép kettősségét. Nem kerülhette meg, hogy összehasonlítást tegyen hazája és az átláthatatlanul nagy „szovjetország”, vagy éppen Moszkva és a többi város, a meggyötört falvak között. Észre kellett vennie, hogy az emberek többsége rosszabbul él a magyaroknál. Ezt a tényt három évvel a világháború után nem lehetett nehéz megemésztetni. Lenyűgözhetette az emberek, a nép tűrő- és állóképessége. „Nagy” emberekkel nemigen találkozott az út során. Csak arról tudunk, hogy a látogatás végén, 1948. május 29-én az SZK(b)P KB nemzetközi osztályán fogadták őket egy összegző beszélgetésre.²⁰

3. VÉGREHAJTÓBÓL ÁLDOZAT

Mindenesetre Kádár igyekezett megfelelni az elvárásoknak, ő is tevékeny részese, egyik végrehajtója volt a politikai ellenfeleket, majd a szövetségeseket is felmorzsoló „szalámpolitikának”. Rajk leváltását követően elvállalta a belügyministerséget. Vélhetően belső éne nem tiltakozott amiatt, hogy neki jut a feladat, hogy irányítsa a külső és a belső ellenséggel szembeni küzdelmet. Bizonyára úgy gondolkodott, ahogy sztálinista felettesei: a szocialista építés kezdetén erősödik az ellenállás a változásokkal szemben. A tulajdonuktól megfosztottak, a középosztályi státusukat elvesztők mindent megtesznek majd, hogy megdöntsék a proletárdiktatúrát, a kommunista párt hatalmát. Nem sok idő kellett azonban ahhoz, hogy szembesüljön két

¹⁹ A téma első rövid feldolgozása: Rákosi Sándor: Dokumentumok az 1948–49-es agrárpolitikai vitáról. *Agrártörténeti Szemle*, 1988/1–2. Lásd még Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*, I. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

²⁰ E látogatás nyomai fellelhetők egy moszkvai levéltárban. GASZPI 17. f. 128. opisz 1165. gyelo.

ténnyel. Egy: hiába ő a belügyminiszter, ezt a küzdelmet nem ő irányítja. Kettő: ez a harc legalább annyira folyik a falakon kívül, mint azokon belül.

1949 májusában belekeveredett a Rajk-ügybe, akinek letartóztatásáról nélküle döntöttek Rákosiék. Lépéskényszerbe került: bizonyítania kellett párthűségét, lojáliságát Rákosihoz. Nyilván merültek fel benne kétségek is Rajk bűnösségét illetően, de úgy is felvetődhetett számára a kérdés, mint ahogy sok más pártemberben is: miért nem vette észre, ki is valójában? Nem ítélt meg, hogy az ijedtség, a kétely vagy az önmarcangolás volt-e erősebb benne. Mindkettőnél hatékonyabban dolgozhatott az önmentés kényszere. Így vált Kádár bűnrészessé ebben a gyalázatos eljárásban, így bizonyította: sztálinistává vált. Abban lett érdekelt, hogy igaznak bizonyuljanak a tragikus vádak. Könnyebb volt ezt az utat választania, szórt elemekből összeraknia a történetet, mint szembefordulnia Rákosival, Farkas Mihállyal és Péter Gáborral. Ezért vett részt maga is egy ízben Rajk kihallgatásán.²¹ Vélhetően ezért vállalta két alkalommal is, hogy ő tájékoztatja a Központi Vezetőséget a letartóztatásról, illetve a per előkészítéséről.²² Ebben az is motiválhatta: nem szeretne volna, ha kétség merülne fel belügyminiszteri alkalmasságát illetően. A lényegen nem változtat sem veszélyeztetettsége, sem kételkedése: közreműködésével aktív részesévé vált a sztálinizmus magyarországi gyakorlatának.

Sok mindent megmutat akkori személyiségéből a történet 1949. június elejéről, amikor a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének ülésén hangsúlyozta: kettős minőségben számol be a kémcsoporthoz tartozásáról, mint az ügyel foglalkozó öttagú bizottság tagja és mint belügyminiszter. Korábbi harcostársait az imperializmus ötödik hadosztályához sorolta, egyeseket cionizmussal, másokat viszont ugyanazzal a lendülettel antiszemitizmussal vádolt. Bizonyítékként a gyanúsítottak vallomásait idézte.²³

Kádárnak nem lehettek kétségei afelől, miként csikarták ki a beismeréseket. A per előtti központi vezetőségi ülésen már a jugoszláv szálát, a titóista összeesküvést hangsúlyozta, és Rajkot, Szőnyi Tibort, Justus Pált, Pálffy Györgyöt elálatiasodott gonosztevőknek nevezte.²⁴ Tettét nem menti, hogy Rákosi dicsekedett is: két évébe került a kémcsoporthoz felgöngyölítése, a nyilvánosság előtt pedig álmatlan éjszakáiról is beszélt.

Mindenesetre a sors nem kímélte Kádárt sem: Rajk László kivégzése után nem tudta leplezni megrendültségét. Ezzel megindult azon a lejtőn lefelé, amelyen ő is áldozatává vált a törvénytelenységnek, a megfélemlítésnek – másfél évvel később őt is letartóztatták.²⁵ A kihallgatásokon és a perben tanúsított magatartása bizonyítja: Kádár már tudta, nincs menekülési út, bekapta a gépezet. Nincs értelme ellenállni.

²¹ Az erről fennmaradt, hitelesnek tekinthető, de nem hitelesített jegyzőkönyvet először Hajdu Tibor tette közzé a *Társadalmi Szemle* 1992/4. számában. Farkas és Kádár Rajknál. Az 1949. június 7-i beszélgetés hiteles szövege címmel.

²² MNL OL M-KS 276. f. 52/8. és 9. ó. e.

²³ Uo. 8. ó. e.

²⁴ Uo. 9. ó. e.

²⁵ Kádár Rajk-ügyben játszott szerepéről, letartóztatásáról részletesen ír és sok dokumentumot közöl Á. Varga László idézett műve.

Több mint három évet töltött börtönben. Volt ideje a gondolkodásra. Nem tudható pontosan, milyen következtetéseket vont le életének alakulásából, de valamit sejtet ezekről az a levél, amelyet Kádár közvetlenül szabadulása előtt írt Rákosinak. Ebben nem kérdezi, miként hihette a párt első embere, hogy ő provokátor, beépített ügynök. Inkább arról panaszkodik, hogyan érintette őt a gyanúsítás, amiért akkor Péter Gábert tekintette felelősnek. Azt már felrója Rákosinak is, miért tartott ilyen sokáig ügyének felülvizsgálata. Levele végén viszont áll egy olyan passzus, amely látni engedi, min ment keresztül a börtönben.

„Azt mondhatom, hogy amit én – és persze nem csak én – az utolsó négy év alatt átéltem, az nem embernek való. Ha lehetne sorsot cserélni, akkor inkább választanám mindenkor, hogy mint kommunista üljek egy kapitalista ország börtönében tizenkét évet, mint a saját Népköztársaságom börtönében 12 hónapot. Sajnos, volt alkalmam a különbséget összemérni – ez a két dolog nem ugyanaz, nem is lehet összehasonlítani.”²⁶

Ezek a sorok azt jelzik: Kádár senkinek nem kívánja a saját sorsát, elfogadhatatlannak tartja azt a gyakorlatot, amelyet esetenként, ha vonakodva is, de ő is alkalmazott. Nem akarja, hogy ezek a dolgok másokkal megismétlődjenek.²⁷ A Rajk-ügyben elkövetett bűnei alól nem menthette fel önmagát. Érintettsége viszont éppen arra hajtotta, hogy igazságtételt követeljen a rajta és másokon esett sérelmekért.

4. KÁDÁR MINT „DESZTALINISTA”

Kádár 1954 júliusában szabadult csak ki. Szabad emberként haszonélvezője lett ugyan, ám politikusként kimaradt a magyar desztalinizáció 1953 júniusában indult első hullámából. Éppen akkor került vissza a politikai életbe, amikor ádáz küzdelem folyt a sztálinisták és a megújulás hívei között.

1954 szeptemberében és októberében Nagy Imre támadásba lendült, és jelentős sikereket ért el. Kádár rokonszenvezett törekvéseivel, de féltette a párt tekintélyét. Attól tartott, Rákosi lejáratása meggyengíti a pártot, ezért nem csatlakozott Nagy Imréhez, inkább várt. Időt adott a pártvezetésnek, Rákosinak, hogy teljesítse az ő és más érintettek rehabilitációjára vonatkozó ígéretét, illetve Nagy leváltása után bizonyítsa: nem tér vissza a korábbi politikához, képes helyes irányba vinni a pártot, kormányozni az országot. Rákosiéknak egyik sem sikerült. Kádár türelme pedig fogyóban volt.²⁸ Ebből nem következik, hogy sikerült volna önálló politikai pozíciót kialakítania. Messze elmaradt attól a teljesítménytől, amit Nagy Imre 1955–1956-os írásaiban megvalósított a sztálini örökséggel való szembenézés és az azzal való

²⁶ MNL OL M-KS 276. f. 65/44. ő. e.

²⁷ Erről tanúskodik a személyi kultusz idején elkövetett törvénysértéseket tárgyaló KB-ülésen, 1962 augusztusában mondott beszéde is, amikor arra hivatkozott, hogy azok esetében is el kell végezni a felülvizsgálatot, akik 1956-ban ellenséggé váltak. MNL OL M-KS 288. f. 4/50. ő. e.

²⁸ Ezt mutatja 1955 májusában írt beadványa is. MNL OL M-KS 276. f. 65/44. ő. e.

szakítás terén.²⁹ A párton belül viszont egyre inkább úgy tekintettek rá, mint aki szóba jöhet Rákosi utódjaként, legalábbis egyre több figyelem irányult személyére és magatartására.³⁰ Ennek az is oka volt, hogy az 1953 utáni időszakban, ha lassan is, de előrehaladó rehabilitáció új törésvonalat alkotott a magyar társadalomban, a meghurcoltak, bebörtönzöttek és az elnyomás gyakorlói és eltűrői között. Az ebből eredő feszültség nélkül nem érthetők az időszak politikai történései. Büntudat és lelkiismeret-furdalás az egyik oldalon, egyelőre csendes és visszafogott számonkérés a másikon. A felelősségre vonás követelése és a felelősség el- és áthárítása a lélektani, erkölcsi háttere az 1953 utáni politikai élet történéseinek és oda-vissza hullámzásának.³¹ A társadalom többsége várta, melyik irányzat kerekedik felül ebben a küzdelemben.

A végső lökés kívülről jött, de feltartóztathatatlan folyamatokat indított el. 1956 elején döntő fordulat állt be a sztálini örökség kezelésében. A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa a stratégia rangjára emelte a desztalinizációt. Rákosi második reakciója (az első a megrökönyödés és a várható következmények felidézése lehetett) az volt, hogy 1953 júniusát, a szembefordulást a személyi kultusszal és a törvénytelenésekkel magának, illetve a nevével fémjelzett pártvezetésnek tulajdonította.³² Ebben a szellemben számolt be 1956 márciusában a szovjet párt kongresszusáról a párt Központi Vezetőségének. Azt a törekvését, hogy bizonyítsa: Magyarországon nincs szükség jelentősebb változásra, hiszen itt 1953 óta rendben mennek a dolgok, és nem a bal-, hanem a jobboldali túlzás okozott csak nehézséget. Ezt a nézetet a szűkebb pártvezetés több tagja sem támogatta.

Kádár ennél jóval messzebb ment, nyíltan szembehelyezkedett Rákosi pozíciójával. Meghívott megyei első titkárként szót kért a Központi Vezetőség ülésén. Felszólalását azzal kezdte: egyetért Rákosi azon értékelésével, miszerint a párt politikája minden tekintetben helyes. Ezután viszont a végrehajtás hiányosságait sorolta a termelőszövetkezeti politikától, a középparasztokkal szemben érvényesülő elzárkózó gyakorlattól kezdve a bürokratizmuson át, a felelősség elhárításáig. A lényeg csak ezután következett. Kádár hevesen bírálta a párton belüli állapotokat. Elemezte, miért is nincs meg a régi bizalom a pártvezetés és a párt vezetői iránt. Ennek fő okát a törvényesség helyreállítása körüli következtetlenségben jelölte meg. Drámai szavakkal ecsetelte, hogy neki kezdet kell fognia azzal a Farkas Mihállyal, akinek a kezéhez vér tapad. „Mégmondom, elvtársak, azok után, ami nálunk volt, holttestek

²⁹ Nagy Imre: *A magyar nép védelmében*. Forradalmi Tanács. [Brüsszel, 1957.]

³⁰ Ez derül ki Jurij Vlagyimirowics Andropov szovjet nagykövet Gerő Ernővel folytatott 1955. március 15-i beszélgetéséből is. *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956*. Összeállította és a bevezető tanulmányt készítette Baráth Magdolna. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002, 224.

³¹ Ez a törés különösen élesen jelentkezett a Szovjetunióban. 1953 után a sztálini terror és a Gulag árnyától való megszabadulás lett a központi belpolitikai kérdés. Lásd erről: Stephen F. Cohen: *Rethinking the Soviet Experience. Politics and History since 1917*. Oxford University Press, New York, Oxford, 1985, 96–99. A magyar pártban zajló vitákról lásd Baráth Magdolna: *Az MDP vezetése és a rehabilitáció (1953–1956)*. *Múltunk*, 1999/4. 40–97.

³² Rákosinak ezt a próbálkozását még a Politikai Bizottság is fenntartásokkal fogadta, és átdolgoztatta vele a Központi Vezetőségnek szánt beszámolóját a XX. kongresszusról. A lényeg azonban nem változott. MNL OL M-KS 276. f. 53/275. ő. e.

állnak közöttem és Farkas Mihály között, ártatlanul meggyilkolt kommunisták holtteste, amiben neki jelentős szerepe volt.” Vele szemben Kádár minimálisan politikai felelősségre vonást követelt. A vétkesekkel szembeni elnéző magatartás kapcsán fölvetette: vajon Rákosi és a Politikai Bizottság azt teszi-e, amit gondol? Kijelentette, ha a Politikai Bizottság keményebben lépne fel a törvényesség megerősítése érdekében, rögtön javulna a megítélése. Azt is elmondta: korábban feltétel nélküli bizalommal volt Rákosi és néhány vezető iránt. Most már úgy látja, nem helyes a vakhit. Beszédében elítélte a címkézés gyakorlatát. Visszautasította, hogy azokat, akik az SZKP XX. kongresszusa után jelentős változásokat várnak, jobboldalinak nevezzék.³³

Kádár követ dobott az amúgy is csak látszólagosan nyugodt vízbe, felszólalásának híre ment. Olyan lavinát indított el, amely végül magával sodorta Rákosit. Hiszen mindenki előtt világos volt, milyen kulcsszerepet játszott a törvénytelen-ségekben, milyen személyi kultuszt alakított ki maga körül, ő az első számú felelős az ötvenes évek elejének rémuralmáért. Persze a történet nem értelmezhető a XX. kongresszus és a magyar közvélemény megnyilvánulásai nélkül. A változások nem automatikusan következtek. Rákosi még hónapokig harcolt, és az SZKP vezetése is inkább védte őt, legalábbis nem tett semmit eltávolításáért.³⁴

Kádár maga is ellentmondásos helyzetbe került. A dolgok logikája szerint, az in-galengés szabálya alapján az események továbbmentek az általa óhajtott változásokon, az elérni kívánt ponton. Miközben az ő pozíciója erősödött, pártjának tekintélye, ereje folyamatosan csökkent; ha tenni próbált valamit azért, ha nem tett semmit, azért. A pártvezetés nem mert élére állni a tényleges desztalinizálást követelőknek – hiszen tudta, tudhatta ebben a tekintetben nincs hitele –, ehelyett védekezett és engedményeket tett. Így került vissza Kádár a felső vezetésbe 1956 júliusában, amit a közvélemény, a párttagság örömmel fogadott. Megjelenése nem változtatott az alaphelyzetben. (Ha egyáltalán valami megfordítható volna a párt szakadék felé tartó vonatát, az lett volna, ha őt választják első embernek, és nem Gerő Ernőt, ő pedig bevonja a politikai vezetésbe Nagy Imrét, akit teljes mértékben igazolni látszott a szovjet pártkongresszus.)

Kádár 1956 őszének első másfél hónapjában lényegében nem volt jelen a magyar belpolitikában.³⁵ Ezért nem vett részt Rajk Lászlónak és ártatlanul elítélt társainak az újratemetésén sem. A temető ezen a napon, 1956. október 6-án szakrális térré, a kommunista párt erkölcsi trónfosztásának színhelyévé vált. Túl későn, túl sok huzavonával történt meg a bűn bevallása ahhoz, hogy feloldozáshoz vezethessen. Hiába volt nagyszabású, az áldozatok előtt méltó módon tisztelgő a temetés, a

szomorú szembesülés, nem enyhítette a társadalomban felgyülemlett feszültséget, annak már a felszínre kellett törnie.

Az 1956-os magyar október tartalmával kapcsolatban sokféle értelmezés él egymás mellett a történettudományban. Azt illetően azonban nincs vita, hogy a felkelés kiváltó oka a sztálinizmus, illetve hogy a felkelőket összekötő legnagyobb közös nevező, a diktatúra, a belső és külső elnyomás elleni fellépés szándéka volt.

Kádár később úgy állította be: 1956 júliusa (Rákosi eltávolítása) óta jó irányban mentek a dolgok, megkezdődött a hibák kijavítása. Az ellenség és az „árulók” éppen azért léptek októberben, hogy megakadályozzák a kommunistákat a sztálinizmussal történő végső leszámolásban.³⁶

Csak egy pillanatig látszott úgy, hogy lehet valamilyen közös nevező Kádár és a felkelők között. A már említett november elseji rádióbeszédében elismerte: Rákosi és klikkje pártját a zsarnokság és a nemzeti rabság eszközévé züllesztette. Kádár di-csőséges felkelésről beszélt, amely kivívta a szabadságot és a függetlenséget, amelyek nélkül nem lehet szocializmus.³⁷ Ezzel lényegében elfogadta Nagy Imre álláspontját. Nem meggyőződésből tette ezt, hanem sodródott az eseményekkel. Helyesebb tehát inkább pillanatnyi megingásról, taktikai lépésről (pontosabban botlodozásról) beszélni. Amikor Kádár a beszéd elhangzása után csupán órákkal később szembe-sült a valóságos szovjet szándékkal, a döntéssel, miszerint a felkelést a lehető leg-gyorsabban le fogják verni, sok mindenre hivatkozhatott volna. Utalhatott volna a szovjet csapatok kivonulására Budapestről, az október 30-i moszkvai kormánynyi-latkozatra, amelyek félrevezették őt. Hiszen ezek azt a látszatot keltették, mintha a Szovjetunió vezetői belátták volna, utat kell engedni a magyar nép vágyainak, így talán többre is lehet jutni a két ország között kialakult viszony stabilizálásában. Kádár akár – éppen az előző napon elmondott szövegére hivatkozva – el is háríthatta volna a Kreml ajánlatát, hogy alakítson új kormányt.³⁸

5. DIKTATÚRA – SZTÁLINIZMUS NÉLKÜL

Ilyen gyors pálfordulásra nem sok példát ismer a politikatörténet, ha egyáltalán. Nem nehéz megkockáztatni a kijelentést: abban, hogy Kádár elvállalta a neki aján-lott hálátlan feladatot, nemcsak az a felismerés játszott szerepet, miszerint a dön-tést már meghozták, hogy kész tények előtt áll. Ily módon lehetőséget kapott arra, hogy visszatérhessen arra az útra, amelyen eredetileg is haladni szeretett volna, ő is meg akarta tisztítani a szovjet rendszert a sztálinizmustól, de úgy, hogy ne kell-jen 1948 előttre visszamenni. Képlete szerint Leninre plusz a magyar realitásokra, adottságokra épülő politika vezetheti el a magyar társadalmat a szocializmushoz. Az

³³ MNL OL M-KS 276. f. 52/33. 6. e.

³⁴ Mihail Szuszlov még 1956. júniusi budapesti látogatásán is ebben a szellemben tárgyalt a pártvezetők-vel. *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Vjacseszlav Szereda–Alekszandr Sztikalin. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1993, 21–23.

³⁵ Előbb részt vett a kínai párt kongresszusán, ahol Mao Ce-tung is fogadta őt, majd Jugoszláviába utazott a szinte teljes magyar pártvezetéssel Titóhoz. Mellesleg e két ismeretség nemsokára szerepet kapott politikai pályájának alakulásában.

³⁶ Lásd erről Kádár János előadói beszédét a párt országos konferenciáján. *A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezlete. 1957. június 27–29.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957, 17–18.

³⁷ *Népszabadság*, 1956. november 2.

³⁸ A rádióbeszéd azonban utalt az ellenforradalom veszélyére és egy lehetséges világháborús konfliktusra is. Ezzel kiutat kínált a csapdából.

SZKP vezetői elfogadták ezt az alapállást, talán mert maguk is így gondolták, de főleg azért, mert érdekükben állt, hogy olyan valakinek adjanak hatalmat, aki elhiszi magának és képes elhitetni másokkal: ez a megoldás. Lényegében erre az egyszerű elgondolásra épült az MSZMP 1956. decemberi határozata, amely hosszú időre meghatározta a magyar politikát.

Mégsem a szovjet rendszer „magyarosításával” kezdődött a Kádár-féle politikai gyakorlat.³⁹ Egyrészt, mert a többség akkor Magyarországon nem ezt akarta, de még azt sem hitte el róla, hogy tényleg beérné ennyivel. Mögötte volt, ránehezedett egy, a nép által ellenségesnek tekintett nagyhatalom árnyéka. Hiába tartalmazott a Kádár-kormány november 4-i felhívása sok olyan ígéretet, amely elvileg megfelelt a közvélemény elvárásának, hiába voltak az antisztalinista programpontok – hitelesség hiányában nem váltottak ki rokonszenvet a nép körében. A szovjet tankokkal a háttérben a függetlenség és a szuverenitás emlegetése inkább olaj volt a tűzre, mint tűzoltás. Más volt a helyzet a kötelező beszolgáltatás eltörlésével, a vállalati munkástanácsok legalizálásával, az életszínvonal emelésének, a kisipar és a kiskereskedelem támogatásának hangoztatásával. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 22 pontos programja szakítást ígért a sztálinizmussal és annak gyakorlatával, kisebb mértékű rendszer-kiigazításra is következtetni lehetett belőle.

Csak hogy ez már – vagy még – kevés volt a magyar társadalom többségének. Ezzel tisztában voltak az MSZMP új vezetői is. Az Ideiglenes Központi Bizottság első, 1956. november 11-i ülésén el is hangzottak kételyek azt illetően, hogy sikerül-e idegen szuronyok segítségével stabilizálni Magyarországon a helyzetet.⁴⁰

Kádárnak azonban, miután a szovjet hadsereg leverte a fegyveres ellenállást, szembesülnie kellett azzal, hogy a nemzeti szabadságharc fegyverek nélkül is folytatódik. Tárgyalási és megegyezési próbálkozásai az egyes pártokkal, a sztrájkmozgalom engedmények révén történő leszerelése, a munkástanácsok törvényesítése nem vezetett eredményre. Sőt Nagy Imréék deportálásának hírére az általános sztrájk új gyúanyagot kapott. Az új kormány nem engedhetett a nép követeléseinek: az adott körülmények között, megfelelő erő, tekintély hiányában nem kérhette és érthette el a szovjet csapatok távozását; nem írhatott ki szabad választásokat; és természetesen nem mondhatott le és hívhatta vissza a maga helyére Nagy Imrét. Ebből a helyzetből a diktatúra, a durva erőszak alkalmazása kínált Kádárék számára kiutat.⁴¹ Így viszont nem válhatott egyértelművé a magyar társadalom előtt az új pártról és kormányról, illetve vezetőiről, hogy ők a kisebbik rossz. Ha csődöt mondanak, ha nem sikerül stabilizálniuk hatalmukat, akkor helyükre igazi sztálinisták lépnek, akiknek nincsenek az erő alkalmazásával szembeni fenntartásaik.

³⁹ Október után a Władysław Gomułka névvel jelzett pártvezetés lengyel szocializmusról beszélt, és november közepéig a magyar vezetőknek, köztük Dobi Istvánnak is voltak hasonló megnyilatkozásai. Dobi István: Építeni fogjuk a szocializmust a magunk magyar útján. *Népszabadság*, 1956. december 2.

⁴⁰ Némethné Vágyi Karola-Sipos Levente (szerk.): *Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*, I. 1956. november 11.–1957. január 14. Intera Rt., Budapest, 1993.

⁴¹ A november 4. utáni időszak politikai problémáiról „Kádár János és a nemzet” című tanulmányt lásd e kötetben.

Kádár számára viszont nemcsak taktikai okból volt fontos, hogy ne azonosítsák a múlttal, az ötvenes évek elejével, ő valóban nem szeretne volna ott folytatni, ahol elődei abbahagyták. Komolyan gondolta: új politikai vonalon kell haladnia, és a hazai adottságokhoz kell idomítania a szovjet rendszert. Ebbe az elgondolásba belefért a párt és az állam szétválasztása, a gazdasági reform, az irányzatok elviselése a művészetben, a nemzeti hagyományok átértékelése, a tudományos munka szabadsága, a munkahelyi demokrácia kiszélesítése.⁴²

Az MSZMP IKB erről szóló 1956. decemberi határozata ugyanakkor ellenforradalomnak nevezte az 1956. októberi felkelést, ezzel – úgymond – tiszta helyzetet teremtett barát és ellenség között. Arra a kérdésre azonban, miként is fajulhattak el odáig a dolgok, hogy meginogjon a munkásosztály hatalma, veszélybe kerüljön a szocializmus ügye – a sztálinizmus és az égisze alatt elkövetett bűnök és hibák első helyen történő említése volt a válasz. Ebben az időszakban elmondott beszédeiben Kádár és különösen Marosán György igyekezett kihasználni, hogy maguk is sínyletsek Rákosiék börtönében.

Az MSZMP vezetése döntött arról is, hogy a korábbi vezetők közül azokat, akik Moszkvába menekültek, és más, kompromittáltak tekintett politikusokat nem engedik haza, illetve nem juthatnak szerephez a közéletben. Ez egyszerre könnyítette és nehezítette a párt újjászervezését. Segítette, mert sok korábbi, hitében megrendült bizonytalan párttag számára megkönnyítette a döntést a visszatérésről. Mások, „a keményebbek” szemében, akik októberben csak a pozícióikat megrendítő lázadást láttak, Kádár manőverezése, novemberi tapogatózása visszatartó hatású volt. Jelentős részük csak az után döntött tagságának megújításáról, miután a pártvezetés végre ellenforradalomról beszélt, és megkülönböztette a „csak bűnös” Rákosit az áru Nagy Imrétől.

A kemény fellépéssel, a kivégzésekkel, az internálásokkal sikerült leverni a nemzeti ellenállást, újraéleszteni a kommunista pártot és politikai stabilitást teremteni. Újra a magyar hatóságok irányították az életet, a szovjet hadsereg visszavonult a laktanyákba.

1957 elején ismét felmerült a hogyan tovább kérdése. Egyfelől megkezdődött a novemberi ígéretek visszavétele: ekkor már fel sem merült, hogy távoznak a szovjet csapatok, korlátozták a munkástanácsokat, megszüntették a Kossuth-címer használatát, folyt a megtorlás stb. Másfelől hatalmas életszínvonal-emelésre került sor, még teljes lendülettel folyhatott a gazdaságirányítási rendszer átalakításának előkészítése Varga István nem marxista közgazdász vezetésével.⁴³ Összességében a közvélemény mégis – alappal – egyfajta balratolódásként értékelte a politikai stabilizációt.

⁴² *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* Sajtó alá rendezte Vass Henrik-Ságvári Ágnes. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973, 13–14. Az okok felsorolásában a Nagy Imre-csoport árulása, a belső és a „döntő” szerepet játszó külső reakció következett. Később, 1957. februártól változott a hangsúly, de a korszak egészében ez a sorrend maradt a meghatározó.

⁴³ A koncepció 1957 tavaszára elkészült. Összefoglalása „A Közgazdasági Szakértő Bizottság elgondolásai” címmel csak egy bő évtizeddel később jelent meg Varga István: *Tervezés, mechanizmus, pénzügyek* című kötetében. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971.)

Kádár azonban nem akart visszacsúszni a múltba, nem szeretette volna, ha a „balosok” visszahúznák őt a korábbi időszak politikájához. Erre voltak próbálkozások, ilyen irányba mutatott a Táncsics-kör, ahol bírálták engedményeit. Nem véletlen az sem, hogy hozzájárult Révai Józsefnek, az ötvenes évek első számú pártideológusának az MSZMP vezetését a túlzott engedményekért hibáztató cikkének leközléséhez.⁴⁴ Ezzel két legyet ütött egy csapásra. Volt mit a bírálatból elfogadnia, és volt mit elutasítania. Az előbbivel megnyugtathatta hazai kritikussait és az engedékenysége miatt még mindig aggódó szovjet vezetőket. Az utóbbival jelezte a magyar közvéleménynek: jöhet nála és az ő politikájánál rosszabb is.

Kádár álláspontja továbbra is az volt: szovjet rendszer, diktatúra igen, sztálinizmus nem. 1957 márciusában a Szovjetunióba utazott. A több mint egyhetes út elején, Leningrádban erősen hangsúlyozta: a személyi kultusz hibáit elkerülve kell a proletárdiktatúrát erősíteni.⁴⁵ Az út végén, a Kremlben mondott beszédében Nagy Imre árulása állt a középpontban, mondván, Rákosiék követtek el ugyan hibákat, de a sikerekhez képest ezek alárendelt jelentőségűek maradtak. Kádár látványosan elhatárolódott a jugoszláv szocializmustól is. Kijelentette: a párt nem adhatja fel vezető szerepét, a hatalmat nem lehet a munkástanácsokra bízni.⁴⁶ A két beszéd közötti különbséget az is magyarázhatja, hogy megmutatták neki Rákosi Mátyás levelét, amelyet az SZKP Elnökségének írt, és amelyben engedékenységgel vádolta meg őt. Kádár felháborodott az eljárásról, és kiélezte a kérdést, ha nem bíznak meg benne, mondják meg.⁴⁷

Moszkvában kompromisszumos megállapodások születtek. Közülük az egyik az volt, hogy a sztálinista vezetők nem térhetnek haza, de a Kreml vezetői egyetértettek azzal, hogy Nagy Imrét bíróság elé állítják.⁴⁸ Ki nem mondott egyezség született gazdasági téren is. A magyar fél komoly hitelt kapott, de leállította a gazdasági reformmal kapcsolatos munkálatokat.

Ezen az úton sikerült eljutni a politikai konszolidációig, a szovjet rendszer működőképessé tételéig.⁴⁹ A főbb állomások voltak: a május elsejei sok százezres tömeggyűlés, a májusi országgyűlés és a júniusi pártértekezlet. Az első két alkalom

⁴⁴ *Népszabadság*, 1957. március 7.

⁴⁵ *Kádár János művei*. I. k. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, 66.

⁴⁶ Kádár János: *Szilárd népi hatalom: független Magyarország*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958, 41–42., 48–49.

⁴⁷ Saját verzióját erről az esetről elmondta utolsó interjújában. Kádár János: *Végakarát*. Az interjút készítette és a dokumentumokat válogatta Kanyó András. Szerk: Veres Mária. Hírlapkiadó Vállalat, Budapest, 1989, 180.

⁴⁸ Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. II. Szabad Tér–Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2003, 41–43.

⁴⁹ Ezt a folyamatot Ripp Zoltán és Huszár Tibor is restaurációnak nevezi. Vö. Ripp Zoltán: Az MSZMP legitimációja a Kádár-korszak kezdetén. In: Huszár Tibor–Szabó János (szerk.): *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése, 1956–1962*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1999, 43–65. A magam részéről a fogalom 1956–1957-re történő alkalmazásával szemben két fenntartásom van. Az első: túlzásnak tartom egy alig bő fél évtizedet megélt berendezkedés főbb intézményeinek visszaállítására használni a restauráció kifejezést. A második: így elsikkadnak azok a kényszerek, amelyek a szovjet rendszer alapintézményeinek visszaállítása irányában hatottak, és elhalványulnak azok a vonások, amelyek kezdettől elkülönítették a Kádár nevéhez kötődő berendezkedést Rákosiétól. Ilyenek pedig voltak az ideológiától a gazdaságig.

elsősorban arról szólt, hogy a magyar társadalom fogadja el az új helyzetet, lássa be: együtt kell élnie azzal. Mindenkinek jobb lesz így, mert a hatalomnak kevesebbet kell harcolnia, a népnek kevesebbet kell szenvednie, ha belenyugszik abba az értékelésbe, miszerint a felkelés nem a hibák kijavítását, hanem a szocialista rendszer leváltását akarta, és jogos volt az ellenforradalom ellen a szovjetek beavatkozását kérni.

A júniusi pártértekezleten Kádár viszont rendkívüli keménységet mutatott a revizionistáknak nevezett Nagy Imrével és híveivel szemben. Ezt azért is megtehetette, mert e témában már nem volt, aki vitatkozni akart volna vele. Így határozottsága arra volt jó, hogy kifogja a szelet a nála balrább állók vitorlájából. Igazi összezsúpra velük kényszerült, övelük kellett felvennie a harcot. Révaival lefolytatott és megnyert vitájában kijelentette: a pártban nincsenek sztálinisták, rákosisták, de hozzátette: „A bukott vezetőség... oly módon és olyan körülmények között bukott meg, hogy többé nem térhet vissza a párt vezetésébe.”⁵⁰

Részben véletlen egybeesés, de 1957 júniusában, Moszkvában a sztálinista vezetők csoportja kísérletet tett Hruscsov eltávolítására. Kádár és talán a magyar társadalom szerencséjére is – ez a puccs kudarcra végződött. Arra azonban odafigyelt, nehogy a sztálinizmussal szemben lázadók igazolva érezhessék magukat. Így a megtorlás, amely a bűnök és az árulás közötti különbségtételre épült, 1957 nyarán nem állt le, sőt új lendületet kapva, egészen 1958 júniusáig, Nagy Imre kivégzéséig folytatódott. A per és az a tény, hogy Kádár egyetlen olyan kínálkozó alkalmat sem használt ki, amelyet megragadva „elfeledkezhetett” volna a Nagy-ügyről – foltot ejtett antisztálinizmusán.⁵¹ Még akkor is így van ez, ha a halálos ítéletre módot adó tényállást nem a koncepciók eljárásokra jellemzően állította elő a nyomozó hatóság. Nem a vádlottak erőszakkal kicsikart vallomásai, nem hamis tanúk, nem kitalált történetek szolgáltak a vádirat és az ítélet alapjául. Bár, ahogy Nagy Imre és a pártellenzék 1955-től kezdődő tevékenységét interpretálták, vagyis a hatalom, a rendszer megdöntésére irányuló lépéssorozat részévé tették, konstrukciós elemet vitt be az eljárásba.⁵²

Kádár felelőssége egyértelmű, ha ő nem akarta volna, akkor nem született volna halálos ítélet. Más kérdés, hogy rendíthetatlensége ebben az ügyben nem sztálinista beidegződésből született. Magatartásában másféle motívumok játszhattak szerepet: a külső és belső közvélemény és önmaga előtt is bizonyítania kellett: az árulónak bűnhődnie kell. Vannak nem bocsánatos bűnök. További érv lehetett, hogy ha a kisebb kaliberű közéleti szereplőket, ellenállókat megbüntették, akkor a vezetők, a kezdeményezők sem menekülhetnek meg.

1958-ban ez a keménység, sajátos következetesség politikai értelemben napi hasznát nem hozhatott, nem erősítette, hanem gyengítette a kormányzat legitimációját.

⁵⁰ Kádár János: *Szilárd népi hatalom: független Magyarország*. 211–212.

⁵¹ 1958 elején biztosan lett volna alkalom arra, hogy enyhébben kezeljék Nagy Imrének és társainak az ügyét. Lásd erről Kiss József–Ripp Zoltán: „Mi inkább az elnapolás mellett vagyunk, minthogy enyhe ítéletet hozzunk most.” Három dokumentum a Nagy Imre-per 1958. februári elhalasztásáról. *Társadalmi Szemle*, 1993/4.

⁵² A per főbb dokumentumait I. Dornbach Alajos–Kende Péter–Rainer M. János–Somlai Katalin (szerk.): *A per. Nagy Imre és társai 1958, 1989*. 1956-os Intézet–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2008. A per anyagai jogi szempontú elemzésére a kötetben Dornbach Alajos vállalkozott, de egyes problémákkal Kende Péter bevezetője és Rainer tanulmánya is foglalkozik.

6. A KÁDÁRI DESZTALINIZÁLÁS

A magyar történeszek között vita folyik arról, mikor kezdett puhulni a Kádár-rendszer. Világos határvonal húzódik-e a kemény és a puha diktatúra között? Ez a puhulás pusztán taktikai megfontolásokból következett, vagy magából Kádárból, az MSZMP 1956 utáni stratégiájából, a szocializmusról alkotott elképzeléséből?

Számomra, ami a kérdések Kádárra vonatkozó részét illeti – mint azt reményem szerint e tanulmány fő tétele és a gondolatmenete is mutatja –, a válasz világos. Kádár akarta a desztalinizációt, nem pedig elfogadta. Kulcsfigurája volt Magyarországon a sztálini örökség felszámolásának, majd a szovjet rendszer megreformálására irányuló törekvéseknek. Ennek egyik bizonyítéka éppen az, hogy a joggal keménynek tekintett 1957–1960 közötti időszakban is sor került a desztalinizáció folyamatát előrevivő lépésekre. Ezek közül időben az első a mindennapi élet depolitizálása, amely már 1957–1958-ban érezhető volt a lakosság körében. Sokkal szélesebb lett a kulturális és művészeti kínálat, miközben jelentős alkotókat börtönbe vetettek vagy szilenciummal sújtottak.

Az 1956 után végbement változások mélységét legjobban mégis az a vállalkozás mutatja meg, amelyik a leginkább fenyegethetett azzal, hogy a kommunista politika visszacsúszik a sztálini elvek és gyakorlat felé. 1958 végén az MSZMP vezetése elérkezettnek látta az időt a mezőgazdaság nagyüzemi-szocialista átszervezésére. A döntést megelőző viták középpontjában a kényszerítés és az önkéntesség elsődlegessége állt. Kádár egy harmadik álláspontot képviselt: a meggyőzés szükségességét, amit akár „szelíd” kényszernek is nevezhetnénk, eszerint az önkéntesség hangoztatásához a szükségesség beláttatását kell párosítani. A lényeg, hogy az 1958 végén elkezdett és az 1961 kora tavaszán befejezett termelőszövetkezetesítés során az MSZMP mind céljaiban, mind eszközrendszerében, mind pedig módszereiben szakított a sztálini gyakorlattal. Ez nem azt jelenti, hogy nem használták a beszervezési kampányban az erőt, az erőfölénnyel történő kényszerítést. Bár a mezőgazdaság átszervezésének egyik értelme közös volt a korábbi kollektivizálásával: a felesleges munkaerő áttérrelése az iparba, a szolgáltatásokba, de a folyamat maga nem a paraszti osztályharcról, nem a mezőgazdaság erőforrásainak az elszívásáról szólt. Ezek a mozzanatok hozzájárultak ahhoz, hogy sikerrel zárult a magyar történelem egyik legnagyobb modernizációs társadalomátalkítási kísérlete. Nyomában más lett a falu, az agrárium életminősége, de maga az ország is.⁵³

A mezőgazdaság átszervezésével párhuzamosan a színpalak mögött folyt egy kevésbé látványos, de ugyancsak nagy hatású munkálat, amelynek célja a polgári törvénykönyv megalkotása volt. Ez a törvény, e címmel 1960-ban lépett hatályba. Már 1953-ban elkezdték a törvény előkészítését, de nem tekinthető véletlennek,

⁵³ Más kérdés, hogy ez nem egyik napról a másikra következett el, a szövetkezetesítés sikere az 1960-as évek második felére vált vitathatatlaná. A változások már korábban is érezhetőek voltak. Lásd például Csoóri Sándor: *Tudósítás a toronyból*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1963. A mezőgazdaság átszervezéséről Donáth Ferenc: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása, 1945–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976; Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. (Politikatörténeti Füzetek, XVIII.)

hogy a munkálatok 1958-ban gyorsultak fel. Az időpont, az elnevezés és a tartalom egyaránt figyelmet érdemel. E törvényben kívánták rendezni az állampolgár és állampolgár, és ehhez hasonlóan az állami, a szövetkezeti és egyéni gazdálkodók, kisvállalkozók közötti magánjogi viszonyokat. Ebben a kapcsolatrendszerben a horizontális társadalmi, gazdasági kapcsolatokat, az elvileg egyenlő státusú felek viszonyrendszerét szabályozták. Így új megvilágításba kerültek a vertikális, tehát a felső, középső és alsó szintek közötti kapcsolatok is. Problémát jelentett, hogy mennyire hierarchikus jellegű a magánjogi viszonyokban a felsőbb és az alsóbb szintek kapcsolata, és milyen különleges megkülönböztető jegyei vannak, illetve kell hogy legyenek az államnak, az állami tulajdonnak.

A törvénykönyv tervezete 1959 márciusában került az MSZMP Politikai Bizottsága elé, éppen akkor, amikor tudatosan és szándékosan a tavaszi munkálatok idejére leállították a télen indított kollektivizálási kampányt. Látva az írásos és meghallgatva a szóbeli tájékoztatót, Kádár vélhetően az előterjesztő szakértők számára is váratlan megjegyzéseket tett. Ráérezve arra, hogy a jogászok igyekeztek megfelelni a politikai és ideológiai elvárásoknak, józan megfontolásra épülő javaslatokat fogalmazott meg. Kitért arra, hogy a szöveg különbséget tesz a szocialista, a kisárutermelő és a kapitalista tulajdon között. Szerinte, ha a tulajdonformák a törvényben említésre kerülnek, akkor nem szabad közöttük politikai megkülönböztetést tenni, mert abból „nem jogbiztonság jön ki, hanem jogbizonytalanság”.⁵⁴ „Arra kérjük az elvtársakat, olyan törvénykönyvet alkossanak, ami a jelenleg élő magyar állampolgárok igazság- és jogérzetével találkozik, tehát nem valami ideális elképzelés alapján csinálják ezt.” Felhívta a figyelmet arra, hogy nem szabad elriasztani a kapitalista országokban élő százmilliókat olyan szabályokkal, amelyek különben nagy hasznot nem hajtanak a szocializmusban. Végül még a jelen lévő jogászok győzködték, hogy valamiféle megkülönböztetésre mégis szükség van a tulajdonformák között. Történt mindez akkor, amikor a szocializmus (tulajdoni) alapjai lerakásának jegyében folyt a szövetkezetesítés.⁵⁵

A következő állomása 1961 vége. Az időpont nem véletlen. Két folyamat egymást erősítő hatásának eredményeként nagy lökést kapott a magyar desztalinizáció. Egyrészt Magyarország túljutott a mezőgazdaság átszervezésén. Eltelt fél évtized 1956 októbere óta.

Az MSZMP VII. kongresszusa után már a sebek begyógyítása és nem ismételt feltépése került az emlékezetpolitika középpontjába.⁵⁶ A normalizálódás jelei uralták a társadalmi és a politikai életet. Jelentős enyhítésekre került sor a be- és a kiutazások területén. Másrészt a Szovjetunióban ismét előkerült a sztálinizmus elleni küzdelem.

⁵⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/120. 6. e. Kádár ehhez még azt is hozzátette: „Ilyen megkülönböztetést bízik az Agit. prop. osztályra, de ne a törvény különböztesse meg őket politikailag.”

⁵⁵ Bár a belépő parasztok nem vették el földtulajdonukat. Ez is eltérés volt a sztálini kolhozszisztémától.

⁵⁶ Kádár erről a következőket mondta a kongresszuson: „Az 1956-os ellenforradalmi felkelés mindig fekete lap marad népünk történetében. De az a tény, hogy most alig három év után elmondhatjuk, hogy az ellenforradalom már a történelemé, arról is bizonyosságot tesz, hogy népünk nagy politikai tapasztalatokra tett szert, nagy határozottságot és egységet tanúsított az ellenforradalom által felidézett bajok és nehézségek leküzdésében – el tudta temetni az ellenforradalmat.” Kádár János: *A szocializmus teljes győzelméért*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962.

Hruscsov az SZKP XXII. kongresszusán meghirdette a kommunizmus építésének programját. Mindkettő kihívást jelentett a magyar pártvezetés számára. Kádárnak el kellett döntenie, mit kezdjen ezzel a két üggyel. Az egyikről, a sztálinizmusról úgy gondolta, hogy *már* túl van rajta, minek bolygassa. A másikról, a kommunizmusról pedig *még* nem akart beszélni magyar viszonylatban.

Kádár sajátos megoldást választott. Moszkvából hazatérve, 1961 decemberében felszólalt a Hazafias Népfront országos tanácsának ülésén. A személyi kultusz kapcsán nem a bűnöket emlegette, hanem arról beszélt, hogy a beleszólás lehetőségének a hiánya mentesítette az embereket a felelősség alól. Ebből a diktatúra enyhítésének és bizonyos demokratizálásnak kellett következnie. Egy ilyen irányú politika azt is feltételezte, hogy változik a párt és a társadalom viszonya, a többség nem a potenciális ellenség, hanem a potenciális szövetséges szerepét kapja meg. Kádár most látta elérkezettnek az időt arra, hogy reagáljon arra a Méray Tibor által 1961 októberében, az emigrációban megfogalmazott véleményre, miszerint ő szakított Rákosi szlogenjével: „az, aki nincs velünk, az ellenünk van”-nal, és helyére „az, aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszavát állította volna.⁵⁷ Kádár visszaigazolta a jelszót. Ezzel a társadalmi béke jegyében a korábban kiszorított elnyomott csoportok és egyének egyenjogúsításának és integrálásának adott szabad utat. Ebben a beszédben egy másik, hasonló jelentőségű tételt is megfogalmazott. „Nem azért építünk szocialista társadalmat, mert van marxizmus-leninizmus, amely azt előírja, vagy mert van párt s annak valahová vezetnie kell a népet, vagy van Hazafias Népfront, amely segít valamilyen irányba elvezetni a néptömegeket, hanem fordítva: azért kell a jó elmélet, a jó párt és a jó népfrent, azért kell felépítenünk a szocialista társadalmat, mert ez biztosítja az emberek jobb életét, a haza és a nemzet virágzását.” Ebből következően „a szocializmust csak az egész nép építheti fel”.⁵⁸

Néhány hónappal később, paraszti közegben a szövetkezetesítés kapcsán Kádár még sarkosabban beszélt az ideológiáról. A szocialista mezőgazdaság létrehozását használta fel példaként. Nem tagadta, milyen komoly szerepet kapott az ideológia az átszervezés elindításában, de egyúttal azt is leszögezte:

„A marxizmus nekünk nem rögeszménk, az tudomány. Mi úgy képzeljük, hogy nem a nép van azért, hogy mi próbálgassuk rajta a marxizmust, hanem fordítva: a marxista tudomány az, amelynek segítségével népünk jobb életet tud teremteni magának... Nem vagyunk az elmélet őrültjei, mert mi az elméletet arra használjuk, hogy az élet eligazítója legyen.”⁵⁹

Ezek a szövegek nemcsak azt jelzik, milyen messzire jutott Kádár a sztálini elmélettől és gyakorlattól, hanem arra is rámutatnak, milyen óvatosságot tanúsított a kommunizmussal kapcsolatban. Igyekezett megnyugtani a magyar társadalmat: nem akarja lerövidíteni, felgyorsítani az időt, az MSZMP nem követi az SZKP-t, nem hirdeti meg a kommunizmus építését. Ez a művelet nem volt egyszerű és magától értetődő. Mint ahogy nem volt az a személyi kultusszal történő végső el- és

⁵⁷ „Rákosi idejében a párt alap gondolata az volt: aki nincs velem, az ellenem van. Ma inkább az: aki nincs ellenem, velem van.” L. Méray Tibor: Csodátévők vagy egyszerű emberek. *Irodalmi Újság*, 1961. október 23.

⁵⁸ Kádár János: *Tovább a lenini úton*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964, 37–41.

⁵⁹ Uo. 53.

leszámolás sem. Egyrészt, mert ismételten vigyázni kellett arra, hogy ne léphessenek elő Nagy Imre egykori, revizionistáknak keresztelt hívei azzal, hogy mégis őket igazolta az élet. Másrészt – és ez volt a nagyobbik gond – mi újat, többet lehet mondani a magyar sztálinizmusról úgy, hogy közben ne merüljön fel Kádár szerepe a Rajk-perben? A megoldás az lett, hogy felülvizsgálták, a koncepciók eljárások végrehajtói közül kik vannak még felelős pozíciókban, kizárták a pártból Rákosit, és leváltották Kiss Károlyt, aki az ötvenes évek első felében a pártfegyelmi eljárások felelőse volt. Kádár a KB-ülésen a rehabilitáció minden ártatlanul elítélt munkásmozgalmára történő kiterjesztése mellett érvelt.⁶⁰ Ez összhangban volt elvi alapállásával, megbékélési és szövetségi politikájával egyaránt.

A személyi kultusz maradványaival történő leszámolás a pártkongresszus előkészítését és tehermentesítését szolgálta.⁶¹ A desztalinizálás következő lépése már inkább a jövőbe mutatott, bár volt egyfajta jóvátételi jellege is. Kádár a kongresszus előtt vitára bocsátotta azon elképzelését, miszerint eljött az ideje, hogy eltöröljék a származási korlátozást az egyetemi és főiskolai felvételnél. Ez azt jelentette, hogy ettől kezdve az egykori uralkodó elit, illetve történelmi osztályok tagjainak leszármazottai elvileg minden akadály nélkül bejuthattak ezekbe az intézményekbe.⁶²

1963-ban az általános amnesztia, az 1956-os politikai elítéltek kiengedése lezárt egy korszakot, nem a sztálinizmust, hanem a konszolidációét. Ezután már csak egyszer, Hruscsov leváltásakor került a magyar belpolitika napirendjére a sztálinizmus. Ekkor is úgy, hogy felmerült a kétség: a szovjet vezető bukása nem kérdőjelezi-e meg a desztalinizációs politikát is? Nem ad-e alkalmat a kádári politika baloldali bírálóinak a fellépésre, nem lép-e vissza az MSZMP a keményebb, osztályharcosabb politikához? Kádár felismerte ezt a veszélyt, és szokatlan lépésre szánta el magát. Hazatérve Lengyelországból, ahol Hruscsov leváltásáról értesült, még a pályaudvaron beszédet mondott. Ebben egyértelművé tette: a maga részéről nem változtat, nem tér el az SZKP XX. kongresszusán kidolgozott politikai irányvonalától, és nem tagadja meg Hruscsovot sem. Ezt alátámasztandó, a háttérben még keményebben viselkedett. Az MSZMP KB az SZKP KB-nak írt levélben fejtette ki álláspontját és kifogásait Hruscsov leváltásával kapcsolatban. Majd Kádár Moszkvába utazott, ahol ismételten kifejtette véleményét. Más kérdés, hogy kisebb-nagyobb ellenállás után hagyta magát meggyőzni.⁶³

Nem sokkal később, 1964 decemberében Kádár hozzájárult a gazdasági mechanizmus reformját célzó munkálatok megindulásához. Az MSZMP vezetésének ez a döntése már messze túlmutatott a desztalinizáción, mégpedig a szovjet rendszer kiigazításának, reformjának irányába.

⁶⁰ MNL OL M-KS 288. f. 4/50. 5. e.; Sipos Levente: Hiányos leltár (I.) *Társadalmi Szemle*, 1994/11. 72–94. és Hiányos leltár (II.). *Társadalmi Szemle*, 1994/12. 69–87.

⁶¹ Kádár az MSZMP VIII. kongresszusán, a Rajk-per is megemlítve, „lezárta” a témát. A párttagság, a szélesebb közvélemény ekkor, a kizárásukkor értesült, hogy Rákosi és Gerő 1956 után a párt tagjai voltak.

⁶² A kérdést feldolgozta: Takács Róbert: *A származási megkülönböztetés megszüntetése 1962–1963*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. (Politikatörténeti Füzetek, XXVIII.)

⁶³ Kádár viszonyáról Hruscsovhoz és Breznyevhez lásd tanulmányaimat a Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár?* című kötetben. Rubicon-Aquila Kiadó, Budapest, 2001. A konfliktussal kapcsolatos dokumentumokat közli Baráth Magdolna: Kis októberi forradalom: Hruscsov leváltása és a magyar pártvezetés. *Múltunk*, 2007/4. 170–212.

Kádár János és az erdélyi magyarság

1. A PROBLÉMA

Sokakat foglalkoztatott és foglalkoztat ma is a kérdés: megtett-e minden tőle telhetőt Kádár János a határon túli magyarság érdekében? Miért nem vállalt nyílt konfliktust a Magyar Szocialista Munkáspárt a Román Kommunista Párttal három évtizeden át annak nemzetiségi politikája miatt? Mi a magyarázat arra, hogy bár a magyar vezetők ismerték a romániai állapotokat, tisztában voltak a magyar nemzetiség helyzetével és a vele szemben folytatott asszimilációs politikával, mégsem cselekedtek úgy, ahogy azt sokan elvárták volna? Valóban igaz lett volna, hogy a magyar kommunistákban nem volt elég erős a nemzeti érzés, az empátia a kisebbségi sorsba került magyarok iránt?

A passzivitás vádjára akkor született, de cseppet sem alap nélküli magyarázatot sokan nem fogadták el. Elsősorban azért nem, mert a sérelmet elszenvedők számára a nemzetközi realitásokra, a határok sérthetetlenségére, a nacionalizmus veszélyeire hivatkozás erkölcsileg elfogadhatatlan volt. A történész helyzete bonyolultabb. Neki szakmája szabályai szerint kötelező megértést tanúsítania, számba vennie a kor nemzetközi erőviszonyait, jogszabályait akkor is, ha azzal, hogy ezt teszi, könnyen tűnhet fel olyan színben, mintha mentegetni akarná a kor meghatározó szereplőit. Azonban a történésznek – akkor is, ha személyesen meg van győződve arról, hogy mi is lett volna egy probléma célszerű megoldása – kötelező kívül maradnia, és önmagát is ellenőrizve vizsgálni: vajon miért nem az általa helyesnek ítélt megoldást választották a kor döntéshozói? Kötelező elgondolkoznia azon is, volt-e realitása a mégolyan természetesnek, magától értetődőnek látszó egyik vagy másik megoldásnak, vonzó vagy kevésbé ígéretes lehetőségnek vagy sem.

Ez a tanulmány nem az elmarasztaló vagy a felmentő ítélet megalapozását szolgálja. Inkább azt igyekszik megmutatni, mit tett Kádár János, mi volt az álláspontja a határon túli magyarság ügyében. Természetesen az is tárgya a vizsgálatnak, hogy milyen szempontok, megfontolások figyelembevételével alakította ki politikáját Románia irányában. Milyen a kapcsolat Kádár sikerei és kudarcai, illetve a magyar kisebbségek ügyében mutatott óvatossága, kockázatkerülő magatartása között?

Kádár mint réalpolitikusként nem szeretett kockáztatni. Fontosabb volt számára a „fontolva haladás”, és az elért vagy biztosan elérhető eredmény, a nehezen, sok furfanggal megszerzett viszonylagos autonómia, mint a lovagi bátorsággal vagy a pókerjátékos blöffölésével elérhető siker. Egyaránt igaz ez bel- és külpolitikájára. Az ő számára – ahogy kis országok vezetőinek esetében ez lenni szokott – a külpolitika elsősorban a belső mozgáster kialakítását, védelmét, a belpolitikai célok elérését szolgálta.¹ Csakhogy a határon túli magyarok ügyét nem lehetett úgy beilleszteni a külpolitikai prioritások közé, és ezzel együtt a belpolitikai célok szolgálatába állítani, hogy ne okozzon feszültséget Magyarország és a szomszédos országok között. Így az esetleges határozott fellépés a magyar kisebbségek ügyében azzal a veszéllyel járt, hogy miközben külpolitikai bonyodalmakat okoz, a belpolitikában sem hoz hasznot. Hiszen valószínűsíthető volt, ha ezen az úton jár az ország vezetése, akkor könnyen beszorulhat a társadalom rokonszenve, elvárásai és a szövetségesek, szomszédok elutasító magatartása közé. A nemzeti érzelmű közvélemény megnövekedett elvárásainak eleget tenni igyekvő vezetés így olyan spirálba kerülhet, amely örvénnyé sűrűsödve könnyen magával ránthatja, mert nem képes elérni a célt, a nemzetiségi kérdés elfogadható rendezését Romániában. Más lett volna persze a helyzet, ha Magyarország teljesen szuverén lett volna, tehát ha cselekedeteinek következményei jórészt rá hárultak volna, vagy ha vele érző, jelentős erejű szövetségesei vannak. Könnyebb lett volna az országvezetés dolga, ha egyértelmű, a nemzetközi jog által megerősített normákat kérhet számon szomszédjain.

Az ország nem volt ebben a helyzetben 1945 után. 1944-ben a magyar nemzet történetének egyik mélypontjára került: a revizionista nemzetstratégia csődjének következményeit kellett elszenvednie. A szélsőjobboldal előretöréséért, a háborús vereségért a nacionalizmus, a jobboldali konzervatív kormányzati politika volt felelős. A katasztrófa után hatalmi helyzetbe kerülő, majd azt kisajátító kommunista párt viszont internacionalista eszméket vallott. Politikai térnyerését, a hatalomért folytatott küzdelmét segítette azzal, hogy a nemzet sanyarú sorsát alakító tényezők közül a jobboldal felelősségét emelte ki. Részesedve a hatalomból azonban – akarva-akaratlanul – szembesülnie kellett a nemzet problémáival, és megoldásokat is kellett találnia rájuk. Ekkor viszont beleütközött a nagyhatalmak akaratába és a szomszéd országok ellenállásába. A nemzetiségi kérdés csak a helsinki konferencia (1975) után lett elfogadott téma a nemzetközi életben.

2. ELŐZMÉNYEK

Kádár János Trianon után serdült fel. Én „is előbb voltam nacionalista, mint internacionalista” – mondta erről egy 1968-as, Írószövetségben tett látogatásán.² Túl fiatal volt ahhoz 1918/19-ben, hogy személyes sérelemként élje át a nemzetet ért megrázkódtatást, de az akkori közhangulat, az elkeseredettség és az akkor elhang-

¹ Lásd erről bővebben Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai I–II.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.

² Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 765. f. 84. ó. e.

zott eskük, fogadalmak biztosan hatást gyakoroltak gondolkodására. A sérelmekből motivált és felfokozott nemzeti érzületet azonban elnyomta, háttérbe szorította benne a fiatalemberként megélt, megtapasztalt társadalmi igazságtalanságok miatt felgyülemelő indulat, az „osztálytudat”. Csatlakozva az illegális kommunista mozgalomhoz, ez a fiatalember azt tanulta, hogy a nacionalizmus, a revízió jegyében létrehozni igyekezett nemzeti egység a munkásság, a „dolgozó nép” megtévesztését, hatalomból való kizárását szolgálja. A korabeli marxizmus-leninizmus szerint a kapitalizmus képtelen megoldani a nemzeti kérdést, ez a feladat a forradalom után megvalósuló szocializmusra vár.

Kádár nem került az illegális kommunisták azon körébe, amely emigrációban, Bécsben, Moszkvában, Madridban tanulta, tanulhatta a marxizmus-leninizmust, tapasztalhatta meg az internacionalizmust. Az igazsághoz tartozik, hogy soha nem is akart világot látni, és nem kívánta akár csak néhány évre is elhagyni hazáját.

Kádár internacionalizmusa nem halványította el hazaszeretét, inkább arra ösztönölte, hogy elkülönítse a nemzeti érzést, a hazafiságot a nacionalizmustól. Ez az ösztönösen kialakított beállítódás megerősítést kapott a Komintern VII. kongresszusán elfogadott népfrontpolitikától. Néhány év múlva Kádár a kommunista párt antifasiszta és németellenes ellenállás megteremtésére irányuló tevékenységét irányította – együtt a Márciusi Frontban kulcsszerepet játszó Donáth Ferencsel, illetve az Erdélyből származó Szirmai Istvánnal. Az azonban nem állítható, hogy a nemzeti kérdés különösen megfogta volna őt, aki nem ebben a minőségében érezte magát elnyomottnak. A kérdés mint elméleti probléma sem igazán foglalkoztathatta.

Ennek ellenére bizonyosan Kádár is reménykedett abban, hogy a második világháborút lezáró béke nem ismétli meg az első vétkeket, és valamiféle méltányosság alapján a szövetséges nagyhatalmak nem állítják vissza az 1938-as status quót.³ Amikor erre nem került sor, akkor vezetőtársai és ő is a Horthy-rendszert és külpolitikáját okolták a büntetésért. Ebben persze igazuk is lehetett, de az önostorozás sem változtathatott azon a tényen, hogy bár hivatalosan a nemzetközi kommunista mozgalom és a magyar párt is imperialista diktátumnak nevezte a versailles-i és trianoni békét, és a nemzetiségi kérdés önrendelkezés alapján történő megoldásának talaján állt, ám a szovjet részvétellel született párizsi békeszerződés nem változtatott a trianoni határokon. Sőt kimaradtak a békeszerződésből a nemzetiségi jogokat garantáló paragrafusok is. Ahhoz, hogy a magyar kommunista vezetőknek a békétárgyalásokon elszenvedett kudarc miatt ne kelljen magyarázkodniuk, a nyugati nagyhatalmak merevségét, a Szovjetunió reálpolitikai kényszereit és a jobboldal által véghezvitt nemzeti önsorsrontást, a magyar nacionalizmus károkozását kellett hangsúlyozniuk.

A kommunista vezetők a hatalom megszerzése után és az ország szovjetizálása során is megőrizték ezt az alapállást. Ebből következően úgy viselkedtek, mintha a háborús vereség, a rossz oldalra kerülés, az elkövetett bűnök miatt a pártnak és a kormánynak bizonyítania kellene: képes Magyarországot megóvni attól, hogy

³ Erről a témáról lásd Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. A Magyar Kommunista Párt vezetői, főleg a Párizsba küldött Gerő Ernő próbált a háttérben valamennyi engedményt elérni, de ez se neki, se Gyöngyösi János külügyminiszternek nem sikerült. Kádár ekkor nem volt a legszűkebb vezetői kör tagja, álláspontja egybeeshetett a párt „vonalával”.

visszaessen a nacionalizmus betegségébe. Ehhez az alapálláshoz nem illett a külpolitikai doktrína részeként a határokon túl rekedt magyarok érdekeinek képviselője.

Érdekes azért, hogy a határok ügyében a magyar pártvezetés nem adott ki hivatalos nyilatkozatot az 1948 utáni években. Így csak az aláírt békeszerződés tanúsította, hogy Magyarország elfogadja a világháború utáni realitásokat. Ez a tény akár hivatkozási alapot, ürügyet is szolgáltatott arra, hogy a szomszéd országok vezetői gyanakodjanak a valószínű magyar szándékokat illetően. Ezt hivatalosan nem tehették, mert hivatalosan ők is internacionalisták voltak. Az ő legitimitásuk viszont nem kis mértékben az ellenállásban játszott szerepükre, az 1918 után létrejött állapotok helyreállítására és az akkor kialakult nemzetállami keretek megerősítésére épült. Szembeszökő, hogy míg a vesztes magyar oldalon a megoldatlanul maradt nemzeti probléma gyengítette a kommunista párt országon belüli helyzetét, addig a szomszédos országok kommunista pártjai a nemzeti függetlenség visszaszerzőiként jelentek meg. A magyar kommunisták is így jelenítették meg magukat, csak hogy a nemzetközi életben nekik is viselniük kellett a Horthy-féle sikertelen kiugrási kísérlet, a vesztes országstátus következményeit.

Mutatja, milyen mértékben világos volt a határon túliak ügyének tabu jellege a lakosság széles körében, hogy az 1956-os felkelés, majd nemzeti szabadságharc során színre lépő politikai erők nem fogalmaztak meg e tárgyban követeléseket. Pedig a sértett nemzeti érzelmek végig nagy, sőt egyre jelentősebb szerepet játszottak az eseményekben. Minden felelős tényező tudatában volt annak, hogy a függetlenség, a szuverenitás visszaszerzése csak a Szovjetunió belenyugvásával, illetve beleegyezésével történhet, amire nem lehet semmi esély, ha az új hatalom nemzetközi konfliktusokat szít. Azonban az önmérséklet sem segített. A szomszédos szocialista országok mindegyike támogatta a Szovjetuniót a felkelés, a nemzeti ellenállás leverésében.

Kádárnak új miniszterelnökként szembesülnie kellett a felkorbácsolódott nemzeti érzelmekkel, de azt is be kellett látnia, hogy nincs módja a nemzeti ellenállás és a velejáró érzelmi hullámvész lecsitítására, csak az elnyomására. Hiába próbálkozott olyan kisebb-nagyobb engedményekkel, mint az orosz nyelv kötelező tanításának megszüntetése, az új címer stb. Ezek a gesztusok itthon kevésnek bizonyultak a sikerhez, a szovjeteknek és a környező országok vezetőinek pedig még ezek is tűrhetetlenül soknak tűntek. Ők a magyar nacionalizmust látták a felkelés sikerének hátterében, mert szerintük arra építve tudott a hazai és a nemzetközi „reakció” tömegtámogatást szerezni.

Rövid bizonytalanság, kompromisszumkeresés után részben Kádár is elfogadta ezt a felfogást. Bár sosem jelölte meg egyedülként a felkelést kiváltó okok sorában, de számára a nacionalizmus igazi örök ellenfél maradt. Annyi azonban igaz, hogy míg ő maga személyes kötelességének tartotta a harcot saját népe nacionalizmusa ellen, hasonlólt várt volna el a többi ország vezetőitől is. Eltartott egy ideig, amíg belátta: gesztusait nem viszonzózzák. Egy évtized, belpolitikai sikerek, a szívós munkával szerzett nemzetközi tekintély kellett ahhoz, hogy utat engedjen a nemzeti büszkeség érzésének magában, pártjában és hazájában.

Mindez mint előzmény természetesen hatással volt a határon túli magyarság ügyében tanúsított magatartására is.

3. A KÖSZÖNETTŐL A FELISMERÉSIG

Nem mellékes körülmény a határon túli magyarság sorsának 1956 utáni alakulása szempontjából, hogy a román pártvezetés 1956 végén–1957 elején közvetlen segítséget nyújtott a Magyar Szocialista Munkáspártnak a Nagy Imre-csoport házi őrizetben tartásával. Ezzel a lépésével a román külpolitika a 20. században immáron harmadszor jutott komoly szerephez a magyar politikában. Harmadszor tudott Románia a maga számára kedvező tárgyalási helyzetet teremteni a két ország kapcsolatában is. Gheorghiu-Dej 1956 novemberében Budapestre jött a kérdés részleteinek megtárgyalására. Egyedül neki adatott meg külföldiként, hogy részt vehessen és felszólalhasson az MSZMP KB ülésén.⁴ Ebben a „tisztességben” sem Hruscsov – akivel Kádárnak nagyon jó volt a viszonya –, sem Brezsnyev – aki viszont szerette volna – nem részesült.

A magyar vezetők többször megköszönték a Gheorghiu-Dej vezette Román Kommunista Párt hozzájárulását a hatalmi válság leküzdéséhez.

Kádár János 1958 elején Romániába látogatott, és Erdélyt is felkereste. Marosvásárhelyen mondott pohárköszöntője magán viselte akkori látásmódjának korlátait és stratégiájának jegyeit. Szerencsétlen mondata: – „Itt laknak magyar származású emberek is” – évtizedekre bevésődött az erdélyi magyar értelmiség emlékezetébe. Beszélt azonban másról is. A párt első embere elsősorban forradalmárnak nevezte magát, és a származás elé sorolta a szocializmust és a vele együtt járó szabadságot. Bár Kádár kijelentette azt is, hogy a Magyar Népköztársaságot érdekli a határon túli magyarok sorsa, de nem foglalkozott a jogaikkal, kultúrájukkal, közösségeikkel, nem ígért segítséget művelődésükhöz. A magyar kommunisták nevében azt kívánta az erdélyi magyaroknak: jussanak el „a szabadság országába: a szocialista társadalomba!”⁵

A látogatásnak persze volt egy másik olvasata is: 1918 óta most először járt magyar miniszterelnök hivatalos vendégként Erdélyben, aki saját szemével győződhetett meg arról, milyen az itt élő magyarok helyzete. A román vezetők lehetőséget adtak erre a „szemlére”, amit a magyar politikai vezetés kihasznált. Mégiscsak valami szokatlan, eddig sosem volt történet a két ország vezetői között, ami akár bizonyos optimizmusra is okot adhatott volna az erdélyi magyarok körében, ha közben nem éri őket megtorlás éppen 1956 miatt. Hiszen ettől elvonatkoztatva még gondolhatták, ha javul a két ország viszonya, az jó hatással lesz majd az ő helyzetükre is. Ez az olvasat a román pártvezetés megtevesztő szándékait egyszerre tükrözte és leplezte.

Ha voltak is olyanok, akik komolyan reménykedtek, hamar csalatkozniuk kellett. Fél év se kellett, és a magyarság elveszítette a Bolyai Egyetemet, amit szabályos tragédiaként éltek meg az ott élők, és Budapesten is értetlenséget váltott ki. Az MSZMP vezetői mégis „lenyelték a békát”.

Kádár az 1950–1960-as évek fordulóján a külpolitikában pártjának és személyének elfogadtatására, a belpolitikában pedig a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezé-

sére összpontosította figyelmét. Ez nem jelenti persze azt, hogy ne jutottak volna el hozzá az egyre szaporodó jelzések, amelyek a kulturális kapcsolatok stagnálásáról és az utazási lehetőségek korlátozásáról szóltak. 1961-ben, amikor napirendre került a román párt- és kormányküldöttség viszontlátogatása, a külügyi apparátus és néhány vezető, köztük Szirmai István, szóvá tette ezeket a problémákat. A külkereskedelem nehézségeit sem hallgatták el. Kádár kifakadt: ha ezen az alapon akarunk tárgyalni, abból nem megegyezés, hanem veszekedés lesz. Szerinte meg kell érteni a román párt gondjait, ebből az alapállásból érdemes szóvá tenni az erdélyi magyarokat érintő visszásságokat. A jövő majd elhozza a megoldást. Elképzelhetetlen – fejtegette a PB-ülésen Kádár –, hogy húsz év múlva, amikor már szocializmus lesz mindkét országban, ne lehessen az embereknek szabadon közlekedniük.⁶ A magyar párt vezetője a hivatalos megbeszélésen javaslatot tett a vízumkényszer megszüntetésére:

„.... értsék meg... nekünk nagyon nehéz megmagyarázni a széles tömegek felé, hogy egy magyar állampolgárnak könnyebb Párizsba eljutni, mint a baráti Romániába. Politikai jelentősége van a dolognak, a turisták látnak, tapasztalnak, jó benyomásokkal térnek vissza országaikba.”

Kádár többször megismételte: „nem akarunk kellemetlenséget román elvtársainknak, mert abból indulunk ki, hogy nekünk is rossz az, ami maguknak rossz”.⁷

Gheorghiu-Dejék úgy viselkedtek, mintha meglepte volna őket az utazási helyzettel kapcsolatos közlés. A román pártvezető felszólította külügyminiszterét, nézzen utána, miként lehet csökkenteni e téren a bürokráciát. Kijelentette: nem félnek attól, hogy a magyarok meglátogathassák rokonaikat, de azt is megkérdezte: mi lesz azokkal, akik ellenséges propagandát folytatnak.

A következő években bizonyos javulás következett a turizmusnak nevezett kérdéskörben, de ez nem befolyásolta, illetve javította érezhető mértékben az erdélyi magyarok helyzetét. Az már inkább említésre érdemes tény, hogy hasonló szintű és jellegű hivatalos román látogatásra soha többé nem került sor Budapesten. Gheorghiu-Dej látogatása a hosszú, egyhetes itt-tartózkodás ellenére sem tekinthető a két ország közötti viszony valamiféle csúcspontjának. Nem zárt le, tetőzött be és nem is kezdett el semmit ez a találkozó.

A románok hűvösnek ítélték budapesti utcai fogadtatásukat, Kádár pedig nem vette be a látogatás során mondott beszédét következő kötetébe.

Előbb-utóbb ki kellett derülnie az igazságnak, annak, hogy Románia nem azt az utat járja, amit az MSZMP vezetése látni akart és remélt. Kádárnak egyszerre kellett szembesülnie a valósággal és azzal, hogy nincsenek alkalmas eszközei, módszerei a dolgok menetének más irányba terelésére. Ingerelte ez a helyzet. 1962 májusában, amikor a Politikai Bizottság értékelte a magyar–román kapcsolatokat, a párt vezetője dühösen ostromozta azokat, akik alacsony színvonalú művek terjesztésével akarják a magyar kultúra pozícióit javítani Romániában. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy hasonló hévvel utasította el a következetes internacionalistaként számon tartott Nemes Dezső véleményét, miszerint a magyar párt nem a nemzetiségi kérdés miatt

⁴ *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei.* I. 1956. november 11.–1957. január 14. Szerk.: Némethné Vágyi Karola–Sipos Levente. Intera Rt., Budapest, 1993, 95–96., 107–117.

⁵ Kádár János: *Szilárd népi hatalom: független Magyarország.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958, 369–371.

⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/241. ó. e.

⁷ MNL OL XIX-J-1-j.

nem tárgyilagosa a román politikát illetően. „Ki az ördög objektív ebben a kérdésben? Mi erre hajlunk, ők másra. De mégis, miben egyeztünk meg?”⁸

Valódi kérdés, hogy miben és miként lehetett volna az akkori román pártvezetéssel megállapodásra jutni. Egyre több jel utalt ugyanis arra, miszerint Bukarest nem közeledni, hanem távolodni igyekszik szövetségeseitől. Előbb a KGST-integráció ügyében szögezte le a román párt vezetősége: nem ért egyet semmilyen nemzetek fölötti, a szuverenitását korlátozó intézmény létrehozásával (1963), majd a Kínai és a Szovjet Kommunista Párt közötti vita elmérgesedését használta ki arra, hogy kijelentse: a nemzeti függetlenség mindennél előbbre való a számára (1964. április).⁹

Kádár szemében egyaránt elfogadhatatlan volt a gazdasági érdekek politikai elvek elé helyezése, az elkülönülés a KGST-től és a Varsói Szerződéstől, semleges álláspont kialakítása a Moszkva és Peking közötti vitában. Úgy tekintette ezeket a lépéseket, mint a román nacionalizmus megnyilvánulásait. Jellemző látásmódjára, hogy e külön útra lépést veszélyesebbnek gondolta a romániai magyar nemzetiséggel szemben megnyilvánuló, egyre érezhetőbbé váló elnyomó intézkedéseknél.¹⁰

1964 komoly kihívásokat hozott a magyar külpolitika és Kádár számára. Ezeknek csak egyike volt a román politika nyílt fordulata. Már januárban kényes helyzetbe került Magyarország, az MSZMP vezetése. Hruscsov békepolitikája újabb lépéseként és természetesen a szovjet külpolitika európai status quo megerősítésére irányuló szándékának megfelelően nemzetközi egyezményt javasolt, amely a határviták békés eszközökkel történő rendezéséről szólt volna. Az elgondolás szerint az érintett országoknak azt is ki kellett volna mondaniuk, hogy nincsenek határköveteléseik egymással szemben. Ez az elvárás igen kényes helyzetbe, egyben lépéskényszerbe hozta az MSZMP vezetőit. A Politikai Bizottság ülésén éles vita robbant ki arról, kimondhatja-e a kormány: Magyarországnak nincsenek a határaival kapcsolatban problémái. Gáspár Sándor ezt csak úgy tartotta elfogadhatónak, ha utalás történik arra: milyen fontos a marxista-leninista nemzetiségi politika, vagyis az egyéni és kollektív kisebbségi jogok tiszteletben tartása. Szirmai István azt javasolta, hogy a hivatalos válaszban kerüljék ki ezt a kérdést, vagyis ne mondják ki, hogy Magyarországnak nincsenek területi vitái.

Kádár elutasította azt a Nemes Dezső bevezetőjében is tükröződő véleményt, mintha a területi (valójában a nemzeti) kérdés csak egy „bizonyos” réteget, vagyis csak az értelmiséget izgatná: „Én meg tudom mondani milyen réteg [ez], a munkások, parasztok, értelmiségiek rétege. Ez a kérdés mindenkit izgat.” Majd az első titkár önvalomásként hangzó fejtegetésbe kezdett. Párizsban a szövetségesek helyreállították a status quót, de ez „olyan, hogy ha a marxizmus szerint nézem, egy imperialista rablószerződés... Igazságosnak kell nevezni a második világháborút lezáró szerződést, de ami helyre van állítva az imperialista rablószerződés.” Szerinte az

⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/264. 6. e.

⁹ Erről szól a Román Munkáspárt Központi Bizottságának 1964. áprilisi nyilatkozata. *Korunk*, 1964/5.

¹⁰ Az emiatt érzett aggodalmának ekkortájt adott először nyilvánosan hangot Illyés Gyula egy párizsi lapnak nyilatkozva, amikor az erdélyi magyar értelmiség nehéz helyzetéről beszélt. *L'Express*, 1964. január 9. In: Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978, 18–19.

emberek milliói, nagy tömegek szeretnének visszaszerezni valamit a területekből, de azt tudják, hogy háborúval ez nem lehetséges.

„Öt szomszédunk van, mind az ötnél van valami tőlünk, s az öt közül négy szocialista ország. A véleményem az, hogy végül is a kommunizmus eszméje győzni fog és ez meg fogja oldani a népek kérdéseit, a nemzeti fejlődés problémáit, a határvitákat.”¹¹

Ez a gondolat sor tömören fejezi ki, miként is gondolkodott Kádár a nemzet-nemzetiségi kérdésről a hatvanas évek közepén. Trianont és Párizst összekapcsolta, de ezzel azt is világossá tette: nincs reális politikai lehetősége annak, hogy Magyarország nemzetközi támogatást kapjon az igazságtalanul elszenvedett területi veszteségeiért. Megmutatja ez a szöveg azt is, milyen mértékben volt tisztában a társadalom hangulatával, véleményével a nemzeti kérdésben és annak együttérzésével a kisebbségbe szorult magyarsággal. Nem kétséges, hogy Kádár maga is átérezte, fontosnak tartotta a nemzetiségi kérdést – innen a szokatlan őszinte indulata. Nem látta viszont értelmét annak, hogy előtérbe állítsa a kisebbségek ügyét, és ezzel megrontsa a viszonyt a Szovjetunióval, a szomszédos országokkal. A magyar párt vezetője inkább a jószomszédi viszony javítását tartotta fontosnak, mert azt remélte: a kétoldalú kapcsolatok javulása jótékony hatással lesz a határon túl élő magyarok életére is. Kádár bízott abban, hogy a szocialista fejlődés értelmetlené teszi a határokat és a nemzeti szembenállást. Ekkor úgy tűnt számára, hogy a szocializmus már nem beláthatatlan messzeségben, hanem érezhető közelségben van, ezért álláspontja nem értelmezhető úgy, mintha ezzel az utópikusnak tűnő nézetével valójában csak közömbösségét akarta volna leplezni, és veszni hagyta volna a határon túli magyarságot a hazai többség érdekében.

A nehézség ekkor még nem a szocialista fejlődés megrekedéséből, a marxizmus-leninizmus megkérdőjeleződéséből származott, hanem abból, hogy a kelet-európai szocialista országok a gazdasági fejlődés új szakaszához érkezve, hasonló strukturális gondokkal küzdve új lehetőségeket kerestek. Mindegyik a termelés és az irányítás hatékonyságát akarta javítani. Minden szocialista ország előnyt várt a nemzetközi együttműködéstől, és újraértelmezte nemzeti érdekeit. A szövetségesek egyes területeken inkább versenyeztek egymással, mintsem együttműködésüket fokozták. Közülük az egyik ország vezetői kifejezetten tehernek, akadálynak kezdték érezni a gazdasági, politikai kötődést a Szovjetunióhoz és a többi európai szocialista országhoz. Ez az ország Románia volt, amely 1964 tavaszán külön útra tért, és ezzel új helyzetet teremtett a keleti blokkon belül. Új helyzet állt elő Budapest és Bukarest viszonyában is.

A két pártvezetés és állam közötti feszültség növekedését és a magyar párt fokozódó elégedetlenségét jelezte, hogy még a román pártküldöttség kínai útja és központi bizottságának áprilisi ülése előtt, 1964 februárjában újabb vita robbant ki az MSZMP vezetői között. Az alkalmat erre a két ország közötti kapcsolatokról készített jelentés szolgáltatta. Ebből kiderült: semmilyen területen nem történt előrelépés,

¹¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/324. 6. e. A magyar kormány hivatalos válasza nem tartalmazott semmit a vitán elhangzott megfontolásokból, és támogatta a szovjet javaslatot.

a gazdasági kapcsolatok stagnálnak, a beutazók mozgását a román hatóságok korlátozzák stb. Szirmai István azonban jóval tovább ment a jelentés megállapításainál, és mint nem normálisat jellemezte a két ország viszonyát. Az elfogadhatatlan helyzet fő okát a román párt általános vonalvezetésében és hibás nemzetiségi politikájában látta. Szóvá tette, hogy Magyarország nem kapott viszonzást azért, mert lezártnak nyilvánította a határkérdést. A Központi Bizottság titkáranak értesülése volt arról, miszerint Romániában tervbe vették az autonóm magyar tartomány megszüntetését, ami ismét felháborodást fog kiváltani. Szirmai követelte: az MSZMP ne hagyja szó nélkül a kapcsolatok romlását előidéző visszasságokat.

Kádár nem tagadta sem a jelentés, sem Szirmai hozzászólásának igazságát. Egyetértett azzal, hogy formáságoztól mentes látogatásra hívják a Román Kommunista Párt vezetőjét. Illyés egy idézett interjújára utalva kijelentette: „Illyéssel sem azon perlekedtünk, hogy rossz, amit mondott vagy nem, hanem azon, hogy fellépése rontott a helyzeten.”¹²

Március elején a levél elment, válasz csak két hónap múlva jött. A két hónap alatt a román párt vezetői elvetették a kockát, és az egész világ előtt nyilvánvalóvá tették, hogy függetlenül akarnak politizálni. Áprilisban hatalmas kampány keretében az egész pártot mozgósították, ami kifejezetten azt a célt szolgálta, hogy megmutassa: milyen erős népi támogatással rendelkezik az ország vezetése. Az akció jól sikerült, a várt szovjet szankciók elmaradtak. Így a román párt kívül-belül megerősítve érezte magát.¹³ Ezután küldte el beleegyező válaszát; kész a magyar párttal megbeszéléseket folytatni.

Sajátos helyzet állt elő. A román párt élvezhette a sikert, kockáztatott, és beváltak a számításai. A történések, jobban mondva a kedvező nyugati visszhang egyfelől, a felháborodás ellenére csend a keleti szövetségesek részéről másfelől, megerősítették önbizalmukban a bukaresti politikusokat. A magyar párt vezetői is igazolva érezhették azonban korábbi fenntartásaikat, gyanakvásukat. Még több okuk lett a szemrehányásokra, és most a többi kelet-európai szocialista ország és a Szovjetunió vezetőinek elégedetlenségében is bízhattak. A budapesti vezetők ismerték szövetségeseik reakcióját. Ezért könnyebbnek látszott a felkészülés a küszöbönálló tárgyalásokra, mert nemcsak több ok volt az őszinte beszédre, de több remény is nemzetközi támogatását illetően, hiszen most legalábbis nagyobb megértésre lehetett számítani a kommunista pártok részéről. Kínálta magát az alkalom, hogy a magyar párt, ha nem is a szocialista közösség nevében, de attól hallgatólagosan támogatva szóvá tegye a román párt külön vonalával kapcsolatos kritikus véleményét. Egyúttal kézenfekvőnek tűnt, hogy az MSZMP ezzel a lendülettel ne csak a nacionalizmus külső, hanem belső megnyilvánulásaival kapcsolatos észrevételeit is megtegye.

Az erdélyi magyarok ügyében már többször is harcos álláspontot megfogalmazó, a román nemzetiségi politikát keményen bíráló Szirmai István éppen ezt akarta. Kádár viszont a május 13-ai PB-ülésem „szélesebb összefüggésbe” helyezte a két ország közötti konfliktust, utalt a szocialista országok fejlődéséből következő elkülö-

nülésre, a vélt és valós román gazdasági érdekekre. A fő ellentét szerinte Moszkva és Bukarest között húzódik. Érdekes és jellemző, hogy a magyar párt vezetője elfogadható elemeket is látott a román párt áprilisi határozatában. Feltehetően az önállóság növelésével, a közös és a nemzeti érdek kiegyenlített viszonyával kapcsolatos tételek nyerték el tetszését. Elfogadta azt az észrevételt, miszerint a tárgyalásokon szükséges a nemzetiségi kérdést is felvetni, de nem feledkezve el arról, hogy ez belügy. Elutasította viszont a Szirmai által javasolt nyílt sisakos harcmódot:

„Hogy beolvassunk a románoknak, ez a világ legegyszerűbb dolga, de úgy elronthatjuk ezzel a magyar–román viszonyt, hogy évekig nem tudjuk kijavítani és taszíthatjuk őket olyan irányba, hogy még a Szovjetunióval is és a szocialista országokkal is szembekerüljenek. Régi harci módszer persze, hogy elvi alapokon, nyíltan, de most új viszonyok vannak, államhatalom van a kommunista pártok kezében, és nem úgy megy most, mint régen.”

Ismét visszatért Illyés párizsi szókimondó nyilatkozatára. Az ország vezetői nem alkalmazhatnak hasonló módszereket. Kádár világos és olyan tárgyalási pozíciót javasolt, amely nem fenyeget kudarccal: „Nem azért mondom ezt, mert ki akarok bújni... hanem azért, mert nem akarok kárt okozni a magyar és román munkásmozgalomnak és az ott élő nemzetiségeknek sem.” Szerinte azt sem szabad megengedni, hogy a román vezetők Hruscsovot sejtsek a magyar vezetők keményebb fellépése mögött.

Kádár szerint ilyen helyzetben nem utazhat magyar küldöttség hivatalos látogatásra Romániába, mert akkor abból vita helyett egységedemonstráció lesz, amiből a bukaresti vezetés fog hasznot húzni. Az MSZMP nem hitelesítheti a Román Kommunista Párt politikáját: „Ez százszor rosszabb, mintha semmit sem teszünk.” A hallgatás is jobb, „mintha hibás lépést teszünk akár az éleződés, akár a kompromisszum felé”. A magyar politikus nem bízott abban, hogy a két ország nyílt konfliktusa hasznot hozna. Szerinte a román párt nemzetiségi politikája vissza fog ütni, és nagyobb kárt okoz majd neki, mint a magyar pártnak.¹⁴

Igaza volt-e Kádárnak? Nem kihagyni készült-e a magyar külpolitika egy ritkán kínálkozó alkalmat 1964 tavaszán, amikor nem akart nyomást gyakorolni Romániára? Ahhoz, hogy e kérdéseket meg lehessen válaszolni, érdemes felmérni az akkori helyzetet. Volt-e ekkor megegyezési szándék a román vezetésben? Érdeklükben állt-e a bukaresti politikusoknak gesztusokat tenni Magyarország felé, és ezzel megosztani a szocialista tábor? Enyhíthetőnek gondolták-e így a rájuk nehezedő nyomást?

Semmi sem utal arra, hogy Gheorghiu-Dejék készek lettek volna valóságos gesztusokra, engedményekre. Semmi olyat nem tehettek ebben a számukra történelmi pillanatban, ami gyengeségről, bizonytalanságról vagy az igazukba vetett hitük megrendüléséről tanúskodott volna. Egy meghátrálásnak tűnő gesztussal elveszítették volna a nemzetközi szintéren szerzett előnyüket. Legalább ennyire fontos azonban az is, hogy frissen és a nemzeti eszme jegyében kiszélesített, megerősített hazai bázisuk sem fogadta volna el, ha ebben a helyzetben úgymond kedvezményekhez jut

¹² MNL OL M-KS 288. f. 5/327. ó. e.

¹³ A határozat megjelent a *Korunk* 1964. májusi számában.

¹⁴ Idézetek: MNL OL M-KS 288. f. 5/334. ó. e.

az erdélyi magyar kisebbség.¹⁵ Hajlandó lett volna a Szovjetunió arra, hogy a magyar oldalon foglaljon állást egy elmérgesedő vitában, esetleg politikai, gazdasági, netán katonai nyomást gyakoroljon Romániára? Nehéz lenne azt gondolni, hogy ne merült volna fel a moszkvai vezetőkben egyik vagy másik lehetőség. Ilyen terveket többször is sejtetni engedtek az SZKP irányítói. Hruscsov (és később utóda) azonban nagyobbban látta a nyílt beavatkozás lehetséges kárát, mint az elérhető hasznot. Romániában ekkor nem fenyegetett az „ellenforradalom veszélye”, és erős ellenállásra lehetett számítani. A teljes szakítás Bukaresttel csak kárt okozott volna a szovjet külpolitikának, nehezítette volna az európai helyzet bebetonozására, körülbástyázására, az NDK nemzetközi elismertetésére irányuló törekvéseit. Hruscsov hiába kedvelte Kádárt, mégsem kecsegtette semmilyen támogatással vagy akár jóindulatú semlegességgel a nemzetiségi kérdés ügyében. Ez derül ki a magyar pártvezető előbb idézett megjegyzéséből is.

Ilyen körülmények között, tehát a várható román elutasítás, a szövetséges szocialista országok nemzetiségi kérdés iránti érdektelensége és egyéb, őket óvatosságra intő szempontok miatt érthető, ha Kádár alaposan mérlegelte lehetőségeit. Vajon kézzelfogható külpolitikai eredmény nélkül is érdemes lehet konfliktust vállalni, legalább annyit, hogy a magyar politika nem támadó célzattal nyilvánossá teszi az erdélyi kisebbség sorsával kapcsolatos aggodalmait? Ez hosszabb távon megtérülhet a külpolitikában, ha egyszer változik, változnia kell a hivatalos román politikának. Azzal pedig, hogy a nemzetiségi kérdés a nemzetközi közvélemény fókuszába kerül, éppen nyomás és ellenőrzés alá lehet majd helyezni a román nemzetépítési és asszimilációs stratégiát, ideális esetben pedig el lehet érni annak megváltoztatását. Kádárnak tudnia kellett: egy ilyen nyílt kiállásnak lenne belpolitikai haszna is. Hiszen a ténylegesen aggódo hazai közvélemény hangulatának kifejezésével az MSZMP megjelenítené a nemzet egészének akaratát. A nemzetiségi kérdés nemzetközi nyilvánosság előtt történő felvetésével a kommunista hatalom megerősítheti legitimitását, tekintélyét itthon és külföldön egyaránt.

Kádár nem engedett a kísértésnek, nem lépett erre az útra. Túl nagyra látta a kockázatot, a lehetséges árat. Tartott a következményektől, attól, hogy a dolgok önálló életre kelnek, és a kül- és belpolitikai folyamatok irányíthatatlanná válnak, és jobban félt a magyar nacionalizmustól, mint a románétól. Az előbbi fenyegette a konszolidációt, a hatalmi stabilitást, a társadalmi nyugalmat, az ezekért kapott nemzetközi elismerést. Nem tartotta se megengedhetőnek, se célszerűnek a magyar vezető azt, hogy politikájával hozzájáruljon a nacionalizmus újjáéledéséhez, és ezzel kivívja külső szövetségesei nehezítését. Úgy érezte, politikai mozgásterét három tényező szűkíti le: a román stratégia és Románia birtokonbelüliségből fakadó helyzeti előnye; a szövetségesek és a nemzetközi támogatás hiánya, ideértve a nemzetközi jogot és intézményeket is; valamint, hogy a jogos nemzeti sértettség, nemzeti érzelm könnyen nacionalizmusba csaphat át. Ugyanakkor a magyar politikus kerülni akart minden olyan cselekedetet, amivel az MSZMP azt a látszatot keltheti, hogy

¹⁵ A latolgatást, mérlegelést e téren majd a román levéltári források teszik teljesen megalapozottá, ezeknek kell megmutatniuk, volt-e mandátuma a Budapestre utazó küldöttségnek engedményekre vagy ajánlatok tételére. A tárgyalásokról készített magyar emlékeztető nem tartalmaz erre utalásokat.

akár hallgatólagosan is, de elfogadja a román kül- és belpolitikát. Ezért tiltakozott a bukaresti meghívás elfogadása ellen.

A román pártvezetés belenyugodott, hogy a kétoldalú megbeszélésekre nem az 1961-es útjuk viszonzása, tehát hivatalos magyar párt- és kormányküldöttség látogatása keretében kerül sor. Budapestre Gheorghiu-Dej helyett helyettese, Nicolae Ceaușescu jött július elején, akit Kádár is fogadott. Jellemző, hogy a kétoldalú viszonyról és így a magyar kisebbséggel kapcsolatos témákat a tárgyalásokon a magyar pártot képviselő Kállai Gyulára hagyta. Ő maga az együttműködés, az egység és az internacionalizmus fontosságáról beszélt. A szűkszavú közlemény a pártközi tanácskozásról hűen adta vissza a lényegét: nem történt semmi különös. Az óvatos bírálat nem rendítette meg a román pártot, inkább arról győzte meg, hogy különösebb következmények nélkül mehet tovább a maga választotta úton. Ez az irányvonal egységes volt, amennyiben a nemzeti érdek és a nemzetépítés új értelmezésén nyugodott, és az egységes, független román nemzetállam megerősítését célozta.

Magyarország nem volt abban a helyzetben, hogy a román politikát érdemben befolyásolja. Kádárnak és az MSZMP-nek döntenie kellett: kockáztat, és a szembenállást választva, a nemzetiségi kérdéssel is nyíltan beszélve megpróbálja nyomás alatt tartani a román pártot, vagy a kapcsolatok javítására és bővítésére törekszik. Az utóbbi megoldásban benne foglaltatott a remény, hogy előbb-utóbb megjön a „román párt esze”, de a fő szempont az volt, hogy ha a kétoldalú viszony javul, akkor nem romolhat a határon túli magyarság helyzete sem. A magát hármasszorításban érző Kádár ezt a stratégiát választotta – azzal a kiegészítéssel, hogy nem szabad a valóságosnál jobb képet mutatni és sugározni a hazai és a nemzetközi közvélemény felé. Több volt ez a semminél, de kevesebb annál, hogy valóságos eredménynek tűnjön. Mégpedig azon egyszerű oknál fogva, hogy Románia nem volt érdekelt a kétoldalú viszony javításában. Ezt előre tudni lehetett, de ha nem, akkor kiderült a megbeszélések menetéből, mint ahogy a megbeszélésekről készült összefoglaló is erről tanúskodik.¹⁶ Igaz, a román politikusok, Gheorghiu-Dejék sem akartak rontani a helyzeten. Ebből pedig az következik, hogy a magyar párt határozottabban kifejezhette volna a magyar nemzetiség helyzetével kapcsolatos észrevételeit, és (a marxista-leninista) nemzeti politika fontosságát is hangsúlyozhatta volna. A nyílt figyelmeztetés elmaradt, ezért a román vezetők azt érezték: különösebb akadály nélkül haladhatnak tovább. Így viszont a kapcsolatok fejlesztésére irányuló magyar politika nem talált bennük partnerre, és a kapcsolatjavító törekvés sem hozhatott sikert. A későbbiekben ezt Kádár is megértette. Jobb híján nem volt hajlandó újabb gesztusokat tenni a román párt felé.

¹⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/334. 6. c.

4. „FURCSA HÁBORÚ”

Persze sem a két ország, sem az akkori nemzetközi élet, sem a magyar kisebbség helyzete nem maradt mozdulatlan, valami mindig történt, és különben sem lehetett belenyugodni az áldatlan állapotokba.

Egy év múlva, amikor a Varsói Szerződés ülésén a román küldöttség szinte minden megvitattott témában különvéleményt fogalmazott meg, tovább erősödött az ellenérzés velük szemben a kelet-európai szocialista vezetők között. Kádár ragaszkodott korábbi pozíciójához: tárgyalni kell, nagy türelemmel, de engedmények nélkül, a pozitív tényekből kiindulva.¹⁷ Néhány hónap múlva, Gheorghiu-Dej halála és Ceaușescu hatalomra kerülése után a kezdeményezés szükségességéről beszélt, de ismét ellenezte, hogy hivatalos párt- és kormányküldöttség menjen Bukarestbe.¹⁸

Kádár 1965 májusában Moszkvába utazott. Útjának célja a Hruscsov leváltása miatt megromlott magyar–szovjet viszony javítása volt. Brezsnyevvel folytatott megbeszélésein a magyar pártvezető áttekintette Magyarország nemzetközi kapcsolatainak alakulását, így a szocialista országokhoz fűződőket is, és Romániát sem hagyta ki. Az MSZMP KB első titkára problematikusnak nevezte a két ország viszonyát, amelyet történelmi előzményekre vezetett vissza. Sok magyar él a határon túl – mondta –, és „a nép figyeli, ami történik ott”. Mint elrettentő példát említette, hogy a magyar párttagok nem az anyanyelvükön tanulják a marxizmus-leninizmust. Kádár leszögezte: nem akarja befeketíteni a románokat, de romlik ott a helyzet, nem a marxista-leninista nemzetiségi politikát valósítják meg. Ez pedig belpolitikai nehézségeket okoz az MSZMP-nek, mert a magyar közvélemény „nem marxista szemmel nézi az ottani helyzetet”.

A magyar politikus, mintegy megnyugtatóul leszögezte, nincs határkérdés. Egyből hozzáfűzte azonban: „...ehhez, hogy ne nevezzenek hazaárulónak, hozzá kell tenni a lenini nemzeti politikát.”¹⁹ Brezsnyev nem reagált ezekre a megjegyzésekre. Hallgatása azonban nem a beleegyezés jele volt. Még ha egyet is értett volna Kádár megállapításaival, akkor sem akarhatott olyat tenni, ami biztatásként lett volna értelmezhető. A szovjet vezetőket nem a román bel-, hanem a külpolitika nyomtasztotta, idegesítette. Miért támogattak volna olyan ügyeket, amelyek még tovább mérgezhetik a légkört, fokozhatják a szocialista táboron belüli feszültséget? Kádár megpróbálta felhívni az SZKP új első emberének figyelmét, és ha mást nem is, de legalább azt elérni, hogy méltányolja Magyarország nehézségeit és az ezekhez képest mutatott önmérsékletét. Mindenesetre maga a tárgyalás bizonyítja: a magyar vezető kísérletet tett mozgásterének szélesítésére, igyekezett megteremteni annak feltételeit, hogy bátrabban léphessen fel a romániai magyar kisebbség érdekében. Ez a próbálkozása nem hozott eredményt.

¹⁷ Úgy tűnik, ez közös álláspont volt, mert a VSZ-tagok a román küldöttség hazautazása után összeültek, és egyeztettek véleményüket. MNL OL M-KS 288. f. 5/357. ó. e. A dolgot az is bonyolíthatta, hogy egyes kérdésekben Kádár egyetértett a román véleménnyel, főleg azzal, hogy a Szovjetuniónak jobban oda kellene figyelnie szövetségeseinek érzékenységére.

¹⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/364. ó. e.

¹⁹ MNL OL XIX-J-I-u. 14. doboz.

Moszkvából hazatérve Kádár hozzájárult ahhoz, hogy pártküldöttség utazzon Bukarestbe. Külön felhívta a figyelmet a közleményre, mert tartott attól, hogy ha túl pozitívrá sikeredik a hangneme, az rossz hazai visszhangot vált majd ki. Ebben az a megfontolás érvényesült, miszerint, ha már üres kézzel kell majd visszatérni, akkor legalább ne okozzon a romániai látogatás belpolitikai kárt, bonyodalmat. Az elvárás teljesült. Az óvatos magyar kritikát a román tárgyalók az 1965. júliusi megbeszéléseknek a magyar sajtóban megjelent, szerintük félreértésekre okot adó írások felidézésével ellensúlyozták.²⁰

Egyfajta „furcsa háború” kezdődött a két ország között a hatvanas évek közepétől. Világos volt, hol húzódik a frontvonal, de csend ülte meg a tájat, csak néha, és akkor is inkább csak magukban szitkozódtak a felek, de még csak nem is tettek úgy, mintha valóban fenyegetnék egymást. Ez a harcmodor a román politikának kedvezett, mint ahogy a nemzetközi helyzet alakulása is annak malmára hajtotta a vizet. Az enyhülés első jelei is segítettek Romániának abban, hogy lazítsa kapcsolatait, és csökkentse ráutaltságát szövetségeseire.

Kádár is tudta ezt. 1966 elején arról beszélt, hogy a szocialista országokat irányító kommunista pártokban megszűnt a veszélyeztetettség érzése, nem tartanak közvetlen „imperialista” támadástól, beavatkozástól. Egyre bonyolultabbá, nehezebbé válik a nemzeti érdekek összeegyeztetése a szocialista táboron belül. Ezt a Nyugat is észrevette, és keleti politikájában egyre nagyobb figyelmet szentelt az európai szocialista országoknak, számításba véve, hogy a térségben erősödik a nacionalizmus. Kádár Romániában látta a veszélyes példát, miként is összegződhetnek a szocialista közösségre, de a román társadalomra és az ott élő nemzetiségre nézve károsan a kortendenciák. Úgy ítélte meg: amott az ország vezetése nem küzd e folyamatokkal, hanem meglovagolja azokat, és nem érvényesíti a proletár internacionalizmust, nem rest a közös érdek rovására érvényesíteni a saját nemzeti érdekét.²¹ Ékes példája volt ennek, amikor Románia 1967 elején felvette a diplomáciai kapcsolatot a Német Szövetségi Köztársasággal. Éles volt a kontraszt a külpolitika terén Ceaușescu szabadossága és Kádár fegyelmezettsége között.

Magyarországon nagy lendülettel folyt a gazdasági reform előkészítése. Ekkor azonban még nem volt egyértelmű, milyen úton jár a román vezető a belpolitikában. Országlásának első néhány éve mint a belső enyhülés, a szellemi élet megélénkülésének időszaka könyvelődött el a kortársak, így az erdélyi magyar értelmiség tudatában és emlékezetében.²²

A román külpolitikai stratégiában az egy-egy nagy léptékű akciót mindig kisebb, taktikai, az előállt feszültség enyhítését célzó lépések követték. Ceaușescu, félretéve egyéb szempontjait, 1967. május 24. és 26. között a szokásos protokollt nélkülöző

²⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/370. ó. e.

²¹ A kérdés általános vonatkozásairól szól „Kádár János külpolitikai nézetei (1957–1967)” című tanulmányom. In: *Magyarország helye a 20. századi Európában* (Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2002. Szerkesztette – Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével – Pritz Pál). – Az itt ismertetett gondolatmenet alapja: a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom néhány időszerről szóló határozattervezet vitája: MNL OL M-KS 288. f. 5/387. ó. e.

²² Erről szólnak a Románia történetét feldolgozó művek is pl. Catherine Durandin: *A román nép története*. Budapest, 1998; Stephen E. Galati: *20th century Romania*. New York, 1991.

látogatást tett Budapesten. Tőle szokatlan módon, később egyenesen elképzelhetetlen gesztusokat tett magyar partnere felé. Ígéretet tett a kétoldalú viszony javítására, a kulturális együttműködés kibővítésére. A román párt főtitkára az ellátási nehézségek miatt kevés lehetőséget látott a turizmus fejlesztésére, de javasolta: a magyar fél építsen szállodákat a tengerparton. Kádár – utoljára kettejük kapcsolatában –, ha nem is naivan, de valamennyire hitt neki. Ő javasolta: kezdjenek foglalkozni a húsz évvel azelőtt kötött barátsági szerződés megújításával.

Összesen tizenkét órát tárgyalt egymással a két politikus. A magyar pártvezető mégsem vetette fel önálló témaként az erdélyi magyarság ügyét. Feltehetőleg azért nem, mert nem akarta elrontani a vártnál jobb hangulatot, és mert nem akarta az előre kalkulálhatóan kioktató választ hallani: az belügy, és különben is, a nemzetiségi kérdést Románia már megoldotta. Ezt azzal igyekezett ellensúlyozni, hogy nem engedte szépre formázni a megbeszélésekről kiadott közleményt. Az MSZMP vezetője a találkozó után azt a következtetést vont le, hogy a román fél most tényleg jó irányban akar változtatni a két ország kapcsolatán.²³ Arra számított, ha ez bekövetkezik, az a józan ész és a politika logikája szerint jó hatással lesz a határon túli magyarok életére. Kádár mindebből kiindulva az addigi politika folytatását javasolta.

Nem kellett sok időnek eltelnie ahhoz, hogy nagyot csalódjon. Ceaușescu nem-hogy nem fogadta meg az internacionalizmussal, a szocialista tábor erősítésével kapcsolatos intelmeit, hanem néhány héttel később, az izraeli–arab háború kapcsán még tovább konfrontálódott szövetségeseivel. A kétoldalú viszonyban hónapokig nem történt semmi érdemi. Fél év múlva viszont, 1968 elején a közigazgatási rendszer átalakításának keretében Romániában felszámolták a magyar autonóm tartományt.

Az igazi pofont, figyelmeztetést azonban Kádár még ezt megelőzően és onnan kapta, ahonnan a legkevésbé várta: saját pártjától. A Központi Bizottság magyar–román tárgyalásokat és a közel-keleti háborút követő ülésén többen éles bírálattal illeték a Románia irányába követett magyar külpolitikát. Többen vitatták elvi alapjait, módszereit, a vezetés engedékenységet és passzivitását. Szerintük a magyar párt eltűri a román nacionalizmust, és nem eleget tesz annak érdekében, hogy a magyar kisebbség Erdélyben helyes, marxista–leninista nemzetiségi politika által védve élhessen, és ne fenyegetse az erőltetett asszimilációs politika.²⁴ Ezt a kritikát Kádár nem intézhette el azzal, hogy nyilván a túlérzékeny értelmiségiektől jön.

1967 nyarán a párt vezetője két alkalommal a nyilvánosság előtt bírálta a különutas román külpolitikát. Szeptemberben pedig cikket írt „Az internacionalizmus – ma” címmel a *Népszabadság*-ba. Ebben a nemzeti kérdést csak annyiban érintette, amennyiben leszögezte: a szocialista országok esetében nincs ellentmondás a nemzeti és nemzetközi érdek között. Az ezekben az országokban erősödő hazafiság

²³ Ebben a szellemben számolt be Kádár a Ceaușescuval folytatott megbeszéléseiről az MSZMP Politikai Bizottságának. MNL OL M-KS 288. f. 5/426. ó. e.

²⁴ MNL OL M-KS 288. f. 4/88. ó. e.

nemcsak a múltból, hanem az elért eredményekből táplálkozik, ezért az egységnek nem akadálya, hanem összekapcsoló ereje.²⁵

Kétségtelen: a hatvanas évek második felében, 1956 időbeli távolodásával, a konszolidációval és az életkörülmények folyamatos javulásával, a mezőgazdaság sikerés átszervezésével és a szellemi élet szabadabbá válásával és megélénkülésével, a reformokat övező vitákkal összhangban újáformálódott a nemzeti öntudat Magyarországon. Lényeges alkotóeleme lett ennek az öntudatnak az, hogy a Kádár vezette ország viszonyai jelentős mértékben különböztek a szomszédos államokban uralkodó állapotoktól, különösen Romániáétól. Ez a helyzet a határ mindkét oldalán tudatosult, és nem csak a magyarok körében.

Érthető tehát, hogy az MSZMP vezetése egyre többet foglalkozott a nemzeti érzés kérdésével, kísérletet tett a szocialista hazafiság eszmekörének kidolgozására. A propaganda fokozta erőfeszítéseit annak érdekében, hogy elfogadtassa a társadalommal: szocializmus és nemzet összekapcsolódik. Ezt a célt szolgálta a nemzeti történelem lépésről lépésre zajló újraértelmezése: a hivatalos ideológia az osztályharcos hagyományok mellett egyre több történelmi értéket fogadott be, ismert el, mint a nemzetfogalomba tartozó alkotóelemet.

A nemzeti öntudat erősödésével azonban nőttek a társadalom elvárásai is. E téren pedig – éppen az előbb összegzett változások miatt – egy vonatkozásban, a határon túli magyar kisebbségek irányában vállalt felelősség kérdésében mindenképpen jelentős volt az elmaradás.

Kádár és az MSZMP vezetésének egésze is érezte, hogy a nemzetiségi kérdésben nem tud megfelelni a jogos elvárásoknak. 1968 ebben az ügyben több újdonságot hozott. Először is a kultúrpolitika a magyar nemzetiségi irodalmat, művészetet a nemzeti kultúra részeként igyekezett a hazai közönséghez eljuttatni.²⁶ Másodszor, az MSZMP kidolgozta a maga nemzetiségi politikáját. Az e téren addig mutatkozó hiányosságok felszámolása egyúttal a példamutatás célját is szolgálta. Ezek fontos lépések voltak, mert azt mutatták: a magyar politika végre igyekszik elmozdulni a holtpontról, keresi a saját döntési körében lehetséges cselekvési lehetőségeket.

1968 elején elmaradt a magyar–román barátsági szerződés megújítása. Az igazsághoz tartozik, hogy a Szovjetunió és a többi európai szocialista ország is hasonlóan járt el. Kádár szerint: nem érdemes sietni, lépjenek előbb ők. Témánk szempontjából érdekesebb, hogy a kérdéstről folytatott vitában felmerült, nem szabad Romániát egynemzetiségű államként elismerni. Ebből a szempontból Kádár még azt is félreérthetőnek tartotta, ha a magyar és a román nép fogalmát említenék a szerződés szövegében: „szívesen használnom, hogy magyarok és románok, de akkor azok, akik ott vannak, azok is magyarok. Itt csak azt kell mondani, hogy ez a két állam szerződése...”²⁷

²⁵ A cikk, mint ahogy az említett két megnyilatkozás: a KISZ-kongresszuson és a Ganz-MÁVAG-ban mondott beszédet l. Kádár János: *Hazafiság és internacionalizmus*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

²⁶ Márciustól az illetékes állami szervek megvizsgálták, mit is lehetne tenni a határon túli magyar kultúra érdekében. Az Írószövetség kísérletet tett kettős felelősségének, vagyis a magyar kultúra határokon túlnyúló egységének elfogadtatására román partnerével – sikertelenül.

²⁷ MNL OL M-KS 288. f. 5/443. ó. e.

1968-ban komolyan romlott a magyar–román viszony. Ennek két oka volt. Az egyik a magyar többségű terület autonómiájának felszámolása, a másik: Magyarország részt vett Csehszlovákia megszállásában, míg Románia ellenezte azt.²⁸ Ez rendkívüli mértékben fokozta Ceaușescu nemzetközi elismertségét és otthoni tekintélyét. A román vezető maximálisan kiaknáta ezt a lehetőséget, és mozgósította a román társadalmat. Ekkor még nem dőlt el: a pártfőtitkár reformpolitikus lesz, vagy tekintélyből tekintélyuralmat épít. Ebben az időszakban az erdélyi magyar értelmiség körében sem volt még egyértelmű a kilátások megítélése.

A következő évben a román külpolitika, Ceaușescu kínaiak felé tett gesztusai, az amerikai elnök bukaresti látogatása miatt újabb visszaesés mutatkozott Budapest és Bukarest viszonyában. A magyar közvélemény azonban eredményeket akart, vagy legalábbis határozottabb fellépést várt el az ország vezetésétől a magyar kisebbség érdekében.²⁹ Egyre több írás jelent meg a sajtóban a nemzeti-nemzetiségi kérdéstről. E tendencia a következő évben folytatódott. Közrejátszott ebben az is, hogy a gazdasági reform sikere, nemzetközi fogadtatása új lökést adott a nemzeti öntudat fejlődésének, miközben egyre több ideológiai kérdést is felvetett.

Kádár úgy érezte: nem képes megfelelni a határon túli magyarság sorsával összefüggő megnövekedett elvárásoknak. Románia belátható időn belül nem fog jobb belátásra térni, és nem tesz engedményeket a nemzetiségi politikában. Ezért az ország vezetője vissza akarta fogni a szellemi életben fokozódó érdeklődést az erdélyi magyarság iránt, nehogy bekövetkezzen az, amiről mindig is tartott: két egymást erősítő nacionalizmus harapófogójában találja magát és a pártot.

Az alkalmat az MSZMP X. kongresszusa kínálta erre. A Központi Bizottság beszámolója a kispolgári ideológiával szembeni harcot és a proletár internacionalizmus szellemét hirdette. Egész más volt viszont Kádár a színpalak mögött. A kifelé, a közvélemény felé mutatott önmérséklet ellenhatásaként más arcot öltött a fogadószobájában: valami kompenzációt, ellentételezést akart kapni azért a példamutatásáért, amelyet a „saját nacionalizmusa” elleni küzdelemben tanúsított. Az első titkár a kongresszus idején fogadta a Román Kommunista Pártot képviselő Paul Niculescu-Mizilt. E beszélgetésen Kádár tőle szokatlan hangot ütött meg. Az először szóló Mizil furcsállotta, hogy négy éve nem találkozott egymással a két párt vezetője. Kádár elvileg nem zárta ki a találkozó lehetőségét, de megjegyezte: „a magunk részéről a nemzetközi munkánkban sem az üres, szépen hangzó szavakat, hanem az effektív kapcsolatokat szorgalmazzuk”. Ily módon a magyar vezető érzékeltette: nem hagyja magát úgy „megvezetni”, mint négy évvel korábban. Még nem hivatalos eszmecsere is csak akkor hajlandó leülni Ceaușescuval, ha annak van valami gyakorlati értelme. Megemlítette a kétoldalú kapcsolatok problémáit és a nemzetközi témákban fennálló véleménykülönbségeket, amelyek hiteltelenné teszik az egységről, a

²⁸ Ebben a kiélezett helyzetben Ceaușescu több gesztust tett az erdélyi magyarság felé: júniusban találkozott értelmiségi képviselőivel, augusztus végén körutat tett a magyar lakta megyékben, ősszel a nemzetiségi jogok tiszteletben tartásának szükségességéről beszélt.

²⁹ Gosztonyi János, aki a már említett '67-es KB-ülés egyik főszereplője volt, áprilisban feljegyzésben követelte: az MSZMP nyilatkozzon a nemzetiségi kérdésben, mert ezzel a magyar kisebbségeknek és a hazai közvéleménynek is tartozik. MNL OL XIX-J-I-j 14. doboz.

barátságról szóló deklarációt. Szemben addigi taktikájával, Kádár most nem hagyta homályban, van még más probléma is, és ez a nemzetiségi politika. Nincs határkérdés, a nemzetiségi kérdés belügy – kezdte szokásosan. De másképp folytatta. Húsz évvel ezelőtt „a románok nem szerették a magyarokat, a magyarok nem szerették a románokat” – mondta. A helyzet változott, de hamar el lehet rontani:

„Önöknek tudnia kell, hogy amikor megváltoztatják egy egyetem elnevezését, vagy nyelvhasználati problémák merülnek fel... amikor rokonok hosszú ideig nem találkozhattak... nálunk Magyarországon, éveken keresztül felbolygatják nagy tömegek hangulatát. Mi internacionalisták vagyunk és maradunk. Egyes kényes szervezeti vagy nemzetiségi kérdésnél azt meg tudjuk tenni, hogy hallgatunk, de nem hurrázhatunk. Nem kellemes számunkra, ha közvéleményünk egy része a magyarság árulójának tekint bennünket. Ezt a román elvtársaknak meg kell érteniük.”³⁰

Nagyon keményen csengtek ezek a mondatok. Kádár azonban maga vette el az élüket, amikor lezárásként azt mondta: erről nem akar tárgyalni, de a helyzet megértéséhez ez is hozzátartozik.

Mizil megköszönte a tájékoztatást, de azt is kijelentette, nem érti a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos fenntartásokat. A román politikus még megjegyezte: Magyarországon kifogásolható könyvek jelennek meg. A megbeszélésről emlékeztetőt készítő Komócsin Zoltán szerint ilyen őszintén soha még nem fogalmazódtak meg a kapcsolatokat nehezítő problémák, közöttük a magyar nemzetiség helyzetét érintő kérdéskör.

Két hónap múlva ismét tárgyalt a Politikai Bizottság a magyar–román kapcsolatokról. Kádár arról beszélt: javulásra kell törekedni. Egyre nehezebben lehetett kitérni a régóta esedékes hivatalos látogatás és a barátsági szerződés megújítása elől. Az viszont világos volt, ha van aláírás, akkor van bukaresti utazás is. Ennek pedig nem volt különösebb vonzereje a párt első embere számára, aki nem akart „Canossát” járni. Nem szeretett volna se összeveszni, se barátságról, testvériségről értekezni.³¹

Hogyan javítható úgy a két ország viszonya, ha közben nem teszünk gesztusokat vezetőinek, és nem keltjük azt a látszatot, mintha elfogadnánk a politikájukat? S miért tennénk gesztusokat, ha biztosra vesszük, hogy azokat a valóságban nem viszonzóznak partnereink, nem nyitnak új szakaszt sem a két ország viszonyában, sem a nemzetiségi politikájukban? Ezek voltak azok a dilemmák, amelyek között Kádár vergődött. A magyar–román viszonyt rontani nem szabad, javítani érdemben nem lehet. Akkor mit érdemes tenni? Az ország vezetője ismét nem talált jobb megoldást a tárgyalások folytatásánál, annál, hogy az MSZMP újabb javaslatokat tegyen az együttműködés fejlesztésére, bővítésére, és ugyanakkor a kínálkozó eszközökkel értesse meg a hazai és a határon túli magyar közvéleménnyel, nincs egyetértés a két párt és ország között.

1971 májusában újra találkoztak egymással a magyar és a román kommunista párt képviselői. Jobb hangulatban folytak ezek a megbeszélések, mint a korábbiak.

³⁰ MNL OL M-KS 288. f. 11/3020. 6. e.

³¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/543. 6. e.

Elérhető közelségbe került – júliusra tervezték – a Kádár–Ceașescu-találkozó, a barátsági egyezmény aláírása.³²

Az élet, helyesebben a politika azonban megint közbeszólt. A román párt főtitkára Pekingbe utazott, amivel nagy felháborodást váltott ki a Szovjetunió és a többi szövetséges ország vezetőinek körében. Válaszul az MSZMP lemondta a látogatást. Nyilvános összecsapásra is sor került a magyar és a román vezetők között. Komócsin Zoltán, a párt külügyi titkára parlamenti felszólalásban bírálta a román pártot. Erre a bukaresti pártlap válaszolt.³³ Néhány hét múlva azonban a krimi találkozón, amelyre a román vezető nem kapott meghívást, abban maradtak a Varsói Szerződés „belső körének” tagjai, hogy nem szabad tovább élezni a helyzetet. Brezsnyev nem akart ürügyet szolgáltatni Ceașescunak a teljes szakításra. Ebből következően a magyar külpolitikának ismét vissza kellett térnie a pozitív stratégiához.

Egy olyan pillanatban kellett megálljt parancsolni, amikor valójában nem is a román kül-, hanem a belpolitika érkezett el fordulóponthoz. Ceașescu Kínából hazatérve úgy döntött: új irányt ad a szellemi életnek, egyértelművé teszi az értelmiség előtt, hogy a párt határozza meg, mi és miként történik a kulturális életben.³⁴ Ez alkalmas volt a totális személyi diktatúra kiépítésére, de a nacionalista propaganda olyan mértékű fokozására is, amely új helyzetet teremtett a nemzetiségek számára. A főtitkár igen kétértelmű megfogalmazásban beszélt a társadalom nemzetiségeket is érintő homogenizálódásáról. Ekkor azonban még csak sejthető volt, milyen horderejű változások indultak el Romániában, és nem állítható az sem, hogy az új politika középpontjában a kisebbségi kérdés gyors megoldásának akarása állt volna. Az egész romániai társadalomnak szembe kellett nézni a szigorodó légkör következményeivel. Eltartott egy ideig, amíg a körülmények fenyegető romlása tudatosult az erdélyi magyarság körében.³⁵

A román külpolitika a szokásos forgatókönyvnek megfelelően „a két lépés előre, egy lépés hátra” taktika szabályait alkalmazta. Ezért október végén pártküldöttség érkezett Bukarestből Budapestre. Tagjai burkoltan arra céloztak: a magyar párt nemzetközi kérdésekben nem önálló álláspontot képvisel. Paul Niculescu Mizil azonban a kétoldalú kapcsolatok fejlesztése mellett nyilatkozott. Ismét napirendre került a barátsági szerződés aláírása.

Novemberben nemzetközi kérdésekről szólva a Központi Bizottság ülésén Kádár külön kitért a magyar–román viszonyra. Arról beszélt, hogy a nagyszámú magyar nemzetiség és az eltérő politikai módszerek és nézetek miatt nagyon nehéz a kétoldalú kapcsolatok bonyolítása. Ezért mindig nagy körültekintéssel kell eljárni:

³² MNL OL M-KS 288. f. 5/555. 6. e. Kádár némi optimizmussal összegezte a magyar pártküldöttség útjának eredményeit. Szerinte kiderült: most készek a románok a kapcsolatok javítására, ideértve a nemzeti kérdést is.

³³ Az MSZMP KB külügyi titkára beszéde azért is figyelemre méltó, mert a két ország viszonyáról szólva először említette meg a nemzetiségeket. *Népszabadság*, 1971. június 25.; *Sánteia*, 1971. július 2.

³⁴ Nicolae Ceașescu feljegyzése és beszéde: *Románia a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése útján*. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1972. 180–214.

³⁵ Lásd erről a folyamatról Gáll Ernő: *Számvetés*. Komp-Press Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1995; Süttő András: *Szemet szőrt*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1993.

„...talán azt mondanám, a magyar–román viszonyt elmérgesíteni gyerekjáték! Sőt talán még hozzátehetném, hogy ennek kedvező visszhangját biztosítani a pártban és a magyar közvéleményben, az se volna nehéz mesterség! De minket köteleznek marxista–leninista elveink és a felelősség a szocializmus közös nemzetközi érdekeiért. Úgyhogy mi nem rontani, hanem javítani akarjuk a magyar–román viszonyt, természetesen a mi marxista–leninista internacionalista politikánk elvei alapján.”³⁶

Ezzel is vannak nehézségek – tette hozzá az első titkár. Az egyik: a románok nem hajlandók semmit sem módosítani külpolitikájukon. A másik: a magyar párt nem viselkedhet úgy, mintha elfogadná a román politikát.

Kádár megint ott tartott tehát, ahol egy fél évvel korábban, helyesebben, ahol évek óta. Megismételte: nem hajlandó sem a magyar kisebbség, sem ideológiai, külpolitikai ellentétek miatt összeveszni Romániával, mert nem látja vállalhatónak a következményeket. Felszólalása megmutatta, hogy tisztában volt a kérdés belpolitikai vonatkozásaival. Egy hónap múlva Varsóban, a Lengyel Egyesült Munkáspárt kongresszusán találkozójukat illetően még mindig bizonytalanságban hagyta Ceașescut.³⁷

A magyar párt első embere végül, hivatalos küldöttség élén, 1972 februárjában utazott Bukarestbe. Kádár a tárgyalások során aprólékosan kidolgozott taktika alapján járt el. Minden lényeges kérdésben kifejtette álláspontját anélkül, hogy közvetlenül bírálta volna a román párt irányvonalát és politikáját. Ez a módszer alkalmas volt a nézetkülönbségek, ellentétek rögzítésére. Így, ha a diplomácia nyelvén is, de valóságos vita folyt a tárgyalásokon, ami csalódást okozott Ceașescunak. Kádár most is úgy említette a nemzetiségi kérdést, mint ami belügy, de szemben korábbi gyakorlatával, ez alkalommal követelményként fogalmazta meg: a nemzetiségeknek összekötő szerepet kellene betölteniük a két ország között. A „híd-formula” a nemzetiségek szerepéről Jugoszláviában született s ekkor már normaszöveg volt a magyar–jugoszláv viszonylatban. A román vezető azonban nem fogadta el ezt a megfogalmazást, és a maga részéről egyáltalán nem foglalkozott a témával. Így csak a kulturális és turisztikai téma kapcsán érintette közvetve az erdélyi magyarságot. E téren bizonyos előrelépés jelei mutatkoztak, új megállapodások körvonalazódtak.³⁸

Ennyi nem lehetett elég. Kádárnak a magyar és nemzetközi közvéleménnyel is tudatnia kellett, milyen álláspontot képviselt tárgyalásain. Erre az alkalmat a bukaresti nagygyűlés kínálta. Beszédének elején kijelentette: őszinte légköri eszmecsere folyt a két ország vezetői között. Ez a kor hivatalos kifejezéstárában azt jelentette: nincs egyetértés a fontos ügyekben. A magyar politikus az országa helyzetéről szóló rövid áttekintésben külön kiemelte:

„...fontos törekvésünk, hogy a hazánkban élő német, szlovák, délszláv és román nemzetiségű dolgozók egyenjogú állampolgárokként, kultúrájuk, nyelvük megőrzésével megtalálják a maguk helyét szocialista rendszerünkben. A nemzetek és a nem-

³⁶ MNL OL M-KS 288. f. 4/114. 6. e.

³⁷ Öt napig ültek egymás mellett. Elég humorosan mesélt Kádár arról, miként érte el, hogy ne kelljen barátkozniuk. MNL OL M-KS 288. f. 5/570. 6. e.

³⁸ A bukaresti tárgyalásokról szóló jelentés: MNL OL M-KS 288. f. 5/576. 6. e.

zetiségek boldogulását és reményteljes jövőjét csak a szocialista rendszer biztosítja végérvényesen.”³⁹

Nagyon különbözött ez a hang az 1958-astól. Nem lehetett nem kiérezni ebből a beszédből Kádár, az MSZMP álláspontját.⁴⁰ Aki hallotta vagy olvasta ezt a szöveget, nem állíthatta, hogy a magyar politika közömbös lenne a határon túli kisebbség iránt, hogy semmit sem próbál tenni ügyükért. Továbbra is kérdés volt azonban, elegendő-e ez. Tényleges segítséget kap-e a romániai magyarság Magyarországtól? Eredménnyel jár-e mégis az együttműködés javítását célzó politika?

Kétségtelen, bizonyos helyzetekben a biztatás maga is segítség. Magyarország azonban továbbra sem kapott reális lehetőséget arra, hogy közvetlen gazdasági támogatást nyújthasson a határon túli magyaroknak, és a kapcsolatok bővítésével szolgálhassa az erdélyi kisebbség kultúráját. Maradt az a lehetőség, hogy a román politika tényleges javítást akar a két ország viszonyában, és ezzel együtt kiigazítja nemzetiségi politikáját. Erre azonban Ceaușescu nem mutatott semmilyen készséget. Kádár tudta, hogy így lesz, de legalább láttatta: másként szeretné, csak muszájból tűri azt, ami Romániában történik.

5. ÚT A HÍDRA

Romániában a következő években nemhogy javult volna a helyzet, inkább gyorsuló ütemben rosszabbodott. Semmi érdemi elmozdulás, fejlődésre utaló jel nem mutatkozott a két ország viszonyában. Nőtt az elkeseredés a magyar kisebbség körében. Nem működött tehát a pozitív hozzáállás kádári stratégiája. Egyre több lehangozó beszámolót kaptak a magyar vezetők Erdélyből. Sebestyén Géza, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgató-helyettese 1974 szeptemberében levelet írt Kádár Jánosnak. Ebben az erdélyi magyar társadalom végtelen keserűségéről számol be, és vádlón jegyzi meg: ottani barátai szerint „magukra hagytuk őket, odadoztuk egy kegyetlen, átgondolt és szisztematikus beolvasztás áldozatának... mi adjuk az igazi igazolást a román politikának”. A levélíró hozzátette, a hazai közvélemény sem érti, hogy miközben szolidárisak vagyunk sok néppel, miért tűrjük kétmillió magyar elnyomását egy szomszéd országban. Sebestyén diplomáciai akciót javasolt.⁴¹

Kádár is érezte: egyre nehezebb kezelni a helyzetet. Egy hónappal később – jóváhagyásával – megjelent az MSZMP Kultúrpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása a nemzeti kérdéstről. Ebben fontos kijelentések fogalmazódtak meg a nemzetiségi politikával kapcsolatban. Maga a dokumentum arról tanúskodott, hogy

Magyarországon komoly kísérlet történt a szocialista nemzetfogalom megalkotására.⁴²

Az MSZMP KB 1974 novemberében levélben üdvözölte a Román Kommunista Párt kongresszusát. Ebben az üdvözlésben egyebek között az állt, hogy a munkásosztály hatalmához hozzátartozik a lenini nemzetiségi politika normáinak érvényesítése és a nemzetiségek hídszerepe a baráti országok között.⁴³ Az üzenet feltehetőleg nem rázta meg a kongresszus résztvevőit, de legalább jelezte: a magyar párt hiányolja a helyes nemzetiségi politikát, és rosszallja, hogy a magyar kisebbséget beszorítják a román nemzetállam kereteibe.

1975 tavaszán, az MSZMP XI. kongresszusán tartott előadói beszédében Kádár újabb lépést tett előre, amikor kifejtette a magyar nemzetiségi politika elveit. A nemzeti összefogás részének nevezte az állampolgárok egyenjogúságát. Az itt élő nemzetiségek:

„...az államigazgatás és a közélet fórumain szabadon használhatják anyanyelvüket, ápolhatják nemzeti kultúrájukat... Pártunk azt vallja, hogy a lenini nemzetiségi politika érvényesítése nélkülözhetetlen feltétele a szocialista ország belső szilárdságának ugyanúgy, mint a szocialista országok összeforrottságának, a népek barátságának. Arra törekszünk, hogy a hazánkban élő német, szlovák, délszláv, román és más nemzetiségek hidat alkossanak országaink között.”⁴⁴

A magyar politika a hetvenes évek közepétől igyekezett a nemzetiségi politikával „példát mutatni” a szomszédos országoknak, elsősorban is Romániának. Ez a „fegyver” azonban a hazai kisebbségek alacsony száma és szórtága miatt nem volt különösebben hatékony. Mindenesetre az erre a területre irányuló növekvő figyelem javulást hozott az identitásukat megőrizni igyekvő magyarországi nemzetiségek életében. A „hid-formula” is új eleme volt az előadói beszédnek. A híd nem állhat egy lábon, az egyik oldalt össze kell kötnie a másikkal. A beszéd e része azt jelezte: a nemzetiségek összekötő szerepe az MSZMP politikájának megkerülhetetlen része, a szomszéd országoknak tekintettel kell lenniük a kölcsönösség elvére. Kádár azonban ennél is tovább ment ebben a megnyilatkozásában. Amikor arról beszélt, hogy „a” szocialista ország belső életében és külkapcsolataiban milyen szerepet kell játszania a jogegyenlőségen alapuló nemzetiségi politikának, akkor a marxista-leninista elmélet szabályai szerint az általános törvényszerűség rangjára, kötelező normává emelte azt. Ezzel a formulával a pártvezető nem kérdőjelezte meg nyíltan, helyes-e a kisebbségi kérdést belügyként kezelni, de tétele szerint kötelező minden érintett pártra a lenini nemzetiségi politika gyakorlása.

Nem állítható, hogy Kádár tézisei vihart kavartak volna a kor teoretikusai között, és a kommunista pártok elméleti folyóiratai cikkek sorát szentelték volna a témá-

⁴² A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései című állásfoglalást lásd *Az MSZMP határozatait és dokumentumait 1971–1975*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978, 830–849.

⁴³ *Népszabadság*, 1974. november 26.

⁴⁴ *Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 87–88. Ez a szöveg kicsit általánosabb formában a kongresszusi Programnyilatkozatban is helyet kapott (uo. 506.).

³⁹ Kádár János: *A szocialista Magyarországról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972, 515. A beszédben Kádár felsorolta, milyen nemzetiségű kommunisták vettek részt a romániai kommunista és munkásmozgalmában (516.).

⁴⁰ Két héttel korábban Zavidovóban a gazdasági problémákról szólva Kádár felhívta Brezsnyev figyelmét arra, hogy „ezer év alatt kialakult egy gazdasági struktúra, s képzelje el, ezt úgy megfaragták, hogy a harmada maradt meg”, és a PB-t úgy tájékoztatta, hogy ez nagyon meglepte Brezsnyevet. (MNL OL M-KS 288. f. 5/575. ó. e.)

⁴¹ MNL OL M-KS 288. f. 47/758. ó. e.

nak.⁴⁵ A csend oka nyilvánvaló: elvben mindenki egyetértett. Más lett volna, ha az első titkár hozzáteszi: sajnálja, hogy egyes szomszédos országokban nincs minden rendben e téren, de ő álláspontjának kifejtésekor ragaszkodott a pozitív megfogalmazásokhoz. Még kevésbé volt inyére a Nyugattól segítséget igénybe venni egy táboron belüli konfliktus megoldásához. Így is az a gyanú lengte körül: hazája túlzott gazdasági függésbe kerül a tőkés világpiactól és a nemzetközi pénzültől.⁴⁶ Kádár a hazai közvéleményben sem keltett különösebb figyelmet a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban. Sokkal nagyobb visszhangot váltott ki azokkal a kijelentéseivel, amelyekkel megnyugtatta az értelmiségi közvéleményt: nem zárja be az egyszer már Nyugat felé kinyitott ajtót, és nem tér vissza egy keményebb belpolitikai kurzushoz.

Keveset tudunk arról, hogy eljutott-e az MSZMP-kongresszus nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos állásfoglalása a határon túli magyarsághoz. A korabeli hivatalos nyilvánosságban nem látni ennek jelét. Az erdélyi magyar közvéleménynek nem volt lehetősége üdvözölni a Kádár-beszédben vagy a programnyilatkozatban a nemzetiségi kérdéssel megfogalmazott álláspontot. Arra sem adódott mód, hogy a határon túli magyar politikusok, értelmiségiek visszaigazolják: igen, ők a „híd szerepét” szeretnék betölteni.⁴⁷ A nem hivatalos úton küldött üzenetek pedig a helyzet romlásáról és az emiatt érzett elkeseredésről szóltak.

A nemzetközi életet ekkor az enyhülés erősödő szele alakította. Senki nem akart olyan konfliktust látni, amely veszélyeztethetné a mindkét világhatalom és az európai országok döntő többsége számára előnyös status quo megerősítését, az európai biztonsági értekezlet sikeres lezárását. Kádár annyit megengedett magának, hogy a helsinki zárótanácskozáson felidézze: „az első világháború hiábavaló áldozatainak után a vesztes Magyarország területe a korábbiak egyharmadára csökkent”.⁴⁸ A Trianonra tett utalással azt akarta kifejezésre juttatni: a jelenlegi határok véglegesítése az egykori igazságtalanság tudomásulvétele, amivel országa nem lényegtelen mértékben járul hozzá a béke megőrzéséhez Európában. E mondat mellett még nyugodtan elfért volna egy másik a határon túli magyar kisebbségekről, akár csak példaként idézve az emberi jogokról a zárónyilatkozatban rögzített elveket, amelyek hozzájárulnak identitásuk megőrzéséhez stb.⁴⁹ A téma bővebb tárgyalására amúgy ez a fórum valóban nem volt alkalmas.

⁴⁵ Jellemző, a magyar párt sem vitázó, sem megerősítő visszajelzést nem kapott a környező országok politikusaitól, teoretikusaitól a tétel helyességével vagy helytelenségével kapcsolatban. Senki nem volt igazán érdekelt abban, hogy „észrevegye” a magyar vezető megnyilatkozását.

⁴⁶ Lásd erről *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986* című könyvemet (Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1995).

⁴⁷ Lényegében az erdélyi baloldali magyar értelmiség romániasággfogalma és törekvése Erdély sajátosságainak, köztes mivoltának elismertetésére Romániában összezsengett a hídszereppel.

⁴⁸ Kádár János: *A szocializmusért – a békéért*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978, 352–353.

⁴⁹ Az igazsághoz tartozik, hogy a nemzetiségi kérdés nem került szóba az előkészítő megbeszéléseken. Nyilván azért nem, mert e bonyolult ügy nem vitte volna egymáshoz és a megegyezéshez közelebb a tárgyaló feleket. Már a határok említése is elég volt ahhoz, hogy Henry Kissinger amerikai külügyminiszter a beszéd elhangzása után megkérdezze magyar kollégáját: ezek szerint Magyarországnak határkövetelései vannak? Ezt a mozzanatot Kádár később sokszor felidézte.

A tanácskozás szünetében egymásba ütköző Kádár és Ceaușescu elvben megállapodtak: találkozniuk kellene, mivel már megint három éve nem beszéltek egymással.

Ceaușescu közben tovább menetelt a maga útján. Gerald Ford amerikai elnök Helsinkiből egyenest Bukarestbe utazott. Románia nem sokkal később megkapta a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt az Egyesült Államoktól.⁵⁰ Erre az időre már összezsizsolódott a személyi kultusz és a nacionalizmus ideológiája Ceaușescu teóriájában és gyakorlatában. Sem egyikkel, sem másikkal nem érhetett el igazi sikert a romániai magyar kisebbség körében, amelyet még sérelmi plusz is sújtott: az asszimilációs politika. A magyar nemzetiség a fokozódó elkeseredettség mellett spontán ellenállással válaszolt az elnyomásra. Bonyolította a helyzetet, hogy Helsinki után a romániai német kisebbség körében megerősödött a kivándorlási hajlam.

A magyar külügyi apparátus 1975 szeptemberében az igazságot nem elkendőző képet festett a romániai állapotokról. Ebből megint az következett: nem kell siettetni a találkozót a két vezető között. Erről beszélt Kádár az októberben Budapestre látogató Dumitru Popescunak. Nincs előrelépés a megoldatlan ügyekben, akkor tehát beszélni sincs miről. Általános elvek ismételt hangoztatásának, fogadkozásoknak nincs értelmük. A román politikus arról igyekezett meggyőzni magyar tárgyaló partnerét, Aczél Györgyöt, hogy Ceaușescu előrelépést akar, és ezt alá is igyekezett támasztani. Popescu egyebek között a nemzetiségeket mint a közeledés és a barátság tényezőit említette.⁵¹ Némi jóindulattal ezt a magyar pártkongresszuson elfogadott híd-elméletre adott pozitív válasznak is lehetett tekinteni. Kádár azonban már inkább a szemének hitt, mint a szavaknak. Ilyen könnyen már régóta nem lehetett gesztusokra bízni.

Különösebben az sem számított, hogy Ceaușescu 1975 végén felszólalt a magyar és német nyelvű dolgozók tanácsának ülésén, és az anyanyelv szabad használatát pártoló megjegyzéseket tett. A román államfő az összes „együtt élő” nemzetiséghez fordult, és azt követelte: jelenlegi hazájukban igyekezzenek boldogulni.⁵² Ezzel szemben a magyar közvélemény egyre érzékenyebben és nyíltabban reagált a romániai fejleményekre.⁵³ A magyar történettudomány nem hagyhatta szó nélkül a román történelem újraírását. Vita folyt a dákoromán elméletéről, Erdély történetéről, a nemzeti kérdéssel és kevésbé nyíltan a két ország szerepéről egymás nemzeti történetében.

Kádár is ment a maga útján. A Csehszlovák Kommunista Párt kongresszusán, 1976 áprilisában belefűzte beszédébe a nemzetiségek hídszerepéről szóló tételt. Az

⁵⁰ Bár ezt egy új fejlemény kísérte: a magyar emigráció aktívabb tevékenysége. Az Erdélyi Világszövetség még 1974 végén az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának napirendjére akarta tűzteni a romániai kisebbség ügyét. Majd elérte, hogy amerikai szenátorok levélben kérjék az elnököt: tekintettel a romániai etnikai elnyomásra, zárkózzon el a legnagyobb kedvezmény megadásától. Ezek az akciók akkor nem vezettek eredményre, mégis előzményei voltak a későbbi, amerikai ösztönzéssel és irányítással folyó emberjogi kampánynak.

⁵¹ MNL OL M-KS 288. f. 11/3995. 6. e.

⁵² Nicolae Ceaușescu: *Románia a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése útján*, 12. k. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1976, 237–248.

⁵³ Lásd például Illyés Gyula konfliktusát az *Élet és Irodalom* szerkesztőségével: 1976. január 3., 10., illetve március 20.

európai kommunista és munkáspártok júniusi tanácskozását azonban a proletár internacionalizmus elveinek kifejtésére használta fel.⁵⁴ Júliusban pedig a párt első titkára a nagyköveti értekezleten, a belpolitikai életben jelentkező tendenciákra utalva megismételte: „nagyon határozottaknak kell lennünk, a nacionalizmusnak nem szabad teret adnunk. Ezt a zsilipet nem szabad megnyitni. A párt nem tud és nem is akar versenyre kelni a nacionalistákkal azon az alapon, hogy ki tudja a másikat túlcitálni.” Kádár arra emlékeztetett: a nemzetiségi probléma megoldása hosszú időt vesz igénybe, csak a szocializmus hozhat sikert. A nagykövetek számára kézzelfoghatóbb utalás volt ama figyelmeztetése, miszerint: nem kérünk külső, nyugati ítélőbírót.⁵⁵

Kádár joggal tartott attól, hogy beszorul a nemzeti érzelmek, a féloldalas nyugati támogatás, illetőleg a keleti meg nem értés és a lehetséges román ellenakciók harapófogójába. Ráadásul 1976 közepétől látványos javulás következett be a szovjet–román viszonyban. Előbb Ceaușescu látogatta meg – Moldava érintésével – az SZKP főtitkárát, majd Brezsnyev utazott Bukarestbe.

Így aztán nem csoda, hogy amikor 1977 januárjában a Politikai Bizottság áttekintette a határon túli magyar nemzetiségek helyzetét, akkor Kádár nem letagadva a súlyos nehézségeket, de továbbra is az óvatosság jegyében formálta a határozatot. Elvetette Katona Imre javaslatát, miszerint a szocialista országok valamelyik nemzetközi tanácskozásán fel kellene vetni a nemzetiségi kérdést. Válasza szerint: „ha illet kezdeményeznénk, nem tudom, készek volnának-e erre. De ha le is ülnek, egységes front alakulna ki közöttük velünk szemben”. Kádár továbbra is a kétoldalú kapcsolatok keretén belül látta célszerűnek a probléma kezelését. Elvetette azt is, hogy a nemzetiségi kérdéssel külön bizottság foglalkozzon. Egyetértett viszont az első titkár a művelődési és kulturális terület kiemelésével, mert arra nem látott esélyt, hogy a romániai magyarság gazdasági autonómiához jusson. Értelmét látta annak, hogy a kormányzat lépéseket tegyen az összes szomszéd országban a nemzeti jelleg, a kultúra védelme érdekében. Fényt vet azonban gondolkodására az a javaslata, miszerint ne felső szinten kezdeményezzen a magyar diplomácia, hanem az egyes országok megfelelő szervei közötti együttműködést használják ki a nemzetiségek érdekeinek védelmére. Ő se gondolhatta komolyan, hogy ez lenne a legjobb módszer, de – mint mondta – „sajnos”, nem válik az ügy javára, ha „kifelé is demonstráljuk: az MSZMP foglalkozik ezekkel a dolgokkal”. Azért sajnos, mert így „olyan színben tudnak beállítani minket mindenféle reakciós körök, hogy mi nem foglalkozunk ezekkel a kérdésekkel; de nem tudjuk mi ezt kivédeni”.⁵⁶ Jellemző, milyen óvatos volt Kádár, hogy a nem nyilvánosságnak szánt határozatot is úgy javasolta véglegesíteni, hogy kiderüljön, a párt azért is foglalkozik ezzel az üggyel, mert internacionalista felfogásának megfelelően bízik abban, hogy ily módon is hozzájárul a szomszédos

⁵⁴ Mindkét felszólalás megjelent a sajtóban, illetve bekerült *A szocializmusért – a békéért* című Kádár-kötetbe. Az év októberében a nemzetiségek összekötő kapocs szerepéről szóló tétel megjelent a Lázár György miniszterelnök látogatásáról kiadott magyar–jugoszláv közös közleményben is. *Népszabadság*, 1976. október 31.

⁵⁵ MNL OL M-KS 288. f. 47/1156. 6. e.

⁵⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/707. 6. e.

népek barátságához. Végezetül Kádár amellelt vokolt: hangsúlyozzák a román párt előtt a nemzetiségek összekötő kapocs szerepéről szóló tételt, és ezzel tegyék a felső szintű találkozó előfeltételévé e formula román részről történő elfogadását.

Talán maga sem hitte, hogy ez az óvatos keményítés belátható időn belül eredménnyel kecsegtethet. 1977 májusában azonban már közvetlen közelségbe került egy Kádár–Ceaușescu-találkozó lehetősége. Ez pedig annak volt köszönhető, hogy a román külpolitika folytatta az egy évvel korábban megkezdett kiigazítást keleti kapcsolataiban. Késznek mutatkozott néhány, évek óta húzódó ügy elintézésére, például a kolozsvári főkonzulátus megnyitására és a „hid-tétel” beiktatására a két ország kapcsolatait szabályozó elvek közé. Ezzel fölillant annak esélye, hogy az erdélyi magyarság helyzete hasonlatos legyen a vajdaságiakéhoz. Felgyorsultak az események, azaz az előkészítő munkálatok.

1977 júniusában – öt év után – Nagyváradon és Debrecenben sor került a két ország vezetőjének találkozására.⁵⁷ Kádár az eddigi gyakorlattól eltérően különösebb magyarázkodás nélkül, olyan a közös ügyek felől indítva, mint a szocializmus, a Varsói Szerződés, a KGST, a kétoldalú viszonyhoz kapcsolva, szóba hozta a nemzetiségi kérdést. Szerinte nagy figyelmet kell szentelni a marxista–leninista nemzetiségi politikának. A magyar vezető utalt arra: a nemzetiségek összekötő kapcsot alkothatnak a két ország között, majd javaslatokat tett a kulturális kapcsolatok bővítésére.

Ceaușescu kifejtette az ismert román felfogást a nemzetiségek szerepéről a szocialista építésben. Ebben a jogegyenlőség megvalósulásának módja az, hogy felszámolják a nemzetiségi különbségeket. A dolgozók – tekintet nélkül nemzetiségükre – részesedhetnek a gazdasági fejlődésből, és jelen lehetnek a társadalom irányításában. Ceaușescu kifogásolta, hogy Magyarország nem emlékezett meg a román függetlenség 100. évfordulójáról. A román államfő elfogadta a magyar javaslatokat az együttműködés fejlesztésére, beleértve a történészek közös munkáját is. A két vezető emlékeztetőt írt alá. Kádár pohárköszöntőjében megismételte: „Közös érdekünk, hogy nemzetiségeink összekötő kapocsként járuljanak hozzá népeink barátságának erősítéséhez.”⁵⁸ Ceaușescu válaszul arra figyelmeztetett, hogy minden ország saját maga oldja meg problémáit. A közös közleményben azonban ott szerepelt a „hid-formula”.

A tárgyalásokról készített külügyminisztériumi összefoglaló szerint a román fél nem mutatott hajlandóságot a lakossági érintkezés feltételeinek tényleges javítására, a magyar nemzetiség nyelvi, kulturális igényeinek elismerésére és arra, hogy azok kielégítésében a magyar állam részt vállalhasson. Néhány nappal később Kádár mégis előretett lépésről beszélt a Központi Bizottság ülésén. Megjegyezte: a gazdasági nehézségek minden ott élő embert érintenek. Az első titkár arra figyelmeztetett, hogy a közvélemény tájékoztatásakor nem szabad illúziókat kelteni a várható változásokat illetően.⁵⁹

Kádár nem sokkal a találkozó után nyilatkozatot adott egy nyugatnémet lapnak. Az újságíró, burkoltan megkérdőjelezve az internacionalista keretben folytatott

⁵⁷ A tárgyalásokról szóló összefoglaló: MNL OL M-KS 288. f. 5/721.

⁵⁸ *Népszabadság*, 1977. június 16.

⁵⁹ MNL OL M-KS 288. f. 4/150. 6. e.

nemzetpolitika értelmét, rákérdezett, hiszi-e Kádár: a magyar nép beletörődik abba, hogy nem élhet egy államban? Milyennek látja a magyar kisebbség helyzetét, és mit tehet a javulás érdekében? Kádár nem utasította el a kérdéseket. Válaszában arra utalt, hogy ez nem csak a magyarságot érintő olyan probléma, amely „nagy figyelmet kíván az érintett országok kormányaitól, és nagy felelősséget ró rájuk”. Ezzel a formulával egyszerre fogadta el saját és saját pártjának, kormányának felelősségét, és jelezte azokat, akiknek állampolgárai közül sokan kisebbségek is. Majd a magyar politikus emlékeztetett: „A XX. században nem lehet a XIX. század módszerével megoldani a nemzetiségi kérdést. Európában ma a népek együttműködésének fejlesztése a járható út.” Kádár megismételte: a végső megoldás a szocializmus, amely szabad fejlődést biztosít a nemzetiségek számára. A jelenlegi problémák orvoslásának módja szerint nem a dicső múlt emlegetése, hanem a múlt tanulságainak hasznosítása. Ez a tanulság hazája esetében a revansizmus elvetése és a nemzetiségek segítése. Magyarország természetesnek tekinti „a határainkon túl élő magyarság beilleszkedését az adott ország életébe, ugyanakkor a megengedhetőség és a lehetőség határain belül ápolja a szülőföld, az óhaza iránti szeretetet is. Ezt a célt szolgálja a sok állammal kötött szerződés alapján lebonyolított látogatások elősegítése, a kulturális kapcsolatok fejlesztése, a népi hagyományok ápolása”. Végezetül, a témát lezárva Kádár leszögezte, Helsinkiben Magyarország az aláíró államok érdekeinek tudatában nyilatkozott arról, hogy a jelenlegi határok sérthetetlenek.⁶⁰

1977 eseményei jól jelezték a kádári stratégia és taktika folyamatosságát és korlátait, megmutatták, mire alkalmas ez a politika és mire nem. Nem mondható, hogy húsz év alatt semmit sem változott Kádár álláspontja a nemzetiségi kérdésben. Ellenkezőleg, egyre gazdagodott mondanivalója erről a témáról, egyre többet értett meg a kisebbség sorsából. Ez nemcsak a tények, folyamatok megismeréséből következett, hanem abból is, hogy az ország első embere természetesen figyelemmel kísérte a hazai közvéleményt, a véleményformálók hangulatának alakulását. Kádár nem rendelte alá magát a magyar közvéleménynek, inkább – megelőző jelleggel – igyekezett befolyásolni azt. Mondanivalója árnyaltabbá vált az évek folyamán a hazai és a határon túli kisebbségek ügyében. Kádár a hetvenes években a nemzetiségi kérdést egyre inkább előtérbe állította a szomszéd országok és Magyarország viszonyában. Ebben nemcsak az fejeződött ki, hogy tudatában volt annak: többet kell tennie a határon túliak érdekében. Kádárt azért is foglalkoztatta erősebben a kisebbségi magyarság ügye, mert ekkor már másképpen látta a nemzeti és a nemzetközi összekapcsolódását, mint korábban.⁶¹ Ebben az időszakban alakított nemzetfelfogását. A hetvenes évek utolsó harmadában, az új világgazdasági, világpolitikai helyzetben és a növekvő külső eladósodás körülményei, a KGST-reformok elmaradását látva, új módon igyekezett érvényesíteni a magyar nemzeti érdekeket is. A külpolitikai hangsúlyok áthelyezése szintén kihatott a nemzetiségi kérdés kezelésével kapcsolatos nézeteire. Ez azonban nem jelentette azt, hogy Kádár az aktívabb külpolitikát a külső és belső status quo felrúgásával akarta volna megvalósítani. Ellenkezőleg,

⁶⁰ Kádár János: *A szocializmusért – a békéért*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978, 547–548.

⁶¹ Ezt bizonyítja az is, hogy az MSZMP KB 1977 októberében új külgazdasági stratégiát fogadott el, amely a világgazdasági kapcsolatok bővítését jelölte meg az egyik legfontosabb feladatnak.

abból indult ki: mindennek stabilnak kell maradnia és látszania, célszerű elkerülni a nyílt konfliktusokat, ha végre akarja hajtani a szükséges irányváltást. A reformpolitikához való visszatéréshez nyugalomra van szükség. Ezt nem segíti, ha a határon túli magyarok helyzete, hangulata romlik, de kifejezetten fenyegeti, ha elszabadulnak az indulatok a két ország között.

Kádár és az MSZMP e szempontok alapján kezelte a nemzeti-nemzetiségi kérdést több-kevesebb sikerrel, már ami a diplomáciát, az ország nemzetközi kapcsolatait és a belső stabilitást illeti. Egy rövid pillanatra, 1977 nyarán úgy tűnhetett: ez a politika a határon túli magyarság számára is meghozza a maga gyümölcseit. Senki nem hitte, hogy a dolgok egy csapásra megváltoznak. Mégis, sokan – főleg a határon innen – bíztak abban: a kétoldalú viszony javulásának ígérete és a nemzetiségek összekötő szerepének román részről történő elfogadása jó hatással lesz az erdélyi magyar kisebbség sorsára. Ceaușescu néhány megnyilatkozása nem zárta ki ezt a lehetőséget.⁶² Az optimistáknak azonban ismét csalatkozniuk kellett.

6. STRATÉGIA – CÉL, TAKTIKA ÉS EREDMÉNY NÉLKÜL

Az erdélyi magyar értelmiség többsége nem fűzött nagy reményeket Ceaușescu nemzetiségi politikájához, már nem hitte, hogy komolyan változtatni szeretne. Egyre többen gondolták Erdélyben, hogy Magyarországnak határozottabban kellene fellépnie, mert önmagában a kétoldalú kapcsolatok javítása nem hozhat eredményt. Jobb lenne, ha el lehetne érni, hogy a nemzetiségi kérdés mint emberjogi ügy a nemzetközi fórumok elé kerüljön.⁶³ Ez a hangulat kihatott a határon innen élő értelmiségre is.

Szilveszterkor és a rá következő héten megjelent Illyés Gyula „Válasz Herdernek és Adynak” című, nagy visszhangot kiváltó cikke a *Magyar Nemzet*-ben. Ezt a cikket újabban követték a magyar sajtóban.⁶⁴

Kádárnak nem volt kifogása Illyés írásának mondanivalója ellen, megjelentetését sem kifogásolta. Megjegyezte viszont, hogy a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó publikációk „utóbbi időben szaporodó sokasága méltán ad okot találgatásokra, fél-

⁶² Ceaușescu az RKP 1977. decemberi konferenciáján elmondott beszédében új momentumként említette a két ország kapcsolatában találkozókat Kádárral. Zárszávaiban a főtitkár – a bevezetett szóhasználatnak megfelelően – „nemzetiségi különbség nélkül” az összes dolgozóhoz fordult: tömörüljenek egységbe a párt körül. Igaz az is, hogy az egyéniség teljes érvényesülését ígerte, „a teljes egyenjogúság érvényesülését az egész társadalmi és politikai életben, beleértve az anyanyelv használatát is”. Nicolae Ceaușescu: *Jelentés a Román Kommunista Párt Országos Konferenciáján*. Bukarest, 1977. Szavait nem követték tettek.

⁶³ A bukaresti nagykövet 1977. november 9-i jelentésében számolt be arról, hogy Romániában a júniusi találkozó óta semmi nem történt a nemzetiségi politikában. Szólt arról is: egyre többen bírálják a magyar vezetőket, amiért továbbra is elfogadják, hogy a nemzetiségi kérdés belügy. MNL OL M-KS 288. f. 32/1977/5. 6. e.

⁶⁴ Ceaușescu három héttel később „válaszolt” azoknak, akik a határon túl aggodalmaskodnak a nemzeti sajátosságok eltűnése miatt. A román elnök elutasította, hogy a hagyományok miatt ne fejlesszék a gazdaságot, és azt állította: a társadalmi élet minden területén mindenki azt a nyelvet használhatja, amelyen jobban ért. Nicolae Ceaușescu: *Románia a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése útján*. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1978, 416–417.

reértésekre, barátainknál idegeskedésre, ellenségeinknél reménykedésre". Türelmét Kádár éppen barátjának, Aczél Györgynek a *Népszabadság*ba szánt, a nemzetiségi szövetségek kongresszusai elé írt cikkénél vesztette el. Az első titkár megtiltotta a pártlapnak, hogy megjelentesse egy politikai bizottsági tag írását. Kádár szerint Aczél kiváló cikket írt. Hiba lenne azonban, ha most, amikor a román párt amúgy is arra gyanakszik, hogy Király Károly beadványa magyar segítséggel jutott Nyugatra, az lehetne a látszat, mintha hivatalos kampány folya Magyarországon a határon túli kisebbségek ügyében.⁶⁵

Az első titkár arra emlékeztetett, hogy Gustáv Husák, a Csehszlovák Kommunista Párt vezetője sem engedte a nemzetiségek hídszerepéről szóló tételt szerepeltetni a közös közlemény szövegében. Szerinte a mai helyzetben még Leninre hivatkozva sem célszerű a nemzetiségek elszakadási jogát emlegetni. Kádár figyelmeztette politikustársait: nem szabad azokat az elemeket hangsúlyozni, amelyek elválasztják Magyarországot a többi szocialista országtól. Különösen most nem, amikor az Egyesült Államok megadni készül a legnagyobb kedvezményt Magyarországnak.

Kádár megjegyezte: az amerikai külpolitikára nagy befolyást gyakorló Zbigniew Brzezinski az eurokommunizmus és az emberjogi ügyek mellé sorolja a nemzetiségi kérdést, mert ez utóbbival meg lehet osztani a kelet-európai országokat. Az első titkár úgy vélte, ilyen helyzetben ha „mi is kinyitnánk a zsilipeket, csodálkozhatnánk, mi lenne a következménye”. Szükségesnek látta ezt a figyelmeztetést, mert „amikor a nemzetiségi kérdéssről van szó, könnyen kibújik belőlünk is a nacionalizmus, és mindenről megfeledkezünk”. Kádárnak ez az önmagának, de még inkább vezetőtársainak címzett megjegyzése olyan önvallomás, amely egyszerre tanúskodik a benne is élő nemzeti érzés mélységéről, és arról, hogy felfogása szerint ez az érzés, ha nem fegyelmezik, könnyen veszélyessé válhat. Megismételte azt az ismert gondolatát, miszerint a „nemzetiségi kérdés kapcsán is az legyen a kiindulópontunk, hogy amit teszünk, azzal segítünk-e vagy ártunk az ügynek? Ha segíteni nem tudunk, akkor ne ártsunk!” Sajtókampánnyal nem lehet eredményt elérni – vélekedett.⁶⁶ Nem remélte, hogy a nyilvánosság a diplomácia kiegészítője, segítőtársa lehet. Attól is tarthatott, hogy szövetségesei úgy látják: nem képes a hazai közvéleményt kézben tartani. Az ország első embere ezzel önként mondott le egy, saját taktikai szabadságát növelő eszközről.

1978 a két ország közötti feszültség növekedésének éve volt. Ezt nem akadályozhatta meg Kádár indulatokat fegyelmezni igyekvő magatartása. Szoros volt az összefüggés a romániai helyzet romlása, az ottani magyarság növekvő elkeseredése és a magyarországi közvélemény hangulata között. Nem maradtak rejtve az erdélyi értelmiségiek tiltakozó lépései és a velük szemben erősödő retorziók sem.⁶⁷

Az MSZMP vezetése nyáron szóbeli üzenetben kifogásolta a román sajtó magatartását, ártalmasnak nevezte a két ország sajtójában zajló polémia. Az üzenet egy-

⁶⁵ A beadvány feltárta és bírálta a Román Kommunista Párt nemzetiségi politikáját. L. Király Károly: *Nyílt kártyákkal. Önéletírás és naplójegyzetek*. Nap Kiadó, Budapest, 1995.

⁶⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/74. ó. e.

⁶⁷ Az MSZMP vezetése tudomást szerzett például Takács Lajos egyetemi tanár beadványáról is. MNL OL M-KS 288. f. 11/4375. ó. e.

úttal szóvá tette azt is, hogy nincs előrelépés az egy évvel korábban aláírt emlékeztetőben rögzített vállalások végrehajtásában. Válaszában a Román Kommunista Párt arra hívta fel a figyelmet, hogy a nemzetiségi kérdés kizárólagos belügy. Ugyanakkor a magyar sajtóban, hivatalos megnyilatkozásokban többször is elhangzik: a Magyar Népköztársaság felelősséget visel a magyar származásúak iránt. Természetes, hogy e megnyilvánulások vitát váltanak ki Romániában – válaszolták.⁶⁸

Ősszel új nagykövet, Rajnai Sándor ment Bukarestbe. Elutazása előtt Kádár fogadta őt. A cél – mondta –, hogy ne romoljanak, hanem javuljanak a kétoldalú kapcsolatok. A nézeteltérések és a román nemzetiségi politika akadályozzák a javulást, de nem szabad megsértődni. Arra kell figyelni a követségi munkában, ami összeköt. Felhívta a leendő nagykövet figyelmét: ne erőltesse Ceaușescu budapesti látogatását. A személyes találkozás csak akkor lesz aktuális, ha kedvező fordulat lesz a kétoldalú viszonyban és a román külpolitikában.⁶⁹

Kedvező fordulat azonban nem lett. Gözerővel folyt a gyulafehérvári nyilatkozat, Erdély és Románia egyesítésének 60. évfordulós megünneplése. Majd két hét múlva, december közepén a Román Kommunista Párt elutasította a Varsói Szerződés katonai kiadások emeléséről hozott döntését. Ceaușescu a politikai tanácskozó testület ülésén név nélkül bírálta Magyarországot, amiért ellenforradalmi elemeket támogat. A románok nyilvánosságra hozták a magyar küldöttség tanácskozáson képviselt álláspontját.⁷⁰ Ezzel a mélypontra süllyedt a két ország közötti viszony. Kádár számára talán ez volt a végső bizonyíték arra, hogy semmiképpen nem tud dűlőre jutni Ceaușescuval. Igazából ezután meg se próbálta.

Ettől kezdve lényegében „kifelejtette magát” azokból az amúgy is szórványos kísérletekből, amelyek a két ország kapcsolatának normalizálását célozták. Ez a passzivitás és a két ország viszonyának megromlása nem maradt észrevétlenül. Az ARD nyugatnémet televíziótársaság riportere 1979 szeptemberében rákérdezett: mi Kádár véleménye a nemzeti elemeket erőteljesen érvényesítő román politikáról. A magyar politikus csak általánosságban volt hajlandó válaszolni: az érdekeket kell egyeztetni, ha egy ország egy szövetségi rendszer tagja. Előfordulhatnak érdek-összeütközések a szövetségeseik között, de „a közös megoldást mindig megtaláljuk. Ebben bízunk, bármely országról is legyen szó”.⁷¹

Fél év múlva, az MSZMP XII. kongresszusán az első titkár a hazai nemzetiiségekkel kapcsolatban megismételte az öt évvel korábban mondottakat. Elhagyta viszont a nemzetiségi politikáról mint a szocialista országok közötti kapcsolatokra hatást gyakorló tényezőről szóló tételt. Ezzel szemben említést tett a magyarság azon harmadáról, amelyik az ország határain kívül él. „Rájuk gondolva jó tudni, hogy legtöbbjük lehetőségeihez mérten őrzi, ápolja anyanyelvét, nemzeti kultúráját, hagyományait, becsüli a szocialista Magyarországot. Tőlük azt várjuk, hogy nemzeti kultúrájukat ápolva országuk tisztességes állampolgárai legyenek, s a társadalmi haladást, a népek barátságát segítsék elő.” Kádár a zárszóban is visszatért a témára:

⁶⁸ Uo. A román válasz arra is figyelmeztetett: az imperializmus kihasználja a két párt közötti vitát.

⁶⁹ A beszélgetésről Rajnai Sándor készített emlékeztetőt. MNL OL XIX-J-1-j. 118. doboz.

⁷⁰ MNL OL M-KS 288. f. 4/160. ó. e.

⁷¹ Kádár János: *Szövetségi politika – nemzeti egység*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981, 135–136.

„Magyarországon a különböző nemzetiségű emberek, a lenini nemzetiségi politika elveinek, törvényünknek és alkotmányunknak megfelelően, teljes jogú állampolgárokként élnek, dolgoznak és boldogulnak. Ugyanezt kívánjuk a határainkon túl élő magyarok számára is.”⁷²

Ez a szöveg többrétű. A határokon túl élők száma ismert volt, de Kádár szájából hallani, az politika. A „lehetőségekhez képest” azt jelentette, hogy a magyar kisebbségek nem a kor szintjén, nem a lehetséges és a kívánatos viszonyok között élnek a szomszéd országokban. Kétségtelen, hogy egyoldalú volt azt hangoztatni, mit vár az anyaország a határon túl élőktől, és egy szót sem szólni arról, miként akarja segíteni őket. Kádár jókívánságai viszont arról szóltak: jelenleg a határokon túli magyarság nem egyenjogú. Erősen kérdéses, hogy az átlagember, az átlag határon túli magyar elmeditált-e a szándékosan sokat sejtető, de burkolt megfogalmazásokon, és ha igen, akkor méltányolta-e azokat? A román kurzusnak ez a szöveg is túl sok volt, az erdélyi magyarságnak azonban túl kevés. A harmadik oldal, a szovjet vezetők pedig nem akartak konfliktust. Nekik az is sok volt, amit Kádár nyíltan ki se mondott, csak sejtetett.⁷³

1980 augusztusában kitört a lengyel válság. Nagy kihívást jelentett ez a Szovjetunió, de a többi szocialista ország számára is. Megerősödött az a képzet, hogy ostromlott erődben él a szocialista tábor. Ilyen körülmények között az egységet kell erősíteni. Ez volt Kádár véleménye is. Ezért aztán hiába jöttek a rossz hírek a határon túlról, hiába fokozódott a hazai közvélemény felháborodása, és hiába váltott ki belőle indulatot a határon túli magyarok sorsa, mindezek csak ébren tartották veszélyérzetét, erősítették önfegyelmét.

A lengyel helyzet miatt érzett aggodalom sem hozta azonban közelebb egymáshoz a két országot. 1981 szeptemberében a Román Kommunista Párt vezetősége üzenetet küldött az MSZMP Központi Bizottságának. Követelte, hogy a magyar sajtó és politika változtasson magatartásán, mert ha ez nem történik meg, akkor a román párt megteszi a szükséges lépéseket, egyebek mellett megtiltja a magyar lapok romániai terjesztését. Kádár elismerte: miközben a vezetés a lengyel helyzettel volt elfoglalva, elfeledkezett arról, hogy „a román kérdés is tartósan napirenden van”. Ezt a kérdést azonban nem egyszerűsítette le a nemzetiségi problémára: „A románoknak vannak gondjaik, súlyos gondjaik. Nekünk nem kevésbé. A mi szocialista közösségünknek nem kevésbé.” Ebből a megközelítésből egyenesen jöhetett a szokásos következtetés: Magyarországnak nem érdeke a vita kiélezése. Persze ez nemcsak rajta, hanem a románokon is múlik. De ami az MSZMP-től telik, azt tegye meg a konfliktus lokalizálása érdekében. Kádár ismét kijelentette: a magyar párt nem léphet a nacionalizmus útjára, mert akkor azon az úton később már nem tud megállni. Könnyű kárörömmel olvasni a nyugati sajtó cikkei Romániáról. Tudni kell azonban, hogy „nekünk semmi érdekünk nem fűződik ahhoz, hogy a román

szocializmus csődbe jusson. Abból nekünk jó nem jön”. Az első titkár megdicsérte Rajnait, amiért azt kéri a vezetéstől, ne csak a nemzetiségi kérdés szemüvegén keresztül nézze a román helyzetet. Igaz – jegyezte meg Kádár –, mert „ha csak azt nézzük, akkor az ember azt mondja, elő a kést, a nagykést, hol a koltom (sic!), és gyerünk löni”.⁷⁴

A Politikai Bizottság – az első titkár intencióinak megfelelően – fegyelmezett hangú levélben utasította vissza a román vádakat.

Fennmaradt a patthelyzet a magyar–román viszonyban, de mindkét oldalon gyúlt az indulat. Így egymástól egyre távolabb kerültek a szereplők, akikre egyre több feszültségnövelő tényező hatott: a gazdasági helyzet, az életszínvonal drámai romlása Romániában, a gazdaság és a lakossági fogyasztás stagnálása Magyarországon. Eközben Lengyelországban nyílt politikai válság, majd a szükségállapot bevezetése következett, ami jelentős politikai energiát szabadított fel, illetve kötött le Közép- és Kelet-Európában.

Románia igyekezett bezárkózni, és kivédeni a károsnak tekintett hatásokat, ezért hatásai, egyebek mellett, tovább nehezítették a beutazási feltételeket. A belpolitika, a Ceaușescu-vonal teljesen megmerevedett, tovább fokozódott az elnyomás, tobzódott az önkény. Magyarország ellenkező úton járt, még szélesebbre nyitotta az ajtót, reformokkal akart kilábalni a bajból.

Kádár nem akarta-akarhatta megrontani hazája viszonyát a Nyugattal. Magyarország 1981 végén benyújtotta csatlakozási kérelmét a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz, éppen jókor, mert az olajárak újra elszabadultak, és ezért azonnal hitelekhez kellett jutnia, hogy elkerülhesse a pénzügyi csődöt.

Ebben a helyzetben és légkörben Romániában újabb szigorításokat léptettek életbe a sajtó területén. Virgil Cazacu KB-titkár 1982 februárjában magához kérte a magyar nagykövetet, és tiltakozott a budapesti sajtó románellenes tevékenysége miatt. Az MSZMP vezetésének mérlegelnie kellett: védi igazát, vagy a következményektől félve, az eddigi gyakorlatot folytatja. A külügyekért felelős vezetők inkább az előbbi mellett voltak. Kádár ellene. Nem látott most sem jobb megoldást annál, mint amit addig követett. Tévedés ne essék, saját jószomszédi politikáját sem tartotta jónak, eredménnyel kecsegtetőnek. Elkeseredett hangon beszélt arról, hogy a párt nem tudja kézben tartani a hazai sajtót. A román politikusok mindent magukra vesznek, nekik a magyarországi gazdasági-társadalmi viszonyok, életkörülmények ideológiai problémákat és politikai nehézségeket okoznak. „Ez a mi bajunk, ez a román politika, ezért nem tudunk mi egyetérteni meg zöldágra vergődni egymással. Van annak reménye, hogy mi a mi kis akcióinkkal ezt megváltoztatjuk? Semmi, őszintén szólva.”⁷⁵ Kádár ismét elismerte, a magyar kisebbség nehéz helyzetben van, de hozzátette: nem szabad a román politikát csak ebből a szempontból nézni. Nem látott más lehetőséget, mint hogy az MSZMP készséget mutasson egy új csúcscsúszó találkozóra, és kezdeményezzen tárgyalássorozatot a kétoldalú kapcsolatok javítása érdekében. A Politikai Bizottság határozata magatar-

⁷² Az MSZMP XII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980, 97. és 450.

⁷³ A politikusok értették ezt a kommunista párt legfőbb fórumán, a teljes nyilvánosság előtt elmondott szöveget. Nem véletlen, hogy egy újabb fél év múlva, 1980 novemberében az *Ogonyok* című szovjet hetilap – egyebek között – azt kérdezte Kádártól: mit tesznek a magyar kommunisták a nacionalista veszély ellen? Vö. *Szövetségi politika – nemzeti egység*, i. m. 289–290.

⁷⁴ MNL OL M-KS 288 f. 5/838. ó. e. Kádár ezekkel a szavakkal zárta le a vitát: „Hát akkor megegyeztünk, Elvtársak? És nyugodtak legyünk, s ha romlik, ne rajtunk múljon!”

⁷⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/848. ó. e.

tási szabályokat alakított ki a politikusok és a sajtó számára. A párt- és állami tisztségviselőknek internacionalista álláspontot kellett képviselniük, és azt keresni, ami a két országot, pártot összeköti. A tájékoztatási szerveknek annak tudatában kellett cselekedniük, hogy „tartós politikánk a magyar–román kapcsolatok fejlesztése, a népeink közötti barátság erősítése...”. Bár a sajtó a Magyarországról Romániában kialakított torz kép javítását is feladatul kapta.⁷⁶

Ez a politika teljességgel alkalmatlan volt arra, hogy bármitől is visszatartsa Ceaușescu, és a kisebbség számára is elfogadható útra térítse a nemzetépítés folyamatában. A magyar politika internacionalizmusa nem készíthette meghátrálásra a román nacionalizmust. Ez utóbbi már nemcsak a román vezető által elképzelt jövőt szolgálta, hanem személyes hatalmát, a párturalmat is védte a lakosság egészének növekvő elégedetlenségével szemben. Így a kapcsolatok javítására tett visszhang nélkül maradó kísérlet vagy a hazai közvélemény csitítása nem segítette a határon túli magyarság védelmét, de növelte magára hagyottságának érzetét.

Az erdélyi magyar értelmiség éppen ebben az időszakban látta be, nincs esély az előbbre jutásra meggyőzéssel, a nagyobbik nemzet iránti empátiával, lojalitással, az adott kereteken belüli politizálással. Nincs remény arra, hogy az anyanemzet érdemi segítséget nyújtson a kisebbség jogainak védelméhez, helyzetének javításához. Ugyanakkor sokan kételkedtek a passzív ellenállás, a túlélésre játszás megtartó erejében is. Egyre többen szerettek volna kivándorolni, és Magyarországon élni. Mások az aktív ellenállás útjára léptek. 1982 elején megjelent az első samizdat kiadvány, az *Ellenpontok*.⁷⁷ Őszre a lap szerkesztői programjavaslatot készítettek, és beadvánnyal fordultak az európai országok madridi értekezletének résztvevőihöz.

A román nacionalizmus képviselői még aktívabbá váltak. Ion Lăncrănján *Gondolatok Erdélyről* címmel könyvet adott ki, amelyet a magyar szellemi élet nem hagyhatott szó nélkül.

Ilyen körülmények között a hivatalos magyar vonal volt az, amelyik légüres térbe került, mert a „hídnek” egyre szélesebb szakadékot kellett volna átívelnie. Kádár 1983 áprilisában, a központi bizottsági ülésen mondott beszédében nem tagadta a problémákat, de tovább védelmezte álláspontját. Kemény szavakkal bírálta a magyar közvéleményben is növekvő nacionalizmust. Aki ennek „hullámain evez, az gondolkodjon el egy kicsit: valóban ő maga hajtja-e a hajót, vagy csak a hullám sodorja talán oda, ahová még ő maga sem akar eljutni”. Majd így folytatta: „Mindnyájunkban van egy természetes nemzeti érzés, ami azt is jelenti, hogy együttérzéssel, rokonszenvvel figyeljük a szomszéd országokban élő magyarok sorsát. De ehhez a természetes érzéshez semmi köze sem lehet a nacionalizmusnak és a felelőtlenségnek.”

A pártnak, a kormánynak, mindig meggondoltan kell cselekednie. „Semmi olyat nem tehetünk, és nem is teszünk, ami árthat népünknek, a szocializmus ügyének, vagy ami az ellenség kezére játszik.” Az ország vezetője megismételte: a szocialista

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Az *Ellenpontok* egykori számai kötetben is megjelentek. A dokumentumokat sajtó alá rendezte: Tóth Károly Antal. (Csíkszereda, 2000.) A lapot ő, felesége és a kezdeményező Ara-Kovács Attila készítette, Szőcs Géza terjesztette.

hazafiság, az internacionalizmus, a népek barátságának eszméjét kell szembeállítani a nacionalizmussal. Együttérzés, rokonszenv a kisebbségi magyarsággal, de önfegyelem befelé és a külpolitikában. Ez volt Kádár válasza a határon túli magyarok helyzetének romlásából, a hazai közvélemény erősödő nyomásából eredő kihívásra. Továbbra is hibás körben mozgott tehát, mert a politikájára veszélyt jelentő momentumok szaporodásában önmagát látta igazolva. Kádár úgy érezte: bármennyire jogos és érthető is a kisebbségi magyarság elkeseredése, a hazai közvélemény elégedetlensége, rosszabb, ha enged a kísértésnek, mintha ellenáll annak.⁷⁸

Kádár erőteljes ideológiai töltetű kijelentéseinek, a nacionalizmus elleni fellépésének lett egy előre számításba nem vett következménye is. A román propaganda gépezet és diplomácia felhasználta mondatait abban a küzdelemben, amellyel ellensúlyozni igyekezett külpolitikai presztízsének csökkenését. Lám, Magyarországon virul a nacionalizmus, nem Romániában, ahol a nemzetiségek teljes jogegyenlőséget élveznek.⁷⁹

Egy évvel később, 1984 júliusában a nacionalizmus elleni kijelentések „mellékhatását”, ha igen óvatosan is, de az első titkár „szemére hányta” a párt külügyi osztálya. A magyar–román kapcsolatokról készült jelentés a viszony további romlását konstataulta. A külügyesek határozottabb fellépést javasoltak: a párt- és állami vezetők tegyék szavá a problémákat a kétoldalú tárgyalásokon, folyjon aktívabb propaganda a reális Magyarország-kép kialakítása érdekében, javítsák a magyar rádió és televízió vételi lehetőségeit Romániában stb.

Kádár felbőszült. Nem az anyag tételeit vitatta, hanem amiatt háborgott, hogy a javaslatokból „nem jön ki a végén az, hogy akkor próbáljunk lépéseket tenni, és a viszonyt javítsuk”. Megint csak szélesebb összefüggésben beszélt a magyar–román kapcsolatokról, tehát nem pusztán a kisebbségi kérdés szemüvegén át vizsgálta azokat. Megint talált a román külpolitikában méltányolhatót: Ceaușescu készséget mutatott a Varsói Szerződés megújítására, és aktívabb részvételt ígért a KGST-ben.

Van-e értelme annak, hogy ebben a helyzetben jószándékot mutasson a magyar politika? – kérdezte Kádár, és igennel felelt. Mint már annyiszor, most is kifejtette: bízik abban, hogy Romániában egyszer jól mennek majd a dolgok. Bár, hogy erre Ceaușescu alatt sor kerüljön, abban „nehéz hinni. Azt meg nem szabad kívánnunk,

⁷⁸ Kádár János: *A békéért, népünk boldogulásáért*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985, 90–91. Beszéde nem publikált részében felelőtlenséggel vádolta azokat, akik tevékenységükkel a többi szomszédal is perbe viszik az országot. Az imperialisták nagyon örülnének egy ilyen konfliktusnak a négy szocialista szomszéd és Magyarország között – fejtegette az első titkár. Kijelentette: egyes szocialista országokban nem az elvárható módon kezelik a nemzetiségi kérdést, de ott a politika egészében problematikus. „Abban a bizonyos országban román se szeretnék lenni, nemcsak magyar. Azért ezt ne felejtjük el” – mondta Kádár. MNL OL M-KS 288. f. 4/190. 6. e.

⁷⁹ Ceaușescu erőfeszítéseket tett a Carter idején megromlott román–amerikai viszony javítására, de Reagan nyíltan antikommunista politikája miatt ez nem hozott jelentős eredményt. Lásd erről röviden Vlad Georgescu: *Romania: 40 years (1944–1984)*. Washington, 1985, 65–66. A román államelnök 1983 márciusában a Magyar és Német Nemzetiségű Dolgozók Tanácsában mondott beszédében nagy teret szentelt a jogoknak, emellett azt elismerte, hogy az iparosítás szükségszerű velejárója a nemzetiségi jelleg elhalványulásának veszélye. A beszéd szövege: *A hét* (Bukarest), 1983. április 2. Vagy augusztusban: *Beszéd a szervező munka kérdéseiről...* In: Nicolae Ceaușescu: *Románia a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése útján*. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1984, 183–185.

hogy Romániában törés következzen be, mert sejthető, hogy negatív következmények adódnak Magyarországnak számára". Ez az ugyancsak nem először, evidenciaként előadott gondolatmenete nem volt olyan magától értetődő, mint amilyennek látszott. De az első titkár környezetében nem akadt senki, aki azt mondta volna: gondoljuk csak végig, mit tehetünk a változás érdekében. Hogy is van ez, komolyan gondolja-e Kádár, hogy Ceaușescu esetleges bukása után még rosszabbá válhat a magyar-román viszony? Ettől romlana a határon túli magyarok sorsa?

A történész azt kérdezheti, volt-e alapja Kádár vélekedésének, vagy csak politikáját akarta igazolni azzal, hogy rámutat: a helyzet lehet rosszabb a jelenleginél is. Feltehetően attól tartott, ha a diktatúra összeomlik, akkor a történések 1956-hoz (az általa megélt 1956-hoz) lesznek hasonlatosak. A nacionalizmus (a nemzeti érzelmek áradása) akkor is nagyobb lesz, ha az új erők győznek, akkor is, ha külső beavatkozás veszi elejét győzelmüknek. Ez nem kedvezhet a magyar kisebbségnek, de Magyarországnak sem. A térség destabilizálódása fenyegetést jelenthet a kommunista párt hatalmára és a tervezett, éppen ekkor elhatározott reformok végrehajtására is.

Kádár reális lehetőségeket vett számításba, de közülük csak azokat, amelyek alá támasztották prekonceptióját és fedezték politikai szándékait. Nem szerette volna, ha a Nyugat közelebb jut a térséghez, ha az ezzel kapcsolatos elképzelések megvalósításához bármilyen módon hozzájárulna, asszisztálna a magyar politika. Szerinte a vezető tőkés államok „Romániát a külpolitikája miatt támogatják, Magyarországot pedig a belpolitikája miatt. Nekik lenyelik a belpolitikájukat, nekünk meg lenyelik a külpolitikánkat.”⁸⁰ Azt sem akarta, hogy a magyar közéletben még nagyobb teret kapjon a határon túli magyarok ügye. Ezért megakadályozta az 1977-es találkozó emlékeztetőjének szétküldését a pártszervezeteknek és a sajtó vezetőinek, valamint azt is, hogy a következő KB-ülésen kiemelten foglalkozzanak a magyar-román viszonyral. Figyelmeztette vezetőtársait: ha a magyar párt nem körültekintően foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel, Magyarország összekovácsolhat maga ellen egy kisantantot. Ebből megint az jött ki, hogy Romániával a jószomszédi kapcsolatok erősítésére kell törekedni.

Fél év múlva Kádár a kongresszusi beszámoló tervezetének vitája során óvatosságra intette segítőitársait, nagyon „vigyázzanak a fogalmazásra” a külföldön élő magyarokról szóló résznél. Az első titkár 1985 márciusában, az MSZMP XIII. kongresszusán a nemzetiségi kérdés kapcsán a hídszerepről beszélt, a kapcsolattartásról az „azonos anyanyelvű nemzetekkel”. Hozzátette: „természetes igénynek tartjuk, hogy a szomszédos országok magyar nemzetiségű állampolgárai is ápolhassák anyanyelvüket, fejleszthessék nemzeti kultúrájukat. Meggyőződésünk szerint a szocialista fejlődés lehetővé teszi, hogy a népek a burzsoá nacionalizmus maradványait leküzdve a kölcsönös tisztelet, a barátság és az együttműködés útján járjanak.”

A beszéd ideológiai kérdésekkel foglalkozó részében Kádár kitért a nacionalizmus témájára. Elismerte: „a szocializmus építése során keletkező ellentmondások is közrejátszanak” a nacionalista nézetek és indulatok újjáéledésében. Majd gyor-

san hozzátette: „Aki nacionalizmusra nacionalizmussal válaszol, kárt okoz saját népének, nemzetének is.”⁸¹

Közvetlenül a kongresszus után Mihail Gorbacsov került az SZKP élére. Új helyzet állt elő a Varsói Szerződésen belül is. A következő két évben kiderült: a szovjet politika és gazdaság kevesebb támogatást tud adni szövetségeseinek. Ezzel szemben a Gorbacsov által meghirdetett gazdasági és politikai reformok komoly kihívást jelentenek az ezeket az országokat irányító pártok és vezetőik számára.

Különösen igaz volt ez Romániára, ahol a gazdasági szükségintézkedések, a romló életszínvonal, a szigorodó elnyomás és a nemzetiségekre nehezedő növekvő nyomás következtében tovább nőtt a feszültség. Sokan, jobb híján, a kivándorlást választották. A magyar vezetés olyan megoldásokat igyekezett keresni, amelyek lehetővé teszik, hogy ne kelljen az egyre növekvő számú menekültet tömegesen visszatoloncolni Romániába. Ez nem történhetett Kádár jóváhagyása nélkül. 1986 végén megjelent az *Erdély története* című háromkötetes kézikönyv – ugyancsak a Politikai Bizottság egyetértésével. Mindez szélsőséges hangú nyilatkozatot és más ellenlépéseket váltott ki román részről.

Nicolae Ceaușescu 1987. február végén, a nemzetiségi dolgozók tanácsának ülésén személyesen is bekapcsolódott ebbe a kampányba. Majd megrovó hangú üzenetet küldött a magyar vezetésnek, amelyben KB-titkári szinten találkozót javasolt.

Kádár ismét el tudta érni, hogy az MSZMP „nyugodt hangú” választ adjon – mondván, nem szabad engedni, hogy a nemzetiségi kérdést felhasználva éket verjenek a szocialista országok közé. Az elküldött üzenet továbbra is elfogadta: a nemzetiségi kérdés belügy. Ezután következett a magyarországi hatások említése. Nem tekinthető ez sem újításnak. Az azonban már lényeges változás a korábbiakhoz képest, hogy az MSZMP Politikai Bizottsága deklarálta a Román Kommunista Párt felé: minden „olyan intézkedés, amely korlátozza, hogy a nemzetiségek a két ország tartalmas együttműködésének fontos tényezői legyenek, ellentétes népeink érdekeivel, a közös dokumentumokban rögzített szándékkal, valamint az érvényes nemzetközi megállapodások rendelkezéseivel.”⁸² Először történt utalás a két párt közötti érintkezésben és vitában arra, hogy nemzetközi jogszabályok belügyekre kötelező normákat tartalmaznak. Érdekes az is, hogy a szóbeli üzenet – szemben a Politikai Bizottság határozatával – nem a nyilvános vita beszüntetését javasolta, hanem a román felet szólította fel a magyarellenés kampány befejezésére.

A magyar küldöttség az európai országok bécsi utótalálkozásán 1987 tavaszán már azt az álláspontot képviselte, miszerint a nemzetiségi kérdés nem tekinthető kizárólagos belügynek, mert sajátos természete okán kihat a régió és Európa légkörére.⁸³

⁸¹ Kádár János: *A békéért, népünk boldogulásáért*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985, 181. és 205. A figyelemztetés a Politikai Bizottság 1985. január 8-ai ülésén hangzott el. MNL OL M-KS 288. f. 5/930. ó. e.

⁸² MNL OL M-KS 288. f. 5/993. ó. e.

⁸³ MNL OL M-KS 288. f. 4/223. ó. e. Az 1987. áprilisi KB-ülésen szétosztott tájékoztató a román vezetés „durva asszimilációs” nemzetiségi politikájáról stb. tudósított.

⁸⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/915. ó. e.

1987-ben tovább romlottak a dolgok a határon túl és a kétoldalú viszonyban is.⁸⁴ Eközben azonban Magyarország is válságos helyzetbe jutott. Az adott keretek között az MSZMP képtelen volt a problémák megoldására. Be kellett vallani: a gazdaság válságban van, ami viszont politikai válságot hozott magával. Felgyorsult a belpolitikai élet. Grósz Károly személyében új miniszterelnöke lett az országnak. Az új miniszterelnök programját támogató parlamenti beszédében Kádár szólt a nemzeti önbecsülésről, amely erőt adhat a nehézségek leküzdéséhez. Majd így folytatta: „Segíteni akarjuk az ország határain kívül, a hazához közelebb vagy messzebb élő magyarságot is, de ehhez is szükséges, hogy itthon úgy dolgozzunk: ők önérzetesen lehessenek magyarok, ne kelljen szégyenkezniük a haza miatt.”⁸⁵ Ez volt Kádár utolsó megnyilatkozása a határon túli magyarság ügyében. Jellemző rá, hogy a belső egyensúly elvesztésének pillanatában a példamutatást jelölte meg mint a nemzeti azonosságtudatuk megőrzéséért küzdő magyarok segítségére alkalmas „erkölcsi fegyvert”. Az erkölcs emlegetése a külpolitikai tehetetlenségről és a belpolitikai megfontolásról tanúskodott. Kádár a belső ügyekre, a stabilitás fontosságára és a teljesítmény növelésére hívta fel a társadalom figyelmét. Egyet – ha a maga módján is – mégis lépett előre: ha a rá jellemző kódolási technikával is, de Magyarországot minden magyar hazájának nevezte. Ez túl későn jött és túl kevés volt már. A morál sem a határon belül, sem a határon kívül nem segíthetett: a hatalomnak a gazdasági válság mellett már a politikai válsággal is szembe kellett néznie.

Az ellenzék ekkor már egyre nyíltabban szerveződött az országban. Olaj volt a tűzre a Ceaușescu által 1988-ban meghirdetett településszerkezeti átalakítás, amely közvetlen fenyegetést jelentett a magyar nemzetiség hagyományos közösségeire és kultúrájára is. A román hatóságok rendkívüli mértékben megnehezítették a magyarok határon keresztüli érintkezését.

Mindezek nem kerülhették el Kádár figyelmét. Ő maga azonban már nem lépett a nyilvánosság elé. A párt főtitkára nem kezdeményezett, nem javasolt tárgyalásokat az együttműködés javítása érdekében. Kádár most sem lépett fel nemzetközi fórumokon a kisebbségek érdekében, mert továbbra sem gondolta, hogy szövetségesei lehetnek ebben az ügyben.⁸⁶ Maga – ragaszkodva eddig képviselt álláspontjához, és nem megszabadulva a konfliktus mélyülésével, szélesedésével kapcsolatos félelmektől – nem élt a változtatás lehetőségével.

Nem akadályozta meg viszont Kádár, hogy pártja fordulatot hajtson végre a határon túli magyarság ügyében megvalósított politikájában. Az első kisebb lépést Aczél György előadása jelentette, amelyet „Szocializmus és nemzeti kérdés” címmel tartott meg a párt politikai akadémiáján. Először beszélt 1956 után nyilvánosan magyar politikus a határon túl folyó erőszakos asszimilációról.

Az igazi fordulatra 1988. január végén került sor, amikor Szűrös Mátyás, a Központi Bizottság titkára egy rádióinterjúban a magyar nemzet részének nevezte a ha-

táron túli magyarságot. Szerinte jogos elvárás a magyar politikával szemben, hogy határozottan lépjen fel a nemzetiségi jogok védelméért mind a kétoldalú kapcsolatokban, mind a nemzetközi fórumokon.⁸⁷

Tíz nap múlva Ceaușescu azt üzent Magyarországra: „értsék jól”, a nemzeti-ségi kérdés a román nép oldja meg. Ezt a megnyilatkozást követte Szokai Imre és Tabajdi Csaba „Mai politikánk és a nemzeti kérdés” című nevezetes cikke. Írásuk új megközelítésben tárgyalta a határon innen és túl problematikáját. Ennek lényege, hogy szakítani kell az eddigi stratégiával, és a szomszédsági politikában megfelelő helyet kell kapniuk a nemzeti-ségi léttel összefüggő kérdéseknek. Eljött az ideje annak, hogy a nemzetközi közvélemény is megérthesse, milyen jelentősége van a kisebbségi problémakörnek a magyar nemzet életében. A szerzők felhívták a figyelmet arra, hogy az egyéni és kollektív nemzeti-ségi jogok garantálása az emberi jogok keretében illeszkedik.⁸⁸ A szerzők mindketten az MSZMP Külügyi Osztályának helyettes vezetői voltak. Megnyilatkozásukat, amely a Kádár-korszak végét jelezte a magyar kisebbségi politikában, így is, tehát hivatalos véleményként üdvözölte és fogadta írásukat a hazai és határon túli magyar közvélemény.

Az MSZMP KB főtitkára utolsó, az 1988. májusi pártértekezleten elmondott beszédében abban reménykedve engedett utat a változásoknak, a politikai és a gazdasági reformoknak, hogy azok a szocializmus megújulásához vezetnek. Más aktuális kérdéssel, így a szomszédokhoz fűződő viszonyal, a nemzetiségekkel Kádár nem foglalkozott. Egész életműve került mérlegre, a változások elfogadásával egész életművét igyekezett megmenteni. Ebben, sok kínlás, szenvedés, próbálkozás ellenére sem sikerült méltó helyre kerülnie a határon túli magyarokért végrehajtott cselekedeteinek. Nehéz eldönteni, hogy ez a hiányosság mennyiben következett a nemzetközi helyzetből és mennyiben Kádár óvatosságából, saját elképzeléseiből való rendíthetetlen ragaszkodásából.⁸⁹ Az kivüláglik tevékenységéből, hogy bízott abban, amit ő vagy pártja nem tud megoldani, azt majd a szocializmus megoldja. Mint az ország vezetője, első embere rangsorolta a feladatokat, az érdekeket, és szigorúan mérlegelte a lehetőségeket. Ez a módszer eredményes volt mind a bel-, mind a külpolitikában, de meg kellett fizetni az árát. Kádár a magyar nemzet jelentős politikusává lett, de többet tudott tenni az országért, a magyar társadalomért, mint a magyar nemzet egészéért. Ebben az értelemben életműve torzó maradt.

⁸⁴ Lásd erről a magyar nagykövet, Szűts Pál: *Bukaresti napló 1985–1990*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.

⁸⁵ *A minisztertanács munkaprogramja*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, 46.

⁸⁶ Oka volt a magyar politikusnak ezt feltételezni: Ceaușescu Gorbacsovától 1988 januárjában kapott Lenin-rendet, ami azt mutatta, hogy a Szovjetunió sem rendelkezik kielégítő eszközökkel a román politika befolyásolására.

⁸⁷ Szűrös Mátyás: *Cselekvő politikával a magyarságért*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1997, 68–69.

⁸⁸ *Magyar Nemzet*, 1988. február 13.

⁸⁹ Jól mutatja Kádár ragaszkodását a konstruktív megközelítéshez, hogy az 1988. szeptemberi KB-ülésen elnöki zárszavában, már nyugdíjas politikusként védte Grósz Károlyt, akit azért bíráltak, mert Aradon megfelelő előkészítés nélkül találkozott a román államfővel. MNL OL M-KS 288. f. 4/242. ó. e.

Ívek és töréspontok Kádár János politikai pályáján

Aki politikai életrajz megírására vagy pályakép megrajzolására vállalkozik, elkerülhetetlenül szembesül néhány kérdéssel. Legelőbb azzal, hogy mikor tekintünk egy politikusi életpályát sikeresnek? Mivel mérjük a személyes sikert a politikában?

A hatalom megszerzése és megtartása lenne az alkalmas mérce? Igaz ugyan, hogy ez a megközelítés öncélú, pusztán önmegvalósító tevékenységként jeleníti meg a politikait, de az értékelés legalább nem függ az értékelő ideológiai beállítódásától. Vagy inkább arra érdemes összpontosítani, mennyire tudta a politikus saját, illetőleg pártja világ- és társadalomjobbító programját megvalósítani? Ismerünk azonban – nem is kis számban – olyan esetet, amikor egy politikus, egy párt nem a tervezett vonalon halad, amikor egész más feladatokat old meg – a hatalom birtokában pedig sokszor egyenesen rákényszerül, hogy más feladatokat oldjon meg –, mint amelyek eredetileg szándékában voltak. Be kell tehát vonnunk a vizsgálódásba a társadalmat, a nemzetet, nagyobb országok, nemzetközi szervezetek vezetőinek esetében a világot is. Tisztázni kell ugyanis, hogy a politikus és pártja akarva-akaratlanul milyen mértékben tudta befolyásolni a társadalom, a nemzet, a régió, a világ fejlődését. A vezető akkor tesz többet a hatalmi gépezet működtetésénél, ha képes időben felismerni azokat a kihívásokat, amelyek a társadalmat, az országot, esetenként a világot érintik, és tevékenységével elősegíti, hogy helyes válaszok szülessenek azokra. Ebből következően a politikát – a polgárok és a politikusok siker- vagy kudarcérzete, vagy a kívülállók sokszor önfelmentő sommás ítélkezése ellenére – nem lehet és nem is szabad önmagában mérni.

Ettől függetlenül érdemes szem előtt tartani, hogy bonyolultabb olyan politikus pályáját megítélni, akinek sikerült hosszú időn át hatalmon maradnia. Esetében mód nyílik a szembesítésre, a célok és eredmények összehasonlítására, a társadalom, a gazdaság, a kultúra mozgásának és a politikai stratégiának, taktikának és gyakorlatnak az összevetésére. Másfelől viszont ritka az a politikusi pálya, amely mentes lenne a súlyos tévedésektől. Kevés olyan nagy politikus volt, akinek a pályafutása a csúcson fejeződött volna be, vagy akkor zárult volna le, amikor az ország felemelkedőben volt, és amikor a világ éppen egy nyugalmas időszakot élt át. Így amikor mérleget készítünk, a leszálló ágat is értékelnünk kell. Hosszú hatalomgyakorlás esetében az állam, a társadalom, a gazdaság, a kultúra és a nemzet helyzetét úgy is lehet és kell értelmezni, mint a politikus örökségét. Jobb esetben ez az alap, a felhalmozott

tőke, amelyre az utódok, a következő nemzedék, illetve a következő politikusnemzedék építhet. Rosszabb esetben az örökség nem más, mint egy hátrahagyott problémahalmaz, amelyet az új vezetőknek meg kell oldaniuk. A valóságban persze ritka a tiszta képlet: a szabadon felhasználható, kötelezettségektől mentes vagy a semmire sem jó politikai hagyaték.

Végül vannak szerencsésebb nemzetek, amelyek hosszú idő óta jobbra gyarapodnak, szabályozott keretek és állandó intézmények között élhetnek. Esetükben a politikusok kevesebbet tehetnek hozzá, de kevesebbet is vehetnek el a történelem során felhalmozódott nemzeti kincsből. Ám akadnak olyanok is – és a magyar közjük tartozik –, amelyeknek nem adatott meg ez a fajta stabilitás, és sokszor kellett újrakezdeniük. Ráadásul nemegyszer még csak nem is saját elhatározásukból. Ez a helyzet növeli a politikusok felelősségét, mert elsősorban tőlük várják, hogy úrrá legyenek nemcsak a belső, hanem a külső nehézségeken is. A kisebb, gyengébb nemzetek politikusainak nehezebb megfelelniük a velük szemben támasztott nagyobb elvárásoknak.

AZ ÉLETPÁLYA

Kádár János hosszú pályája bővelkedik fel- és lejtmenetekben. Ezek önmagukban is sokat mondanak el a nagy formátumú politikus életéről. E pálya íveinek és töréspontjainak áttekintése igazi értelmét azonban akkor nyeri el, ha – vállalva a leegyszerűsítés veszélyeit – a hosszabb életszakaszokat és a váltásokat együtt vizsgáljuk a magyar társadalom, az ország és a nemzet 1930 és 1990 közötti történetének tendenciáival és fordulópontjaival.

Kádár életének első két évtizede legfeljebb személyiség-lélektanilag tekinthető fejlődéstörténetnek. Beleszületett egy törésvonalba: az apa nélküli családba, amely a társadalom periferiáján, de a fővárosban igyekezett megkapaszkodni. Legfeljebb arra lehetett esélye, hogy szakmunkás lesz, és mint ilyen, elkerülhet a perifériáról – kicsit beljebb és kicsit feljebb jut kora magyar társadalmában. Ennek a lehetőségnek a pereméig vitte életének első 18 éve, de az így nyíló esélyt a semmivel tette egyenlővé számára az 1929-es gazdasági világválság, amely Magyarországot is magával rántotta. Kádárból munkanélküli lett, veszni látszott a születési hátrányokat, a különféle megaláztatásokat talán orvosolni képes munkásegzisztencia és az azzal járó lassú felemelkedés vagy legalább a biztos egzisztencia reménye.

1931 ősze mégsem a pillanatnyi élethelyzete, rossz szociális és gazdasági körülményei miatt vált törésponttá Kádár életében, hanem saját elhatározásából. Kádár levonta a következtetést addigi tapasztalataiból és a perspektívák hiányából, a vele egy sorsú, azonos helyzetű tömegek életének kilátástalanságából.¹ Csatlakozott az illegális kommunista mozgalomhoz. Ezzel önként zárta ki magát abból a társada-

¹ Bálint György a következőt írta erről: „Az elnyomott, kizsákmányolt emberek tömegét a személyes sérelmek rendszeres, koordinált tömege teszi harcossá: a tömegeknél a személyes és az általános, a gyakorlati és az elvi oszthatatlanság egy.” In: Bálint György: *A toronyőr visszapillant*. I. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1966, 689.

lomból, amely nem is akarta befogadni őt.² Ez utóbbi tényen nem változtat semmit, inkább csak magyarázza, ha rámutatunk: a magyar nemzet és a társadalom többsége, ideértve a jobb anyagi helyzetű középosztályokat is, abban az időben sérelmek közepette élt. Annyi volt a különbség, hogy az alulélvőknek nem volt kitől együttérzésre számítaniuk, sőt mozgalmak és forradalmak miatt úgy tekintettek rájuk, mint a nemzet belső ellenségeire. Ehhez járult egy másik nehézség: nekik nem volt kire hárítaniuk a válság terheit. Csak az összefogás segíthetett. Kétségtelen, Kádár ezen az alapon választhatta volna a szociáldemokratákat is, de a kommunisták előbb szólították meg.

Ez a fiatal munkásember a „föld alatt” kezdett politizálni, de még mielőtt megtanulhatta volna a törvényenkívüliséggel járó játékszabályokat, lebukott, kiengedték, majd ismét elfogták, ekkor már el is ítélték, börtönbe került. Számára lényegében így teltek el a harmincas évek. 1937-es szabadulása idején a kommunisták nem folytattak szervezetenként koordinált tevékenységet. Belépett a Szociáldemokrata Pártba. Ez az első évtized tehát nem rajzolt ki olyan ívet, amely valahol megtörhetett volna. Kádár, ha el is indult egy úton, azon nem jutott, nem juthatott el sehová. Pontosabban egy szektából bekerült egy nagyobb szolidáris közösségbe, a munkásmozgalmába, kommunisaként a szociáldemokraták közé, ahol egyenrangú lehetett, és gyarapíthatta tudását, műveltségét.

Csak hogy eközben nagyot fordult körülötte a világ. Már nem az volt a kérdés, lesz-e belátható időn belül jobb, hanem az: meg lehet-e akadályozni, hogy sokkal rosszabb legyen. A fasiszmus előrenyomulása háttérbe szorította a szocializmus közelségére, a vélt és valóságos osztályérdekekre épülő politizálást. Új feladat lépett ezek elé, már az antifasizmus sem volt elég, a függetlenség védelme, egy újabb nemzeti sorstragédia elkerülése került napirendre. Kádár ekkor, a második világháború kitörése után került újra kapcsolatba az illegális párttal, akkor, amikor az a felvidéki és az erdélyi kommunisták bekapcsolódásával, segítségével új életre lehelte önmagát. 1940-ben, ezzel az ismételt mélybe merüléssel egy közel teljes évtizedet felölelő ív indul az életében. A német fasiszmus halálos veszélyt rejtő ölelése, a magyar politikai elit kockázatos politikája, majd teljes csődje alkalmat adott a kommunistáknak, hogy kísérletet tegyenek az egyenlőség és igazságosság eszméinek és a nemzeti érdekek védelmének együttes képviselésére.

Más szemmel néztek erre a kis tömegbefolyással, szervezeti erővel rendelkező, föld alá kényszerített pártra a magyar szellemi élet kulcsfigurái, a tisztas konzervatívoktól a népiekig a moszkvai csata és az amerikai hadba lépés után. Attól kezdve pedig, amikortól az is nyilvánvalóvá vált, hogy a német fasiszmus legyőzésében kulcsszerephez jut a Szovjetunió, felértékelődött a kommunista párt. Ehhez az is kellett, hogy ez az üldözött kis mozgalom hitelesítse nemzeti és demokratikus elkötelezettségét. Kádár ezzel a céllal kezdeményezte a Komintern 1943-as feloszlata nyomán, hogy pártja kövesse a példát, és Békepárt névvel folytassa a küzdelmet a

² Nem tudjuk, olvasta-e előzőleg József Attilát, vagy ekkor, huszadik évéhez érkezve ismerte-e már a „Tiszta szívvel”-t. Az biztos, hogy néhány héttel az után, miután csatlakozott a kommunistákhoz, meghallgatta a költő egyik előadását a proletárkultúráról. Kádár János: *A szocialista Magyarországról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972, 405–407.

német és a magyar fasiszmus ellen. A párt feloszlátását bejelentő rölapban, amelynek alapszövegét ő készítette, egyebek között a következő áll: „Minden Hitler-ellenes kezdeményezést támogatni kell, bárhol is induljon ki. A nemzet nem várhat csodára, önmagának kell megteremteni felszabadulásának, a széles nemzeti összefogásnak feltételeit...”³

A magyar kommunisták – persze 1945-től már a hatalmi és más stratégiai és taktikai megfontolásokról is vezérelve – nagyjából ezen a vonalon haladva és a győztes szovjet hadseregtől és politikától segítve, de 1947-ig még törekedtek a haza és haladás összekapcsolására. Kádár részt vett ebben a munkában, fontos feladatokhoz és magas poszthoz jutott, ha nem is lett pártjának meghatározó vezetője. Még tovább emelkedett pályája a hatalom 1948-as kisajátítása után, és a pártfőtitkár-helyetteség mellett, a leváltott Rajk László után belügyminiszter lett.

Az 1949-es év egyszerre jelentett csúcspontot és töréspontot Kádár életében. Csúcs a politikusi pályán, csapdahelyzet a politikai térben, törés a lélekben. Mindez hetek és hónapok leforgása alatt.

Kádár, ha nem is fő-, de akkor is gyászos, kompromittáló szerepet vállalt a Rajk-ügyben, bár nem játszotta tökéletesen ezt a szerepet. Rá is gyanú vetődött, a játéklehetőséget elvették tőle, és még ha nem is vették le a sakktábláról, ha nem is fosztották meg rangjától, de tisztai egyenruhája már csak gyalogot takart.

A magányosság érzése megelőzte a magánzárka rideg, mindentől elszakító, kit-kit önmagával szembeesítő valóságát. Az 1949 és az 1955 közötti időszak így egy szakaszt, de semmilyen értelemben sem alkotott ívet Kádár életében, pedig „csak” 1951 tavaszán került börtönbe, és „már” 1954 nyarán kikerült onnan. A börtön ugyan szétverhette, megronthatta volna személyiségét, de kiállta ezt a kemény próbát.⁴ Az itt megélt megaláztatás vélhetően felülmúlta az eddig őt ért összes korábbi. Ebből is következően Kádár már ekkor levonhatta a következtetést, miszerint a sztálinizmus nem ahhoz a társadalomhoz, ahhoz a szocializmushoz vezet, amelyet ő a népnek és magának kívánt.

Az új pályáiv nem töréspontból indul, hanem a magyar sztálinizmussal szembeni nyílt fellépéssel a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1956. márciusi ülésén. Az itt elmondott beszéde fontos katalizátorává vált a Rákosi Mátyás lemondásához vezető folyamatnak.

Kádár határozottságot mutatott a sztálinizmussal történő szakítást illetően, de bizonytalan volt az útkeresésben és a lehetséges szövetségesek kérdésében. Kivel haladjon előre? Azokkal a Gerőékkel, akik asszisztáltak a rémuralomhoz, az ő be-

³ A szöveg így folytatódik: „A háború menetében és az emberiség életében döntő fordulat előtt állunk. Ez a fordulat Magyarország helyzetét alapjában érinti, sok múlik azon, hogy a magyar munkásság hol áll, hogy állja meg a helyét és mit akar.” In: *Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalm történetéből, 1935–1945*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964, 416–417.

⁴ Kádár erről a börtönből történt kiszabadulásakor a következőket írta: „Azt mondhatom, hogy amit én – és persze nem csak én – az utolsó négy év alatt átéltem, az nem embernek való. Ha lehetne sorsot cserélni, akkor inkább választanám, hogy mint kommunista üljek egy kapitalista ország börtönében tizenkét évet, mint a saját Népköztársaságom börtönében 12 hónapot.” MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 44. ó. e.

börtönzéséhez? Azokkal a Nagy Imréékkel, akik leszámolva a sztálini örökséggel – szerinte – a pártjukat sem kímélik?

Ingadozása közepén tartotta őt, ezáltal a polarizáció és a felkelés hektikus napjaiban még feljebb, a kommunista párt első számú vezetőjének pozíciójába löködött fel, de ez korántsem jelentett akkor valódi hatalmat.

1956 októbere–novembere tehát se nem csúc-, se nem töréspont Kádár János életében, ezért helyesebb fordulópontnak, drámai pillanatnak, vízváltásznak tekinteni. Fordulópont volt, mert egy rendkívül nehéz helyzetben kellett személyes szerepvállalásáról döntenie. Nem hivatkozhatott arra, hogy „csak magáról” kérdezték a szovjetek, nem arról, hogy mit csináljanak, menjenek-e, maradjanak-e? Mégis. A szovjet pártvezetők határozhattak arról, hogy leverik a felkelést, megdöntik Nagy Imre kormányát, de arról nem, hogy Kádár lépjen a helyére. Arról senki más nem, csakis ő dönthetett: vállalja-e egy új kormány vezetését. Mondhatott volna nemet is azokban a sorsdöntő órákban.

Drámai pillanat volt ez, mert igenlő válaszával szembefordult nemzetének akaratával, és hálátlan szerepvállalásának hazai fogadtatásával kapcsolatban nemigen lehettek kétségei. Vízváltó vonal is volt 1956 novembere Kádár életében, mert amikor tudomásul vette, hogy szovjet tankok fognak számára utat nyitni a parlamentbe, akkor tudnia kellett: ezen az úton, ha már rálépett, nincs megállás, nincs visszafordulás.

Nyilván kapott valamilyen ígéretet arra vonatkozóan, hogy szabad kezét kap a fegyveres ellenállás leverése, a rend helyreállítása után. A rövid távon mindenképpen hálátlan szerep elvállalásához kellett annak belátása is: kaphatja a neki ajánlott posztot nála sokkal rosszabb is. Végül, nem feltételezhető, hogy Kádár ne gondolta volna, hogy képes lesz kivezetni az országot nehéz helyzetéből. (Cinizmust legfeljebb 1951-es vallatása során mutatott, amikor mindent beismert, amivel a kihallgatói gyanúsították.)⁵

1956 novemberével kezdetét vette egy fejlődési ív Kádár politikai pályáján, amely már nem köthető formális jegyekhez, hiszen nem volt már hová, magasabbra emelkednie a hatalmi hierarchiában. Egy cseppet sem volt biztos ugyanakkor, hogy sikerül az élen maradnia. Ehhez az kellett, hogy a kezdeti sikertelen megegyezési kísérletek után kegyetlen megtorlást alkalmazzon a szabadságharc résztvevőivel szemben. A politikai konszolidáció volt az első sikere. Ez részben a keménységének, részben annak volt köszönhető, hogy fokozatosan haladva, de képes volt meggyőzni a magyar társadalmat: nem térnek vissza a korai ötvenes évek, nem lesz ismét sztálinizmus.

Ennek a több mint évtizedes fejlődési ívnek a főbb szakaszai: a magyar mezőgazdaság modernizálása, szocialista nagyüzemi átszervezése (1958–1961); a megbékélés, kezdve 1956 levételével a belpolitikai napirendről 1959-ben, folytatva az „aki nincs ellenünk, velünk van” meghirdetésével és megvalósításával 1961 és 1963 között. Ezen belül kerített sort a diszkrimináció felszámolására a korábbi uralkodó

⁵ Kádár János bírái előtt. *Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956*. Osiris Kiadó–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2001, 215–239. A Farkas Vladimirnek tett vallomása során a legképtelenebb dolgokat is magára vállalta, amit kihallgatója is észrevett.

osztályok leszármazottaival szemben, majd az 1963-as amnesztiára. Ekkor változott meg a kulturális politika, majd indult meg 1965-ben a gazdasági mechanizmus reformjának előkészítése, és került sor 1968-ban annak megvalósítására. Ez az az időszak, amikor a marxizmus hegemon helyet szerzett a magyar szellemi életben. A gazdasági fejlődés és e politika eredményeként a magyar munkásság és parasztság nagy tömegei kezdtek polgárosodni: bővülő foglalkoztatás mellett rohamos tempóban emelkedett életszínvonaluk, megtakaríthattak és gyarapíthatták műveltségüket. Az értelmiség nagy része elfogadta, sőt magáénak tekintette ezt a szocialista perspektívát.

Ezt az ívet 1972 törte meg. Ekkorra fogyott el a szovjet vezetők türelme a „reform”-Magyarországgal szemben, és ekkorra erősödött fel a reformok hazai ellenzőinek a hangja. Így 1972 töréspont lett Kádár életében. Azzal kezdődött, hogy januárban a Varsói Szerződés politikai tanácskozó testületi ülésén nyitást sürgetett a Nyugat felé, amit a románok kivételével a többi szövetséges nem nézett jó szemmel. Azzal folytatódott, hogy az ülés végén Leonyid Brezsnyev Moszkvába hívta, ahol kemény bírálatban részesítette politikáját, és a reformok felülvizsgálatára szólította fel.⁶ E két esemény vélhetően szerepet játszott abban, hogy Kádár, merőben szokatlan módon, de 60. születésnapjára hivatkozva benyújtotta lemondási, pontosabban nyugdíjazási kérelmét pártja központi bizottságának. Ezt azonban sem a reformirányzat, sem a konzervatív szárny nem fogadta el, mert nélküle egyik sem érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy kezébe vegye a párt és az ország vezetését.

Így azután Kádár maradt a kiigazítás 1972 novemberében, és így a törés nem az ő személyes pályájában, hanem a reformpolitikában következett be. Ehhez az is kellett, hogy ő maga is belássa a visszalépés, a kiigazítás szükségességét. Igaz, ez a visszavonulás nemcsak a szovjeteknek, a „munkásellenzéknek” (a konzervatívoknak) tett taktikai engedmény volt. Kádár egyik lelkével maga is gyanakodott, maga is nyesegetni akarta a reform „vadhajtásait”.

A következő, az 1972 és 1983 közötti időszak nagyjából annyi időt ölelt fel politikai pályáján, mint az előző: egy bő évtizedet. Ezek az évek védekezéssel teltek. Kádár nem személyes hatalmát védte – az ebben az időben kikezdehetetlen és megkérdőjelezhetetlen volt –, hanem azokat a viszonyokat, amelyek között a magyar társadalom akkor élt.⁷ Az addig létrehozott gazdasági struktúrát és életszínvonal-emelkedést olyan vívmánynak tekintette, amely alapul kell hogy szolgáljon az általa is szükségesnek tekintett továbblépéshez. Csakhogy az 1973-as olaj- és energiaválság leértékelte mindkettőt. Az MSZMP vezetése nem akarta ezt a súlyos tényt elfogadni, és hitelek felvételével előre próbált menekülni. Ez arra jó volt, hogy a gazdasági egyensúly felborulásának nehéz éveiben sikerüljön megőrizni a politikai stabilitást és társadalmi egyensúlyt, de a jóléti program folytatása és a gazdaság növekedési

⁶ A tárgyalás a Moszkva közelében fekvő Zavidovóban zajlott le 1974. február 11. és 14. között. Kádár jelentését lásd: MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 575. ó. e. 33–34. A megbeszélésről készült feljegyzés megtalálható a *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai* című munkám válogatott dokumentumok kötetében (Napvilág Kiadó, Budapest, 2015).

⁷ Ebben az időszakban egyetlen szóba jöhet, mert a szovjetek által is elfogadott utódja Komócsin Zoltán lett volna, de ő 1974-ben, viszonylag fiatalon meghalt.

ütemének fenntartása csak akkor nyert volna igazolást, ha a védekezés e módja: az eladósodás erőnyeréshez és nem idővesztéshez vezet.

Kádár 70. születésnapján, 1982-ben még a vívmányok közé sorolhatta a nemzeti közmegegyezést, de éppen azért tette, mert tudatában volt annak, hogy a nehezen megteremtett szociális békét kikezdte az idő. Méghozzá két irányból is. Egyrészt a gazdaság már évek óta egy helyben topogott. Az értelmiség egy részének kevés volt a status quo fenntartása, az ezzel kapcsolatos kiegyenlítő társadalompolitika, amely korlátozta a tudásának, innovációs energiáinak használatát és kiaknázását. Ezeket a csoportokat egyre inkább feszélyezte az egyéni kezdeményezés korlátozása, a politikai szabadság hiánya. Másrészt – a fejlődés lelassulása ellenére – egyre élesebb lett a kontraszt a határon innen és túl élő magyarok helyzete között. Az erdélyi és felvidéki magyarság fokozódó elnyomása okán a hazai értelmiségi közvélemény keményebb fellépésre ösztönözte a budapesti kormányzatot, amely azonban továbbra is óvatos maradt. Ezért a népi értelmiségi is egyre több kritikát fogalmaztak meg irányában.

A formálódó polgári ellenzékkel szemben a kádári vezetés nem lépett fel erőszakosan. Ennek egyaránt voltak bel- és külpolitikai okai. A diktatórikus módszerek alkalmazása a válság beismerését jelentette volna. Magyarország, illetve Kádár nem engedhette meg magának, hogy visszalépjen egy meghaladott gyakorlathoz, és Lengyelországhoz vagy Romániához hasonlítson. A magyar társadalom nem támogatott volna egy ilyen irányú politikai fordulatot, de a nemzetközi közvélemény se vette volna jó néven azt. Ezt a körülményt nem lehetett figyelmen kívül hagyni akkor, amikor az ország gazdasága egyre inkább függésbe került a nemzetközi pénzügyvilágtól. Kádár ezért inkább az 1968-ban megkezdett, majd visszafogott reformpolitikához tért vissza. 1984-ben hozzájárult egy új gazdasági reformcsomag megvalósításához, de azzal a megkötéssel, ha egyúttal újraindítják a gazdasági növekedést is.

Az útkereséssel kapcsolatos viták már a pártján belül is törésvonalakat teremtettek, amit a XIII. kongresszus is megmutatott. Ez a kitérés kísérlet 1986-ra csúfosan megbukott.⁸ Ettől kezdve politikai pályája lefelé ívelt, és bukásba torkollott az 1988-as pártértekezleten. Nyilvánvaló vált, hogy sem a párt, sem az ország nem haladhat tovább, nem juthat előre az általa elképzelt úton. Napirendre került a radikális válságkezelés, a gazdaság és a politika szétválasztását is magában foglaló politikai reform előkészítése.⁹ Ez már a rendszerváltás felé mutató program volt, amelyet Kádár két ok miatt sem vállalhatott. Nem vállalhatta, mert nem akarta sem a kapitalizmust, sem a polgári demokráciát, és nem vállalhatta, mert már nem is engedték neki vezetőtársai, hogy jelenlétével béklyóként nehezeden rájuk, és megkösse a kezüket.

Kádár politikai pályája „felfelé buktatásával”, pártelnökké választásával lezárult. Mégsem a csúcson fejezte be életét, mivel egy év múlva, röviddel halála előtt lemondott erről a tisztségről. Nem akarta pártját akadályozni a békés átmenet előké-

⁸ Nem véletlen, hogy a demokratikus ellenzék 1987-ben érezte elérkezettnek az időt, hogy Kádár menesztésére szólítsa fel a hatalmat gyakorló kommunista pártot. Lásd Kis János–Köszeg Ferenc–Solt Ottília: Társadalmi szerződés. A politikai kibontakozás feltételei. *Beszélő*, 1987. év, 2. különszám.

⁹ Lásd erről Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006, 13–26., 121–138.

szítésében, új helyének megtalálásában a rohamléptekkel közelgő új világban. Nem sokkal halála után pártja a nemzeti kerekasztal-tárgyalásokon visszavonhatatlanul utat adott a rendszerváltozásnak, előbb megfosztotta magát alkotmányos előjogaitól, majd önmagát is felszámolta.

AZ ÉRTÉKEK DIMENZIÓI: A VÁROSI-IPARI MUNKÁSSÁG, AZ ORSZÁG ÉS A NEMZET

A végső politikusi és politikai kudarc, a rendszerváltás határozza meg a teljes politikai pálya értékelését? Esetleg ellenkezőleg, nem a vég, hanem éppen a kezdet, az 1956-os szembefordulás a nemzettel, a Nagy Imre kivégzésével kapcsolatos személyes felelősség, az elkövetett bűn vetne olyan árnyékot Kádárra, amely elzárja őt a tárgyilagos, a minden vezető politikusnak járó megítéltetés lehetőségétől? A bevezető gondolatok alapján mindkét felvetést el kell vetnünk – még akkor is, ha a hatalmának kezdete nem mentes a bűntől, a vértől, és akkor is, ha politikai pályájának vége egyúttal a kurzusának és a nevével jelzett korszaknak is a végét jelentette. Nem ítélezhetünk pusztán erkölcsi megfontolások alapján. Hibát követnénk el akkor is, ha kizárólag az utolsó életszakasz, a bukás, illetőleg a rendszerváltozás fényében vizsgálánánk a társadalom, a nemzet előtt álló kihívásokra adott válaszait. Abból, hogy hatalomgyakorlása miként indult, illetve abból, hogy politikai tevékenységének utolsó szakaszában nem találta meg a megoldást, nem következik sem az, hogy egyenes út vezetett a kudarchoz, sem az, hogy korábban, más időkben, más körülmények és feltételek között sem talált feleletet a felmerült problémákra.

Tekintsük tehát most át Kádár politikusi tevékenységét abból a szempontból, hogy mikor mit tett a társadalom, az ország és a nemzet alapvető érdekeiért. Milyen párhuzamok és eltérések voltak politikai pályája és a magyar társadalom, az ország és a nemzet sorsának alakulása között a 20. század középső két harmadában?

Ahhoz, hogy egy rövid összefoglalásban ez a munka elvégezhető legyen, mindenekelőtt le kell egyszerűsíteni a feladatot. A következőkben először nem az egész társadalommal, hanem a *városi és ipari munkásság* 20. századi sorsával állítjuk párhuzamba a politikusi pályát. Tesszük ezt azért is, mert Kádár mindenekelőtt ennek a társadalmi osztálynak az érdekeit akarta szolgálni. Másodszor: az *ország* helyzetének változásával vetjük össze életművét. Ebben az esetben a társadalom és az állam általános helyzetének alakulása és ezzel összefüggésben a hatalom belső és külső elfogadottsága, legitimitása lesz az összehasonlítás mércéje. Harmadszor: Kádár pályájának alakulását a *nemzetnek* mint történelmi, kulturális és politikai közösségnek az 1930 utáni történetével összefüggésben láttatjuk.

Végül együtt vizsgáljuk a négy mozgástrend azonosságát vagy különbözőségét, a csúcs- vagy töréspontok időbeli egymásba esését vagy eltérését. Elemezzük, hogy Kádár mikor és hogyan képviselte osztálya, hazája és nemzete érdekeit, mikor volt képes az őket ért kihívások felismerésére és a megfelelő válasz kidolgozására.

VÁROSI-IPARI MUNKÁSSÁG

Kezdjük a városi-ipari munkássággal. Ennek az osztálynak az 1929–1933-as gazdasági világválság és annak következményei erősen megtépázták amúgy sem erős pozícióit. E csoport létszáma 1930-ban meghaladta a félmillió főt. A harmincas évek második felében az ipar lassú fellendülésének, majd a Darányi-féle 1938-as győri program beindításának köszönhetően számbelileg jelentős mértékben gyarapodott a nagyüzemi munkásság, ám csökkent e csoporton belül a többgenerációs szakmunkásság súlya. A világháborút megelőző években valamit javult a konjunktúrának, a családi pótléknek, a fizetett szabadságnak, a nyolcórás munkaidőnek köszönhetően a városi munkásság helyzete. Ebben az időszakban a hagyományos baloldali, szociáldemokrata mozgalmat erős kihívás érte a jobboldali radikalizmus felől, amelyet jól reprezentált a nyilas-hungarista pártok 1939-es választási előretörése – különösen az ipari városokban. Az ipari-városi munkásság 1944-re sanyarú szociális-gazdasági helyzetbe került, pártja a föld alá szorult, és nem merre, illetve nem tudta rávenni tömegeit a német fasizmussal szembeni aktív ellenállásra.

1944 végétől, 1945 elejétől nagyot változott a kép – természetesen nem anyagi, szociális értelemben. Az újjáépítés feltételezte a munkásság áldozatkészségét, másrészt a baloldal két erős pártja elsősorban rájuk építve-hivatkozva igyekezett meghatározó szerephez jutni az ország politikai életében. 1948 után ismét változott e társadalmi csoport helyzete, éppen akkor, amikor a munkásosztály vezető szerepét hangoztatva a kommunisták kisajátították a hatalmat. Ebben az időszakban a munkásmozgalom egyik felét felmorzsozták, másik fele pedig mintegy felszívódott a párt- és állami gépezetbe, a szakszervezetek pedig elvesztették eredeti érdekképviseleti szerepüket.

Bár az erőltetett iparosítás következtében gyors ütemben bővült a nagyipari munkásság létszáma, de 1950 után romlani kezdett az életszínvonala. Az 1951–1956 közötti időszak egészében csatlódást jelentett a munkásság nagy tömegeinek.¹⁰ Nem véletlen, hogy sok, főként fiatal munkás vett részt a felkelésben, az 1956. októberi és novemberi fegyveres küzdelemben, majd jelentős munkástömegek támogatták sztrájkmozgalmukkal a nemzeti ellenállást.

Kádár kezdettől arra törekedett, hogy a városi-ipari munkásságot kivonja a hatalommal szemben állók táborából, előbb semlegesítse, majd megnyerje politikájának. 1957-ben, a nehéz gazdasági helyzet ellenére e társadalmi réteg példa nélküli reálbéremelést kapott, 1958-ban pedig életviszonyainak átfogó javítása is napirendre került.¹¹ Az 1978-ig tartó időszakban minden tekintetben és gyakorlatilag folyamatosan javult az ipari munkásság helyzete.

1972-ben újabb általános béremelés volt a nagyüzemi munkásság körében; egy pillanattal az olajválság kitörése előtt. Szerencséjére a válságághozatok továbbra is

¹⁰ Ehhez a témához lásd Belényi Gyula–Sz. Varga Lajos: *Munkások Magyarországon 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

¹¹ Ezzel a kérdéskörrel az MSZMP KB 1958 októberében határozott a munkásosztállyal kapcsolatosan. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973, 272–277.

fontos, nehezen nélkülözhető szerepet játszottak az exportban. Továbbá a városi-ipari munkásság ezután is a fő hivatkozási bázisát jelentette az akkor a fejlett szocializmus építését nem túl sok meggyőződéssel propagáló politikának, de a lengyel munkásság megmozdulásai is óvatosságra intették a magyar politikai vezetést. Részben ezzel magyarázható, hogy amikor az 1970-es évek végétől visszafogták a lakossági fogyasztás növekedését, majd utat engedtek a kisvállalkozásoknak, akkor – kompenzálásként – a nagyipari munkásság lehetőséget kapott vállalati munkaközösségek alakítására, a második gazdaságba történő lehetett a munkásság életszínvonalát, de nem lehetett megoldani a magyar ipar strukturális problémáit.

Közben – minden igyekezete ellenére – csökkent a munkásság közéleti szerepvállalási készsége, és ennek hátterében a fogyasztói-polgári értékrend térnyerése, a kompetencia hiánya és a túlmunka húzóódott, valamint a második gazdaság energiaemésztő hatása.¹² Ehhez járult a növekedést serkentő gazdaságpolitika 1986 végén bevallott fiaskója. Ekkor már a munkásság nagy része sejthette: közeleg a veszély, a valóságos, a tömeges elbocsátásokkal járó válságkezelés, megrendül a rendszer, és vele a teljes foglalkoztatottság is odatesz.¹³

AZ ORSZÁG HELYZETE 1930 UTÁN

Hogyan is alakult az ország helyzete 1930 után? 1938-ig a lassú gazdasági javulás volt a jellemző, miközben Magyarország lassan sodródott a német fasizmus irányába. Az első zsidótörvény és az első bécsi döntés ezt a folyamatot felgyorsította, és egyúttal nehezen visszafordíthatóvá tette. A felfelé mutató ív, amely még 1940-ig bizonyos értelemben kitartott, 1941-től drasztikus fordulattal lefelé váltott, egészen 1944-ig, a magyar politikai elit kiugrási kísérletének kudarcáig és a magyar fasizmus hatalomra jutásáig vezetett.

Az „eredmény” nem is maradt el: az ország rendkívül rossz nemzetközi megítélése egészen 1946-ig tartott, és kifejezésre is jutott a párizsi békeszerződésben. Ezen azok a sikerek sem változtattak, amelyek az új demokratikus berendezkedés kiépítését, a földreformot, az újjáépítést kísérték. Az egypárti diktatúra bevezetésével felgyorsult a modernizáció, de az ország helyzetének egészében hanyatlás következett: beszorult a szovjet birodalomba, és a félelem lett úrrá rajta. Hiába volt az 1953–1954-es desztalinizálási hullám, mert a belharc, a következetlen leszámolás a múlt hibáival, bűncivel politikai és erkölcsi válsághoz vezetett. Az 1956-os felkelés kiemelte ebből a meghasonlott helyzetből az országot, de a szabadságharc leverése, a durva elnyomás mélypontra vitte a magyar társadalmat.

Nem volt könnyű elmozdulni ebből a sokkos állapotból. A mezőgazdaság nagyüzemesítése és a vele járó feszültségek és konfliktusok lassan elterelték a figyelmet a közelmúlt tragédiájáról. Majd a világszocializmus erősödése, Hruscsov

¹² Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 224–232., 286–296.

¹³ Lásd a témáról részletesebben „A Kádár-rendszer és a munkásság” című tanulmányt.

offenzív politikája, a javuló életszínvonal jelentős hatást gyakorolt a közvéleményre. Emellett a magánélet tiszteletben tartása, az utazási, érintkezési lehetőségek bővítése észrevehető változásokat hozott az ország életében, a közhangulatban, és már 1960-tól javulni kezdett külső megítélése is. Még meredekebben ívelt felfelé az ország útja az 1966 és 1972 közötti időszakban, amikor a gazdaság növekedése és reformja, a sokszínűbb és érdekesebb kulturális élet reális alapokon javította a társadalmi és értelmiségi közérzetet, formálta pozitívrá a nemzetközi közvéleményt Magyarországról. Ez a kép akkor sem változott, amikor a valós gazdaság teljesítőképessége gyengülni kezdett, és 1974-től beindult a külső eladósodás első hulláma.¹⁴

1979 és 1986 nem alkot ívet az ország életében, mert a viszonylag sok kisebb történés, változtatás nem bizonyult átütőnek – nem sikerült kijutni a veszélyzónából. Romlani kezdett a társadalmi közérzet, egyre világosabbá vált a perspektívesztés. Paradox módon az ország nemzetközi megítélése reformpolitikájának, liberalizáló közéletének köszönhetően tovább javult. Bár ebben a pozitív véleményben a többi európai szocialista ország romló teljesítménye, a változásoktól való merev elzárkózása is szerepet kapott.

Az 1986 utáni válsággal az ország gazdaságilag tovább gyengült, a rendszer legitimitása megrendült. Közben az ellenzék megerősödött, az állampárt belátta a radikálisabb válságkezelés és reform szükségességét, majd elfogadta a rendszerváltozás lehetőségét, mindez együtt sajátos helyzetet teremtett.

A mélyülő gazdasági nehézségek, a félelem a jövőtől és a szabadság reménye alakította a társadalom hangulatát. A békés átmenet megmentette az országot attól, hogy a válság magával rántsa a mélybe.

A NEMZET SORSA

Végül, de nem utolsósorban, miként alakult a nemzet sorsa Kádár politikai életének időszakában?

1930 és 1937 között nem történt nagy változás. A Trianonban elszenvedett sérelem nyomán megerősödött nacionalizmus még nem vált önveszélyessé, a revízió igénye még nem vezetett a fasizmusnak tett elfogadhatatlan engedményekhez. Az 1938–1940 közötti területi visszacsatolások egy része ugyanolyan etnikai problémákat vetett fel, mint az elcsatolások egy része, és elkötelezték Magyarországot a Berlin–Róma tengely mellett. A német és az olasz fasizmus segítségével elért kiigazítások – e hatalmak megsemmisítése miatt – pírruszi győzelmeknek bizonyultak. Ez csak akkor lehetett volna másként, ha a magyar politikai elit az elkerülhetetlenül közelgő világháborús vereség láttán képes megfordítani az ország szekerét. Erre azonban másfél év sem volt elég a számára. Bár a magyar nemzet ingoványos talajon haladva elért bizonyos sikereket, de azután 1944-re a mocsárba süllyedt. Ezzel ismét kiszolgáltatta magát a nagyhatalmaknak – és azok kockázat nélkül dönthettek a sorsáról.

¹⁴ Lásd erről Földes György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Maccenas Könyvkiadó, Budapest, 1995.

E nagyhatalmak közül igazi rendelkezési jogot a Szovjetunió szerzett Magyarországra. Az 1944 és 1947 közötti időszakban Moszkva még adott a látszatra, megtúrta a demokráciát, de azután a kommunista párt monopolhelyezethez segítségével megindult az ország szovjetizálása.¹⁵ Az ország nem nyerte vissza teljes függetlenségét, korlátozott maradt a szuverenitása is. A magyar nemzet védelembe szorult. Ez az állapot 1953-ban, Sztálin halála után, furcsa módon szovjet ösztönzésre, Nagy Imre miniszterelnöksége alatt kezdett változni.

1956-ban elemi erővel tört elő a magyar népből a szabadság, a függetlenség utáni vágy.¹⁶ A nemzet felemelkedett félig térdelő helyzetéből (Németh László emelkedő nemzetről írt 1956. november elején), de a túlerővel szemben elveszítette szabadságharcát. Egy évtized kellett ahhoz, hogy a nemzeti tudat, büszkeség a nyilvánosságban is újra kifejezésre jusson. Ez az újraéledés nem kötődött szorosan a sérelmek újraéléséhez, a hagyományos nacionalizmushoz, amely ugyanakkor soha nem szűnt meg teljesen. Itt és ekkor a nemzeti érzés erősödése inkább kapcsolódott a modernizációs folyamat sikereihez, a reformokat megelőző helyzetelemzésekhez, az azokat övező önkritikus szemléletmódhoz, a szocializmus és a szocialista ideológia térnyeréséhez, legitimmé válásához.

Kiderült: az antinacionalista nemzetépítési stratégia képes eredményekre – az előbb említetteken túl azért, mert szakítva a korai és késői ötvenes évek gyakorlatával, egyre többen igyekezett magába fogadni a nemzeti múltból, az évszázadok során felhalmozott kulturális kincsből. Az 1960-as évek végére, az 1970-es évek közepére kialakult az a minimális egyetértés a kommunista párt és a mértékadó értelmiségi csoportok között, amely a nép – a munkásság és a parasztság – polgári lét felé araszolásával, kulturális felemelkedésével a háttérben igazolni látszott a szocialista nemzet elképzelését. A magyar külpolitika ebben az időben már nem „felülről”, az internacionalizmusból kiindulva csinált helyet a nemzeti érdekeknek, hanem fordítva: a szocialista országok szövetségét a nemzeti érdekekből vezette le. Ez a folyamat 1974–1975-re eljutott a határon inneni és túli magyarság kulturális közösségének a megfogalmazásáig, a kettős, az állampolgári és a nemzeti identitás megkülönböztetéséig, egészen addig, hogy az MSZMP kijelentette: a helyes nemzetiségi politika, a kollektív kisebbségi jogok szavatolása része a szocializmusnak és a szocialista országok közötti érintkezésnek.¹⁷ Ezeknek az elveknek azonban nem sikerült érvényt szerezni, a határon túli, kisebbségi sorsba szorult magyarság helyzete nemhogy javult volna, hanem gyorsuló ütemben romlott a hetvenes években – legalábbis Romániában és Csehszlovákiában. A nyolcvanas évek elején emiatt meggyengült a politikai elit és az értelmiség közötti kölcsönös megértés, azt egyre inkább a kölcsönös

¹⁵ Erről az időszakról különbözőképpen vélekedik a magyar történeti irodalom. Újabban erősödik az az álláspont, miszerint a szovjetizálás már 1944 végén megkezdődött. Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*. Osiris Kiadó, Budapest, 2012.

¹⁶ Részletes áttekintést ad erről: Ständeisky Éva: *Népuralom ötvenhatban*. Kalligram–1956-os Intézet, Budapest, 2010.

¹⁷ Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007, 178–186.

türelmetlenség váltotta fel. A hatalom több empátiát, az értelmiségi közvélemény keményebb fellépést várt, amit a felek egyre kevésbé kaptak meg egymástól.

A határon túli magyarokkal kapcsolatos hivatalos magatartás 1985-től kezdett megváltozni. 1988-ban az MSZMP egyértelművé tette: a határon túli magyarság a nemzet részét képezi, a budapesti kormánynak kötelessége az emberi jogok normáinak betartatása, a magyar kisebbségek érdekében fellépni.¹⁸ 1988-tól így is történt.

ÖSSZEHASONLÍTÁS: ÉRTÉKELES

Ezzel elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol összehasonlíthatjuk Kádár János életútját a városi-ipari munkásság, az ország és a nemzet 1930 és 1989 közötti mozgáspályájával. Képzeltetbeli ábránkon a legtöbb párhuzamot Kádár életével a városi-ipari munkásság sorsának alakulása mutatja. Igaz ez az 1930 és 1940 közötti évtizedre. Ebből a közös trendből Kádár – súlyos egzisztenciális kockázatot vállalva – az illegális kommunista pártmunkával, majd pártvezetői tevékenységével emelte ki magát. Bizonyos értelemben majd 1945-ben éri őt utol osztálya. Ettől kezdve együtt emelkedik és fordul lejtmenetbe az osztály és a politikus pályája, még ha 1956-ig nincs is ok-okozati kapcsolat a kettő között. Ekkor viszont éppen drámai összeütközésre kerül sor a munkásmozgalom és egyik vezetője között. Ezt az ellentétet Kádár a munkásosztály „igazi” és távlati érdekeire hivatkozva igyekezett feloldani, majd – kisebb habozás után – ezekre az érdekekre hivatkozással verette szét a munkástanácsokat, fegyelmelte meg a szakszervezeteket, tiltotta meg a Szociáldemokrata Párt működését.

Kádár eközben is ügyelt arra, hogy munkáspolitikusként szerepeljen, és úgy is kezeljék őt. Ez után a kemény összeütközés után soha nem feledkezett meg a városi-ipari munkásságról, minden tőle telhetőt elkövetett helyzetének javítására. Az ország első embereként olyan gazdaság-, társadalom- és szociálpolitikát igyekezett megvalósítani, amely – elvi és gyakorlati megfontolások okán is – középponti kérdésként kezelte a munkásság helyzetének, életkörülményeinek javítását. Az 1956 utáni három évtizedben tehát nemcsak a gazdaság, az ipar és a technológia spontán fejlődése alakította az iparban dolgozók sorsát, hanem a tudatos politikai szándék is. Oly mértékben így volt ez, hogy az után sem változott a társadalompolitika prioritása, és az után sem gyengült az ipar érdekérvényesítő képessége, miután a hetvenes évek elejére megállt az ipari foglalkoztatottság növekedése, majd válságba kerültek egyes iparágak és nagyvállalatok. A párhuzam fennállt az utolsó 1986 és 1988 közötti lefelé ívelő életszakaszban is. Kádár pozíciója együtt gyengült a városi-ipari munkásságéval, ő ezzel vélhetően inkább tisztában volt, mint saját helyzetének romlásával, tekintélyének megrendülésével. Előbb érezte meg, hogy nincs már módjában az addig alkalmazott eszközökkel megvédeni a gyáripart, a bányászatot, hogy nincs már kellő mozgástere a válságkezelés elkerülésére, mint hogy belátta volna,

át kell adnia valakinek a marsallbotot. A városi-ipari munkásság pedig felismerte: Kádár és pártja már nem képes megvédeni őt, változtatni kell a dolgok menetén, de félelemmel tekintett a jövő felé, ezért kivárára rendezkedett be.

Más és bonyolultabb a kapcsolat Kádár élete és az ország sorsának alakulása között. Az 1930-as évtizedben az ország helyzete nem javult, ahogy nem javult Kádáré sem. Az 1938 és 1940 közötti időszak ideiglenesnek bizonyult sikerei rá ellenkező hatást gyakoroltak, és személyes aktivizálódásra készítették mind baloldali, mind nemzeti elkötelezettsége okán.

Meg akarta állítani az ország – szerinte és az egész magyar progresszió szerint – szakadék felé futó szekerét. 1940 és 1944 között aktívan szembeszállt hivatalos országával, antifaszizmusa megtanította a szövetségek keresésére. A következő időszakban megint párhuzamossá vált az ő politikusi és az ország haladása iránya. Ennek az együttességnek „a fordulat éve” vetett véget, amikor is a kommunisták felgyorsították az „idő” fogaskerekét, és hozzáálltak az ország, a társadalom teljes átalakításához. A szövetséget a diktatúra váltotta fel, amelynek kiépítésében Kádár is fontos szerepet vállalt. Nem sokkal később ez a cselekedete ellene fordult, mert kiderült: igazi ellenségei nem a társadalomban, hanem pártjában vannak. Bebörtönzése az ország megfélemlítésének része volt, annak folyamatába illeszkedett. 1954-es szabadulása is következmény, a társadalom megnyugtatósára, a hatalom és a nép közötti feszült viszony enyhítésére irányuló politikai törekvés eredménye.

Ez a sorsközösség egészen 1956. október végéig megmaradt, még akkor is, amikor a felkelés ereje a párt élére dobta. Ekkor azonban felbomlott, mert Kádár szembefordult az országgal, a társadalmi elvárásokkal.

A társadalmi szembenállás a megtorlások lezárása után is megmaradt. Egyrészt, mert a diktatúra a konszolidáció után is a helyén maradt, bár már nem volt szükség közvetlen erőszakra a működéshez, másrészt mert a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése jelentős feszültségekkel járt.

A megtorlásokban Kádár súlyosan vétkezett. A falu modernizálásában viszont neki lett igaza. Az 1961 és 1980 közötti két évtizedben ismét párhuzamos irányba állt az országnak és vezetőjének életpályája. Furcsa is lett volna, ha másként történik, hiszen természetes kell hogy legyen az ország és vezetője életének ilyen egymáshoz kapcsolódása a sikeres kormányzás érdekében. (Bár a diktatúrák, a személyes egyeduralkodó meghosszabbíthatják bizonyos rendszerek léttartamát, mert erőszakkal és külső támogatással jelentős sikerek nélkül is elműködhetnek egy ideig. Így tölthette be posztját hosszú ideig a korszak Kelet-Európájában a pártvezetők többsége.)

Ez a párhuzam megmaradt a stagnáló, védekező 1979–1984 közötti periódusban is. Kádár tovább növelte tekintélyét, Magyarország őrizte, sőt a második olajárrobbanás és a lengyel válság közepette javította is nemzetközi elismertségét. A fordulat e téren 1985–1986-ban következett be, amikor a külső eladósodás megduplázódása megtépázta a magyar gazdaságot, és kétségek merültek fel gazdaságpolitikájával szemben. Gorbacsov színre lépése és látványos politikája rövid távon visszaigazolást, elismerést jelentett a magyar reformpolitikának, hosszabb távon viszont leértékelte Magyarországot. Már nem volt szükség közvetítő szerepére a Szovjetunió

¹⁸ Szokai Imre–Tábjai Csaba: Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés. *Magyar Nemzet*, 1988. február 13.

és a Nyugat között. Ráadásul a Breznyev-doktrína 1986. végi visszavonása után már nem lehetett számítani komoly szovjet gazdasági és katonai segítségre sem. A szovjet védőernyő megszűnése nehezítette Kádár dolgát, aki szocialista megoldást igyekezett találni a válságra. Ezzel szemben a gazdasági válság jelei szaporodtak, igaz, rontotta a társadalom közérzetét, de egyúttal új lehetőségeket tárt fel az ország előtt. Így tehát az ország és Kádár közös életének utolsó szakaszában – bár „mindketten” válságba jutottak – ellentétes irányú folyamat játszódott le. Kádár a válság elhatalmasodásával, politikai tőkéjének fogyásával elveszítette esélyeit, az ország azonban, a társadalom bajai ellenére, megőrizte tartását, és új esélyekhez is jutott.

★

Hogyan alakult Kádár és a nemzet viszonya? Talán érdemes úgy fogalmazni: 1940-ig nem vettek tudomást egymás létezéséről. A nemzet nem akarta saját jogán, elvei tiszteletben tartásával befogadni, Kádár pedig azért is, mert keserű volt a szőlő, nem akart belépőért könyörögni. 1940-től megváltozott a kép: a kommunista politikus szerette volna megmenteni a nemzetét, és most ezért újította fel harcát az uralkodó elittel, majd a végveszély óráiban ebből a körből is igyekezett szövetségeseket találni. Sajátos helyzet volt ez: Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szekfű Gyula és Csermanek (Kádár) János egy fronton...

Minden belső konfliktus és ellentét ellenére ez a szoros kapcsolat 1947-ig megmaradt. A nemzet még bízott abban, hogy a kommunisták, ha nem is revízióval, de segítenek visszaszerezni méltóságát, önbecsülését. Ők pedig ekkor még ugyanígy gondolták: ha tiszteletben tartják a nemzetet, ha fellépnek a területi-etnikai igazságtalanságok ellen, a kisebbségi magyarság érdekében, akkor előrelendítik saját ügyüket is. Nekik se volt könnyű szembesülni azzal, hogy ebbeli törekvéseiket a szovjet külpolitika nem támogatja. Cserébe viszont a magyar kommunisták segítséget kaptak a hatalom megszerzéséhez és kisajátításához. Ezt a megoldást Kádár elfogadta – ezzel meglazította a köteléket, amely a nemzethez kapcsolta őt.

Majdnem egy évtized kellett, hogy a két „fél” újra találkozzon. Erre a találkozóra drámai körülmények között került sor. Kádár 1931 után másodszor is kilépett politikai nemzetéből. Míg azonban először „lefelé” száműzte magát onnan, ahová be sem akarták engedni, addig másodszor „felfelé” távozott, hogy idegen erőtől segítve kerüljön hatalomra, és a nemzet érdekeire hivatkozva „fegyelmegze meg” az országot.¹⁹

A szembenállást a hatvanas évek elején-közepén váltotta fel az egymásmelletti-ség. Kádár egy internacionalista, antinacionalista nemzetépítési programot próbált megvalósítani. Nem sikertelenül. A nemzet a hatvanas évektől kezdve fokozatosan

¹⁹ Azt a beszédét, amelyben bejelentette: ami októberben történt, az nem forradalom, hanem ellenforradalom volt, és leszámol a nép ellenállásával – mintegy magyarázatként –, azzal fejezte be, hogy a „nemzetnek élnie kell”. *Népszabadság*, 1956. november 27.

újraépült, gazdagodott történelmével, hagyományaival, a büszkeséggel, majd a kulturális azonossággal, a sorsközösség hangsúlyozásával. Ám ez a nemzetstratégia adósa maradt a határon túli magyarságnak, mert nem vállalt olyan konfliktust, amely kockázattal jár.

Kádár mindig óvatosságot tanúsított a határon túli magyarság ügyeiben, mert nem akarta megengedni, hogy nacionalizmussal vádolhassák szövetségesei. Az ő megértésük, támogatásuk hiányában nem akart engedni a felerősödő nemzeti érzésnek, nehogy a vélhető kudarc után két tűz közé kerüljön az ország, a nemzet, a határon túli magyarság és ő maga is. Belátva, hogy ez a politika nem hoz eredményt, élete végén utat engedett a nyílt sisakos fellépésnek, egy új, a kulturális nemzetfogalomra épülő stratégia kidolgozásának. Kicsit hasonlóan alakult a helyzet, mint az ország és az ő pályáve esetében. Kádár gyengülése nem törte meg a nemzet erősödésének folyamatát, ellenkezőleg, felgyorsította, de ekkor már nem volt szó szocializmusról, szocialista nemzetről.

A KIHÍVÁSOK MÉRCÉJÉN MÉRT ÉLETÚT ÉS AZ ÖRÖKSÉG

Reményeink szerint ez a többdimenziós összehasonlítás egyúttal értékelés is, amely lehetővé teszi a választ arra kérdésre is, hogy mikor ismerte fel Kádár helyesen az ország és a nemzet előtt álló kihívásokat, mikor tévedett ezeket illetően. Ezen a ponton kötelező, hogy ne szakadjunk el a kor realitásaitól és az ő valódi ideológiai beállítódásától, ne valamely elvont eszmény és ne valamiféle utólagos bölcsesség könnyedségével ítélkezzünk. Mindebből kiindulva az 1940 és 1947 közötti életpályája sikeresnek tekinthető. 1948–1949-ben nem ő döntött, és nem is ismerte fel az akkori politikai stratégia veszélyességét. 1956-ban antikapitalista-antisztálinista alapon állva hozott rövid időn belül egymással gyökeresen ellentétes döntéseket. Ezekről annyit el kell mondani, hogy az ország helyzete volt az, amely nagyokat változott, Kádár ekkor inkább követte, mint diktálta, irányította az eseményeket. Nem volt kötelező a szovjetek oldalán szerepet vállalnia, de tudta, ha ő nem vállalja, akkor másra bizzák. Tudnia kellett: ez a körülmény nem ad felmentést semmire. Érvényes válasz volt ez, amelynek erkölcsi tartalma mindig is vita tárgya lehet.

Kádár az 1950-es évek végétől a hetvenes évek elejéig a nagyobb ügyekben általában helyesen döntött: a kollektivizálásról, 1956 kivonásáról a napi politikából, a társadalom szövetségesként kezeléséről, arról, hogy Magyarországnak ki kell maradnia a kommunizmus Szovjetunióban meghirdetett építéséből, valamint a reformról.

Ezután a hetvenes évek közepén hibázott, amikor a gazdasági világválság kellős közepén – a külső nyomásnak is engedve – jóléti szocializmust ígért, majd amikor e program lefűlladása után sem akart radikálisabb válságkezelést és reformokat. Végül hibázott 1984-ben a gazdasági növekedés mesterséges felgyorsításakor.

Külpolitikája viszont éppen akkor teljesedett ki, amikor belül szaporodtak a nehézségek. A nemzeti érdek védelmében és a nemzetek és rendszerek együttműködésének elkötelezett híveként egyre több konfliktust vállalt a szovjet vezetőkkel. Ezzel együtt, mint ahogy a nyolcvanas évek fejleményei megmutatták, nem tudta kivezetni hazáját a válságból, pedig a kelet-európai vezetők közül talán neki lett volna egyedül esélye arra, hogy a nép támogassa ilyen irányú erőfeszítéseit.

★

Kádár öröksége? Kurzusa vereségbe torkolt, rendszere eltűnt a gazdaságból, a politikából. Ilyenkor leginkább a paternalizmus következményeit, a társadalmi magatartást szokták említeni. A történész annyit mondhat: abban, hogy szemben a szépszámu 20. századi magyar rendszerváltásokkal, az 1989-es a békés lehetett, és ebben szerepet játszott Kádár évtizedes politikai gyakorlata, realizmusa is – a köpenye, amely alól a reformerek, a rendszerváltást elfogadó politikusok is kibújhattak. Nem lehet elfeledkezni örökségének anyagi, szellemi elemeiről sem, a viszonylagos jólétről, a stabilitásról, a kulturáltságról, a felgyülemlett gazdasági és nemzetközi tapasztalatokról.

Aczél György és a kádárizmus

KULTÚRA ÉS IDEOLÓGIA

Aczél György a Kádár-korszak meghatározó kultúrpolitikus volt, akit számon tart az egyetemes magyar művelődéstörténet, a történettudomány és az értelmiségi emlékezet is.¹ Ebben a minőségében sok kiemelkedő művész pártfogója és nem kevés tudós és filozófus ellenfele lett.² Így vagy úgy, démonizálva vagy heroizálva, Aczél állandó szereplője a kor vezető értelmiségi, művészi visszaemlékezéseknek.³ Nem ok és nem alap nélkül.

Kevésbé emlegetik Aczélt mint ideológust, mint elméleti embert. Ő maga nem tartotta magát teoretikusnak,⁴ ez azonban nem jelenti azt, hogy ne foglalkoztatták volna ideológiai és elméleti problémák, de kétségtelen, hogy nem fűződik, illetve nem kötődik a nevéhez semmilyen tétel vagy komolyabb ideológiai vita. Ezért nem az a címe ennek a tanulmánynak: „Aczél, az ideológus”. Akkor viszont joggal merülhet fel a kérdés: indokolt-e egyáltalán azt vizsgálni, milyen volt a viszonya kora ideológiáihoz, kiemelten az általa is képviselt marxizmus-leninizmushoz? Nem beszél-e önmagáért erről is egy korszak kulturális politikai gyakorlata, nem tárja-e fel az eszmei tartalmát maga e gyakorlat, amely a művészetet ideológiai reprezentációként értelmezi, a művelődést, műveltséget pedig az emberi, társadalmi emancipáció feltételének?⁵

Biztos, hogy az Aczél György nevéhez fűződő kulturális politika sokat elmond a magyar szocializmusról, annak legitimációs problémáiról és ideológiájáról. Nem tekinthetünk el attól sem, hogy Kádár után nemzetközi téren Aczél volt az MSZMP jelentős propagandistája, akinek két interjúkönyve jelent meg franciául a 70-es–80-as években. Kész lett volna egyenes tévévitát folytatni a francia jobboldal egyik ve-

¹ Agárdi Péter: *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.

² Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Sík Kiadó, Budapest, 1997.

³ Legfrissebb példa erre: Király István: *Napló 1956–1989*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2017.

⁴ Aczél György válaszol Francis Cohen kérdéseire – *Beszélgetések Magyarországról, szocializmusról*. Kossuth Könyvkiadó–Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982, 179.

⁵ Lásd erről Bagi Zsolt: *Az esztétikai hatalom elmélete. Kulturális felszabadítás egy újbarokk korban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017.

zetőjével is.⁶ Az előbbi, tehát a kultúra, a művészet, illetve az ideológia és a politika közötti viszony azonban sokkal jelentősebb volt a diktatúra, az egypártrendszer időszakában és viszonyai között annál, hogy pusztán a pragmatikus politikus és a vitaképes propagandista kettős szerepében láttassuk őt.

Az államszocializmus időszakának egyik sajátos ellentmondása volt, hogy míg az értelmiség önálló politikai alanyiságát a kommunista párt és a hivatalos doktrína elvitatta, a szellemi termékek megjelenését ellenőrzése alatt tartotta, addig – és talán éppen ezért – a művészeti és tudományos élet terén alakult ki a legtöbb, a nyilvánosság előtt zajló közéleti vita. Ez egyfelől természetes, mert a művek, regények, novellák, versek, színelőadások, filmek a nyilvánosság számára készültek, visszhangjuk eljutott azokhoz is, akik nem olvasták, látták azokat. Esetükben azonban többről volt szó, mert bizonyos szerzők és bizonyos témák megjelenése ebben a korszakban politikai eseménynek is számított. Sokak sok mindent láttak bele a műalkotásokba. Nem ok nélkül. Egy-egy kritikusabb mű megjelenése, illetve hivatalosnak tekintett fogadtatása a politika mozgásáról, éppen adott állapotáról is tudósított, arról, hogy éppen a keményedés vagy a liberalizálódás irányába fordult-e a párt vezetése. Ily módon a kulturális élet egyszerre volt a tükre és a kirakata a pártpolitikának.

Ez utóbbi kérdést érdemes tágabb összefüggésben is tárgyalni. A kulturális élet a legszorosabban kötődött a szocialista rendszer legitimációjához. Erre találtatott ki a szocialista realizmus fogalma, amely elvileg lehetővé tette volna vagy legalábbis nem akadályozta, hogy a művészet a társadalmat valóban foglalkoztató problémákkal foglalkozzon. Két feltételnek azonban eleget kellett tennie. Elsőként annak, hogy a valóságot az ígéretes jövő perspektívájából ábrázolja.⁷ (Valójában ez a pártpolitika szempontjainak a szem előtt tartását jelentette.) Másodszor közérthetőnek kellett lennie, vagyis a művészi igazságot a társadalom többsége számára befogadható formában és stílusban kellett az alkotóknak megfogalmazniuk.⁸ Ez a kettős elvárás a kulturális forradalom koncepciójából következett, amely két egymással összefüggő feladatot jelentett. Egyrészt a társadalmi emancipáció, a dolgozó osztályok felemelkedését kellett elősegítenie a tudás hozzáférhetővé tételével, másrészt a nevelés révén fel kellett számolnia a társadalmi tudat elmaradását a szocialista viszonyoktól.

Ez utóbbi feladatot az MSZMP vezetése csak hosszabb idő alatt látta megoldhatónak.⁹ Ehhez a belátáshoz képest a valóságban a pártközvélemény általában kevés-

⁶ Ehhez kötődik az első kötet: Aczél György: *Egy elmaradt vita helyett. Kérdező Jacques De Bonis*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976. L. még Révész Sándor, i. m.

⁷ A. A. Zsdanov szerint: „A szovjet irodalomnak tudnia kell megmutatni hőseinket, tudnia kell beletekinteni a jövőbe.” Idézi Hermann István: *A szocialista kultúra problémái*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 495. Amúgy Hermann a szocialista realizmust indokolt esztétikai kategóriának tartotta: uo. 460. Megjegyzendő, hogy 1970-ben Köpeczi Béla szerkesztésében könyv jelent meg a szocialista realizmusról, de utána már nem erőltették. Nagyjából hasonló sorsa lett a lukácsi esztétikának is, csak később, a '80-as években.

⁸ Bár a közérthetőség erőltetésének veszélyeivel már az első jelentős kommunista kultúrpolitikus, A. V. Lunacsarszkij is tisztában volt, óriási hibának tartotta, ha az irodalmat a műveletlen nagy tömegek színvonalára szállítanák le. *Válogatott esztétikai munkák*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968, 297.

⁹ Lásd erről Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei, 1958. In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973. A szöveg az elején kimondja, hogy a szocializmus győzelméhez szükséges három feltétel közül kettő már adva van: létrejött a munkásosztály hatalma, és megszűnt a kizsákmányolás lehetősége. A harmadik feltétel, az emberek gondolkodásának szocialista átforgatá-

bé volt türelmes azokkal a művekkel szemben, amelyek nem feleltek meg az előbb jelzett feltételeknek és elvárásoknak. A párt vezetői és aktivistái a politikájukat érintő bírálatnak tekintették a túl sötét képet festő ábrázolásokat, és hiányolták a megértést és az optimizmust.

Nem volt könnyű a helyzete annak a politikusnak, akinek figyelemmel kellett lennie a párt igényeire, de ugyanakkor nem tekinthetett el a művészek, az értelmiség autonómiaigényétől, attól, hogy ők elvárták az alkotói szabadság tiszteletét, azt, hogy megőrizhessék önazonosságukat. Egy „realista” kultúrpolitika nem feledkezhetett el a sztálini kulturális vezetés szörnyű következményeitől, arról, hogy a művészeti-tudományos tevékenységet nem lehet ugyanolyan módon és eszközökkel irányítani, maga alá rendelni, mint a politikai, gazdasági, társadalmi élet többi területét. Nem véletlenül került be az idézett, Aczél György irányításával 1958-ban készült dokumentumba a következő passzus:

„A kultúra szocialista eszmeiségének elsődleges fontosságát nyomatékosan kell hangsúlyozni ma, amikor még hatnak bizonyos revizionista nézetek, és amikor – helyesen – nyilvánosságot biztosítunk jószándékú, a népi demokrácia iránt lojális, de nem szocialista alkotásoknak és állásfoglalásoknak is a kulturális élet különböző területein.”¹⁰

Ez az állásfoglalás nemcsak azzal lépett túl a sztálinizmuson, hogy a támogatott és a tiltott közé hivatalosan is beiktatta a túrt kategóriát, és ezzel türelemre intette a politikát. Szövegében megfogalmazódott az a felismerés is, miszerint stílusvitákat nem lehet hatalmi szóval eldönteni, szabadságot kell adni a művészeknek a téma-választásban, a feldolgozás módjában, az irányzat és a forma megválasztásában. Az irányítást eszmei befolyásolással kell biztosítani, a hibás nézetek elleni fellépés nem vezethet az érintett személy ellehetetlenítéséhez. Ugyanakkor az állásfoglalás egyértelművé tette: a párt vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen, a pártvezetés elleni támadás a szocializmus elleni támadás. A romboló hatású és fércművekkel szemben szervezeti intézkedésekkel is fel kell lépni.¹¹

Ebben a művészet és a hatalom közötti viszonyban persze ott volt a magyar és kelet-európai hagyomány is. Közismert, hogy milyen szerepet játszott a nemzeti identitás kialakításában és megőrzésében a térség népeinek körében a művészet és különösen az irodalom. Ez a funkció megmaradt a birodalmak látszólagos visszaszorulása, a függetlenség formai vissza- vagy megszerzése után is. Ennek fő oka a diktatúra, a politikai szabadságjogok korlátozása, a nyilvánosság különböző mód-szerekkel történő ellenőrzése volt. Ilyen körülmények között nem kellett aktuális témákat választani ahhoz, hogy az alkotók kódolás vagy a történelmi témák, művek segítségével mondják el, üzenjék meg véleményüket. Ezzel a „technikával” persze

lása még csak megkezdődött, és ez a folyamat igényli a legtöbb időt. A kulturális forradalom végrehajtása azt is jelenti, hogy a művészetet a szocializmusért folytatott harc szolgálatába kell állítani, egyúttal ki kell alakítani a munkásosztály, a proletárdiktatúra új szocialista értelmiségét. 243–244.

¹⁰ Uo. 256.

¹¹ Uo. 260. és 268–269.

a pártaktíva is tisztában volt, sokszor reagálta túl a műveket, sokszor sejtett rossz szándékot az alkotók részéről.¹²

A művészet és a kultúra, és így a kultúrpolitika sajátos helyzetének megértéséhez tisztában kell lenni a párt működésével is. Antonio Gramsci már nagyon korán észrevette, mi történik egy párttal, ha egyedül marad a politikai színtéren, vagyis ha kiszorítja a többi szereplőt onnan, és kisajátítja azt. Ott, ahol egyetlen és totalitárius kormánypárt van – mondja –, a párt funkciói technikaivá, propaganda- és rendőri jellegűvé válnak, és az erkölcsi, kulturális befolyásolás lesz a feladatuk. A politikai funkció közvetetten megmarad, mert ha nincsenek is konkurens pártok, de mégis:

„[...] vannak jogi eszközökkel nem szabályozható irányzatok, ezek ellen pedig úgy folyik a harc, mint a szembekötődésben. Annyi mindenesetre biztos, hogy ezekben a pártokban elsőprő szerepük van a kulturális funkcióknak, ez pedig politikai zsargont szül, azaz a politikai kérdések kulturális formát öltenek, s mint ilyenek megoldhatatlanná válnak.”¹³

Ehhez még annyit lehet hozzátenni, hogy az „egypárton” belüli politikai viták kulturális alakja sok esetben az ideológia. A vita vesztesei általában eretnekként, elhajlókként, rosszabb esetben árulókként kellett hogy elhagyják a színteret, míg győztesei az ideológiai örökség védelmezőiként jelenítették magukat. Ez is kódolás volt, amit ugyancsak értenie kellett a közönségnek.

Ez a nyelvi helyzet és a politikai diskurzus jellege, a szellemi élet ennek a frontvonalát érintő fekvése, az ebből eredő fokozott érzékenység különleges helyzetbe hozta Aczélt, a kultúráért felelős pártpolitikust. A párton belül egy nem nagy súlyú, mindenképpen a belügynél, gazdaságnál, a pártszervezésnél kisebb jelentőségű területet felügyelt, és ennek megfelelő volt a hatalmi hierarchiában elfoglalt helye. Kifelé, a megnyerni vágyott értelmiség felé ő reprezentálta a pártot, neki kellett kialakítania és elfogadtatnia az együttélés szabályait a politikai és a szellemi élet között. A kultúrpolitikus tehát két tűz közé szorulva tevékenykedett. Értelmiségi oldalon akkor számíthatott elismerésre, ha támogatott, ha tűrt, ha képes volt eszmei vitára az alkotó művészekkel, tudósokkal, ha értette őket. A pártnak akkor voltak elégedettek a munkájával, ha nyugodt, konfliktusmentes állapotban tudta tartani a szellemi életet, meg tudta előzni a botrányokat. Ezt az elvárást rövid távon inkább a tiltások alkalmazásával érthette el, vagy érthette volna el. Nem véletlen itt a feltételes mód. Hiszen a hatalmi eszközök bevetése a meghaladni kívánt sztálinista időszakot idézte, idézhette föl, és megnehezítette a kultúrpolitika másik feladatának a végrehajtását.

¹² Ennek a témának tengernyi az irodalma. Itt csak két példát idéznék. A *Művelődéspolitikai irányelvek* vitájában többen kifogásolták, hogy Madách Imre: *Az ember tragédiája* miért van napirenden, illetve miért nem hagyják el a falanszterjelenetet, ami alkalmat ad a közönségnek a cinikus megnyilvánulásokra. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei. Szerk. és jegyz.: Némethné Vágyi Karola–Soós László–T. Varga György–Ujváry Gábor. Budapest, 1997. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 29.) Az 1968. márciusi varsói diáklázadás kiobbanásának közvetlen oka az volt, hogy levették a műsorról Adam Mickiewicz: *Ősök* című színművét, mert az szovjetellenesség kifejezésére adott alkalmat éppen az októberi forradalom 50. évfordulójához köthetően. Ezt maga a Lengyel Kommunista Párt vezetője, Władisław Gomułka se tagadta. In: Władisław Gomułka: *A szocializmus építésének problémái*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 128–133.

¹³ Antonio Gramsci: *Az új fejedelmek*. Magyar Helikon Kiadó, Budapest, 1977, 41.

Ez a feladat pedig az értelmiség megnyerése volt, a szövetségi politika e célját pedig nyilván nem lehetett erőszakos módszerekkel elérni.

Ebből a harapófogóból a kádári politikai stratégia mentette ki a kultúrpolitikát és annak felelőseit. 1956 után a Magyar Szocialista Munkáspárt valóban meg akarta nyerni a szocializmus számára a társadalom többségét és az értelmiséget. A párt vezetése tisztában volt azzal, hogy ez a feladat időt igényel, és azzal is, hogy a szabadabb szellemi élet fontos része az elérni óhajtott nyugodt társadalmi légkörnek. E kettő pedig együtt erősíti a hatalom legitimációját. Olyan eredmény ez, amelyért megéri türelmet tanúsítani, a műalkotásokban rejlő kritika bizonyos mértékét elviselni. Nem véletlenül büszkélkedett Aczél az MSZMP X. kongresszusán a pezsgő szellemi élettel, a nemzeti tudatról, oktatásról folyó vitákkal, azzal, hogy „egy-egy műalkotás vitája messze túlcsap a művészetkritika körein, és a társadalmi önismeret iskolájává lesz”.¹⁴ Sőt a liberalizált szellemi élet, a tabukat nem érintő, nyilvános bírálat nem a hatalom gyengeségének, hanem ellenkezőleg, az erejének a jele. Ezekért a hasznokért cserébe Kádár kész volt a liberálisabb kultúrpolitika támogatására és védelmére a keményvonalasokkal szemben. Aczél valójában az ő akaratát hajtotta végre, miközben kibővítette a mozgásterét, hiszen nem neki kellett az első vonalban harcolnia, Aczél „vitte el a balhét” az értelmiségi körökben, ha keménykedni kellett, és ugyanő lett a felelős a pártközvélemény előtt, ha valami nem kívánatos jelenség mutatkozott a kulturális életben. Ráadásul, ha a helyzet úgy hozta, akkor Kádár tehetett igazságot a vitatkozó felek között.

A kérdés most már csak az, hogy mindez csak politikai pragmatizmus volt, vagy annál több, tehát lehet-e elméletileg megalapozott politikai stratégiáról beszélni. Jogos-e Aczél György tevékenységét, megnyilatkozásait ebből a szempontból, tehát az ideológiai tartalom felől bemutatni és értékelni?

A válasznál érdemes figyelembe venni, miként vélekedett erről Lukács György, a 20. századi marxista teória egyik kiemelkedő képviselője. 1967 nyarán a filozófus azt fejtegette Aczélnak, hogy a munkásmozgalomban ritkán áll elő olyan helyzet, amikor az elméleti és gyakorlati vezető egy és ugyanazon személy. Marx és Lenin ilyenek voltak, és hasonló szerepet próbált játszani Sztálin és Rákosi. A feladat ma is az, hogy a politizálás szilárd eszmei alapokon folyjon. Lukács kijelentette: két olyan vezetőt ismer, Togliattit és Kádárt, akik nem léptek fel teoretikusként, de a mozgalom vezetése közben „elvi kérdések egész sorát vetették fel és elvi irányítók is”.¹⁵

Hogyan nyilatkozott erről a témáról az MSZMP? Legelőször ez a kérdés a folytonosság és a diszkontinuitás dilemmájaként került megfogalmazásra 1956 végén, amikor az újjraalakult kommunista párt meg akart szabadulni a Rákosi-kor terheitől, de közben saját szerepvállalása és a szovjet beavatkozás igazolása érdekében meg kellett védenie az előző korszak „vívmányait” és a szocialista rendszert. Az első időszakban a jugoszláv öngazgatási modell irányában történő tájékozódás, a gazdasági mechanizmus gyökeres átalakítása is napirenden volt, de 1957 tavaszára – szovjet nyomásra – mindkét téma lekerült a napirendről. Ezért a szakítás a sztálinizmussal

¹⁴ Az MSZMP X. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971, 365.

¹⁵ MNL OL M-KS 288. f. 47/739. 6. e. Aczél György feljegyzése Kádár János részére. 1967. június 21.

sokkal inkább a politikai tartalom és a vezetési stílus változásában, mint az intézmények működési rendjének átalakításában volt megragadható.¹⁶ Az 1956 decemberétől induló megtorlás azonban a társadalom szemében sokáig ezt is kérdésessé tette.

Miközben Magyarország visszatagozódott a szovjet rendszerbe, bizonyos elmozdulások mégis megfigyelhetők voltak az életszínvonal-politikától, a kulturális élet sokszínűbbé válásán át a magánélet szabadon hagyásáig. 1956 egyik tanulsága a kommunista mozgalom és a szocialista tábor számára az volt, hogy nem lehet és szabad teljesen ideológiai gúzsba kötni a politikát, helyet kell hagyni a hatalomban lévő pártok számára. Mégpedig azért, mert ha a fejlődést kísérő problémákat nem ismerik fel és oldják meg időben, akkor válság következhet. Így 1957 novemberében az októberi forradalom 40. évfordulójára Moszkvába gyűlt kommunista pártok a magyar és lengyel konszolidáció hatására megnyugodva, és a Szputnyik fellövését ünnepeelve nyilatkozatot adtak ki. Ebben fogalmazták meg a szocializmus építésének közös törvényszerűségeiről és a nemzeti sajátosságokról szóló doktrínát. Az előbbieket lényegében a szovjet gyakorlatot emelték az elmélet rangjára, ezért a fő tételek a munkásosztály, a párt vezető szerepéről, a proletárdiktatúra szükségességéről, a társadalmi tulajdon meghatározó szerepéről, a tervszerűségről, az életszínvonal emeléséről, a kulturális forradalomról és a nemzetközi szolidaritásról szóltak. Az igazi újítást a nemzeti sajátosságok létének elismerése jelentette. Ez a tétel arra figyelmeztetett, hogy ha a pártok elhanyagolják ezeket a sajátosságokat, akkor a hatalmuk kerül veszélybe, ha elhanyagolják a közös törvényszerűségeket, akkor a szocializmus.¹⁷ A nemzeti vonások az eltérő történelmi előzményeket, az eltérő fejlettség szintet és gazdasági struktúrát, gazdaságföldrajzi és geopolitikai elhelyezkedést és a szövetségi politikák különböző formáit és tartalmait jelentették. Mindenesetre a sajátosságok elismerése és beemelése a marxizmus-leninizmusba mozgásteret teremtett a szocialista országok vezetése számára az adottságaiknak megfelelőbb politikák kidolgozására, a feladatok rangsorolására és nemzeti érdekeik hangsúlyosabb képviselésére.

Magyarországnak is megvoltak a maga egyedi vonásai, de ez idő tájt legfőbb sajátosságát a szocialista táboron belül 1956 jelentette. Ez hűségre, igazodásra, kemény hatalomgyakorlásra kényszerítette az MSZMP-t, megértésre az SZKP-t és a többi pártját a magyar párt engedékenységeivel, a liberalizálódás jeleivel szemben.

A KÁDÁRIZMUS

Vajon létrejött-e ebből a kombinációból, a Kádár névvel fémjelzett politikából a szocializmus magyar modellje, egyfajta „magyar ideológia”, tehát a marxizmus-leninizmusnak lett-e egy magyar változata? Lehet-e ezt a változatot kádárizmusnak nevezni? Ezekre a kérdésekre a korabeli megfigyelők, elemzők, külföldi politikusok, a nyugati kommunista pártok, de a szocialista országok vezetői is igenlő választ

¹⁶ Ezért beszél több történész restaurációról a politikai stabilizációval és konszolidációval összefüggésben. Lásd például Ripp Zoltán: A sztálinizmus rendszerének és restaurációjának elvi kérdéseiről. *Múltunk*, 1990/1.

¹⁷ *Társadalmi Szemle*, 1957/7–8.

adtak. Előbb a liberalizálódást, az állampolgári autonómia tudomásulvételét vették észre, majd a gazdaságirányítás átalakítását, a piacositást.¹⁸

A történettudományban vita van erről a kérdésről, mint ahogy az egész szovjet rendszer mibenlétéről is. Rainer M. János áttekintést ad azokról a tipológiákról, amelyek alapján a sztálini és poszt sztálini rendszereket a történeti és társadalomtudományi gondolkodás elemzi.¹⁹ Bemutatja a totalitárius és a modernizációs paradigma érvrendszerét. Ismerteti a magyar történészek, esztéták, politológusok értékelését a Kádár-rendszerrel, beleértve a hasonlóságokat és az eltéréseket az 1956 előtti időszakhoz és a többi szocialista országhoz képest. Kitér a Kádár-korszakkal kapcsolatos társadalmi emlékeztetésekre is. Saját álláspontja az, hogy a poszt sztálinista időszakban nemcsak Magyarországon, hanem a többi szocialista országban is jelentős politikai változások mentek végbe, de a rendszer alapelemei: a párt vezető szerepe, a hatalom kisajátítása, a tulajdonviszonyok stb. alapvetően változatlanok maradtak. Így volt ez Magyarország esetében is, mivel lényegében nem módosult az 1956 előtt és után a rendszer alapja és intézményi szerkezete. Az egyetlen igazi változás a gazdasági reform elindítása és bevezetése a '60-as évek közepétől. Ez pedig – bár a szerző ezt így nem mondja ki – kevés ahhoz, hogy magyar modelltől lehessen beszélni. Ebből következően Rainer a kádárizmust nem tekinti többnek, mint egy ideológiailag képzetlen, de agyafúrt politikus kijelentéseinek és hatalomtechnikája megnyilvánulásának, egy olyan vezetőre jellemző attitűdnek, aki képes volt megtalálni a politikája végrehajtásához szükséges keménykezű végrehajtókat, illetve a nyitni képes reformereket, köztük Aczél Györgyöt. Hozzá tartozik a képhez, hogy szerinte a kádárizmus annyiban több ennél, amennyiben társadalmi közérzeté lett, olyan világértékeléssé, amelynek a viszonyítás volt a lényege: a múlthoz, a szomszédokhoz, a Nyugathoz. Ez a viszonyításokon alapuló, de ideológiai funkciót ellátó életszemlélet szerinte éppen az inkohereciájából nyerte az erejét.

Érdemes lenne a rendszer-modell témáról is vitatkozni, de most a tanulmány szemszögéből nézve a kádárizmus körüli kérdés tisztázása fontosabbnak tűnik. Szükségesnek tartom, hogy saját véleményem kifejtsem a kádárizmusról, arról, hogy mennyivel több annál, mint amennyit Rainer tulajdonít neki.

A szovjet szövetségi rendszeren belül az MSZMP értelmezte újra a legradikálisabban a legitimációs problémát. Ezt a történeti irodalom általában az életszínvonal emelésével szokta elintézni. Jóval többről van azonban szó. A magyar párt politikájában újrafogalmazódott a jelen és a jövő viszonya. Mit is jelentett ez? Azt, hogy a korábbi szocialista legitimáció nagymértékben a jobb jövő, a bőség és igazságosság jövőbeni bekövetkeztetésének ígéretén alapult.²⁰ 1956 után a magyar pártvezetés nem adta fel a modernizációs célokat, de az erőltetett iparosítást visszafogta, és ami fő, nem az életszínvonal terhére és nem a mezőgazdaság kiszípolozásával kívánta

¹⁸ Ezzel és az ebből fakadó nehézségekkel bőven foglalkozom az 1956–1988 közötti külpolitikát elemző könyvemben: Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai* I–II. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.

¹⁹ Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet–L'Harmattan, Budapest, 2011, 95–148., különösen 144–148.

²⁰ A kérdésről lásd ebben a kötetben „A jövőtől a jelen felé” című tanulmányt.

a fejlesztési erőforrásokat előteremteni. (Igaz, a szövetkezetesítés útján végrehajtott agrármodernizációnak komoly munkaerő-felszabadító hatása volt.)

A jövő „helyretétele” igazából 1961 végén következett be, éppen akkor, amikor az SZKP XXII. kongresszusa meghirdette a kommunizmus építését, és az ezt szolgáló célok elérését 20 éves távlatba helyezte. Ez a program nemcsak a szovjet népet volt hivatva mozgósítani, lelkesíteni, hanem az egész szocialista közösséget és a világ radikális baloldali erőit. Hruscsov – más okból – már korábban megfogalmazta azt a tételt, mely szerint a szocialista országok nagyjából egy időben fognak eljutni a kommunizmus előszobájába.²¹

E kettős megvilágításban, és annak fényében érdemes Kádár reagálását figyelni, hogy különleges volt a kapcsolata a szovjet vezetővel. Moszkvából hazatérve 1961 decemberében a magyar pártvezető a Hazafias Népfrent – a szövetségi politika segítésére működtetett társadalmi szervezet – tanácskozást használta fel arra, hogy megismertesse az álláspontját a közvéleménnyel. Ez a beszéd az „aki nincs ellenünk, velünk van” meghirdetése okán híresült el. A kijelentés nemcsak békülékenység jele volt, hanem azt üzent: azok is egyenrangú tagjai a társadalomnak, akik nem értenek egyet a kommunisták céljaival és politikájával. Ezáltal lehetővé válik a békés, méltó egymás mellett élés a szocialista rendszer keretein belül. Az egyik fél – az érdekeiben, érzelmeiben az előző bő évtizedben sértett középosztály, polgárság, értelmiség – betagozódhat a fennálló viszonyokba anélkül, hogy meg kellene tagadnia önmagát. Igaz, ezért meg kell fizetnie az árat, mert integrációjával egyúttal erősíti a másik fél, a kommunista hatalom legitimitását. Több volt ez, mint pragmatizmus, mert ez a kijelentés magában hordozta a megbékélés szándékát és közös felemelkedés ígértét. Az idézett beszédben Kádár azt is megfogalmazta: a szocializmus csak az egész nép ügyeként valósulhat meg.

Volt azonban ennek a „népfrentos” beszédnek egy másik, nem kevésbé fontos tétele is. Kádár kijelentette:

„Nem azért építünk szocialista társadalmat, mert van marxizmus–leninizmus, amely ezt előírja, vagy, mert van párt s annak valahová vezetnie kell a népet, vagy van Hazafias Népfrent, amely segít valamilyen irányba elvezetni a néptömegeket, hanem fordítva: azért kell a jó elmélet, a jó párt és a népfrent, azért kell nekünk felépíteni a szocialista társadalmat, mert ez biztosítja az emberek jobb életét, a haza és a nemzet virágzását.”²²

Néhány hónappal később Kádár egy vidéki látogatásán még világosabbá tette, mire is gondol:

„A marxizmus nekünk nem rögeszménk, az tudomány. Mi úgy képzeljük, hogy nem a nép van azért, hogy mi próbálgassuk rajta a marxizmust, hanem fordítva: a marxista tudomány az, amelynek segítségével népünk jobb életet tud teremteni

²¹ Ez a más ok valójában kettő. Hruscsov egyszerre üzent meg szövetségeseinek, hogy a szovjet rendszer alkalmas a kommunizmus előkészítésére, illetve hogy a Szovjetunió nem szalad előre, hanem megosztja az eredményeit velük.

²² Kádár János: *Tovább a lenini úton*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964, 37–38.

magának... Nem vagyunk az elmélet örültjei, mert mi az elméletet arra használjuk, hogy az élet eligazítója legyen.”²³

Ezek a szövegek a magyar társadalom megnyugtatótást szolgálták arra vonatkozóan, hogy az MSZMP óvatos távolságot tart vagy óvatos távolságból követi az SZKP-t azon az úton, amelyen haladva az meg kívánja valósítani nagy terveit, a kommunizmust. Kádár még a kongresszusról hazaküldött üzenetében megjegyezte: nagyszerű ez a program, de mi még csak a szocializmus alapjainak lerakásánál tartunk.²⁴ Ezek a szövegek a közvetlen politikai tartalmukon túl, feladatot adtak a párt ideológusainak a sajátos megoldások keresésére, a fővonalhoz illeszkedő, de mégis csak saját stratégia kidolgozására is.

Fontos része volt a kádárizmusnak a kényszer szülte antinacionalista nemzetépítés. Ennek lényege az a felismerés volt, hogy a szocializmus nem lehet sikeres, ha nem felel meg a nemzeti elvárásoknak, ha nem lesz része, ha tetszik, tartalma a nemzeti identitásnak.²⁵ Csakhogy a 20. század tapasztalatai, a trianoni sebek, a második világháborús fasiszta kollaboráció nyomai, illetve az 1950-es évek nemzeti sérelmei komoly akadályokat gördítettek a szocialista nemzetépítési politika útjába. Nem lehetett azt a körülményt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a Szovjetunió és a „szövetséges” szomszéd országok vezetői tartottak a magyar nacionalizmustól, az 1956-os felkelést nem kis mértékben ennek a termékének tartották. Ők éppen az inherens nacionalizmus semlegesítését várták el a magyar vezetéstől, amely ugyan csak rettegett a felfokozott nemzeti érzelmektől, de valamilyen megoldást kellett találnia. Ennek jegyében született a proletár internacionalizmus és a szocialista hazafiság fogalmi kettőse, amely csak felszíni problémakezelést jelenthetett, mert nem adott kulcsot az olyan igazi kihívást jelentő ügyek rendezéséhez, mint a nemzeti kulturális örökség kezelése, a jogos nemzeti sérelmek semlegesítése, a határon túl élő magyarság segítése. A patriotizmus és a hazafias, nemzeti érzés összekapcsolása minden szocialista országban az egyik fő ideológiai feladat volt, Magyarország annyiban különbözött, amennyiben vesztese volt a 20. századi világháborúknak területileg, és a határon kívül rekedt honfitársai a térség többi érintett népénél jóval nagyobb arányban és számban kerültek kisebbségi sorsba.

Érdemes ennél a pontnál egy pillanatra megállni. Belpolitikailag talán hasznos hozhatott volna az MSZMP-nek, ha nyilvánosság előtt szól a trianoni béke igazságtalanságáról és a határon túli magyarság helyzetéről, de az biztosra vehető volt, hogy a várható külső elutasítás súlyos külpolitikai következményekkel fenyegetett. Így az ország akkori vezetése beszorult volna a nemzetközi felháborodás és a felkorbácsolódó nemzeti érzelmek közé. Ezért Kádár minden eszközt felhasznált arra, hogy elkerülje ezt a helyzetet. A magyar pártvezetés – érthetően – nem állt elő semmilyen

²³ Uo. 53.

²⁴ *Népszabadság*, 1961. november 5.

²⁵ A már hivatkozott művelődéspolitikai irányelvek tartalmában szocialista, formájában nemzeti kultúráról szóltak, i. m. 256.

revíziós elképzeléssel, a határon túli magyarság segítésének ügyében azonban túl sokáig volt túl óvatos.²⁶

Másként alakult a nemzeti kulturális örökség ügye, amelyben a forradalmi hagyományok ápolásától az egyre teljesebb befogadás vált jellemzővé, beleértve a határon túl élő magyar kultúrát is. 1960-tól az egész korszakon végighúzódnak a nemzeti történelemről, kultúráról folyó viták. A kulturális örökség megőrzése, ápolása megkerülhetetlen kötelezettség volt. Olyan feladat volt ez, amely részét képezte az antinacionalista nemzetépítési stratégiának, a korszakban folyamatosan tágult a nemzeti kulturális értékek elismerése az irodalomtól az építészeti műemlékekig.²⁷

Politikailag és ideológiai szempontból jóval kisebb kihívást jelentett az antinacionalista nemzetépítés társadalmi oldalának a kezelése, mivel a munkásság és a parasztság társadalmi emancipációja, gazdasági helyzetének javítása, műveltségi szintjének emelése, a társadalmi mobilitás lehetőségeinek kiszélesítése tartozott a legfőbb célok közé. Erről kellett szólni az iparosítás, a szövetkeztetés és a kulturális forradalom. Ebből a szempontból a szocializmus azt a feladatot vállalta, hogy a munkásságot és a parasztságot beemelje a nemzetbe. Ez egyszerre jelentette társadalmi-gazdasági helyzetük javítását, a mobilizációs lehetőségeik kiszélesítését, műveltségi szintjük emelését. Ez a program a '70-es évek elejéig, az iparosítási folyamat lezáródásáig komoly sikereket tudott felmutatni. Ezekkel a célokkal az elit értelmiség jelentős része – Németh Lászlótól Illyés Gyulán át Juhász Ferencig vagy Jancsó Miklósig – egyetértett.²⁸ A '60-as évek második felére azonban új helyzet alakult ki a népi értelmiség és a kommunista párt viszonyában. Persze a társadalmi és kulturális emancipáció a szocialista nemzet létrejöttéhez kellett, hogy vezessen. A kiegyenlítettebb, egyenlőbb szociális viszonyok mellé csatlakozott a kulturális közösség erősítése, amely – legalábbis virtuálisan – akkor vált teljessé, amikor az MSZMP 1974-ben deklarálta, hogy a határon túli magyarság kultúrája része az egyetemes magyar kultúrának, és ezzel eljutott a kulturális nemzet fogalmának használatához.²⁹

Külön problémát jelentett ebben a nemzetépítési folyamatban a politikai nemzet és a proletárdiktatúra létének összeegyeztetése. Ezt a feladatot a hivatalos ideológia úgy oldotta meg, hogy a munkásosztály vezető szerepét, illetve a munkás-paraszt szövetség jelentőségét hangsúlyozta. Eszerint e kettő a kommunista párt vezető szerepében és politikájában testesül meg, amely így a politikai nemzet szervező erejeként működik. Ez a konstrukció, belső ellentmondásainak feloldhatatlansága, a hatalom tényleges kisajátítása következtében, soha nem vált elfogadottá, nem volt

²⁶ Erre a témára lásd a kötetben a „Kádár János és az erdélyi magyarság” című tanulmányt, illetve a *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1957–1989* című könyvem (Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.)

²⁷ Harlov Melinda: Műemlékvédelem, kapocs a külvilággal. *Múltunk*, 2016/4.

²⁸ E megállapítás ellenőrzéséhez elég az említettek műveit, alkotásait, illetve a kor meghatározó kulturális és művészeti termését áttekinteni. Ezt a helyzetet sok forrás is tükrözi, egyebek között Illyés Gyula naplójegyzetei.

²⁹ A szocialista hazafiság és a proletárinternacionalizmus időszzerű kérdései. Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása, 1974. szeptember. In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971–1975*. Összeállította és szerkesztette Vass Henrik. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. A dokumentum címe és sok passzusa illusztrálja, hogy milyen hagyományos fogalmi környezetbe kellett ágyazni a tényleges újítást jelző tételeket.

képes a demokrácia pótlására, ellenben megfelelt a nemzetről kialakított kommunista stratégiának, amely az 1970-es évek közepére megvalósult.

Egy másik eleme a kádárizmusnak az új gazdaságirányítási reform kidolgozása, amelynek lényege a vállalatok önállósá tétele, a direkt tervutasítások megszüntetése, a kereslet-kínálati, a piaci viszonyok hatókörének radikális kiterjesztése volt. A reform 1968. január 1-én lépett életbe. Sokan féltették tőle a szocializmust, még többen sokat vártak tőle – és nem csak a gazdaság területén. Sokan remélték a desztalinizáció továbbvitelét, a politikai élet demokratizálását.³⁰ Ezek a várakozások nem igazolódtak: a politikai szféra átalakítása elmaradt. Mégis, a reformnak volt egy olyan újítása, amely – ha nem is látványosan – kihatott a politikai rendszer működésére is. A gazdasági reform a vállalati-szövetkezeti önállóság megerősítésével legitimé tette egy addig tudomásul nem vett érdeket, a csoportérdeket. A klasszikus szovjet rendszerben elismert képlet az általános érdek és az egyéni érdek közvetlen kapcsolata volt – az előbbi felsőbbrendűsége mellett. Ez a felállás most kibővült a különös, a csoportérdek szerepével, és így megszűnt a korábbi közvetlen és aszimmetrikus viszony az állam és vállalata, illetve polgára között – legalábbis a gazdaságban.³¹

Fölmerül a kérdés: ha mindez igaz, miért nem álltak össze ezek az elemek tételes ideológiai rendszerre, miért nem vált a kádárizmus hivatalos ideológiává? A legegyszerűbb válasz az, hogy maga a névadó nem akarta ezt, nem vágyott ideológusi szerepre, idegenkedett ettől, vélhetően a sztálinizmus örökségének tartotta. Nem óhajtott a nagy tanító lenni, beérte azzal, ha a dolgok úgy alakulnak, ahogy ő szeretné, vagy ahogy ő helyesnek tartja. Kétségtelen, ebből a szempontból jól jött a definíciótlanlás, az összefüggő tételrendszer hiánya. Elég jelentős megköötést jelentett már az 1957-es moszkvai nyilatkozat is, amely azért nyitott egy kis kaput a nemzeti sajátosságok létezésének elfogadásával. A nem hajszálpontosan összeillesztett keret módot adott egyes tételek csendes elhanyagolására és bizonyos újítások csendes megvalósítására. Egy-egy új elem beiktatásakor nem kellett – felesleges bonyodalmakat okozva – az ideológiai építményhez nyúlani, felhívni a figyelmet a kiigazításokra.

Kádár maga tökélyre fejlesztett egy ezt szolgáló beszédtechnikát. Több mint negyedszázadon keresztül, akár előre, akár visszalépett a reformpolitikájában, arról igyekezett meggyőzni hazai és nemzetközi hallgatóságát: a lényeg nem változik, csak apró vonaligazításról, a végrehajtás személyi, szervezeti feltételeinek javításáról van szó.³² Ebben a szellemben az első évtized politikai, társadalmi, kultúrpolitikai újításait az MSZMP vezetése igyekezett bagatellizálni – mondván, azok nem érintik a berendezkedés alapjait, ha egyáltalán fontosak, akkor azok a nemzeti sajátosságokból következnek.

³⁰ Lukács György ekkor írta meg *A demokratizálódás jelene és jövője* című könyvét, ami magyarul egészében csak 1988-ban jelenhetett meg (Magvető Könyvkiadó, Budapest).

³¹ Fontos itt megjegyezni, hogy a „kemény időkben”, 1959-ben elfogadott és 1960-ban életbe lépett polgári törvénykönyv ugyancsak korlátozta, bizonyos mértékig kizárta a gazdaság és a polgárok egymás közötti kapcsolatából az állami jelenlétet.

³² Elég csak az 1972. novemberi KB-ülésen elmondott beszédét, a XI. pártkongresszusi zárszavát vagy az 1978. áprilisi KB-ülési beszédét ebből a szempontból elolvasni.

Ez volt a főszabály az 1960-as évek közepéig. Ekkor fölbátorodott a magyar vezetés, mert abban reménykedett, hogy a csehszlovák és a magyar reform irányában mozdul el a többi szocialista ország is, beleértve a Szovjetuniót. Ennek a reménynek a prágai tavasz leverése véget vetett, mint ahogy a politikai reformokkal kapcsolatos, amúgy sem elég megalapozott reményeknek is. Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy a magyar párt és kormány tovább küzdött. A cél az volt, hogy a KGST megreformálja önmagát, és minél inkább piaci formát öltjön a szocialista országok közötti nemzetközi gazdasági integráció. Ebben a harcban a magyar vezetők sikerként hivatkoztak a magyar reformra, amely nem tetszett az azt elutasító szovjet és kelet-európai vezetőknek. Ebből a pozícióból tehát vissza kellett vonulni.

Az 1968-as csehszlovák és az 1970-es lengyel válság nyomán a szocialista táborban újra előtérbe kerültek a közös törvényszerűségek. Ezért sem lett, lehetett hivatalos kádárizmus. 1975-ben jött helyette a fejlett szocializmus ideológiája, amelyet az MSZMP kongresszusa is hivatalos rangra emelt. Súlyos következményekkel járó visszalépés volt ez, amelyért nagy árat kellett fizetni. A válság megelőzése helyett a Kádár vezette magyar párt egy válsághoz vezető út gazdasági-társadalmi stratégiáját választotta.

Nem ide tartozik, de a kádárizmushoz és az antinacionalista nemzetépítés politikájához igen, hogy az MSZMP 1974–1975-ben kísérletet tett a nemzetiségi problémának a beemelésére a szocializmus építésének általános szabályairól szóló tanba.³³ Ez a tétel teljesen visszhangtalan maradt; egyetlen szövetséges és/vagy szomszédos ország sem igazolta vissza.

Összegezve: a kádárizmus beazonosítható ideológiaként, még akkor is, ha nem emelkedett – és nem emelték – a hivatalos doktrína rangjára. Ezzel az önkorlátozással az MSZMP látszólag lemondott egy fontos legitimációs erőforrásról, cserébe viszont nagyobb mozgásteret tudott szerezni a bel- és a külpolitikában egyaránt.

ACZÉL „ELMÉLETI” HOZZÁJÁRULÁSA A KÁDÁRIZMUSHOZ

Aczél nevéhez két olyan pártdokumentum kötődik, amellyel, a kor nyelvén szólva, gazdagította a szocializmus magyar elméletét. Az elsővel, az 1958-ban született művelődéspolitikai elvekkel már foglalkoztunk. Ez az állásfoglalás a művészek alkotószabadságának egyfajta elismerését jelentette, és egyfajta felismerését annak, hogy a marxizmus-leninizmus nem kerülhet monopolhelyzetbe a szellemi életben, sőt nincs is értelme többre törekedni a hegemoniánál. A türelem beiktatása a támogatás és a tiltás ellentétpárja közé ennyiben jóval több volt, mint taktikai engedmény. Ezt

³³ „A lenini nemzetiségi politika alapelveinek érvényesülése fontos szerepet tölt be a szocialista társadalmak belső egységének erősödésében, és az egyik nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy szorosabbá váljék a szocialista országok népeinek összeforrottsága, és gyorsuljon előrehaladásuk a kommunizmus felé.” *MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 506.

azért is fontos hangsúlyozni, mert a „3T” mint gyakorlat természetesen a többi szocialista ország kultúrpolitikájában is jelen volt, mint „húzd meg, ereszd meg” magatartás. Lengyelországban 1956 után még talán liberálisabb volt a kultúrpolitika, mint Magyarországon. Sztálin halála után a szovjet irodalomban azonnal megindult a küzdelem a zsdanovi elvekkel és módszerekkel szemben az alkotói szabadságért. Az „olvasás” nem korlátozódott a szocialista realizmus korábbi kötelmeivel szembebeszélő művek megjelentetésére, hanem nyílt vitákhoz vezetett a hivatalos szellemi életben is.³⁴ Ugyanaz a Hruscsov, akinek a nevéhez a desztalinizálás fűződött, néha segítette a megújulást, néha pedig durva kirohanásokat intézett a nem realista művészettel szemben.³⁵ Egészében azonban a „sajátos” magyar kultúrpolitika erős ideológiai megalapozást kapott, illetve nem ugyanahhoz a politikai szellemhez illeszkedett.

A másik Aczélhoz köthető, a szellemi életre jelentős hatást gyakorló pártállásfogalás az 1969-ben elfogadott „Tudománypolitikai Irányelvek” volt.³⁶ Ez leszögezte, hogy tudományos kérdéseket – hasonlóan a művelődésiekhez – nem lehet politikai alapon eldönteni. Elismerte a kutatói szabadságot, amit a publikálással kapcsolatos felelősséggel ellensúlyozott. Ily módon az MSZMP hátrább lépett a tudománytól, elvileg utat engedett a valóság feltárásának, a legfontosabb társadalmi témák kutatásának, a vitáknak – ezzel a tudomány politikai befolyásolása közvetettebbé vált, bár a pénzügyi erőforrások és a megjelenési lehetőségeket nyújtó intézmények az állam és a párt kezében maradtak.

Aczél 1966 után vált a magyar szellemi és ideológiai élet első számú irányítójává. Előrelépése a párt hierarchiájában elsősorban a kultúra és ideológia szoros kapcsolatának volt köszönhető. Egy évtizedig tartott, amíg ez az összezáródási folyamat lezajlott. A kulturális terület részben azért értékelődött fel, mert a párt és a munkásság, illetve a parasztság viszonya rendben lévőnek ítéltetett. Erre az időszakra a szellemi élet tekintélyesebb személyiségei – mint már utaltam rá – ugyancsak elfogadták a kor, a szocializmus realitáit, értékelték a társadalmi változásokat, bíztak a további haladásban, a demokratizálódásban. Igaz, az értelmiségi elit jó része teljes szakítást követelt az ötvenes évekkel. Ez a folyamat egyfelől megnövelte a pártvezetés önbizalmát, és elismerést váltott ki Aczél irányában. Másfelől óvatosságra is intette, mivel a Rákosi-kor teljes tagadása megkérdőjelezte volna az ideológiai építményt, az 1956 utáni megtorlás legitimitását.

1965 tavaszán, amikor az MSZMP tisztázta az előtte álló ideológiai feladatokat, még nem volt egyértelmű, hogy ilyen jelentőségre tesz szert az értelmiség témája, bár az állásfoglalás nagy teret szentelt a kulturális élet problémáinak. Kimondta:

³⁴ Lásd erről Sabrina P. Ramet: *Culture and Cultural Policy in the Age of Commissars. Bolshevism, the Arts and the Future, 1917–1985*. Part II. 1953–1985. <http://www.ritsumei.ac.jp/acd/cg/ir/college/bulletin/vol12-1/ramet.pdf>. Ezt a küzdelmet, amely a szovjet írói társadalmon belül és a politikában is zajlott, a CIA is figyelemmel kísérte. Lásd az 1959-ben készült tanulmányt: *The Soviet Writer and Soviet Cultural Policy*. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0001408618.pdf

³⁵ William Taubman: *Khrushchev. The Man and His Era*. Free Press, London, 2003. A szerző ismerteti Hruscsov ingadozását a progresszív és a konzervatív tendenciák között. 382–388., 588–602.

³⁶ *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1966–1970*, i. m.

„irodalmunk és a művészetünk fő kérdései ma elsősorban ideológiai jellegűek.”³⁷ Aczél nem játszott kulcsszerepet ebben a munkában.³⁸ A megjelölt célok ideológiai között kiemelt helyen a gazdasági reform előkészítése, a munkásság és a hatalom viszonyának tisztázása, a kétfrontos politika segítése, a kispolgári jelenségek elleni küzdelem szerepelt – és persze a harc a nacionalizmus ellen. Ebben a témában Kádár azt kérte, hogy a nacionalizmus hordozóit, képviselőit „ne nevezzük ellen-ségnek, mert akkor rosszul járunk, rögtön kisebbségben maradunk ebben az ország-ban”. Inkább arról szóljon a szöveg, hogy a nacionalizmus, mint reakciós ideológia, hat a nem ellenséges gondolkodású emberekre, tömegekre is.³⁹

Ahhoz, hogy a kulturális-ideológiai élet előtérbe kerüljön, kellett a marxizmus 1956 utáni reneszánsza, ideértve a fiatal értelmiség egyes csoportjainak vonzódását az akkor ultrabaloldalinak mondott szellemi-politikai mozgalmakhoz. Ezt egészítette ki a szabadabbá, sokszínűbbé váló szellemi élet, a nemzetközi érintkezés kibővülésével járó hatások, az új ifjúsági szubkultúra gyorsan megugró népszerűsége. Végül, de egyáltalán nem utolsósorban a gazdasági reformot kísérő viták is – köztük a kultúra piacosításáról szóló – megkövetelték az ideológiai megújulást.

Aczél 1968 áprilisában kapott lehetőséget, hogy pártja ideológiai platformját az erre hivatott fórumon kifejtse az aktívának nevezett tisztviselők és vezető értelmiségiek előtt. Előadásából – témánk szempontjából – néhány dolgot érdemes kiemelni. Mindjárt az elején elmondta az ekkor kötelező frázist: a békés egymás mellett élés nem vonatkozik az ideológiára, a polgári nézetekkel kirekelhetetlen harcot kell folytatni. A KB-titkár elhibázottnak nevezte azt, hogy az ötvenes években a párt a marxizmus monopóliumára törekedett. Ez szerinte sokat ártott az ideológia területén, mert adminisztratív módszerek alkalmazásához, illetve elkenyelmesezéshez, a tényleges viták és az újító szellem elhanyagolásához vezetett.⁴⁰ Aczél külön kiemelte a kispolgáriság elleni küzdelem fontosságát. Ebben a kategóriába sorolta a nyárspolgári magatartást, valamint a radikális anarchista forradalmiságot, amely nem számol a kapitalizmus erejével.⁴¹ Ezen címszó alatt bírálta a dekadenciát és a nihilizmust is. A KB-titkár vállalta a vitát a pártba nemrég visszalépett, visszavett Lukács György-gyel a sztálinizmus, a kontinuitás–diszkontinuitás témájában. A filozófus teljes szakítást követelt a '30-as, '50-es évekkel. Aczél úgy érvelt, a párt elhatárolódik Rákosiék politikájától, elítéli a személyi kultuszt, a bűnöket, de nem hajlandó elfeledkezni

³⁷ A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszaki feladata. A Központi Bizottság irányelvei. *Társadalmi Szemle*, 1965/4. 38.

³⁸ Aczél a KB-ülésen hozzászólt, a nyitottságra és az alkotók iránti bizalom szükségességére hívta fel a figyelmet. Kádár felszólalásában megismételte tételét, miszerint a marxizmus, a szocializmus nem öncél. Amihez hozzátette: ennek a megfogalmazásnak az elmélet és a gyakorlat közötti viszonyról pedagógiai célja is van. Az, hogy „ne higgyék azt tízek vagy húszak, hogy ők itt megmondják, mi az igazság, hanem fordítva. Ők azért dolgoznak az ideológia területén, hogy az életet jól szolgálják.” MNL OL M-KS 288. f. 4/73. ó. e.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Aczél György: *Eszmének erejével*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970. (Kulturális és ideológiai életünk néhány időszaki kérdése. Az MSZMP KB Politikai Akadémiáján elhangzott beszéd, 1968. április.) 41–43.

⁴¹ Ezzel Aczél mintegy előre elítélte a párizsi és a többi diáklázadást. Persze nem tudta előre, mi következik, de már a varsói diáklázadás után volt. Szövege a munkásmozgalom fenntartásait is tükrözi az értelmiségi és diáklázongásokkal szemben.

a társadalmi vívmányokról, mert szocializmus épült Magyarországon az ötvenes években is. Nem lehet csak azoknak igazat adni, akik akkor szakítottak a párttal, azoknak az igazságát is meg kell védeni, akik kitartottak, és ezért „besározódtak”, az ő moráljuk tisztább, mint azoké, akiknek soha sem volt közülük a szocializmushoz.⁴²

A KB-titkár kitért a demokratizálódás kérdéskörére, elutasította az ezzel kapcsolatos, szerinte revizionista nézeteket. „A mi véleményünk természetesen az, hogy a szocializmust kell erősíteni a demokratizmus által, s nem a polgári demokratizmust a szocializmus ellenében.”⁴³

Aczél vitatta Illyés Gyula egyes – általa önfelmentőnek tekintett – kijelentéseit a Horthy-korszakról, és a belső reakció felelősségét hangsúlyozta. Egyetértett a költővel az anyanyelv fontosságának ügyében, de hozzátette: „közelebb áll hozzánk egy szerb, szlovák, orosz vagy angol nyelven beszélő forradalmár, mint egy magyar nyelven beszélő ellenforradalmár.”⁴⁴ Aczél ugyanakkor szükségesnek tartott arra is emlékeztetni, hogy a szocializmus közös ügye a szomszéd népeknek, és ez lehetőséget ad a nemzeti gyűlölködés és elnyomás felszámolásához. Az MSZMP bízik abban, hogy a közös erőfeszítések nyomán a jövőben „energikusabban” folyik a lenini nemzetiségi politika végrehajtása. Fontos, hogy a nemzetiségek ápolják a kapcsolatukat anyanemzeteikkel. Magyarország kész segíteni a határon túl élő magyarok kulturális igényeinek kielégítését. Teszi ezt azon az elvi alapon, miszerint a magyar nemzetiségek kultúrája nemcsak a szomszéd országok szellemi életének része, hanem az egyetemes magyar kultúrának is.⁴⁵

Aczél az új gazdasági mechanizmus és a kultúra kapcsolatát elemezve igyekezett megnyugtatni azokat, akik félték a kommercializálódástól, kijelentette: a kulturális politika nem változik.⁴⁶

Egy évvel később – Csehszlovákia megszállása után és az új gazdasági mechanizmus működéséről szerzett tapasztalatok ismeretében – Aczél nagy előadást tartott az országos propagandanácsozásokon. Beszédének primer ideológiai kérdésekkel foglalkozó részét a XX. kongresszus hosszas méltatásával, üzenetei időszzerűségének hangsúlyozásával kezdte. Történt ez akkor, amikor az SZKP igyekezett a feledés homályába szorítani Hruscsov személyét. Az MSZMP nem követte ezen az úton. Aczél bírálta azokat a balos állításokat, melyek szerint a szocializmus bajai innen, tehát a túlzott önkritikából, az olvadásból, a diktatórikus hatalomgyakorlás enyhítéséből eredeztethetők.⁴⁷

Az előadásnak új mozzanata volt, hogy foglalkozott a szocialista országok közötti lehetséges érdekkellentétekkel. Erről a problémáról nem volt szokás beszélni, még kevésbé arról, hogy ezek az ellentétek nem csak gazdaságiak. Ezen a vonalon haladva az előadó eljutott addig a kijelentésig, miszerint téves dolog volt azt hinni: a

⁴² Aczél György: *Eszmének erejével*, i. m. 20–23.

⁴³ Uo. 16. Ez a tétel az 1965-ös ideológiai állásfoglalásban fogalmazódott meg.

⁴⁴ Uo. 26.

⁴⁵ Ezzel Aczél visszaigazolta az Írószövetség márciusi állásfoglalását, amely a felelősséget hangsúlyozta a határon túli magyar irodalomért annak kettős kötődése alapján. Uo. 27.; *Élet és Irodalom*. 1968. március 30.

⁴⁶ Uo. 34. és 40.

⁴⁷ Uo. 80–82.; Kulturális politikánk néhány kérdése. Konzultációs előadás az 1969-es Országos Propaganda Tanácskozáshoz.

nacionalizmus csak maradványként létezik a szocialista országokban. A tapasztalat szerint a nacionalizmus újjáttermelődhet belső okokból és az egyes országok közötti problémák miatt is.⁴⁸ Ezek a passzusok a valós tények elismeréséről szólnak, de cseppet sem volt megszokott, hogy létezésükről nyilvánosan beszéljenek a szocialista országok vezetői, vezető ideológusai. Nem véletlen, hogy Aczél szövege ezen a ponton átfordult a korlátozott szuverenitásról szóló Brezsnyev-doktrína felmondásába, miszerint a nemzeti szuverenitás „osztálytartalomtól” megfosztott értelmezése ellen harcolni kell. Vannak nemzeti sajátosságok, fejlettségbeli különbségek, eltérő az egyes országok nemzetközi politikai helyzete is, de amilyen helytelen elfeledkezni a különbségekről, ugyanolyan hiba, ha az ezek kezelésére hivatott gyakorlatot általánosítani igyekeznek.⁴⁹

Aczél e szövege nem könnyen értelmezhető. A megfejtéséhez észre kell venni, hogy nem foglalkozott a szocializmus általános, úgymond minden szocialista országra kötelező törvényszerűségeinek felsorolásával. Nem azt a gyakorlatot ítélte el, amikor egy ország sajátosságaira hivatkozva eltér ezektől, hanem azt, ha a saját vonalát mint általános követelményt képviseli. Ebből a szemszögből nézve Aczél gondolatmenete azt üzent: a csehszlovákiai modellváltási kísérlet megbuktatása után az MSZMP nem törekszik gazdasági mechanizmusának „exportjára”, nem várja el, hogy a többi szocialista ország is ezen az általa helyesnek ítélt úton haladjon tovább. A magyar vezetés kiáll az integráció mellett, kész az érdekek egyeztetésére, az ennek útjában álló merev dogmák félretételére.⁵⁰ Cserébe azt várja, hogy szövetségesei fogadják el a magyar gyakorlatot mint nemzeti sajátosságot. Talán ezzel magyarázható, hogy a KB-titkár határozottan javasolta, ne épüljenek le a kapcsolatok azokkal az országokkal és pártokkal, mozgalmakkal, amelyek nem értenek egyet az öt szocialista ország csehszlovákiai katonai beavatkozásával.⁵¹

Aczél előadásának első része a reform és az aktuális kultúrpolitika védelmére összpontosított, elismerve és ostromozva a „kispolgári” és egyéb káros tendenciákat. Ez az 1969-es beszéd jelentős teret szentelt a diáklázadások okán a nyugati baloldali radikalizmus bírálatának. Lenint idézte, aki szerint nincs „tisza” forradalom, aki arra vár, nem érti a forradalmat. A KB-titkár elvetette a marxizmus pluralizálását, mert ha többféle marxizmus van, akkor megbomlik a kommunista pártok egysége, megkérdőjeleződik vezető szerepük. Aczél egyértelművé tette: ennek a szerepnek az ideológiai életben is érvényesülnie kell, mert a marxizmus-leninizmus, a párt képes a legátfogóbban és legmélyebben felismerni a valóságos folyamatok mozgásirányát. A párt veti fel a problémákat a tudomány számára, a tapasztalatok összegzése után a tudomány segítségével jelöli ki a feladatokat.⁵² Szövege szerint az ideológia felől a tudománynak kellene döntenie, pedig ő maga a pártot jelölte meg mint döntésre hivatott alanyt. Ez a megfogalmazás azért sikeredett zavarossá, mert Aczél a politika elsődlegességét össze akarta egyeztetni a tudományos, szellemi tevékenység auto-

nómiájának elismerésével. Az előadás alapjában a reform védelméről, lendületének megőrzéséről szólt, de a védelmi szándék dominálta, így módon tükrözte azt az állapotot, amelybe közvetlenül '68 után került a magyar pártvezetés. Az MSZMP határozottságot mutatott a jobboldali revizionizmus ellen, vállalta az ideológiai harcot, a valóságos cél pedig a reformpolitika, a kádárizmus védelme volt a külső és belső kritikustól.

Erre a feladatra Aczél György tűnt a legalkalmasabbnak. Nem véletlenül került be 1970-ben a párt politikai bizottságába is. Kongresszusi beszédében – és nemcsak a későbbi fejlemények ismerete okán tehető hozzá, hogy – túlzottan is magabiztosan jelentette ki:

„A burzsoá ideológia nem képes már útmutatást adni az emberiség előtt álló egyetlen alapvető kérdésben sem... az emberiség legjobbjainak reménye a szocializmus. Ezért figyelik oly szenvedélyes érdeklődéssel – esetenként türelmetlenséggel... a szocialista világ eredményeit... Ezért nagy a mi felelősségünk. Joggal hívják fel a figyelmünket arra, hogy a mi országunk is ablak, amely az emberiség jövőjére nyílik.”⁵³

Felszólalásának további részében főleg a kulturális élettel foglalkozott abból kiindulva, hogy az mélyebben hatja át az emberek életét. Aczél megfogalmazása szerint e téren „minden eddiginél árnyaltabb, meggyőzőbb és fokozottabb ideológiai harcot kell folytatnunk!”. Ezt részben a kulturális érintkezés bővülésével, a fellazítási politika fenyegetésével, részben pedig a szövetségi politika igényeivel indokolta. Ez utóbbit azzal magyarázta, hogy a vita segítségével tisztább lesz a kép, amely segítséget jelent abban, hogy minél többen mondjanak igent a szocializmusra. A kultúra feladata az anyagiasság, az egyéni, csoport- és társadalmi érdekek között kialakuló feszültségek, új ellentmondások feloldása is.⁵⁴ Ezzel olyan feladatot vállalt, amelyet sem ő, sem a kulturális politika, sem pedig a művészetek nem teljesíthettek. Így aztán a művészet számára végül ő sem tudott sokkal jobb célt megjelölni, mint egykor Zsdanov. Arra kérte az alkotókat, segítsenek érzékelhetővé tenni a nép számára azt a nagy lépést, ami az „én”-től, a „mi”-ig vezet. Mutassák meg az önmagával vívódó szocialista embert, „a tegnapot legyőző újat”.⁵⁵ Ez a szöveg nem a visszatérés szándékát tükrözte a sztálini gyakorlathoz, hanem a szocialista realizmusban megjelenő vágyat a jobbítani akaró művészet iránt. Bár a realitásokhoz ragaszkodva Aczél elismerte a nem ezen az alapon születő művészet létjogosultságát, de hozzátette: az ne várjon el ugyanolyan támogatást, mint amelyet a szocialista értékeket megjelenítő alkotómunka kap.⁵⁶ Ez a beszéd azonban nem kifelé, nem a szövetségesek, nem a hezitálók felé szólt, hanem a pártaktívának.

A következő két évben a reform és az Aczél irányítása alatt álló ideológiai és kulturális politika a párton belül megerősödő ellenzék bírálatának és a szovjet fenntartások harapófogójába került. Ez utóbbiakat Brezsnyev tette 1972 elején egyértel-

⁴⁸ Uo. 83–84.⁴⁹ Uo. 84–85.⁵⁰ Uo. 83.⁵¹ Uo. 85–86.⁵² Uo. 89–90.⁵³ *Az MSZMP X. kongresszusa*, i. m. 366.⁵⁴ Uo. 367–369.⁵⁵ Uo. 373.⁵⁶ Uo. 377.

művé.⁵⁷ Az 1972. novemberi KB-határozat végrehajtotta a kiigazítást, és visszavett a reformpolitikából.⁵⁸ A reformirányzathoz tartozó, a liberalizálódásért felelősnek ítélt politikusok pozíciói megrendültek, ha ez akkor még nem is járt az elmozdításukkal.

Ilyen körülmények között került sor a rituális országos propagandanácsozásra 1973 januárjában. Aczél referátumában keményen bírálta az „imperializmust”, amely az enyhülést a fellazítási politika szolgálatába akarja állítani, az eszmék szabad áramlását követeli, ki akarja használni a nemzetközi munkásmozgalom ellentéteit, nacionalizmust szít, támogatja az ellenséges csoportosulásokat. Ám nemcsak a külső ellenséggel kell vitatkozni, hanem a hazai szövetségesekkel is. A velük folytatott nyílt vita célja a marxizmus hegemoniájának megerősítése.⁵⁹ Részletesen foglalkozott a kispolgáriság kérdéskörével. Nem véletlenül, mert ez a téma a pártellenzék körében a reform és a kulturális politika számláját terhelte. A nemzeti tudat kapcsán súlyos hibának nevezte, ha valaki túlbecsülve az eredményeket, a szocializmus magyar modelljéről beszél. Emlékeztetett: a szocializmus nemzetközi ügy, ennek tudatában kell helytállni Magyarországon – felhasználva a többi szocialista ország tapasztalatait és a szocialista építés általános törvényszerűségeit.⁶⁰

A részleteket elhagyva még három témát mindenképpen érdemes kiemelni az előadásból. Aczél az érdekviszonyokkal kapcsolatos ellentmondásokat elemezve arra figyelmeztetett, hogy a vállalati (tehát csoport-) érdekek osztársadalmi érdekek hordozói is, ezért összhangban kell állniuk az utóbbiakkal. Egy munkahelyi közösség csak akkor funkcionál szocialista módon, ha szem előtt tartja az osztársadalmi érdeket, és közvetít az egyéni és társadalmi, illetve a napi és a távlati érdekek között. Persze ez a megfogalmazás mindenképpen a csoportérdek, a reformfilozófia csorbításáról szól. Sokat foglalkozott a beszéd a nemzeti kulturális örökséggel, a nacionalizmus elleni küzdelem szükségességével, ebben nem sok új hangzott el. Egy tekintetben viszont Aczél továbblépett. Leszögezte: a marxizmus-leninizmusnak a nemzeti és nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban megfogalmazott elvei a szocialista építés általános törvényszerűségei közé tartoznak. Ez fontos újításnak számított, mintegy előkészítette a már említett 1975-ös kongresszusi határozatot. Bár hozzátette: ezt a kérdést internacionalista alapon, alkalmas fórumokon kell felvetni, tartózkodva mindennemű nacionalista kísértéstől.⁶¹

Beszédében Aczél név szerint felsorolta azokat a teoretikusokat, akik megkérdőjelezzik a munkásosztály vezető szerepét, a létező szocializmust és a marxizmus pluralizálását akarják; igyekezett elválasztani Lukács Györgyöt tanítványaitól.⁶² Né-

⁵⁷ Lásd erről a már hivatkozott, a kádári külpolitikával foglalkozó könyvem. A zavidovói megbeszélésről készült emlékeztető teljes egészében olvasható annak II. kötetében.

⁵⁸ Ennek a témának nagy irodalma van. Lásd például: Antal László: „Fejlődés – kiterővel” című 1979-es tanulmányát (Pénzügykutató Intézet, Budapest, 1979), illetve *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján* című könyvét (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985).

⁵⁹ Ebben a tárgykörben az értekezletet megzavarta egy központi pártapparátusi tag, aki élesen bírálta az ideológiai harc és különösen a nemzetközi viszonyok, vagyis az imperializmus elemzésének elhanyagolását. Az 1973-as tanácskozás jegyzőkönyve. P. 1. 6. e.

⁶⁰ Uo. 194–195.

⁶¹ Uo. 196–197.

⁶² Uo. 200–203.

hány héttel később született az Aczél vezette Agitációs és Propaganda Bizottság határozata a filozófusok, köztük Márkus György, Vajda Mihály, Kis János, Heller Ágnes megfigyelmezéséről.⁶³ Súlyos csapás volt ez a progresszív magyar társadalmi gondolkodásra, szellemi életre. E csoportot, a „Budapesti Iskolát” nem a sokat emlegetett eszmei harc eszközeivel „győzték le”, hanem politikai és adminisztratív módszerekkel szorították ki a tudományos életből. Hiába, Aczél ezzel a durva fellépéssel sem tudta stabilizálni a pozícióját, nem enyhültek a vele szembeni fenntartások, hiszen a magyar kulturális élet ekkor is, a kispolgárisággal folytatott harc keményítésekor is szolgáltatott elég sok érvet a liberálisnak tartott kultúrpolitikával szemben. 1974 tavaszán Kádár őt is eltávolította a KB-titkári posztról, de „nem bukkott nagyot”, miniszterelnök-helyettesként dolgozhatott tovább. Mentésült az első számú pártideológusi szereptől, de a munkájára továbbra is szükség volt. Szovjet nyomásra Kádár hajlandó volt tehát a reformfolyamat leállítására, kész volt ideológiai szigort mutatni, Aczélt is hátrább vonni, de a párt szövetségi politikáján, ebből következően kulturális politikáján semmilyen lényeges változtatást nem engedett. Ezért továbbra is igényt tartott az annak végrehajtásában kulcsszerepet játszó Aczél Györgyre, akit az 1975-ös kongresszuson is benn tartott a Politikai Bizottságban.

Ez is azt üzent a szovjet vezetőknek és a magyar közvéleménynek: az MSZMP enged a nyomásnak, de nem változtat politikájának alapvonalain. Ezzel kapcsolatban vezető értelmiségi körökben nagy volt az aggodalom.⁶⁴ Így aztán ez lett az a ritka eset, amikor Kádár kongresszusi zárszavának az a passzusa, amely a diktatúrával foglalkozott, pozitív visszhangot keltett. A párt vezetője beszámolt a kongresszusra meghívott vezető értelmiségiekkel folytatott beszélgetéséről. Szóba hozta azokat a híreszteléseket, melyek szerint diktatórikusabb lesz a párt politikája.

„Megnyugtattam őket: nem jön semmiféle új diktatúra, marad a régi, a proletárdiktatúra. Ennek mai gyakorlatát körülbelül 18 éve mindenki tapasztalhatja. Az emberek ismerik, látják és tudják, hogy ez nem rossz diktatúra. Szabadon lehet benne élni, alkotni, s becsületet szerezhet magának minden tisztességes ember.”⁶⁵

Ennek az állításnak az alátámasztását is szolgálta Aczél hatalmi helyzetben hagyása.

Ugyanebben az évben, 1975-ben jelent meg interjúkötete *Egy elmaradt vita helyett* címmel. A könyv érdekessége nem a tartalmából eredt, hanem a műfajából. Nem volt bevett gyakorlat, hogy egy kelet-európai politikus ilyen hosszan beszélgeszen egy nyugati – még ha kommunista is – újságíróval. Aczél felmondta a kötelező mantrát a magyar történelemről, szocializmusról, nem eltagadva bizonyos problémák meglétét az alapján megértő kérdezőnek.

Mindezzel együtt Aczél nem lett az MSZMP, a rendszer szóvivője, inkább a háttérben maradvá irányította a szellemi életet. A hetvenes évek második felében több ideológiai jellegű írással jelentkezett, amelyek a szocializmus védelmével foglalkoztak elsősorban, és nem tartalmaztak újdonságot. Egy olyan megfogalmazása keltheti fel a figyelmet, amely a nyugati olvasóhoz szólva igyekezett megértést szerezni a

⁶³ Lásd erről Révész Sándor, i. m. 195–200.

⁶⁴ Bár a népi írók abban bíztak, kihasználhatják ezt a helyzetet. Révész, i. m. 225–229.

⁶⁵ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve, id. hely és idő. 447.

magyar szocializmusnak. Eszerint Magyarország még csak kamaszodik, kinövi a ruháit, szellemi és anyagi igényei nagyobbak a lehetőségeinél. Ez még sokáig így lesz, ezért „a szocializmus az egészséges elégedetlenség társadalma”.⁶⁶

Erre a megértésre a hetvenes évek végétől egyre nagyobb szükség is lett. Egyrészt, mert 1978-tól lelassult a gazdasági növekedés, a gazdaságpolitika fókuszába az egyensúlyi nehézségek kezelése, a fenyegető pénzügyi-gazdasági válság elhárítása került. Ezért az Aczél által is emlegetett szociális, gazdasági igényeket csak rangsorolva, ha tetszik, csak egymás rovására lehetett kielégíteni. Ezzel meggyengült a rendszer jóléti legitimációja, amit a második gazdaság ösztönzésével, a kisvállalkozások előtti tér megnyitásával ellensúlyozott. Merőben új helyzet volt ez a megelőző két évtizedhez képest. A megszorítás politikája reformértékű lépésekkel együtt érvényesült. Egymásnak torlódtak, ütköztek a nagyobb társadalmi csoportok addig összehághatóknak tekintett és kezelt érdekei. Nőttek a társadalmi feszültségek. Másrészt – nyilván nem függetlenül ezektől a folyamatoktól – a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján politikai színre lépett a demokratikus ellenzék.⁶⁷ Fellépésük még inkább aktivizálta az addig főleg a határon túli magyarság ügyeire összpontosító népi irányzatot is.

Megszorítás, új terek nyitása a társadalom előtt, visszatérés a reformokhoz, az ellenzék tartós jelenléte a közéletben, mindez nemcsak a pártpolitikának jelentett komoly kihívást, hanem az ideológiának is. Ezek a folyamatok magyarázatot követeltek, az útkeresést és az ideológiát valamilyen módon összhangba kellett hozni egymással. Ahogy világossá vált: a gazdasági válságot – külső erőforrások hiányában – csakis mélyreható szerkezeti változásokkal, további jövedelmi differenciálással, az 1968-on is túlmutató reformcsomaggal lehet leküzdeni, úgy erősödött a felismerés: az így kialakuló gazdasági-társadalmi viszonyokat nem lehet a hagyományos ideológiával magyarázni. Ez az időszak, amikor megfogalmazódik, hogy új szocializmus-képre van szükség.

1981 októberében, a lengyel válság kellős közepén Aczél egy hosszú interjút adott egy eurokommunista francia újságírónak. Két hónappal később Lengyelországban szükségállapotot vezettek be. Ez arra kényszerítette Enrico Berlinguert, az olasz eurokommunista vezetőt, hogy kijelentse: a szovjet típusú szocializmus kimerítette erőforrásait, és mint ilyen, nem lehet követendő példa a nyugati kommunista pártok számára.⁶⁸ Aczél ebben a kiélezett helyzetben is igyekezett olyan történelmi háttérrel festeni a kádárizmus mögé, amely a lehető legelőnyösebb megvilágítást teszi lehetővé. A magyar politikus nem tagadta a nehézségeket, de tőle telhetően védte a mundér becsületét. Így például kifejtette azon véleményét, miszerint a legszegényebb szocializmusban is emberségesebb a javak elosztása, mint bármely más rendszerben. Ugyanebben a beszélgetésben viszont azt is megfogalmazta: „A mi

⁶⁶ Egység-sokszerűség. Interjú a *PHumanité*-nek. 1979. január 25. In: Aczél György: *A kor, amelyben élünk*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979, 125.

⁶⁷ Lásd erről Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988*. I–III. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995.

⁶⁸ Ez a kijelentés nagy vihart kavart, a szocialista országok vezetői természetesen rossz néven vették. Az OKP ezzel kapcsolatos dokumentumát közölte a *Nemzetközi Szemle* 1982/4. száma.

társadalmunk (a) nem utópisztikusan felfogott egyenlőség társadalma. Ha egyenlőknek feltételezzük az egyenlőtlen társadalmi viszonyokat, az csak a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődéséhez vezet.”⁶⁹

Aczél tagadta, hogy a proletárdiktatúra kizárná a demokráciát, a szabadságjogok gyakorlását, csak annyit ismert el, hogy a parlamentarizmus terén nem versenyképes a szocialista berendezkedés, ám hozzátette: nem is akar az lenni.⁷⁰ A politikus szerint nem a jelenleg létező szocializmus az egyetlen lehetséges szocializmus, nem a „végállomás”, de a tapasztalatait tanulmányozni és hasznosítani szükséges. Viszsaautasította viszont azt, hogy a nyugati munkásmozgalom a történelemtől elvonatkoztatva bírálja a létező szocializmust, mivel még ő maga nem változtatta meg a kapitalizmust.

„Azt kéri tőlünk számon, amit ők maguk nem képesek megtenni... Gondoljanak arra, hogy mi csak részlegesen tudjuk megvalósítani a szocializmus eszméjének egyetemességét, de a szocializmust az egyetemesség szintjén kell képviselnünk az egyetemes kapitalizmussal szemben. Így azután adódhatnak olyan helyzetek, amelyek azonnali válaszadásra kényszerítenek bennünket, pedig még nem igazán lehet jó választ adnunk.”⁷¹

Ezek az önkritikus és tisztán fogalmazott gondolatok realizmusról, ha tetszik, a marxizmus pluralizálódásának az elfogadásáról tanúskodtak. Aczél igyekezett olyan helyre tenni az államszocializmust, amely lehetővé teszi a történelmi és ideológiai érvekkel történő védelmét.

Ezért szólt Lenin mellett is. Fő érve: Lenin a marxizmus nagy megújítójaként lépett fel, aki szakítani tudott a marxizmus betűivel, hogy a szellemében járhasson el, és az új kérdésekre új válaszokat mert adni. Aczél érzékeltette, ma is ez a feladat, Kádár szavaira hivatkozott, aki valahol azt mondta, ha Lenin ma élne, nem saját magát idézgetné. Ezzel a megfogalmazásával a kádárizmust az eurokommunizmus és a hivatalos marxizmus-leninizmus közé pozicionálta, ami nem állt messze a valóságtól sem az ideológia, sem a politika területén.

Erre az időre egyre világosabbá vált: a fiatalabb értelmiségi nemzedék nem akar beállni a sorba, nem akarja a korábbi generációk kompromisszumait megkötni – ehelyett kívül marad, sőt az erősödő ellenzék irányában tájékozódik. A nyolcvanas évek elejére a marxizmus hegemoniája veszélybe került a társadalomtudományokban, az egyetemi és akadémiai életben. A szűkebben vett kulturális életben, a művészetek világában a közösségi eszmények jó része, a társadalmi egyenlőség utópiája érvényét veszítette. Pedig – miként György Péter írja – a Kádár-rendszer fogadtatása sokban múlt azon, hogy miként vesz részt a művészet a szocialista jelen előállításában. A párt a '80-as évek elejéig a szocializmus égisze alatt egy térbe tudta integrálni a különböző kulturális és művészeti áramlatokat, utána már nem.⁷² Az értelmiség

⁶⁹ Aczél György: *A kor, amelyben élünk*, i. m. 97. és 207.

⁷⁰ Uo. 179. és 204.

⁷¹ Uo. 353. és 357.

⁷² Lásd erről György Péter: *A hatalom képzelete – állami kultúra és művészet 1957 és 1980 között*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2014, 68. A szerző az elnyomás és társadalmi egyenlőség dinamikus utópiájának csődjéről beszél, amely szerint a hetvenes évek következett be. Az alap gondolat világos, egyet is értek

önálló szereplővé vált, aminek nyomán megváltozott a hatalomgyakorlás természete is. Ebből a szempontból az 1980-as évek vonatkozásában jogos diszkurzív döntéshozatalról beszélni.⁷³

Az MSZMP vezetése természetesen nem akart lemondani a kulturális élet irányításáról, a politika integrációs szerepéről, a hegemoniáról a kulturális, a szellemi életben, és nem akarta hatalmát sem megosztani más társadalmi és politikai erőkkel, szereplőkkel. Nagy kihívást jelentett a pártnak a maga oldalán tartani az értelmiséget, és az általa elfogadhatónak ítélt keretek között tartani a reformot.⁷⁴ Tíz év kellett ahhoz, hogy Aczél újra egy ideológiai kérdésekkel foglalkozó tanácskozás fő előadója legyen. Akkor, 1973-ban a reformot, a liberális kultúrpolitikát védte, 1983-ban a politikai-társadalmi berendezkedést, a szocializmust. Mindezt úgy, hogy tudatában volt, milyen jelentős változások mentek végbe a világban, a magyar társadalomban. Nem volt könnyű dolog összeegyeztetni a rendszer védelmét és a reformot. Aczél 1983-as előadása az országos agitációs, propaganda és művelődéspolitikai tanácskozáson elsősorban a párthoz kötődő értelmiség mozgósításáról szólt. Aczél nagy szellemi háttérapparátust mozgatva készült fel a szereplésre. Előadása a korábbiaknál jóval szélesebb spektrumú helyzetelemzéssel kezdődött, amely nem nélkülözte az önkritikát a kialakult gazdasági helyzet vagy az ideológia, a kulturális élet nehézségei okán. Arról beszélt, hogy mostoha körülmények között még feltűnőbb a politikai passzivitás, az ideológia elmaradása a gyakorlati követelményektől. Nem tagadta a szocializmus nehézségeit, de azok mögött a világgazdasági válságot látta.⁷⁵ Véleménye szerint a gondok alapvetően a lassuló reagálás miatt keletkeztek. Ezek attól válnak komoly problémává, hogy az amerikai imperializmus a fegyverkezési verseny erőltetésével akarja gazdaságilag ellehetetleníteni a szocialista országokat. Sőt igyekszik közvetlen támogatást nyújtani a belső ellenzéki erőknek. Mindez nemcsak a szocialista országok életét nehezíti meg, hanem eltereli a figyelmet a term nukleáris és környezeti fenyegetettségéről, az egyetemes, az egész emberiséget érintő problémákról.

Aczél itt egy fontos – bár ekkor már régen evidens – beismerést tett arról, hogy a belátható időn belül nem lehet lényeges változásra számítani a tőkés világban. Ezért a korábbinál reméltnél sokkal hosszabb távra érdemes berendezkedni a békés egymás mellett élésre. Ebből azt a következtetést is levonta, miszerint a szocializmus nem a tőkés gazdasági válság elhúzódásában, hanem befejeződésében érdekelt. Ez is reálpolitikai, gazdaságpolitikai evidencia volt, de a békés egymás mellett éléssel összekapcsolva az enyhülés stratégiája melletti kitartást tükrözte. A nemzetközi élet

vele, de az elnyomás utópiájával nem tudok mit kezdeni, mint ahogy „a hatalom jogilag abszurd, gyakorlati pszeudokonszenzusát”-val sem. Ettől függetlenül még György könyve fontos hozzájárulás a korszak művészetének megértéséhez.

⁷³ Csizmadia Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég Kiadó, Budapest, 2001. Különösen a III. fejezet.

⁷⁴ Néhány hónappal korábban jelent meg Bauer Tamás radikális reformot követelő cikke a *Mozgó Világban*, amely riadóztatta a vezető politikai köröket.

⁷⁵ *Az Országos Agitációs, Propaganda- és Művelődéspolitikai tanácskozás. 1983. január 11–12.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983, 11–13. (A továbbiakban a főszövegben zárójelben jelzem az oldalszámokat.)

akkori, igencsak feszült állapotában ez az üzenet fontos volt, akkor is, ha egy kis ország egyik vezetőjének szájából hangzott el. (14.)

A mostoha körülmények bátrabb politikai kiállást, vállalt ideológiai vitavállalást követelnek a pártértelmiségtől az antikommunizmussal szemben. Ez volt Aczél mondanivalójának az egyik fontos pontja. Ezt segítő az eddiginél mélyebben, alaposabban szükséges elemezni a tőkés világot. Ugyanakkor le kell számolni azzal, hogy a szocialista fejlődés a tulajdonviszonyoknak és a tervezésnek köszönhetően automatikus. (15–16.) Tagadta viszont, hogy a szocializmus válságba került volna – a válságjelenségeket szubjektív és nem strukturális okokra vezette vissza. Gyorsabban kell alkalmazkodni a megváltozott külső feltételekhez – ez volt a fő következtetése. (17–18.)

A kifejezetten ideológiai témák között Aczél első helyre a modernizációs problematikát tette. Szerinte rövid idő alatt eldőlt: Magyarország a fejlettebb országok sorába emelkedik, vagy hosszabb ideig tartó stagnálásnak néz elébe. (20.) Így formulázva a modernizáció két vonatkozásban is a szocializmus elé került. Egyrészt, mert a modernizáció dönt a szocializmus sorsáról, másrészt a szöveg nem a szocialista fejlődés gyorsításáról, hanem a fejlettebb gazdaságú országokhoz történő felzárkózásról szólt.

Ezután következett a nemzetinek tekintett kérdések számbavétele. Érdekes, hogy a modernizáció nem ebbe a blokkba került, pedig magától értetődő lett volna, már csak azért is, mert ez közös platformot teremthetett az ellenzék mindkét csoportjával. Aczél a nemzeti sorskérdések között említette a népességfogyást. Ostorozta a Horthy-korszak megszépítésére irányuló törekvéseket. Elismerte, hogy a nemzeti-ségi kérdés napirenden tartása indokolt, mert kísérletek zajlanak az egyes nemzetiségek jogainak csorbitására és asszimilálásukra. Ezt a problémát – együtt annak bizonyításával, hogy a szocializmus nemzeti program, és mint ilyen, nem közömbös a nemzetiségek és határon túli magyarság iránt – a beszéd hosszan tárgyalta. Most is megismételte a magyar álláspont fő tételeit a nemzetiségek hídszerepétől addig, hogy nacionalizmusra nem lehet nacionalizmussal válaszolni. Aczél megfogalmazta azt is, hogy a hatalmon lévő kommunista pártok közös felelősséget viselnek a nemzetiségi politika terén. (21–24.)

Harmadik ideológiai problémaként Aczél a demokráciával foglalkozott. Fontosnak nevezte, hogy az állampolgárok ellenőrizhessék a hatalom működését, de nem értett egyet új fórumok létrehozásával. Elfogadta az érdekek egyeztetésének szükségességét, de elvetette az érdekek nyílt artikulációját, tehát az érdekképviselési pluralizmust és a többpártrendszert. (26–27.)

Végül a marxizmus-leninizmusról szólt, elismerte, hogy az nincs monopolhelyzetben, de hegemon szerepet játszik. Ehhez hozzáfűzte: „Ez nem azt jelenti, hogy alább adtuk, hanem azt, hogy szellemi életünket is reálisan nézzük, ítéljük meg.” (28.) Alaposabb elemzést igényelne, és a dolog természete okán adatokkal nem lehetne alátámasztani, mi is volt akkor a tényleges helyzet a magyar ideológiai, szellemi életben. Mindenképpen érvényesnek tűnik az előbb tett megállapítás, hogy ekkor már nehéz a hivatalos ideológia és politika hegemoniáját tényként kezelni a fiatalabb értelmiségi nemzedékek körében. Aczél ugyanebben a beszédben támadta azokat a

törekvéseket, amelyek a marxizmus hegemoniájának a megszüntetésére irányulnak, és azokat is, amelyek a marxizmust lefokozzák az egyik eszmerendszer rangjára, sőt a pluralizmust nélküle képzelik el. (28.) Emlékeztette a hallgatóságát: a mai társadalom erre az ideológiai alapra épült, aki ezt az ideológiát érvényteleníteni szeretné, annak a társadalmi alapokat is szét kellene rombolnia (vagyis magát a rendszert). Ebből egyenesen következett – ha a szöveg nem is mondta ki ilyen kereken –, hogy nincs az egyik a másik nélkül. A rendszer nincs az ideológiája nélkül, az ideológia nem működik a rendszer nélkül. Ezért Aczél szerint inkább „a lenini úton” kell továbbhaladni, ragaszkodva a marxizmus–leninizmus tanításaihoz. (29.) Világos beszéd volt ez, csak nem hatotta meg a hivatalos ideológia iránt már közömbös fiatalabb értelmiséget.

1984-ben az MSZMP nagy jelentőségű gazdasági reformcsomagot fogadott el, amelyhez hasonló nem született a KGST-országokban. Egyúttal azonban – a javuló külgazdasági egyensúly és az eladósodási folyamat megállítása okán – döntött arról is, hogy véget kell vetni a megszorításoknak. A reform mellé társult tehát a növekedés felgyorsításának kísérlete, a remény, hogy így kevesebb áldozattal és gyorsabban lehet végrehajtani a gazdasági struktúra átalakítását. Kádár az új stratégiát politikai érvekkel is alátámasztotta. Ezek lényege szerint nem lehet a következő tervidőszakra is csak az életszínvonal szinten tartását ígérni, mert ez aláássa a szocialista rendszerbe vetett hitet, és tönkreteszi a reform társadalmi fogadtatását is.⁷⁶ Vitatható volt, indokolt-e gazdaság képességeivel kapcsolatos optimizmus, ám arról nem lehetett kétsége senkinek, hogy Kádár politikai szempontjai mindenképpen megfontolást érdemelnek, és ezért hatottak azokra is, akik féltek a gazdaság túl korai felfűtésétől. (Egy év leforgása alatt megbizonyosodott, nekik volt igazuk: egy újabb, katasztrofális eladósodási folyamat indult el.)

Ebben az időben és politikai környezetben, még a reformcsomag 1985. január 1-jei életbe léptetése és az új, növekedést előirányzó népgazdasági terv végrehajtásának megkezdése előtt hangzott el Aczélnak a művészetpolitikával foglalkozó előadása. Szövegéből az derül ki, hogy célja a párt és a művész társadalom közötti politikai szövetség életben tartása volt, megidézve a konszolidáció utáni éveket, felsorolva az akkori nagy alkotóknak a nevét, akikkel sikerült egyetértésre jutni.⁷⁷ Ez akkor már kevés volt a sikerhez. Ennek Aczél is a tudatában lehetett, mert fél évvel később, a pártkongresszuson továbbment. Felszólalásában megismételte az előbbi gondolatmenetet, de most nemcsak a szellemi elittel foglalkozott, hanem a szellemi munkát végző társadalmi csoportok összességével. Aczél kijelentette: „az értelmiség nem egyszerűen szövetséges, hanem egyenrangú és egyenlő felelősségű részese a dolgozó osztályok szövetségének”.⁷⁸ Ezzel újított, fölülírta a hivatalos formulát, amely addig a munkás-paraszt szövetséghez illeszkedve szólt az értelmiségről. Kádár a

⁷⁶ Lásd erről a témáról Földes György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1995, 211–227.

⁷⁷ Aczél György: *Szocializmus, nemzet, kultúra*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. Az előadás szövege: 401–420.

⁷⁸ *Az MSZMP XIII. kongresszusának jegyzőkönyve*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985, 327. A beszéd további részei a szokásos tételeket ismételték.

zárszóban nem reagált, sem ő, sem a határozatszerkesztő bizottság nem adott zöld utat ennek az új tartalmú és formájú megfogalmazásnak.

Kérdés, hogy ha a párt elismeri, beemeli politikai doktrínájába ezt a tételt, és politikai stratégiáját is ehhez igazítja, vagyis egyenrangú politikai alannak tekinti az értelmiséget, elérte volna-e a célját, a szocializmus kádári változatának megújítását? Azok szerint, akik elkerülhetetlennek tartották a szocializmus előbb-utóbbi vereségét, biztosan nem. Azok számára, akik a modellváltásért küzdöttek,⁷⁹ ez egy üdvözlendő előrelépés volt, de önmagában kevés a remélt sikerhez. Mindenesetre a politikai viszonyok megváltozása kétségtelenül felgyorsította volna a válságkezelést a változásban érdekelt társadalmi csoportok javára, az elengedhetetlen gazdaság-szerkezeti változásokat és a reformokat a szociális és a politikai szférában egyaránt.

Aczél a kongresszus után ebben az irányban és szellemben vezette az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét, közelebb került tehát az elmélethez. Itt ebben az időszakban komoly kutatómunka folyt például a társadalmi struktúra feltárása, a szocializmuskép megújítása, a politikai rendszer, a nyugati szociáldemokrácia tárgyában. Ezek a munkálatok felértékelődtek az 1988. májusi pártértekezlethez vezető folyamatban, és a modellváltás irányába mutattak. Aczél ennél biztosan nem akart többet, másképpen fogalmazva ennél nem ment volna tovább, és eddig is csak azért, hogy megvédhesse a szocializmust. Ezt tükrözte májusi pártértekezleti felszólalása is, amelyben önkritikát gyakorolt, amiért nem lépett fel határozottabban a demokratizálásért. Szerinte az emberiség még nem tudott kitalálni jobbat a szocializmusnál, ezért „valóságos szocialista országot” kell átadni az utódoknak. Ezt csak úgy tartotta lehetségesnek, ha az utódok nem tagadják meg az 1956 utáni időszak meghatározóját, „a valóság fanatikusát”, a „jó kompromisszumok robotosát”, Kádár Jánost.⁸⁰ Ezt a résztvevők nem vitatták, maga a pártértekezlet azonban úgy döntött: változtat a párt gazdaság- és társadalompolitikáján, jobb híján a válságkezelés szolgálatába állítja a reformot, lehetővé teszi a szabadabb állampolgári szervezkedést, utat nyit az érdekek szabadabb artikulációját, kiszélesíti a sajtószabadságot, megnöveli ellenőrző szerepét. Az új MSZMP-vezetés változtatni akart a nemzetpolitikáján is, amennyiben határozottabban kívánt cselekedni a határon túli magyarság érdekében.⁸¹

1988 közepén az MSZMP úgy döntött: túllép a kádárizmuson azért, hogy megalkothassa a szocializmus új modelljét. Ebben a munkában nemcsak Kádár, de Aczélnak sem volt szüksége.

⁷⁹ Közéjük tartoztam én is. Lásd erről a *Hatalom és mozgalom (1956–1989)* című könyvemet. (Reform Könyvkiadó–Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989.)

⁸⁰ *Népszabadság*, 1988. május 22.

⁸¹ Ripp Zoltán nem egészen így látja, ő inkább a pártértekezlet felemáságát emeli ki a *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990* című könyvében. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006, 127–137.

IV.

Eszmék és ideológiák

A jövőtől a jelen felé

A pártoktatási kézikönyvek szocializmusképe, 1945–1983

1. BEVEZETŐ, MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

1. Az 1945 utáni időszakban a pártoktatás különbözött a közoktatástól, nem terjedt ki annak minden területére, és egyúttal mindig elsődlegesen ideológiai tartalmú nevelés volt, amely objektivitását a marxizmus–leninizmus tudományos világ-szemléletére vezeti vissza. A forradalmi munkásmozgalom mindig megszervezte elméletének oktatását és az aktuális politikai irányvonal, a stratégia és taktika magyarázatát, mégpedig úgy, hogy a két dolgot igyekeztek egységbe foglalni. Ezenkívül olyan tanfolyamok is indultak, amelyek az ideológiai-politikai harcban kiemelkedő jelentőségű területeket vagy kérdéseket kísérelték meg kezelhetővé, áttekinthetővé tenni a pártaktivisták számára. Polgári demokratikus viszonyok között a pártoktatás sajátos vonása lett a tisztségviselők, a központi és helyi államapparátusba küldött emberek felkészítése. A társadalomirányítási ismeretek elsajátítása már a hatalom megragadása előtt is komoly súlyt kapott. A gyakorlati tudás itt háttérbe szorította az ideologikumot, mert fontossá vált, hogy a gazdasági-politikai berendezkedés megváltoztatásáért küzdők jártassá, kompetenssé váljanak a polgári politikai-igazgatási kultúrában.

2. A pártoktatási kézikönyvekkel szemben támasztott mindenkori követelmény, hogy a világnézet kialakítása mellett az adott korszakban különösen fontos tételekre irányítsa a figyelmet. Alapvető, hogy *a szemléleti egész*ből levezethető legyen az éppen érvényben lévő irányvonal. Ezt az utat a tankönyvek nemcsak a felsőbb határozatoktól kötelezetten, nem is pusztán megalkotóik „részvételi szándéka” miatt járták be. Nem egyszerűen a vezetés elvárásáról, a szerzők tenniakarásáról volt szó, ami a politika formálásában és megvalósításában való közreműködésre készítette őket, módszertani kényszer volt a társadalmi realitásokhoz kötődés – már a műfaj miatt is. Az oktatás a „gyakorlatból” jött emberek bevezetése az elméletbe, felkészítés a párt képviseletében történő társadalmi szereplésre vagy a „laikus” vitára a mások meggyőzése, az ellenfelek ideológiai érveinek leküzdése érdekében. Hasznosnak tűnt tehát a valós életből indulni, és elengedhetetlen oda visszaérkezni.

3. A párttankönyv akkor „működik” jól, ha képes formalizálni az elmélet vívmányait, minél hamarabb magába foglalni a változó valóságról készült mélyebb elem-

zéseket, ha megfelelő érveket sorakoztat fel a politikai program szolgálata közben. Az eszmei-ideológiai nevelés csak úgy lehet hatásos, ha megvan a koherencia az egyes tételek között. Második feltétel, hogy a tankönyv viszonylag zökkenőmentesen illeszkedjen a vezetőség elképzeléseihez és a hallgatóság tapasztalataihoz. Az oktatás sikere tehát attól függ, hogy valóban eleven egységben van-e az elmélet és a gyakorlat. Másképpen: a vezetés és a tömegek között dialektikus a kölcsönhatás, hogy a párt mozgalmoszerűen működik, egyes szervezeti szintjei nemcsak elkülönülnek egymástól, hanem együtt is működnek.

A közös tevékenységgel e céloknak legalább egy részét is elérik.

Nem könnyű, szinte lehetetlen volt egyszerre megfelelni ennek a belső és külső koherenciaigénynek. Általában javulnak az esélyek felfelé menő, offenzív periódusokban, bár ekkor maga az oktatás szokott háttérbe szorulni. Hasonlóan szoktak hatni a kiegyensúlyozott, konszolidáltabb körülmények, amikor több idő jut az összefüggések kidolgozására, az összhang megteremtésére.

A hirtelen politikai fordulatok sokszor hozhatják nehéz helyzetbe a pártoktatást, különösen akkor, ha az irányváltást nem előzték meg nyílt elméleti viták. Ilyenkor nehéz az átállás. Megingás fenyegeti az építményt, a végpontok kicserélése hitelvesztéssel járhat, és előtérbe kerül a megrögzült értékek őrzése. Az egyik megoldási mód: a tankönyvek új kiadásaiiban egyszerűen elfeledkeznek a kérdésessé vált tételekről. A másik reagálási lehetőség: a szerzők úgy tesznek, mintha a lejátszódott változások szervesen következnenek a már rögzített teóriából. Ilyenkor leszögeznek azt is, hogy az új lépések taktikai jellegűek, miattuk nem kell újragondolni az elvi-elméleti alapokat. Ekkor szokott elkövetkezni az a pillanat, amikor megkezdődik az oktatás elszakadása az élettől – a hallgatók egyre kevésbé kapnak választ kérdéseikre. Az oktatók segíthetnek a helyzeten, ha hajlandók és képesek kitölteni az újonnan keletkezett réseket. Ennek hiányában hosszú időre lehet igaz, hogy az oktatás az átalakító politikai-társadalmi gyakorlat tevékeny szolgálata helyett csak az ideológiai elkötelezettséget tudja elmélyíteni, megalapozni.

A tankönyvek talán a legnehezebben mozgó, a legrugalmatlanabb részei voltak a kommunista párt szellemi vérkeringésének. Elméletileg is ilyennek kellett lenniük, mivel bennük szükségszerűen az elmélet rendszerező, vagyis a konzervatívabb, „ideológiai” oldalára kerül a hangsúly. Kényszerűen háttérbe szorult viszont az elemző-alkotó munka, a módszertan. Ezt ellensúlyozni csakis eredeti szövegek olvastatásával, a legégetőbb napi kérdések közös végiggondoltatásával stb. lehetett.

Alakulhatnak a dolgok úgy is, hogy a pártoktatás kézikönyveiben megfogalmazott tételek maguk ösztönöznek újragondolásra. Különösen igaz ez azokra az esetekre, amikor megkérdőjeleződnek a távlati célok és alapértékek, és a napi, sokszor ténylegesen elkerülhetetlen kompromisszumok függvényeivé kezdenek válni, kellő viták, „kötések” híján a döntési kényszerben lévők a pragmatikusok, a véltén-valósan hátrányosabb helyzettel fenyegetettek a konzervatívok, dogmatikusok kategóriájába szoktak kerülni. Ez a felállás azt jelzi: az agy és a test között működési-közlekedési zavarok vannak, beteg az elmélet és a mozgalom kapcsolata – nem dolgozik megfelelően, elmeszesedett. Hiszen a kompromisszumoknak nem „az” elmélet és „a” gyakorlat között kell kialakulnia.

4. Talán nem túlzás az az állítás, hogy a magyar társadalom szocializmusképére, a kíváncsi, elérendő állapotra vonatkozó ismeretek elterjesztésére a pártoktatás és annak könyvei gyakorolták a legnagyobb hatást az 1945–1985 közötti időszakban. A tömegkommunikáció kevésbé volt alkalmas rendszerezett ismeretek közvetítésére, az elméleti irodalom terjedési köre pedig korlátozott volt. A pártoktatásban biztosított a fogadókésztség, az iskolai számonkérés stb. A hatalom megragadása után már nem lehetett elkerülni a célok konkrétabb megjelölését, az eszközök – elvileg – az érdekeltek kezébe kerültek. A párt politikája melletti mozgósítás már nem épülhetett a fennálló társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok elutasítására.

5. A szocializmuskép a hatalom megragadása előtt a kapitalizmus tagadására épült, az ellene való harcot szolgálta, segítette a totális szembenállás magatartásának megerősödését. A fordulat (forradalom) után két új feladatot kellett megoldani. Egyrészt ezentúl olyan perspektívára volt szükség, amely nem gyengíti, hanem erősíti a hatalom pozícióit. Másrészt az uralmi magaslatok megszerzése után nyilvánvalóvá vált, hogy a *tényleges* kapitalizmus által megteremtett, attól megörökölt feltételek nem biztosítják a radikális elméleti-politikai bírálatból született szocialista program gyors megvalósítását.

2. A BROSÚRÁK SZOCIALIZMUSA (1945–1948)

A munkáspártok 1945 és 1948 között nem írtak átfogó tankönyveket az oktatói munka segítésére, inkább brosúrákat adtak ki, amelyek az általános társadalomelméleti fogalmakat, kategóriákat, a marxista világszemlélet alapjait magyarázták. Külön kis füzetek jelentek meg politikai vonaluk megértése érdekében, a kétféle agitációs terméket pedig nem szervezték didaktikus egésszé. Ez nem is lett volna túlzottan célszerű, mert korlátot szabott az újonnan érkezettek befogadóképessége, ám hiányzott a kellő műveltségű, pedagógiai tapasztalatú oktatói gárda is.

A kommunista párt propagandájában nem a távlati célok kiemelése játszott az alapvető szerepet. Az MKP el akarta kerülni a gyors és könnyű megbélyegzést, hogy a népi demokrácia címén saját eszméit igyekezik a magyar népre ráerőszakolni; egyoldalú osztályszempontokat érvényesít; szövetségi politikája csak eszköz, amittől bármelyik pillanatban, ha lehet, megválnak stb. Ezért irányvonalát *nem a proletariátus helyzetéből*, hivatásából, *hanem a nép és a nemzet szükségleteiből* igyekezett levezetni.¹ 1947-ben a pártról azt írták, hogy az „a magyar munkásosztály pártja, képviseli az egész dolgozó nép, a nemzet érdekeit... Küzd a független, demokratikus népi Magyarországért és a társadalmi fejlődés megfelelő fokán a szocializmusért.”² Az „elvszerű” megfogalmazás nyitva hagyta a kérdést, hogy mikor lesz a fejlődési fok megfelelő. A kitétel nyilvánvalóan azt jelzi, hogy az olvasót nem akarták meggyőzni a szocializmusért folytatandó *közvetlen* küzdelem szükségességéről. Ezt tükrözi az

¹ Lásd például Andics Erzsébet: *Nemzet és haza*. Szikra, Budapest, 1946 (Szemináriumi füzetek)

² *A Magyar Kommunista Párt politikája*. Szikra, Budapest, 1947, 2. (Oktatási füzetek Városi tanfolyam)

a megfogalmazás is, miszerint az „MKP nem egyoldalú osztálypolitikát, hanem a nép túlnyomó többségének érdekeit követő, egyetemes nemzeti politikát folytat”.³

A szocializmus „eljövetelének” elkerülhetetlensége ekkor a társadalmi fejlődés általános tendenciájának a következménye. Rudas László az emberi haladás mércéjéül a termelés fejlődését választotta. Szerinte a szocializmusnak túl kell szárnyalnia ezen a területen a kapitalizmust. A sikert előre láthatóvá teszi a Szovjetunió jelenlegi fejlődési tempója.

A pártoktatási kézikönyvek a szocializmusról részletesebben csak a Szovjetunió társadalmi-gazdasági és politikai berendezkedésének ismertetésekor beszéltek. Bolgár Elek: *Szocialista állam és szocialista gazdaság* (1946), Rudas László: *Allam és demokrácia* (1946) és Kassai Géza: *Szovjetunió a szocializmus országa* (1947) című munkáikban a szovjet példán keresztül illusztrálták a fejlődés perspektíváját. Eszerint ebben a rendszerben szakadatlanul növekednek a termelőerők, nincsenek gazdasági válságok; nem létezik a munkanélküliség; ingyenes az orvosi ellátás; kiépült a munkásbiztosítás. Megszűnt az állam belső elnyomó funkciója, csak a tolvajokkal, harcosokkal szemben kell erőszakot használni. Hatalmas mértékben megnövekedtek viszont az állam szervezési feladatai a gazdasági és a kulturális élet területén.⁴

Kassai az előbb felsoroltak mellett még – Lenin *Allam és forradalom* című művére építve – megemlíti, hogy az új társadalomban „meghatározzák a munka mértékét, esetleg kényszert is alkalmaznak azokkal szemben, akik nem teljesítik kötelességüket. (15.) Erre azonban csak ritkán kerül sor, mert a munkások érdekeltek a többtermelésben. Csökken a szellemi és fizikai munka közötti ellentét. Másrészt a szovjet értelmiség 80%-a munkás vagy paraszt származású, amit a művelődés ingyenessége is segít.

A szocializmusban (a Szovjetunióban) legteljesebb a politikai demokrácia, garantált a sajtó- és szólásszabadság, az egyesülési és a gyülekezési jog. A nemzetek azonos státusúak. „Mindez bizonyítja, hogy a Szovjetunió a legtökéletesebb demokrácia országa.” (26.)

Az itt ismertetett képről a következő megjegyzések tehetők: 1. Számos megvalósult társadalmi vívmányra hívta fel a figyelmet, amelyet a kapitalizmus addig nem ismert, vagy kevésbé alkalmazott. 2. A szerzők a szocializmus potenciális fölényének igazolására objektív bizonyítékokra hivatkoztak, mint például a gazdasági fejlődési ütem különbözősége, a válság hiánya, a foglalkoztatottság. Az összehasonlításoknál egyszer abszolút, másszor viszonyszámokra utaltak. 3. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a brosúrák tézisei válaszként értelmezhetők az előző évtizedek kommunista- és szovjetellenes propagandájára. 4. Az így összeállt kép természetesen nem tekinthető árnyaltnak, az „objektív” értékelés nehézségei elől az alkotók úgy tértek ki, hogy az 1936-os szovjet alkotmány által leírt társadalmat, az ott megfogalmazott erkölcsi, politikai normákat egészében létezőnek tekintették. 5. Ebből következően a szocializmusban belső ellentmondások, társadalmi feszültségek csak kívülről eredhetnek – a történelmi elmaradottságból, a polgárháborúból, világhábo-

³ Havas Ernő: *Társadalmi formák fejlődése, osztályok és pártok Magyarországon*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1947, 22.

⁴ Rudas László: *A társadalmi formák fejlődése*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1946, 5–6.

rúból, idegen beavatkozásból. 6. Igen érdekes, hogy hiányzik a magyar Tanácsköztársaság tapasztalatainak felemlítése. 7. Hasonló – osztályuralmat felidéző – indítéka lehet annak is, hogy az állam pozitív szerepének hangsúlyozása mellett alig található utalás a kommunista pártra, a társadalomirányításban betöltött hivatására. 8. Nincsenek olyan passzusok, amelyek közvetlen felszólításokat tartalmaznának a példa követésére.

A szocializmus távlati célként való felfogását mutatja Gerő Ernőnek 1945. március 7-én elhangzott, nyomtatásban is megjelent beszéde (ez egyébként egyike volt az MKP első oktatási célú füzeteinek):

„... létrejött a lehetősége az új típusú demokráciának, a népi demokráciának és ezzel együtt létrejött a lehetősége annak, hogy a demokrácia útján induljunk a szocializmus felé... Ahhoz, hogy a lehetőségből valóság legyen, harc kell!...”⁵

Legelőször is tehát meg kell nyerni a csatát.

A Szociáldemokrata Párt nevében 1945 tavaszán Justus Pál másképpen, általánosabban fogalmazott:

„A kapitalizmus felbomlóban van, de a szocializmus csak a szervezett munkásosztály szabadságküzdelméből születhet meg.”⁶

Justus annyiban ment tovább, hogy szerinte a fasizmussal szemben csak egy igazi ellentét van: a szocializmus. Tehát közvetlenül a kapitalizmus túlhaladásáért kell küzdeni. Az SZDP kiadásában más füzetek is a tőkés rendszer (általános) válságából vezetik le a következő lépést.⁷

Ebből az alapállásból is fakad, hogy a szociáldemokrata oktatásban jóval nagyobb súlyt kapott a szocializmusnak mint a *jövő* társadalmának felrajzolása. Innen eredt még az ismertetés módja is. Újra kiadták Mónus Illés második világháború előtt írt tankönyvét. Mónus főként azt hangsúlyozta, hogy a szocializmus történelmi termék, és ezért nem kell sok energiát fordítani lényegének, szerkezetének előzetes meghatározására. Akarni kell születését, és hagyni kifejlődni a csírákat, azok majd eligazítanak a további lépéseket illetően. „A modern szocializmus nem akar mesterséges alakulatokat, mindent e szükséges fejlődéstől vár el.”⁸ Kétségtelen, hogy ennek az állításnak történelmi összefüggése is volt. Az organikus, a feltételek *megléte*re alapozó, a klasszikus szociáldemokrata elmélettel összeecsengő tétel a bolsevizmus gyakorlatának elvetését jelentette. A gondolat átvétele a '40-es évek második felében azt jelezte, hogy a Szociáldemokrata Párt a szocializmusért, de nem annak a Szovjetunióban megvalósult típusáért való harcra kívánja nevelni tagságát. Nyilvánvaló volt azonban, hogy az alaposan megváltozott körülmények között nem tartható fenn az elvont szocializmusóhajítás. Másfelől a szovjet tapasztalatok kritikai felülvizsgálata se tűnt a legalkalmasabbnak az idő.

⁵ Gerő Ernő: *A Magyar Kommunista Párt*. 1945. március 7. MKP KV Propaganda Osztálya, 3. füzet. Budapest, 1945, 13. (MKP-szeminárium)

⁶ Justus Pál: *Mi a szocializmus?* Népszava, Budapest, (1945) 20–24. (Szocialista tudás könyvtára)

⁷ Timár László: *A közgazdaságtan újabb polgári elméletei és a szocializmus*. Budapest, 1946, SZDP Okt. Titk.

⁸ Mónus Illés: *A modern szocializmus elmélete*. Népszava, Budapest, 1945. 6. (Szocialista tudás könyvtára)

Az SZDP – a célok megértetése érdekében, jobb híján – megjelentette Jules Humbert-Droz: *A szocializmus abc-je* című kis írását. Ebben a szerző lakonikus rövidséggel foglalta össze a szociáldemokraták által kívánt és a történelmi fejlődésből valószínűsített jövő jellemző vonásait: A tőke nem szűnik meg létezni, hanem a társadalom egészének szolgálatába áll, régi tulajdonosai akár kártalanítást is kaphatnak. A gazdasági élet tervszerű és irányított lesz. A fejlett technika révén a munkanap megrövidül. Az osztályok nélküli társadalomban az elosztás munka szerint történik. Mindenki előtt nyitva áll a felemelkedés útja, mert jog és mód lesz a tanulásra. Demokrácia lesz az üzemek falain belül, mivel a munkásokhoz kerül az ellenőrzés és a vezetés joga. A politika is demokratikus keretek között zajlik. Mindenki biztonságban élhet. A nemzetek között az együttműködés és a szolidaritás válik mérvadóvá.⁹

Teoretikus megalapozottságúnak tekinthető-e a megfogalmazás? Bizonyos mértékig igyekszik ráépülni a „csirákra”, de a lényeg, hogy kapaszkodót szándékozik nyújtani az adott viszonyok ellen küzdőknek, ígéret arra, hogy kevesebbet kell majd dolgozniuk, hogy az emberek beleszólhatnak majd sorsuk alakulásába egyéni, üzemi és társadalmi szinten egyaránt, és biztonságban, háborúk nélkül élhetnek. Teljesülnek a tőkés felhalmozási folyamatból keletkező vágyak, amelyeket csak a szocializmus válthat valóra, mert csak ez a forma képes nem mások rovására kielégíteni a bővülő társadalmi szükségleteket.

1948-ban, a munkáspártok egyesülésekor a látszat szerint semmilyen problémát nem okozott a forrásvidékek felől hozott eltérő alkotóelemek összevegyítése. Bár sokszor említették azt, hogy a szociáldemokrata eredetű párttagság ideológiailag kevésbé felkészült, de az oktatásban felszínre jutó gondok között nem szerepelt ellenállásuk a „bolsevista” elmélettel és a szovjet fejlődési modellel szemben. A legproblematisabb pont az oktatásban – legalábbis a korabeli jelentések szerint – a politikai forma és a társadalmi-gazdasági tartalom közötti viszony tisztázása az új helyzetben. Ekkor még olyan megfogalmazások is szerepeltek, hogy proletárforradalom és proletárdiktatúra nélkül léphet az ország a szocializmus felé.¹⁰ Az államosítások kapcsán pedig leszögezték, hogy a köztulajdonba vett üzemek még nem következetesen szocialista jellegűek, és ki kell terjeszteni e szektor határait. Ez arra utal, hogy az oktatásban meg akarták előzni, hogy a hatalom jellegének megváltozása után túlzott, teljesíthetetlen elvárások szülessenek a munkásság körében.

3. A „JÖVŐÉPÍTÉS” POLITIKAI PEDAGÓGIÁJÁHOZ

Az 1949 utáni pártoktatási kézikönyvek szocializmusképét alapvetően a Szovjetunióhoz való igazodás, a minél gyorsabb felzárkózás igénye határozta meg. Paradox törvényszerűséggel ezért az igazi „pedagógiai cél” nem a végeredmény, a szovjet állapotok elfogadtatása volt, hanem a hozzá vezető út, az alkalmazott módszerek elfo-

⁹ Jules Humbert-Droz: *A szocializmus ABC-je*. Világosság Rt., Budapest (é. n.) (Kunfi gárda könyvei)

¹⁰ *A népi demokrácia út a szocializmushoz*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1948, 11.

gadtatása, elsajátíttatása. A központi pártiskolák a társadalomirányítás általános és részletkérdéseit a klasszikusokon kívül a szovjet irodalom alapján tárgyalták. A szovjet gyakorlat pedig magától értetődően szocialista jellegűnek minősült, amit legfeljebb azért nem lehet könnyen alkalmazni, mert ott a fejlődés előbbre tart. Akkor segíthetünk tehát magunkon a legkönnyebben, ha a bevált eszközök alkalmazását gyorsan megtanuljuk, és magunk is élünk velük.

A középszintű és tömegtanfolyamokon a Sztálin-életrajz és az SZKP rövid története alkotta a gerincet. E művekben viszont nem a szocializmust tárgyalták, hanem a forradalmat és az átmeneti korszak sajátosságait. A szocializmus alapjainak lerakását övező politikai küzdelmek és viták kapták itt a főszerepet. Mindez olyan interpretációban, amely az *egyszer* alkalmazott módszereket és gyakorlatot a *maga egészében* szükségszerűnek és pozitívnak tekintette. Nem maradt el a tanulságok levonása sem. Egyike ezeknek az, hogy a bolsevik párt története arra tanít: „a nép ügyéért semmilyen áldozat nem sok”.¹¹ A másik: a pártnak kulcsfontosságú a jelentősége, nélküle semmilyen lényeges dologról nem döntenek, és a párt mindig helyesen, bölcsen és szilárdan vezet.¹² Általánosítva és egyértelműen megfogalmazták: a „kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet döntő kérdései minden országban lényegében azonosak, hogy ennél fogva a Szovjetunió fejlődése minden ország számára mintakép”.¹³ Egyúttal előkép is, mivel a tankönyvek megállapításai szerint a Szovjetunióban már megvalósult a szocializmus.¹⁴ S ha ez így van, abból az is egyenesen következik, hogy a kommunizmus már nem a távoli jövő kérdése, hanem elérhető cél, és ezért nem pusztán elméleti, hanem nagyon is gyakorlati probléma.¹⁵

Rögtön felvetődik a kérdés: miként bizonyították az oktatásban, hogy a világ egyik országában alig három évtized alatt befejezték az alapok lerakását, sőt szinte egy füst alatt az új társadalmi rendszert is felépítették. A segédletek nem szenteltek hosszú fejtegetéseket a magyarázatnak, így csak következtetni lehet arra, hogy a proletárdiktatúra, a radikálisan megváltozott tulajdonviszonyok, a nehézipar dominanciája, a gazdaság egészének gépesítése, a munka szerinti elosztás, a társadalmi juttatások, a már említett 1936-os szovjet alkotmány létezőnek tekintett imperatívuszai alkották az érvelés bázisát. Logikusnak tűnt, hogy ahol ezek a kritériumok együtt jelen vannak, ott a társadalmi berendezkedés szocialista jellegűnek tekinthető.

A szocializmusfogalom kialakításának másik, az előbbivel szorosan érintkező eszköze a társadalmi formák összehasonlítása. Ennek során a hangsúly a tervgazdaságra, a szervezethez, a kizsákmányolás kiküszöbölésére, a képességek szerinti

¹¹ *Tankönyv a Magyar Dolgozók Pártja alapfokú politikai iskola hallgatói részére*, I. rész. Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztály, Budapest, 1951, 34.

¹² *Népi demokráciánk állama. Tananyag az MDP politikai iskolái számára*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952, 75.

¹³ Révai József: *A népi demokrácia jellege és fejlődése*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950, 6.

¹⁴ *Tankönyv a Magyar Dolgozók Pártja alapfokú politikai iskolái számára*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952, 127.

¹⁵ *A Szovjetunió tervgazdasága*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, (é. n.) 23.

egyéni foglalkoztatásra esett.¹⁶ Nem maradt el a politikai és nem utolsósorban az erkölcsi magasabbrendűség kiemelése sem.¹⁷

Halaszthatatlan feladat volt az új termelési viszonyok sajátosságainak megértése. A művelt, tudatos munkások nem csak az országban lezajló alapvető szerkezeti változásokra figyeltek. Abban is bíztak, hogy a tulajdonviszonyokban bekövetkezett minőségi fordulat megváltoztatja státusukat a termelés egészében. Sokan várakozással tekintettek a gazdálkodás, termelésirányítás és a közvetlen termelési folyamat óhajtott átalakulása elé. Gerő Ernő oktatási anyaggá vált előadásában elkülönítette a következetesen szocialista jellegű állami szektort a szövetkezetitől. Az okot erre az szolgáltatta, hogy az utóbbiban még nem teljes a köztulajdon, és a jövedelemelosztás sem csak munka szerint történik. Harcolni kell azért, hogy véglegesen szocialista képződménnyé váljon a szövetkezeti forma. Az állami tulajdon felsőbbrendűsége a kizárólagos társadalmi tulajdonból, az összes dolgozó alkalmazotti-munkavállalói mivoltából és a terméktöbblet fölötti egyedüli állami rendelkezésből fakad. A proletárdiktatúra a többletet a szocialista gazdaság felépítésére fordíthatja. A társadalom által elsajátított (elsajátítható) rész nagyságát nem a tőkés termelésre jellemző törvények határozzák meg, mert az új rendszerben a munkaerő (többé) nem áru.¹⁸

A tankönyvek az árutermelés és a szocializmus összeegyeztetésének problémáját nem tárgyalták. Az önálló elszámolás kategóriájával összefüggésben viszont használtak az árutermelésre jellemző vagy azzal rokon jelentésű terminusokat. Megjegyzendő: e téren is változást hozott Sztálinnak *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című munkája. Az árutermelés okaival, az értéktörvénnyel, a fejlődés irányával kapcsolatos fejtegetések a korábbiakhoz képest differenciáltabbá tették a szovjet valóságról és ezzel a szocializmusról kialakított képet.¹⁹

Mint látható, összemosódtak a határok a jelen és a jövő között. Mégpedig azért, mert a *kapitalizmus és az átmeneti társadalom közötti minőségi különbség nyomatékosítása érdekében az utóbbit, a jelent szocialista jegyekkel ruházták fel*. Így kapott „szocialista” jelzőt az iparosítás, az állam stb. Ezért tagolódott fel a valóság szocialista és nem szocialista részre. Az ilyen felosztásnak persze megvolt a maga elméleti igazsága és politikai értelme, hiszen a társadalom legfontosabb építőelemei ténylegesen mások lettek, és mást is szolgáltak. A termelési viszonyokat tulajdonviszonyokká redukálták, és ezekből, illetve az állam jellegének változásából vezették le az új rendet.

Ez a megoldás, miként a korabeli szovjet valóság egészének „felemelése” a szocializmusba, elősegítette, hogy nálunk is közvetlenül lehessen – az akkori szóhasználat szerint – irányt venni a nemrég még nagyon is távolinak tűnő cél felé. Emlékeztetni kell arra, hogy eközben a pártoktatás az erőltetett ütemű felhalmozás politikájának elfogadtatására összpontosított. Az átmenet megrövidítése, a lehetőségek és

¹⁶ Havas Ernő: *Kapitalizmus–szocializmus*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1948, 20–21.

¹⁷ *Népi demokráciánk állama*, i. m. 33–34.

¹⁸ Gerő Ernő: *A szocializmus építése a népi demokrácia országaiban*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950, 12–14. és 27.

¹⁹ Ebből a munkából tankönyv is lett, ezért elemzését tudományos munkához illő módszerekkel kell elvégezni.

célok közötti szakadék sikeres átugrása mozzanatértékké nyilvánította a fogalmak összecsúsztatását. Enélkül viszont kétélű fegyverré vált, mivel nehezítette a valóságos problémák megértését és megértetését, a helyes reagálás kidolgozását. Nem hanyagolható el az sem, hogy a mindennapi tapasztalatok éppen azokban keltettek „vegyes” benyomásokat, akiknek az „új” megteremtésére irányuló politika igazi részeseivé és haszonélvezőivé kellett volna válniuk.

4. A NAGY ELŐRETÖRÉS:

„NINCS OLYAN ERŐ, AMELY FELTARTÓZTATHATNÁ A SZOCIALIZMUS GYŐZELMES ELŐREHALADÁSÁT A TELJES KOMMUNIZMUS FELÉ”²⁰

Az 1956-os megrázkódtatás után a pártoktatásban az októberi események ellenforradalmi jellegének magyarázata került előtérbe. Ezzel összefüggésben nagy súlyt helyeztek a proletárdiktatúra, a hazafiság és internacionalizmus és a párt vezető szerepének kérdéseire. Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957 júniusában hozott határozatában felhívta a figyelmet a Szovjetunió és a többi szocialista ország általános érvényű tapasztalatainak tanulmányozására, túl ezen be kellett mutatni a szocialista gazdasági rendszer fölényét. A pártvezetőség leszögezte: „szembe kell szállni a kistulajdonosi formák idealizálásával és azok lehetőségeinek eltúlzásával. Harcolni kell az anarchista törekvések ellen, az állam gazdaságirányító tevékenységének megszilárdításáért.”²¹

A pártoktatásnak ez a koncepciója a vezetés mérsékelt optimizmusát, a még nem teljesen lezárult konszolidáció viszonyait tükrözte. Világos továbbá az is, hogy az előző évek történetéből született tanulságokat el kellett fogadtatni a párttagsággal. Hiszen 1957 elején a pártot ért vereség okairól még mindig megoszlottak a vélemények, a krízistől való időbeli távolodás pedig az önigazoló interpretációknak kedvezett. A kétfrontos alapra épített pártegység azonban fontos előfeltételévé vált annak, hogy rendezni lehessen az átmeneti korszak függőben maradt „elméleti” kérdéseit. Különös jelentőségre tett szert ez azért is, mert az MSZMP vezetése a szocializmus alapjainak lerakását több lényeges vonatkozásban a korábbtól eltérően kívánta végrehajtani.

Nem várt módon kedvezően és gyorsan változtak a külső és velük a belső körülmények. Az 1950-es évek utolsó és a '60-as évek első harmada talán a legoffenzívabb szakasza volt a szocializmus történetének. Sokfelől közelítve igazolható ez a tézis. Itt csak annyit, hogy az 1957-es és az 1960-as moszkvai értekezleten a szocializmus építésének általános törvényszerűségeivel és nemzeti sajátosságaival kapcsolatban a kommunista pártok közös álláspontot tudtak kialakítani. Az SZKP XXI. és főként a

²⁰ *A szocializmus politikai gazdaságtana*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 12.

²¹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2., bővített kiadás, 1973, 62.

XXII. kongresszusa a kommunizmus építésének feladatát tűzte napirendre, és részletesen kijelölte az elkövetkező két évtizedben elérendő célokat, Magyarországon a feltételezettnél hamarabb és kevesebb nehézséggel befejeződött az, amit a szocialista alapok lerakásának neveztek. Nálunk is a szocializmus teljes felépítésének programja vált időszerűvé. Perspektíva birtokában a keleti országok (de Magyarország különösen) sokkal kritikusabban viszonyultak saját történetükhöz, ami ugyancsak motiválta az elméleti munkát. A gazdasági növekedés, amely most az életszínvonal gyors javulásában is megmutatkozott, megfelelő bizonyítékokkal szolgált az újonnan kialakított elképzelések helyességéről.

A pártoktatás helyzete kedvezőbbé vált. Megteremtődtek a feltételek az ismeretek, politikai törekvések és perspektívák egységének szilárdabb talajra állításához. Ekkor születtek meg az első szintetizáló tankönyvek a dialektikus és történelmi materializmusról, a szocializmus politikai gazdaságtanáról stb.

Az új korszak kezdetén elsőrendűvé vált annak tisztázása, mit kell tennie a pártnak a célok eléréseért, milyen eszközökhöz, irányítási módszerekhez kell folyamodnia, milyen politikai kereteket szükséges kialakítani, fenntartani. A kézikönyvek a legfontosabb teendőként a proletárdiktatúra további erősítését, a termelési viszonyok tökéletesítését, a termelőerők fejlesztését, a kulturális-ideológiai forradalom kiteljesítését és a dolgozók jólétének szüntelen emelését jelölték meg. Az egyik tankönyv azt is megfogalmazta: a frontok azonosak a hatalomátvételtől a kommunizmusig, csak közben a mennyiségi vonatkozásokról a minőségekre kerül át a hangsúly.²² Vagyis a politikai rendszer lényegében ugyanolyan marad. Alapeleme, a párt vezető szerepe megmarad akkor is, amikor a proletárdiktatúra fokozatosan össznépi állammá alakul át. Ez a folyamat a nemzeti egység megformálódásával párhuzamosan zajlik, és egyet jelent a szocialista demokrácia kiszélesítésével. „Ennek egyik legfontosabb feltétele a lakosság mind szélesebb rétegeinek bekapcsolása a közügyek intézésébe. A fejlődés során az állami szervek hatásköréből mind több feladat közvetlenül a társadalmi szervek hatáskörébe kerül.”²³

Az oktatási anyagok szerint a párt vezető szerepe minden fejlődési szakaszban szükségszerű. Megköveteli ezt a belső és külső burzsoázia elleni küzdelem. Másként a fejlődési stratégiát sem lehet kidolgozni. A párt feladata a szövetséges társadalmi osztályok és rétegek felsorakoztatása a munkásosztály mellé, és a társadalom tudományos alapokon történő irányítása.²⁴ Nehézséget az osztályharc fogalmának értelmezése okozott: milyenek az osztálykonfliktusok az antagonizmusok leépülésének körülményei között? Az előbb idézett oktatási anyag az egyik helyen azt írja: „A szocialista társadalom teljes leépülése és végleges győzelme az osztályharc alapján megy végbe, de egyben meghozza az osztályharc nélküli társadalom időszakát.” Majd arról beszél, hogy az átnövés a szocializmusba társadalmi összeütközések és konfliktusok nélkül megy végbe, de ehhez az kell, hogy marxista-leninista párt irá-

nyítson.²⁵ Végeredményben kiderül: a '60-as évek elején a szocialista fejlődés legfontosabb feltételének a párt vezető szerepét tekintették, és a gazdasági, társadalmi, kulturális és ideológiai célokat az adott politikai modell segítségével kívánták elérni.

A szocializmus építésének állandó és változó elemei közül azonban az új elemeket tárgyalták részletesebben. Általános megítélés szerint az osztályharc súlypontja áthelyeződik a gazdaságra és az ideológiára.²⁶ A tankönyvek rendkívül sokat foglalkoztak az új társadalmi alakulat elvi magasabbrendűségének bemutatásával.

A szocializmus elkülönítése a kapitalizmustól a geneziséből kezdődik: a szocialista termelési viszonyok még csirájukban sem alakulhatnak ki tőkés keretben. Ezért jár a politikai átalakulás a gazdasági-társadalmi fejlődés előtt.²⁷ Sikeres forradalom után a proletárdiktatúra az új minőségű termelési viszonyok létrehozásával némileg megelőzi a termelőerők adott potenciáit.²⁸ Az így kialakított formát nagyüzemi tartalommal kell megtölteni, mert ez a szocializmusnak megfelelő termelési mód. A köztulajdon (és a tervgazdálkodás) akadálytalan, szabad növekedést biztosít a termelőerőknek. A szocializmust éppen a fejlődési képessége és a kizsákmányolás megszüntetése helyezi a kapitalizmus fölé.²⁹

Kibővült a felépítmény feladatköre, ezáltal megszűnik a fejlődés ösztönös jellege. Többé nem szükségszerű velejárója a történelemnek az emberek alapvető céljai és a végeredmény közötti ellentét, esetlegesség.³⁰ A spontán mozgásokat a törvényszerűségek felismerésére épülő tervszerűség korlátozza, és szorítja fokozatosan háttérbe.³¹ A tervszerűség ezért szabad fejlődést jelent.³² Ilyen körülmények között a dolgozók alapvetően érdekeltek a társadalmi célkitűzések megvalósításában. Eközben a közöttük lévő osztályjellegű különbségek (város, falu, szellemi, fizikai munka) leépülnek, és a munkamegosztás elveszti örökletes jellegét.³³ A központi irányítás emeli a dolgozók általános és szakképzettségét, javítja a tudomány és technika hasznosítási lehetőségeit, ami a termelőalapok bővítésével és az anyagi érdekeltséggel együtt a termelékenység gyors emelkedését eredményezi.³⁴

A termelőerők megsokszorozódása maga után vonja a nemzetközi méretű együttműködést, a munkamegosztást és a specializációt. Egyesek egészen a logikai maximumig is elmentek: a legelőnyösebb az lenne, ha a szocialista közösségen belül egy-egy terméket egyetlen óriási vállalat gyártana.³⁵ Ebben az igényben, megfogalmazásban megjelenik az a felfogás, amely a szocialista-kommunista formáció viszonyai között a munkamegosztást pusztán technikailag ragadta meg. Szoros összefüggésben ezzel: a gazdaság akkor irányítható, kezelhető, ha az mint használati

²⁵ Uo. 216–218.

²⁶ *A szocializmus teljes felépítésének néhány kérdése*, i. m. 17.

²⁷ *Történelmi materializmus*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964, 201.

²⁸ *A szocializmus teljes felépítésének néhány kérdése*, i. m. 18.

²⁹ *Történelmi materializmus*, i. m. 75–77.

³⁰ Uo. 45.

³¹ *A marxizmus-leninizmus esti középiskola tankönyve*, i. m. 185.

³² *Történelmi materializmus*, i. m. 248.

³³ *A szocializmus politikai gazdaságtana*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964, 148–153.

³⁴ *A szocializmus teljes felépítésének néhány kérdése*, i. m. 4.

³⁵ *A marxizmus-leninizmus esti középiskola tankönyve*, i. m. 40.

²² *A szocializmus teljes felépítésének néhány kérdése*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964, 11–12.

²³ *A marxizmus-leninizmus esti középiskola tankönyve*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964–1965. 141.

²⁴ Uo. 255.

értéket termelő szerves egész működik.³⁶ Ez a felfogás legelsőként a szocialista termelési viszonyok leírásakor érhető tetten. Másodsorban kitapintható a szocialista újratermelés és árutermelés értelmezésénél. Harmadsorban pedig kifejezésre jut a gazdaságirányítás hogyanjának elemzésekor.

Tehát a szocialista termelés színhelye a nagyüzem.³⁷ Ezen a szintén kell megszüntetni a termelő elválasztottságát a termelési eszközöktől.³⁸ De ez csak részlegesen valósulhat meg. Miért? Egyrészt történeti okok miatt, mert a termelőerők még nem eléggé fejlettek, és nincs összhang közöttük és az új termelési viszonyok között. Ezért is marad fenn a közösségi tulajdon két formája és a társadalmi munkamegosztás. Másrészt a gazdasági elkülönültség megőrződése következtében a nagyüzemek a használati értékeket áruként termelik. Ez viszont bizonyos érdekellentéteket szül a szektorok között, de a munkásosztályon belül is.³⁹ A súrlódások csökkentése érdekében a köztulajdonnak idővel egységes, állami (össznépi) formát kell öltenie. Az állami tulajdon fejlettebb, mert magasabb szinten társadalmasítja a közvetlen termelők munkáját. Hiszen az állam saját vállalatait közvetlenül irányíthatja az osztársadalmi érdekeknek megfelelően. Ha minden termelési eszköz a nép tulajdonában van, akkor odatartozik az elkészített árutömeg és a benne foglalt többletmunka is.⁴⁰ Természetszerűnek kell lennie annak is, hogy „az állami tulajdon magasabb színvonalra emeli a termelők öntudatát, s arra készíti őket, hogy ne csak saját közösségeik gondját viseljék szívükön, hanem elsősorban az egész nép érdekeit”.⁴¹ Ez a forma érettebb, teljesebb közösségi tulajdon, és az elkövetkezendőkben a szövetkezeti – a csoporttulajdon – közeledni fog az előbbihez. Nőnek a fel nem osztható alapok, csökken a háztáji jelentősége, gyarapodnak az egymással és az állammal kiépített kapcsolatok.⁴²

Az elkülönülés fennmaradásának az a következménye, hogy bár a szocialista szektor termelése *közvetlenül* társadalmiasítottnak tekinthető, de figyelembe kell venni az árutermelés kapcsán önállósuló érdekeket is. Bizonyos önállóságot szükséges kapniuk a termelőegységeknek. Az állami dominancia azért is elkerülhetetlen, hogy sikerüljön megakadályozni a csoportérdek érvényesülését a társadalmi érdek rovására.⁴³ A munkavállalók tevékenységét továbbra is egyfajta *közvetítettség* jellemzi: ezt erősíti, hogy a javak korlátozott volta miatt az elosztás döntően a munkateljesítményekhez kötődik, hogy még *csak a mérce* azonos.

A tankönyvek szólnak a fejlődés irányáról is. Eszerint a tulajdonformák közeledése, a központi irányítás tökéletesítése, a szükségletek alapján történő elosztás térhódítása az árusajátosságok további háttérbe szorulását eredményezi.⁴⁴ Bár az SZKP XXII. kongresszusával kapcsolatban az árutermelés fejlesztéséről is szó esett, állítva, hogy ez növeli a termékbőséget, és így közelebb lehet kerülni a kommuniz-

³⁶ Uo. 33.

³⁷ *Történelmi materializmus*, i. m. 86.

³⁸ *A szocializmus politikai gazdaságtana*, i. m. 213. és 207.

³⁹ Uo. 60–64.

⁴⁰ *A marxizmus-leninizmus esti középiskola tankönyve*, i. m. 35.

⁴¹ *A szocializmus politikai gazdaságtana*, i. m. 64.

⁴² Uo. 58.

⁴³ Uo. 211.

⁴⁴ Uo. 442., 457–458., 460–461.

mushoz. A fejlődés fő vonala mégsem erre, az áruviszonyok szélesebb területen történő érvényesülése felé halad, hanem az anyagi-műszaki bázis fejlődésén keresztül, vagyis a villamosításon, kemizáláson, automatizáláson át a bőség és egyenlőség társadalmához. Ezen az úton egyre homogénebbé válik a társadalmi-gazdasági szerkezet, közeledik egymáshoz a mezőgazdasági és ipari, szellemi és fizikai munka.⁴⁵

Néhány szót a kézikönyvek gazdaságirányításra vonatkozó tételeiről. Az erre vonatkozó kérdést a következőképpen fogalmazták meg: miként lehet a központi akarat optimális érvényesülését szavatolni, elősegíteni az árutermelés körülményei között? Legelőször a szerzők leszögezték, hogy a feladat megoldható, mivel a megváltozott termelési viszonyok alapján megvalósulhat a tervgazdálkodás. Bár a szocialista termelési árak termelése, de elvileg különbözik a tőkés árutermeléstől, mert nem kizsákmányoláson nyugszik. Fennmarad a munka és a munkatermék keletkezés jellege, de a munkaerő „alapvetően” nem áru. Lényeges különbség az is, hogy a vállalatokat (nagyobb termelőeszközöket) nem lehet szabadon adni és venni, és a megszerzett egyéni jövedelmek nem tőkésíthetők.⁴⁶ Logikus, hogy ilyen határokon belül az értéktörvény nem töltheti be a termelést szabályozó szerepet. Nincs alapja a szabad versenynek. Konkurencia helyett sokkal jellemzőbb a monopolhelyzet, az áruk szabad játékát pedig az árak tudatos eltérítése váltja fel.⁴⁷ Mindebből mégsem az értéktörvény teljes elutasítása, hanem tudatos felhasználása következik a tervutasításos rendszer keretei között. A tervszerűség a szocializmus szintetikus közgazdasági kategóriája.⁴⁸ Ténylegesen érvényre juttatni a tudatos arányosságot, a gazdaságpolitika célrendszerét az irányítás közvetlen módszerének alkalmazásával lehet és szükséges. Csak ilyen eszközökkel egyeztethető össze a helyi és a társadalmi érdek. Emellett az ösztönzés elősegítésére alkalmazható a jövedelmezőség és több más árukategória.⁴⁹ A kétféle ráhatás együttes használata hozza a legnagyobb eredményeket, mert mindegyiküknek megvannak a korlátai.

A tananyagok bírálják a revizionistákat, akik ellenzik a közvetlen beavatkozást a gazdasági folyamatokba, és ezzel éppen a legnagyobb vívmányt, a tudatos társadalmi-irányítást teszik kérdésessé. A direkt gazdaságirányítási módszerek ellenzői egy olyan önszabályozó piacra hivatkozva lépnek fel, amely a valóságban már a tőkés országokban sem működik.⁵⁰ Nem szabad hagyni a gazdasági elkülönülés fokozódását, mert ezáltal nő az árucseré és a piaci viszonyok szerepe. Az állami vállalatoknak a kapitalistákéhoz hasonló önállósulása elkerülhetetlenül a tulajdonosi sajátosságok és korlátok növekedésével és ezzel a termelés atomizálódásával járna. Az árak és a jövedelmezőségi szempontok mindinkább meghatároznák a vállalatok tevékenységét, így a piac központi pozícióhoz jutva akadályozná a fő célok, az osztársadalmi érdekek érvényre juttatását.⁵¹ A revizionisták élesen bírálják a bürokráciát is. Azt javasolják, hogy a vállalatok irányítása kerüljön a termelőkollektívák kezébe. Vagyis a teoretikusok egy része a csoporttulaj-

⁴⁵ *A szocializmus politikai gazdaságtana*, i. m. 218–219.

⁴⁶ Uo. 229–230.

⁴⁷ Uo. 103.

⁴⁸ Uo. 120–122.

⁴⁹ *A marxizmus-leninizmus esti középiskola tankönyve*, i. m. II. köt. 34.

⁵⁰ Uo. 30–34.

⁵¹ Uo. 32–33.

dont állítaná előtérbe az össznépiével szemben. Pedig ez anarchiával és aránytalansággal fenyeget. Állami vezetés nélkül a termelőegységek csak utólagosan, a piaci törvények szerint alkalmazkodhatnak az igényekhez. A valódi perspektíva a még nagyobb arányú és még centralizáltabb társadalmi termelés.⁵² Ezen az úton, amely együtt jár a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával, egyre homogénabbá válik a társadalmi-gazdasági szerkezet, közeledik egymáshoz az ipari és a mezőgazdasági, szellemi és fizikai munka. A társadalmi eredetű különbségek fokozatos leépülése és az alapvető munka- és életkörülmények kiegyenlítődése kihat a többi életszférára is. Így a dialektikus materializmus alapvető ideológiává lesz. Az emberek közötti kapcsolatokat egyre inkább a kollektívizmus szelleme hatja át, mind többen kapcsolódnak be az igazgatásba.⁵³

A '60-as évek kezdetét uraló optimizmus jegyében született magyar pártoktatási tankönyveket az enyhén technicista utópizmus mellett egyfajta visszafogottság is jellemezte. Lényegében átvették az SZKP XXII. kongresszusán megfogalmazott program tételeit, de Magyarország vonatkozásában elkerülték a kommunizmus elérhető távolságba helyezését. Ebben az interpretációban a hangsúly a szocialista viszonyok megszilárdítására és az életszínvonal minél gyorsabb emelésére került. Ezt a magatartást a nemzeti sajátosságok és adottságok korábbiaktól eltérő kezelése tette lehetővé a nemzetközi munkásmozgalomban. Az 1956-os események és a nyomukban kialakult társadalmi-gazdasági helyzet, a „realitások” pedig kikényszerítették az óvatosabb célmegjelölést.

Mégsem volt teljesen problémamentes ez a megoldás. Ekkor olyan felfogás uralkodott a hatalmon lévő kommunista pártok körében, hogy a szocialista országok számára adottak a feltételek ahhoz, hogy nagyjából egy időben érkezzenek a kommunizmus előszobájába. A kézikönyvek fel is sorolták az ezt szolgáló tényleges és potenciális erőforrásokat: a szocialista termelési viszonyok előnyeinek kiaknázása, a tervgazdálkodás, a nemzetközi együttműködés és munkamegosztás elmélyítése. Elmarad azonban a számok és időpontok meghatározása. Nem kerül sor a fejlődési tempó és irány kiterjesztésére, örökös megelőlegzésére, Magyarország esetében elmarad az „utolérés” és „elhagyás” konkretizálása, vagyis hogy a magyar gazdaság mikor éri el a fejlett tőkés országok színvonalát.

A tankönyvszerzőknek egy másik nehézséget is le kellett küzdeniük. Az után, hogy a VIII. pártkongresszus kimondta a szocializmus alapjainak lerakását, a valóságról, a helyzetet meghatározó viszonyokról egyre inkább mint a szocializmusról kellett beszélni. Ez időtől kezdve a társadalmat szocialista jegyek segítségével kellett megragadni. Kezdetben csak a hatalom volt ilyen jellegű: „a” proletárdiktatúra. Majd a termelési viszonyok is átalakulnak, és bekövetkezik a termelőerők kibontakoztatása, a kommunizmus megalapozása. E feladathoz fel kell zárkóztatni a felépítmény elmaradó elemeit. De mit kell kezdeni a gazdasági és mindennapi életben meglévő zavarokkal, negatív jelenségekkel? A magyarázat döntően a polgári maradványokra és a szubjektív tévedésekre, hibákra épült. A jövő útja éppen ezeknek a visszahúzó tényezőknek a felszámolása és az előnyök érvényesítése.

⁵² *Történelmi materializmus*, i. m. 59–93.

⁵³ *A marxizmus-leninizmus esti középiskolák számára*, II. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967–1968. 21–23. és 78.

Nem telt el sok idő, és több új fejlemény is megzavarta a lineáris, gyors és harmonikus fejlődés eszméjét. 1964–1965-re elég nyilvánvalóvá vált, hogy nem reális a kapitalizmus „rohammal” történő utolérése és túlszárnyalása. A Szovjetunióban politikai hangsúlyeltolódás ment végbe, és a népgazdaság területi irányításának megszüntetésével együtt napirendre került a gazdaságirányítási rendszer jelentős mértékű megváltoztatása. Magyarországon pedig a színpalak mögött megindult az 1957-ben megfogalmazott közgazdasági gondolatok felelevenítése.

Eközben a tankönyvek még a régi gondolatmeneteket követték, és élesen ostromolták a kispolgári revizionista elméleteket...

5. A „SZABÁLYOZOTT” REVIZIONIZMUS BEKERÜLÉSE AZ IDEOLÓGIÁBA

Az 1966-os gazdaságireform-határozat az 1968. január 1-i bevezetési határidő kijelölésével hagyott némi felkészülési időt a pártpropaganda számára, ám nem volt könnyű dolog a nemrégén még elvetett nézetek kezelhetőség tétele, beemelése a hivatalos tananyagokba. Érveket kellett találni a gazdaságirányítás gyökeres átalakításának indoklására, és nem halaszthatták el a korábban megfogalmazott alaptételek újraértelmezését sem, helyet kellett csinálni az újnak anélkül, hogy a régi tételeket visszavonnák. Ez a módszer ígerte a legtöbbet a néhány évvel korábbi tankönyveken nevelkedett kádergárda és aktív párttagság meggyőzése szempontjából. Meg kellett akadályozni, hogy a rétegek aggodalma éppen az érvényben lévő ideológia segítségével nyerhessen határozott, szilárd megfogalmazást. Meg kellett nyugtatni a párttagság többségét, hogy a változások nem érintik a rendszer lényegét, és pozitívan hatnak a tömegek életkörülményeire.

Nem véletlenül került a garanciák között az első helyre, hogy a politikai felépítmény, a proletárdiktatúra az elkövetkezendőkben is ellátja a ráruházott funkciókat, hogy a párt vezető szerepe ezután is hiánytalanul érvényesül a gazdaságpolitika meghatározásában és a végrehajtás ellenőrzésében. Másodsorban utaltak arra, hogy az újratermelés új logikája is szocialista termelési viszonyok között érvényesül. Szabadabban működnek az árukategóriák, minőségileg nagyobb lesz a gazdálkodóegységek önállósága, de mozgásterüket a központi tervezés, a szabályozó, szervezeti és döntési rendszer bástyái fogják közre.

Az indirekt gazdaságirányítás beillesztése a szocializmusképbe alapvetően két kérdést vetett fel: 1. Modellalkotó jegy-e a gazdaságirányítás típusa, vagy a nemzeti sajátosságok körébe tartozik? 2. Mi az előnyösebb megoldás az új gazdasági mechanizmus gondolatának elfogadtatása szempontjából? Hogyan lehet megemészthetőbbé, vonzóbbá tenni a változtatást?

A marxista-leninista középiskola 1967–1968-as tankönyvében a szocialista társadalom jellemzése továbbra is a moszkvai nyilatkozatokban foglaltakra épült. Eszerint a szocializmusban a munkásosztály és pártjaé a vezetés hivatása, amit a pro-

letárdiktátúra és a szocialista demokrácia segítségével gyakorol. A társadalom még osztályokra tagolódik, de a munkásság és parasztság kapcsolatai barátiak. Nagyüzemi méretekben folyik a termelés. A társadalmi tulajdon uralkodó pozíciói révén a kisajátítás is közösségi jellegű. A cél a szükségletek lehető legteljesebb kielégítése a legfejlettebb technika alkalmazásával. Tervszerűen, arányosan, a foglalkoztatottság teljessége mellett megy végbe a fejlődés. Szüntelenül nő a dolgozók kulturális színvonala. Megoldódott a nemzeti kérdés.⁵⁴

Más oldalról viszont a szerzők utaltak arra, hogy mivel a feltételek nem fejlődtek ki elégséges mértékben, évtizedekre van szükség a legerősebb kapitalista országok utoléréséhez. Sőt egy helyen általánosabb megfogalmazást használnak: „...a szocialista forradalom nem egyetlen csata, hanem a legkülönbözőbb gazdasági és demokratikus átalakításokért folyó csaták egész korszaka”.⁵⁵ A küzdelemnek (feltehetőleg az új gazdasági mechanizmusra gondoltak) éppen az ad perspektívát, hogy a meglévő akadályok ellenére történelmileg rövid idő alatt befejezhető a szocializmus teljes felépítése Magyarországon.⁵⁶

Az utóbb leírtakból az világlik ki, hogy a belső pártpropaganda, a tankönyvek nem az újdonság erejével akarták hallgatóságukat megnyerni. A párt ideológusai nem elmélkedtek hangosan arról, hogy mennyiben gazdagítja a szocializmus esz-köztárát az új gazdaságirányítási módszer. Bevezetését viszont elkerülhetetlennek minősítették, méghozzá a szocialista fejlődés napirenden lévő, általános feladatainak teljesítése érdekében. Feltétlenül ez az egyetlen nálunk alkalmazható módszer? Erre is válaszolni kellett.

A tananyagok a meggyőzés érdekében politikai gazdaságtani érvekhez folyamodtak, rámutatva az alapvető viszonyok belső szerkezetére: nem szűnt és nem szűnik meg a szocializmusban a munka kettős jellege. Ez a tény a társadalmi munkamegosztás fennmaradásával, a gazdasági elkülönültséggel és a termelőerők viszonylagos fejlettségével társulva elkerülhetlenné teszi a munka szerinti elosztást és így az anyagi érdekelttség jelentőségének megőrzését, fokozását.⁵⁷ Más, erkölcsi és politikai vonatkozásból is megalapozták a következtetést. Arról írtak, hogy a dolgozó emberek joggal elvárják, hogy már a szocialista építés időszakában és ne csak a majdan felépülő szocializmusban, kommunizmusban élvezhessék tevékenységük eredményeit. Az adott körülmények között viszont ez annyit jelent, hogy annak kell többet kapnia, aki jobb és hasznosabb munkát végez.⁵⁸ Fontos része lett a bizonyításnak a történeti megközelítés. Az átmeneti korszakban elengedhetlenül centralizálni kellett az erőforrásokat és az irányítást, de ez hátrányokkal is járt. Nem lehet bízni abban, hogy a nemzeti jövedelem gyorsabban gyarapodjon a vállalati önállóság növelése nélkül, mint a társadalmi termék, tehát hogy csökkenjen az anyag-, eszköz- és energiaigény. Az intenzív gazdaságfejlesztés útja az új gazdasági me-

⁵⁴ Uo. 24–25.

⁵⁵ Uo. 93.

⁵⁶ Uo. 68–69. és *A szocializmus politikai gazdaságtana*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967–1968, 106.

⁵⁷ *A marxizmus-leninizmus (1967–1968)*, i. m. 143–144.

⁵⁸ Uo. 60–61.

chanizmus bevezetésén, vagyis a termelési viszonyok tökéletesítésén keresztül vezet. Ennek alátámasztására a tankönyvek a gazdasági növekedés lassulására utaltak. A tempóvisszaesés oka döntő mértékben a túlzottan merev központi irányítás. Ez a fő akadálya az életszínvonal további javításának. A szocializmus fölényét igazolni csak a termelési viszonyok továbbfejlesztésével lehet.

Hogyan is néznek ki a szocialista termelési viszonyok? A szocialista szektor túlsúlya a meghatározó, és azon belül az állami vállalatok alkotják a döntő hányadot, a szövetkezetek a kisebbséget. A két forma léte a tőke szerves összetételében meglévő különbségekre vezethető vissza, a szövetkezetekben ti. magasabb az élőmunka aránya.⁵⁹ Ismertetőjegy az is, hogy ki, milyen alapon rendelkezik a többletmunkával (többlettermékkel), az osztálytársadalom vagy a csoport. Számít az is, hogy milyen tényezők alakítják a jövedelemből történő részesedés módját, van-e járadék jellegű eleme is a bér mellett a kapott összegnek.

Szó esik a háztájiról is, amelyre a „felépült” szocializmus viszonyai között is szükség van.⁶⁰ Az igazi „újdonság” a személyi tulajdon problematikájának feltűnése, ami a társadalom újrarétegződési folyamatainak előrehaladásával volt összefüggésben. Minden kézirat leszögezi, hogy a „mi” körülményeink között a személyi tulajdon (igazából a nyiltabbá, érzékelhetőbbé váló jövedelmi, vagyoni differenciálódás) nem származhat kizsákmányolásból, mivel fő vonása a munka.⁶¹ A tézis megújuló rögzítése ugyancsak elválaszthatatlan az új gazdasági „rend” bevezetésével kapcsolatos aggodalmaktól.

Az itt ismertetett kép első megközelítésben nem mutat látványos változást a korábbi időszakokban megfogalmazottakhoz képest. Az alapvető fordulat abban volt, hogy a tankönyvirodalom a *valóságot mint szocializmust a korábbinál tagoltabban, mélyebben írta le az „elméletre” támaszkodva*. Így a termelési viszonyokról beszélve nem revideálják a társadalmiasítottági fok korábbi értelmezését, és a termelés nagyüzemi jellegének erősödéséből vezetik le a tulajdonviszonyok egységesülését. De míg a szerzők az állami tulajdont egységesnek tekintik nagyságtól, ágazattól stb. függetlenül, és olyannak, ami magas fejlődési fázisban van, addig a leglényegesebb átalakításokat éppen az állami ipar termelési viszonyain kívánják végrehajtani. Kezdő lépésnek nevezték a néhány évvel ezelőtt végrehajtott vállalati összevonásokat. A következő fokozat az önállóság kibővítése, az áruviszonyok érvényesülési körének kiszélesítése.

Éppen ez az a két pont, amelynek indokolása kikerülhetlenné teszi a szocialista termelési viszonyok átfogóbb, a tulajdonnál szélesebb, összetettebb tárgyalását vagy a tulajdonviszony felbontását, a munkamegosztási és -elosztási vonatkozások beépítését a termelési viszonyok közé. Az utóbbi megoldás inkább segítette a folytonosság fenntartását.

Az önállóság és az árutermelés logikájának nagyobb érvényesítése mellett érvelni a szocialista vállalat korábban rejtve maradt sajátosságainak elemzésével lehetett. Ezzel a művelettel a népgazdaság működésének törvényszerűségei mellé felzárkó-

⁵⁹ *Szocializmus építésének kérdései tanfolyam 1971/1972*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971–1972.

⁶⁰ *A marxizmus-leninizmus (1967–1968)*, i. m. 63.

⁶¹ Uo. 59–60.

zik a vállalati szint. A kiegészítés az elkülönültség tartósságának, lényegességének elismeréséből fakad, abból a belátásból, hogy a szocializmusban nem következhet be a termelők és a termelési eszközök közvetlen egyesítése. A közvetítés fennmaradásának kényszerűsége már abban is kifejeződik, hogy a közösségi tulajdonnak állami formát kell öltetnie.⁶² Második újítás ezen a területen, hogy a vállalatot mint a kollektív és a személyi (munkaerő) tulajdon összekapcsolódását ragadják meg.⁶³ Az elkülönültség viszont azonos, legalábbis hasonló helyzetbe hozza az egy munkahe-lyen, termelőegységnél dolgozókat. Ezért az egyéni és általános érdekek egymáshoz közelítésének, összeegyeztetésének színtere az objektíve létező csoportérdek. Hiszen éppen az állami tulajdonhoz fűződő közösségi viszony fejlesztése biztosíthatja a társadalom és az egyén számára az optimális eredményeket.

Az újdonságok közül a vállalati elkülönültség, illetve önállóságfogalom követelte meg a részletesebb megvilágítást, mert az árutermelésről és a munkaerő jellegéről, az utóbbi kapcsán a munkabér, a részesedés formáját, nagyságát meghatározó tényezőkről már az előző időkben is szó esett. E szerint ha eljutunk odáig, hogy elismerjük, hogy a javak termelésének döntő színtere a vállalat, amelynek a direkt irányítási viszonyok között is vannak saját érdekei, akkor az irányítás módszerének megváltoztatása e külön érdekeknek a megjelenési formáját változtatja meg. A szisztéma jellegzetessége az, hogy a vállalat csoportképző mivolta mint nem „rendszeridegen” elem kerül elismerésre. Ellenkezőleg, a gazdasági vérkeringés alapvető csatornájává válik. A tankönyvek ezzel kapcsolatban arra összpontosítottak, hogy megnyugtatóan érveljenek amellett, hogy az önállóság nem eredményezheti a csoportérdek felülkerekedését a társadalomén. Ilyen eset nem történhet, mert a „központi állami irányítás és szabályozás rendszere – a szocialista tervgazdálkodás bármely típusában – kizárja ugyanis

- a vállalat és bárki számára rendszeres és tartós jövedelemszerzést idegen munka elcsatolásából;
- a gazdasági erőforrások monopolizálását a társadalmi szükségletek vagy más vállalatok megkárosítása árán;
- a vállalati jövedelem olyan növelését, amely a vállalat dolgozóinak rovására, jövedelmek lecsapolása árán valósulna meg;
- az önhatalmú vállalatalapítást, átszervezést, összevonást, megszüntetést stb...”⁶⁴

A helyesen értelmezett vállalati érdek amúgy sem kerülhet ellentétbe a népgazdaság elvárásával, és határt szab az önállóságnak a szabályozott piaci, illetve a közvetett eszközökkel operáló gazdaságirányítás is.⁶⁵

Még fontosabbnak tartották a szerzők, hogy utaljanak arra: a szocialista viszonyok között a gazdaságirányítás politika is. Mint ahogy a tervgazdálkodás alapvető feladatai közé nemcsak a szükségletek kielégítésének megszervezése, az arányosság, az optimális növekedési feltételek megteremtése sorolható, hanem a társadalmi rend őrzése, erősítése is. A politika primátusát tehát nem érinti a gazdasági mechanizmus

⁶² A szocializmus politikai gazdaságtana, i. m. 318.

⁶³ Uo. 319.

⁶⁴ Uo. 331.

⁶⁵ Uo.

reformja. A vállalati önállóság megteremtése, a piac kiszélesítése nem vezet spontaneitáshoz, a tervszerűség megszűnéséhez. Sőt a változások nem gyengítik, hanem erősítik a pártot és az államot.

A politikai felépítmény: a párt és az állam tárgyalása nem módosult. Ily módon egyszerre töltötték be a tájékoztató és az elrugaszkodási pont szerepét. A politikai hatalom az új körülmények között sem pusztán „örkődik”, vagyis védelmezi a társadalmat a gazdaság esetleges túlkapásaival szemben. Ellenkezőleg, nő a párt és az állam jelentősége a szocializmus építésének egész időszakában. Döntő oka ennek az, hogy „az egységes szocialista alap önmagában automatikusan nem biztosíthatja a fejlődés további zavartalanságát, tervszerűségét”,⁶⁶ már csak azért sem, mert az alapvető egységen belül olyan érdekellentétek is léteznek, amelyeknek politikai vonatkozásai vannak. Az új gazdasági mechanizmus pedig minden bizonnyal kihat a társadalmi csoportok közötti kapcsolatokra, növelheti a differenciálódást.⁶⁷ Nőni fog az emberek közéleti aktivitása, de az egyes egyének, csoportok szűkebb érdekeit helyezik előtérbe. Nem szabad elhanyagolni a hosszabb távú feladatokat, érvényt kell szerezni az osztálytársadalmi érdekeknek. Nem vesztette el aktualitását a külső fenyegetéssel szembeni védekezési kényszer sem.

Mindebből következik, hogy nem nélkülözhető a párt és az állam irányító, szervező szerepe a szocialista társadalom építésében, bár csökkennek a primer politikai feladatok, és eltolódás megy végbe a gazdasági, ideológiai és kulturális területek javára. A dolog lényege, hogy a proletárdiktatúra a munkásosztály nélkülözhetetlen fegyvere marad, és az állam erősödése a szocialista vonások megszilárdítását szolgálja.⁶⁸

Maradt még két kérdés. 1. Az itt ismertetett leírás alapján milyen társadalom jelent meg a hallgatóság képzeletében, látóterében? 2. Az oktatás el tudta-e fogadtatni az új gazdasági mechanizmust, vagyis képes volt-e megfelelni a pártvezetés elvárásainak? Az MSZMP KB PB 1968. nov. 12-i állásfoglalása a pártoktatás helyzetéről és feladatairól valamennyire válaszol e kérdésekre. Eszerint a megrendezett tanfolyamok sokasága még „nem jelenti azt, hogy a párttagság egésze és a gazdasági vezetők teljesen megértették már a párt gazdaságpolitikájának tudományos alapjait és az irányítási rendszer részletkérdéseit...” Majd: „...A pártoktatás hatékonyságát kedvezőtlenül befolyásolja, hogy a szocializmus teljes felépítésével kapcsolatos társadalmi politikai kérdések tudományos kimunkálása – a társadalmi változások üteméhez viszonyítva – lassan haladt előre. A kutatók között nincs egyetértés az egységes szocialista alap kialakulása nyomán társadalmunk szerkezetében végbement változások politikai következményei értékelésében. Heves vita folyik arról, hogy ezekből milyen konzekvenciák vonhatók le az osztályharcra nézve.”⁶⁹

⁶⁶ A szocializmus politikai gazdaságtana (1967–1968), i. m. 367.

⁶⁷ Szocializmus építésének kérdései tanfolyam 1971–1972, i. m. 75–78.

⁶⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974, 236. és 239.

⁶⁹ A szocializmus politikai gazdaságtana, i. m. 31–32.

6. AZ ÖNMAGÁHOZ HASONLÍTOTT: VAGYIS A FEJLETT SZOCIALIZMUS (A „-BB-ÉS” SZOCIALIZMUS)

Az 1970-es évek elején a Szovjetunióban és az európai szocialista országokban ártértékelték a fejlődés mikéntjével és főleg tempójával kapcsolatban korábban kialakított álláspontot. Felülvizsgálták a gazdasági versenyről, a kommunizmusról, illetve szocializmus teljes felépítéséről szóló tételeket. Annak érdekében, hogy a realizmus ne visszavonulásként jelenjen meg, olyan új terminust igyekeztek találni, amely érzékeli a szocialista gazdaságban, társadalomban végbement változásokat, teret hagy a meglévő nehézségek okait tisztázni igyekvő tudományos munkának is. Az új fogalomnak egyúttal jeleznie kellett, hogy az objektív természetű problémák leküzdése a végcélokhoz való közeledést, a szocializmus fejlődését eredményezi. Az új szakasz elméleti megalapozása, megtöltése tudományos tartalommal nem kevés nehézséget okozott. Egyrészt, mert korábban, szocializmus csak „egy” volt: a kommunizmus első (alsó) szakasza. Másrészt, mert az 1970-es évtized fejlődése nemcsak a hosszabb távú elképzelésekhez képest volt lassabb, de elmaradás mutatkozott a közép- és rövid távú gazdaságfejlesztési tervekhez viszonyítva is. Sőt ha eltérő méretekben is, de társadalmi feszültségek termelődtek újra vagy keletkeztek, és működési zavarok mutatkoztak a legtöbb szocialista országban...

Az MSZMP tankönyveiben a fejlett szocializmus kategória megalapozása döntően a politikai gazdaságtan kategóriarendszerével történt. A szerzők tovább folytatták a küzdelmet az árutermelés elfogadtatásáért. Tették ezt oly módon, hogy újabb érveket igyekeztek találni az „itteni” és a kapitalista gazdálkodás eltérő jellegének bizonyítására. Az egyik tankönyv szerint a szocialista termelésben a meghatározó mozzanat a használati érték előállítás, mert az értékképzés nem válik értékesülési, értéktöbbletképzési folyamattá.⁷⁰ Nem teheti ezt az eltérő termelési viszonyok miatt, mert a „mi” körülményeink között a munkavégzés közvetlenül társadalmi jellegű és népgazdasági szinten szervezett. A meglévő elkülönültség nem jelenti a termelési-eszköz- és a munkaerő-tulajdon szétválását, és ezért „az elsajátítás egyenlőtlenségei nem növekedhetnek a társadalmi termelés szereplői között”.⁷¹

A fejlett szocialista társadalom már saját (és nem örökölt) alapján fejlődik, termelési viszonyai érettekké váltak. Ilyen körülmények között eredményesebben korlátozhatók a nem kívánatos, spontán folyamatok. Nő a munka termelékenysége, és ezért a fejlődés továbbra is dinamikus jellegű. A gazdaságfejlesztés intenzív módja a társadalom osztály- és rétegszerkezetének homogenizálódását segíti elő. Ez a mozgás a politikai életre is hatást gyakorol: a párt az egész nép élcsapatává lesz ugyanúgy, ahogy a proletárdiktatúra össznépi állammá alakul át. Nem lévén jelentősebb akadály, a kultúra és a tudat területén a marxista-leninista ideológia pozíciói tovább erősödnek.⁷²

⁷⁰ Uo. 29.

⁷¹ Uo. 33–34.

⁷² A szocializmus politikai gazdaságtana, i. m. 98.

Végiggondolva az „építkezés” logikáját, látható: a tulajdon kategóriája középonti maradt. Az új társadalmi rendben az éretté vált köztulajdonban megvalósul a munka és az elsajátítás egysége, a munkaerő nem válik áruvá. Ezért nincs is olyan osztály, amely idegen munkaerő megvásárlásából, kizsákmányolásából élne.⁷³ Árucseré csak a vállalatok és a szövetkezetek között folyik. Emiatt a piac jelentős szerepet tölt be a termelők közötti kapcsolatok szabályozásában, amit különféle eszközökkel korlátozni kell. A népgazdaság egészének fejlődését a terv és vele az erőforrások elhelyezésének központi meghatározása alakítja.

Nem lehet tehát feltétlen a vállalatok, szövetkezetek önállósága. A gazdálkodó egységeknek határt szabnak az operatív állami döntések, saját technikai-gazdasági körülményeik, a gazdálkodási szabályok, a jövedelemelosztásra vonatkozó rendelkezések is. Megemlíti a tankönyvek szerzői azt is, hogy vállalatot csak állami szervek hozhatnak létre.⁷⁴

Szerintük az állam centrális szerepének azért is fenn kell maradnia, mert a különböző csoportérdekek összeütközése és a fizikai és szellemi munka közötti különbségek megőrződése következtében a társadalom még nem képes önmaga igazgatására.⁷⁵

A fejlett szocializmus fogalmának bevezetése lényeges tekintetben, mégpedig a célmegjelölésben nem hozott változtatást: az új rend a gazdasági és társadalmi élet legfontosabb területein túlszárnyalja a kapitalizmust, megteremtí „az ember sokoldalú egyéni fejlődésének lehetőségeit”.⁷⁶

Talán éppen a társadalmi valóság túlzottan egyszerűsített képlete és a jövőre vonatkozó elképzelés körvonalazatlansága miatt, a tankönyvek több korrektívumot is tartalmaztak. Nyilatkozni kellett azoknak a jelenségeknek a sorsáról, amelyek „megvoltak”, és sajátos, modellen kívüli részei voltak a fejlett szocializmusnak.

Először is leszögezték, hogy a „túlszárnyalás” hosszú időt vesz igénybe. Másodszor, a szerzők azt sem mulasztották el megjegyezni: a társadalmi kiegyenlítődés sem kizárólagos tendencia, és mindaddig csak „fejlett” lesz a szocializmus, amíg „az egyének közötti gazdasági differenciáltság a személyiség sokoldalú fejlődésének objektív feltétele marad”.⁷⁷

A megfogalmazás elárulja, hogy a tankönyvíróknak egyidejűleg kellett elfogadtatniuk a homogenizálódás már ható és egyre inkább kibontakozó reális tendenciáját és az egyre nyilvánvalóbban jelentkező társadalmi különbségeket. Ezért utaltak arra, hogy a differenciálódás egy magasabb rendű elv, a sokoldalú személyiség jelenlétéhez szükséges. Az anyagilag, pozicionálisan, kulturálisan jobb helyzetben lévőktől való távolság pozitívan, ösztönzően hat a társadalom többi tagjára...

A dolgok összekeverése mellett azonban az oktatási anyagok a tudománytól kapott segítség hiányában megtakarították maguknak azt az erőfeszítést, hogy levezessék: egy adott időszakban a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése miként teremt-

⁷³ Uo. 230–232.

⁷⁴ Történelmi materializmus. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979–1980, 402.

⁷⁵ A szocializmus politikai gazdaságtana, i. m. 33.

⁷⁶ Történelmi materializmus, i. m. 466.

⁷⁷ Uo. 150.

heti meg azokat az előfeltételeket, amelyek e különbségek leépüléséhez, a társadalmi újratermelési folyamatok logikájából való kikerülésükhöz vezethetnek? Ehhez persze az ilyen jellegű fejlődés mai csíráit, kényszerítő mechanizmusait mint a társadalmi egyenlőségre törekvés tényleges alapjait kellett volna bemutatni. Nem lehet nem hozzátenni az itt kifejtettekhez: a sokoldalúan fejlett személyiség realizációja, vagy esetleg olyan normatívum, amelyet az egalitarianizmus nem enged érvényre jutni?

Jóval sikeresebb – bár kétélű – az a kiigazítás, amely szerint a jelenlegi szocialista országokban nem a termelési viszonyok, hanem a termelőerők jelentik a gyengébb, a fejlesztendő oldalt.⁷⁸ Ebből az következhetett, hogy az előbbiekkal és így a gazdasági mechanizmussal kapcsolatban nincs különösebb teendő.

Érdekes, hogy a tulajdonproblematika, más összefüggésben, de mégis teret kapott. Következett ez a munka társadalmiasítottóságának mint fejlődési mércének folytatólagos alkalmazásából. A tananyagok ebben a periódusban is sokat foglalkoztak az állami és szövetkezeti tulajdon összehasonlításával. Megállapították: az alapvető azonosság mellett különbség van a munka társadalmiasítási fokában, és a szövetkezetek elmaradását ezen a területen az állami gazdaságpolitikának figyelembe kell vennie. Amikor a csoportok a központi elvárásoknak megfelelően tevékenykednek, akkor persze tevékenységük az osztálytársadalmi jelleg irányában tolódik el. Az állam nem mondhat le a szövetkezetek befolyásolásáról, arról, hogy alávesse azokat az általános érdekeknek. Szó esett a kistulajdon-kisárutermelés kérdéseiről is. Némi erősödésük ellenére átmeneti jelenségek, és hosszabb távon a kereskedelemben is az állami-szövetkezeti szektor növeli a szerepét.⁷⁹ A háztáji gazdaságok is meg fognak szűnni. Majd véget kell vetni annak is, hogy a személyi tulajdont magántulajdonként lehessen felhasználni.⁸⁰

Az 1970-es évek végének és az 1980-as évek elejének gazdasági és társadalmi fejleményei nem az itt vázoltak szerint alakultak. Nehezen sikerülhet azokat dinamikus fejlődési folyamatként leírni, megragadni. A magyar politikai gyakorlat pedig a programfeladatok teljesítése helyett sokkal inkább egyes vívmányok védelmére, az elért életszínvonal, a társadalmi stabilitás, a külgazdasági és politikai pozíciók őrzésére koncentrált. 1978-tól sorozatosan születtek olyan gazdaságpolitikai döntések, amelyek nehezen montírozhatók be a nem sokkal előbb hivatalossá lett szocializmusképbe. Ide kell sorolni a kül- és a belső piac szerepének növelésére, a második gazdaság legalizálására, a vállalkozási formák kialakítására, a magánkezdeményezés területének szélesítésére stb. tett intézkedéseket.

A pártoktatás tankönyvei eközben megfelelő új elméleti támasztékok hiányában nagyjából változatlanok maradtak, illetve megpróbálták a termelési viszonyokat mélyebben elemezni. Történt ez azzal a céllal, hogy a szocialista árutermelés minőségi különbségét igazolhassák. Másként alakult a helyzet a tömegoktatásban, ahol a korábbiaknál is kevesebb súlyt kapott a „doktrína” megismertetése, és sokkal többet törődtek az új lépések elfogadtatásával, a napi politika magyarázatával. Ezekben az anyagokban a napi irányítási cselekvések mércéje nem a távlati célokhoz való

⁷⁸ *A szocializmus politikai gazdaságtana*, i. m. 54–57. és 21–22.

⁷⁹ Uo. 67–68. és 70.

⁸⁰ *A marxista-leninista világnézet alapjai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983–1984, 87.

közeledés segítése, hanem a már említett, alapvetőnek tekintett vívmányok fenntartásának előmozdítása. Még az életszínvonalat kedvezőtlenül érintő áremeléseket is ebből a szempontból tárgyalták. Az aktuális politika-„politikák” feldolgozásánál általában a bevett, a közvélemény által legitimált társadalmi igények és a rendelkezésre álló eszközök konfliktusának bemutatása került előtérbe. Éppen a szocializmus létéből fakadt az a nehézség, hogy a jelen nehezebben kielégíthető alapszükségletek általában összezsengenek az előzőleg programmá tett feladatokkal.

Az 1980-as évek párttankönyveiben több új momentum figyelhető meg. Megdőlt az eddig minden periódust túlélő tétel, amely az új formáció keletkezésével kapcsolatban tagadta, hogy a kapitalista termelési viszonyoknak lehetnek hasonló elemei a szocializmuséival. Az új megállapítás szerint a magasabb rendű termelési viszonyok már a tőke uralmának körülményei között is kitapinthatók, ám elképzelhetetlen a gazdasági alap egészének átalakulása az ott uralkodó társadalmi-politikai keretek között.⁸¹ E megfogalmazásban felsejlik a termelési viszonyok tulajdonra történő redukálásának meghaladása.

Változásnak tekinthető az is, hogy az érdekekről nemcsak az hangzott el, hogy a társadalom a csoport és az egyén fölött áll. A társadalmi érdek a gazdasági folyamatok irányát meghatározó viszony, amely a nemzeti jövedelemben konkretizálódik.⁸² Így a szocialista termelés használatiérték-központúsága is finomítódott, jobban kidomborodott az értéktermelés. Az utóbbi végig is van vezetve az új politikai gazdaságtan egyes fejezetein. Szerzői nem véletlenül jegyzik meg: „Mindebből azonban nem következik, hogy a tervgazdálkodás lényege a magán árutermelés tendenciáinak tökéletesített érvényesítése lenne...”⁸³

A szocialista állam a jövőben is tudatosan irányítja, ellenőrzi, koordinálja tehát a gazdasági életet. Nem szorul háttérbe a tervszerűség. A központi akaratnak – a társadalom egészének érdekében – érvényesülnie kell az átfogó, stratégiai kérdések eldöntésében, különben kiéleződhetnek a társadalmi ellentétek.⁸⁴ A szocializmus állami szolgálatát nem pusztán a szűken vett gazdaság igényli, de a társadalmi reprodukció egésze is. Nagyon fontos a tudatos ráhatás, beavatkozás, a részvétel, a szociálpolitikai, a nemzetközi, a nevelési szempontok. A szocialista állam a néptől csupán formailag elkülönült gépezet, amely csak szolgál, és hiányzik belőle a megelőző államtípusokra jellemző önállósulási hajlam.⁸⁵

A társadalomirányítás a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésével összefüggő vitában került fókuszba. A tananyagok az MSZMP KB 1983. áprilisi határozata alapján leszögezték: a párt elvi irányító, és az állam szervező funkciója a szocialista építés egész időszakában alapvető marad.⁸⁶

Nagy figyelmet kapott az 1980-as évek elején a gazdaságirányítás tökéletesítése kapcsán az anyagi érdekelttség elvének érvényesítése is. Nehéz kérdés volt, hogy

⁸¹ *A szocializmus politikai gazdaságtana*, i. m. 19.

⁸² Uo. 154.

⁸³ Uo. 48. és *Marxizmus-leninizmus* I. rész. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983–1984, 286–287.

⁸⁴ *A marxista-leninista világnézet alapjai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983–1984, 126–128.

⁸⁵ *Marxizmus-leninizmus*, i. m. II. rész. 52–53.

⁸⁶ Uo. I. rész. 287.

miként lehet alacsony gazdasági növekedés (az elosztható javak stagnálása) közben megvalósítani a jövedelmek differenciálását. Hiszen itt nem egyszerűen közgazdasági és ideológiai megfontolásokat kellett ütköztetni, hanem társadalmi és politikai szempontokat is. A *szocializmus politikai gazdaságtana* című tankönyv onnan indít, hogy jelentősen csökkent a demográfiai tényezők (magyarul a nem aktív lakosság – családtagok) fogyasztást csökkentő hatása. Így a pénzbeli és társadalmi juttatások nagysága és aránya lehetővé teszi, hogy a bérek, fizetések határozzák meg az életszínvonal-eltéréseket. Majd a szerzők azt is leszögezik, hogy *belátható* időn belül már csak közgazdasági megfontolások alapján is kétséges a gyermeknevelés költségeinek társadalmi átvállalhatósága. Sőt a fiatalokról való gondoskodás kényszere pótolhatatlan kelléke az anyagi ösztönzés sikerének.⁸⁷ „Fokozva” a tisztánlátást az alkotók sikraszállnak a bérszállás szétvitelére ellen is, mert a túlzott szegénység és gazdagság elkerülendő végletek. Az utóbbi negatív életmintát eredményezhet, és elvezethet a személyi tulajdonnak a magántulajdonba való átcsapásához.⁸⁸ A kéziratban később az is olvasható: általában az alacsonyabb jövedelmeknek kell gyorsabban emelkedniük, de jelenleg indokolt lehet bizonyos vonatkozásokban eltérni ettől az elvtől.⁸⁹

Egy másik oktatási kézikönyv ellenzi a nagy vagyonok kialakulását, mert az birtokosát függetlenítheti a társadalmi munkafolyamattól, és ez összeegyeztethetetlen a szocialista rendszerrel.⁹⁰

Mint látható: a fejlett szocializmusban is érvényes tételek, a kedvezőtlené vált gazdasági körülmények, s a közülük való szabadulás érdekében tett első lépések eléggé konfúzusná változtatták a reálisan elérhető jövő képét. Érzékelhetően nyilvánul ez a *társadalmi* egyenlőség kezelésében, abban, hogy ezt a kérdést rendkívül leegyszerűsítve, csak a fogyasztás dimenziójában tárgyalják az oktatási anyagok.

Nyilvánvaló, hogy jelentős akadályok emelkedtek a korábban megrendíthetetlenül vallott elvek, értékek érvényesítése elé. Olyan szakaszban, amikor az eredetileg felvállalt célok eléréséhez hiányoznak a feltételek, a hozzájuk fűződő viszony többféleképpen alakulhat. Az egyik mód: a revízió. Nem is merülhet fel az ellen kifogás, ha tudományos alapon lerombolnak olyan bevett következtetéseket, mint pl. hogy az államosítás magasabb fokú társadalmisítás, tehát önmagában hasznos a szocializmus számára. De e munka mégis csak akkor vezethet sikerre, ha kíméletlen objektivitását a társadalom alapvető, átfogó, rövid és hosszú távú érdekeinek képviselője, figyelembevétele alapozza meg. A másik módszer: az értékek zárójelbe tétele, mondván, hogy a körülmények majdani megváltozása, pl. az új növekedési pályára való ráállás, majd meghozza a „feloldozást”.

A tankönyvek inkább az utóbbihoz vagy az azzal rokon megoldásokhoz folyamodtak. Írhatnánk itt azt is: a szerzőket sem kerülte el a sokat említett orientációs válság. Itt azonban többről, másról volt szó: arról, hogy az oktatás hatékonyságának a bevezető megjegyzésekben említett előfeltételei fokozódó mértékben hiányoztak. A hallgatók többsége nem volt igazi részese, formálóját a viszonyokat átalakító poli-

tikának. A szaktudományokra tagolódott elmélet nehezebben tudott egésszé, orientációs bázissá szerveződni a mozgalmi támasz nélkül. Ezt – az itt nem elemezhető összefüggést – az idő kiegészítette, hogy az értékek, céltételezések világában új király kezdett uralkodni: a fennálló rend alapszerkezetének, az elért életszínvonalnak, a társadalmi csoportok közötti status quo megőrzésének szempontja. Ezeknek a mában ható „hús-vér” realitásoknak nemcsak kiindulópontként, hanem fő célként történő figyelembevétele természetesen alaposan hatott a szocializmusképre. Az ilyen alapállás meghatározta a szerzők gondolkodását a szocialista eszmékkel, a jövő megjelenítésével kapcsolatban is. Bár a fennálló védelme nem járt feltétlenül együtt politikai-ideológiai konzervativizmussal, egy ilyen fordulat elkerülése csakis egy *elfogadható* program megfogalmazásával lett volna lehetséges.

A pártoktatás és tananyagai nem *teremthetnek* cselekvő alanyokat, vonzó ideálokat, reális, előrevivő politikai platformokat, „csak” segíthetik ezek értelmes, hatékony összekapcsolódását. A szocializmusképp feltétlenül szükséges megújítása, az ehhez szükséges elméleti munka elvégzése, a politikai mozgalom fellendítése, az egyes lépések kölcsönös kapcsolatának szavatolása, vagyis a *külső koherencia* megteremtése természetesen nem az oktatás feladata volt. Mivel e területeken nem következett be fordulat, teljesíthetetlen volt az elvárás, hogy helyreálljon a tananyagok *belső koherenciája*, vagy hogy „szilárd eszmei bázisra” állítsák olvasóikat.

⁸⁷ *A szocializmus politikai gazdaságtana*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982–1983, 458.

⁸⁸ Uo. 471–472.

⁸⁹ Uo. 518.

⁹⁰ *Marxizmus-leninizmus*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983–1984, 343.

Történelmi megjegyzések az államszocializmus legitimitásproblematikájához

1.

Ezt az írást, amely inkább töredékes esszé, mint tanulmány, Bayer József *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról* majdnem két évtizeddel ezelőtt írt és megjelent könyve ihlette.¹ Ez a mű nagyívú, mély áttekintést ad az e témával foglalkozó politológiai, politikai, filozófiai és szociológiai irodalomról, és ezek segítségével elemzi az államszocializmusok legitimációs problémáit.

A témát nem kerülhetik meg a szocializmus, a közép-kelet-európai régió országainak, nemzeteinek történetével, az összehasonlító történetírással, az államszocialista korszakkal foglalkozó történészek sem, bár nincsenek könnyű helyzetben. Az államszocializmus témája át van itatva ideológiai töltettel, és akadnak államhatalmak, amelyek létezésének még az emléket is igyekeznek kitörölni nemzeti történelmükből. Sokan vitatják szervességet, mások – különösen azoknak a nemzeteknek a képviselői, amelyek életében az államszocializmus a diktatúrával és a nemzeti elnyomással azonosult – legalitását, modernizációs szerepét is megkérdőjelezzik. Ezek az ítéletek igazolást kaptak az európai szocializmusok domináns összeomlásától. Az ideológiai teher azonban csak az egyik nehézség az államszocializmusok legitimálásával foglalkozó történész előtt. Van egy másik óriási akadály is. Ez pedig a téma empirikus megközelítésének bonyolultsága, az állítások bizonyításának a nehézsége. Szabad választások, a plurális politikai berendezkedés, legális ellenzék és szabad nyilvánosság hiányában nem könnyű ítéletet alkotni az államszocializmusok legitimálásával, társadalmi elfogadottságával kapcsolatban.

Kétségtelen persze, hogy legitimációs problémái a 20. században nemcsak a kommunista diktatúráknak – és persze nemcsak a többi, katonai vagy más típusú diktatúráknak – voltak. Igen sok kritika érte különösen a hatvanas–hetvenes években, de éri ma is a legitimációs szempontból etalonnak tekintett parlamenti-képviselői demokráciát is – mégpedig nem egyedül a baloldali radikalizmusok részéről. A polgári-képviselői parlamenti demokrácia legitimációs válsága és problémái azonban

¹ Napvilág Kiadó–Scientia Humana, Budapest, 1997. Amennyiben erre a könyvre hivatkozom a továbbiakban, akkor a főszövegben, zárójelben közlöm az oldalszámot.

nehezen vezethetők vissza az államszocializmus legitimációjával közös gyökerekhez, azonos eredetű okokhoz. Még akkor is így van ez, ha a bürokratizálódás, a szakpolitikák bonyolódása, az állami felelősségvállalás kiszélesítése és a társadalom nagy csoportjainak elidegenedése sok hasonlóságot mutatott a két rendszerben.

A történész nem ítélhet ideológiai beállítódása, politikai szimpátiája alapján – még ha hatásuk alól nem is vonhatja ki magát teljesen. Véleményem szerint nem a történettudomány, a történész feladata a rendszerviták eldöntése, nem elsődleges kötelessége, hogy a múlt folyamatait, eseményeit, struktúráit normák, valamely ideológia értékvilága alapján minősítse. Persze ez nem jelenti azt, hogy a történésznek ne lenne értékrendje, és hogy ne kellene vizsgálnia az egyes ideológiák tartalmát, azt, hogy miként dolgozták fel koruk viszonyait, milyen társadalmi érdekeket fejeztek ki. A múlt kutatója sem kerülheti meg az uralmi-hatalmi viszonyok jellegének értékelését, az állam működésének jellemzését. A történész is szembesíti a mindenkor politikai gyakorlatot a saját ideológiájával, hirdetett értékeivel, de legfőképpen az adott korszakok és helyzetek kihívásaival. Eközben azonban nem tévesztheti szem elől, hogy ő a dolgok megértésére kötelezett: történészként a mi történt, milyen struktúrák és milyen viszonyok között, milyen folyamatok hatására, és a miért úgy és miért akkor következett be egy esemény kérdéseire kell választ adnia. Éppen a tények, események tudomásulvétele, a hosszú távú folyamatok, globális jellegzetességek megmutatása, a társadalmi terek, struktúrák, valamint a korszak jellemzői vizsgálata az, ami lehetővé teszi az alternatívák, a politikák és politikusok reális megítélését, értékelését.

Más a helyzet akkor, amikor a mai kihívások, megoldásra váró társadalmi, gazdasági, nemzetközi vagy környezeti kérdések kerülnek középpontba. Ilyenkor teljesen indokolt a kritikai elemzés. Ebben az esetben a korábbi korok, rendszerek gyakorlatát, uralkodó viszonyait azért elemezzük, mert tudni akarjuk: mennyiben okai az előállt helyzetnek, mit kezdtek egy már akkor is létező gazdasági, társadalmi, környezeti stb. problémával. Ekkor elengedhetetlen az értékeken alapuló, a változtatás, a megoldás szándéka által motivált elemzés. Ebben a munkában nem a történész, hanem a történelmi látásmód, módszer játssza a nagyobb szerepet, így segíti az adott kor problémáinak megértését és megoldását. A kritikai, érték- és célvezérelt elemzésnek is a tudományos gondolkodáson és megközelítésen kell alapulnia, és meg kell felelnie a bizonyíthatóság követelményének.

2.

Bayer az államszocializmus legitimációját alapvetően a David Beetham által kidolgozott kérdések és vizsgálati, elemzési kritériumok alapján vizsgálja.² Némileg leegyszerűsítve, Beetham három szempontot választott a hatalom legitim jellegé-

² David Beetham: *The Legitimation of Power*. Humanities Press International, Atlantic Highlands, N. J., 1991.

nek eldöntéséhez (179–180.). Törvényes-e? Igazolható-e a társadalom értékrendje alapján? Kimutatható-e társadalmi konszenzus a hatalomgyakorlás tekintetében?

Ezekre a kérdésekre Beetham és Bayer szerint akkor lehet korrekt választ adni, ha két témát sikerül tisztázni. Elsőként azt, hogy érvényes-e a hatalomgyakorlás, vagyis adva vannak-e a kormányzáshoz szükséges törvények. A második feladat felmérni: a társadalom elismeri-e, hogy a hatalom tevékenysége a közérdeket szolgálja. E feltételek hiányában legitimációs deficit keletkezik, amely akkor válik nyilvánvalóvá, ha az autoritás nem tud áldozatot kérni a társadalomtól, és nem képes intenzív együttműködésre bírni azt (179–183.). A többség aktív egyetértését viszont pótolhatja a kisebbség aktív támogatása. Fontos azonban tudni, hogy a (teljes) delegitimálódás akkor következik be, ha az aktív, a rendszert támogató kisebbség megoszlik, ha megbomlik a politikai rend belső kohéziója (221–222.).³ (Ez felidézti Alexis de Tocqueville tételét, mely szerint az önkényuralmak nem akkor buknek meg, amikor a legkeményebb módszereket alkalmazzák, hanem akkor, amikor változni akarnak.)

Bayer a legitimációval foglalkozó irodalomra építve több fontos megállapítást tesz. Így azt, hogy a szocialista állam tulajdonosi szerepvállalása és a tervezés okán – nem beszélve az univerzális állampolgári, szociális jogok kiterjesztéséről – a polgári államhoz képest sokkal nagyobb felelősséget vállal magára. Ezzel viszont lényegesen nagyobb lesz legitimitásigénye is (188.). Ráadásul hat még egy másik összefüggés is. A későn iparosodó országokban, ahol adott az általános választójog és a nyilvánosság, erősebb a konfliktus a társadalom vesztes csoportjaival (189.). Én ezt a fontos szempontot kicsit másképp fogalmaznám. Egyrészt inkább beszélnék vesztes és alsóbb csoportokról, mert ez a két kategória nem ugyanaz. Másrészt továbbmennék a probléma vonalán, és felhívnám a figyelmet a modernizáció gazdasági-szociális terheit viselők és a jövőre összpontosító új hatalmi elit közötti ellentétre. Éppen ez volt az, ami a demokratikus érdekképviselet és a társadalmi ellenőrzést lehetővé tevő nyilvánosság korlátozásának irányában hatott. E nélkül nem értelmezhető és érthető meg az államszocializmus diktatórikus jellege. Ugyanez vonatkozik a belső, a hatalmon belüli ellenzék kiiktatására is.

Bayer szerint a civil társadalom felszámolása tovább fokozta a szocialista államra nehezedő legitimációs nyomást (190.). Mindezek a tényezők – az utópikus célokkal terhelt és a nemzetközi, illetve világgazdasági feltételek változása következtében – előbb-utóbb legitimációs válsághoz kellett hogy vezessenek. Már csak azért is, mert megkérdőjeleződtek vagy finanszírozhatatlanná váltak a legitimáció olyan alapelemei, mint a teljes foglalkoztatás, a társadalmi mobilitás, a szociális biztonság, beleértve az ingyenes oktatást, egészségügyet és nyugdíjrendszert.

³ Bayer Szalai Erzsébet munkája (*Ütelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1994) kapcsán azt is megjegyzi, hogy az államszocializmus az egész társadalmat – legalábbis osztályszempontból – homogenizálta, de a hatalmi szférán belüli érdekcsoportok keletkeztek. Nem ezen a vonalon halad, de azóta megjelent könyvében Csizmadia Ervin arról beszél, hogy a hetvenes években a különböző értelmiségi csoportok megerősödésével és nyilvánosságához jutásával a diktatúra Magyarországon diszkurzív jellegűvé vált. (*Diszkurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég Kiadó, Budapest, 2001.)

Bayer Alekszandr Zinovjev munkássága alapján kiemeli az ideológia és az indoktrináció kulcsszerepét az államszocializmus legitimálásában, ami sikeresen működött a Szovjetunióban (235–247.).⁴ Részben ezzel magyarázza, miért nem voltak előre láthatók a szovjet rendszer delegitimálódásának jelei, miért csak akkor következett be, amikor az előbb említett módon az elit megosztottá vált a rendszer reformját illetően (196.).⁵

Külön figyelmet érdemel a nacionalizmus szerepének a tisztázása a szocializmus legitimációjában, mert a hatalom szempontjából mindig különös jelentősége volt annak, hogy egy nép úgy tekint-e az államra, mint etnikai, kulturális önazonosságának kifejeződésére (100.). Bayer szerint ez másképp működött azokban az országokban, amelyek a maguk akaratából és erejéből tértek rá szocialista útra, és másként azokban, amelyekre rájuk októzták a szovjet rendszert (255.). Magyarországon a nacionalizmus már csak 1956 miatt sem része a rendszer elismertetésének.

Fontos része a legitimációnak a függőség erőssége és a kiterés lehetősége. Bayer ezzel a problémakörrel Stinchcombe alapján foglalkozik, aki szerint valódi legitimitásról ott lehet beszélni, ahol a függőségi viszonyok nem egyirányúak, hanem kölcsönösek is, és a társadalom számára vannak kiterési lehetőségek is (223.).⁶ Nem kétséges ugyanakkor, hogy az állam és polgárai közötti kiegyenlítetttség, sőt a negatív szabadság: a politikai létezés elvetése az önkéntesség vagy legalábbis a passzív elfogadás jellegét kölcsönzi a hatalom elismertségének.

Bayer könyvében rámutat azokra az elemekre és mozzanatokra, amelyek egy ideig legitimé vagy legalábbis kisebb-nagyobb társadalmi körben és a világban is elfogadottá tették az államszocializmust, különösen annak eredeti, szovjet változatát.

3.

Mindezeket azért kellett leszögezni, mert azt szeretném, hogy érthetőek legyenek azok a megjegyzések, amelyeket Bayer József említett könyve kapcsán az államszocializmus legitimációjának kérdésköréhez fűzök.

Az államszocializmus történetét végigkíséri a legitimításáról folytatott vita. Ez egyszerre következett születési körülményeiből és diktatórikus berendezkedéséből. Az orosz-szovjet alapesetben a forradalmi eredet, a hatalom erőszakkal történő megszerzése, a teljes szakítás az addig létező politikai, jogi-intézményi és gazdasági rendszerrel és a többségi felhatalmazás hiánya adott a legitimítás vitatására. Az európai szocialista országok – Jugoszlávia kivételével – a külső nyomás, a kényszerítettség miatt sokkal rosszabb helyzetben voltak. Míg az orosz esetben a sikeres felkelés, a forradalom, majd a megnyert polgárháború maga teremtette meg az igazolást, az empirikus bizonyítékot, az 1947/48-as kelet-európai fordulatnál hiányzott ez a hivatkozási lehetőség, ezért súlyos, esetenként gyalázatos manipulációkkal

⁴ Aleksandr Zinovjev: *The Reality of Communism*. Victor Gollanz, London, 1984.

⁵ Göran Therborn: *The Ideology of Power and the Power Ideology*. Verso, London, 1980.

⁶ Arthur L. Stinchcombe: *Constructing Social Theories*. Harcourt, Brace & World, New York, 1968.

kellett pótolni azt. Ez azonban még megemészthető lett volna, ha a konszolidáció után a diktatórikus hatalomgyakorlást felváltja a saját játékszabályokon alapuló, de valamilyen beleszólási lehetőséget nyújtó politikai rendszer. Ha olyan választási szisztéma működik, amely módot ad a rendszeren belüli alternatívák megjelenésére, a többség ellenőrző szerepének gyakorlására. A különös érdekek érvényesítésére alkalmas politikai rendszer és a nyilvánosság, a nyilvános diskurzus nemcsak problémákat okozott volna a hatalmi elitnek, hanem teljesítményre kényszerítette volna, így segíthette volna az uralom legitimitásának megteremtésében. Mindez azt is jelentette volna, hogy idővel a monopolisztikus hatalomgyakorlást a hegemonisztikus váltja fel. Ez a változat komolyabb formában először 1968-ban Csehszlovákiában merült fel, majd a demokratikus szocializmus megteremtését célzó kísérlet külső elnyomása után húsz évvel, 1987–1988-ban Magyarországon, Lengyelországban, és ebbe az irányba mutatott a peresztrojka is.⁷ Ekkor azonban már mély válságban volt a kelet-európai államszocializmus, és a reformtörekvések nem az erejét, hanem a gyengeségét bizonyították. Így csak gyorsították az összeomlás folyamatát, mert lehetővé tették, hogy a társadalmi elégedetlenség politikai formában koncentrálódjon, hogy a változást akaró elitcsoportok társadalmi támogatottsághoz jussanak. Mindez oda vezetett, hogy a rendszerváltás maga úgy jelent meg, mint a gazdasági válság megoldásának előfeltétele és eszköze.

Mindenesetre annyi leszögezhető, hogy a politikai rendszernek a hegemon hatalomgyakorlás szolgálatába állítása megnövelte volna az államszocializmus legitimitását, és értelmezhető bizonyítékokat szolgáltatott volna a legitimitás meglétére vagy hiányára vonatkozóan. „Kézzelfogható” empirikus bizonyítékok nélkül eldönthetetlen volt a vita arról, hogy mikor és milyen legitimitációval rendelkeztek a kelet-európai államszocializmusok. A szocializmust soha el nem fogadók számára az alkotmányos pluralizmus hiánya már önmagában is elégséges volt ahhoz, hogy megkérdőjelezzék a szovjet rendszer legitimitását.⁸ E rendszer bukása pedig maga volt az ultima ratio: a végső érv.

Kétségtelen, hogy az államszocialista diktatúrák politikai válságát, összeomlását megelőzte a legitimitációjuk válsága, amely a jóléti szocializmus kudarcával és a nyolcvanas években kibontakozó gazdasági válságával, az innovációs szakadás szélesedésével vált teljessé.⁹

⁷ Egy ilyen út megalapozására tettem én is kísérletet a *Hatalom és mozgalom* (Kossuth-Reform Könyvkiadó, Budapest, 1989) című könyvemben – későn. Ráadásul hiába próbáltam, én sem tudtam feloldani több ellentmondást, így például azt, amelyik a többpártrendszer és a tulajdonviszonyok (a gazdasági rendszer) között jön létre akkor, ha ezek tekintetében sincs meg a közös alap, hiszen nehéz elképzelni olyan helyzetet, amikor maga a rendszer léte vagy nemléte, a tulajdonviszonyok jellege négyévenként vita tárgyává válik. Ezért az alapintézmények tekintetében a politikai szereplők között meglévő konszenzus nélkül nehezen képzelhető el egy alkotmányos demokrácia fennmaradása, hatékony működése. Ezt az elmúlt évek magyar fejleményei is bizonyítják, pedig itt látszólag csak a politikai berendezkedés mikéntjében nincs meg a szükséges egyetértés.

⁸ Bár Bayer idézi Beethamet, aki szerint a liberális demokrácia akkor válhat egyetemessé, ha a feltételei (véltetőleg itt a társadalmi, gazdasági körülményekre, viszonyokra gondol) is egyetemeseek lennének. Ehhez viszont a jelenlegitől különböző nemzetközi gazdasági rendre lenne szükség (28.).

⁹ Lásd erről Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014.

Ezek a tények és a vélemények egyáltalán nem teszik feleslegessé azt a kérdést, hogy mikor és milyen társadalmi támogatottságot tudott maga mögött az államszocialista berendezkedés és hatalmi elitje. A válasz nem könnyű, de valódi történelmi feladat. Természetesen ebben a tanulmányban csak tartalmi jelzéseket tehetek, és egy lehetséges módszertant érzékeltethetek.

Milyen nyomon induljon el a történet, ha válaszolni akar arra a kérdésre, hogy története során miként is alakult az államszocializmus legitimitációja? Megkeresheti a támogatottság és az elutasítás nem szavazatokban, nyílt politikai harcokban megnyilvánuló formáit. Megvizsgálhatja, mi is tartotta össze az államszocialista diktatúrát a közvetlen és közvetett erőszakon túl. Melyek voltak azok a társadalmi csoportok, amelyek azonosultak a rendszerrel, elfogadták ideológiáját? Melyek voltak azok a vonások, jellegzetességek, amelyek szélesebb körű elismerést váltottak ki a különböző rétegekben? Az ilyen típusú kérdések még sorolhatók. Segíthet a probléma megoldásában az is, ha a kutató felbontja a monolit állam(párt)–társadalom ellentétpárt, és igyekszik külön elemezni a hatalmat gyakorlók belső viszonyait, illetve az egyes társadalmi osztályok, rétegek és csoportok egymáshoz, illetve az államhoz fűződő viszonyát. Fontos az is, hogy az államszocializmusra ne úgy tekintsünk, mint egy égből pottyant, kész rendszerre. Életszakaszainak megkülönböztetése, nemzetközi presztízsének alakulása fontos adalékokkal szolgálhat legitimitásának reális megítéléséhez. Végül, fontos az is, hogy a Bayer József által is vizsgált kérdésre próbáljunk feleletet adni: ti. miért nagy összeütközések, megrendülések nélkül, szinte észrevétlenül delegitimálódott a szocializmus?

Az itt következő történelmi megjegyzések, felvetések leginkább Bayer könyvéhez fűzött széljegyzetek, vázlatos megállapítások, és mint ilyenek jelzik, milyen módon lehetne közelebb jutni az államszocializmus legitimitációjával kapcsolatos állítások igazolásához.

4.

A KEZDETEKRŐL

Véleményem szerint Bayer nagy jelentőséget tulajdonít a delegitimálódás folyamatában az utópiának. Utópia volt az árutermelés, a piac, az elidegenedés megszüntethetősége, a közvetlen demokrácia, az önkormányzás, az egyenlőség megteremtése. Amikor ezekről kiderült, hogy megvalósíthatatlanok, akkor tarthatatlanná vált a rájuk épülő jövő- és szocializmuskép is, és ez aláasta a hatalomgyakorló párt legitimitását is. (Bár Bayer maga is megállapítja, hogy minden ideológia szükségképpen jövőorientált [217.])

Érdemes néhány utalást tenni az utópia védelmében. Az útkeresés a 19. századi kapitalizmussal, a 20. század eleji imperializmussal szemben nem volt istentől és embertől elrugaszkodott dolog. A válságokra, a kizsákmányolásra és elnyomásra,

a kirívó egyenlőtlenségekre nemcsak a szocialista mozgalom reagált elutasítóan. A polgári demokratikus berendezkedés csak az északi féltekére és Európa nyugati részére volt jellemző.

Valami új dolog jelent meg a háborús hadigazdálkodás nyomán: az államkapitalizmus. Különösen a német hadigazdálkodás erősítette meg a központosított gazdaság, a tervezhetőség, a piac korlátozhatóságának eszméjét. A radikális alternatíva keresése már fél évszázada napirenden volt tehát, és megerősítést kapott a szélesedő munkásmozgalomtól, a tömegpártoktól. Lenin ennek az irányzatnak nem a fantasztája, hanem teoretikusa és egyik vezetője volt.¹⁰ A kor szociáldemokráciája vele vitatkozva nem a szocializmust, hanem az erőszakos hatalomátvételt és a diktatúrát utasította el, és egyik legfőbb érvként az oroszországi viszonyok, gazdaság elmaradottságára hivatkozott.

A forradalmak maguk teremtik meg a legitimitásukat, mert a népszuverenitás legmagasabb rendű megnyilvánulásának tartják magukat, átalakíthatják a törvényeket. Ennyiben kivételt jelentenek a beethami példához képest. Ilyenkor az előző rendszer – jogrendszerével együtt – elveszíti a legitimitását, és éppen az új törvények meghozatala igazolja vissza a forradalmat; ám ha ezek elmaradnak, akkor az új politikai elit gyorsan elveszíti azok támogatását, akiknek győelmét köszönheti. Ezzel a problémával és Oroszország, a birodalom elmaradottságával a bolsevikok maguk is tisztában voltak. Kezdetben abban hittek, hogy forradalmukkal láncreakciót váltanak ki a fejlett országokban, amelyek majd segítséget nyújtanak hatalmuk megtartásához és a szocializmus megteremtéséhez. Addig is mindent el kell követniük e két cél, illetve a munkás- és paraszti tömegek támogatásának megőrzése érdekében. Ezzel kapcsolatos elképzeléseiket a legplasztikusabban Nyikolaj Buharin és Jevgenyij Preobrazsenszkij foglalta össze *A kommunizmus ABC-je* című művükben. Munkájukban azt is bizonyítani igyekeztek, hogy a bolsevik párt programja nem a fejekből, tehát nem az utópiákból, hanem az életből építkezik.¹¹ A még az új gazdaságpolitika 1921-es bevezetése előtti művükben igyekeztek megnyugtanni a kistulajdonosokat, hogy az ő eszközeiket nem veszik el (206.). Ám egész könyvük a nagyipar, a kereskedelem, a bankok államosítására építette a gazdaság átalakítását, fejlesztését, ugyanakkor az átmeneti korszakban az áruterelés részleges fennmaradását feltételezték (265.). Az oktatásban, a szociális és egészségügyi ellátások kiterjesztésében gyors fordulatot akartak elérni.

A világforradalom elmaradása válaszául elé állította az orosz kommunista pártot, amely nem mondott le a vérrel szerzett és megtartott hatalmáról. Előbb engedményeket tett a gazdaság és a társadalom stabilizálása, a mindennapi élet elviselhetővé tétele érdekében, amely számtalan kérdést vetett fel, és megosztotta a pártot a követendő út tekintetében. Nem mellesleg legitimációs válság keletkezett a társadalom kifáradása, a konszolidálást segítő kompromisszumok nyomán. Ellentmondás

¹⁰ Ezt meggyőzően bizonyítja Krausz Tamás: *Lenin – társadalomelméleti rekonstrukció* című könyve (Napvilág Kiadó, Budapest, 2008).

¹¹ N. Buharin–E. Preobrazsenszkij: *Azbuka kommunizma. Populjárnije objasznenyje programmi Rosszijszkoj kommuniszticeszkoj Partii Bolsevikov*. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo, Petyerburg, 1920, 12.

feszült a célok és a valóság, az érvényesnek hitt eszmék és a tényleges gyakorlat, a kiürülő mozgalom, valamint az öngazgatás és a bürokratikus irányítás között. Ezt a problematikát többen többféleképpen igyekeztek megoldani. Közülük Sztálin variánsa győzött; nem azért, mert intellektuálisan jobban kidolgozott volt, mint a többi elképzelés, hanem azért, mert ő maga mellé tudta állítani a párt aktívabb részét és az apparátust. Ez a történet ismert, de kevés hangsúlyt kap, hogy ő elvégzett még egy feladatot: ha végtelenül leegyszerűsítve és vulgarizálva is, de létrehozta Marxra és Leninre hivatkozva azt a marxizmus-leninizmust, amely alkalmas volt az indoktrinációra.¹² Az új ideológia fő feladata a modernizációhoz szükségesnek ítélt erőkoncentráció elősegítése, a társadalom ellenállását lehetetlenné tevő diktatórikus módszerek és politikai rendszer szolgálata.

A SZTÁLINIZMUS

Az alulról indított forradalmat egy felülről indított forradalom váltotta fel, amelynek megvolt a maga érvrendszere. Sztálin érvelésében ismételt arra hivatkozott, hogy a munkásoknak már van hazájuk, amelynek függetlenségét meg kell védeniük. Sűrűn emlegette az időt: „50-100 évvel elmaradtunk az előrehaladott országok mögött. Ezt a távolságot tíz év alatt kell befutnunk. Vagy befutjuk, vagy eltipornak bennünket.”¹³ Sztálin 1931 decemberében hosszabb beszélgetést folytatott Emil Ludwig német íróval, amelyet nem sokkal később közzétettek a párt elméleti folyóiratában is, tehát a széles, így nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi nyilvánosság is megismerkedhetett a szöveggel. Ludwig rákérdezett, hogy miért olyan kérlelhetetlen a hatalom az ellenségeivel szemben. Sztálin azt válaszolta, hogy azért, mert nem vezetett célra a kezdeti nagyvonalúság. A német író nem állt meg, és kijelentette: neki úgy tűnik, hogy a lakosság nagy része félelemben él, és „bizonyos mértékig ez a félelemérzés az alapja a szovjethatalom szilárdságának”. Sztálin szerint az író – sokkalal együtt – téved. Visszakérdezett: „Valóban azt hiszi, hogy 14 éven át fenn lehetett volna tartani a hatalmat és élvezni lehetett volna a milliós tömegek támogatását a megfélemlítés, az ijesztgetés módszere segítségével?” Majd kifejtette: megfélemlítés van, de a hatalom szilárdságát a munkások és parasztok létérdekeinek a szolgálata biztosítja.¹⁴ Ennek az érvelésnek volt legitimáló hatása, amelynek gyengülésére a harmincas évek utolsó éveiben terrorral és a karizmatikus legitimitációval, a személyi kultusszal válaszolt a hatalom. Úgy is fogalmazható, hogy Sztálin ármánnyal, kivégzésekkel, koncepciók perekek egyben tartotta a pártvezetést, félelemben tartotta a társadalmat. Ám még ebben az időben is segítette a modernizációs elkötelezettség, a munkásság érdekképviselőt hirdető retorika és az antikapitalista, antiimperialista, antifasiszta fellépés, az a tudat, hogy az áldozatok nem hiábavalók. Ennek még a határokon túl is volt hatása. Otto Bauer, a kiváló szociáldemokrata teoretikus el-

¹² Lásd Bayer József által hivatkozott Alekszandr Zinovjev megállapításait.

¹³ I. V. Sztálin *Művei*. 13. k., Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952, 42.

¹⁴ Uo. 114–115.

képzelhetetlennek tartotta, hogy az iparilag fejlett országgá vált Szovjetunió nélkül féken tartsák vagy legyőzzék a német fasizmust.¹⁵

A második világháború az előzmények és a kezdeti stratégiai hibák, a mérhetetlen szenvedések és áldozatok ellenére és bizonyos értelemben éppen azoknak is köszönhetően visszaigazolást jelentett, szinte megkérdőjelezhetetlenné tette a szovjet rendszer és Sztálin legitimitását. Ez nem minden győztesnek járt, mint azt az 1945-ös brit választás, Winston Churchill választási veresége megmutatta. A folyamat persze nem érthető meg a korszellem alakulása, a szovjet hatalom tekintélyének megerősödése, a szocializmus hatása, a második világháború tanulságai nélkül.¹⁶ Maga Sztálin sem tartotta magától értetődőnek a sikerét, és ezt – jól kiszámítottan – éppen a győzelem pillanatában ismerte el. A Vörös Hadsereg tábornokainak tisztelőre rendezett fogadáson mondott pohárköszöntőjét annak a nagy, okos, állhatatos és türelmes orosz népnek szentelte, amely az 1941–1942-ben elkövetett hibák után más kormányt állíthatott volna az ország élére. Nem ezt tette, így megerősítette vezető szerepét a Szovjetunió népei között, és fő erejévé vált az emberiség ellensége, a fasizmus fölötti győzelemnek.¹⁷ Ez a szöveg nem a munkásosztályt, hanem az orosz népet állította a győzelem fő letéteményesének szerepébe. Sztálin az orosz nép vezető szerepéről beszélt és nem a munkásosztályról.

Nehezebb megítélni a *sztálini rezsim* utolsó időszakát. Bizonyosan kitartott a lakosság körében a sikerérzet, az összetartozás érzése, a sorsközösség tudata, de bizonyosan nőtt a várakozás is a nyugodtabb, jobb életre.

A DESZTALINIZÁCIÓ

Igazi esély erre Sztálin halála után keletkezett. A nehézséget az jelentette, hogy a régi-új vezetésnek két egymásnak ellentmondó feladatot kellett megoldania. Meg kellett felelnie a jobb élet iránti elvárásnak, mert enélkül nem szerezhettek legitimitást magának, és mint az 1953–1956 közötti fejlemények mutatták, ezzel tisztában volt az SZKP vezető garnitúrája. Ugyanakkor nem fordulhatott nyíltan szembe a terhes sztálini örökséggel, mert akkor aláasta volna önmaga és az egész szovjet rendszer legitimitását. Ebből a kelepceből 1956-ban, a XX. kongresszuson próbált kitörni a pártvezetés józanabb és tényleges változásokat akaró része Hruscsovval az élen. A küzdelem még egy fél évtizedet vett igénybe, és csak 1961-ben, a XXII. pártkongresszuson zárult le. Ez a kongresszus egyidejűleg számolt le a sztálinista örökséggel és hirdette meg a kommunizmus építését: egyszerre tolta háttérbe a múltat, és helyezte belátható közelségbe az egyenlőség és bőség társadalmát. Nem kellett hozzá

¹⁵ Otto Bauer: Versailles halála. *Szocializmus*, 1935/5. Persze voltak más vélemények is. Kassák Lajos Zinovjev kivégzése után írta azt, hogy az európai szocializmusnak nincs mit várnia a sztálinizmustól. *Népszava*, 1937. február 2.

¹⁶ Lásd erről Fejtő István–Földes György (szerk.): *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzel magának a világ?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005.

¹⁷ A szöveg Sztálin összegyűjtött műveinek 16. kötetében található, amely először az Amerikai Egyesült Államokban jelent meg. <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/collected/volume16/index.htm>

sok idő, hogy kiderüljön: a jövőre, a kommunizmus elérésére vonatkozó célok megvalósíthatatlanok. Hruscsovnek – nem csak ezért – három év múlva mennie kellett.

Az SZKP-nak egy újabb évtizedbe került a program elfelejtetése és felváltása a fejlett (reális) szocializmus jelszavával. A jóléti társadalom szocialista változatát ígérő program már nem a jövőt, hanem a fennálló rendszer elfogadtatását célozta. Ettől kezdve és a nyolcvanas évek válságán elvérezve, a szocialista ideológia és jövőkép folyamatosan veszített legitímációs erejéből. Ez nem jelenti azt, hogy ne játszott volna továbbra is nagy szerepet az ideológia a szovjet hatalom legitímációs törekvéseiben és külpolitikájában.

A *szovjet típusú államszocializmus legitímációs csúcsidezőszaka* mindent egybevéve mégis az 1957 és 1967 közötti évtized. Mi szól e mellett az állítás mellett? Folyamatos volt a gazdasági növekedés, ha nem is problémamentes, mert még nem merültek ki annak extenzív forrásai. Ennek nyomán általános volt az életszínvonal és az életkörülmények javulása, ha lassult is, de még mindig nagy volt a társadalmi mobilitás. Látnyomán bővült az értelmiség létszáma, egyre nagyobb szerepet kaptak a tudományok, kiszélesedtek a kelet–nyugati kapcsolatok, egyre nagyobb méreteket öltött a kulturális transzfer. Mindez a fejlődőképességről, versenyképességről tanúskodott, és élhetőbb körülményeket kínált a társadalom többsége számára, enyhítve a függési viszonyokat és bővítve a kitörési lehetőségeket.

Ennek a folyamatnak a terméke a hatvanas évek kulturális gazdagsága, a marxizmus reneszánsza és az 1965–1968-as csehszlovák és magyar reformkísérlet. Ennek az időszaknak egyben lezárulása is a prágai tavasz elnyomása, majd a magyar reform korlátozása. A magyar vezetésnek, amelyik nem ment olyan messze, többet sikerült megmentenie, így nem kellett lemondania a reform hazai és nemzetközi legitímációs hatásáról.

A NEMZETI KÉRDÉS, A NACIONALIZMUS

A kelet-európai államszocializmusok 1956 után jelentős erőfeszítéseket tettek legitimitásuk megerősítése érdekében. Ebben a törekvésükben az előbb felsoroltak mellett jelentős helyet foglalt el nemzetük iránti elköteleződésük bizonyítása. A feladat végrehajtásában nagy különbségek voltak közöttük. Más volt a helyzet a belső nemzeti ellentétektől feszített országokban, így Jugoszláviában, Romániában és Csehszlovákiában, de ők sem azonos módon jártak el. Amíg a délszláv állam autonómiával akart kettős identitást teremteni, addig Románia nyílt nacionalizmussal az egységes nemzetállam megteremtését tűzte ki célul, Csehszlovákia pedig föderatív megoldást keresett. A Lengyel Kommunista Pártnak csínján kellett bánnia ezzel a fegyverrel, a magyarnak pedig 1956 miatt még inkább. Az NDK az internacionalizmust hirdette, és az államszocializmus mintaállama, előretolt éke akart lenni, legitimitását erre igyekezett alapozni, így indokolva létét. Mindenesetre mindegyik párt vezetése kijátszotta valamilyen mértékben a szovjet kártyát, hatalmának elfogadtatásában kimondva-kimondatlanul nagy szerepet kapott a szovjet érdekekre, igényekre

történő hivatkozás. Ezt a társadalmak nagy része általában elfogadta, enélkül nem lehetett volna konszolidált a kormányzás.

A hetvenes évek második fele új helyzetet teremtett a kelet-európai államszocializmus számára. Most a gazdasági válsággal, a technológiai forradalommal és annak a legitimitásra kiható következményeivel nem foglalkozom. Ehelyett felhívnom a figyelmet az enyhülés jelentőségére, Helsinki kettős jellegére. Az európai biztonsági értekezlet egyfelől nagy sikert hozott a Szovjetuniónak és kelet-európai szövetségeseinek, mert kimondta az európai status quót, rögzítette a második világháború után kialakult helyzetet. Másfelől azonban az emberi jogok elismerésére és betartására kötelezte az aláíró országokat. Ezzel törvényes lehetőség nyílt a gazdasági, társadalmi nehézségektől segített ellenzék számára, amely szövetségeseiket találhatott az előző évtizedekben felemelkedő technokrata, menedzseri és értelmiségi csoportokban. Ez legitimitációs szempontból is jelentős kihívás volt, és a legitimitációs válság elmélyülését okozta.

Külön kérdés lenne a *Mihail Gorbacsov* nevéhez fűződő kísérlet értékelése. Itt csak annyit: az ő politikája, programja megosztotta a szovjet társadalom felső csoportjait. Ezek egy részének már sok, másik részének már kevés volt az, amit kínált, éppen mert a rendszert már nem tekintették legitimnek.

Reményeim szerint ezen az íven haladva közelebb juthatunk az államszocializmus legitimitációjára, társadalmi elfogadottságára vonatkozó állítások bizonyításához.

Utópia és felelősség: Gáll Ernő baloldalisága

Gáll Ernő a 20. század erdélyi magyar szellemi életének egyik legjelentősebb alakja volt. Határon innen nézve, ez az 1970-es évekre vált világossá. Ekkortól már nemcsak a *Korunk* főszerkesztőjeként tartották számon, hanem számos fontos könyv szerzőjeként is, olyan művek alkotójaként, amelyek beleillettek az egyetemes magyar közgondolkodást akkor foglalkoztató, a nyugati marxizmust befogadó, az európai értékek elfogadását célzó áramlatba. Az 1980–1990-es években megjelent könyvei megerősítették ezt az ítéletet. Halála után kiadott naplója és levelezése pedig lehetővé teszi az életmű mélyebb elemzését és jelentőségének pontosabb felmérését. Ez azért is indokolt, mert a Gáll által feltett és megválaszolni igyekezett kérdések ma is aktuálisak, lett légyen szó a nemzeti-nemzetiségi problémákról, a nacionalizmusról vagy a környezeti és a háborús válságfenyegetésről. Gáll ezeket a témákat beemelte a szocializmus, a szocialista elmélet számára kiemelt jelentőségű, megoldásra váró kérdéskörök közé, mivel ezeket a korabeli hivatalos ideológia szerint csak a tőkés rendszerre jellemző feszültségeket a „létező” szocializmusban is létezőnek tekintette. Gáll úgy vélte, ez a fajta szembenézés vezethet el a baloldal szellemi megújulásához. A világ, a haza, a nemzet, a nemzetiség, az elnyomottak helyzete erkölcsi nyomásként nehezedett rá, és cselekvésre kényszerítette. Szerinte a baloldali értelmiség kötelessége, hogy ezt a nyomást megossza a társadalom minél nagyobb részével, hogy közös cselekvésre biztassa azokat, akik a különféle válságok terheit viselik, akik az igazságtalanságokat elszenvedik.

Mielőtt a tanulmány tárgyalásába belekezdénék, jeleznem kell személyes elfogultságomat. Szerencsémre Gáll Ernő a barátom volt, akinek sokat köszönhetek. Remélem, ez a tény nem akadályoz meg szakmám szabályainak és normáinak betartásában, a körültekintő és tárgyilagos értékelésben. Nagyban megkönnyíti ezt maga Gáll, akinél önkritikusabb, önmarcangolóbb embert nem ismertem életemben. Nem hiszem, hogy ezt a fajta önreflexiót bárki is megtakaríthatná azok közül, akik végigjárták azt az utat, amelyet a baloldali értelmiség járt meg a 20. század második felében. Tanulságos lehet ennek az életműnek az ismerete egy új korszak baloldali értelmisége számára is. Sőt máshol tartanánk, ha az őhöz hasonló önvizsgálatot – akár az elmúlt negyedszázad kapcsán – elvégeznék a liberális és a konzervatív értelmiségi alkotók is. Így az ideológiai elköteleződést nem fátumnak tartó szereplők

a magyar szellemi életben megtalálhatnák azt a közös alapállást, ami lehetővé tenné a vitát, az újragondolást is.

A BALOLDALISÁGRÓL

Ahhoz, hogy a maga helyén tudjuk értékelni Gáll Ernő hozzájárulását a magyarság és a magyar baloldal szellemi életéhez és politikájához, célszerű tisztázni, milyen szempontok alapján jellemezzük, milyen mérce alapján értékeljük magyar baloldali gondolkodói, politikai tevékenységét. Mit jelentett a 20. század második és harmadik harmadában baloldali értelmiséginek lenni?

Amikor e kérdésekre válaszokat keresünk, tudatosítanunk kell magunkban, hogy a baloldaliság történeti kategória, amelynek különböző korszakokban és helyzetekben más-más volt a tartalma. Sokféle baloldaliság létezett egymás mellett is, amelyek versengtek egymással.¹ Az pedig szinte sohasem, tehát sem ellenzéki, sem hatalmi helyzetben nem volt magától értetődő, hogy miként jeleníthetők meg egy adott történelmi helyzetben az olyan alapértékek, mint az egyenlőség, igazságosság, szolidaritás és szabadság, és így milyen módon segíthetik a képviselni kívánt társadalmi osztály(ok), csoportok érdekeinek érvényesítését. Távlatok és napi kényszerek, az igények és lehetőségek konfliktusa kiküszöbölhetetlen ellentmondás a politikában, amely nemcsak a gyakorlat, hanem az elmélet számára is kihívást jelent. Helyzelemzés, a baloldali értékek gazdagítása és a törekvés az értékek összekapcsolására a különböző társadalmi érdekekkel: ezek alkotják a baloldali elméletalkotás szentháromságát. A megértés, a jövőkép és a gyakorlati, stratégiai célok kitűzése, e három feladat úzi, hajtja előre egymást, hol az egyik, hol a másik tart előbbre. Hol az ideológia tartja fogságban a gyakorlati politikát, hol a gyakorlat kerül ki az ideológiát és mond le egyes tételeiről; hol a helyzet változik meg, és érvénytelenít stratégiákat. Rövid idő alatt feleslegessé vagy konzervatívvá válhat egy doktrína, amely korábban előrevivő szerepet töltött be.

A baloldali elmélet nemcsak bírálja a fennálló társadalmi állapotokat, hanem fogódzókat is ad a gyakorlati politizáláshoz, jövőképet alkot a többség számára, s mint ilyen, ideológiát termel, keresi az utakat, amelyeken haladva meg lehet szerezni a politikai hatalmat, és közelebb lehet kerülni az igazságos társadalmi berendezkedéshez. Meg kell találni azokat a konkrét gazdasági célokat, meg kell fogalmazni azokat a szociális követeléseket, amelyek a társadalom többségének is kielégítik az ilyen igényeit. A baloldaliságnak az a típusa, amely egy más világot, a szocializmus megvalósítását tűzte ki célul, nem nélkülözhetette a tudományos mélységű elemzést és azt, hogy a társadalmi viszonyok megváltoztatására irányuló gyakorlat, valamint az elmélet ellenőrizze egymást. E három alkotóelem együttműködése elengedhetetlennek minősült egy olyan mozgalom számára, amely „túlgondolkodott” a kapitalizmuson, a polgári demokrácián, az adott geopolitikai körülményeken, és a fenn-

álló társadalmi viszonyok gyökeres átalakítására törekedett. A radikális szocialista mozgalom úgy látta, hogy a politikai forradalom értelmé a társadalmi forradalom. Eredetileg mind a szociáldemokraták, mind a kommunisták úgy gondolták, hogy a forradalom egy hosszú osztályharc eredménye lesz. Később határt vontak közéjük a hatalom megragadásával és megtartásával kapcsolatos eltérő elképzelések – az erőszakról, a demokráciáról, a választásról vagy a felkelésről, a diktatúra bevezetéséről vallott egymással ellentétes nézetek. Ugyanakkor a nemzetközi szociáldemokrácia hosszú ideig, még 1989-ben sem mondott le a demokratikus szocializmusról,² bár soha nem volt stratégiája annak belátható időn belül történő megvalósítására. Ez akkor derült ki a legvilágosabban, amikor a megszerzett parlamenti többség birtokában sem ment tovább részleges reformoknál.

Mindenesetre a szocializmust célul kitűző áramlat 1917 és 1980 között hegemon helyzetben volt a baloldal világában. Hiszen a szocializmus azok számára is viszonyítási pont volt, akik a sztálinizmus bűneit és az államszocializmus problémáit látva, mint káros utópiát, elutasították. Mindebből most az a fontos, hogy a hosszú és bonyodalmas építkezés, a többség megnyerésének követelménye komoly szerephez juttatta a munkásmozgalomhoz csatlakozó értelmiséget. Az ő feladatuk volt az ideológia, az értékek karbantartása, megújítása és közvetítése, részvétel a stratégia kidolgozásában, a szellemi hegemonia megszerzése. Az 1930-as évekig mind a kommunista, mind a szociáldemokrata mozgalom vezetésében kulcsszerepet játszottak az értelmiségiek, a komoly teoretikus felkészültséggel rendelkező mozgalmi emberek. A legfelső szinten sokszor nem váltak el egymástól a szerepek. Ezért a politikai, taktikai viták gyakran öltöttek ideológiai formát. E viták győztesei egyúttal az ideológia avatott és hivatott képviselői is lettek. Velük szemben a vesztesek sokszor az eretnek sorsában részesültek. A harmincas évektől annyiban változott a helyzet, hogy a kommunisták körében egy személy, Sztálin kezében összpontosult a szervezeti, a politikai hatalom, és ő lett a fő ideológus is. Másként alakult a helyzet a szociáldemokrácia esetében, amely szerényebb célokat fogalmazott meg, kötelezőnek tartotta a demokratikus játékszabályok betartását, és lecserélhette vezetőit.

Mindenesetre a tömegmozgalommá válás, vagy a szovjet esetben a hatalomra kerülés, a bürokratikus működés, az apparátusok erősödése, a specializálódás problémát jelentett a szocialista mozgalmak számára. Új helyzet teremtdött politikai vezetésükben, beleértve a működési módot, a személyi összetételt is. Távolság került egymástól az ideológia, a távlati célok és alapértékek világa és a napi politizálás, korábbi szoros egységük felbomlott, miközben kapcsolatukat fenn kellett tartani. Olyan feladat volt ez, amely lehetőséget kínált a pártértelmiségnek eredeti szerepének megőrzésére, de egyúttal fenyegetést is jelentett számára, hiszen az elmélet és a gyakorlat között egyre növekvő távolság áthidalására tett erőfeszítései közben könnyen légüres térben találhatta magát. Egyszer túlságosan előreszaladt a politikai elvárásokhoz képest, másszor nem vette időben észre a helyzet, az irány változását, és elmaradt a változásoktól. Talán paradox, de elmélet és gyakorlat között éppen akkor lett a legnagyobb az ellentét, amikor győzött a kommunista párt, és hatalom-

¹ Lásd erről például: Tony Wright: *Régi és új szocializmusok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999.

² A Szocialista Internacionálé 1989-es stockholmi nyilatkozata. *Társadalmi Szemle*, 1990/1. 33–45.

hoz jutva lehetőséget kapott eszméi valóra váltására. Más volt a helyzet a politikai vereségek, illetve hatalmi helyzetben a válságok idején, mert ezek önvizsgálatra ösztönöztek, és kikényszerítették az elméleti munkát, egy új stratégia kidolgozását. Ilyenkor felértékelődött a baloldali értelmiség.

Elmélet és gyakorlat, távlat és aktualitás, stratégia és taktika vitája végigvonult a baloldal 20. századi történetén. Ellentétük vagy feloldódott – erre példa ellenzéki helyzetben a stratégia megváltoztatása, az ideológiai korrekció; hatalmi helyzetben pedig a reform –, vagy bemerevedtek a pozíciók. Ilyenkor a baloldal irányzatokra osztdódott, illetve elkülönült egymástól a politikai és a szellemi oldal. Ez az utóbbi szemszögéből nézve gyakran úgy jelent meg, mint kitartás, hűség a magasztos eszmék mellett – szemben a pragmatizmussal, a valóságba belesüppedő, önértékelő gyakorlattal. A gyakorlati politizálás felől a szakadás úgy volt interpretálható, mint a rég várt kiszabadulás a semmire sem jó, öncélú szellemi rabságból. Sok kísérlet történt az ideológia és a gyakorlat közötti kapcsolat megőrzésére és helyreállítására, ezek komoly elméleti munkát és stratégiai jellegű változásokat követeltek. Ilyen volt a Lenin nevéhez kötődő új gazdaságpolitika, a szocializmus építése egy országban, az ausztromarxizmus, a népfront, az öngazgatás, a terv és piac összekapcsolása, az eurokommunizmus, végül a diktatórikus hatalom leépítésére tett megkésített próbálkozás, amely egy vegyes gazdasági rendszer kialakításával kapcsolódott össze.³ Ebben a tanulmányban nem foglalkozom az ellentét megoldásának másik típusával: amikor a baloldal másik frakciója az államszocializmus negatív tapasztalatait is tudatosítva lemondott a végcélról, a szocializmus megvalósításáról, és ilyen alapon igyekezett közelíteni az értékek és érdekek világát, kereste a kapitalizmus megszelídítésének lehetőségeit.⁴ Az 1930-as évek közepén a baloldali értelmiség még nem kényszerült arra, hogy válasszon a végletek között, fel sem merült, hogy az ellentétet úgy szüntessék meg, hogy lemondanak a végcélról. A leninizmusban (sztálinizmusban) éppen ez volt a vonzó: a feltétlen ragaszkodás a szocializmushoz, a kérlelhetetlen harc a kapitalizmussal, a Szovjetunióval sokkal erősebb tőkés világrendszerrel, az elnyomással, az imperializmussal, a fasizmussal szemben. Ez a magabiztosság viszont erősen korlátozta az értelmiség ideológiaalkotó, stratégiai, alternatívaképző funkcióját. Így tevékenysége leginkább az értékközvetítésre, a propagandára, az aktuális politika szolgálatára korlátozódott.⁵ A szerepvesztéssel járó következményekkel szemben a pártértelmiség persze védekezett. Úgy lépett fel, mint az ideológiai örökség letéteményese, akinek szükséges a jóváhagyása a politikai célok megvalósításához, az ehhez szükséges módszerek, eszközök alkalmazásához.⁶ Végül keserűen csalatkozott reményeiben.

³ Lásd a magyar reformtörekvéseket 1984 és 1988 között. E törekvés elméleti megalapozása érdekében íródott ugyancsak megkésített könyvem: Földes György: *Hatalom és mozgalom 1956–1989*. Kossuth–Reform Könyvkiadó, Budapest, 1989.

⁴ Konok Péter: *Az eszmék országútján. A nyugati szociáldemokrácia dilemmái 1945-től napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011.

⁵ Gramsci korán észrevette, hogy a totalitárius rendszerben az egy párt politikai funkciója az erkölcsi, kulturális befolyásolásra szorítkozik, a politikai kérdések is kulturális formát öltenek. – Antonio Gramsci: *Új fejedelem*. Magyar Helikon, Budapest, 1977, 41.

⁶ Az ezzel kapcsolatos vívódásokat jól adja vissza Király István: *Napló*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2017.

Más volt a helyzet addig, amíg a kommunista párt valóságos mozgalomként működött, ameddig az a baloldali értelmiség, amely a gramscis értelemben szervesen kötődött a mozgalomhoz, fontos szereplője volt az ellenfelekkel folytatott harcnak, a lehetséges szövetségesek megnyerésének. Ilyenkor kifelé, de a politikai vezetés felé is úgy léphetett fel ez a csoport, mint az alapértékek védelmezője, a mozgalom képviselője. „Lefelé”, a tagság felé, viszont már mint hatalmi tényező jelent meg, aki kritikájával irányt adhatott a belső elégedetlenségének, akinek befolyása van a vezetésre. Ez a kedvező egyensúly akkor borult fel, amikor a demokratikus centralizmusra való hivatkozással a végrehajtó szervek és személyek kisajátították a párton belül a hatalmat. Ezt követte a sztálini változat: a bürokratikus és diktatórikus vezetés, amely a korábban kapott feladatok elvonásával alaposan leszűkítette a pártértelmiség mozgásterét. Erre a szerepfosztásra négyféle választ adhattak az érintettek. Alkalmazkodhattak a helyzethez, passzivitásba vonulhattak – például kutathattak, oktathattak –, szembeszállhattak a politikai vezetéssel, vagy elhagyhatták a mozgalmat. Egyik sem volt könnyű, főként nem az utolsó, mert az a renegátság vádját vonhatta maga után, amelyet kevesen vállaltak, hiszen eszményeiket nem szerették volna feladni.⁷

Az alkalmazkodás, a kritikai szerep feladása sokszor szinte észrevétlenül zajlott, sokszor csak akkor tudatosodott az érintettekben, amikor már késő volt, mert már betagozódtak alárendelt, függő helyzetükbe. Ekkor mentsvárként rendelkezésükre állt a párt, az ügy felsőbbrendűségébe vetett hit, saját maguk hibáztatása, a törekvés az elvesztett bizalom visszaszerzésére. A tisztességes értelmiségiek tanítottak, dolgoztak, igyekeztek konkrét ügyeket elintézni, felléptek azok érdekében, akiknek fel-emelkedését eredetileg is szolgálni akarták. Ebből is sok konfliktus származhatott, ráadásul nem oldotta fel a köztes helyzetet, mert ami a politikai vezetésnek sok volt, az az egyes szakmákban dolgozóknak, a támogatásra szorulóknak vagy a tagságnak általában kevés. Ez a magatartás kompromisszumokkal járt, amelyek hasznosságát mindig meg lehetett kérdőjelezni, utólag pedig – a pártállami diktatúrák és az államszocializmusok bukása után – még inkább. Különösen élesen jelentkeztek a baloldali értelmiségi lét problémái ott, ahol nemcsak egy osztály, nemcsak a társadalmi többség érdeke, emancipációja volt a tét, hanem egy nemzeti kisebbség sorsa is.

Ez az a háttér, amely szükséges a 20. századi kommunista értelmiség magatartásának megértéséhez és értelmezéséhez.

A CSELEKVÉS KELLÉKEI: A FELELŐSSÉG, AZ UTÓPIA ÉS A REALIZMUS

Nem kockáztatunk nagyot, ha megállapítjuk: Gáll Ernő a társadalmi igazságosság-nak, az elnyomottak és kizsákmányoltak, a munkásosztály, a kisebbségek, az ember

⁷ Közéjük tartozott Arthur Koestler. Egy másik eset Jorge Sempruné, ő jóval tovább húzta ilyen irányú döntését.

emancipációjának szentelte életét. Erről érett korszakának egyik művében így fogalmazott:

„Indulhatunk a reneszánsz embereszményből vagy az ázsiai, afrikai kultúrák közösségiségéből, a lényeg az önmagát és a sorsát formáló ember, akit – ahogy azt Marx hangsúlyozza, meg kell szabadítani a méltatlan gazdasági függéstől.”⁸

Gáll – őt követve – elismerte a kapitalizmus modernizációs szerepét, de vádolta is azt, amiért terepet adott a kizsákmányolásnak, a nemzeti és osztályelnyomásnak. Ezért csak a szocializmust látta alkalmasnak a nagy társadalmi problémák, a nemzeti kérdés megoldására. E célokat a forradalmat hirdető kommunista párt vállalta magára.⁹ Gáll Ernőnek öntudatra ébredésekor nem okozott nehézséget, hogy összecségeztesse az egyetemes, az emberi értékeket és osztályérdekeket a nemzeti közösséggel és szabadsággal. Utólag így látta ezt: „Az internacionalizmus kötelezett a nemzeti elnyomás elleni harcra.”¹⁰ Saját megnyilatkozásai fontos fogódzót adnak szellemi-politikai pályaképének megrajzolásához. Kezdődött a szocializmus mindenhatóságába, földi megváltó erejébe vetett hittel. Ezt az időszakot a népfront, a fasizmus elleni harc váltotta föl. Ez nem eltávolodást jelentett az eszmétől, sokkal inkább arra a felismerésre épült, miszerint az „antifasizmusban feszülő korszak, a sztálini marxizmus-leninizmus évtizede. Ezt váltotta a desztalinizáció, amelyet a marxista reneszánsz lehetősége és élménye teljesített ki. Ám a humanizálás, a demokratizálás és a reformok elmaradása megfosztotta Gáll Ernőt addig töretlenül vallott illúziói nagy részétől. Ezeket a nemzeti-kisebbségi problémák központi helyre emelése semlegesítette, amely azonban nem kevesebb kompromisszumkészséget követelt, hanem talán a korábbinál is többet. Végül az egyetemes kérdések kerültek érdeklődése és elméleti munkája előterébe. Mind a nemzeti, mind az egyetemes problematikát etikai oldalról vizsgálta. Méltóság, felelősség – ezek voltak kulcsfogalmai.

E rövid összefoglalásszerű felsorolás mellé nem tettem évszámokat, mivel jelezni akartam, hogy az egyes időszakok gondolkodási és magatartástípusait nem lehet mereven elválasztani egymástól. Magyarazatot igyekszem adni, miért is ez a sorrend a baloldaliság formái között, és minek a hatására alakult, formálódott Gáll Ernő eszmevilága. Látszólag könnyű az értelmezés, hiszen mintha egyenes út vezetett volna az illegális politizálástól a népfronton át a szocializmusig és a szembenzés kényszerűségéig. Legalábbis világos a párhuzam, az ok-okozati összefüggés a kommunista mozgalom, a szocialista rendszer és Gáll életútja között. Küzdelem, felemelkedés, helyben járás, válság, összeomlás. Csakhogy vannak eltérések is. Az eszmék és erkölcsök könnyebben túlélhetik a politikai, gazdasági válságokat, mint a rendszerek, és segíthetik a gondolkodó, az igazához és tisztességéhez ragaszkodó

⁸ Gáll Ernő: *Pandora visszatérése. A reményről és a méltóságról*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. 48.

⁹ Fontos emlékeztetnünk arra, hogy a korabeli elmélet szerint a forradalomra azért is szükség volt, mert általában tisztulhattak meg a tömegek a közös cselekvést akadályozó tudati, morális tényezőktől, amelyeket a polgári társadalom kényszerített rájuk. Lásd erről: Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971. 187.; Sinkó Ervin: *Optimisták*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2014.

¹⁰ Gáll Ernő: *Tégnapi és mai önismeret*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975. 395.

¹¹ Uo. 385.

embert a túlélésben. (Persze az is igaz, hogy a rendszert is segíthették volna az önmegújításban, ha vezetői és aktív támogatói hittek volna az erejükben, és új megoldásokat kerestek volna.)

Eppen ez az a sajátosság, ami miatt érdemes egy lélegzetnyi időre megállni, és a történeti áttekintés előtt kitérni Gáll baloldaliságának az emancipációhoz kötődő értékek képviselését kiegészítő, ha tetszik, szubjektív, de állandó jegyeire. A kanti kategorikus imperativusszal kell kezdeni, vagyis a személyes és autonóm felelősségvállalással, a cselekvés kötelezettségével a világ, az emberiség, a társadalom gondjainak megoldásáért.¹² Szerinte ez az erkölcsi követelmény fölött van a baloldaliságnak, de egyúttal következik is belőle. Kant nem avulhat el, már csak azért sem, mert az ő kora óta a helyzet romlott – jegyzi meg Gáll –, hiszen akkor az emberiség jövője biztosnak látszott, a létét nem fenyegette semmilyen alapvető veszély. 1945 óta azonban elpusztíthatja önmagát és az őt is éltető természeti erőforrásokat.¹³

Gáll szerint a baloldali ember szükségképpen forradalmár, mert az okokat, tehát a fennálló társadalmi viszonyokat akarja megváltoztatni.¹⁴ E törekvésében ugyanakkor annak is tudatában kell lennie, hogy az eszmények sohasem valósulhatnak meg maradéktalanul. A baloldali embert az idő- és persze valóság-érzéke óvhatja meg a keserű csalódásoktól, amelyek elkerülhetetlenek lesznek, ha ragaszkodik az életidegen eszményekhez. Ezért hangsúlyozza Gáll, hogy „a fennálló rend gyökeres bírálatát és (képzeltbeli) meghaladását a gyakorlati alkalmazás távlatában kell elvégeznünk”.¹⁵ Szocialistának lenni annyi, mint hinni a világ megváltoztathatóságában, erre sarkallnak az utópiák. Hit és az eszmény nélkülözhetetlen az átalakulásért folyó harcban.¹⁶ A súlyos hibák elkövetésétől, a tévedésektől, a vereségekkel együtt járó kiábrándulástól a közösséghez tartozás, a szolidaritás védi-védheti meg a forradalmárt. Ebben a felállásban az egyén nem a közösség eszköze, hanem tagja. A közösség az egyén cselekvési tere, segítője, a személyiségét nem elnyomó, hanem annak kibontakozását lehetővé tevő aktív környezet. Mindezzel együtt nem kell feltétlen hűség az eszmékhez, a mozgalomhoz, késznek kell lenni az önvizsgálatra.¹⁷ Ez utóbbi megállapítás már inkább a keserű tapasztalatokból leszűrt utólagos, de aktualitását nem veszített következtetés. Bár ugyanezen a helyen Gáll azt is megjegyzi, hogy az áldozathozatalra való készenlét, vagyis az egyéni érdekek alárendelése a közösségnek továbbra is érvényes szabály. Utópia és realizmus: a távlatok szem előtt tartása, de nem égbe meredő tekintet. Hűség az elvekhez, de készség a kompromisszumokra. A közösség vállalása és az individualitás tisztelete. Olyan sarokkövek ezek, amelyek nem készen talált igazságokként, lecsiszolt formájukban épültek be Gáll baloldaliságába. Voltak és vannak általános vonások, de nincs örök érvényű baloldaliság, ha az több akar lenni, mint egy a szekták hosszú sorában. A lengyel szűkségállapot bevezetése után Enrico Berlinguer, az Olasz Kommunista Párt vezetője

¹² Tengelyi László: *Kant*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 111–117.

¹³ Gáll Ernő: *A felelősség új határai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 21–23.

¹⁴ Előszóval idézte Marxot, *A német ideológia* erről szóló passzusát.

¹⁵ Gáll Ernő: *Pandora visszatérése*, i. m. 220.

¹⁶ Gáll Ernő: *A felelősség új határai*, i. m. 22.

¹⁷ Gáll Ernő: *Tégnapi és mai önismeret*, i. m. 384–385.

kijelentette: a létező szocializmus kimerítette energiáit, és így már nem szolgálhat mintául a demokratikus európai baloldalnak. Gáll ekkor azt írta a naplójába:

„Azok az általános eszmények és elvek, amelyekben hittünk, és amelyekre hivatkozhatunk (társadalmi igazságosság, a kizsákmányolás és a nemzeti elnyomás felszámolása, a népek testvérisége stb.) érvényesek voltak és maradtak, nem igazolnak visszamenő hatállyal minden esetben. Sem a szándék, sem a következmény etikailag nem ad kielégítő megoldást. Mérlegre kell tenni minden akciót, szakaszt, egyént stb. [...]”¹⁸

Legyen így!

MESSIANIZMUS, MAGYARSÁG ÉS ANTIFASIZMUS

Gáll Ernő politikai szocializációja a felháborodás és a félelem jegyében zajlott. Felháborodás a társadalmi egyenlőtlenségeken, igazságtalanságokon és a kisebbségek elnyomásán. Kereste a közösséget, amely harcol ezek ellen, és amely megvédi ezektől. Ilyen irányú tájékozódásában komoly szerepet játszott a saját polgári társadalmi státusa miatt érzett lelkiismeret-furdalás és a zsidó származás kettőssége.

Ennek a kérdéskörnek jelentős szakirodalma van. Ez egyaránt hangsúlyozza az antiszemitizmus okozta „sérlemi plusz”, illetve a zsidó messianizmus és a szocialista utópia közötti rokonság szerepét a baloldaliság, a politikai üldöztetés vállalásában.¹⁹ Nem egyedi eset volt az övé a zsidó származású magyar fiatalok körében a 19. század végén és a 20. század első felében.²⁰ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ő nem ortodox zsidó vallású, hanem felvilágosult, a magyar társadalomba integrálódni, ahhoz asszimilálódni kész nagyváradi zsidó családban nőtt fel, vagyis esetében nem egyszerű átváltásról van szó a túlvilági megváltásból az e világi megváltásba.²¹ Jellemző, hogy amikor a „megtérésének” körülményeiről beszélt, akkor azt hangsúlyozta: megtagadta a hagyományos polgári értékrendet, a polgári demokratizmust és műveltséget.²²

Persze gondolhatnánk azt is, a polgár mivolt hangsúlyozása a zsidó származás súlyának csökkentését szolgálta, de ez az önjellemzés éppen egyik legjelentősebb esszéjét, az *Ettersbergi töprengéseket* követi kötetében. Ebben az etikai-történeti tanulmányban Gáll a buchenwaldi haláltábor erkölcsi tapasztalatait, tanulságait dolgozta fel három évtized távlatából. Sorsvállalás három dimenzióban – ez a háromosztatú tér, amelyben Gáll Ernő élt, harcolt, alkotott. Kettőt örökölt is, de vállalt is. Családjától, városától kapta kettős identitását: a zsidót és a magyart. Az utóbbit meg is tagadhatta volna, de nem ezt tette, hanem szabad akaratából őrizte tűzön-vízen át. A harmadik dimenzió, a baloldaliság – nem függetlenül az előző kettőtől – tel-

¹⁸ Gáll Ernő: *Napló I.* Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003, 93.

¹⁹ Tordai Zádor: *Messianizmus, baloldaliság, zsidóság: Walter Benjaminről.* *Medvetánc*, 1983/3–4. 13–31.

²⁰ Gidó Attila: *Magyar-zsidó viszony Erdélyben a 20. század első felében.* Forrás: real.mta.hu/16394/2/

²¹ Gáll Ernő: *Kettős kisebbségben.* *Korunk*, 1991/8. 957–969.

²² Gáll Ernő: *Tegnap és mai önismeret*, i. m. 390–391.

jesen a saját döntéseként formálta egészé az életét. Ady nemzedékének alapállása nem tűnt el Váradról nyomtalanul, ott volt Trianon után is a város levegőjében. Az ottani zsidóságban, a polgárokból és munkásokban felmerülhetett az új rendhez, a román elithez történő igazodás gondolata, de nem ez vált az uralkodó magatartássá. Nagyvárad őrizte magyarságát. A város a magyar művelődés egyik bástyája maradt, ahol a progresszív emberek, Adyhoz méltóan, a nemzetért haragudtak, nem ellene. Gáll akkor is ragaszkodott magyarságához, amikor emiatt gyanakvással, értetlenséggel, elutasítással találkozott. Mind a három dimenzió kisebbségi sorsot kínált, ezeket együtt vállalta ez a partiumi-erdélyi fiatalember, aki később szívesen idézte Iszaak Babelt. A szovjet író az 1930-as évek közepén Moszkvában azt mondta Sinkó Ervinnek:

„Magyarnak lenni már önmagában is szerencsétlenség, de ez még valahogy megjárja. Magyarnak és zsidónak lenni, ez azonban már egy kicsit több a soknál. Magyarnak és zsidónak lenni, és kommunista magyar írónak lenni, ez valóságos perverzitás. De magyarnak és zsidónak, kommunista magyar írónak és hozzá jugoszláv állampolgárnak lenni – emellett a megboldogult Masoch fantáziája egyszerűen ártatlan pincsikütya [...]”²³

Nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk: Gáll Ernőt a szocializmusba vetett hite kötelezte a kisebbségi sors vállalására, az pedig a politikai, gazdasági és társadalmi emancipációért folytatott küzdelemre, a nemzeti elnyomás elleni fellépésre. Úgy érezte, a marxizmus kezébe adta azt az eszközt és biztosította azt a közösséget, amelyekkel meg lehet érteni és változtatni a világot. Az igazságtalanságok, ellentmondások, az osztálytársadalom működésének, belső természetének megértése kijelölte az emancipációhoz vezető utat. Ezt az utat nem lehet egyedül bejárni, ezért csatlakozott a szocialista munkásmozgalomhoz. A kommunista párt feladatokat adott neki, de egyúttal támaszt is jelentett. Egy olyan közösség tagja lett, amelyben a bajbajutottak iránti szolidaritás kötelező norma volt. Fél évszázaddal később ezt írta erről:

„Számomra a marxizmus, majd a bolsevizmus egy mélyen igazságtalan, engemet léteben veszélyeztető rendszer elutasítását jelentette – és chiliasztikus várakozásoktól elteltén – egy új, igazságos rend megteremtéséért vívott harcban való részvételre készítetett. Ez kiemelt a kispolgári környezet tehetetlenségéből, a zsidó millió önfeladó passzivitásából, értelmet adott létemnek. A népfronti szakaszban lehetővé tette a legjobb európai és nemzeti kisebbségi humanista hagyományokhoz való (különböző mértékű) kapcsolódást. A kommunizmus számomra nem jelentett semmilyen hatalmi pretenciót, semmilyen klikk-vetélkedést, mind eszmeileg, mind erkölcsileg ösztönző volt. Egy többé-kevésbé illuzórikus közösség tagjaként részem volt e közösség erkölcsi erőneiből, a szolidaritásból, a testvériség atmoszférájából, s mindez építően hatott személyiségre. Egyidejűleg (azonban) egyrészt én sem vonhattam ki magam a dogmatizmus, a szektarianizmus személyiségformáló hatásai alól szellemi és erkölcsi értelemben, másrészt – szerepem arányában – osztoznom

²³ Sinkó Ervin: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek.* Forum Könyvkiadó–Magvető Könyvkiadó, Újvidék–Budapest, 1985, 372. Idézi: Gáll Ernő: *Az erkölcs dilemmái.* Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca, 1981, 232.

kell a mozgalom, a Komintern, a Szovjetunió hibáiban, sőt a bűneiért való felelősségben.”²⁴

Később, már a gorbacsovi időkben ugyanerről azt írta egyik legközelebbi elvbarátjának, Szász Jánosnak, hogy a hitük mákony is volt, amely „nem társult kellő kétellyel”. Erőt adott a fasizmus elleni harchoz, de hosszú távon bénítóan hatott erkölcsükre és szellemiségükre.²⁵ Gáll gyakran ostromozta önmagát azért a szellemi és erkölcsifölény-érzetért, ami a marxizmus vélt-valóságos birtoklása okán alakult ki benne és a kor kommunista értelmiségének és aktivistáinak körében. Hibáztatta magát azért is, hogy nem ismerte fel idejében a sztálinizmusban rejlő csapdát, szörnyűséget, és képtelen volt bűneivel szembesülni.²⁶

Mentségére több dolog szól. Fiatal volt, nem rendelkezett sok tapasztalattal a sztálinizmus gyakorlatáról, nem ismerhette a szovjet valóságot. A mozgalomhoz csatlakozásának idején változott a kommunista stratégia és taktika. A fasizmus megállítása lett a fő cél. Ezt a népfrempolitika szolgálta. Ebben az időszakban a marxizmus-leninizmus addig megkérdőjelezhetetlennek gondolt igazságai zárójelbe kerültek. A szövetségesek keresése lépett az ellenségkeresés helyére. A kommunisták felülvizsgálták a polgársághoz, különösen a kispolgársághoz, a parasztsághoz fűződő viszonyukat. Korábban a kompromisszumok merev elutasítása volt a jellemző, most a rugalmasság, a liberális és konzervatív ideológiákkal és politikákkal kötött tűzszünet felé tendált a nemzetközi kommunista mozgalom. A forradalom (a proletárdiktatúra, a szocializmus) erőltetését a polgári demokrácia védelme váltotta fel. Új megvilágításba került a nemzeti kérdés is. Mindez lehetővé tette Gáll számára, hogy kibővítsen szellemi horizontját, kiszabaduljon a bevett dogmák kalodájából, abból, hogy az etikus magatartást a kispolgári érzelmességgel azonosítsa.²⁷

A DOGMA EREJE

A kommunista pártok befolyásának növekedése és főleg a második világháborúban aratott szovjet győzelem végül nem a népfrempolitika, hanem a sztálinizmus és a Szovjetunió visszaigazolását jelentette. Már csak azért is, mert a népfrempolitika része volt. Ezt az irányvonalat 1947–1948-ig a hivatalos marxizmus-leninizmus, vagyis a sztálinizmus nem változtatta meg. A kommunista pártok többé vagy kevésbé, de igyekeztek betartani a követelményeit, még ha a hatalom

²⁴ Gáll Ernő: *Napló I.*, i. m. 89–90.

²⁵ Gáll Ernő: *Levelek. 1949–2000*. Sajtó alá rendezte: Gáll Éva és Dávid Gyula. Válogatta: Horváth Andor. Napvilág Kiadó–Korunk, Budapest–Kolozsvar, 2009, 550.

²⁶ Erre két végletes példa. Az egyik, hogy Gáll megróttta magát, amiért nem érzett lelkiismeret-furdalást azért, mert a haláltáborban a kommunista összetartás révén kapott kedvezményekben nem figyelt fel a későbbi előjogok csíráira. Gáll Ernő: *Az ezredforduló kihívása*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1986. 88. A másik, hogy nem vetített árnyékot a hitére az sem, amikor Buchenwaldból hazatérőben a brnói pályaudvaron egy szovjet katona kifosztotta. Vö. Gáll Ernő: *A felelősség új határai*, i. m. 110–116. Ezeken az oldalakon Gáll a népfrempolitika 1945 utáni kimúlását is magyarázza.

²⁷ Gáll Ernő: *Tegnap és mai önismeret*, i. m. 391.

megszerzése is volt a céljuk. Ebben az értelemben a népfrempolitika olyan kompromisszumot jelentett, amely vállalhatónak tűnt a kommunisták, illetve a politikai erők számára. Ők nem akarták restaurálni a világháború előtti társadalmi, gazdasági és politikai rendszert, illetve tisztában voltak az új geopolitikai helyzettel, azzal, hogy hazájuk a szovjet befolyási övezetbe került. Ez a helyzet a békés fejlődés lehetőségét, a demokratikus politizálás esélyét kínálta, de rendkívüli mértékben megnövelte Kelet-Közép-Európában a korábban törvényen kívülre szorított vagy periférikus helyzetben lévő kommunisták önbizalmát.

Gáll maga úgy magyarázta ezt, hogy a veszélyeztetettség, a feltétlen hit, a közösségi élmény, a világháborús siker és a felszabadulás vakká tette a sztálinizmussal szemben. Üldözöttség az antifasiszta ellenállás fiatal hőisévé lett, aki lehetőséget kapott eszméi megvalósítására, a közösség szolgálatára.

„Messianizmusunk tudományos előrelátásnak bizonyult, és az a türelmetlenség, amellyel a tamáskodók, a más nézetet vallók aggályait, figyelmeztetéseit elutasítottuk, teljes erkölcsi hitelesítést nyert.”²⁸

A pokolból visszatért fiatalember 1945-ben vélhetően azt gondolta – mert ezt akarta hinni –, hogy a fasizmus legyőzésével a sovinizmus és a nacionalizmus is történelmi vereséget szenvedett. Ez akkor nem volt egy istentől, embertől elrugaszkodott feltételezés. Nem tűnt abszurdnak, hogy az előző évtizedek tapasztalataiból okulva a térség népei együttműködve előbb-utóbb szocialista útra lépnek. Úgy tűnt, a népfrempolitika a baloldal hegemoniájának köszönhetően a népi demokráciában folytatódik. Ez azt jelentette a térség kommunista pártjai számára, hogy a többi párttal, a társadalom nagy csoportjaival együttműködve és nem kizárásukkal, semlegesítésükkel lehet a kívánatos cél, a szocializmus felé közeledni. Az 1945–1947 közötti időszakban, akkor tehát, amikor az antifasiszta koalíció valamiféle fennmaradásának, a nagyhatalmi együttműködés megőrzésének mindkét fél számára jelentősége volt, a kommunista teoretikusok is ennek megfelelően formálták az ideológiát. Ők a stratégia rangján kezelték a népfrempolitikát, és ennek jegyében befolyásolták pártjaik taktikai vonalvezetését is. Közéjük tartozott a magyar Lukács György is.²⁹

A fokozatos előrehaladás már csak azért is elfogadható volt a számukra, mert tisztában voltak azzal, hogy bár hatalomra kerültek, de a társadalom nagy része gyanakvással, fenntartással figyeli tevékenységüket, azt, miként élnek kedvezményezett helyzetük lehetőségeivel. Ezért a realista kommunista ideológusok és politikusok a társadalmi többség bizalmának elnyerésén munkálkodtak. Sok pártvezető és értelmiségi gondolta akkor: a nagy tömeget kitevő parasztság és a polgárság bizonyos érdekeinek méltánylása lehetővé teszi a kapitalizmus és a szocializmus közötti békés átmenetet. Ami azonban reálisnak látszott a belpolitikában, az irreálissá vált a hidegháború kibontakozásával. Sztálin nem bízott az erőszakmentes haladásban, nem hitte, hogy az idő a Szovjetunió és a kommunista pártoknak dolgozik. Ezért, szemben az első időszakkal, amikor még türelemre intette a térség kommu-

²⁸ Gáll Ernő: *Az erkölcs dilemmái*, i. m. 229.

²⁹ Lásd az alábbi tanulmánygyűjteményét: Lukács György: *Irodalom és demokrácia*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1947.

nista vezetőit, most előrehajtotta őket.³⁰ Végül, amikor már a hatalom ténylegesen a kommunista pártok kezébe került, és már a látszatot sem volt érdemes őrizni, akkor a szovjetizálás ideológiai megalapozása került előtérbe, miszerint a népi demokrácia is proletárdiktatúra.

A tételt először Georgi Dimitrov ismertette 1948 decemberében a nyilvánossággal a Bolgár Kommunista Párt V. kongresszusán.³¹ Ez a meghatározás üzenet is volt, amely arra biztatót, hogy a kommunista pártok iktassanak ki minden olyan ellenállási lehetőséget, amely akadályozhatja az előrehaladásukat, monopolizálják a hatalmat, és minél hamarabb kezdjék meg az iparosítást, a szovjetizálást, a szocializmus építését. Ez a fordulat váratlanul érte a népfront híveit, egyes vezetőket és ideológusokat, mert ők túlságosan elkötelezték magukat a fokozatos haladás mellett. Nem volt könnyű megértetni a párttagsággal sem, miként váltak a tegnapi szövetségesek mára ellenségé.³² A „balhét” azoknak kellett elvinniük, akik a népfrontos vonalat teoretikusan is igyekeztek megalapozni.³³

Életkora, akkori felkészültsége miatt Gáll nem tartozott, nem is tartozhatott ebbe az első körbe. Újságíróként, szerkesztőként a tollával szolgálta pártja politikáját, és mint ilyen, komolyan vette a népfrontot, a népi demokráciát, miközben nem engedte a magyarságából sem, bár a két világháború közötti erdélyi magyar szellemi élet teljesítményét igen kritikusan értékelte.³⁴ Mindezzel együtt Gáll a maga helyén „szerves értelmiségiként” tevékenykedett. Igyekezett az erdélyi magyar közvélemény számára elfogadhatóvá tenni a marxizmus-leninizmust, és maga is hozzá akart járulni a népfrontpolitikához. Ennek jegyében egy 1947 elején írt cikkében haladó demokráciának nevezte a Romániában kiépült berendezkedést. Ekkor a bukaresti pártközpontba rendelték, és az ügyben illetékes magyar párttitkár képviselő közölte vele: nem az ő dolga az elméleti kérdések feszegetése és megoldása.³⁵ Ebből meg kellett neki is – mint sok korabeli társának – értenie, hogy nem feladata az elméletalkotás, a politikacsinalás, értelmiségiként az értékközvetítésben, a kor nyelvén az ideológiai nevelőmunkában és a végrehajtásban kell részt vennie.

1982 elején Gáll – mint azt még látni fogjuk – a válság hatására idejét látta újragondolni a marxizmus, a szocializmus történetét. Ekkor látogatta meg az erdélyi

³⁰ Egy belső, az SZKP apparátusában készült 1947-es dokumentum azért bírálta a kommunista pártokat, mert nem hangsúlyozták a szovjet példa jelentőségét. Székely Gábor: *A Kominform 1947–1949*. In: Feitl István–Izsák Lajos–Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000, 68.

³¹ Őt követte még decemberben Bolesław Bierut, majd Rákosi Mátyás *A népi demokrácia néhány problémájáról* írt cikkében ismertette az új álláspontot. Lásd: *Szabad Nép*, 1949. január 16.

³² Elég csak azokra az ideológiai, politikai manőverekre gondolnunk, amelyeket a kommunista pártok Tájékoztató Irodájának 1947. szeptemberi megalakulása után a magyar párt vezetőinek végre kellett hajtaniuk. Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. II. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997, 709–710. Révai József: *Népi demokráciánk jellegéről*. In: *Uő: Élni tudunk a szabadsággal*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949 [?], 506–518.

³³ Magyarországon leginkább Lukács György és a háttérben Nagy Imre volt ebben érintve, illetve a kiemelkedő, korszakon túlmutató teoretikus, Bibó István.

³⁴ Benkő Samu: Gáll Ernő és az EME. In: Földes György–Gálfalvi Zsolt (szerk.): *Nemzetiség és felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005, 18–21.

³⁵ Gáll Ernő: *Számvetés*. Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1995, 12–13.

magyar értelmiség új nemzedékének egyik képviselője, Molnár Gusztáv, aki kíméletlenül szembesítette az 1940-es, 1950-es években írt cikkeivel. Gáll ennek hatására elismerte, milyen kárt okozott önmagának is, saját szellemi erkölcsi életének „ideológiai holdkórosságával”.³⁶ Ez a már az önmegtagadás felé mutató önjellemzés akár az egész életút megtagadásához is elvezethetett volna. Ám a Gáll Ernőben dolgozó igazságérzet árnyaltabb, empátikusabb megközelítést követelt a szocializmus, az annak megvalósításán munkálkodók értékelésében. A szocializmus válságával szembesülve is tisztázandónak tartotta, hogy a Sztálin nevével fémjelzett időszaknak minden cselekedete káros volt-e, és csak a későbbi csődöt készítette-e elő. Úgy látta, nem minden kommunista akció ítéltető el visszamenőleg, a koncepciók pereket azonban semmivel sem látta igazolhatónak. Vélhetően a relativizálás szándékával, de azt is megjegyezte: a 20. század második felében senki sem lehet ártatlan, aki túlélte Auschwitzot, Hirosimát és a Gulagot.³⁷ Ez azonban nem azt jelentette, hogy mindenkit magával akart volna rántani a bűnbe, hogy menthesse magát, inkább arra vágyott: cselekedeteit, írásait, műveit egy történelmi mozgás részeként értelmezzék kritikusai és az utána következő nemzedékek.

Kétségtelen, hogy éppen a történelmi mozgás lendítette túl Gáll Ernőt a dogmatikus gondolkodáson, a vakhiten, de ez a hatás nem automatikusan érvényesült. Az igazi ösztönzést a tanítás, az egyetemi katedra adta, mert az a szellemi fegyvertárának kiszélesítésére, tanulásra kényszerítette. A fordulatot pedig az SZKP XX. kongresszusa hozta meg.

Akkor értjük meg, milyen nehéz megszabadulni a dogmáktól, ha az eszmei-gondolati fejlődés ívét mégis kicsit távolabbra helyezzük a politikai életben zajló változásoktól. Ehhez az is szükséges, hogy a dogmatikus gondolkodást ne csak a sztálinizmus sajátosságának tartsuk, mint ahogy ez – nyilván nem ok nélkül – abban az időszakban történt. Elég megszabadulnunk Sztálintól, az ő gondolkodásmódjától, vezetési módszereitől, és máris visszajutottunk a dialektikához, a tiszta marxi-lenini elmélethez – ez volt a kor hivatalos álláspontja. A valóságban azonban bonyolultabb volt a képlet. Sok szempontból felszabadító következményei lettek a szembefordulásnak a sztálinizmussal, de ez még nem jelentette azt, hogy sikerült megszabadítani a szocialista ideológiát a merev tételektől, a klasszikusok betűihez való ragaszkodástól, a deduktív gondolkodástól, a történelmi haladás eleve elrendeltségének tételétől.³⁸

1956 nem lett vízvázlatzó Gáll politikai gondolkodásában, eszméitől nem távolította el. Bár nem fogadta el a hivatalos álláspontot, nem is fordult vele szembe. Nem a szocializmus csődjét látta a felkelésben, a rendszert alkalmasnak találta a hibák kijavítására. Ebben a munkában látta a maga szerepét. Erre eszközt kínált a *Korunk* újraindítása 1957 elején. Gáll a folyóirat főszerkesztője lett, és még egy ideig a

³⁶ Gáll Ernő: *Napló I.*, i. m. 96–97.

³⁷ Uo. 90–91.

³⁸ Elég csak az 1957. novemberi moszkvai kommunista világértékezet dokumentumát áttanulmányoznunk. L. *Társadalmi Szemle*, 1957/12.

prorektora a Bolyai Tudományegyetemnek.³⁹ Ekkor a Magyar Autonóm Tartomány még őrizte eredeti formáját. Bár az 1956-ot követő romániai megtorlások árnyék vetettek Gáll szándékaira, nyilván nem akarta földadni pozícióit. Onnan, ahonnan ő jött és ahol ő állt, nem volt magától értetődő a szocializmus csődjének látni a sztálinizmus csődjét. A kettő azonosítására később sem volt hajlandó. Utolsó könyvében is tiltakozott az ellen, hogy a totalitarizmus címszava alatt egyenlőségjel kerüljön a szocializmus és a fasizmus közé. Szerinte Hannah Arendt elemzése megkerülhetetlen, de nem elégséges az államszocializmus értelmezéséhez.⁴⁰

Az ötvenes évek vége-hatvanas évek eleje igencsak ellentmondásos volt Gáll szemszögéből nézve, mert különböző hatások érték. Elsőként az erősödő román nacionalizmust érdemes ezek közül kiemelni. 1958-ban megszűnt az önálló magyar egyetem Kolozsvárott, ugyanebben az évben kivonultak a szovjet csapatok Romániából. Az erőltetett iparosítás nyomán gyorsan változott a helyzet. Míg 1960 után Magyarországon jelentős mértékben haladt előre a desztalinizáció folyamata, addig ez nem mondható el Romániáról.⁴¹ Bár 1965 és 1970 között, Nicolae Ceaușescu első periódusában ezen a téren jelentős elmozdulás történt, ami tükröződött az RKP nemzetiségi politikájában is, és több új, a magyar kulturális életet formáló intézmény ekkor jött létre.⁴² A nemzetközi kommunista mozgalom számára a kínai és a szovjet párt között kibontakozott vita ellenére a hatvanas évek első kétharmada sikeres időszak volt, amelyet az ürrepülés, a kommunizmus meghirdetése és a gyarmatok felszabadulása jelzett. E folyamat részeként a baloldali teória felfedezte a fiatal, a humanista Marxot, kezdetét vette az, amit később a marxizmus reneszánszának neveztek.⁴³

A HUMANISTA MARXIZMUS

Gáll nem az élen haladt a szellemi megújulásnak az első időszakban, inkább – feltehetően örömmel – sodródott vele. Jól megfigyelhető az, hogy miként fordult az érdeklődése a korábban felejtésre ítélt román és az erdélyi magyar szociológia történetének kritikai bemutatása felől az antropológia, az etika, a humanista gondolkodás felé.⁴⁴ Ezek az elemek önmagukban is sokat mondanak Gáll eszméi arculatáról, de sajátos együttest is alkotnak, olyat, amely egy másfajta tudatosságot is tükröz

³⁹ Helyettese Balogh Edgár lett, aki a folyóirat első folyamának és a világháború előtti erdélyi baloldalnak egyik meghatározó személyisége volt.

⁴⁰ Gáll Ernő: *A felelősség új határai*, i. m. 122.

⁴¹ Lásd erről például: Vladimir Tismăneanu: *Stalinism for All Seasons. A Political History of Romanian Communism*. University of California Press, Berkeley, 2003.

⁴² Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája*. Pro-Print Könyvkiadó Csíkszereda, 2011.

⁴³ Arról az irodalomban vita folyt, hogy tényleges volt-e ez a reneszánsz, illetve kiterjedt-e a szocialista országokra, megérintette-e, alakította-e a hivatalos ideológiát, vagy sem.

⁴⁴ Elég elővenni *A humanizmus viszonyosságai* című, Bukarestben, 1971-ben megjelent kötetét, a hatvanas évek közepe után keletkezett tanulmányait.

látszik. Azért írom ezt így, mert nem biztos, hogy ő maga ezt előre végiggondolta volna.

Miről is van szó? Gáll ez idő tájt vélhetően úgy gondolta, a politikai filozófiában, elméletben, a gazdaságtanban, illetve a liberális és szocialista értékrend alapelemeiben nincs, nem lehet átjárás a szemben álló felek, az egymást tagadó ideológiák között. Ám joggal remélhette azt, hogy a társadalmi tények megítéléséről, az emberi természetről és erkölcsről lehet és kell párbeszédet folytatni. Ez a nyitás és befogadás, a tudományok új eredményeinek feldolgozásának időszaka Gáll életében, amelynek elengedhetetlen kelléke a dialógus a más nézeteket vallókkal. Dialógus – ez az egyik kulcsszava ezekben az években, a marxizmus megújulását is ettől várta.

1971 elején helyettese, a nagy tekintélyű Balogh Edgár nyugdíjba vonult. Ennek kapcsán súlyos kritikát fogalmazott meg egy levélben Gáll főszerkesztői tevékenységével és elméleti orientációjával összefüggésben. Az őt ért vádakra Gáll tőle szokatlan keménységgel válaszolt. Arra az állításra, miszerint ő egy elvont humanizmus híve lenne, azt felelte: ő a szocialista humanizmust vallja, amelynek dialógust kell folytatnia más humanista irányzatokkal, mert nincs korszerű marxizmus modern antropológia, szociológia és etika nélkül.⁴⁵ Néhány évvel később még általánosabban fogalmazott: a „dialógus íratlan törvényei a vitapartner érveinek elfogulatlan mérlegelésére szólítanak. A párbeszéd logikája szerint a másik félnek is igaza lehet, tehát tanulni kell tőle. A marxi emberkép és humanizmus éppúgy korszerűsítésre szorul, mint e nyitott eszmerendszer többi része”.⁴⁶ Ez a megfogalmazás nem kevesebbet követelt a hetvenes évek végén – a neosztálinizmusba fordult Romániában és a lengyel válság előtt –, mint a marxizmus teljes megújítását. Előbb idézett kötetében hangsúlyozta: „*semmilyen elmélet sem vonhatja ki magát saját gyakorlatának bírálata alól, s ez a kritikai viszonyulás messzemenő hatással lesz majd magára az elméletre*”.⁴⁷ A könyv egy másik helyén Gáll arról írt, hogy a keserű történelmi tapasztalatok sem indokolhatják „*a kiegyezést, a megalkuvást az embert alattvalói státusra kárhóztató viszonyokkal*”. A korszerű humanizmus nem békülhet meg a korlátlan, teljességre törő hatalmi struktúrákkal.⁴⁸ Ez a szöveg nem volt másként érthető, mint a diktatórikus szocializmus bírálataként és kiállásként a demokratizálás mellett.⁴⁹

Igaz viszont az is, Gáll megfogalmazásai nem ütköztek a kor politikai nyelvével, a hivatalos ideológiával. Hiszen Nicolae Ceaușescu és az RKP nem kellett hogy magára vegye ezeket a súlyos megállapításokat, maga is az ember felszabadulását hirdette, a sokoldalúan fejlett személyiséget eszményítette. Ezért aztán Gáll formulái, amelyek a szocialista életmódra, életminőségre, a szabad alkotó emberre hivatkozva

⁴⁵ Gáll Ernő: *Levelek... i. m. 79–80*. Balogh Edgár: *Számadásom (1956–1993)* (Komp-Press-Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2000) című önéletrajzi kötetében kettőjük eltérő koncepciójáról megírta a saját értelmezését.

⁴⁶ Gáll Ernő: *Pandora visszatérése*, i. m. 156.

⁴⁷ Uo. 273. Gáll Ernő kiemelése.

⁴⁸ Uo. 209. Gáll Ernő kiemelése.

⁴⁹ Gáll több helyen is megemlékezett arról, hogy milyen hatást gyakorolt rá a hetvenes években Tánzos Gábor, aki ezen az alapon harcolt 1956-ban a magyar sztálinizmus ellen. Ugyancsak elismeréssel, együttérzéssel figyelte a „Budapesti Iskola” filozófusainak tevékenységét. Akkor igyekezett tőlük közölni, amikor Magyarországon ez szinte lehetetlenné vált számukra. Más kérdés, hogy viszontgesztusokat nem kapott.

sürgették a demokratizálást, az öngazgatás széles körű bevezetését, nem váltották ki az óhajtott hatást a kommunista pártban.⁵⁰

Az egyre elégedetlenebb romániai magyar értelmiség, különösen a fiatalabb nemzedék tagjai viszont hiányolták tőle a valóság elemzését, az adott viszonyokra alkalmazható fogalmakat, kategóriákat. Gállra is vonatkoztathatók azok a megjegyzések, amelyeket Láng Gusztáv Földes László irodalomkritikai tevékenysége kapcsán fejtett ki. Láng szerint a korszak baloldali értelmisége a dogmatizmussal folytatott küzdelem közben arra törekedett, hogy antidogmatizmusa ne adjon teret a marxizmus bírálatának. Ezért aztán ez az irányzat nem teremtett önálló terminológiát, a feladatát a marxista elmélet és gyakorlat megtisztításában látta. Fel sem merült az eszmék és kategóriák érvényességének a kérdése, és nem ismerte föl a másképp kérdezés szükségességét. A baloldali értelmiség abban bízott, hogy ez a szellemi tisztítómunka megnyitja az értelmes tevékenység lehetőségét a társadalom széles körei előtt. Amikor e remények nem váltak valóra, akkor nem maradt más, mint a „tragikus hősiesség”, a csak azért is kitartás az eszmények mellett. Ennek a magatartásnak megvolt a maga pátozsa, hasznosságát utólag nehéz megkérdőjelezni. Láng szerint „a mit kell, és a mit lehet” problémájára adott válasz megítélésére az utókor hivatott.⁵¹ Gáll és az a fajta progresszív baloldaliság, amely az adott viszonyok között kereste a megújulást, ily módon a hetvenes évek közepén két tűz közé szorult, sőt válságba került. Egymás mellett hatott az 1973-as energia- és olajválság, a gazdasági növekedés ökológiai következményeinek felismerése és Alekszandr Szolzenyicin *A GULAG szigetszoport* című művének nyugat-európai fogadtatása. Utóbbi a korábrinál mélyebben szembesítette a kelet-európai baloldalt is a múltjával. Erre az időre esett a román nacionalista neosztalinizmus kibontakozása, az elnyomás, amely a magyarságot kettős minőségében – állampolgárként és nemzeti kisebbségként is – sújtotta.⁵²

Két kihívás volt ez, és Gáll mind a kettőre megpróbált válaszolni. Nem is nagyon tehetett mást, mert kritikái is együtt látták a két viszonylatot. Ez az az időszak, amikor a szocializmusba vetett hit, annak reménye, miszerint az képes a nemzetiségi kérdés megoldására, sok korábbi hívében is megrendült. Ugyanakkor a pártvezetés és a Securitate egyre inkább gyanakodva figyelte a *Korunk* főszerkesztőjét, bár nem annyira a baloldalisága, mint a magyar kisebbség érdekében kifejtett tevékenysége miatt.⁵³ Másik oldalon a magyar értelmiség egyre nagyobb része járhatatlannak tartotta azt az utat, amelyen ő járt. Gáll politikai alapállása arra épült, hogy *itt és most* mit lehet tenni a társadalmi és nemzeti célokért.⁵⁴ A vele vitatkozók azonban az *itt*

és mást hirdették meg.⁵⁵ Az első komoly bírálatokat a nála tizenöt évvel fiatalabb Bretter György filozófustól és tanítványától kapta. Bretter a *Tegnapi és mai önismeret* című könyvét elemezte. Szerinte Gáll a nemzetiségi kérdést az osztálytársadalmi érdek alá rendeli, és mint pártideológus annak keretébe helyezi el azt. Bretter úgy látta, Gáll a rész és egész viszonylatában értelmezi a nemzetiségi létet, pedig helyesebb lenne, ha az egyént állítaná a középpontba – tekintettel annak kulturális identitására és állampolgári mivoltára. A filozófus szerint a könyv szerzője taktikázik stratégiaalkotás helyett, és moralizál politizálás helyett. Számon kérte Gállon azt a fogalmi apparátust, amely képes a valóság bemutatására és a radikális következtetések levonására.⁵⁶

Az 1960-as, 1970-es évek új értelmiségi nemzedéke is meg akarta változtatni a világot, de azt nem olyannak látta, mint a korábbi, a valóságos kommunista mozgalomhoz csatlakozott, az emancipációt valóságos lehetőségként kezelő értelmiségiek csoportja. A marxizmus számukra csak az egyik lehetőség volt a sok közül, amelyen sötét foltot ejtett a nevében alkalmazott politikai gyakorlat, a létező szocializmus és annak romániai változata a maga nemzetiségpolitikájával együtt. Gáll Ernő próbált utat keresni a fiatalabb nemzedék felé, ezért – igaz, kétéves késéssel – vitatkozó, de méltató írást közölt az 1974-ben megjelent közös kötetükről.⁵⁷ Kísérlete azonban durva visszautasításban részesült Tamás Gáspár Miklós tollából, aki köszönte, de nem kért a tényleges elemzés, ismertetés nélküli dicséretből.⁵⁸

Gáll nem engedte el a füle mellett a kritikákat, de nem engedett filozófiájából. A hetvenes évek végén keletkezett írásai arról tanúskodnak, hogy kereste a megoldást a nyelvi-ideológiai problémára, de egyúttal igyekezett megvédeni, illetve eszeiileg, etikailag is újraalapozni az itt és most programját. Gáll az 1978-as uppsalai szociológiai világkongresszus vitáiból azt a tanulságot vonta le, miszerint a csalhatatlan iskolák ideje lejárt, a társadalomtudományok sokszínűsége szükségszerű és jó. Ez persze megint virágnyelven fogalmazott következtetés, amelyet akkor értünk meg, ha az iskola szót az ideológiával helyettesítjük. Kiderül ez abból is, hogy ugyanezen írásában ismét a marxizmus szigorú, radikális önvizsgálatának szükségességéről beszélt.⁵⁹ Bíráltta azt, amiért nem a helyén kezelte az ember-természet viszonyt, nem vette észre az ökológiai szempont fontosságát, vagyis az ökológiai válságért a baloldalt, a szocializmust is felelőssé tette.⁶⁰ Száműzni igyekezett a történelmi szükségszerűség sok mindenre felmentést adó és sok mindenre feljogosító fogalmát a baloldali gondolkodásból. Lucien Goldmant idézte, aki a kapitalista világ egyik alternatívájának a szocializmust, a másiknak a barbárságot látta. Tőlünk függ, melyik

⁵⁰ Gáll Ernő: *Pandora visszatérése*, i. m. 249.

⁵¹ Láng Gusztáv: Földes László öröksége. Adalék kritikánk társadalomtörténetéhez. In: Földes László: *Elvek és viták. Tanulmányok, kritikák*. Válogatta: Láng Gusztáv. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983, 15., 18–19., 25.

⁵² Lásd erről: Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyből*. Dialogues Européens, Párizs, 1989.

⁵³ Tibori Szabó Zoltán: Mit keresett a kommunista a grófnál? I–II. *Korunk*, 2012/7. 86–97. és 2012/8. 81–88. A belbiztonság aggódva figyelte Gáll kapcsolatfelvételét Teleki Ernő gróffal, amire 1977-ben került sor.

⁵⁴ Fontos ösztönzője volt a vitának, hogy Balogh Edgár *Itt és most* címmel jelentette meg a régi *Korunk*-ról szóló kötetét. Balogh Edgár: *Itt és most*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1976.

⁵⁵ Bretter György: *Itt és mást. Válogatott írások*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

⁵⁶ Bretter György: Az ideológus és az ő nyelve. *Kellék*, 2003/23. Forrás: <http://epa.oszk.hu/01100/01148/00018/06brettertord.htm>

⁵⁷ *Szövegek és körülmények*. (Szerzők: Szilágyi N. Sándor, Molnár Gusztáv, Tamás Gáspár Miklós, Ágoston Vilmos, Bretter György, Huszár Vilmos.) Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974., illetve *Korunk*, 1976/12.

⁵⁸ Tamás Gáspár Miklós: Pár hálátlan szó. Válasz Gáll Ernőnek. *Kellék*, 2003/23. Forrás: <http://epa.oszk.hu/01100/01148/00018/07tgm.htm>

⁵⁹ Gáll Ernő: *Pandora visszatérése*, i. m. 86–87.

⁶⁰ Uo. 245–246.

valósul meg.⁶¹ Gáll ehhez hozzátette: az emberiség története sosem volt mentes a megtorpanásoktól, és nincs abszolút biztosíték a jövőjére, a nem kívánt rossz is megvalósulhat.⁶² Az önáltató „történelmi” optimizmussal szemben hangsúlyozta, figyelni kell a negatív utópiákra, mert a félelem a holnap, holnaputáni rossztól nem egyenlő a változások elutasításával, a maradisággal. A 20. század elég okot ad a tragikus életérzésre, a csüggedésre. Az aggodalmak megfogalmazása nem feltétlenül lefegyverző hatású, de a remény elvesztése elkeseredett cselekedetekhez vezet. Példa ezekre a baloldali terrorizmus, amely sokat árt a progressciónak.⁶³ Szerinte a világot fenyegető kihívásokra, a csüggedésre új alternatíva felmutatásával kell válaszolni. Ez az új a cselekvő, a valós lehetőségekre építő remény filozófiája, amely elvezet a szocializmus és a humanizmus „elodázhatatlan” találkozásához az öngazgatásban.⁶⁴

Nehéz lenne azt állítani – különösen a következő évtized fejleményeinek ismeretében –, hogy effajta utópista realizmus megalapozottabb, realisabb lett volna, mint kritikusainak elzárkózása a hivatalos ideológiától és az adott kereteken belüli politizálástól. Gáll arra figyelmeztetett: nem szabad délibábokat kergetni, ehelyett a tudomány segítségével meg kell ismerni a világot, a társadalmat, és annak eredményeire támaszkodva kell elvégezni a fennálló bírálatát. A mindenkor adottságok meghaladása, a holnap elé siető jövőkép megalkotása a feladat. Arra a lehetséges elvetésre, miszerint az utópiák több bajt okoznak, mint hasznat hajtanak, megvolt a válasza. Egyrészt emlékeztetett Marxra, aki a kommunizmust elsősorban a fennálló igazságtalanságok megszüntetését célzó mozgalomnak tartotta, és csak utána közösségi társadalomnak. Másrészt fellépett az utópia védelmében, mondván, az „csak akkor káros a cselekvés szempontjából, ha megakadályoz abban, hogy minden reális lehetőség előtt nyitottak maradjunk”.⁶⁵ Valóság és utópia között termékeny dialógus jöhet létre, mert az utópia nemcsak jövőkép, hanem betölti a status quo bírálatjának szerepét is, és mint ilyen, az *itt és most* jegyében működő forradalmi tudat.⁶⁶

Kétfrontos harc volt ez, amely kudarcra ítéltetett. Gáll stratégiája csak akkor lehetett volna sikeres, ha a korabeli román vezetés igényt tartott volna a saját értelmiségére, ha önkorrekciót akart volna végrehajtani, ha el tudta volna magáról hitetni, hogy demokratizálni akar és reformokat akar. Ennek a vezetésnek, ennek a politikának nem forradalmárookra, nem szuverén értelmiségre, hanem alattvalókra volt szüksége. Az érintettek ezzel tökéletesen tisztában voltak. Éppen ezért a humanista, kommunista kollégájuk, tanítójuk, kiadójuk ajánlata nem hangzott csábítóan.

Maga Gáll is tisztában volt ezzel, és ebből következően szűk politikai mozgásterével is. Kevesellte a megértést is, amelyet azok kapnak, akik megpróbálnak eredményeket elérni a nehezedő körülmények között, akik a filozófiát és az etikát is harci

eszköznek tekintik.⁶⁷ Nem véletlen, hogy ebben a szorongatott helyzetében, amely egyúttal a tisztességes baloldali értelmiség, illetve a romániai magyar kisebbség helyzete is volt, Gáll az etika felé fordult. A politikai erő hiányát az erkölcs erejével igyekezett leplezni, kompenzálni. Ebben a konstrukcióban az etika mint nyomást gyakorló eszköz a közvélemény mozgósítását, a hatalmi szervek megfegyverezését és a politikai problémák társadalmosítását szolgálta. Két kulcscategóriája a *méltóság* és a *sajátosság*. A méltó emberi élet az öngazgatás körülményei között valósulhat meg, de az a végállomás, a cél. Addig is, amíg az elérhető, kötelező emelt fővel közeledni, méltósággal élni, úgy, „mintha már a célnál volnánk”.⁶⁸

Ezt a problematikát Gáll összekapcsolta a nemzeti-nemzetiségi kérdéssel, mert nála a felszabadulás társadalmi és nemzeti, illetve nemzetközi aspektusai elválaszthatatlanok voltak egymástól. Felfogása a hetvenes évek második felében változott, ő is követte kortársait, Király Károlyt és másokat, akik Helsinki után a nemzetiségi kérdést már nem Lenin alapján, hanem emberi jogi keretben értelmezték, és erről az alapról követelték a megoldásukat. Nem vitatta, hogy a rendezés az egyes államok feladata, tehát belügy, de utalt arra is, hogy a nemzetiségi kérdés kihat a nemzetközi együttműködésre.⁶⁹ Gáll a nemzetiségi és a nemzeti közötti párhuzamra helyezte a hangsúlyt, mert mindkettő az összetartozni akaró közösség önmeghatározása révén jön létre.⁷⁰ Anélkül, hogy összehasonlította volna a Trianon utáni helyzetet a hetvenes évek romániai viszonyaival – amelyekkel természetesen tisztában volt –, elutasította a magyarság körében terjedő pesszimizmust. Felidézte Makkai Sándor egykori *Nem lehet* című írását – ez a kisebbségi sors elviselhetetlensége és éppen ezért vállalhatatlansága mellett érvelt. Szerinte a kollektív méltóság az, amit védeni kell, mert segíti az egyéni méltóság megőrzését a diszkriminációval szemben. Ezért amikor a nemzetiségek őrzik kultúrájukat, értékeiket, akkor védik kollektív önazonosságukat. Ezen az úton jutott el Gáll a *sajátosság méltóságának* a fogalmáig, amelyet a szembenállás eszközének szánt az egyneműsítő kizárólagossággal szemben.⁷¹ Írása, a benne lévő elméleti és politikai implikációk okán is, vitát váltott ki, üzenete nem aratott sikert, főként nem a fiatalabb értelmiségiek körében.⁷² Ugyanakkor az adott körülmények között kortársai, kritikusai sem dolgoztak ki jobb közösségi stratégiákat, ami persze nem jelenti azt, hogy az övé tökéletes lett volna. Maga sem gondolta

⁶⁷ Már 1975 nyarán Gáll arról panaszkodott Méliusz Józsefnek, hogy milyen kevesen értik, mit akar a vezető magyar kommunista értelmiség. A konkrét apropót vélhetően az *Ettersbergi töprengések* vártnál kisebb visszhangja váltotta ki. – Gáll Ernő: *Levelek...* i. m. 149.

⁶⁸ Gáll Ernő: *Pandora visszatérése*, i. m. 212–213.

⁶⁹ Ezzel a manőverrel egyesítette az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott, de a szocialista országokban visszhang nélkül maradt, a nemzetiségek hídszerepét megfogalmazó tétist az emberi jogi megközelítéssel. Ugyanakkor eleget tett a hivatalos román felfogásnak is, amely szigorúan belügyként kezelte a nemzetiségi kérdést. Lásd erről: Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007, 193–194.

⁷⁰ Gáll Ernő: *Pandora visszatérése*, i. m. 284–285.

⁷¹ Uo. 328. Ez az előbb sokszor idézett könyv zárógondolata.

⁷² Kiderül az ellenállás a velük folytatott levelezésből is, de ma is benne van e generáció emlékezetében. Lásd erre: Markó Béla: Népviselő és tornapó (avagy miért nincs világhír, ha van). *Korunk*, 2017/4. 23. Ő sündisznóállásként értékelte ezt a pozíciót, de a fix pont keresését elfogadta.

⁶¹ Uo. 160.

⁶² Uo. 121.

⁶³ Uo. 151.

⁶⁴ Uo. 325–327.

⁶⁵ Uo. 48. Ezt a gondolatot Rudi Supektől vette át.

⁶⁶ Uo. 113.

így, de harcolt. Sokan kétkedéssel fogadták próbálkozásait, de közben ismertsége, tekintélye folyamatosan növekedett.⁷³

ILLÚZIÓK NÉLKÜL: AZ ITT ÉS MOST MINT ERKÖLCSI KÖTELESSÉG – AZ ITT ÉS MÁST MINT AKARÁS

Ez a komoly erőfeszítéssel létrehozott, hosszabb távra érvényesnek gondolt elméleti konstrukció és közéleti stratégia rövid idő alatt alapjaiban kérdőjeleződött meg. 1980-ban kitört a lengyel válság. Rá másfél évre jött a lengyel szükségállapot, nyomában új megvilágításba kerültek az államszocializmus strukturális problémái, beleértve a nemzeti függetlenség és szuverenitás ügyét is. Túl ezeken, a lengyel válság megrongálta a baloldali értelmiség pozícióját és addig létjogosultnak gondolt szerepfelfogását azokban az országokban, amelyekben a pártvezetés a politikai vonal megkeményítésében, nem a reformok kidolgozásában kereste a megoldást.

1982 januárjában, egy hónappal a szükségállapot bevezetése után Gáll azt írta naplójába:

„[ebben az] alapvetően a lengyel drámától meghatározott helyzetben minden törekvés, minden megnyilvánulás kérdésessé vált [...] az erkölcsi kopás és a manipuláció következtében a fogalmain, amelyek a marxista reneszánsz jegyeit viselik magukon, radikális átértékelésre, újraértelmezésre szorulnak. [...] Egy rövid emberi élet igazán e folyamatok és szakaszok »áldozatává« válhat. Még »szerencse«, hogy időm, erőm és becsületem maradt a szembesülésre, a tudatosításra, a konzekvenciák levonására.”⁷⁴

Egy hét töprengés után Gáll megtalálta azt az eszmei fogódzót, amelynek segítségével a megújulást úgy hajthatja végre, hogy közben hű maradjon elveihez, a baloldali értékekhez. Berlinguer nyomán az eurokommunizmust látta a követendő példának, azért, mert ez az irányzat, szemben a szociáldemokráciával, túl akart lépni a kapitalizmuson, és mert – szemben a szovjet modellel – meg akarta őrizni az összes szabadságjogot. Csakhogy ami „itt és most” volt a nyugat-európai kommunisták számára, mint a naplóbejegyzés is mutatja, nem lehetett az Kelet-Európában, és legkevésbé Romániában. Gáll számára tehát azt jelentette, hogy az önvizsgálat és az újragondolás közben meg kellett találnia az „itt és most”, az értelmes cselekvés lehetőségét a romániai magyarságért egy olyan diktatúra körülményei között, amelynek akkor még a nómenklatúrájához tartozott. Bár ő már ezt a hatalmat nem tekintette a magáénak, és a hatalom sem számított rá.

Azt, hogy miként alakult Gáll baloldalisága a nyolcvanas években, ezen a két szálon lehet nyomon követni. Nem lehetett a két feladatot rangsorolni. Hiszen ha

⁷³ A budapesti Szépirodalmi Könyvkiadó 1978-ban kiadta az írásait: Gáll Ernő: *Nemzetiség, erkölcs, értelmiség*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978.

⁷⁴ Gáll Ernő: *Napló I.*, i. m. 94–95.

Gáll Ernő cselekedni, hatni akart, akkor meg kellett újítania szellemi fegyvertárát, ami nem történhetett egyik napról a másikra. Eközben a magyarság helyzetének rohamos ütemű romlása viszont azonnali reakciót és tetteket követelt. Az intézmények védelme súlyos kompromisszumokkal járt, amire ő, mint ezt a *Korunk* védelmében tett lépései mutatják, készen mutatkozott akkor is, amikor ezt sokan pozícióföltésből következő megalkuvásnak látták. Gáll tudatában volt ennek, és annak, hogy a hitelességét csak akkor őrizhette meg az erdélyi magyar szellemi életben, ha vállalja a konfrontációt is – éppen azt, ami a legkevésbé volt inyére. Tudta azt is, látványos jelét kell adnia: változik a gondolkodása, főszerkesztőként is nyitott a változásra, az új eszmék befogadására, a korabeli társadalmi valóság bemutatására. Az utóbbi feladat megoldása még nehezebb volt, mint az előbbi. A folyóiratra egyre nagyobb politikai nyomás nehezedett, kíméletlenül működött a cenzúra.⁷⁵ Ebből a kelepcéből nem lehetett könnyen kiszabadulni.

Akadott egy belső, lelki-elvi akadály is. Gáll Ernő készen mutatkozott az önkritikára, de nem az önfeladásra. Kész volt arra, hogy Canossáig elmenjen, de Damaszkuszba már nem vágyott.⁷⁶ Canossát megérdemelt büntetésnek tekintette, de csak azért volt hajlandó a nyilvános zarándoklatra, hogy megőrizhesse hitelességét, viszszaeszerkezhesse cselekvőképességét, amellyel védheti a továbbra is fontosnak ítélt értékeket, érdekeket – tehát a társadalmi többségért és a magyar kisebbségért. Ebben a bonyolult helyzetben a nemzetiségi kérdés magától sorolódott előre. Egyszerűen azért, mert a viszonyok drámai mértékben rosszabbodtak. A homogenizáció került a Román Kommunista Párt társadalom- és nemzetpolitikájának középpontjába. Gáll mind teoretikusként, mind folyóirat-szerkesztőként, mind állampolgárként szembesült az így előállt helyzettel. Megkockáztatható: azért is kezelte a korábbinál is kiemeltebb módon a nemzeti-kisebbségi kérdést, mert ez tiszta képlet volt – okokon és teendőkön nem kellett sokat töprengeni, minden lehetséges módon védeni kellett a magyar nemzeti identitást. Erről 1981 márciusában azt írta Szász Jánosnak, nem lehet tagadni, hogy az ellentétes érdekű osztályok a kultúrában egyéni életművek alapján nyilvánulhatnak meg.

„De tudomásul kell venni azt is, hogy létezik valaminő »kisebbségi nemzeti érdek«, ez pedig – többek között – az anyanyelvi kultúra fennmaradásában, sőt korszerűsítésében ragadható meg, az alkotó értelmiség egyes csoportjai vagy képviselői,

⁷⁵ Erről az időszokról sok hiteles visszaemlékezés olvasható a romániai magyar kulturális élet szereplőitől, Domokos Gézától Gálfalvi Györgyön, Kántor Lajoson át Markó Béláig.

⁷⁶ Gáll 1977 decemberében egy levelében így jellemezte Pierre Daix-t, a „megtért” francia kommunistát, aki leszámolt korábbi meggyőződésével: „Ő az a Saulus, aki úgy vált Paulussá, hogy érthetően indulatos fordulatában sokszor bizony a fürdővízzel együtt a gyereket is kiönti. Én az irányt közte és Medvegyev között keresem, de ezt is csak elvont síkon merem kijelenteni [...] Gyakorlatilag teszem, amit tehetek. Próbálok önállóan gondolkodni, írni és szerkeszteni [...] Szkepszisért én sem megyek a szomszédokba, de nincs más választásunk. Nelson admirálissal mondom: Navigare necesse est [...] Én [...] a Bloch-féle docta spes, a bölcs, a valóságban létező tendenciákra építő remény embere vagyok.” – Gáll Ernő: *Levelek...* i. m. 236. 1984-ben Cs. Gyimesi Évának azt írta, nem hisz a „magán-megváltásban”, de ő erre képtelen, nem léphet rá a damaszkuszi útra, nem mond le a közéleti szerepvállalásról. Uo. 457.

illetve ezeknek művei kifejezésre juttathatják egy történelmileg nehéz helyzetbe került közösség alapvető érdekeit, törekvéseit.”⁷⁷

A másik feladat, a szocialista teória megújítása, több tájékozódást, elmélyülést igényelt.⁷⁸ Ez a munka sem ígért gyors, látványos sikert. Nem látszott, hogy az államszocializmus belátható időn belül radikálisan átalakulna, bár az sem, hogy válsága a belátható időn belül összeomláshoz vezetne. Se mozgósító erejű cél, se végrehajtható stratégia, se valóságos mozgalom – passzív és átalakulóban lévő munkássztruktúra, társadalom – ez volt a helyzet az egyik oldalon; a másik oldalon szerepvállalási kényszer, felelősségérzet a múlt, jelen és jövő miatt. Mindezekhez képest a romániai magyar közösség bajai sokkal konkrétabban, megfoghatóbban nyomasztották lelkiismeretét. Gállnak egyre rosszabb kompromisszumokat kellett kötnie, de továbbra sem tudott jobb alternatívát.⁷⁹ Ez nem jelentette, hogy ne keresett volna új megoldásokat.⁸⁰ Végül is az ő számára az erdélyi magyarság kulturális védvonala volt, ahol megvetette a lábát, és igyekezett erős és szövetségest gyűjteni a harchoz.⁸¹

Ebben a fél évtized alatt lényegesen megromlott helyzetben Gáll időszerűnek látta, hogy újra napirendre tűzze az *itt és most* kérdését. Új kötetébe bevette Balogh Edgár hasonló című könyvéről írt recenzióját. Cseppet sem véletlenül. Mondani-
valójának a lényege: a *Korunk* első folyamának Gaál Gábor előtti időszakát, a radikális-liberális értelmiség jelenlétét nem a szocializmus távlata, hanem a harmincas években előretörő fasizmus felől érdemes megítélni. Ekkor ez a csoport a baloldal potenciális szövetségese volt a szélsőséges nacionalizmus, a fasizmus elleni küzdelemben. Gáll nem állt meg Balogh szűkkeblűségének bírálataánál. Kitért a jelen idejű *itt és most* is. Arra figyelmeztetett, hogy amikor beszűkül a tér, akkor ez a fogalompár csak az adott helyzet követelményeire irányítja a figyelmet, ezzel bátoríthatja a pragmatizmust és igazolhatja a maradiságot. Ezért ezt a formulát célszerű kiegészíteni a brettei *itt és mást*tal. Kettősségük lehetővé teheti a megtartó erő és a változásra törekvés dinamikájának összekapcsolódását.⁸² Kritikusai nem értékelték ezt a gesztust, e szöveg láttán ismét felvethették, ez taktikai engedmény, nem valódi befogadás. Gáll azonban a *Korunk* és önmaga védelmében megüzente: nem hajlandó erkölcsi harakirire, vagyis lemondani a kisebbség megmaradását segítő humanista örökségről.⁸³

A téma általánosabb összefüggésben is előkerült. Gáll azért méltatta Bretter György *Itt és mást* című, posztumusz kötetét, mert – saját szavai szerint – legalább

⁷⁷ Uo. 359.

⁷⁸ 1981 végén azt jegyezte föl a *Naplójába*: a „tudományos szocializmus teljességgel alkalmatlan a valóság értelmezésére, a kollektív társadalmi tanulás biztosítására”. Gáll Ernő: *Napló I.*, i. m. 91.

⁷⁹ Vivódásairól a *Napló* és a *Levelek egyidejűleg* is beszámolnak.

⁸⁰ Gáll Ernő már 1977 végén azon őrlődött, miért nem tudott ő is iskolát építeni, miként lehetne a *Korunk*hoz vonzani az új, kritikus nemzedék egyes tagjait. Gáll Ernő: *Napló I.*, i. m. 21.

⁸¹ Gáll évekkel később Illyés Gyulára hivatkozott, aki szerint a nemzet közös vállalkozás, „akkor a nemzetiség százszorosán az. Éppen ezért az önbesorolásnak, a vállalásnak és megvállalásnak pótolhatatlan fenntartó szerepe van!” Uo. 146.

⁸² Gáll Ernő: *Az erkölcs dilemmái*, i. m. 146–147.

⁸³ Ezt Gáll maga is látta a kötet egy másik tanulmányában, amelyben a nemzedéki kérdéssel foglalkozott. Uo. 192–193.

utólag gyümölcsöztetni szeretne volna impulzusait. Megjegyezte: az *itt és mást* morális vetületei fontosak. Ő megérti, ha a fiatalok meg akarnak szabadulni a terhes múlttól, de azt már nem, ha nem akarnak tanulni az előző nemzedékek tapasztalataiból.⁸⁴ Gáll kompromisszumot akart az új nemzedékkel. Ennek tagjai általában tisztelték őt, de már nem vártak semmi jót attól a baloldaltól, amelyhez tartozott. Ők a szabadságot tekintették a dolgok alfájának és ómegájának, kényszerzubbony-nak érezték a *sajátosság méltóságát* és az *itt és most* imperatívuszát. Ez az utóbbi pedig Gáll szemében az értelmes létezés alapkövének számított.⁸⁵ Belátni és főleg elfogadni, hogy sokan szabadságot akarnak, s ha arra nincs esély, akkor legalább személyükben, gondolataikban, tudományos tevékenységükben szabadok akarnak maradni – nem volt könnyű. Gáll számára e platform elfogadása egyenértékű lett volna a harc feladásával, léte értelmének elvesztésével. Még az 1980-as évek közepén – elismerve a hetvenes évek csődjét – is úgy látta, hogy az együttélést nem lehet feladni, mert a teljes önfeladás (kivándorlás) vagy a testvérharc vállalhatatlan alternatíva. Szerinte a helyes válasz egy új magatartásmodell, a maradás etikájának a kidolgozása.⁸⁶

A dolgok romlása otthon és a világban nehezen tagadható tény volt. Gáll pedig nem mondott le vállalt szerepéről, bár ebben az időszakban már peremszemélyiségként határozta meg önmagát. Úgy ítélte meg, hogy ez a státus nem kevesebb, hanem több felelősségvállalással jár. Kérdés, hogy a *sajátosság méltósága*, amely már a hetvenes években sem tömörítette egy táborba az erdélyi magyar értelmiséget, érvényes maradhatott-e az egyre ádázabb viszonyok között. Elvileg nem volt kizárt, hogy a kemény elnyomással szemben a magyar közösségek ezen az alapon védjék magukat. Valójában valami hasonló zajlott, de nem a hivatalos szférában, hanem a magánéletben és egyházi keretben, de nem a baloldali ideológia égíse alatt. Közösséget védeni apró, a közösség számára szinte nem érzékelhető sikerekkel, és ezért a közösség csökkenő bizalma, támogatása nélkül embert próbáló próbálkozásnak bizonyult.⁸⁷ Gáll minden erőfeszítése ellenére eljött a pillanat, amikor belátta: már nincs hozadéka a *Korunk*ért eddig vállalt kompromisszumoknak. Ezért 1984-ben lemondott a főszerkesztőségről, és nyugdíjba ment. Ezzel beismerte: az ő magatartásmodellje sem reális már abban a formában, ahogy elképzelte, gyakorolta évtizedeken át, éppen azzal hiteltelenít, ha mindenáron ragaszkodik formájához. A lényegből azonban nem engedett. A vele vitatkozó, új utakat kereső fiatal szociológusok bírálataára Gáll ekkor is azt válaszolta: nem ért egyet „önlefozó” attitűdjükkel, azzal, hogy el akarják magukat oldozni a közösségi kötöttségektől. Nem hajlandó a múlt totális megtagadására, mert az „esztétikailag” akár szép is lehet, de kollektív erkölcsi öngyilkossággal ér fel. Hozzátette: lehet, hogy a népszolgálat eszméje elavult, lehet,

⁸⁴ Uo. 217–218.

⁸⁵ Elég végigolvasni Cs. Gyimesi Évával, Egyed Péterrel, Biró A. Zoltánnal, Gagy Józseffel folytatott levelezését.

⁸⁶ Gáll Ernő: *Napló I.*, i. m. 179–180., 287.

⁸⁷ Ezt a szenvedéstörténetet a *Számvetés* című, 1990-es években megjelent könyvében részletesen megírta.

hogy az adott helyzetben abszurd az értelmiséget társadalmi, közösségi hivatására emlékeztetni, de kell valami helyettük.⁸⁸

A nyolcvanas évek második felében két könyv is jelezte, milyen erőfeszítéseket tett Gáll Ernő arra, hogy az általa kívánt irányba terelje a szocialista elméletet, és hogy a nemzeti-nemzetiségi probléma mélységeivel megismertesse a szélesebb magyarországi közvéleményt.⁸⁹ Ez utóbbi könyv nem nyitott új fejezetet korábbi nemzetiségi témájú tanulmányaihoz képest, de megjelentetésének a magyar-román viszony újabb mélypontján komoly volt a jelentősége.⁹⁰

Az ezredforduló kihívásaival foglalkozó könyvében Gáll előre akart nézni, hogy „valós tendenciákra építhesse reményeit”. Ez a munka úgy is olvasható, mint a marxizmus-leninizmussal folytatott vita – a marxizmus megújítása jegyében. A könyv fő mondanivalója szerint az olyan egyetemes problémák, mint a béke, a technológiai imperializmus fenyegetése, a környezet megőrzése, a bárminemű, tehát nem csak gazdasági monopóliumok felszámolása „planetáris szolidaritást” követel. A demokrácia kulcskérdés, amelyet Raymond Aront – korábbi ideológiai ellenfelét – követve a formális és a reális szabadságok összeegyeztetésével lehet elmélyíteni. Gáll a jelenre vonatkoztatva is érvényesnek ítélte a haláltáborban megölt Halász Gábor megállapítását, miszerint erényeinek és hibáinak ismeretében ott kell folytatni a polgárosodást, ahol abbamaradt. Persze Gáll nem a kapitalizmus restaurációjára gondolt, hanem a polgári értékek „megszüntetve megtartására”, de mindez akkor is nagyon „revizionistán” hangzott. Szerinte a létrejövő-megteremtendő új világrendszerben (vagyis a világ kettéosztottságát meg kell szüntetni) helyet kell kapniuk a kis népeknek is, mert a sokszínűség fontos tényező. Nincs jobb válasz a kihívásokra a humanizmusnál. Ennek azonban különböznie kell a korábbi évtizedekben kialakított képtől, mert nem tartható a marxista antropológia azon tétele, miszerint az ember jó, csak a társadalmi viszonyok rontják el – Auschwitz az ember mélyén rejtőző rosszat hozta felszínre. Az ember-természet viszonyt nem lehet csak az ember szemszögéből látni, a természettel kapcsolatban az emberiségnek vannak erkölcsi kötelezettségei. Gáll némileg módosította korábbi nézeteit az utópiáról. Ebben a könyvben nem vitatta veszélyességüket, kiemelte, a jövőképek bírálatára, a velük szembeni kételyre szükség van. Különösen az után, hogy az 1970-es évek előzték a világ közeli átalakíthatóságának délibábját. A szerző szerint a marxizmus elmaradt a technológiai és gazdasági fejlődést megalapozó tudományok haladásától, kanonizált

⁸⁸ Gáll Ernő: *Levelek...* i. m. 543–544.

⁸⁹ Gáll Ernő: *Az ezredforduló kihívása*, i. m.; Gáll Ernő: *Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.

⁹⁰ Visszhangja is ilyen volt, a magyarországi pozitív. A hazai és emigrációs reakciók már kritikusabbak. Erre jó példa Hanák Tibor recenziója, aki – némiképp folytatva a breterri kritikát – hiányolta a romániai valóság elemzését, mert Gáll felismerései csak a múlt megértését segítik, nem a jelenét. Hanák persze utalt a nyelvi-taktikai kényszerre, de kevés megértéssel. Nem értékelte Gáll marxista ihletésű humanizmusát, azt, hogy eltekintve négy évtized tapasztalatától, még mindig – most Jászi Oszkára hivatkozva – a szocializmus és a nemzet találkozásáról beszél. – Hanák Tibor: Az elköteleződéstől a szabadon lebegésig. *Új Látóhatár*, 1989/3. 412–415. Ebben az igazságtalan kritikában sok igazság volt. Gáll csak 1990-ben ismerte meg Hanák írását, és a neki írt levelében keményen védte a maga „legalista” taktikáját, arra hivatkozva, hogy a valóságot az akart világ említésével is lehet bírálni. Vö. Gáll Ernő: *Levelek...* i. m. 612–613.

változata (vagyis a marxizmus-leninizmus) elveszítette ösztönző szerepét. Ezek a megállapítások egy kelet-európai ideológus tollából 1986-ban jelentős megnyilatkozások voltak. Gáll Herbert Marcusét idézte, aki szerint a kritikai gondolkodás hamis, ha nem bizonyítja a mai uralkodó létfeltételek hamis voltát.⁹¹

Nem véletlenül hivatkozott erre a szövegrészre, hiszen az a létező szocializmusra is vonatkozott. Kérdés viszont, vajon Gáll maga megfelelt-e ennek a követelménynek? Igen is meg nem is. Igen, amennyiben a hivatalos diskurzushoz képest mást – több helyen gyökeresen mást – és fontos dolgokat mondott ki. Nem, amennyiben a valóság sok lényeges dimenziójáról nem szólt. Tehetett-e volna mást, írhattott-e volna keményebben? Természetesen, de ő az adott körülményekkel számolt, és azok között akart hatni, továbbgondolkodtatni. Ez a stratégia erős filozófiai és etikai alapra épült, de ideológiai-politikai tartalma és formája egyre bizonytalanabbá és vitathatóbbá vált. Az a szocializmus, amelyért Gáll harcolt, csak nyelvi alakjában egyezett azzal, amit a hivatalos ideológia képviselt, mivel az a szocializmus fogalmát inkább a valóság elleplezésére és a hatalmi elit összetartására, identitásának erősítésére használta. A vezetői csoport nem kért a humanizálás, a demokratizálás, a kisebbség jogainak tiszteletére alapozott integráció programjából. Az elnyomott többség és kisebbség túrt, de nem hitt a szocialista eszmékben, a potenciális ellenzék szabadságot akart, és nem kért helyet a létező szocializmusban, már a rendszer céljaival sem tudott azonosulni. Igazság szerint mind a Gáll-féle, mind az ellenzéki stratégia mögül hiányzott a politikai erő. Így azután amíg a kelet-európai államszocializmus működött, amíg a Szovjetunió nem mondott le regionális befolyásáról, a Brezsnyev-doktrínáról, amíg a tömegek nem mozdultak meg, addig eldöntetlen maradt az ellenállás mikéntjével kapcsolatos vita.

A PEREMEN

Erre a polémiaira a lázadás, a Ceaușescu-diktatúra egyik pillanatról a másikra történt összeomlása, az egyidejű kelet-európai rendszerváltozás tett pontot – nem Gáll, hanem kritikusi javára. Az új helyzetben – egy ideig – ők lettek a véleményformálók. Az ő stratégiáján túllépett a történelem, a szocializmus mint cél, mint elméleti-gyakorlati kérdés lekerült a napirendről. Ezt sokan gondolták akkor így, közülük a leghíresebb Francis Fukuyama. Nem így állt a helyzet a nemzetiségi, kisebbségi kérdéssel, amely továbbra is megoldásra várt (és vár ma is) Romániában és a világban. Az *itt és most* és az *itt és mást* vitája más – politikailag jobb, demográfiailag rosszabb – helyzetben folytatódott. Elég, ha az RMDSZ stratégiájával, taktikájával kapcsolatban évtizedek óta zajló polémiaira gondolunk.

Gáll Ernő a Ceaușescu bukását megelőző napokban a magyarországi fejleményeken, a rendszerváltás velejáróin szörnyülködött, amiért a baloldal önmagát szá-

⁹¹ Gáll Ernő: *Az ezredforduló kihívása*, i. m. 71. A bekezdésben foglaltakhoz lásd: 26., 33., 37., 74–75., 92., 114., 127., 197–198., 277., 287., 298. és 310–311.

molja föl. Ebből jött a felismerés: „Mindez az én ellehetetlenülésemet is jelenti ott, s így az itthoni peremlét – pillanatnyilag minden távlat nélkül.”⁹² A romániai neosztálinizmus bukása után számított arra, hogy ismert baloldalként az új éraban nem osztanak lapot neki, de bízott abban: a magyarság érdekében folytatott tevékenységét elismerik. Így is lett, de befolyását nem őrizhette meg. Ezt nehéz volt tudomásul vennie. Egy bő évvel a fordulat után panaszosan írta a naplójába:

„[...] az én életem ráment egy »közösségközpontú« életstratégiára. 40 évig a nagy szocialista közösség illúziójában éltem, utána pedig a nemzetiségi közösséget akartam szolgálni. Az első illúzió összeomlása kataklizmaszerűen sújtott le, a nemzetiségi »közösség« pedig fűtül az erőfeszítéseimre. Nem ártott volna több individualizmus a szó nemes értelmében és több »szabadságközpontúság«. Később ébredtem rá az egyéni szuverenitás értékére, s most is csak »savanyú a szőlő« alapon fogadtam el. Késő [...]»⁹³

A kilencvenes évek elején Gáll is hajlott arra, hogy a szocializmus történetét és benne a magát zsákutcának, tévedésnek tartsa. A nacionalizmussal foglalkozó első rendszerváltás utáni könyvében az antifasizmust nevezte meg az egyetlen számára is elfogadható hitvallásnak és élettartalomnak.⁹⁴ Szomorúan vette tudomásul a hatvanas-hetvenes évek neomarxizmusának avulását. „Tényleg így lenne? Nem maradt semmi a remény filozófiájából, az utópiák új távlatot nyitó szerepéből? Mindent elnyel a pillanatnyi praxis, az érdek, a profit hajhászása? Csak ez a jövő?»⁹⁵ Mindez drámaian hangzott, de Gáll Ernő sem az elmélet területén, sem a maga gyakorlatában nem vonult ilyen messzire vissza. Önvédelmi ösztöne és igazságérzete nem engedte meg neki, hogy teljes egészében megtagadja életét, a baloldaliságot és a szocializmust mint múltat és mint reményt.

Mondhatta volna: elég idős vagyok ahhoz, hogy háttérbe vonuljak, ám őt nem ilyen fából faragták, még elég fiatalnak érezte magát az útkereséshez. Egész életét a felelősségérzés és vállalás csapdájában töltötte, miért éppen most akart volna megszabadulni a szorításából? Ám itt sokkal többről van szó, mint valami megszüntethetetlen cselekvési kényszernek történő önkéntelen engedelmeskedésről. Az 1990-es években nem jött el a sokak által remélt polgári aranykor, a szolidaritás erkölcei helyett a vadkapitalizmus dzsungeltörvényei uralkodtak el a térség országaiban.⁹⁶ Az elméleti munka folytatására serkentette az is, hogy két évvel a diktatúrák bukása után a baloldal újraéledt a térség országaiban Lengyelországtól Magyarországon át Bulgáriáig. Bár e kormányokról gyenge teljesítményük okán lesújtó véleményt alkotott.⁹⁷ Később azt írta a térség baloldali pártjairól: „Hiába vannak uralmon a legtöbb országban, politikájukat a neoliberalizmus határozza meg.”⁹⁸

⁹² Gáll Ernő: *Napló I.*, i. m. 324.

⁹³ Gáll Ernő: *Napló II.*, i. m. 54.

⁹⁴ Gáll Ernő: *A nacionalizmus színeváltozásai*. Literátor Könyvkiadó, Nagyvárad, 1994, 115.

⁹⁵ Gáll Ernő: *Napló II.*, i. m. 120.

⁹⁶ Gáll Ernő: *A felelősség új határai*, i. m. 115.

⁹⁷ Gáll Ernő: *Napló II.*, i. m. 369. Gáll negatív véleményét a nyugati szociáldemokrácia és a Horn-kormányzat sem ingatta meg.

⁹⁸ Gáll Ernő: *Levelek...* i. m. 784. Ez egyik utolsó levele, amelyben engem sem kímélt, amiért nem adtam átfogó elemzést a magyar helyzetről, a nemzetközi szociáldemokráciáról.

Az ekkor elharapódzó ökológiai és társadalmi problémák, a tömeges szegénység, az újraéledő nacionalizmusok a baloldali teória újjáélesztésére, a nacionalizmus elleni harc folytatására mozgósították Gállt. Reális veszélynek látta a barbárság előretörését, a civilizáció visszafejlődését.⁹⁹ Nem ő volt és nem ő az egyetlen, aki így gondolta, gondolja a radikális baloldali Mészáros Istvántól Samuel P. Huntingtonig. Nem változott meg a véleménye a kapitalizmusról, az imperializmusról sem, a kritikátlan viszony ebben az irányban teljesen elfogadhatatlan volt számára.¹⁰⁰

Bizalmatlan volt Gáll a posztmodernnel szemben is, mert távlatait nem érezte biztatónak.¹⁰¹ Paradox, de ez a bizalmatlanság nem kis mértékben abból a véleményéből eredt, miszerint a posztmodernben az értelmiség már nem képviseli a társadalom egyes csoportjait, az „egyetemes alanyt”.¹⁰² Ezt a fejleményt Gáll elismerte, de a tényébe nem akart belenyugodni. Nem fogadta el a posztmodernről azt sem, hogy a gyors változások irrelevánsá tették volna a múltat.¹⁰³ Nem gondolta azt sem, hogy a posztmodern szkepszis, tehát a haladásba, az utópiákba, nagy ideológiákba vetett hitek megrendülése felmentést adhat az elméleti munka, a jövő tervezésének kötelezettsége alól.¹⁰⁴ Sőt utolsó könyvében is kiállt az utópiák mellett, mert azok nem eltávolítanak a valóságtól, hanem annak „potenciális részeként – megváltoztatására sarkallnak”.¹⁰⁵

Gáll úgy érezte, érdemben segítheti a baloldal szellemi, erkölcsi megújulását. Az ezzel kapcsolatos problémák megoldásának kulcsát, a hitelesség visszaszerzésének módját a múltért, jelenért és jövőért vállalt felelősségben látta. Utolsó könyve lényegében erről szólt. Szerinte a tudomány és a technika fejlődése, a természet sérülékenysége érvényessé teszi Jean-Paul Sartre tételét, miszerint minden ember felelős azért, ami a világban zajlik.¹⁰⁶ A baloldalnak vállalnia kell a múltért való felelősséget – a kommunistáknak a diktatúráért, a szociáldemokratáknak azért, mert lemondtak a radikális kapitalizmuskritikáról. Kétségtelen, hogy ez a „szerves értelmiségi” szerepéhez ragaszkodó teoretikus nem könnyen talált politikai ágenst, akivel együttműködhetett volna. Végül, ha nem is fenntartások nélkül, Gáll a politikai felelősséget a jövőért a szociáldemokráciára osztotta.¹⁰⁷ Ám feltette a kérdést is: összeegyeztethető-e a mai és a holnapi tőke arroganciája a szociáldemokráciával, fenntartható-e ki-

⁹⁹ Gáll Ernő: *A nacionalizmus színeváltozásai*, i. m. 114. Gáll itt nem Lucien Goldmanra, hanem Hannah Arendtre hivatkozott.

¹⁰⁰ Gáll Ernő: *Napló II.*, i. m. 90.

¹⁰¹ Gáll Ernő: *A nacionalizmus színeváltozásai*, i. m. 204.

¹⁰² Ezt az észrevételt magára is vonatkoztatta. Ennek kapcsán élete egyik mélypontján ezt írta a naplójába: „Valóban nem képviselek senkit. A szovjet konzervatív puccs bukása után már nem védhetők egy reformszocializmus eszméi-értékei sem. Marad valaminő éteri »baloldaliság« melletti kitartás, s ebben megőrizhetők a szocialista ideál bizonyos elemei. De a bolsevizmustól (visszamenő hatállyal is) el kell szakadni. Persze a romániai magyar művelődés frontjáról sem hagyom magam kitaszítani.” – Gáll Ernő: *Napló II.*, i. m. 87.

¹⁰³ Gáll Ernő: *A felelősség új határai*, i. m. 95.

¹⁰⁴ Uo. 18., 37.

¹⁰⁵ Uo. 27.

¹⁰⁶ Uo. 13.

¹⁰⁷ Uo. 46.

egyeztük?¹⁰⁸ A megfelelő válasz az új szociáldemokrata stratégia lehet, amely nem mond le a radikális reformokról, a posztkapitalista értékek képviseléséről sem.¹⁰⁹

Gáll tehát „hátról is”, „előlről is” kilógott az 1990 utáni baloldali mainstreamből. Elvetette a diktatórikus baloldali hagyományt, de nem tagadta meg egészében a szocialista rendszert és főleg nem a szocialista eszméket. Ez sok megjegyzéséből kiderül. Az előbbi bizonyítására itt elég az egyiket idézni, azt, amit az októberi forradalom évfordulóján, 1992. november 7-én írt a naplójába:

„Mintha sohasem lett volna ez a nap egyike azoknak, amelyek 75 évvel ezelőtt »megrendítették a világot«. Senki sem említi, de a történelem még nem mondta ki az utolsó szót. Valamilyen »fellebbezési tárgyalásra« még egyszer sor kerül.”¹¹⁰

Gáll – mint láttuk – a szocialista elméletéről, marxizmusról már a hetvenes–nyolcvanas években sok bíráló megjegyzést tett. 1990 végén mégis szükségesnek tartotta leszögezni: baloldali vagyok, és „nem tudom a marxizmust óriási tévedésnek tekinteni”.¹¹¹ Nem alaptalanul tréfálkozott vele Szász János, amikor közös küzdelmük tapasztalatait és párhuzamos életüket összegezte 1998-ban: „Pest a világ közepe, de én Budán lakom. Kolozsvár ott van a zsebemben és Bukarest a párnám alatt. Egy kúp gesztenyepüré tetején ott ülsz te és Marxot siratod.”¹¹² Erdélyben nem volt könnyű partnert találni a baloldal talpra állításához. A baloldal tekintélyét tönkretette a neosztálinizmus, a nemzeti elnyomás, csorbította a kádári Magyarország erélytelensége. Az új elitcsoportok saját arcukat itt is az antikommunizmus jegyében építették fel. Gáll, miközben sok kritikával egyetértett, védelmére kelt a baloldali hagyománynak, és folytatta az útkeresését is. *Számvetés* című könyve kettős céllal született. Elsőként azért, hogy saját szerepét tisztázza. Gáll vállalta a felelősséget a *Korunk* több mint negyedszázadért, a mulasztásokért és néha a magalkuvásokért is. Egyúttal bemutatta azt is, mennyit tett ez az orgánus a romániai magyar művelődésért. Később úgy értékelte, hogy a folyóirat elősegítette a „szerves” és a tradicionális értelmiség közötti szövetség létrejöttét a beolvasztó nacionalizmus ellen.¹¹³ Gáll másik célja volt a szenvedések, saját szenvedéseinek bemutatásával hitelesíteni a baloldali hagyományt, és segíteni átmentését az új korszakba. Erről Domokos Gézának azt írta: elismeri, a baloldaliság relativizálódott, de ebből nem következik, hogy „nekünk” (vagyis Domokosnak is), akik „a hetvenes évektől kezdve humanista és nemzetiségi jelentést próbáltunk belevinni, ma és holnap teljesen hátat szabadna neki fordítanunk”. Ő éppen azt akarja felmutatni, ami ma is érvényes a baloldali értékrendből, és fontos lesz a 21. század távlatában is.¹¹⁴

¹⁰⁸ Uo. 41.

¹⁰⁹ Uo. 41., 46.

¹¹⁰ Gáll Ernő: *Napló II.*, i. m. 172.

¹¹¹ Gáll Ernő: *Levelek...* i. m. 610.

¹¹² Uo. 761.

¹¹³ Gáll Ernő: *A felelősség új határai*, i. m. 163. Itt Gáll megjegyezte: a sajátosság méltósága is a baloldal eszmei megújulásának jegyében született.

¹¹⁴ Gáll Ernő: *Levelek...* i. m. 749.

MÉRLEG

Nem megkerülhető a kérdés: mit tett hozzá Gáll Ernő a kritikai társadalom- és politikaelméletéhez, a magyar baloldal történetéhez?

Legelőbb azt kell méltatni, hogy nem hagyta a földön heverni a fontosnak ítélt témákat, és felvette az arcába dobott kesztyűt, párbajra kelt önmagával és a világgal. Ez – véleményem szerint – azt jelenti, hogy a világ, a hazája, a térség népeinek sorsát befolyásoló kérdések közül mindazt, amiben illetékesnek és képesnek érezte magát, a legjobb tudása szerint igyekezett megválaszolni. Nem azért vállalta ezeket a feladatokat, mert mindenre alkalmasnak tartotta magát, hanem azért, mert kötelességének tekintette a szembenézést a világgal, az igazságtalanságokkal, és mert ragaszkodott ahhoz a hivatáshoz, amit szerinte egy értelmiséginek vállalnia kell. Gáll meg akarta tenni azt, ami tőle telik. Ez sikerült neki, megtette, ami tőle telt. Nem mondható el ugyanakkor, hogy céljait megvalósította volna. Helyesebben nem mondhatjuk el, hogy azok a célok, amelyeket ő is, mint a többi igaz baloldali, magáénak vallott, megvalósultak volna. Ennek ő is a tudatában volt, de legalább megpróbálta újra és újra. Túl akart lépni a saját árnyékán, de nem menekült előle. Mindezt azért, hogy a közösség, a társadalom és nemzete előbbre juthasson, felszabadulhasson a külső kényszerek hatalma alól. Gáll *komolyan vette a népszolgálat, a szerves értelmiségi ideáját és ideálját*.¹¹⁵

Egy ilyen méretű életmű létrehozásához az is kellett, hogy Gáll Ernő ne fogadja el azt a tételt, miszerint a „szubjektív” politikai-ideológia elköteleződés és az „objektív” tudományosság kizárják egymást. Persze azzal tisztában volt: a tudományt nem szabad napi politikai célok szolgálatába állítani, a kutatást saját szabályai szerint kell folytatni. Morálfilozófusi, társadalomelméleti, nemzetiségi kutatásaiban mindig a szakirodalomra támaszkodott, abból merített. Szaktudományos teljesítményének megítélése nem ennek a tanulmánynak a feladata. Tárgyunk kapcsán annyit azonban meg kell jegyezni: igazi „köztudós” volt, aki személyesen és szerkesztőként is sokat tett azért, hogy az a közösség, amelyhez tartozott, minél többet tudjon a nemzeti-nemzetiségi kérdésről, a világ szellemi haladásáról. Gáll egész életén végigvonul a *nacionalizmus elleni* harc, miközben mindvégig küzdött a nemzetiségi jogokért, a nemzeti közösségek fennmaradásáért, kultúrájuk gazdagításáért. Jóval több volt ez, mint a hagyományok őrzése, tisztelete. Ő az egyetemes kultúra befogadásával is segíteni igyekezett a kisebbségi sorsban élő magyarság felemelkedését.

Kultúra: ez volt a válasza „a bezárkózva fennmaradni vagy asszimilálódva modernizálódni” dilemmájára. A kultúra több mint tudás, mert erkölcsi fegyver is az ember, társadalmi és nemzeti emancipációért folyó küzdelemben. Nem a vér, hanem a közös sors vállalása, a közös kultúra és a közösnek vallott cél az, ami összetartja, újrakonstruálja a nemzetet, nemzeti közösséget.

Etika és felelősség. Ez az a tengely, amely szüntelen, belső parancstól hajtotta Gáll Ernőt, és szellemi és politikai tevékenységre készítette, elvezette az azonosuláshoz a

¹¹⁵ Lásd erről saját tanulmányait a *Tegnapi és mai önismeretben*, illetve Bárdi Nándor: *Othon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013, 454–468.

szocializmussal, és arra ösztönözte, hogy sorsközösséget vállaljon a magyarsággal. Gáll a nemzet és szocializmus közötti kapcsolat megoldását a baloldali teória egyik kiemelt feladatának tekintette.

Sokat küszködött a modern, posztmodern világ erkölcsi problémáival. Talán túl nagy jelentőséget tulajdonított a moralitásnak, a közember közös ügyekért viselt felelősségének. Nehéz emellett érvelni a tömegtársadalom korszakában, amikor az emberek törpének érzik magukat a metropoliszokban, a piac és az információk forgatagában, amikor rendkívül egyenlőtlenek a tőke és munka, a nagyhatalmak és kis országok közötti erőviszonyok. Érthető viszont az is, ha valaki – különösen, ha egy veszélyeztetett kisebbséghez tartozik – mozgósítani, morális tudatra, öntudatra akarja ébreszteni azokat, akik megfosztva érzik magukat a kor vívmányaitól, akik rettegnek a jövőtől, és nem hisznek a változtatás lehetőségében.

Gáll saját maguk emancipációja érdekében beleszólásra akarta bírni az embereket. A javítás, a változtatás vágya részvételre, összefogásra ösztönöz. E folyamat elvezet a közösséghez, a szabad emberek kis és nagyobb közösségéhez, amelyeknek egyszerre kerete és egyike a nemzet. Ugyanakkor – vethetjük ellene –, ha a mai feltételekkel nem szembesül a felelősségvállalás imperatívusza, akkor könnyen a szándékkal ellentétes hatást válthat ki: nem mozgásra kényszerít, hanem nyomasztó súlyával a földre nyomhat, lebéníthat. Gáll nem így gondolta, mert mindvégig optimista maradt, de maga is előbb az értelmiség lelkiismeretét szeretne volna megmozgatni. Utolsó könyvének utolsó két bekezdése erről szól. Abban bízott, hogy a 20. század tanulságai felelősségvállalásra kényszerítik az írástudókat, és követik az antifasizmus és a népfront szószólóját, Lukács Györgyöt,

„[akinek ez] az öröksége az új század perspektívájában is időszerűnek ígérkezik, hisz tömörítheti az észszerűség, az emberség, a demokrácia és a társadalmi igazságosság híveit. Ilyenképpen a felelősség dicsérete szükségszerűen elvezethet az egyetemes érdekeket és értékeket védelmező, új értékeket alkotó, erkölcsileg mélyen motivált, a közösség iránt elkötelezett és ugyanakkor kritikai értelmiségi laudatójához.”¹¹⁶

Azért is kapott a morál kulcsszerepet Gáll politikai gondolkodásában, mert a legfontosabb társadalmi problémákról évtizedeken keresztül nem lehetett a nyilvánosság előtt megfelelő nyelven beszélni. Még kevésbé lehetett alternatív politikai stratégiákat megfogalmazni – még a párton belül sem, nemhogy a nyilvánosságban. Bírákai ezért aztán joggal tették szövé: fogalmai, kategóriái a valóság és a jövő közötti térben mozognak.¹¹⁷ Gáll azzal védekezett – ugyancsak joggal –, hogy a *kellés (sollen)* megfogalmazásával is lehet éreztetni a valós helyzetet, hiszen emlegetésük utal a tényekre, a hiányukra.¹¹⁸ A fennálló világrend, termelési módok, politikai rendszerek

¹¹⁶ Gáll Ernő: *A felelősség új határai*, i. m. 217. Mindenesetre érdekes párhuzam, hogy Gáll Lukácsot idézi, a hozzá hasonló mentalitású humanista Poszler György Jászi Oszkárban és Bibó Istvánban látta a vállalható baloldali hagyományt. Lásd: Poszler György: *Vonzások és taszítások*. Liget Műhely Alapítvány, Budapest, 1994, 56–75.

¹¹⁷ Bretter György volt az első, aki elmarasztalta a „középfogalmak” használatáért, de később Hanák Tibor is szövé tette azt, hogy nem elemzi a konkrét romániai helyzetet. Lásd előbb.

¹¹⁸ Gáll Ernő: *Levelek...*, i. m. 612–613.

hiányosságait etikai vetületük segítségével érzékeltette, ami azért is hasznos megoldásnak tűnt számára, mert azt gondolta, az erkölcsi érzék felkeltésével cselekvésre készítheti a potenciális politikai szereplőket. Gáll bízott abban, hogy a morál legalább részben pótolni tudja azt, amire a helyhez kötött érdek, a kiüresedett politika nem képes. Kétségtelen, ez a megoldás, tehát a társadalmi problematika és a politika morális üggyé tétele okozott és okoz nehézségeket mind a teória, mind a gyakorlat számára. Ezekkel szemben ott áll az érdem, hogy Gáll túlvezette a baloldali politikai gondolkodást az osztályharc, a végcél mindenre felhatalmazó erkölcsén, és az új kor nagy kérdéseire adható humánus válaszok keresése felé terelte azt. Ezt a problémát Gáll is érezte, vélhetően ezért is törekedett az *utópia* védelmére és rehabilitációjára. Azon megállapításai, melyek szerint az utópia része a valóságnak, vagy hogy a negatív utópia pozitív is lehet, amennyiben a fennálló viszonyok elfogadhatatlanságát és a lehetséges még rosszabbat fejezi ki, fontos meglátások. Gáll a reményt a tudományok révén újraalkotott és a társadalom minél nagyobb részének részvételével megvitatott jövőképekkel látta megalapozhatónak.

Végül fel kell tennünk a kérdést: hol a helye ennek az örökségnek a baloldali társadalmi elmélet történetében, milyenek a tanulságai a mai útkeresők számára? Egyben biztos vagyok: Gáll Ernő munkássága fontos része, egyik példája a baloldali gondolkodás 1968 utáni próbálkozásainak. Életműve egészét alkot, együtt nézve több, mélyebb a részeinél, minőségét jelzi, hogy a tévedéseiből is tanulni lehet. Ma is sok gondolata fontos és igaz. Én kettőt emelnék ki az előbb felsoroltak mellett. Elsőként azt hangsúlyoznám: Gáll nem magányos ígehirdető, hanem a valóságból tanulni igyekvő, a más ideológiákkal dialógust folytató gondolkodó volt, aki nem elégedett meg a „vissza a gyökerekhez” jelszavával, nem hitt a szellemi önnemzésben. Másodikként a kapitalizmuskritika, tehát a jelent, a mai kapitalista rendszert meghaladni igyekvő gondolkodás jelentőségére utalnék. Egyfelől, mert nincs hova visszavonulni a társadalmi emancipáció, az emberhez méltó, a földön fenntartható élet programjától. Másfelől, mert Gállnak igaza volt, van: lehet rosszabb is. Utópia és felelősségvállalás: egyik sem nélkülözhető a baloldali teória eszköztárából.

Kettős tükör: 1968–2008

MÍTOSZ ÉS VALÓSÁG

Kevés olyan eseménydús és éppen ezért emlékezetes esztendő akad a 20. században, mint 1968. Ez még akkor is így van, ha Ralph Dahrendorfnek bizonyosan igaza van, amikor azt mondja: sok minden, amit 1968-nak neveznek, nem akkor történt.¹

Nem csoda hát, ha a történetést csábítja a lehetőség, hogy a mítosz és valóság sokszor szembesítésre használt sémáját alkalmazza feltáró-elemző munkája során. Csakhogy melyik mítoszt? S milyen valóságot állítson szembe a mítosszal? A hatvannyolcast? A nagy nemzedékét? Mit érne el akár az egyikkel, akár a másikkal? Mi haszna lenne, ha sikerülne bebizonyítania, hogy mindaz, amit hatvannyolcnak gondolunk, nem is történt meg, és ami történt, az nem arról szólt, amiről az események résztvevői gondolták?

Mi értelme lenne, ha tagadnánk: a hatvannyolcas nemzedék komoly szerepet játszott, tevékenységével nyomot hagyott a társadalmon, a politikán és a kultúrán? Erre is, arra is kevesen törekednek. Nehéz ugyanis tagadni: a Nyugat fiatalságának jelentős része az 1960-as években kulturálisan önállósította magát, közülük nagyon sokan pedig a politika színterére lépve is megfogalmazták vágyaikat. Ezek a fiatalok más jövőt kívántak maguknak, nem olyat, amilyen jelent a szüleik éltek, és nem is olyat, amit a szüleik jóváhagyásával, felhatalmazásával működő jóléti berendezkedés ajánlott számukra.

Általában még azok sem vitatják a nemzedéki lázadásban megnyilvánuló tartalmat – a kapitalizmuskritika igazságát, az arra irányuló törekvést, hogy az emberi jogok a kisebbségekre is kiterjedjenek, a demokratikus önrendelkezésen alapuló élet- és öngazgatáson alapuló szocializmus megteremtésének igényét –, akik akkor sem rokonszenveztek e célokkal, és ma sem állnak másként. Kevés tudós ember akad, aki szerint a lázadásnak ne lett volna pozitív ideológiája. Közéjük tartozik François Furet, aki szerint az önimádó francia értelmiség csak vádolta a fennálló rendszert, de nem akart mintatársadalomban élni.²

¹ Ralph Dahrendorf: *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1994.

² Lásd például François Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000, 837.

Más dolog, hogy volt-e stratégiájuk, volt-e olyan szervezetük a lázadóknak, amely képes a hatalom tényleges megdöntésére összpontosítani energiáját, hogy adva volt-e egyáltalán a feltételek a lázadás forradalommá fejlesztéséhez? Miért nem álltak teljes mellszélességgel a diákmozgalom mellé a munkásság, a kommunista párt, a szakszervezetek?³ A radikális baloldalisággal, a kommunista eszmével és mozgalommal leszámoló Furet számára az sem teszi vonzóbbá a francia diákmozgalmat, hogy az elvetette a bürokratikus, diktatórikus szocializmust is, nem csak a fogyasztói társadalmat, a kapitalizmust. Az ő szemében az számít, hogy a diáklázadás elbukott, nem segített új életet lehelni a szocializmus eszméjébe. Majd ugyanez a diákság értelmiségiként részévé lett a jóléti társadalom középosztályának, integrálódott, még ha meg is őrzött magában valamiféle baloldaliságot.⁴ Részéről nem céltalan ez az állítás. Igazságtartalma nem vitatható, de e kijelentés értelme mégis az, hogy kiűzze a nosztalgias kísértést, szertefoszlassa hatvannyolc mítoszáit. Furet örökre el akarja venni az útkeresők kedvét a rendszervita felújításától, meg akarja „övní” a mai világ problémáival küszködőket attól, hogy szocialista irányú és tartalmú válaszokat keressenek.⁵

Csakhogy 1968 mítoszáinak kialakulása és továbbélése nem 1968-ból, még kevésbé történéseinek utólagos megszüpítéséből vagy éppen meghamisításából ered. Nem az egykori szereplők visszaemlékezése, saját jelentőségük felnagyítása vagy a dicső múlt utáni nosztalgia az, ami nem engedi a világ szellemi életének napirendjéről levenni 1968-at. Kétségtelenül akadnak olyan egykori résztvevők, akik kitartanak a zászló mellett. Tariq Ali több könyvet, albumot szentelt az 1968-as küzdelmeknek és hőseinek.⁶

Más kérdés a hatvanas évekkel színre lépő nemzedék teljesítményének értékelése. Milyen szerepük volt a globalizáció előrevitelében vagy éppen a negatív hatások kivédésére irányuló tevékenységben? Gyakoroltak-e érdemi hatást az európai államszocializmusok 1989-es összeomlására? Sikerült-e új témákat felvetetniük a világ szellemi és politikai életének napirendjére? (Úgy gondolom, igen.) Vagy ellenkezőleg: belesimultak az őket befogadni kész társadalmakba, gazdasági és politikai rendszerbe? (Sokukkal ez történt.) Mit bizonyít az egyik vagy a másik eset? Érvényteleníti-e egykori eszméiket, erkölcsi hitvallásukat, kulturális értékválasztásaikat, ha más irányban és más tartalommal is, mint ahogy azt eredetileg képelték, de részt vettek a főbb folyamatokban, a társadalom életében? (Nem hiszem.) Inkább tartom igaznak, hogy még azok is tovább vitték magukban a hatvanas évek szellemét,

³ Maga Cohn-Bendit sokat foglalkozik e kérdésekkel az események után testvérével írt könyvében. Gabriel és Daniel Cohn-Bendit: *Baloldali radikalizmus. Orvosság a kommunizmus agkori betegségére*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, [1970].

⁴ Furet, i. m. 837–843.

⁵ Lényegében hasonló módon jár el András Sándor is, aki a csehszlovák hatvannyolcnak szánt, a *Kalligram* 2008. július–augusztusi számában megjelent, „Az 1956-os magyar forradalom és a nyugati gondolkodók” című tanulmányában elemzi 1956 nyugati baloldali értelmiségi fogadtatását. Szerinte az, ami akkor elkezdődött: a kiábrándulás a szocializmusból, az 1968-cal vált teljessé. Ekkor azt is be kellett látni, hogy nincs harmadik út sem, hiszen nincs elfogadható második sem.

⁶ Az egyik ilyen a Susan Watkinssal a 30. évfordulóra megjelentetett *1968 – Marching in the Streets* (London, 1998) című munka.

akik integrálódtak. Mindebből azonban nem következik, hogy különleges jelzőkkel kellene feldíszítenünk, eszményünké kellene tennünk a hatvanas-hatvannyolcas nemzedéket. Elég, ha nem felejtjük el őket, ha mérlegre tesszük cselekedeteiket, eszméiket. Ezzel segítjük megérteni világunkat, megfogalmaznunk eszméinket.

FORRADALOM? LÁZADÁS?

Minden jó szándék ellenére nem tesz jót az ügynek, ha túlszélesítik hatvannyolc jelentéstartalmát és hatókörét, például azzal, ha 1968 és 1989 között – az előbbi antikapitalizmusa és az utóbbi prokapitalizmusa ellenére – folytonosságot, közvetlen kapcsolatot feltételeznek. Ezt teszi Giovanni Arrighi, Terence K. Hopkins és Immanuel Wallerstein, amikor a hatvanas évek második és a hetvenes évek első felét mint a világrendszer elleni világforradalom próbáját értelmezik. Joggal állapítják meg: 1968 nem kímélte a tőkés rendszerhez idomult hagyományos baloldalt sem, sőt súlyos támadás érte az államszocializmust is. Ezért 1968 rámutatott a világrendszer működési módjára és problémáira.⁷ Ez bizonyosan igaz, de Vietnám, Csehszlovákia, a diáklázadások: Párizs, Berlin és Varsó, Mexikó stb. a győzelmek, a vereségek nemcsak a nehézségeit, gyengeségeit, hanem az erejét is megmutatták a tőkés világrendszernek, a kétpólusú nemzetközi berendezkedésnek.

„Világrendszer-történeti” szempontból összeköthető 1968 és 1989. De míg 1989 már az államszocializmus vereségéről, a kétpólusú világrendszer leépüléséről, a világkapitalizmus (globalizáció) újabb előretöréséről, győzelméről is szólt, 1968 még „csak” a jóléti-fogyasztói társadalommal szembeni lázadásról, az államszocializmus demokratizálási kísérletéről. Ezenfelül nagy a különbség a lázadás és a forradalom között. A lázadók akkor lesznek forradalmárokká, ha sikerül maguk mellé állítaniuk a társadalom jelentős részét, ha győznek; a forradalom az a felkelés, amelynek van kidolgozott ideológiája, programja és komoly szervezeti erővel, társadalmi befolyással rendelkező kezdeményezője. A sikeres felkelés a hatalom megszerzéséhez vezethet, és így megteremtheti annak lehetőségét, hogy a forradalom intézményesüljön, eszméi (többé-kevésbé) valósággá váljanak.

Eric Hobsbawm így írt: „ha volt egyetlen pillanat az 1945 utáni aranykorban, amikor a világforradalomról ábrándozók úgy láthatták a várva várt esemény bekövetkezett az bizonyosan 1968 volt”.⁸ Forradalomra esély 1968-ban igazából egyedül Franciaországban, Párizsban mutatkozott.

⁷ Giovanni Arrighi–Terence K. Hopkins–Immanuel Wallerstein: 1989: the Continuation of 1968. In: *After the Fall. 1989 and the Future of Freedom*. Ed. George Katsiaficas. New York, London. 2001, 47–48. A szerzők szerint 1989–1990, a kelet-európai államszocializmus összeomlása is még csak próba volt. A világrendszer elleni szembe fordulás az Öböl-háborúval öltött igazi formát, amikor azt már egyedül az USA uralta, és a hagyományos baloldal végképp teret vesztett.

⁸ Eric Hobsbawm: *A szélsőségek kora; a rövid 20. század története, 1914–1989*. Pannonica Kiadó, Budapest, 1998, 285.

A hatvanas években, ha nem is a politikában, de a társadalmi élet több területén forradalmi jellegű átalakulás zajlott. Minőségi változások voltak a technológiában, az egyetemes emberi érintkezésben – ideértve a nemzetek közötti gazdasági, politikai, kulturális kapcsolatokat, az elektronikus tömegmédia térnyerését –, a nemek közötti társadalmi és szexuális kapcsolatokban. Ezzel a rendkívül gyorsan zajló átalakulással együtt járt az életszínvonal általános emelkedése, az életkörülmények látványos, mindenkit érintő javulása. Így azután semmi csodálónivaló nincs abban, hogy a társadalom nagyobbik része nem érezte elviselhetetlennek a viszonyokat, amelyek között élt. Miért lázadt volna az ellen a rendszer ellen, amely jobb életet tett lehetővé számára?

Mindezzel együtt és mindennek ellenére a jóléti kapitalizmus térfoglalása számtalan konfliktussal is járt. Ezek azonban némileg paradox módon leginkább a változások legnagyobb haszonélvezői: a fiatalok, a diákság, tehát azok esetében sűrűsödtek össze és váltottak ki tiltakozást, akik beleszülettek ebbe a korábban nem ismert helyzetbe, a gyors gazdasági növekedés és a fogyasztás mámorának világába. Nekik nem a világháborúk és a gazdasági világválság millióje jelentette a meghatározó életélményt, az összehasonlítási alapot. A diákok nem a múlt, hanem az elnyeléssel fenyegető jelen és a bizonytalan jövő miatt adtak rossz köz- és előérzetüknek kulturális és politikai formát, ezért léptek színre új közéleti szereplőként mozgalmakkal.

Mondható persze, mindig a fiatalok a legelégedetlenebbek, mindig ők kezdik a változásokat, ők haladnak a felkelések, forradalmak első soraiban. Mégsem értelem nélküli három kérdést e tárgyban feltenni.

Időben miért ilyen koncentráltan zajlottak a diákmegmozdulások?

Térben miért ilyen kiterjedten?

Miért éppen Párizsban sikerült, ha csak egy történelmi pillanatra is, megrendíteni önbizalmában, működésében a hatalmat?

Az első kérdésre többféle válasz adható. Bizonyos, hogy a rockmozgalom, az ellenkultúra, az elfordulás a polgári-fogyasztói értékrendtől ekkor talált közös mezőt azzal az új baloldallal, amely egyszerre táplálkozott a marxizmus reneszánszából, a strukturalista és „frankfurti” társadalomkritikából, illetve a harmadik világ sztálinista örökségtől mentesnek látszó forradalmi szocializmusából. A vezető rockegyüttesek (Beatles, Rolling Stones, Jimi Hendrix, Cream, Doors mellett Bob Dylan és más protesténekesek), és Marx, Marcuse, Mao, Castro, Che Guevara, Ho Si Minh neve, gondolatvilága kínált azonosulási lehetőséget a helyét kereső új nemzedéknek. A vietnámi háború elutasítása, a békemozgalom aktivizálta a jövőjük miatt aggódó, a világgal amúgy is elégedetlen fiatal értelmiséget. A rockkultúra az 1960-as évek közepétől vált a másságot, a szabadságot spontánul kifejező szórakoztató műfajból egyre intellektuálisabb és a világ ügyeiről véleményt mondó, ezekben az ügyekben állást foglaló, tömeghatású művészetté. A vietnámi háború, az amerikai emberi jogi mozgalom intenzitása, az egyetemek belső szerkezeti-működési problémái és konzervativizmusa mint „munkahelyi gond” együtt hatva lendítették előre a diákmozgalmat.

Ez a helyzet azonban nem volt sokáig tartható. Utánpótlás hiányában, pótlólagos energiák nélkül a feszültségnek szükségszerűen oldódnia kellett. A progresszív

rock legjelentősebb képviselői óvakodtak attól, hogy túlságosan közel kerüljenek a politikához, egyetértettek a békemozgalommal, a szabadságkövetelésekkel, az emberi jogok kiterjesztésével, de nem akartak semmilyen zászló alá beállni. Elég, ha a Beatles *Revolution* (Forradalom) vagy a Rolling Stones *Street Fighting Man* (Utcai harcok) című, a diáklázadás csúcspontja idején, 1968-ban született számaira gondolunk, amelyekben a rokonszenv mellett ott a távolságtartás is.⁹ Magyarázat a diákmozgalmak kifáradására az is, hogy sok esetben teljesültek közvetlen követeléseik, az egyetemi oktatás korszerűsítése, demokratizálása. Végül pedig, a diáklét ideiglenes létállapot: amennyire összehozza az embereket, annyira távolra, más körülmények közé löki többségüket tanulmányaik befejezte után.

Arra a kérdésre, hogy miért érintett olyan sok nemzetet, nagyvárost a diáklázadás, részben a közös léthelyzet, a perspektívavesztés, az elektronikus média révén közössé váló politikai tér adja meg a választ. Egymást erősítették az egyes országok mozgalmak. Az általuk produkált látvány összképpé alakult bennük és a szemlélőkben egyaránt, amihez nagy segítséget adott a rádió és a televízió, a hírverseny.¹⁰

A diákság politikai szerepvállalása nem előzmény nélküli. Természetesen az egyes helyszíneken más és más konkrét okok találhatók a tiltakozás terjedésében. Ezek a „helyi”, nemzeti sajátosságok szint adtak az egyes diákmozgalmaknak, de nem szorították háttérbe a közös indítékokat, a közös ideológiát. Az USA-ban a diákmozgalmak Kaliforniától New Yorkig terjedtek, behálózta a nagyobb egyetemeiket, campusokat. Ott a sajátságok a faji megkülönböztetés elleni fellépés és a háborúellenesség volt, de nem elhanyagolható a „kivonulás”, a rock, a hippy ellenkultúra hatása sem.¹¹ A német diákmozgalmak fellendülésében jelentős szerepet játszott az elhallgatott, letagadott náci múlt és a jólét miatt érzett lelkiismeret-furdalás. Komoly összeütközésekre került sor Nyugat-Németországban, Nyugat-Berlinben. A tiltakozási hullám elérte Mexikót, Braziliát, Japánt. Két szocialista országban, Lengyelországban és Jugoszláviában ugyancsak jelentős méretű diákszavargásokra került sor.¹²

⁹ Ezt a számot a Beatles 1968 májusának utolsó és júniusának első napjaiban vette fel. John Lennon azt énekli: „amikor pusztítást emlegetsz, ne számíts rám – számíthatok rád”, majd a dal egy másik, nagylemezen megjelenő verziójában már csak azt: „amikor pusztítást emlegetsz, ne számíts rám.” Mindkét változat felháborodást váltott ki az Új Baloldal köreiben. A nagylemezre került a dalnak egy harmadik változata is. Ez azonban a káoszt idézte a forradalomban: a teremítő-pusztító kavargást. Ian MacDonald: *A fejek forradalma. A Beatles dalai és a hatvanas évek*. Park, Budapest, 1999, 282–292. Jon Wiener: *Come together. John Lennon In His Time*. Faber and Faber, London–Boston, 1995, 58–72.

¹⁰ A hatvannyolccal foglalkozó gazdag történeti irodalom rámutat arra a tényre, hogy milyen szerepet játszott a tömegmédia a diákmozgalmak közötti kapcsolatokban, hatásuk fokozásában. Vezetőik maguk is igyekeztek használni a nyilvánosságban rejlő esélyeket. A 30. évforduló alkalmával megjelent kiváló tanulmánykötet annyira fontosnak ítéli ezt a mozzanatot, hogy már a bevezető tanulmányban felhívja rá a figyelmet. Vö. 1968 – *The World Transformed*. Ed. Carole Fink–Philipp Gassert–Detlef Junker. Cambridge–Washington, 1998, 2–3.

¹¹ Anthony Giddens, a neves szociológus, a harmadik utas szociáldemokrácia egyik meghatározó ideológusának emlékeztetésében 1968-ról ez ragadt meg: a kábítószerező, elkülönülő, kommunákban élő fiatalok ezoterikus világa. Lásd: 1968: Liberty or its Illusion. (Körkérdésre adott válaszok.) *Prospect*, 2008. május.

¹² Az 1968-as diákmozgalmakról, előzményeikről részletes és jó áttekintést ad Mark Kurlansky: *1968. Egy év, amely felrázta a világot*. HVG Kiadó, Budapest, 2006, vagy Norbert Frei: *1968 – Diáklázadások és globális tiltakozás*. Corvina Kiadó, Budapest, 2008.

Párizsban ezek a konkrét körülmények nagyobb súllyal estek latba. Ami itt történt, egyfajta betetőzése, összefoglalása annak az eszmei tartalomnak, társadalmi feszültségnek, amely diáklázadásokban nyert kifejezést. A párizsi diáklázadás esetében a történelem, a francia politikai és szellemi örökség nem pusztán háttérként, díszletként szolgált, hanem valóságos erőteret alkotott. Három mozzanatot érdemes külön is hangsúlyozni. Az első a gazdag hagyományú francia szellemi élet, kultúra és az amerikanizmus közötti ellentét, az amerikai hegemoniával szembeni politikai fenntartások. Ez utóbbiak Charles de Gaulle külpolitikájában egyértelműen kifejezésre jutottak. A második: ebben az országban végig szokták harcolni a harcokat, ahogy azt még Marx megállapította. Az ellenérdekű társadalmi osztályok, csoportok, szellemi-politikai áramlatok következetesen, széles fronton, ideológiailag is megalapozva konfrontálódtak egymással. A harmadik: a Francia Kommunista Párt, erős szakszervezeti háttérrel a háta mögött, évtizedek óta nem elhanyagolható fenyegetést jelentett a domináns jobboldallal szemben. Ezzel szemben ez a párt nem bízott saját erejében, nem ítélte alkalmasnak a nemzetközi viszonyokat a forradalom szempontjából. Nem csoda hát, hogy a kommunista pártvezetés nem mert kockázatot vállalni, hiszen tudatában volt annak, hogy egy esetleges vereség végzetesen meggyengítheti, semmissé teheti nehezen szerzett befolyását.¹³

A francia diákmozgalmak nem tekintette szövetségesének a kommunista pártot. Ezért próbálták a diákok közvetlenül a munkásokhoz fordulni – nem sok sikerrel.¹⁴ Így azután két malomban örölt a hirtelen erőre kapott, lelkesedéstől, indulattól fűtött diákmozgalmak és az erős szervezettel rendelkező, a higgadságot magára erőltető kommunista párt.¹⁵ Bár bizonyos, hogy a kommunisták jelenléte, tömegbefolyása akarva-akaratlanul növelte a bizonytalanságot és ezzel a diáklázadás jelentőségét. Nem lehetett biztosra venni, miként fog viselkedni a munkásosztály, nem alakul-e át az általános sztrájk felkeléssé. Majd, amikor mindenki számára egyértelművé vált, hogy a kommunisták nem akarnak forradalmat, akkor ez a tény, illetve felismerés rövid idő alatt legyengítette a diákság erejét. Amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan el is múlt a forradalmi érzület.¹⁶

Hobsbawm mondta a májusi Párizsról: nem forradalom, de több, mint pszichodráma. A diáklázadók maguk egy ideig forradalmároknak gondolták magukat. Utóbb azonban fel kellett tenni a kérdést: kik is voltak, mi is történt, mi volt a tartalma, értelme azoknak az eksztatikus napoknak, heteknek? Philippe Bénéton és Jean Touchard két évvel később több értelmezési lehetőséget kínált a Párizsban, 1968 májusában lezajlott

¹³ Más kérdés, hogy egy esetleges vesztes és polgárháborúba torkolló forradalom elkerülésével sikerült megakadályozni az erő és a befolyás gyors fogyását, ezt a munkát a következő évtizedek társadalmi-gazdasági, politikai-szellemi változásai végezték el. A kommunista párt előbb elvesztette a baloldal vezető erejének szerepét, majd, miután képtelen volt válaszolni az új kihívásokra, politikaformáló képességét is.

¹⁴ Ezt a helyzetet tükrözi az avantgárd, az ellenkultúra, a rock hatása alatt álló diákok és a „mában élő”, esetleg a mozgalomban is részt vevő munkások találkozásának, összefogásának kulturális lehetetlenségéről Tolnai Ottó: A hippy a május elsejei felvonuláson című prózaverse (kísprózája? novellája?). *Új Symposium*, 1968/37–38.

¹⁵ Erről részletesen ír a Cohn-Bendit testvérpár idézett könyvében. A témáról lásd még Ferwagner Péter Ákos: De Gaulle májusa. *Múltunk*, 2008/4.

¹⁶ Hobsbawm, i. m. 285.

eseményekről: egyszerű felforgatás; egyetemi válság; nemzedéki lázadás a paternalizmussal szemben; civilizációs válság; az osztályharc új területre történő kiterjedése; a munkanélküliséggel összefüggő hagyományos társadalmi konfliktus; az (állami, oktatási, gazdasági) intézmények rugalmatlan működése nyomán előállt politikai válság; véletlen egybeesésekből kialakult spontán eseménysorozat.¹⁷

Akármi is volt a diákmozgalom és a diáklázadás, a kor jelentős ideológusai mind állást foglaltak ügyében. Jean-Paul Sartre aktív résztvevője volt a párizsi felkelésnek. Herbert Marcuse, akinek gondolatvilága talán a leginkább befolyásolta a diákmozgalmat, nem tekintette magát a szövivőjének, azt viszont nem utasította vissza, hogy annak teoretikusa. Marcuse természetesen az alkotmányokban rögzített, magasabb rendű jognak tartotta az elnyomással szembeni lázadást, nem tartotta elfogadhatatlannak az erőszakot, mert azt nem azonosította a gyilkolással. Rokonszenve a diákok irányában alapvetően abból fakadt, hogy azok szakítani akarnak a munkásosztályt is fogságba ejtő elnyomó kultúrával, és a képzelet pártján állnak a kor nyomasztó valóságával szemben.¹⁸ Raymond Aron egyetértett az egyetemi reformok követelésével, de elutasította a törekvést a hatalom erőszakos megdöntésére, az állam, a rend melletti kiállásra szólította fel a népet.¹⁹ Ernst Bloch jogos kísérletezésnek tekintette a diákmegmozdulásokat, de azért arról is beszélt: a forradalom érettséget, kiérleeltséget feltételez. Szerinte az unalom ellen is van miért lázadni, a fogyasztástól is meg lehet csömörleni. Az ifjúság emberi életet akar élni.²⁰ Jürgen Habermas egy később maga által sem szerencsésnek tartott megfogalmazással baloldali fasizmusról beszélt, elítélte a diákmozgalom erőszakosságát, és ez elhomályosította azt a tényt, hogy egyetértett az emancipációs törekvésekkel, a történelmi tisztánlátás, tisztázás igényével.²¹

A DIÁKLÁZADÁS TÁRSADALOM- ÉS ESZMETÖRTÉNETI HÁTTERE

Hatvannyolc megfigyeltetéséhez természetesen segítséget nyújt a szereplők önmeghatározása, a tanúk, a jelentős gondolkodók állásfoglalása, az események akkori minősítése. A tudományos értékelés mégsem szorítkozhat ezek ismertetésére vagy a történelem pusztá összefoglalására. Ezt már elvégezte az irodalom. 1968 újraértelmezése azonban nem végezhető el sem az előzmények, sem a következmények elemzése nélkül.

¹⁷ Idézi Keith A. Reader: *Intellectuals and The Left in France since 1968*. London, 1987, 16–17.

¹⁸ Marcuse erről több alkalommal beszélt 1968 folyamán. A leginkább lényegre törően talán a *L'Express* című párizsi lapnak adott interjújában, amely a *New York Times*-ban is megjelent október 27-én. In: Herbert Marcuse: *The New Left and the 1960's*. Ed. Douglas Kellner. London–New York, 2005, 100–102. és 113–115.

¹⁹ Lásd visszaemlékezéseit: Raymond Aron: *Az elkötelezett szemlélő*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005, 324–342.

²⁰ Erről beszélgetett 1968 februárjában német diákokkal. Vö. *Új Symposium*, 1968/37–38.

²¹ Jürgen Habermas: *Autonomy and solidarity. Interviews with Jürgen Habermas*. Ed. Peter Dews. Verso, London–New York, 1992, 233–236.

A hivatkozott irodalom többsége szól a diáklázadások társadalomtörténeti hátteréről, a jóléti társadalom kialakulásáról, a termelési folyamat átalakulásáról. Már régóta rendelkezésünkre állnak kiváló gazdaságtörténeti összefoglalók a fellendülés 1945 utáni, majd három évtizedes korszakáról.²² Témánk szempontjából kiemelt érdemmel a munkatermelékenység folyamatos javulása, a mezőgazdasági termelés „iparosodása”, a szolgáltatói szféra bővülése, a bürokrácia erősödése, a vegyes gazdaság működése. Hatvannyolc szemszögéből az ipari munkásság integrációjának, polgárosodásának a legfejlettebb országokban zajló folyamata külön is megemlítenő. Ez persze nem ment magától, kellett hozzá az állami beavatkozás, a munkaerő-kereslet folyamatos bővülése, a teljes foglalkoztatottságra törekvés, a szakszervezeti jogok kiterjesztése, a munkásság küzdelme. Nem mellesleg a munkásszavazatok elnyeréséért a liberálisoknak, konzervatívoknak is tenniük kellett valamit. Mindez együtt 1945 után alaposan megnövelte a munkaerő értékét a munkaerőpiacon és a munkásember fontosságát állampolgári, szavazói minőségében.

Nem maradt hatás nélkül az, hogy az ipari munkásság beemelődött a polgári társadalomba, létbiztonsághoz jutott, kielégíthette alapszükségeit. Más ugyanis a helyzet, ha mindehhez – a bővülő fogyasztás lehetőségéhez, az állampolgári lét alkotóelemeihez az adott viszonyok között – forradalom nélkül is hozzá lehet jutni. Más lesz a társadalmi közérzet, ha évtizedeken át nincs olyan gazdasági válság, amely tömegessé tenné a társadalmi elégedetlenséget. Amennyiben nem akarnak teljesen elszigetelődni a társadalomtól, vagy a politikai élet szélére sodródva marginális tényezővé válni, azoknak is le kell vonniuk a politikai következtetéseket, vagyis változtatniuk kell stratégiájukon, taktikájukon, akik a bajok igazi okát magában a rendszerben látják. Az 1945 utáni kapitalizmus a jólét, az általános választójog, a nagy társadalmi osztályok, rétegek, csoportok politikai érdekképviselésének megoldásával, integrálásával erős legitimitásra tett szert.²³ E problémakör legelőször, érthetően, az amerikai szociológiát kezdte el foglalkoztatni. David Riesman kísérlete meg talán először az integrálás, a fogyasztói lét sajátosságait a tudomány eszközeivel leírni (*A magányos tömeg*). Az USA-ban az életszínvonal javulását, az évszázados demokratikus hagyomány normáját még kiegészítette a közvetlen elnökválasztás, az elnöki kormányzás, amely karizmat követel, illetve azzal ruházza fel a végrehajtó hatalom fejt. Más alakzatban, alacsonyabb gazdasági színvonalon, de hasonlóan erős volt a hatalom legitimitása Angliában, Franciaországban és Skandináviában.

Éppen ebből az erős legitimitásból fakadt a rendszerkritika és a baloldal problémája. Mit kezdhet elemzéseinek igazságaival, az igazságos társadalom megteremtésének ígéretével, humanista céljaival egy olyan helyzetben, amelyben a vesztesek inkább nyerteseknek tekintik magukat, vagy legalábbis úgy ítélik meg, hogy nagyon

²² Az egyik ilyen Herman van der Wee: *A lefékezett jólét: újjáépités, növekedés és struktúraváltás a világ-gazdaságban, 1945–1980* című könyve, amely 1983-ban jelent meg eredetileg, magyarul pedig 1986-ban (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest).

²³ Így módon megvolt a legitím uralmak összes kelléke. Vö. Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967, 69–96. A legitimitás elméletéről lásd Bayer József: *Politikai legitimitás. Elméletek a legitimitásról és a legitímációs válságról*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997, különösen 67–93., ahol Weber, és 153–157., ahol Claus Offe, a jóléti legitimitás kritikusának felfogását elemzi a szerző.

sok a vesztenivalójuk? A kritikai elmélet oldaláról az egyik legjelentősebb elemzési kísérlet Marcuse nevéhez fűződik. Erről szól *Az egydimenziós ember*. A másik jelentős kísérlet az 1967-ben megjelent, Guy Debord *A spektákulum társadalmá* című műve. Mindkét könyv azt a kérdést boncolgatja, miként kerekedik a látszat a valóság elé és fölé, miként kerül a társadalom, az ember a termelt, a rákényszerített szükségletek fogságába.²⁴ Nem lényegtelen, hogy sem Marcuse, sem Debord nem kímélte a bolsevizmust, a sztálinizmust, a szocializmus nevében megvalósított diktatórikus-bürokratikus hatalomgyakorlást, amelyben ugyancsak létkérdés a látszat.

Nem kisebb jelentőségű az a másik társadalomtörténeti fordulat, amely az 1945 utáni gazdasági-tudományos fejlődés részeként és azzal párhuzamosan ment végbe, és az értelmiségi szerep átalakulásához, szűküléséhez, illetve a szellemi szakmunka kitágulásához, további osztódáshoz vezetett. Szétvált egymástól a klasszikus értékeremtő-értékközvetítő értelmiségi tevékenység és a kvalifikált szellemi munka. Nem csak arról van szó, hogy a szellemi munka közvetlen értékeremtő tevékenységgé, termeléssé vált, hogy 1950 és 1970 között megsokszorozódott a főiskolát, egyetemet végzettek száma. Lassan már ott tartott a dolog, hogy a fehérgallérosok száma elérte a közvetlen anyagi termelésben dolgozókéét. Számos új, az innovációhoz, a technológiához, a pénzügyi-gazdasági adminisztrációhoz kapcsolódó szakma született. A megváltozott igényekhez a főiskolai-egyetemi oktatás igyekezett alkalmazkodni. Új arculatú, professzionális értelmiség formálódott.²⁵ Az „értelmiségi” és a „szellemi” elkülönülésére az is hatott, hogy a politizálás professzióvá vált, amelyben egyre nagyobb helyet foglalt el a médiahasználat és a szakpolitika. A politika, az állam működése egyre inkább a tagoltabb közpolitika és az egyre nagyobb méretű bürokratikus szakigazgatási szervezet révén valósult meg.

Nyilvánvaló, hogy a diákok jelentős része nem tartotta vonzó perspektívának, ha lemondva a szellemi munkát korábban jellemző szuverenitásról, a velejáró létformáról, a viszonylagos szabadságról, be kell tagozódnia a termelési, kutatói és szakigazgatási intézményekbe, apparátusokba. Sokuk egyfajta senki földjén érezte magát a merev, autoriter, nehezen változó, régi értékrendű egyetemi világ és a rá váró gazdasági, állami apparátusok között. Még értelmiségiek voltak, lehettek, de már látszott, hogy nem maradhatnak azok. Ez önmagában is elég ok volt az elégedetlenségre, magyarázat az agresszivitásra. A lázadáshoz azonban több kellett: a kor levegője, a tekintélyellenesség, az Amerika képében megszemélyesíthető ellenségkép, az elidegenedés érzése és a cselekvés iránti vágy.

Azok az elméletek, amelyek a jóléti társadalmat elemezték, bíralták, a hatvanas évek második felére sűrűsödtek ideológiává, vezéreszmékké. Ekkor találkozott össze egymással egy, a múlt terheitől, bűneitől mentes, de a jövője miatt aggódó diákság egy megújulni törekvő kritikai társadalomelmélettel, egy politikai alanyt, partnert,

²⁴ *A magányos tömeg* 1973-ban jelent meg magyarul (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest); Marcuse műve 1990-ben vált hozzáférhetővé (Kossuth Könyvkiadó, Budapest); Debord gondolatait először magyarul Konok Péter tette hozzáférhetővé az *Eszmélet* 37. és 50. számában, az 1967-ben publikált mű egészében csak 2006-ban jelent meg Erhardt Miklós fordításában (Balassi Kiadó, Budapest).

²⁵ Ezt a jelenséget az 1968-at 1989-cel összekötő Arrighi-Hopkins-Wallerstein-tanulmány is érinti, és a prágai, illetve párizsi tavasz mozgatóerejének ezt a csoportot tartja. L. i. m. 38–39.

forradalmi energiával rendelkező „társadalmi szubjektumot” kereső kritikai értelmiséggel. 1968 ebben az értelemben nem más, mint e találkozás terméke.

Attól azonban, hogy ez a találkozás hasonlított arra, ahogyan a munkásmozgalom és a szocialista ideológia, az ezt valló értelmiség és a munkásosztály egy évszázaddal korábban egymásra talált, még nem jött létre minőségi változás, még kevésbé forradalmi helyzet – ehhez még sok más feltételnek is teljesülnie kellett volna. Amennyire különbözött a 19. század második fele a 20. század második felétől, amennyire más volt az ipari, kizsákmányolásra épített és a jóléti kapitalizmus, annyira más volt ez a politika színterére lépett új szereplő, a diákság is. Miután ilyen erejű, sodró lendületű érkezésére senki nem számított igazán, Párizsban a lázadás talán még győzhetett is volna, egy pillanatra talán a hatalmat is megragadhatta volna. Erre azonban csak akkor kerülhetett volna sor, ha a kormányzat nem tér magához az első sokk, a bizonytalankodás után.²⁶ Nem így történt. S persze csak akkor vihették volna a lázadást a forradalomig a diákok, ha legalább hitték volna, érdemes megszerezni a hatalmat, ha teljes egészében irányítani akarták volna az államot. Nem ez volt a helyzet, hiszen, ha nem is beszéltek róla, tudniuk kellett, hogy nincsenek felkészülve a hatalom megragadására, az állam működtetésére.²⁷ A többi helyszínen a diáklázadások nem jutottak el a kérdés felvetéséig sem.

Az igazság az, hogy nemcsak a diákok nem voltak felkészültek, nem rendelkeztek valóságos stratégiával, szervezeti erővel, szövetségességekkel, de „a kritikai” elmélet sem adott világos útmutatást, programot mozgalmuk számára. Ez a megállapítás annak ellenére igaz, hogy jelentősen megújult a szocialista teória, a marxizmus és a társadalomkritikai gondolkodás az ötvenes évek második fele és hatvannyolc között. Ehhez előbb a sztálinizmusnak kellett lelepleződni, az elméletnek vissza kellett találnia eredeti forrásaihoz, mert csak így szabadíthatta ki magát a hivatalos marxizmus-leninizmus fogságából, hogy ne annak szemüvegén, illetve szűrőjén keresztül kelljen szemlélnie az új korszak valóságát. Marcuse ezt a feladatot a szovjet ideológiáról írott művében igyekezett elvégezni.²⁸

Az elmélet reneszánsza a fiatal és a filozófus Marx felfedezésével kezdődött. Az osztályharcos marxizmus kiegészült eredendő, a proletárdiktatúrák által elhomályosított humanista gondolatrendszerrel. Ez a művelet egyúttal annak bizonyítására is szolgált, hogy Marxból nem következik egyenesen a harmincas-ötvenes évek szovjet gyakorlata. Természetesen ez a fordulat nem ment konfliktusok nélkül. Közülük az egyik legfontosabb a *Nyersfogalmazvány* feldolgozását követő vita az ázsiai termelési módról, amely segítette a központi újraelosztásra épülő szovjet rendszer kritikai elemzését.²⁹

²⁶ A Francia Kommunista Párt vezetése nem törekedett arra, hogy ezt az érzést fokozza. Lásd erről Ferwagner, i. m.

²⁷ Ezért sem értek egyet a *Hatvannyolc kísértése. Írások az ellenkultúráról és örökségéről* című könyv (szerk. Barcsi Tamás-Szabó Gábor, Józsefveg Műhely, Budapest, 2008) egyik szerzőjével, Balázs Gáborral, aki mint forradalmat idézi meg a párizsi eseményeket. Sem a jelszavak, sem a politizálási mód nem tükrözött olyan szándékot, hogy a lázadók maguknak akarnák a hatalmat. Még kevésbé volt így a világ többi részén.

²⁸ Herbert Marcuse: *Soviet Marxism*. Routledge and Kegan Paul, New York, 1958.

²⁹ Ennek a vitának egyik fontos résztvevője volt a magyar sinológus, Tőkei Ferenc, aki arról írt, hogy tudományos értelemben gyermekes az ázsiai termelési mód és a mai szocializmus közötti analógia, de a mar-

Kiderült, többféle olvasata lehetséges a marxizmusnak. Nem beszélve e tan egyes tételeiről, amelyek igazságtartalmát, ha valaki vitatja, azzal még nem kérdőjelezi meg magát az eszmét. Jelentős irodalom született, amely az elidegenedés fogalmát, illetve annak segítségével a modern árutertermelő társadalmak viszonyait elemezte. Nem kellett sokáig várni a marxizmus strukturalista olvasatára sem, amely nem volt kevésbé forradalmi a másik irányzatnál.³⁰ A szellemi erjedés, a megújuló gondolkodás, az államszocializmussal szembeni kritika, az újkapitalizmus, a fogyasztói társadalom működésének elemzése és bírálata ismét meghatározó befolyáshoz juttatta az ideológiák világában a marxizmust. Akik nem fogadták el, azoknak is vitatkozniuk kellett vele.

Ebben a szellemi közegben jelent meg a jóléti kapitalizmus legitimációját vizsgáló és bíráló Marcuse-mű, *Az egydimenziós ember*. Kiemelkedő jelentősége abban volt, hogy teoretikusan megalapozott választ adott arra a kérdésre, miként sikerült a tőkés rendszernek integrálnia, bizonyos értelemben a maga képére formálnia a kizsákmányoltakat, miképpen sikerült megszelídítenie az ipari munkásságot. Az igaz és a hamis, illetve represszív szükségletek megkülönböztetésével lehetséges felelet született arra, mi is történik, ha a fogyasztói magatartás eluralkodik. Azáltal, hogy a munkások (emberek, állampolgárok) bizonyos szükségleteket valóságosnak fogadnak el, és mint ilyeneket igyekeznek kielégíteni, mintegy magukat zárják be helyzetükbe, ezért nem szabadulhatnak meg a tőke uralmától. Az eredmény: „eufória a boldogtalanságban”. Marcuse szerint mindez azért lehetséges, mert nehéz megkülönböztetni a tájékoztatást és szórakoztatást a manipulációtól, a beprogramozástól. Ez az új szabályozási mechanizmus olyan hatékonyan működik, hogy „eltűntek azok az erők, amelyek az ipari társadalom előző fokán új létezési formák lehetőségét látszottak képviselni”.³¹ Az eltűnt forradalmi osztályt egy új történelmi szubjektumnak kell felváltania, amely az önrendelkezésre képes individuumok szerveződése révén jön létre. Kölcsönös, egymást feltételező a viszony a személy, az egyén önrendelkezése és a társadalom szabadsága között.³²

Guy Debord is a látszat valóságosságából indult ki. Szerinte a „spektákulum permanens ópiumháború, amelynek célja, hogy lehetetlen legyen megkülönböztetni a javakat az árutól, illetve a kielégülést a saját törvényei szerint növekvő túléléstől”.³³ Szemben Marcuséval, Debord nem adja fel hitét annak az osztálynak a történelmi küldetésében, amely magába olvasztja az összes többi osztályt, és az önfelszabadítás aktusát az öngazgatás révén valósítja meg.³⁴

xistáknak nincs mit félniük tőle. Jean Chesnaux idézi őt az ázsiai termelési mód kutatási problémáiról írt tanulmányában. In: *Sur le „mode de production asiatique”*. Éditions sociales, Paris, 1969, 16. Roger Garaudy a kötethez írt bevezetőjében nemcsak a hasonlóságokat, hanem a különbségeket is hangsúlyozza az egykori ázsiai és a modern kori feltételek, társadalmak és államok között, uo. 10. Tőkei Ferenc tanulmányai könyvformában először 1965-ben jelentek meg *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez* címmel (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965).

³⁰ Például Louis Althusser: *Marx – az elmélet forradalma*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

³¹ Marcuse, i. m. 34. és 37–38.

³² Uo. 243.

³³ Debord, i. m. 27.

³⁴ Uo. 139.

Végül érdemes megemlíteni hatvannyolc eszmetörténeti előzményei között a harmadik világ emancipációs küzdelmét. Mégpedig nem pusztán azért, mert a felszabadító harcok fontos témával szolgáltak az első és második világ ideológusainak, politikusainak, mert lehetőséget adtak az imperializmus ismételt leleplezésére. Ezek a témák segítettek a helyzetükké elégedetlen diákokat politikai platformjuk kialakításában. Nem is csak azért kell a fejlődő világ szerepére utalni, mert az 1960-as években a függetlenségüket frissen kivívott vagy azért harcoló népek, illetve a modernizálódni akaró államok új színekkel gazdagították a világpolitikát. Mindez igaz, de arról is szó volt, hogy útkeresésük során a gyarmati sorból felszabadult országok sok új vezetője a szocialista eszmék irányában tájékozódott, és kereste a szocialista országok támogatását. Ehhez járult Kína példája, ahol Mao előbb a parasztságot, majd a diákságot is a munkásság mellé emelte, és a permanens forradalom alanyává tette. Történt ez a puritanizmus, az anyagi-fogyasztói igények tagadásának jegyében. Sokan gondolták akkor, hogy a proletariátus mellé vagy helyébe új „történelmi szubjektumok”, új szereplők lépnek színre, a harmadik világ népei, a diákok, akik felveszik a földről a veszni látszó, a sztálinizmus, a diktatúra és a bürokrácia által besározott zászlót. Sartre világosan érzékelte a harmadik világ emancipálódását, amikor Frantz Fanon: *A föld rabjai* című könyvéhez írt előszavát azzal indította: nemrég kétféle milliárdan éltek a Földön: ötszázmillió ember és másfél milliárd bennszülött.³⁵

A hatvanas évek új csoportokat emeltek föl „az emberek közé”, emeltek állampolgári rangra: a volt gyarmatok népeit, a kisebbségeket, nőket, akik nem engedték már másoknak át érdekeik képviselését – saját hangjukon kívántak szólni és saját jogukon akartak cselekedni.³⁶ A diákok érzékelték és közvetítették ezt az igényt, azonosították magukat a perifériára, félperifériára szorultakkal, az onnan szabadulni akaró népekkel, társadalmakkal, kisebbségekkel. Joggal állapítja meg Norbert Frei: 1968-ban a Nyugat tágasabbnak tűnt valóságos politikai és földrajzi határainál, mert a szabadság eszméi átlépték azokat.³⁷ Persze ez a tétel azzal a kiegészítéssel igaz, miszerint a szabadság igénye azért lehetett átütő, mert nem korlátozódott a politikára, mert elementáris erővel fejeződött ki benne a társadalmi felszabadulás, az emancipáció és az önrendelkezés vágya.

Az egyetemesség érzése erősítette a diákság öntudatát, gazdagabbá tette fellépésének morális tartalmát, de nem juttatta igazi szövetségesekhez. A hagyományos polgári társadalom és az ennek értékrendjén álló liberális és konzervatív politikusok és a „történelmi” baloldal – az anarchisták kivételével – ellenségesen vagy legalábbis fenntartásokkal fogadta a hirtelen közéjük ékelődő, a világ rendjét megzavarni igyekvő diákmozgalmat.

³⁵ Idézi Fredric Jameson: *The Ideologies of Theory. Essays 1971–1986. Volume 2: The Syntax of History*. University of Minnesota, Minneapolis, 1986, 181. Fanon műve Sartre előszavával magyarul 1985-ben jelent meg (Gondolat Kiadó, Budapest) 7.

³⁶ Jameson szerint ez a folyamat többféle történelmi vízió alapján is leírható Hegeltől az új baloldalig, de a lényeg mégis az önrendelkezés iránti igény volt, és az, hogy jelentkezett az új történelmi szubjektum mint közös identitást vállaló emberek közössége, uo.

³⁷ Frei, i. m. 145.

1968 KÖVETKEZMÉNYE ÉS HATÁSA

Eric Hobsbawm szerint a diáklázadás kívül esett a gazdaság és a politika szféráján, inkább kulturális jelleget öltött – ez magyarázza a mozgalom tünékenységét, ezért se nem vég, se nem kezdet.³⁸ Sok az igazság ebben az értékelésben, de kicsit szűkmarkú. Egyrészt, mert nem magyarázza meg, miért is világít hatvannyolc fénye el a máig, másrészt, mert mintha figyelmen kívül hagyná, milyen korformáló folyamatokkal szállt szembe, milyen hatalmas erőket hívott ki maga ellen a hatvanas évek diáksága.

A diákmozgalom akkor maradhatott volna tartós politikai tényező, ha példája, eszméi semmilyen hatást nem gyakorolnak a hagyományos baloldalra, illetve ha beleragad bizonytalan helyzetébe. Ez utóbbira akkor került volna sor, ha jogosnak ítélt követelései is teljesületlenek maradnak, vagy mert elakad a társadalmi integráció, a befogadás folyamata, a hatvanas évek diáksága a senki földjére vetődik. Egyik sem következett be. 1968 után a Nyugat, a kapitalizmus, a polgári demokrácia, a harmincas–negyvenes évek után ismét megmutatta: képes válaszolni a kihívásokra.³⁹ Egyetemi reformok következtek, megváltozott a tanár–diák viszony. A kommunista és a szociáldemokrata pártok, ha nem is vették át az ő szemükben anarchista jellegű ideológiát és szerveződési módot, de mégis elkezdtek új utakat keresni. A jóléti kapitalizmus, a fogyasztói társadalom nem rendült meg, sőt még nagyobb lendülettel folytatódott, újabb területekre igyekezve kiterjeszteni befolyását. Az ellenkultúra egy lett a kultúrák közül. Bevett műfajjá, a szórakoztatóipar egyik ágává vált a rock. Az Amerikai Egyesült Államok kihátrált Vietnámból. A maoizmus veszített vonzerejéből. Röviden: az új diáknemzedék más körülmények között szocializálódott, megtanulta becsülni azt, ami van, még mindig jobb gazdasági helyzetét, célja a megfelelő társadalmi státus megszerzése lett. A következő évtizedek diákjai már nem voltak annyira indulatosak, ezért sem kerültek radikális ideológiák hatása alá. Ezek a fiatalok a politikában, kultúrában már nem a felszabadulást látták, nem az önmegvalósítás, az önrendelkezés lehetőségét keresték.

A hetvenes években a rendszervita – egyebek között a csehszlovákiai szocialista kísérlet leverése következtében – lassan kiszorult a nyugati politikai és szellemi életből. Eközben „az értelmiséginek lenni vagy a nagy termelő-, igazgatási gépezetek alkalmazottjának” vitája eldőlt a tudományos-technikai fejlődés új hullámával, az elektronikai és informatikai forradalommal, a globalizációval, illetve egyéni életstratégiai kérdéssé szűkült.⁴⁰

A hatvannyolccal foglalkozó irodalom és a visszatekintő emlékezés nem annyira a következő nemzedékek problematikájával – vagyis a korábbi problematika napirendről történő lekerülésével –, inkább a lázadó nemzedék utóéletével foglalkozik. Persze ez is sokatmondó. Lehet szörnyülködni azon az elenyésző kisebbségen,

³⁸ Hobsbawm, i. m. 273–274.

³⁹ 1968 – *The World Transformed*, i. m. 27.

⁴⁰ Lásd például az új technológia jelentőségéről az egykori hatvannyolcas Manuel Castells: *A hálózati társadalom kialakulása* című művét. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. Életpályájáról beszél Martin Ince-szel: *A tudás világa* című könyvben. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.

amelyik a terrorizmusba menekült előre. Lehet ironizálni a milliommossá vált egykori radikális baloldaliakon. Nem kihagyhatók a sorból a „megzöldült” vörösök sem. Az igazi példát azonban az 1968-as nemzedék később befutott politikusai kínálják annak bemutatására, hogy mily mulandó az idő, és milyen esendő az ember. Ők lennének a megtért tékozló fiúk (lányok).

A dolog nem ilyen egyszerű. Nem 1968 szülte a diákmozgalmat, hanem a hatvanas évek diákjai tették történelmivé ezt az évet, vették be ezt az évszámot a történeti emlékezetbe. Az egykori diákok felnőttek, mássá lettek, de művük túlélte, túléli őket. Nemcsak ők változtak, hanem a világ is. Átalakult a politizálás, háttérbe szorult az osztályharc, átalakult a gazdaság, a társadalom és velük a társadalmi viszonyok. Kitágult, új összetételű lett a középosztály, ezért előbb-utóbb az erőviszonyoknak is módosulniuk kellett. Nem úgy állt a dolog, hogy ebben a többek között a hatvanas évek és bennük hatvannyolc hatására is átalakuló-táguló világban az útkeresőknek múltjuk miatt Canossát kellett volna járniuk. A gazdaságban, a kultúrában és a politikában szükség lett azokra a készségekre, amelyekre ők szert tettek. Egyebek között ekkor szélesedett ki a participáció a munkahelyeken, az újfajta kapcsolat a menedzsment és a dolgozók között. A szexuális forradalom és a teljes foglalkoztatottságra törekvés, a nemek közötti gazdasági erőviszonyok változása megalapozta a női emancipációt. Nagyobb figyelmet kaptak a kisebbségek, végképp elfogadhatatlanná vált a faji megkülönböztetés minden formája.⁴¹ Kötelezővé vált a mások kultúrájának tisztelete. Egyre nagyobb teret kapott a környezetvédelem. Minden nagy politikai irányzat igyekezett tanulni hibáiból, és mindegyik kereste azokat, akiktől új energiákat nyerhet. Nem önfeladás az egyik oldalon, nem önigazolás a másikon. Még ha győzött is a rend, a hatalom birtokosainak volt okuk az önvizsgálatra, gondolkodni azon, mit kell tenniük, ha nem akarják, hogy állandósuljon a társadalmi feszültség.

1968 rámutatott a nyugati világ sok problémájára, a jóléti kapitalizmus ellentmondásaira, arra, hogy a fogyasztói kultúra kiszolgáltatottá teszi és lefegyverzi az embert. Ugyanakkor a lázadás leverése, a lázadók megszelídítése bizonyította: a Nyugat képes válaszolni a kihívásokra, de nem akar radikális változást.⁴² Majd a hetvenes évek elején kitört olaj- és energiaválság utáni strukturális váltás bizonyította a Nyugat képességét a megújulásra.

Az 1968-as diáklázadások tehát működésbe hozták a polgári társadalom védekező reflexét. A francia jobboldal győzelmet aratott a választásokon. Az USA-ban hatalomra jutottak a republikánusok, akik a következő közel negyedszázadban csak négy évre engedték ki a kezükből az ország vezetését. Ez nem sikerülhetett volna nekik a konzervatív ideológia megújítása nélkül. Ennek lényege a személyes önkifejezés szabadságának elismerése, a hagyományos értékekkel, a kapitalista értékrenddel és termelési móddal történő összeegyeztetése volt.⁴³ Igazi újításnak a konzervatív ideológiában az államellenesség tekinthető, amely lehetővé tette összefonódását a neoliberalizmussal. Akár úgy is tűnhetett, mintha hatvannyolc adta volna az ötletet

⁴¹ „Az 1960-as évek társadalmi mozgalmainak erejével teremtett leglényegesebb változást talán a polgári jogok utolsó nagy kinyújtózkodásának vélhetjük.” L. Dahrendorf, i. m. 187.

⁴² Ezt a problémát a *The World Transformed* bevezető tanulmánya is érinti (27.).

⁴³ Anthony Dworkin válasza a *Prospect* magazin 2008. májusi körkérdésére.

a maga tekintély- és államellenességével az állam visszaszorítására. Az állam megszabályozásának elméletét a társadalomfilozófiában Robert Nozick elevenítette fel és dolgozta ki, aki szerint az állami beavatkozás és gondoskodás rendszerint több kárral, mint haszonnal jár. Többet ér az állampolgári öngyógyítás, a piaci önkorrakció, mint az állami jelenlét, a felelősség kiterjesztése. Szerinte a minimális államnál több nem igazolható erkölcsileg.⁴⁴

Természetesen nem maradt el a tanulságok levonása a baloldalon sem. Jürgen Habermas a demokrácia valóságossá tétele mellett érvelt. Véleménye szerint Marx mindig is úgy gondolta, hogy a szocialista emancipációnak a polgári szabadságok tiszteltben tartásával kell megvalósulnia.⁴⁵ Kétségtelen, hogy 1968 után megváltoztak a polgári államról alkotott elképzelések. Megerősödött az a nézet, mely szerint az államnak szolgáltattania kell, gondoskodnia arról, hogy a közjavak az állampolgárok rendelkezésére álljanak. Már nem lehetett a polgári államot és demokráciát olyan intézményként meghatározni, amely fölötté áll a polgári társadalomnak. Ettől kezdve az emberi, polgári és szociális jogokat és kötelezettségeket kiegyensúlyozva, egymást kiegészítve értelmezték a baloldali politikusok.

Ezt a felfogást vallotta Willy Brandt, az 1969-es választásokon győztes Német Szociáldemokrata Párt vezetője is. 1969 októberében programbeszédében arról beszélt, hogy a szociáldemokraták hatalomra kerülése nem a befejezése, hanem a kezdete a demokratizálódásnak.⁴⁶ Ebben az időszakban a szociáldemokrata mozgalomban és ideológiában még fel sem merült, hogy korlátozni kellene az állam gazdasági és újraelosztó szerepét. Az sem volt vita tárgya, hogy bővíteni szükséges az állam szociális kötelezettségvállalásait. Számukra ez 1968 egyik tanulsága volt. Más kérdés, hogy e többletterhekkel járó elköteleződésre éppen akkor került sor, amikor csökkent a gazdasági növekedés üteme és hatékonysága. Előbb, 1971-ben a nemzetközi valutarendszer omlott össze, kicsivel később, 1973-ban pedig kitört a gazdasági válság.⁴⁷

A nyugat-európai kommunisták is elemezték az új helyzetet.⁴⁸ Már az is jelzésértékű volt, hogy több pártjuk elítélte a Csehszlovákia elleni katonai fellépést. 1969-

⁴⁴ Robert Nozick: *Anarchy, State and Utopia* című műve 1974-ben jelent meg Oxfordban, és leginkább John Rawls: *Az igazságosság elmélete* (Osiris Kiadó, Budapest, 1997) című művével vitatkozva fejtette ki álláspontját. Az államról Friedrich August von Hayek több műben is elmondta a maga kritikáját. Az igazságosságról szóló elméletekről lásd még Tanyi Attila: *Piac és igazságosság. A piaci társadalom erkölcsi követelményei*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

⁴⁵ Habermas: *Autonomy and Solidarity*, i. m. 233.

⁴⁶ Heinrich Potthoff–Susanne Miller: *The Social Democratic Party of Germany 1848–2005*. Bonn, 2006. 213–216. – Jürgen Kocka és Thomas Meyer, a két kiváló német történész is azt vallja, hogy a német szociáldemokraták nem győztek volna 1968 nélkül. L. *Frankfurter Hefte – Neue Gesellschaft*, 2008/3.

⁴⁷ Dahrendorf azt írja erről: az új kötelezettségvállalásokat olyan államok tették, amelyek akkor már ezt nem engedheték meg maguknak, i. m. 188. Lásd erről még Van Der Wee, i. m. 72–74., 427.

⁴⁸ Nem így a Szovjet Kommunista Párt, amelyet 1968-ból csak az érdekelt, ami alátámasztani látszott irányvonalát, a válság. Ezen túl nem mutatott semmilyen rokonszenvet a diákmozgalom iránt, abban inkább fenyegetést látott, mint lehetőséget. Erről tanúskodik például Borisz Ponomarjovnak, a nemzetközi munkásmozgalom ügyeiben illetékes KB-titkárnak az Olasz Kommunista Párt 1969. februári kongresszusán elmondott beszéde. Ebben a proletariátusról mint forradalmi erőről szolt, amelynek harcába a többi társadalmi réteg, így a fiatalság is bekapcsolódik. L. B. N. Ponomarjov: *Izbrannijje-recsi i sztatyi*. Moszkva, 1977, 338–339.

ben megjelent Roger Garaudy: *A szocializmus nagy fordulópontja* című munkája. Ő a diákmozgalmakból, a technika és a tudomány fejlődéséből azt a következtetést vonta le, hogy óriási átalakulás van folyamatban. Tovább nő a szellemi munka szerepe. Nincs reális esély a forradalomra. A következő időszak fő kérdése az lesz, hogy a technika a bőség és az emberi kiteljesedés forrása vagy anarchia előidézője, veszélyforrás lesz-e.⁴⁹ Ahhoz, hogy az előbbi alternatíva valósuljon meg, szükséges a szocializmus, de nem az, amelyik Kelet-Európában létezik. A technikai fejlődés, a számítógép segíthet az öngazgatáson alapuló szocializmus megteremtésében. Az állam feladata a magántulajdon megszüntetése, semmi más.⁵⁰ Garaudy felszólította a Francia Kommunista Pártot, tegye világossá: nem a szovjetunióbeli rendszert akarja megvalósítani. Az új stratégia lényege az új értelmiséggel kötendő szövetség, formája pedig nem a polgári demokrácia tagadása, hanem meghaladása.⁵¹ Ez akkor még túl sok volt az FKP-nak, hogy megeméssze. Néhány év múlva azonban már közös programon dolgozott a szocialista párttal. Majd sok teoretikusa bábáskodott az eurokommunizmus megszületésénél.

1968 nem csak a szocializmus vonzerejét oltotta ki. Csapást mért a két rendszer fokozatos konvergenciájáról szóló, a hatvanas években bizonyos népszerűsége szert tett elméletre is.

Újat hozott ez az esztendő a két rendszer vezető nagyhatalmának ideológiai küzdelmében is. 1968-ig a liberalizmus igazolva láthatta magát a jóléti berendezkedés sikerei által, és több-kevesebb sikerrel leleplezhette a kommunista ideológiát, rámutatva a szovjet rendszer hiányosságaira, a diktatúrára. A marxizmus–leninizmus igazolva látta magát a katonai erőegyensúly megteremtésével, tudományos sikereivel, a harmadik világban észlelt szocialista orientációval. 1968 a maga teljességével csorbát ejtett az egymást feltételező-igazoló ellentétpár nemzetközi politikát meghatározó mivoltán, amely addig minden megalkuvást igazolt, és megkerülhetetlen realitást jelentett a többi ország politikusai számára. Az emberi emancipációs törekvés, a gazdaság humanizálásának igyekezete, a részvételen alapuló demokratizálás iránti igény egyszerre támadta a jóléti államot és a diktatórikus, bürokratikus szocializmust.

Persze azt is mondhatnánk: 1968 csak egy üstökös volt a nagyhatalmak közötti térben, amely nagy fénnel ragyogott, de aztán amilyen gyorsan jött, úgy el is tűnt. S tényleg, eltűnésével akár a dolgok vissza is állhattak volna eredeti rendjükbe. Az USA igazolva láthatta magát a Csehszlovákia elleni szovjet katonai fellépéssel, a Holdra lépéssel stb. A Szovjetunió rámutathatott Vietnámra. 1968 után azonban mégsem lehetett ugyanúgy irányítani a világpolitikát, mint addig. Vietnámból ki kellett vonulnia az Amerikai Egyesült Államoknak. Igaz, a Brezsnyev-doktrína egyértelművé tette: a Szovjetunió nem enged 1945-ből, nem mond le befolyási övezetéről. Mégis, mint az 1969–1975 közötti évek megmutatták, a status quo megőrzése érdekében áldozatot kellett hoznia, mert az enyhülési folyamat keretében el kellett fogadnia: az emberi jogok túlnyúlnak a rendszerek, a birodalmak és az államok határain.

⁴⁹ Garaudy, i. m. 23–24.

⁵⁰ Uo. 143.

⁵¹ Uo. 208–227.

LÁTSZÓLAGOS KITÉRŐ: RÖVIDEN A MAGYAR 1968-RÓL⁵²

Sem a témával foglalkozó nemzetközi történetírás, sem a nemzetközi baloldali hagyomány nem tartja számon a magyar 1968-at. A diáklázadások és a prágai tavasz, majd annak drámai eltiprása elterelte a figyelmet Magyarországról, az itt ebben az évben elkezdett gazdasági reformról. Azóta is csak a korszakkal foglalkozó magyar gazdaság- és rocktörténeti irodalom, illetve az összehasonlító gazdaságtörténet foglalkozik bővebben ez év magyar történéseivel. Megítélésem szerint azonban e tanulmány célja és szemléleti kiindulópontja, ti. az, hogy nem a formára, hanem a tartalomra összpontosít, egyenesen megköveteli, hogy szót ejtsünk arról, miként is reagáltak Magyarországon a diákmozgalomra. Még ennél fontosabb, hogy szó essék arról, mi is volt a magyar gazdasági reform társadalmi és politikai filozófiája, tartalma.

1968 első hónapjai izgalmat vittek a korábbi évek visszafogott, látvány- és akciómentes magyar politikai életébe. Január 1-én bevezetésre került a gazdasági reform, elkezdődött a szocialista piacgazdaság megteremtésének kísérlete. Ebben a hónapban nagy fordulatot vett a csehszlovákiai politika. Vietnámban támadásba lendült a partizánhadserég. Márciusban a varsói diáklázadás borzolta fel a magyar pártvezetők kedélyeit. Majd következett Párizs. Az események forgataga egyszerre segítette a magyar kommunista párt vezetőit, mert nagyobb részt igazolta eszméiket, a változtatás melletti elkötelezettségüket. Ezzel egy időben nőtt bennük az aggodalom, mi lesz, ha kicsúszik az irányítás a csehszlovák párt kezéből? Mi történik, ha Magyarországon is megmozdulnak a diákok?

Jól mutatja, mekkora figyelem összpontosult ezekre a kérdésekre, hogy a párt elméleti folyóiratának júliusi számában egy sor cikk foglalkozott a nyugati diákmozgalmakkal, illetve azokkal a témákkal, amelyet ezek az előtérbe állítottak.⁵³ Közülük a legfontosabb Fehér Ferenc írása volt, aki az amerikai politikusok, a Robert Kennedy és a Martin Luther King elleni gyilkosság-merényletek kapcsán a *Formális demokrácia és terror* címet adta cikkének. Valójában azonban Fehér arról próbálta meggyőzni a párt vezetőit és a pártértelmiséget: ne függesszék fel a demokratizálással kapcsolatos politikájukat. Érvei szerint a terror megmutatja a formális demokrácia korlátait, kijózanítja azokat, akik illúziókat táplálnak irányában, ezért még szélesebb bázisról lehet folytatni a szocializmus demokratizálását.⁵⁴

⁵² Ezt a témát már tárgyaltam a *Hatalom és mozgalom 1956–1989* című munkámban is (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989), de nem egyetemes összefüggésben. A most kifejtettek reformot tárgyaló része a Magyarország és 1968 című rövid tanulmányon alapul. In: 1968. *Kelet-Európa és a világ*. Szerk. Bartha Eszter–Krausz Tamás. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009.

⁵³ *Társadalmi Szemle*, 1968/7. Ugyanekkor Köpeczi Béla az egyetemi élet néhány kérdéséről, Kovács István az V. Köztársaság válságáról, Nagy László és dr. Szűrös Mátyás a nyugatnémet parlamenten kívüli demokratikus ellenzékéről, Schmidt Péter a szakszerűségről és a laikus demokráciáról írt.

⁵⁴ Alig két hónap múlva Csehszlovákia megszállása öt „józanította” ki, és a korcsulai nyilatkozat aláírásával fejezte ki felháborodását.

Egy hónap múlva – szokatlan gyorsasággal – már napvilágot látott egy kis könyvecske, amely a nyugat-európai diáklázadások fő helyszíneivel és történéseivel foglalkozott. A szerkesztői előszó nem tagadta, hogy a diákok a szocialista országokban is kifejezték elégedetlenségüket, de ezek – szemben a nyugati megmozdulásokkal – nem rendszerellenesek, csak azoknak a hibáknak és mulasztásoknak a kijavítására irányulnak, amelyek születtek azokat.⁵⁵ Októberben már kapható volt a francia májusról szóló könyv. Ebben már – a francia választások után – a francia kommunisták véleménye tükröződik, amikor a választási vereséget az a következtetés magyarázza, miszerint a radikális baloldaliság a jobboldal malmára hajtotta a vizet.⁵⁶

Az 1970-es években a diákmozgalom elveszítette ideológiai aktualitását, helyette egyre inkább a baloldali radikalizmus szocializmuskritikájának visszautasítása lett a fő téma. Jól mutatja ezt az elmozdulást Köpeczi Béla munkássága.⁵⁷ Műveiben részben elismerte a radikális nyugati baloldalt, amiért szembenállt a kapitalizmussal, részben bírálta, amiért nem méltányolta kellőképpen a „létező szocializmust”, de ezt nem a megsemmisítés, hanem inkább az önigazolás, az önvédelem szándékával tette. Ez utóbbi a magyar reform felől és nem a reform 1972 utáni megtorpanásának szemszögéből nézve, az akkori légkörben indokolható volt.

A magyar reform a maga „csendes” módján beleillett 1968 fő vonalába. Bár a radikális nyugati baloldal nem így látta. Sőt inkább ellenszenvvel figyelte az áruteremelés hatókörének kiterjesztését, a piaci törvények szabadon engedését, az anyagi érdekelttség erősítését. Mindebben a radikális baloldali teoretikusok nem annyira a szocializmus megújítását, mint a kapitalizmus felé történő konvergálást látták. Mégis, a törekvés a gazdaság kivonására a közvetlen politikai ellenőrzés alól, a tervek parancsjellegének megszüntetése, a piaci viszonyok felé történő elmozdulás, a gazdasági élet szereplői közötti közvetlen kapcsolatok szabaddá tétele, a vállalati önállóság ebben a rendszerben más jelentést hordozott. A gazdaság emancipálása a politika alól azt jelentette, hogy nőtt az egyéni kezdeményezés, a részvétel lehetősége. Javultak az egyes emberek és társadalmi csoportok érdekérvényesítési lehetőségei. A csoportérdek életre keltése az általános és az egyéni érdek pólusai között nemcsak a gazdaságon változtatott, hanem a politikán, valamint a politikai rendszer működésén is. Nem a keretek változtak, hanem a szereplők közötti viszonyok.

A hatvannyolcas magyar reform úgy is értelmezhető, mint a desztalinizálási folyamat betetőzése és lezárása, hiszen a Hruscsov nevéhez kötődő olvadás valószínű politikai megújuláshoz, szellemi, tudományos-kulturális erjedéshez vezetett, amelyet 1956 drámája sem tudott visszavetni. Lukács György és a tanítványaiól verbuválódott „Budapesti Iskola” jelentős teljesítménnyel járult hozzá a marxizmus

⁵⁵ *Lázadó diákok Párizsban, Rómában, Nyugat-Berlinben*. Buzási János, Pálfi József, Vámos Imre írásai. Szerk. Bognár Károly. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968, 5–6.

⁵⁶ Kovács István: *Májusi vihar Párizsban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968, 62. Lényegében hasonló logikát követett a *Diákmozgalmak Nyugaton. Cikkek, beszédek, dokumentumok* (Bev. Gombár József. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969) című kötet is.

⁵⁷ Köpeczi Béla 1970-ben *Reform vagy forradalom? Diákság, egyetem, társadalom Nyugat-Európában* (Kozmosz Kiadó, Budapest) címmel írt könyvet. Ebben számos figyelemre méltó dokumentumot is hozzáférhetővé tett a magyar olvasókörzség számára. Az „új baloldal” ideológiája címmel aztán 1974-ben publikált könyvet. (Kossuth Könyvkiadó, Budapest)

reneszánszához.⁵⁸ A hatvanas években rohamos fejlődésnek indult a közgazdaság, a jog és a szociológia, a történettudomány. Részleges, de nem lényegtelen lépések voltak ezek a demokratizálás irányában. Ez még akkor is így van, ha az emberi jogok teljessége, az akaratok különbözőségének elismerése, a pluralizmus, a szabadság és igazságosság együttes megvalósítása nem szerepelt a reform céljai között.

1968 NEGYVEN ÉV TÁVLATÁBÓL

Kezdjük azzal a feltételezéssel, hogy 1968 egy „atipikus” felkelés, amelyet nem a legelnyomottabbak, legmegalázottabbak, legkizsákmányoltabbak, tehát nem azok hajtottak végre, akiknek igazán okuk és talán eszközük, erejük is lett volna hozzá. Olyan lázadás volt, amely inkább dühkitörésre, mint tudatos, jól meghatározott célú akciósorozatra emlékeztet. Nem történt tehát egyéb, mint a gazdasági és politikai hatalom képviselőinek ráébresztése arra, hogy a látszat csal, nincs minden rendben, megoldást kell találni az eddig elhanyagolt, mert privilegizáltak tekintett diákság problémáira. Ebben az értelemben a lázadás elérte a célját: egyetemi reformok következtek, a szellemi termelők társadalmi státusa megerősödött, mert folyamatosan bővült a technokrácia, a szakigazgatás, a képzés. A szakemberek egyre jelentősebb szerepet játszottak a gazdasági és társadalmi életben, a politikában. Csakhogy az új középosztály kialakulásának folyamata, bár politikailag is motivált volt, de elsősorban a technológiai forradalomból, a szolgáltatási szektor bővüléséből, a tudomány termelési folyamatokban történő egyre áthatóbb behatolásából következett. Ez a folyamat jelentős változást gerjesztett a szellemi tevékenységet végzők helyzetében. Egyfelől leértékelte a klasszikus értelmiség ideológiateremtő, értékközvetítő szerepét, és a szellemi tudás birtokosait szakemberré, technológussá, tisztviselővé, szellemi szakmunkássá tette. Másfelől ez az új értelmiség, bekerülve a termelési folyamatba, és ott meghatározó szerepet betöltve – mint bürokrácia, technokrácia és menedzsment –, megnövelte és egyúttal átalakította magát a középosztályt is. Ez az alakulat, az alulról, illetve a szellemi szférából érkezőkkel kibővülő új társadalmi közép az 1970-es évek végétől folyamatosan növelni tudta erejét, politikai befolyását, jelenléte kihatott a neokonzervatív, neoliberais filozófiára és közgazdaságtanra.

Egyértelmű, hogy a szociáldemokrácia harmadik utas megújulása annak a felismerésnek is köszönhető, miszerint ha a baloldal nem képes megjeleníteni ennek az új, széles társadalmi csoportnak az érdekeit, akkor nincs esélye a hatalom megszerzésére. Persze ebben a fordulatban kölcsönösség is érvényesült, mert ennek az igen heterogén új középosztálynak egyes csoportjai is igyekeztek többfelé tájékozódni, illetve magukhoz szelídíteni a baloldalt.

Ettől kezdve az új középosztály nemcsak a politikai küzdőtér egyik felét tartja ellenőrzés alatt, hanem mindkettőt. Így nagyobb biztonságban érezheti magát, és egyes, középső pozíciójukat őrző csoportjai könnyen helyezhetik át opcióikat a jobb-

⁵⁸ Elég itt Heller Ágnes és Márkus György munkásságára utalni.

középről a balközépre és fordítva. A középosztály egyes szegmensei között, amíg a rendszer működik, a gazdaság növekszik, a meglévő kisebb érdekellentétek, az eltérő beállítódások nem szorítják háttérbe az alapvető érdekazonosságot. Bár egyes csoportok, éppen eltérő szocializációjuk, beállítódásuk okán érzik és ellenzik a társadalmi kizárást, vagyis nem fogadják el, hogy bárkit is megfosszanak a felemelkedés esélyének lehetőségétől, a szociális biztonságtól. Egészében azonban az 1970-es évek vége óta az átalakult középosztály különböző csoportjai – talán Skandinávia kivételével – egymással inkább szolidárisak, mint a hátrányosabb helyzetű társadalmi rétegekkel. Ettől kezdve bal- és jobbközép közötti választóvonal elsősorban az állam szerepének értelmezése, az újraelosztás, a jóléti vívmányok megőrzése körüli érdekek és az ezt tükröző vita alapján alakult ki.

1968. kultúrájának befogadása a magaskultúrába, az ellenkultúra integrálása és konformmá tétele egyszerre kísérőjelensége és kifejezője annak, hogyan született újjá, miként alakult át, szélesedett és formálódott a középosztály a globalizációs kapitalizmusban.

Fredric Jameson szerint a posztmodernizmus bár offenzív jellegű, de már nem ellenkultúra, hanem a fogyasztói társadalom meghatározó, hegemon esztétikája, s mint ilyen, az új formák, divatok kialakításának laboratóriumaként szolgál. Ebben a folyamatban a kultúra elveszíti különállását, mintegy beolvad a társadalmi életbe, amelyben minden kulturálissá lesz; látvány, látszat.⁵⁹ Érdekes, hogy más megfontolás alapján, de Vajda Mihály is a modernitás végét és a posztmodern kezdetét jelző szimbolikus évszámnak tekinti 1968-at.⁶⁰

Történelmi távlatból az 1960-as évtized és benne 1968 valóban határvonalnak látszik a modern és posztmodern között. Jameson úgy véli, ebben az időszakban a kapitalizmus felszámolta az utolsó, még nem érintett, még nem tőle meghatározott területek elkülönülését, nevezetesen „kívül” a harmadik világét, „belül” a tudattalanét.⁶¹ Még általánosabban fogalmazva: a hatvanas évek végére lezárult a tőke extenzív térhódítása, a modernitás időszaka. Legalábbis abban az értelemben, hogy nem maradt olyan érintetlen terület a Földön és az emberi-társadalmi világban, amelyet ne érintene a verseny, a változás kényszere.⁶²

Magam részéről egy dolgot tennék még hozzá. Ilyen megközelítésben bizonyos hasonlóság figyelhető meg 1848 és 1968 között.⁶³ Amennyiben a kapitalizmus terjedési folyamatát nézzük, akkor az 1848-as forradalmak az általa még meg nem

⁵⁹ Jameson, i. m. 196. és 201. A szerző itt Marcuse és Debord fogalmait használja. Nem vagyok felkészült arra, hogy a posztmodernnel kapcsolatosan állást foglaljak, hatvannyolc azonban megkerülhetetlenné teszi a téma tárgyalását. Ezt Jameson bizonyítja.

⁶⁰ Tanulmányát lásd Vajda Mihály: 1968: vég és kezdet, in: *68 kísértése*, i. m. 17.

⁶¹ Jameson, i. m. 207.

⁶² Abban már nem vagyok biztos, hogy ezzel az aktuálisan a modernizáció fogalma kiürült volna. Ezért a posztmodern inkább a fejlett társadalmon belüli helyzetet, ideológiát jelöl, az alternatívánélküliség és az állandó változás furcsa, de hatékony kettőseit.

⁶³ Hannah Arendt 1968 jelentőségét 1848-éhoz hasonlította, mint ezt Karl és Gertrud Jaspersnek írt 1968. június 24-ei levele tanúsítja. Idézi Frei, i. m. 197. Erre vélhetően a demokratikus teljesítmény készítette. A hatvanas évek mozgalmával kapcsolatos nézeteit Emődy Zsolt elemzi a Hannah Arendt és az ellenkultúra című tanulmányában, in: *68 kísértése*, i. m.

reneszánszához.⁵⁸ A hatvanas években rohamos fejlődésnek indult a közgazdaság, a jog és a szociológia, a történettudomány. Részleges, de nem lényegtelen lépések voltak ezek a demokratizálás irányában. Ez még akkor is így van, ha az emberi jogok teljessége, az akaratok különbözőségének elismerése, a pluralizmus, a szabadság és igazságosság együttes megvalósítása nem szerepelt a reform céljai között.

1968 NEGYVEN ÉV TÁVLATÁBÓL

Kezdjük azzal a feltételezéssel, hogy 1968 egy „atipikus” felkelés, amelyet nem a legelnyomottabbak, legmegalázottabbak, legkizsákmányoltabbak, tehát nem azok hajtottak végre, akiknek igazán okuk és talán eszközük, erejük is lett volna hozzá. Olyan lázadás volt, amely inkább dühkitörésre, mint tudatos, jól meghatározott célú akciósorozatra emlékeztet. Nem történt tehát egyéb, mint a gazdasági és politikai hatalom képviselőinek ráébresztése arra, hogy a látszat csal, nincs minden rendben, megoldást kell találni az eddig elhanyagolt, mert privilegizáltak tekintett diákság problémáira. Ebben az értelemben a lázadás elérte a célját: egyetemi reformok következtek, a szellemi termelők társadalmi státusa megerősödött, mert folyamatosan bővült a technokrácia, a szakigazgatás, a képzés. A szakemberek egyre jelentősebb szerepet játszottak a gazdasági és társadalmi életben, a politikában. Csakhogy az új középosztály kialakulásának folyamata, bár politikailag is motivált volt, de elsősorban a technológiai forradalomból, a szolgáltatási szektor bővüléséből, a tudomány termelési folyamatokban történő egyre áthatóbb behatolásából következett. Ez a folyamat jelentős változást gerjesztett a szellemi tevékenységet végzők helyzetében. Egyfelől leértékelte a klasszikus értelmiség ideológiateremtő, értékközvetítő szerepét, és a szellemi tudás birtokosait szakemberré, technológussá, tisztviselővé, szellemi szakmunkássá tette. Másfelől ez az új értelmiség, bekerülve a termelési folyamatba, és ott meghatározó szerepet betöltve – mint bürokrácia, technokrácia és menedzsment –, megnövelte és egyúttal átalakította magát a középosztályt is. Ez az alakulat, az alulról, illetve a szellemi szférából érkezőkkel kibővülő új társadalmi közép az 1970-es évek végétől folyamatosan növelni tudta erejét, politikai befolyását, jelenléte kihatott a neokonzervatív, neoliberais filozófiára és közgazdaságtanra.

Egyértelmű, hogy a szociáldemokrácia harmadik utas megújulása annak a felismerésnek is köszönhető, miszerint ha a baloldal nem képes megjeleníteni ennek az új, széles társadalmi csoportnak az érdekeit, akkor nincs esélye a hatalom megszerzésére. Persze ebben a fordulatban kölcsönösség is érvényesült, mert ennek az igen heterogén új középosztálynak egyes csoportjai is igyekeztek többfelé tájékozódni, illetve magukhoz szelidíteni a baloldalt.

Ettől kezdve az új középosztály nemcsak a politikai küzdőtér egyik felét tartja ellenőrzés alatt, hanem mindkettőt. Így nagyobb biztonságban érezheti magát, és egyes, középső pozíciójukat őrző csoportjai könnyen helyezhetik át opcióikat a jobb-

⁵⁸ Elég itt Heller Ágnes és Márkus György munkásságára utalni.

középről a balközépre és fordítva. A középosztály egyes szegmensei között, amíg a rendszer működik, a gazdaság növekszik, a meglévő kisebb érdekellentétek, az eltérő beállítódások nem szorítják háttérbe az alapvető érdekazonosságot. Bár egyes csoportok, éppen eltérő szocializációjuk, beállítódásuk okán érzik és ellenzik a társadalmi kizárást, vagyis nem fogadják el, hogy bárkit is megfosszanak a felemelkedés esélyének lehetőségétől, a szociális biztonságtól. Egészében azonban az 1970-es évek vége óta az átalakult középosztály különböző csoportjai – talán Skandinávia kivételével – egymással inkább szolidárisak, mint a hátrányosabb helyzetű társadalmi rétegekkel. Ettől kezdve bal- és a jobbközép közötti választóvonal elsősorban az állam szerepének értelmezése, az újraelosztás, a jóléti vívmányok megőrzése körüli érdekek és az ezt tükröző vita alapján alakult ki.

1968. kultúrájának befogadása a magaskultúrába, az ellenkultúra integrálása és konformmá tétele egyszerre kísérőjelensége és kifejezője annak, hogyan született újjá, miként alakult át, szélesedett és formálódott a középosztály a globalizációs kapitalizmusban.

Fredric Jameson szerint a posztmodernizmus bár offenzív jellegű, de már nem ellenkultúra, hanem a fogyasztói társadalom meghatározó, hegemon esztétikája, s mint ilyen, az új formák, divatok kialakításának laboratóriumaként szolgál. Ebben a folyamatban a kultúra elveszíti különállását, mintegy beolvad a társadalmi életbe, amelyben minden kulturálissá lesz; látvány, látszat.⁵⁹ Érdekes, hogy más megfontolás alapján, de Vajda Mihály is a modernitás végét és a posztmodern kezdetét jelző szimbolikus évszámnak tekinti 1968-at.⁶⁰

Történelmi távlatból az 1960-as évtized és benne 1968 valóban határvonalnak látszik a modern és posztmodern között. Jameson úgy véli, ebben az időszakban a kapitalizmus felszámolta az utolsó, még nem érintett, még nem töle meghatározott területek elkülönülését, nevezetesen „kívül” a harmadik világét, „belül” a tudattalanét.⁶¹ Még általánosabban fogalmazva: a hatvanas évek végére lezárult a tőke extenzív térhódítása, a modernitás időszaka. Legalábbis abban az értelemben, hogy nem maradt olyan érintetlen terület a Földön és az emberi-társadalmi világban, amelyet ne érintene a verseny, a változás kényszere.⁶²

Magam részéről egy dolgot tennék még hozzá. Ilyen megközelítésben bizonyos hasonlóság figyelhető meg 1848 és 1968 között.⁶³ Amennyiben a kapitalizmus terjedési folyamatát nézzük, akkor az 1848-as forradalmak az általa még meg nem

⁵⁹ Jameson, i. m. 196. és 201. A szerző itt Marcuse és Debord fogalmait használja. Nem vagyok felkészült arra, hogy a posztmodernnel kapcsolatosan állást foglaljak, hatvanharc azonban megkerülhetetlenné teszi a téma tárgyalását. Ezt Jameson bizonyítja.

⁶⁰ Tanulmányát lásd Vajda Mihály: 1968: vég és kezdet, in: *68 kísértése*, i. m. 17.

⁶¹ Jameson, i. m. 207.

⁶² Abban már nem vagyok biztos, hogy ezzel az aktuálal a modernizáció fogalma kiürült volna. Ezért a posztmodern inkább a fejlett társadalmon belüli helyzetet, ideológiát jelöl, az alternatívánélküliség és az állandó változás furcsa, de hatékony kettősség.

⁶³ Hannah Arendt 1968 jelentőségét 1848-éhoz hasonlította, mint ezt Karl és Gertrud Jaspersnek írt 1968. június 24-ei levele tanúsítja. Idézi Frei, i. m. 197. Erre vélhetően a demokratikus teljesítmény készítette. A hatvanas évek mozgalmával kapcsolatos nézeteit Emődy Zsolt elemzi a Hannah Arendt és az ellenkultúra című tanulmányában, in: *68 kísértése*, i. m.

hódított, a még csak megérintett feudalizmusok felbomlasztásáról, területeinek, társadalmainak integrálásáról tanúskodtak. Az akkori forradalmakat Marx és Engels legalább annyira a tőkés termelés, mint a feudalizmus válságának tartották. Ebből következően komoly reményeket fűztek ezekhez. Az események nem igazolták a várakozásokat, ha tetszik, Marxék „elméletileg” hibáztak; a szándék vezérelte gondolkodásukat, amikor egy expanziós megtorpanásban, egy „szülési fájdalomban” meglátták a kapitalizmus végének lehetőségét.

A globalizáció felől nézve szinte kínálja magát a párhuzam. Az 1960-as évek változásai, ideológiai küzdelmei, amelyek 1968-ban csúcsosodtak ki, ugyanennek a történelmi folyamatnak a velejárói. A munkásosztály beemelése a polgári társadalomba, a harmadik világ agrárforradalma, az új értelmiség helyfoglalása és a nemek közötti viszony megváltozása, a szexuális szabadság megteremtése a globalizációs folyamat része és eredménye. E szerint a logika szerint a következő állomás 1989.⁶⁴ Bár ez az évszám jelentős tartalmi többlettel rendelkezik 1968-hoz képest. A kelet-európai államszocializmusok bukása ugyanis nemcsak a globalizáció megállíthatatlan előretörésének egyik újabb állomása, hanem egyúttal a kapitalizmus meghaladási kísérletének, alternatívájának a veresége is.⁶⁵

A kudarc már 1968-ban előre vetítette árnyékát. Ennek az évnek a történései után, a demokratikus, az emberarcú szocializmus kísérletének elfojtása következtében az állami, diktatórikus, bürokratikus, szovjet szocializmus végképp elveszítette vonzerejét. Jogos kétségek merültek fel aziránt, hogy egyáltalán megreformálható-e, demokratizálható-e a szocialista rendszer. Szerintem 1968 éppen azt mutatta: reformálható a szocialista gazdaság, a politikai berendezkedés. Nem ezzel volt a baj, hanem azzal, hogy a szovjet vezetés hatalmi, ideológiai és külpolitikai megfontolások alapján nem engedte a reformokat kibontakozni. Pedig a szocializmus jövőjének záloga a reform és a demokratizálás volt. Ez a felismerés kényszerítette még 1968-ban Lukács Györgyöt *A demokratizálódás jelene és jövője* megírására.⁶⁶

Roger Garaudy az első a nyugati kommunisták sorában, akik észrevették, hogy a szovjet példa már nem képes mozgósítani a tömegeket, akik megpróbáltak új utat keresni, új stratégiát kidolgozni. Alekszandr Szolzsenyicin *A Gulag szigetcsoportja* volt az utolsó csepp a pohárban. Ezután és persze 1968 után már nem lehetett hitelesen képviselni és elfogadtatni a modernizálás, felzárkózás célját és az egyenlőség, igazságosság eszméjét, értékvilágát az emberi jogokkal, a demokratikus normákkal szembeállítva. Következett Jorge Semprun, Santiago Carrillo, Enrico Berlinguer. Az eurokommunizmus nem volt más, mint válaszcsepp kísérlet erre a kihívásra, amely nem lett igazán sikeres. A kommunista mozgalom előbb Franciaországban, majd Spanyolországban és Olaszországban is elveszítette meghatározó befolyá-

⁶⁴ Így, ha 1968 nem is volt forradalom, de Wallersteinék a világrendszer-elmélet alapján mégis joggal kapcsolják össze 1968-at és 1989-et.

⁶⁵ Francis Fukuyama e fölötti örömeiben írta-mondta, amit azóta már vélhetően maga is megbánt: a történelem véget ért. Vö. *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Kiadó, Budapest, 1994.

⁶⁶ E mű csak 1985-ben jelent meg Magyarországon német nyelven: *Demokratisierung heute und morgen* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985), majd éppen húsz év múltán, 1988-ban magyarul is (Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988).

sát a baloldalon. E szerepet a közepre igyekvő, a kapitalizmus realitását elfogadó szociáldemokrata, szocialista pártok vették át, többségük előbb-utóbb kormányra is került.⁶⁷ Így betetőzhette azt a harcot, amelyet évtizedeken át vívott Nyugat-Európában a demokráciáért, az emberi jogokért, a jóléti államért. Ezért mondhatta Ralph Dahrendorf, hogy a 20. század a szociáldemokrácia évszázada. A beteljesülésre azonban éppen akkor került sor, amikor a globalizáció, a világgazdaság átalakulása, az ehhez kapcsolódó verseny kikezdte a jóléti államot, a szociális piacgazdaságot.⁶⁸

Mindenesetre 1968 után a baloldal és a jobboldal közötti küzdelem egyrészt a baloldalon belüli átrendeződés, másrészt a világban lezajló neoliberais, neokonzervatív fordulat következtében már nem rendszervita formájában folyik. 1968 után szocialistának lenni már nem feltétlenül jelenti a szocializmus akarását, politikai és morális elköteleződést a szocialista elveken alapuló társadalmi rendszer megvalósítására. Ma a baloldal nem támadja, hanem védi a jóléti államot.

Végül még egy sokatmondó tény, amely szoros összefüggésben áll a baloldal 1968 utáni átalakulásával. A diáklázadás óta – előtte sem sokszor, az USA-ban és az Egyesült Királyságban pedig soha – nem került sor a centrumból a centrumba történő támadásra. Másképp fogalmazva: azóta egyetlen jelentős társadalmi vagy politikai erő sem próbálta kérdésessé tenni a tőkés berendezkedést. A rendszervitát pedig 1989 után a civilizációkról szóló diskurzus váltotta fel.⁶⁹ Nem csoda tehát, hogy az utóbbi két évtizedben a kapitalizmuskritika elsősorban a fundamentalizmushoz kapcsolódik, és a hozzá kötődő terrorizmus miatt erre esik a legnagyobb figyelem. Akkor is igaz ez, ha eközben erősödnek a globalizációellenes mozgalmak is.⁷⁰

Mindez nem jelenti azt, hogy ez a helyzet örökre így marad. Elég a dél-amerikai szocialista baloldal megerősödésére vagy a 2008-as pénzügyi válságra és lehetséges következményeire gondolni.

A MA – 1968 FELŐL NÉZVE

Nem magától értetődő dolog azt állítani, hogy a mostani világhelyzet, világkapitalizmus és társadalma oly mértékben hasonlítana az 1960-as évtized, illetve 1968 világához, hogy az akkori elemzés, jellemzés, kritika kisebb-nagyobb módosításokkal, de alkalmazható, időtálló és igaz lenne a mai viszonyokra is. Aki ezt teszi, azt feltételezi: a lényeg nem változott, a globalizáció fejleményei, a diktatórikus szocializmus összeomlása, a környezeti-ökológiai fenyegetés és fenyegetettség igazolják a hatvanas évek eszméit, felértékelik 1968-at. Különösen azok számára vonzó ez a

⁶⁷ Más kérdés, hogy például Franciaországban a hatvannyolcas baloldali értelmiség hamar kiábrándult az 1981-es választásokon győztes szocialista-kommunista baloldali koalícióból. Lásd erről Keith A. Reader, i. m.

⁶⁸ Dahrendorf, i. m. 189–190.

⁶⁹ Ezzel a kérdéskörrel már egy korábbi írásomban röviden foglalkoztam. L. Vita a civilizációról – vita a rendszerről. In: *Civilizáció az ezredfordulón*. Szerk. Dalos Rimma-Kiss Endre. Friedrich-Ebert-Stiftung, Budapest, 1997, 91–95.

⁷⁰ A zöldek bírálata alapvetően emberjogi és technológiai vonatkozású. Mindkettő érinti persze e termelési módot, de nem ezt állítja a középpontba.

lehetőség, akik a most uralkodó rendszerben, annak működési logikájában látják a mai problémák okát és a legnagyobb fenyegetést. Mindazok számára, akik a mai kapitalizmusban rejlő válságpotencia láttán halaszthatatlan cselekvést hirdetnek, az egyik mód arra, hogy mozgósítsák a társadalmat, az, ha 1968-ra hivatkoznak, ha megidézik eszméit. Jól ismert módszer a régi dicsőség, az egyszervolt hősök emlékének felelevenítése. Nem véletlen, hogy a mai jobboldal a válságjelek szaporodtat látva 1968-at mint a nyugati civilizáció, a nemzeti kultúra elleni támadást emlegeti.⁷¹ Ezzel nyilván az a célja, hogy megakadályozza a sokasodó problémákkal szembe-sülő új nemzedéket, a helyét kereső mai értelmiséget abban, hogy rátaláljanak a hatvanas évek eszméire, és bal felé tájékozódjanak. Nem kevésbé fontos a mai estab-lishment számára, hogy meggyőzze a kisebbségek mozgalmait: ne tekintsék az utcai tiltakozást ma is alkalmazható fegyvernek.

Mindezzel együtt tévedés lenne csak az azonosságokról, az akkori eszmék idő-szerűségéről beszélni. Ennél viszont már csak az lenne nagyobb hiba, ha lemondanánk a hatvanas évek, 1968 elemzéséről, eszmei örökségének újragondolásáról, és legfőként a mai helyzet kritikai elemzéséről. Ez pedig nem megy a történelmi látásmód nélkül. A mai világban, amikor a mértékadó vélemény valahol a tőkés termelési mód apológiája és szükséges rosszként való elismerése között szerveződik ideológiává, a baloldali rendszerkritika segíti az útkeresést.

1998-ban Jürgen Habermas cikket írt Herbert Marcuse születésének 100. év-fordulója alkalmából. Ez az időszak, a 20. század legvége a globalizáció totális győ-zelmének időszaka volt, amikor a legfejlettebb országok töretlenül fejlődtek, min-denki más pedig az alkalmazkodással, a felzárkózással volt elfoglalva. Ezek azok az évek, amikor a harmadik útra lépett brit és német szociáldemokrácia képessé vált a kormányzásra. Habermas arról szólt, hogy Marcuse meglátta a gazdasági fejlő-dés negatív társadalmi következményeit, a benne rejlő romboló, az embereket rabul ejtő erőt. Még ha az általa használt fogalmak idegennek is tűnnek, ahhoz, hogy a fejlődést és hátrányos következményeit „együtt lássuk”, nincs szükség új nyelvre.⁷² Nyelvújításra talán igen:

„[...] a posztmodernizmus lefegyverezte a modernitás önértelmezését. Többé nem vagyunk biztosak abban, hogy a társadalom demokratikus koncepciója, misze-rint egyesített polgárai akarata és tudata által a társadalom önmagát irányítja poli-tikailag, egy szeretetreméltóan régimódi vagy inkább veszedelmes utópia vonásait öltötte-e magára. Ráadásul a neoliberalizmus egyfajta pesszimista antropológiával karöltve napról napra jobban hozzászoktat minket a világ új állapotához, melyben a társadalmi egyenlőtlenség és az exklúzió ismét természeti ténynek számítanak.”⁷³

Manapság ez a megközelítés aktuálisabb, mint 1998-ban volt. Ma sem kisebb a társadalmi egyenlőtlenség, mint évtizedekkel ezelőtt, nem szűkült, hanem tovább tágult az egyes országok fejlettségi szintje közötti olló. Nem kevesebb, de mind ár-nyaiban, mind számában több a társadalmi életből kizártak, a létbiztonság szélén

⁷¹ Elég a francia Nicolas Sarkozy vagy a magyar Orbán Viktor ezzel kapcsolatos nyilatkozataira utalnunk.

⁷² Ez a dialektikus szemléletmód eredetileg a marxizmus sajátja volt.

⁷³ Lásd Jürgen Habermas: *A posztmodernizmus állapota. Politikai esszék*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006, 143–144.

egyensúlyozók, a fejlődési, felemelkedési esélyekkel nem rendelkezők száma. Eköz-ben tovább nőttek biztonsági és ökológiai kockázatok.

Ezért jár el helyesen Slavoj Žižek, amikor eltér az évfordulók alkalmából szoká-sos eljárástól. Ne csak azt vizsgáljuk, mi is volt 1968 – írja –, hanem azt is, milyen a jelen hatvannyolc szemével. Elveti azt a realizmust, miszerint a radikális baloldali stratégia lemond az államhatalom megszerzéséről, és ehelyett új – a hagyományos politikán, gazdaságon túli – terek kialakítására összpontosít. Szerinte 1968 a rend-szert a maga egészében tagadta. A fenyegető ökológiai katasztrófa, a szellemi termé-kek magántulajdonlásának nehézségei, a tudomány fejlődésével összefüggő etikai dilemmák és az apartheid új formái nem a részek gyengeségeire, hanem a rendszer egészének problémáira vezethetők vissza. Ezek a témák, a közjavak fölötti rendel-kezés sorsa és a társadalmi kizárás olyan ügyek, amelyek felvetik: szabad-e kapita-lizmust továbbra is a maga logikájára hagyni? Ma már nem úgy áll a helyzet, mint régebben, amikor a proletárok csak a láncukat veszhették, ma mindent elveszthe-tünk. Ezért van szükség arra, hogy ne mondjunk le a kapitalizmus meghaladásáról, hogy megelőzhessük azt a helyzetet, amelyben mindannyian kizártakká, páriákká válhatunk. Nem véletlen, hogy Žižek az egykori hatvannyolcas jelszavak közül a „Legyünk realisták, követeljük a lehetetlent!” emeli ki.⁷⁴ Persze erre majd válaszul a liberális és konzervatív gondolkodók felvethetik: mindez istenkísértés. A kapita-lizmuson túl csak a káosz vagy a totalitarizmus világa lehet. A történelem ebben a kérdésben már kimondta visszavonhatatlan ítéletét.

Ebbe a vitába bevonható 1968 is. Egyik oldalról úgy, hogy még jobbik formájá-ban is volt elég ok lázadni ellene. Másik oldalról pedig annak bizonyítékaként, hogy a kapitalizmus és a polgári társadalom a demokratikus játékszabályok megőrzése mellett képes volt válságai leküzdésére, a megújulásra. Miért lenne ez másként ma és a közeljövőben?

Nos, a magam részéről nem vitatnám az utóbbi álláspont igazát, jogosságát. Korai még vészharangot kongatni. Kétségtelen: a versenyfutást az idővel a tőkés berendezkedés, ha nem is könnyen, ha nem is áldozatok nélkül, de eddig mindig megnyerte. Nagyon erős nemcsak gazdaságilag, de katonailag és ideológiai érte-lemben is. Eszméi az uralkodó eszmék, működése áthatja a kultúrát és az emberek mindennapi életét is. Most, amikor már csak egyedül van a pályán, kell kiderülnie, mihez tud kezdeni egyeduralmával.

A legkevesebb, hogy az érintettek többsége ne a nézőtérrel figyelje, mi lesz majd. Nem nézhetjük ölbe tett kézzel, mi is történik, sikerül-e leküzdeni a válságokat, ke-zelni a népesedési kérdést, elkerülni az ökológiai katasztrófát.

Nem vitatható az sem, hogy nagy felelősséggel kell eljárnia annak, aki elkerül-hetetlennek tartja a változtatást. Az elmúlt évtizedekben még bonyolultabbá vált a világot működtető gépezet, a munkamegosztás. Egyre átfogóbb a kölcsönös füg-gőség, nyomasztóbbak milliók gondjai. A kérdés az, melyik gondolkodásmód a he-lyesebb? Az, amelyik a mai világrend, világrendszer és működési mód megőrzését

⁷⁴ Slavoj Žižek: *1968-ban a struktúrák kimentek az utcára – vajon megint megteszik-e* című tanulmányában. *Eszmélet*, 80. (2008), különösen 201. és 205–207.

állítja az első helyre, vagy az, amelyik a megoldásra váró problémákra összpontosít, és azt vizsgálja, hogy melyik megoldás ígér jobb, biztonságosabb jövőt, fenntartható fejlődést a többség számára? Úgy vélem, és ebben a történelem megerősít, hogy az alternatívakeresés nem ártott, hanem használt a kapitalizmusnak, hiszen nem tökéletesen önszabályozó rendszer. Ezt mutatták-mutatják válságai. Éppen azért is lehetett olyan sikeres, mert ha nem is önként, ha nem is konfliktusok nélkül, de a polgárság képes volt beépíteni rendszerébe új szabályozóelemeket, előbb őt állított a piac mellé, majd ha kellett, be is avatkozott annak életébe. Nem tette volna a szocialista kihívás nélkül. Ma látjuk csak igazán, milyen fenyegetéssel terhes az a típusú legitimáció, amelyre a jóléti kapitalizmus épített, de milyen, az előbbinél is nagyobb veszélyekkel jár, ha azt bírálva a neoliberalizmus hátrább kényszeríti a gazdasági és társadalmi szerepvállalástól az államot.

Mindebből következően a baloldali rendszerkritika nem árt, hanem használ, még ha alapállását nem is fogadja el a globalizációs elit, még ha nem is képes elég politikai erőt állítani eszméi mögé, akkor is segít a problémák megértésében és a megoldások kidolgozásában. Ki vitatná, hogy ma nem aktuális az 1962-es Port Huron-i nyilatkozatban, például a környezettel kapcsolatban megfogalmazott félelem? Ugyanígy fontos az elementáris szabadságvágy, az önrendelkezés és igazságosság iránti igény, amelyek az 1968-as diákmozgalmakban és diáklázadásokban jutottak kifejezésre. Ezeknek az igényeknek ütköztetése a mai realitásokkal nem a múltba visz vissza, hanem segít az önvizsgálatban és az útkeresésben.

Nem a múlt iránti tudásvágyból, még kevésbé nosztalgiából ered tehát az érdeklődés 1968 iránt, hanem a mai világ rendezetlen ügyeiből, súlyos feszültségeiből, abból, hogy évtizedekkel ezelőtt megfogalmazott kérdés ma is aktuális. Az emberi(és) társadalmi viszonyok igénye vezeti és készteti az útkeresőt a történelem, a hagyományok kritikai vizsgálatára: hatvannyolc megértése nem nehezíti, hanem segíti az önmeghatározást. Nemcsak akkor teszünk jót, ha nem engedjük feledésbe merülni a progresszív kulturális és politikai hagyományokat, ha az eltelt 40 év alapján újraértékeljük 1968-at. Nem hibázunk akkor sem, ha a hatvanas évek, 1968 fényét, tapasztalatait felhasználjuk a mai világ elemzéséhez.⁷⁵

Már nem '68, még nem '89: ideológiák a hetvenes években

Nem mondható, hogy a hetvenes évek elkerülték volna a történészek, közgazdászok, szociológusok, filozófusok, politológusok figyelmét. Nehéz is lett volna megkerülni ezt az időszakot azoknak, akik a világgazdasági folyamatokat, válságokat, a válságkezelés módszereit vizsgálják. Ugyanígy a technológiával, a tudomány és a gazdaság kapcsolatával, a média változásaival, a környezetszennyezéssel foglalkozó kutatók sem kerülhetik meg ennek az időszaknak az elemzését.

Sok minden ért véget, és kezdődött ezekben az években. Ez nem egyedi a modern időkben, hanem általánosan igaz megállapítás, mert abban a változás, az idő felgyorsulása a fő szabály. Éppen ezért fontos, hogy megrajzoljuk a hetvenes évek különösségét adó tényezőket. Sok minden, ami korábban is jelentkezett, most sűrűsödött áramlattá, más folyamatokat is generáló markáns tendenciává. Magam a fő sajátosságot abban látom, hogy a gazdasági világválság nem lassította le a globalizációt, nem vezetett nemzeti, nemzetállami elzárkózáshoz. Vélhetően azért történt így, mert a nemzetközi gazdasági együttműködés ekkorra elérte azt a szintet és minőséget, amely már nem tette lehetővé az elszigetelődésre épülő nemzeti stratégiát és válságkezelést. Igaz ez az államok, társadalmak, nemzetek, emberek közötti kapcsolatokra is. Még azok az országok is rákényszerültek érintkezéseik bővítésére, amelyek legszívesebben elzárkóztak volna. Körükben is kísértett az 1929–1933-as világválság keserű tapasztalata.

Hasonlóan alakult a helyzet a politikai eszmék területén is, ezért érdemes különös figyelmet szentelni az egymásra gyakorolt hatásuknak és befolyásuk alakulásának. Ám nem magától értetődő dolog kölcsönhatásról beszélni az ideológiák esetében, mert azok univerzális világmagyarázatnak tételezik magukat, saját, megkérdőjelezhetetlen alapokkal, axiómákkal az ember és a társadalom természetéről.¹

Az ideológusok egyik fő feladata az általuk képviselt eszmerendszer állagának, koherenciájának ápolása és megőrzése. Ezt általában vitában kell megtenniük.

¹ Lásd erről Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1996. Idevágó nézeteit összefoglalja Cs. Kiss Lajos „A tudásszociológia eszméje és hivatása” című tanulmánya. In: *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. Szerk. Karádi Éva. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. Különösen a 178. és a 230. oldalak, ahol a szerző összefoglalja Mannheim nézeteit a világtelmezések sajátosságairól.

Csakhogya a vita is érintkezési forma, amelyben elkerülhetetlen, legalábbis nehezen megkerülhető a vitapartner nézeteinek megismerése és ismertetése. Jó esetben a vita elvezethet az eszmék cseréjéhez, vagyis eszmecserévé szelődül. Ez a jó eset nem igazán gyakori az ideológiai viták terén, ahol általában rendíthetetlen meggyőződés és mögöttük eltérő társadalmi érdekek, politikai erők ütköznek. Ezen a küzdőterén elképzelhetetlen a fegyverletétel, a megadás, és csak olyan változtatások lehetségesek, amelyek nem bontják meg az egységesre tervezett szellemi építményt.

Azért a történelemben néha találunk olyan helyzeteket, időszakokat, amikor a közeledés, az összebékülés lehetőségei látszottak kirajzolódni a világ szellemi égboltján. Ezt példázta a konvergenciaelmélet a hatvanas évek közepén-végén. A fejlett tőkés országokban a termelésirányítás tovább bürokratizálódott, a tudomány és apparátusa benyomult a termelés területére, a nagyvállalatok és a jóléti államok életében jelentős szerepet kapott a tervezés. A kormányok keynesi alapokon nyugvó, keresletösztönző, a teljes foglalkoztatást célként tételező gazdaságpolitikát folytattak. A szakszervezetek erős alkupozíciókat szereztek a bérek és a munkafeltételek alakításában. Hasonló folyamatok zajlottak a szocialista oldalon is, ahol az árutermelés kiiktathatatlanságának és törvényszerűségeinek elfogadása, a terror megszűnése, a desztalinizálás és bizonyos liberalizálódás, majd a reformszándékok megjelenése közeledést jelzett a fejlett tőkés országok gazdasági sztenderdjeihez.² Ez a többek által megjósolt, óhajtott szintézis: a kapitalizmus és a szocializmus előnyeinek összekapcsolása azonban nem jött létre. Sőt a rendszerek közeledéséről szóló elmélet soha nem tett szert igazi befolyásra. Egyrészt azért nem, mert mindegyik „nagy” ideológia az előbb leírt fő szabály szerint viselkedett, másrészt azért nem, mert a közös vonások felfedezésén túl nem volt saját elmélete, nem tudta megszólítani a nagyobb társadalmi erőket, politikai szereplőket. Így azután a konvergenciaelmélet még jóval az államszocializmus válsága előtt elveszítette befolyását. Ezt a kihívást tehát elhárították a nagy ideológiák, illetve a szembenálló táborok és rendszerek.

Ezzel azonban még nem oldódtak meg a gondjaik. Hiszen nem lehetett tagadni, hogy vannak bizonyos hasonlóságok és vannak közös problémák, kezdve a világháború elkerülésétől az önállósuló harmadik világ elmaradottságáig. Kezeln kellett a megállíthatatlanul bővülő gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatokkal összefüggő kérdéseket is. Akár paradoxnak is tűnhet, de éppen a szélesedő és egyre intenzívebbé váló kelet–nyugati érintkezés volt az, ami nem engedte lanyhulni a rendszervitát, az ideológiai küzdelmet. Sőt az ideológiák közötti konfrontáció továbbra is rendkívül éles maradt. Ennek az oka az önazonosságuk és eszméik koherenciájának őrzése mellett az volt, hogy képviselőik okkal vélték úgy: ha átvesznek egyes tételeket ellenfeleiktől, ha beépítenek egyes korábban elutasított elemeket a gondolatrendszerükbe, akkor ez a tudományban kötelező művelet a politikai eszmék vitájában könnyen visszavonulásnak, elvi engedménynek tűnhet. Egy elvi kompromisszum az ellentétes ideológiák között az ellenséges ideológusok, politikai versenytársak szemében a gyengeség jele lett volna. Sőt az amúgy önreflexióra is képes vitázók a

² Ezt a témát tárgyilagosságra törekedve, de a szocialista ideológia védelmében feldolgozta a Kossuth Könyvkiadó *Napjaink kérdései* sorozatában Simai Mihály: *Közeledik-e a két rendszer egymáshoz? (A konvergenciaelméletéről)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969.

hátukat sem érezhették biztonságban. Azért sem lehetett kiegyezni az eszmei vitában, mert annak résztvevői „megalkuvással” azoknak a malmára hajtották volna a vizet a saját oldalukon, akik a status quo mellett álltak ki, akik feltették a nyitástól a hatalmukat, rendszerüket és eszméik tisztaságát.

Mindkét tábor vezetői és ideológusai között voltak héják és galambok. Megkülönböztetetten igaz volt ez a külpolitikára. Az 1970-es években az amerikai külpolitika irányításában kulcsszerepet kaptak az olyan ideológusok, mint a „realista” Henry Kissinger és az „elvi” Zbigniew Brzezinski. Ők komoly művekben és tanulmányokban is összefoglalták nézeteiket, és nem utólag. Ugyanez mondható el a szovjet külpolitikáról, amelyben a nyers hatalmi-bírodalmi érdekek mellett hangsúlyozottan fontos szerepet kaptak az ideológiai motívumok.³

Nem véletlenül hangsúlyozták mindkét oldalon, hogy a békés egymás mellett élés, majd az enyhülés nem vonhatja maga után az eszmék közötti harc felfüggesztését.⁴ Kádár János arról beszélt az 1970-es pártkongresszuson, hogy az eszmék harcában nincs semlegesség, „nem lehet közös nevezőre hozni a nemzetközi munkássztály, a felszabadulásért harcoló népek és a nemzetközi imperializmus érdekeit”. A közeljövő ideológiai feladatai közé sorolta a konvergencia elmélet bírálatát.⁵ Gerald Ford amerikai elnök évekkel később, az 1975-ös európai biztonsági értekezleten hangsúlyozta: nem azért utazott át az Atlanti-óceánon, hogy a fennálló ideológiai különbségekről, a politikai rivalizálásról, a katonai versenyről beszéljen, hanem mert étellel akarja megtölteni az enyhülés folyamatát. Figyelmeztetett: az ígéretek be kell tartani, így az emberi jogoknak, a politikai szabadságjogoknak mindenütt érvényesülniük kell.⁶ Az elnök az emberi és politikai szabadságot minden ideológia axiómájává tette. Eljárását értelmes módon nem lehetett kérdésessé tenni, a liberalizmus ebből a szempontból fölényben volt, mert „csak” a gyakorlatát lehetett támadni.

Enyhülés ide vagy oda, a nagyhatalmak közötti küzdelem folytatódott, a célok változatlanok voltak: háborús konfliktus nélkül fölébe kerekedni a másikkal, maximalizálni a befolyásolt régiók, országok körét. Ennek a küzdelemnek megvoltak a

³ Erről több, szinte egykorú feldolgozás is született. Közülük még ma is kiemelkedik R. Judson Mitchell: *The Ideology of a Superpower. Contemporary Soviet Doctrine on International Relations*. Hoover Institution, Stanford, 1982. A szocialista internacionalizmus doktrínájának szerepéről a szovjet külpolitikában lásd még Jonathan C. Valdez: *Internationalism and the Soviet Influence in Eastern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

⁴ 1972. februári látogatásán Nixon azzal kezdte Csou En-lajjal a tárgyalását, hogy nincs értelme egymástól elvi kompromisszumot kérni. A kínai miniszterelnök ezzel egyetértett, javasolta: ehelyett keressenek közös alapot a kapcsolatok javítása számára, http://nsarchive.gwu.edu/nsa/publications/DOC_readers/kissinger/nixzhou/

⁵ Az MSZMP X. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. 128–129. Más kérdés, hogy az enyhülés védelmében később már másképpen fogalmazott, a gyakorlatias megoldások mellett állt ki. Lásd például az 1978. áprilisi KB-ülésen mondott beszédét.

⁶ Ford beszéde: <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/speeches/750459.asp>. A Helsinkiben Leonyid Brezsnyevvel folytatott megbeszélésein arra figyelmeztetett: otthon balról is, jobbról is bírálják a Szovjetunió irányában mutatott engedékenysége miatt. Erre hivatkozva a zsidók kivándorlásának támogatására szólította fel a szovjet vezetőt. Az 1975. július 30-i találkozó jegyzőkönyve. <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0331/1554002.pdf>

maguk ideológiai implikációi. Enyhülés a célok feladása nélkül – ez volt a nagyhatalmi stratégiák lényege. Az összebékülést az ideológiai küzdelmek résztvevői az előbb jelzett elvárások és koherenciakövetelmények miatt sem tekinthették fő feladatuknak. A probléma megoldása a politikusokra és propagandagépezeteikre hárult, akik és amelyek persze igyekeztek összhangot teremteni elméletük és gyakorlatuk között. Georgij Arbatov vezető szovjet Amerika-szakértő erről a témáról azt írta, hogy a két nagyhatalom közötti küzdelem a burzsoázia és a munkásosztály közötti osztályharc nemzetközi formája. Ezért az ideológia terén nem lehet engedményt tenni, mindez azonban nem lehet akadálya a béke, a népek közötti barátság erősítésének. Éppen az ideológiai küzdelemmel kényszeríthető ki ez a folyamat, erőltethető rá a Nyugatra az új realitások elfogadása.⁷

Hiba lenne persze, ha csak a nagyhatalmak ideológiaszükségletével foglalkoznánk, csak velük vagy harcaikkal összefüggésben vizsgálnánk az időszak ideológiáit. Már csak azért is, mert az ideológiák minden ellenkező állítással szemben nem megrendelésre készülnek, miközben cseppet sem lényegtelen, milyen alapanyagot, érvrendszert kínálnak a világpolitikai színtér szereplőinek. (Ne keverjük össze az egyes politikai cselekedetek megideologizálását, a propagandát az ideológiákkal!)

AZ ALAPHELYZET AZ IDEOLÓGIÁK VILÁGÁBAN

A hatvanas évtized a három nagy eszmerendszer közül a szocializmusnak, a társadalmi egyenlőséget követelő áramlatoknak kedvezett. Ekkor vált visszafordíthatatlanná a desztalinizáció folyamata, éledt újra a marxizmus. Ekkor jelentette be Hruscsov, hogy a Szovjetunió megkezdi a kommunizmus építését.⁸ Ezekben az években fordult a felszabadult gyarmati országok jelentős része a szocializmus felé.

Az 1960-as években a politikai konzervativizmus nem tudott helyzetbe kerülni, és/vagy veszített korábban megszerzett pozícióiból. Ugyanakkor az évtizedben lezajlott életmódváltozás, az alternatív kultúra kibontakozása, a szexuális forradalom kiváltotta a fejlett tőkés országok establishmentjének és középrétegeinek ellenérzését. Megkezdődött a hagyományok, a bevett polgári értékek védelme. Irving Kristol 1970-ben arról írt, hogy a hatvanas évek ifjúsági mozgalmak joggal kérték számon azokat az ideálokat, amelyekre a polgári társadalom épült.⁹ Ez hozzájárult Richard

⁷ G. A. Arbatov: *Nemzetközi politika, és ideológiai harc*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. Az egész könyv ezzel a tematikával foglalkozik. Külön elemzi a közvélemény, a tömegek, az új tájékozódási lehetőségek, a propaganda szerepét a külpolitika formálásában. L. 49. és 257.

⁸ Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a Szovjetunió 1945–1990*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014, 182–196.

⁹ A konzervativizmus újjáéledésének folyamatát jól mutatja: Mark Gerson (ed.): *The Essential Neoconservative Reader*. Addison-Wesley Publishing, Reading, 1996. Kristol írását I. Irving Kristol: *When Virtue Loses All Her Loveliness: Some reflections on Capitalism and „Free Society”*, 103–104.

Nixon 1968-as választási győzelméhez, aki azonban nem szakított a keynesiánus gazdaságpolitikával, pedig a chicagói közgazdasági iskola hívei ezt várták tőle.¹⁰

Bonyolultabb volt a képlet a liberalizmus esetében, amelynek a szociáldemokráta ihletettségű jóléti állammal, az életesélyek közelítésével, a jövedelmi viszonyok hetvenes évekig tartó kiegyenlítődéssel és a második világháború utáni tartós gazdasági növekedéssel a háta mögött erős volt a befolyása.¹¹ Ekkor hirdette meg Lyndon B. Johnson amerikai elnök a „nagy társadalom” programját. Ám ezt beárnyékolta a vietnami háború és a Martin Luther King vezette polgárjogi mozgalom kibontakozása. Reagálva a kapitalizmusbírálatokra, John Rawls kidolgozta a liberális elveket, szabadságokat megőrző elméletét a társadalmi igazságosságról.¹² Ez talán a legmaradandóbb teljesítménye ennek az irányzatnak, s mint ilyen, ma is jelentős a hatása a társadalmi-politikai gondolkodásra.

1968 tetőzte be a szocializmus térnyerését, de azzal a mozdulattal vissza is lökte, kijelölve a határait, felszámolva vonzerejét Európában. Párizs és Prága új lehetőségeket jelzett a fogyasztói társadalom meghaladására és a szocialista rendszer embe-rarcúvá tételére, majd szinte ugyanazzal a mozdulattal mindkét kísérlet lekerült a napirendről.¹³ Erre jött előbb a valuta-, majd az olaj- és energiaválság. E kettő együtt új helyzetet teremtett az ideológiák világában.

Így érkeztünk az elemzésben két kérdéskör vizsgálatához:

1. Hoztak-e újat a hetvenes évek? Hogyan rendeződtek át az ideológiai áramlatok egymáshoz viszonyított pozíciói?

2. Mennyiben előlegezi meg az újrendeződés az 1970-es, 1980-as évek fordulóján lejátszódott neokonzervatív fordulatot, majd a neoliberális 2007-ig tartó hegemoniáját?

Ezekre a kérdésekre nem lehet választ adni azoknak a társadalmi-gazdasági változásoknak a felidézése nélkül, amelyek ekkor indultak meg vagy gyorsultak fel. E helyütt a hetvenes évek két jellegzetességét emelném ki, tekintettel arra, hogy mindkettőnek igen határozott volt a politikai és ideológiai vonatkozása.

Az első: lényegesen megváltozott a társadalom szerkezete és bizonyos értelemben struktúrája. A szerkezet átalakulása leginkább a szolgáltatásban dolgozók abszolút számának és arányának növekedésében, a közvetlen termelésben dolgozók számának stagnálásában, illetve csökkenésében ragadható meg. Nőtt a szellemi foglalkozások száma és aránya. A technokrácia, a pénzügyi menedzsment szerepének növekedése, a tudományos kutatások és a termelés kapcsolatának elmélyülése változtatott a gazdaság működés módján. Átalakult a politikai szféra is, amennyiben az még inkább összetett, professzionális tevékenységgé vált, amelyben mind komo-

¹⁰ Az amerikai központi bank későbbi elnöke visszaemlékezik, mekkora csalódást okozott neki, amikor Nixon 1971-ben bevezette a központi bér- és árellenőrzést. – Alan Greenspan: *The Age of Turbulence, Adventures in a New World*. Penguin Books, New York–Toronto–London stb. 2007–2008, 61–62.

¹¹ A 20. századi jövedelmi egyenlőtlenségekkel részletesen foglalkozik Thomas Piketty, kimutatja, hogy az 1945 utáni évtizedekben azok csökkentek, a munkajövedelmek javára változott a jövedelmek megoszlása. Lásd Thomas Piketty: *A tőke a 21. században*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2015.

¹² Könyve 1971-ben jelent meg, magyarul majdnem három évtizeddel később. John Rawls: *Az igazságosság elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

¹³ Lásd erről e kötetben a „Kettős tükör 1968–2008” című tanulmányt.

lyabb helyet foglaltak el a szakpolitikák. Egyre nagyobb szerepet kapott a társadalmi érintkezésben, a piac működésében és a politikában a tömegmédia. Maguk a pártok egyre kevésbé kötődtek osztályokhoz. Úgy tűnt, hogy a válságkezeléssel összefüggő társadalmi harcok végeztével, a társadalmi átrendeződéssel maga az osztályharc is megszűnt, miközben megmaradtak a társadalmi, osztályjellegű egyenlőtlenségek. Ennek a paradoxnak tűnő jelenségnek a magyarázatára több interpretáció született és születik ma is.¹⁴ Nem csoda, mert ez a társadalomelmélet és a baloldali politika talán legfontosabb kérdése.

Ebben az időszakban megrendültek a korábban megszerzett, biztos élethelyzetet garantáló társadalmi státusok. Ugyanakkor az egyetemi képzés elterjedésével, az új szakmák tömeges megjelenésével megnyitult a társadalmi mobilitás új csatornáit is. A gyors technikai haladás, a szolgáltatások további bővülésének következtében ez a folyamat ma is tart. Sokkal nagyobb lett a létbizonytalanság, sokkal nehezebben lehetett megvédeni a már megszerzett társadalmi státust, ugyanakkor az új szakmák kialakulásával, az új felemelkedési lehetőségek kihasználásával új, magas presztízssű társadalmi pozíciókhoz lehetett jutni. Ez a sok változás átalakította a nemzedékek közötti viszonyt, felértékelődött a friss tudás a korábban felhalmozotthoz képest. Egyre több nő dolgozott a szolgáltatásban, a hivatalokban, emelkedett a nők aránya az egyetemeken és bizonyos szakmákban. Ezek a folyamatok nem korlátozódtak a fejlett tőkés országokra. Hasonló irányú átalakulás zajlott a szocialista világban is.¹⁵

Mindez egy új középosztály kialakulásához vezetett.¹⁶ Középosztályon azoknak a társadalmi rétegeknek az együttesét értem, amelyek egzisztenciája stabil, tehát nem függ sem a pillanatnyi munkaerőpiaci, sem a politikai konjunktúrától, adott hatalmi viszonyoktól, és jövedelmi-vagyoni helyzete lehetővé teszi számára, hogy a kor színvonalán éljen. Az 1970-es évektől kezdve könnyebb volt elveszíteni ezt a pozíciót, de bizonyos képzettségek birtokában könnyebb volt a középosztályi státus megszerzése is. Ugyanakkor a hetvenes évek második felében lelassult a gazdasági növekedés üteme, vagyis az egyes csoportoknál tapasztalt pozitív elmozdulásokat általában negatív irányú tendenciák ellensúlyozták másoknál. Jelentős tömegek nem tudtak javítani a helyzetükön, sokaknak, különösen a válságövezetekben és válságágazatokban gyakran abszolút mértékben is romlott a jövedelmi helyzete. Az 1980-as évtizedtől az átalakuló középosztálynak nő a létszáma és a befolyása. Lényegében minden párt ezeknek a középosztályon belüli csoportoknak a szimpátiáját igyekszik elnyerni, és fordítva: a fejlett országokban az a párt nyeri a választásokat, amelyet a középosztály

¹⁴ Az egyik legszínvonalasabb Ulrich Becké, aki szerint az osztályá szerveződést az individualizálódás váltotta fel, amit tovább mélyített az élethelyzetek elbizonytalanodása és a kockázatvállalás kényszere, amely most már nemcsak a vállalkozói létet jellemezte, hanem a nagy tömegeket is. Beck úgy fogalmaz: az osztályhelyzetben a lét határozza meg a tudatot, kockázati helyzetben a tudat a létet. L. Ulrich Beck: *A kockázati társadalom – Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társaság–Századvég Kiadó, Budapest, 2003, 78.

¹⁵ Többen úgy gondolták, hogy megváltoztatja az államszocializmus természetét is. Lásd erről Szelényi Iván–Konrád György: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989. A mű az 1970-es évek elején íródott.

¹⁶ Erről beszél Jürgen Habermas is „A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése” címet viselő, 1985-ben írt tanulmányában. In: Jürgen Habermas: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1994, 294.

többsége támogat.¹⁷ Ezek, együtt az informatikai forradalommal, a mediatizált társadalmi viszonyokkal kihatottak az ideológiák tartalmára és átforgalmazására.

A második jellegzetesség gyorsabban és nyilvánvalóbban fejtette ki hatását, de kölcsönhatásban állt az elsőnek említett társadalmi folyamatokkal, siettette azokat. Ez volt az 1973-as gazdasági világválság, amely sokkal mélyebb és tartósabb volt, mint amennyire az első pillanatban látszott. Megkérdőjeleződött a gazdasági növekedés fenntarthatóságába, örökkévalóságába vetett hit.¹⁸ Az évtizedek óta alkalmazott keresletösztönző keynesiánus gazdaságpolitikával csak tompítani lehetett a válság hatásait. Újjárendeződött a világ gazdaság, felértékelődtek az olajtermelő országok, még rosszabbá vált a tőkészegény és természeti erőforrásokban sem bővelkedő harmadik világbeli országok helyzete. Rövid távon nyert a Szovjetunió, de veszített a többi szocialista ország. Felgyorsult az országok eladósodása. Legalább ennyire fontos, hogy a fejlett tőkés országokban kiéleződött a vita a válságkezelés módjáról és a vele járó terhek viseléséről.

Az 1965 utáni évtized új jelenséget produkált az amerikai gazdaságban. Megdőlt a klasszikus jóléti gazdaságtan két tétele, miszerint az államilag generált kereslettel fenntartható a teljes foglalkoztatottság, illetve hogy az infláció és a munkanélküliség fordított viszonyban van egymással. Tartóssá vált a stagfláció, mert a magas munkanélküliség magas áremelkedéssel járt együtt. Ezt sokan arra vezették vissza, hogy az állam a gazdasági növekedés erőltetésével, a kereslet élénkítésével igyekszik megmenteni a válságba jutott ágazatokat. Ez pedig a hatékonyság, a versenyképesség gyengülésével jár, amelyet a legfejlettebb tőkés országok nem engedhetnek meg maguknak.

Ezért aztán cseppet sem véletlen, hogy előtérbe kerültek a konzervatív-neoliberális közgazdaságtan jelei.¹⁹ Előbb Friedrich August von Hayek kapott közgazdasági Nobel-díjat 1974-ben, aki szerint nem szabad fetisizálni a tudományt, le kell mondani a társadalmi élet irányításáról, ellenőrzéséről. Ehelyett hagyni kell érvényesülni azt a szabad erőfeszítést, amely a mai civilizációt is megteremtette.²⁰ Két évvel később az ugyancsak chicagói Milton Friedman hasonló vonalon haladt. Előadásában bírálta az állami beavatkozást az árak alakulásába, mondván: a rossz logika több kárt okoz, mint a rossz szándék.²¹ A közgazdaságtani fordulat az évtized végére teljesedett ki, amikor – miután Chilében a népfrontkormány puccsal történt megdöntése után chicagói elveken alapuló radikális válságkezelést alkalmaztak – az angolszász világban előbb Margaret Thatcher miniszterelnökségével, majd Ro-

¹⁷ Itt nincs mód sem a társadalmi átalakulás, sem a középosztály-definíció, sem a választói magatartás szociológiai alapokon történő bizonyítására, a megfelelő irodalom és empiria bemutatására.

¹⁸ Még ha a Római Klub 1972-től készített elemzéseit és javaslatait, a kimerülő, véges természeti erőforrások problémáját, az öncélú gazdasági növekedés bírálatát sikerült is elhárítani, de semmissé nem lehetett tenni. L. még D. Meadows–J. Randers–D. Meadows: *A növekedés határai – Harminc év múltán*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2005.

¹⁹ Lásd erről Eric Hobsbawm: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története*. Pannónia Kiadó, Budapest, 1998, 390.

²⁰ Ezt a Nobel-díj átvételkor tartott előadásában is kifejtette, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1974/hayek-lecture.html

²¹ http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1976/friedman-lecture.html

nald Reagan elnökségével a neoliberalizmus vált a gazdaságpolitikát meghatározó áramlattá. Ekkor fonódott össze tartósan a konzervativizmus a liberalizmussal.

Erre a kapitalizmus eredeti szellemének, erényeinek feltámasztását hirdető szövetségre felváltva használták a neokonzervativizmus és a neoliberalizmus fogalmát. Vélhetően azért is, mert így könnyebben lehetett megkülönböztetni az Egyesült Államokban baloldalinak tekintett liberalizmust ettől az új változattól. Ettől kezdve a vezető nyugati hatalmak gazdaságpolitikájában az állam tulajdonosi szerepének leépítése, a költségvetési kiadások visszafogása, a monetáris politika központi szerepének hangsúlyozása és a dereguláció vált a fő tendenciává. Ez a neoliberális gazdaságfilozófia az államszocializmus összeomlásával hegemon helyzetbe jutott a világ gazdaságban.²² A neoliberalizmus a társadalomelméletben is megjelent. Robert Nozicket 1968 lázadása is motiválta, amikor azt írta, hogy a minimálisnál nagyobb állami beavatkozás morálisan nem igazolható.²³ Habermas már idézett tanulmányában az utópikus energiák kimerüléséről írt, arról, hogy a jövő negatív töltésűvé vált, a fegyverkezés, az ellenőrizhetetlen technológiai haladás, a környezeti, társadalmi problémák miatt a jövőre irányuló kísérletek helyébe a tanácstalanság lép.²⁴ Erre a jelenségre adott válasznak is tekinthető a liberalizmus és a konzervativizmus folyamatos erősödése a hetvenes–nyolcvanas években: vissza kell térni a történelmi hagyományhoz, az emberi természethez, hagyni kell, hogy az egyén szabadon cselekedhessen, vállalkozhasson. Ebből több haszon származik, mint a természetes emberi hajlamok megregulálásából, a jövő részletes megtervezéséből. Nem sok újdonság volt a tételekben. Az igazi újdonság ebben a liberalizmus és a konzervativizmus újbóli egymásra találása volt.

1968 után a szocialista ideológia védekezésbe szorult, nem tudta a javára fordítani a jóléti társadalom perspektívájának megrendülését, mert a sajátja is sötétülni kezdett a hetvenes évtized elején Prága, közepén Alekszandr Szolzsenyicin *A GULAG szigetcsoport* című leleplező műve, a végén pedig az államszocializmus megoldatlan gazdasági és emberi jogi problémái miatt. Megkérdőjeleződött a szocializmus múltja, jelene és jövője is. Egyre erősebb támadások érték a gyakorlatát, mert azzal egyre kevésbé tudta hitelesíteni eszméit, az idő előrehaladtával nem közeledni, hanem távolodni látszott saját céljaitól, amelyek egyre megvalósíthatatlanabbaknak tűntek, így egyre kétségesebbé váltak a marxizmus–leninizmus gazdasági, politikafilozófiai és antropológiai alapjai is.

A „keleti szocializmus” leértékelődése és a nyugati társadalmi átalakulás, válságkezelés konfliktusai komoly kihívást jelentettek a nyugati szocializmusok számára. Erre többféle válasz született. A szociáldemokrácia védte a jóléti államot, annak vívmányait, és igyekezett magához vonzani a kommunista ideológiától eltávolodókat. Ezen a téren addig tudott sikereket felmutatni, ameddig az új középosztály, megerősödve, át nem pártolt a hatékony válságkezelést, keménységet ígérő, tőle áldozatokat nem kérő konzervatívokhoz.

²² Joseph Stiglitz: *A viharos kilencvenes évek. A világ eddig legprosperálóbb tíz évének új története*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005.

²³ Robert Nozick: *Anarchy, State and Utopia*. Oxford, 1974, 297.

²⁴ Jürgen Habermas, i. m. 286.

Nehezebb volt a dolga a „nyugati” kommunizmusnak. Ez a terminus megelőlegezett, mert ez az ideológiai-politikai változat éppen az 1970-es években jött létre, és az eurokommunizmus elnevezést kapta. Ez elhatárolta magát a diktatórikus szocializmustól, és a polgári demokrácia keretei között maradvá akarta eszményeit, a társadalom átalakítását végrehajtani. E két változat elutasításaként megjelent a nyugatnémet és olasz ultrabal, amely fenn akarta tartani a forradalmi szellemet. Az ő tevékenységük nem hozott semmilyen ideológiai újítást, ezzel szemben súlyos politikai és morális károkat okozott a nyugati baloldali mozgalmaknak.

A kihívásra a marxizmus–leninizmusnak is válaszolnia kellett. Igazából már korábban is lépnie kellett volna, az 1960-as évek közepén Hruscsov leváltása után. Hízen az ő karrierje egyebek között éppen azért ért véget, mert túl korán, túl nagyot ígért, amikor belátható közelségbe akarta hozni a kommunizmust. Sok időre és sok manőverre volt szükség ahhoz, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja kikecmergessen a saját maga állította kelepcéből. Ebben a munkában a legnagyobb segítséget a keletnémet kommunista ideológusoktól kapták.²⁵ Nem véletlenül, mert az NDK-nak az ideológiai harc élén kellett járnia, mivel létjogosultságát az NSZK-val szemben éppen az eszmei magasabbrendűségével igyekezett igazolni a saját népe, illetve legfőbb szövetségese előtt. A keletnémet kommunista párt önmagát az alapítók, Marx és Engels örökösének tekintette.

A fejlett szocializmus fogalom megalkotásának több oka is volt. Egyrészt arra szolgált, hogy kitöltse azt az űrt, amely a jelen és a kommunizmus között tátongott.²⁶ Másrészt útját állta annak az értelmezésnek, amely a reformokon a tőkés piacgazdaság és a pluralista parlamentáris demokrácia egyes jellegzetességeinek átvételét értette. A fejlett szocializmus eszerint már nem a kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmenet, hanem immár a saját maga bázisán, a saját törvényei szerint működik.²⁷ Fejlődése nem attól függ: sikerül-e átvennie a tőkés gazdaság módszereit, hanem attól, hogy sikerül-e versenyképpé tennie önmagát technikai-technológiai téren. Sikerül-e mobilizálnia a társadalmat, és fenntartania a társadalmi mobilitást? Sikerül-e minél nagyobb tömegeket bevonni a közügyek intézésébe? Mindezt úgy, hogy közben képes legyen megvédeni önmagát és a harmadik világot a háborús fenyegetéstől.

A fejlett szocializmus nem hozott sikert a marxizmus–leninizmusnak. Erről árulkodik a szinte vele egyidejűleg született szinonimája. Ez nem más, mint a sokat emlegetett reális vagy létező szocializmus. Az ikerfogalom a „kényeskedőknek”, a nyugati baloldalnak, az eurokommunistáknak szólt: ti bíráltok minket, számon kéritek rajtunk a nyugati életszínvonalat, a többpártrendszer stb. Nem méltányoljátok azokat a nehézségeket, amelyekkel meg kellett és kell küzdenünk, nem értékelitek az eredményeinket. Azt válaszoljuk: csináljatok jobbat, ha tudtok, ha hagyják nektek.

²⁵ Ezt tükrözi az alábbi kötet, amelyben szovjet és német szerzők igyekeznek megalapozni a fejlett szocializmus fogalmát: G. E. Glezerman–O. Reinhold és mtsai. (ed.): *Razvitoje szocialiszticeszkoje obszestvo* [A fejlett szocialista társadalom]. Izdatyelsztvo Műszl, Moszkva, 1975.

²⁶ Ezzel a kérdéssel foglalkozik e kötetben „A jövőtől a jelen felé. A pártoktatás szocializmusképe”

²⁷ A. Butenko: *A szocialista társadalmi rendszer*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977, különösen 281–291., 303–310.

Mi pedig, ha lassabban is, mint korábban, haladunk a magunk útján.²⁸ Realizmus ide, realizmus oda, ez az ideológiaváltozat sem tartott sokkal tovább, mint a hruscsovi, mert a hetvenes-nyolcvanas évek válsága zárójelbe tette, de hivatalos érvénytelenítésére nem került sor. Nem volt mivel lecserélni, a marxizmus-leninizmus tartalmakai kimerültek.²⁹

Mindent összevéve megállapítható, hogy a hetvenes évek végére, nyolcvanas évek elejére új helyzet állt elő a baloldalon. Az osztályharc elvesztette azt a társadalmi tartalmat, politikai felállást befolyásoló szerepét, amelyet a korábbi évtizedekben gyakorolt. A szocializmus elvesztette mozgósítóképességét. Belső kritikái már nem balról támadták, már nem az eszményeihez nem illeszkedő vagy az azokkal ellentétes gyakorlata okán bírálták, hanem a liberalizmus jegyében. Bár ezen az alapon nyíltan nem lehetett fellépni, a hetvenes évek szerveződő ellenzéke az emberi jogi kérdéseket állította előtérbe, így volt ez minden kelet-európai országban, beleértve például a kisebbségi sorban élő magyarokat is. Meg kell persze jegyezni, hogy Keleten a jóléti államok liberalizmusa és nem annak neoliberais változata nyert teret, mert az államszocializmus viszonyai között nem lehetett a nagy társadalmi egyenlőtlenségek haszna mellett érvelni.

Az ellenzék liberális fordulatát a szocializmus és a szocialista ideológia megoldatlan problémái idézték elő, és az enyhülés, pontosabban a Helsinkiben Kelet és Nyugat között létrejött kompromisszum és a nyugati viszonylat felértékelődése tette lehetővé. A Szovjetunió – mint hamarosan kiderült – nagy árat fizetett azért, hogy végre, harminc évvel a második világháború befejeződése után, a nemzetközi jog is szentesítette az akkori status quót. Cserébe a szocialista országok elfogadták: az emberi jogoknak minden államban érvényesülniük kell. Az emberi jogi deficitet, a demokrácia, a jogállam hiányát viszont egyre kevésbé lehetett a szociális jogokkal, a teljes foglalkoztatottsággal, a jobb jövő ígéretével ellensúlyozni – különösen a gazdasági problémák súlyosbodásának idején. Ezt bizonyították az ismétlődő lengyel munkáslázadások, amelyekben szerepet játszott a 18. század végétől elvesztett függetlenség, és a német és orosz uralom, befolyás miatt megélt nemzeti deficit is.

A „NAGY” ÁTRENDEZŐDÉS TOVÁBBI IDEOLÓGIAI KÖVETKEZMÉNYEI

A dolgok ilyenén alakulása a szocializmus és a baloldaliság elkülönüléséhez vezetett. Persze ez a folyamat nem volt előzmény nélküli, elég a német szociáldemokrácia 1958-ban, Bad Godesbergben elfogadott programjára gondolnunk. Az 1970-es évektől új rendszerkritikai áramlatok jelentek meg, amelyek elsősorban a polgári

²⁸ Elég megnézni a korabeli szovjet és kelet-európai vezetői megnyilvánulásokat, ideértve még Kádárét is, aki a többiekénél jóval megértőbb volt a nyugat-európai baloddallal kapcsolatban.

²⁹ Ezt a lengyel válság, a szükségállapot 1981. decemberi bevezetése után az eurokommunista Enrico Berlinguer és az OKP vezetése nyilvánosan a szovjet típusú szocializmusra vonatkoztatva deklarálta.

társadalom hiányosságait bírálták, persze nem elfeledkezve a kapitalizmusról. Úgy is értelmezhető, hogy az osztályharc háttérbe szorulásával eltávolodott egymástól a baloldal hatalmi-elosztáspolitikai, illetve emancipációs küzdelme. Részben mert a politikai baloldal (a szociáldemokrácia és részben az eurokommunizmus) felismerte, hogy a győzelemhez kevés a hagyományos munkásosztály támogatása. Ekkorra világossá vált: az osztályegyenlőtlenségek megszüntetése nem reális cél, éppen mert a nyugati társadalom többsége nem tartja kívánatosnak a kapitalizmus, a piacgazdaság, a magántulajdon felszámolását. Ehelyett más, olyan konkrétabb ügyeket preferál, mint a státuszának védelme, a fiatalok érvényesülési lehetőségeinek bővülése stb. A politikai baloldal ezeknek a csoportoknak az érdekképviselőire igyekezett összpontosítani, mint ahogy ezt tette a jobboldal is.

Azok a baloldali értelmiségi csoportok, mozgalmak, amelyek ragaszkodtak a társadalmi emancipációhoz, ugyancsak elfordultak az osztályproblematikától, vagy legalábbis nem ez állt érdeklődésük és tevékenységük középpontjában. Egyre inkább előtérbe kerültek az emberiség nagy kérdései: a béke, a környezet és a harmadik világ felzárkóztatása. Ez volt az egyik oldal. A másik oldalon ott volt a feminizmus, a kulturális kisebbségek védelme, az emberi jogok helyzete a világban. Ezek a témák alkalmasak voltak a baloldali identitás megőrzésére, e rendkívül fontos témáknak a napirenden tartására, a média figyelmének ébrentartására. Az emberi jogi problematikának megvolt az az előnye is, hogy lehetőséget kínált a nyugati baloldal számára az elhatárolódásra a diktatórikus szocializmusoktól.

Meg kell állapítani, hogy az általános emberi és a kisebbségi problematikák bármennyire is fontos dolgokra, az egész emberiséget, a civilizációt fenyegető veszélyekre és a különböző kisebbségek elnyomására, az őket sújtó méltánytalanságra irányították rá a figyelmet, nem bizonyultak alkalmasnak a nagy politikai ideológiák leváltására, nagy tömegek megszólítására, bár elvben senki nem vitatta fontosságukat. Sajnos vagy sem, ezekkel a témákkal mégsem lehetett elnyerni a nyugati társadalmak többségének támogatását. Külön elemzést igényel, hogy miért nem. Talán azért, mert ezek az eszmék nem tudták nagy tömegek érdekeit megragadni, kifejezni, vagy azért, mert az egyetemesség és az individualitások közötti mezőt ezek az elvont követelmények, kisebbségvédelmi normák nem hidalhatták át. Esetleg egyszerűbb a dolgot azzal magyarázni, hogy mindezek általános emberi értékeket megjelenítő humanista eszmék, az emberi jogok ebben a formában nem képeznek politikai ideológiát. Tiszteletük kötelezővé lett minden nagy ideológiai áramlat számára – az iszlám fundamentalizmus kivételével. Bizonyos minimális szociális jogokat még a neoliberais-neokonzervatív áramlat sem vitat.

Akármi is ezekre a kérdésekre a válasz, mindegyik magyarázatnak célszerű figyelembe vennie a politika, a média és a kommunikáció változását. Erre már a társadalmi-gazdasági átalakulás rövid jelzésekor utaltam. Nem véletlen, hogy a tömegdemokrácia problémái ekkor kerültek igazán a politológia, politikai filozófia fókuszába.³⁰ A lakosság jelentős része elfordult a politikától, érdekei képviselőjét egyre inkább a politikai osztályra hagyta, személyes sorsát illetően egyre kevesebbet várt a

³⁰ Lásd példának Jürgen Habermas munkásságát.

politikától. Végül, de nem utolsósorban, egyre kevésbé érezte magát kompetensnek a közpolitika témaiban. Mindebből az következett, hogy a növekvő veszélyérzet, a bizonytalansági tényezők szaporodása és a szocialista perspektíva hitelvesztése miatt a nyugati társadalmak visszahátráltak a konzervativizmus felé. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az szilárd hegemon pozícióhoz jutott, juthatott volna. Hiszen erre az ideológiára és a hetvenes években szerzett liberális szövetségére is igaz volt, hogy az új középosztályon túl nem a jövőképe tette vonzóvá, nem azzal nyerte vissza támogatói körét. Sokkal inkább igaz, hogy sokan jobb híján, a kisebbik rossz alapján álltak a neoliberalizmus-neokonzervativizmus mögé.

Jürgen Habermas szerint a hetvenes évekre kimerültek az utópiák. Az ezt követő említett tanácsstalanság sokak szerint a modernitás korának lezárulását jelezte. Ennek a helyzetnek a ma is élő terméke a posztmodern. Szokták úgy is emlegetni, mint posztmodernizmust, csak hogy kérdéses, hogy mindaz, amit a posztmodernen értenek, politikai ideológiának is tekinthető-e. A kérdésre nem magától értetődő a válasz. Ez az inkább csak művészeti, kulturális irányzatokra vonatkoztatott kifejezés rengeteg tárgyat jelöl és számtalan a definíciója. A posztmodernizmus nem tekinthető egységes, tételekkel alátámasztott világmagyarázatnak, mégis hat, mindezt úgy teszi, hogy nincsenek ideológusai, politikusai, inkább csak magyarázóik vannak, akiknek a diskurzusa gyakorlatilag nyelvezetében hozzáférhetetlen a laikus társadalom számára.

Miért gyakorolt és gyakorol mégis nagy hatást a posztmodern? Azért, mert a hetvenes évek óta meghatározó kultúráként körülveszi az emberek életét, ha tetszik, „beitta magát” a mindennapokba. Az épületek, terek, a kereskedelem, az árucikkek mind egyfajta kifejezői annak az élethelyzetnek, amelyben az emberek szabadon, de kényszerek hatása alatt cselekednek és fogyasztanak, használják és szolgálják a világot ma mozgató mechanizmust. Fredric Jameson, aki szorosan kötődik Marxhoz, a posztmodernről a késői kapitalizmus kulturális logikájának tekinti.³¹ Szerinte a kultúra az ember második természetévé lett. Ez a kapitalizmus mint kultúra a létét tagadó műveket, az ellenkultúrát is képes integrálni.

Ebben az új világban minden relatív, nem a nagy narratívák határozzák meg a társadalom viselkedését. Nincsenek a régiókat felváltó elméletek, világmagyarázatok, de mintha a hetvenes évek és a ma emberének már nem is lenne szüksége rájuk, mert minden eldőlt, a világ megállíthatatlanul és megragadhatatlanul megy a maga útján.

Ezzel szembesült az évtized elején az Egyesült Államokban hosszabb időt töltő magyar filozófus, Almási Miklós is. Az ott szerzett benyomásairól írt, egyszerre riport- és esszézerű könyve azért is fontos, mert jól mutatja azt a kölcsönhatást, ami az egyes ideológiák között kialakult. Már ez a kevert műfaj is a posztmodern befogadására, elfogadására irányuló törekvést fejezi ki. Ez a munka ezért hű tükrözik annak is, mit jelentett az Amerikában szerzett tapasztalat egy, a világ változásait megérteni igyekvő, de a kritikai alapállást feladni nem akaró kelet-európai baloldali

³¹ Hatalmas munkája maga is viseli a posztmodern jegyeit. A könyv nem egy rendszeres kifejtés, hanem esettanulmányokra, műelemzésekre épül, amelyek időnként általánosító szövegekbe torkollnak. Fredric Jameson: *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus logikája*. Noran Libro Kiadó, Budapest, 2010.

értelmiséginek.³² Almási sikereivel és ellentmondásaival együtt igyekszik megérteni Amerikát. Fő kérdése: a világ jövője-e az, ami az Egyesült Államokban van? Válasza: Amerika egy sikerekkel teli zsákutca. Az ezzel a modellel szemben folytatott harcban a szocializmus nem érheti be a fejlett technológia pusztá átvételével, többre, másra kell törekednie: saját jövőt kell keresnie, az emberi létminőség javításával kell versenyeznie.³³

★

Végére érve a rövid áttekintésnek, válaszolhatunk a korábban feltett két kérdésre.

1968 után mind a három nagy ideológiai áramlat kísérletet tett a megújulásra. Ez nem jelenti, hogy új paradigmákra építkeztek volna. A konzervativizmus és a liberalizmus közeledett egymáshoz, különösen a gazdaságfilozófia területén. A szocialista ideológia két újítása közül az eurokommunizmus ért el részleges és átmeneti sikereket, a fejlett szocializmus tévedésnek bizonyult – szervezési, technológiai utópiával segítette a belső status quo megőrzését, és akadályozta a gazdasági és politikai reformokat. A hetvenes években az emberi jogokat minden állam megítélésének mércéjévé tették. Ez az újítás világszabadalom lett, amelytől lényegében csak a harmadik világ tekintélyuralmú országaiban lehetett eltekinteni. Itt is csak azért, mert a Nyugat politikai és gazdasági megfontolások miatt velük szemben nem ugyanazt a mércét alkalmazta, mint a szocialista országokkal szemben.

A második kérdésre is megadható a válasz. Igen, a hetvenes években találjuk meg a 2007-ig tartó neoliberalis-neokonzervatív hegemoniájának előzményeit. Sőt az alaposabb elemzés bizonyíthatja: az ekkor beinduló strukturális változások a társadalomban és a gazdaságban még ma is tartanak. Ez magyarázza, miért is tartott ki negyedszázadon át ez a hegemonia, és miért hatott a szociáldemokráciára és az új útra lépő egykori szocialista országokra.

A hetvenes években előtérbe került gazdasági, környezeti, szociális és kulturális problematika ma is él, az emberiség most is hasonló gondokkal küzd. Ma is él a kérdés: csak egy út van, mindenkinek azon kell haladnia? Ma is itt a félelem: mi lesz, ha ez az út még nagyobb válsághoz, pusztuláshoz, káoszhoz vezet? Mi legyen a növekvő társadalmi és területi egyenlőtlenségekkel? Ezekhez a problémákhoz az elmúlt, rohanó évtizedek – vívmányaikkal, vagy azok ellenére – hozzááttek. Ez a helyzet cselekvési helyzetbe hozza a társadalomelméletet, az ideológiákat. Ebben segítségére lehetnek az elmúlt évtized jelentős elméleti próbálkozásai a világrendszer-elmélettől a posztmodern megértéséig és kritikájáig. A globális kapitalizmus kihívása elől egyik nagy ideológia sem térhet ki, mert nem hagyhatja alternatíva nélkül sem a világot, sem a világot alkotó társadalmakat.

³² Almási kritikai alapállását mutatja az is, hogy az automatizálás, a tudomány termelésben játszott szerepével szembesülve, burkoltan feltette a kérdést, alkalmazható-e az élömlátás-ráfördítés, vagyis a munkaérték-elmélet a teljesítmény mérésére. Almási Miklós: *Rezgésszámok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1974, 323–324.

³³ Uo. 17., 284–285.

A 20. század uralkodó eszméi és a magyar történelem

Közhely, hogy a birodalmak, a nagyhatalmak és a nemzetközi erőviszonyok meghatározó módon befolyásolták a legújabb kori magyar történelmet, még hozzá sokszor brutális formában. Ezt említve nem elég az idegen hadseregek magyarok fölötti győzelmeire és azt követő megszállásokra, békediktátumokra gondolnunk. Nem elhanyagolható kihatású volt a magyar gazdaság kiszípolozása vagy függő helyzetbe kényszerítése az egyes birodalmi vagy szövetségi rendszerek keretében. Ez akkor is igaz, ha nem lehet egyenlőségjelet tenni a második világháború alatti és utáni magyar–német, illetve magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok közé. Az előbbiek klaszrikus gyarmati jellegűnek tekinthetők, az utóbbiak, legalábbis 1956 után, „fordított gyarmatiak”, ami leginkább a külkereskedelem szerkezetében és árviszonyaiban fejeződött ki.

20. századi sajátosság, hogy a nyugati-északi félteke modern birodalmi befolyásuk kiterjesztéséért, megőrzéséért folytatott küzdelmeikben erősen hangsúlyozott küldetéstudattal, ideológiai tartalommal ruházták fel magukat. Nagy-Britannia és nyomában az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország a liberális eszmék, a politikai és gazdasági szabadság képviselőjeként lépett föl a világszínpadon. Az őket kihívó Szovjet-Oroszország előbb a szocializmus mozgalmi-eszmei központjaként, majd megvalósítójaként vállalt történelmi küldetést. Ennek jegyében a leninizmus diktatúrához folyamodott, majd a sztálinizmus állami feladattá tette magát a szocializmus megvalósítását. Ezzel szinte egy időben a fasiszta Németország olyan nemzetinek hirdetett, valójában fajelméletre épített birodalmi célokat tűzött ki maga elé, amelyekhez legyőzött nagyhatalmak testén és lelkén vezetett volna az út. A faszizmust nehezebb az univerzális ideológiák egyikéhez kötni, bár bizonyos jegyei konzervatív filozófiai háttérűek.¹ Mindenesetre a sovinizmusba, fajgyűlöletbe átcsapó nacionalizmus hosszabb távon, vagyis a német hegemonia esetleges megvalósulása esetén a többi sértett, vele szövetséget vállaló nemzet számára sem ígért túl sok jót.

¹ Ormos Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009, 122–153.

Szemben a liberalizmus eredeti változatával és az e téren vele versengő konzervativizmussal, a szocializmus internacionalista alapállású volt, mert eredendően a közös emberi értékekre és érdekekre, illetőleg a tőkével szemben az egyetemes munkásokra hivatkozva lépett fel. A félperiféria modernizációs válságából és az első világháborúból születő leninizmus és a faszizmus ellentétes álláspontot képviselt a nemzeti kérdésben. Közös vonása volt e két birodalmi ideológiának a radikalizmus, a liberalizmus elutasítása és a politika, az állam mindenhatóságába, teremtményébe vetett hit.

A liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus eszméi már hamarabb, a 19. század végén gyökeret vertek a Kárpát-medencében. Egymással vívott küzdelmük egészen az első világháború kitöréséig a teljesítményüktől, a hazai közvéleményre gyakorolt hatásuktól, alapvetően belső tényezőktől függött. Persze a magyar szellemi, politikai életre akkor is nagy hatást gyakoroltak az egyetemes politikai, filozófiai gondolkodás eredményei, vitái és a nemzetközi gazdasági, kulturális fejlődés fő irányai, de nem közvetlenül.

Más lett a helyzet az első világháború és az abban elszenvedett vereség után. A 20. századi magyar történelem és politikai gondolkodás szempontjából sem elhanyagolható körülmény, hogy a liberális világhatalmak távolabb voltak, mint kihívóik. Ez nemcsak földrajzi értelemben igaz, hanem jóval tágabban, geopolitikailag is. Sőt eszmei értelemben is, hiszen Közép-Kelet-Európában, a félperiférián a liberalizmus elég hamar keresztútba került, tehát a konzervatív és a szocialista kapitalizmuskritika kettős kihívásával hamar kellett szembenéznie. Ezt a kritikát igazán a modernizációs utolérési kísérletek felemás kimenetele és a társadalmi elégedetlenség tette igazán jelentőssé, teret adva a baloldali és a jobboldali radikalizmusnak. Ezt a folyamatot gyorsította persze e radikális mozgalmak türelmetlensége és hatalomvágya is.

Magyarország esetében volt egy további körülmény, amely megnehezítette, hogy a szellemi életben hegemon helyzetbe kerüljenek a gazdasági-társadalmi modernitás és az emancipáció demokratikus ideológiai mintái. Ausztria–Magyarország az első világháborúban vereséget szenvedett, és szétesett a magyar nemzetet védelmező, de az országot függésben tartó birodalmi háttér. Ez a helyzet meghozta a formális függetlenséget, de ennek ára a korábbi szupremácia elvesztése lett. Ezt sem volt könnyű megemészteni. Azt pedig nem is lehetett, hogy a magyarság egyharmada más országok állampolgára lett, kisebbségi sorsba került. Pontosabban e téren elvileg akár jobban is alakulhatott volna a helyzet, ha a nagyhatalmak kikényszerítik a kisebbségi jogok érvényesülését, vagy ha a térség államai egy idő után kezdik közösen keresni a választ, az összefogás lehetőségét a mindnyájukat fenyegető birodalmi kihívásokra. Egy ilyen megoldás megnyithatta volna az utat a kisebbségi problémák jelentős részének a megoldásához is, de túl sokat követelt volna a szemben álló felektől, akik inkább a nagyhatalmaktól várták nemzeti érdekeik szavatolását.

Valamit még a birodalmi probléma idődimenziójáról. Megállapítható, hogy a birodalmi függés nem volt mindig azonos intenzitású. Így például más volt 1922 és 1937 között, amikor nem a függőség volt a magyar külkapcsolatok meghatározó jegye, és megint más 1938 és 1941 között, amikor Magyarország saját döntéseivel hozta függő helyzetbe magát. A szovjet birodalmi befolyás csökkent először

1961–1971 között, majd 1977-től, aztán 1987 és 1989 között fellazult. E hullámok megértését segíti, ha felidézzük: a két világháború közötti periódusban a liberális országok nem mutattak különösebb érdeklődést a térségünk iránt, és eltérő gazdasági és politikai érdekeik okán megosztottak is voltak. A nyolcvanas évek végén pedig a Szovjetunió már nem volt képes a gyám szerepét betölteni, ezért – ha nem is nyíltan, de – visszavonta a Brezsnyev-doktrínát.²

Mindez nem jelenti azt, hogy a rendszerváltás után, a függetlenség visszanyerésével a külső hatások, kényszerek háttérbe szorultak volna a világban, a kis nemzetek és így Magyarország életében. A globalizációnak kétségtelenül vannak „birodalmi vonásai”, de helytelen lenne azonosítani ezeket a komplex függést, politikai alárendelődést megtestesítő, a szuverenitást is korlátozó viszonyokkal. Újabb kérdés az Európai Unió megítélése ebből a szempontból. Ám éppen az unió léte és működése bizonyítja: az integráció védelmet is jelent a birodalmi hatásokkal szemben. Az uniós tagság megmutatja azt is, hogy más, ha egy hatalom önként korlátozza szuverenitását, mintha egy idegen hatalom teszi ezt kívülről, erőszakkal saját érdekei alapján.

Magyarországon a külső tényezők, a nagyhatalmak közvetlen befolyása akár konfliktusminimalizáló, pragmatikus politikára is ösztönözhetne volna a hatalmat gyakorló eliteket vagy azok markáns csoportjait. Csakhogy ezt az igazodó, belenyugvó magatartást sok körülmény többször is elhalványította, ellehetetlenítette. Először is a nagyhatalmak önmagukat befelé és a világ felé egyaránt, mint küldetésteljesítő erőt jelenítették meg – vallott és hirdetett ideológiáik részben birodalmi törekvések indoklását, részben éppen azok elfedését szolgálták. A kismemzeti elitcsoportok általában azon az áron tudták hatalmi pozíciójukat megtartani vagy megszerezni, ha a belső politikai berendezkedést és a külpolitikát alárendelték a rájuk nyomást gyakorló nagyhatalom elvárásainak. Cseppet sem melleleg, a térségünkben tartósan domináns szerephez jutó Szovjetunió befolyását csak rendszere exportjával tudta tartósítani, mert nem volt olyan erős sem gazdaságilag, de még politikailag sem, hogy ágensek együttműködése nélkül képes lett volna az alávetett társadalmak életét, gazdaságát ellenőrzése alatt tartani. Másodszor: a pragmatizmus akkor nyerhetett volna nagyobb teret, ha a magyar társadalom többsége máskülönben ki lett volna békülve sorsával, ha az egyes gazdasági, szellemi élet elitcsoportjai nem néztek volna egymással farkasszemet, ha a társadalom és értékrendje nem lett volna erősen polarizált. Ilyen helyzet csak a hatvanas és nyolcvanas években állt elő. Nem véletlen, hogy ez az időszak, amikor a pragmatizmus komoly szerepet játszott a magyar politikában.

Magyarországon a 20. században a nemzetközi viszonyok gyökeres átrendeződése a gazdasági, társadalmi és politikai rendszer megváltozásával járt. Ehhez még hozzá kell tenni azt, hogy megfelelő nemzetközi támogatás hiányában kudarcot vallottak azok a kitörési kísérletek, amelyek a birodalmi befolyástól való megszabadulást célozták.

² L. erről Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai*. I. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015, 490–494.

A fordulatok, gyakori rendszerváltások idején nem a pragmatizmus, a bölcs beleenyugvás, a kivárási törekvés jellemezte a politikai szereplők magatartását. A politikai színtér gyakori és gyors átrendeződése mindig markáns ideológiai alátámasztást igényelt, leginkább azért, mert a változások nem maradtak az addig létező gazdasági-társadalmi rendszer keretein belül. A hatalmat megragadó vagy ahhoz hozzájutó elitcsoportok jogcímeiket akartak kapni a szellem embereitől, az értelmiségtől a tulajdoni, intézményi és médiaviszonyok saját javukra történő átalakítására – ezekhez ideológiai megalapozásra volt szükségük. Ezeket a politikai forgatókönyveket sokszor a belügyekbe beavatkozó nagyhatalmak vezetői, illetve ő stábjaik ihlették. Hiszen az elit- és rendszerváltás összekapcsolása, a belső ellentétek kiélezése segíthetett valamennyire elrejteni az ezekben meglevő birodalomépítési érdeket.

Bár kétségtelen az is, hogy a különböző magyar társadalmi-politikai csoportok a válságokat sokszor akarták rendszerváltással leküzdeni. Ez a belső igény, az ismétlődő válságok és fordulatok „kitermelték” azokat a hazai ideológusokat és eszméket, akik és amelyek a rendszervitákat, a nagy nemzetközi eszmei áramlatok fogalmi rendszerét és nyelvhasználatát honosították.

További magyarázatot igényel az a tény, hogy a modern kori magyar történelemben a politikai és eszmei, ideológiai küzdelmek általában antagonizmusokban, az ellenfelek ellenségként kezelésében, a fennálló viszonyok teljes tagadásának formájában zajlottak. Döntőnek bizonyul ebből a szempontból, hogy az újonnan jelentkező politikai erők és a mögöttük álló társadalmi csoportok képtelenek voltak a hatalom, az uralom (hegemónia) megszerzésére az adott politikai rendszeren belül. Ennek oka egyszerűen az volt, hogy az ilyen vagy olyan előzmények után a hatalmat megszerző erők mindig olyan helyzetet igyekeztek teremteni, hogy alkotmányos úton se lehessen elvenni tőlük a hatalmat. Ez alól a szabály alól csak 1918, 1945, illetőleg az 1990 és 2010 közötti időszak kivétel. Ebből az következett, hogy az elégedetlen társadalmi csoportoknak, politikai erőknek az egész rendszert kellett kritika tárgyává tenniük, és forradalmi eszközökhöz kellett nyúlniuk, ha a hatalmat meg akarták szerezni. Erre sokszor csak a külső, nagyhatalmi beavatkozások teremtettek lehetőséget.

A folyamatos kilengéseket, 180 fokos fordulatokat önmagukkal is magyarázhatnánk, ti. azzal, hogy az ellentétek erősítik egymást. Érdemes mégis feltenni a kérdést: miért csak ritkán erősödtek a kompromisszumot, a középutat kereső ideológiák és politikai stratégiák?

Ilyen esetekben általában válaszként az erős középosztály és civil társadalom hiányát szokták említeni. Ebben a magyarázatban kétségtelenül sok az igazság. Most mégis hadd hívjam fel a figyelmet legújabb kori történelmünknek egy másik jellegzetességére, a szinte állandó egyensúlyhiányra. A történettudomány szívesebben használja a stabilizáció, a konszolidáció fogalmat arra a helyzetre, amiről itt most szó esik. Szerintem azonban az előbb feltett kérdésre jobban lehet válaszolni az egyensúly fogalmával. Egy ország, egy társadalom esetében akkor érdemes egyensúlyról beszélni, ha a belső erőviszonyok kiegyenlítettek, stabilak, ha az országot nem éri olyan külső hatás, amely eltéríti saját fejlődési pályájától. Ilyen egyensúlyi helyzet akkor is előállhat, ha az eltérítő erejű hatások semlegesítik egymást. Persze

egy külső hatalom dominanciájának elfogadása is elősegítheti az egyensúlyi helyzet kialakulását, de ez nem lehet olyan szilárd, mint amit két állam közötti érdekazonosság teremthet. Egyensúlyban akkor van a nemzetgazdaság, ha alapjában belső erőforrásokból képes finanszírozni saját szükségleteit, ideértve a fejlődéshez elengedhetetlen felhalmozást. Nem képzelhető el egyensúlyi helyzet akkor, ha a társadalom jelentős tömegei nem élnek létbiztonságban, ha nem javulnak érezhető mértékben a többség életkörülményei, életesélyei. A létbiztonságnak köszönhetően ugyanis csökken a meglevő társadalmi egyenlőtlenségek miatti feszültség.

További egyensúlyi feltétel – legalábbis a modernitás korában –, hogy a társadalom többségének értékrendje világos legyen, a többség tisztán lássa az ország valódi helyzetét, és ezek alapján alakíthassa politikai szimpátiáit, vagyis a lakosság ne csak pusztán szemlélője, zsűrizője legyen a politikai életnek, hanem valóságos állampolgárként részt is vegyen abban, aktív tagja legyen különböző pártoknak és mozgalmaknak. Jelenléte így „fegyelmezi” a politikai szereplőket, mert be kell tartaniuk bizonyos játékszabályokat, az egymással folytatott vetélkedésük közben sem tekinthetnek el a realitásoktól.

Magyarország elmúlt bő százéves története során ritkán került egyensúlyba, és maradt egyensúlyi állapotban. Volt, hogy a politikai, a szellemi élet nyugodt mederben zajlott, de közben a gazdaság tartós egyensúlyi problémákkal küzdött. Nem is beszélve arról, hogy szilárdnak, öröknek tekintett birodalmak váratlan gyorsasággal, vákuumhelyzetet hagyva maguk után, eltűntek.

Nem magától értetődő, hogy a szellemi közélet mentes lehessen az állandó egyensúlyhiány következményeitől. Ugyanakkor az is igaz, hogy több kiemelkedő alkotó értelmiségi és ideológus tett kísérletet a konfrontációs tendencia alternatívájának kidolgozására.

Az egyensúly hiánya, a sok rendszerváltozás nem centripetális, hanem centrifugális hatásokat generált a magyar szellemi-ideológiai életben. Ennek egyik ismétlődő következménye a polarizáció, az éles ideológiai szembenállás, az eltérő, egymással valójában nem érintkező szellemi világok kialakulása. Így vagy nem, vagy csak kinkserek közepette került sor a nemzeti, társadalmi, kulturális minimumok megfogalmazására, a sorsközösség vállalására az egymással rivalizáló ideológiai-politikai irányzatok között. Elmaradt olyan minimális közös nevezők kialakulása, amelyeket a szellemi, politikai élet irányítóinak, meghatározó képviselőinek tiszteletben kellett volna tartaniuk.

A valamennyi eddig említett sajátosság nyomán jelentkező ideológiai-politikai polarizálódás azt is jelentette, hogy az egyes nagy ideológiai áramlatokon belül nem a mérsékelt, az önmagukat reflektálni tudó irányzatok kerültek előtérbe, hanem az agresszív, a versenytársaktól nem tanuló radikális irányzatok. Persze akadtak kivételek, de általában ezek csak rövid életűek voltak. Ilyennek tekinthető az 1945–1946 közötti időszak és az 1990–2002 közötti periódus.

Végül meg kell említeni, hogy a nemzeti problematika, ha más-más módon is, de nagy kihívást jelentett mind a magyar liberális, mind a szocialista eszme számára, miközben segítette vezető helyzetben maradni, illetve az elmúlt évtizedben kedvezményezett helyzetbe kerülni a politikai konzervativizmust.

Az eddigiek azt bizonyítják, hogy az ideológiai mozzanat átítatta a társadalmi-politikai küzdelmeket, és nagy hatást gyakorolt a nagy tömegek értékrendjére, lelki beállítódására is. Ez már csak azért is így volt, mert a sikeres konszolidációs periódusokban, amikor elcsitulnak a politikai harcok, amikor a hatalmat gyakorlók túlereje és semlegesítési törekvései következtében a politika kiszorult a mindennapokból, a média és az iskola segítségével felerősödött a hivatalos rangra emelt ideológia indoktrinációja. Nem is lehetett ez másképp. Hiszen, mint már erről szó volt, a rendszerváltásokról és a velük járó elitcserékről olyan magyarázatra volt szükség, amelyet elfogadhat a társadalom többsége. Ehhez csökként kellett láttatni a múltat és ígéretesnek a jövőt. Különösen erős volt ez az ideologizálási kényszer a szocializmus időszakában, mert tagadni kellett a kapitalizmust, és valamiképpen át kellett hidalni azt a szakadékot, amely a valóság, a gazdaság, a társadalom tényleges állapota, teljesítőképessége és a jólét és a szabadság, egyenlőség megvalósulásának vágya, ábrándja között volt. Ezt eltérő módon kísérelték meg az ötvenes és a hatvanas években.³

Mindezek mellett sem könnyű érvényes megállapítást tenni arról, hogy milyen eredménnyel járt az antagonizmusok formájában zajló eszméi-politikai küzdelem. A kérdés tehát az, hogy milyen hatást gyakoroltak a nagy ideológiák a magyar társadalom értékrendjére. Másképp: mennyire igaz, hogy a nagy társadalmi csoportok szilárd értékrendjüknek megfelelően kerestek maguknak politikai érdekképviselőket?

Könnyebb lenne válaszolni erre, ha egyértelmű lenne a mindennapi társadalmi viselkedés, az erkölcsi-világnézeti beállítódás, értékrend és a politikai szimpátia közötti kapcsolat. Az utóbbi kettő között meglevő összefüggést gyengítheti, ha a politikai pártok, szereplők lejárati idejüket, vagy ellenkezőleg, látványosan sikeresek. A társadalmi értékrend sokkal nehezebb, hosszabb idő kell az átalakulásához, átalakításához. Nehéz például az 1939-es és 1945-ös választási eredményeket az értékrend gyors átrendeződésével magyarázni, pedig mindkét választás titkos volt. Könnyebb lehetne ebből a szempontból a helyzet az 1985-ös és az 1990-es választások összevetésekor. Hiszen meg lehetne kockáztatni azt az állítást, hogy az államszocializmus, a diktatúra alatt nem az értékrend, hanem az érdektelenség határozta meg a szavazói magatartást. Ezzel azonban megkerülnénk a problémát. A kádári társadalom értékrendje igenis tetten érhető az 1990-es választáson, de különösen az 1994-esen.

Az ideológiák érvényesülését, beépülését a társadalom tudatába, magatartási normáiba még egy fontos tényező befolyásolja. Ez az, amit nemzeti karakternek nevezünk. Nincs értelme misztifikálni vagy éppen „etnicizálni” ezt a kérdéskört. Sokkal inkább érdemes kapcsolatba hozni a nemzeti történelemmel és kultúrával. A „magyar” jellemvonások nagymértékben a 19–20. századi magyar történelem rövid, de jelentős sikereihez és súlyos kudarcaihoz, majd az azok nyomán kialakult alkalmazkodási kényszerek hatására szilárdultak meg. Elég itt a kismemzeti lét elviselésére, a nemzeti sérelmek feldolgozására, a felelősség áthárítására, a bűnbakkere-

³ Lásd ebben a kötetben „A jövőtől a jelen felé...” című tanulmányt.

sési hajlamra gondolni.⁴ Ahogy a nemzeti problematika befolyásolta az egyes nagy eszmeáramlatok hazai befogadását, úgy hatott a nemzeti karakter a sűrűn változó politikai irányok, rendszerek legitimitására, elfogadottságára. Sérelmi alapállás egyfelől, túlélési stratégiák másfelől – erről nemcsak a társadalomtörténet és -lélektan, hanem a magyar irodalom, színjátszás és filmművészet is nyújt ismereteket. A nagy tömegek az idők folyamán egyre óvatosabbá váltak, igyekeztek kimaradni a politikából, átvészelné a nehéz időket, mert időnkénti fellelkésedéseiknek hosszabb távon inkább kárát látták, mint hasznát. Ettől még körülvették, áthatották őket ugyan az ideológiák, akár akarták ezt, akár nem.

Mégsem lenne célszerű homogén egységként kezelni a magyar társadalmat. Először azért nem, mert az elmúlt száz évben igen sokat változott a struktúrája, szerkezete, szokásrendszere stb., mert az újabb és újabb kihívásokra nem válaszolhatott elzárkózással, még ha erre sokszor éppen a hatalmat birtokló csoportok akaratának megfelelően több kísérlet is történt. Másodszor azért nem, mert szinte soha nem volt olyan helyzet, hogy valamelyik nagy ideológia ki tudta volna a maga számára sajátítani a szellemi életet vagy éppen a társadalom többségének értékvilágát. Ezért is célszerű strukturálni a képet.

Befogadói-befolyásolási szempontból a társadalmat az egyszerűség kedvéért három részre osztom: a mindenkori politikai, gazdasági és kulturális elitre; a közép- és a népre. Elit alatt a mindenkori vezető, mintaadó csoportokat értem. Középen azok helyezkednek el, akik a politikától függetlenül a kor szintjén tudnak élni – akár vagyonuknak, szakmájuknak, képzettségüknek, akár társadalmi, kulturális tőkéjüknek köszönhetően. A népet azok alkotják, akik nem vesznek részt a közhatalom gyakorlásában, de rá vannak utalva a védelmére, szolgáltatásaira. (Ez a „szociológiai” népfogalom nem érvényteleníti az etnikai meghatározást.)

Nyilván befogadási és innovációs szempontból is az a kedvező helyzet, ha a közép számszerűleg jelentős túlsúlyban van, és viszonylag szuverén módon választ ideológiát. (Az előbbieket szerint az erős közép kevésbé hajlamos a szélsőségekre, a radikális eszmékre, inkább a nagy ideológiák mérsékelt változatai közül válogat.)

A gazdasági-társadalmi fejlődés, a rendszerváltozások sokasága persze szétzilálja ezt az alapképletet, amelynek következtében a közép nem szilárdulhatott a legerősebb társadalmi képződménnyé (kivétel ez alól talán a '70-es évek). Emellett az elitek is cserélődnek. A nép bár belül ugyancsak változik, de megoldatlan létproblémáival folyamatosan ránehezedik a politikai szférára. Így a politikai erőcsoportok a parlamentáris demokráciában elsősorban neki játszanak, még akkor is, ha a mediatiszt világban a játékszabályok módosulnak, a politikai kínálat üzenetek formáját ölti, jelentős tömegek kirekesztődnek, kimaradnak a politikából, kompetencia és motiváció hiányában nem gyakorolják állampolgári jogaikat.

Minden eddig érintett téma azt szolgálta, hogy a helyén tudjuk kezelni azt a kijelentést, miszerint az elmúlt évszázad három nagy eszmei áramlata komoly befolyást gyakorolt a magyar politikai és szellemi életre, a közgondolkodásra.

⁴ Pók Attila: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010.

Melyek is a három nagy eszmeáramlat, az egyetemes konzervativizmus, liberalizmus és szocializmus meghatározó jegyei, értékei? Természetesen itt most csak elnagyolt kép rajzolható, amelyből, amennyire lehetséges, ki kell hagyni a kölcsönhatásokat és az idődimenziót: a változásokat és hangsúlyeltolódásokat (1. táblázat).

1. táblázat: A „nagy ideológiák” tipológiája

	Konzervativizmus	Liberalizmus	Szocializmus
Szubsztancia	természet	egyén	társadalom
Mozgatóerő	a közösség szolgálata (erkölcs)	verseny (értelem)	emancipáció (felszabadulás)
Alany	állam	egyén	osztály
Cél	rend, biztonság	jólét, szabadság	egyenlőség, igazságosság
Közjő	a szerves rend	a szabad tevékenység feltételeinek megléte	a többség érdekeinek érvényesülése
Eszköz	erős állam	szerződés (piac, képviseleti demokrácia)	önkormányzás
Nemzet	tartalom: a lényeg	politikai közösség (állam)	a társadalom létezési formája
Egyenlőség	nincs	esélyegyenlőség	osztályok felszámolása
Legitimáció	múlt	jelen	jövő

Néhány megjegyzés még így is idekivánczik. Fontos, hogy az 1. táblázat az ideológiákat és nem a rendszereket, a valóságos praxist jelzi. Érdemes azt is szem előtt tartani, hogy az idők folyamán a nagy ideológiák sok mindent kölcsönöztek egymástól. Kiesett például az állam diktatórikus formája és az osztályuralom. Úgy tűnik: a liberalizmus egyfelől a legnagyobb nyertes, mert tőle vette át a legtöbbet a két versenytárs. Bár természetesen a liberalizmus is kölcsönözött – főleg a szocializmustól, de a múlt század '70-'80-as éveiben a konzervativizmustól is. Másfelől politikai erőként a liberalizmus az angolszász és a centrumországok kivételével nem tudott tartósan meghatározó szerepet játszani.

Valamennyit az időfaktorról. Voltak, akik szerint a 20. század a totalitarizmusról vagy legalábbis végletességekről szólt. Volt olyan jelentős tudós, aki a szociáldemokrácia évszázadáról beszélt. Az első pontban kifejtettekhez hasonlóak nemcsak a nagyhatalmak, hanem a nagy eszmeáramlatok élet- és hatásgörbéjét is meg lehet rajzolni. Eszerint a liberalizmus a legjelentősebb befolyással a 19. század végén és a

20. elején bírt, majd az 1980 és 2008 közötti időszakban. A konzervativizmus a '20-as években állt talpra, majd hosszú szünet után a '80-as években kapott újra erőre. Ma, az államszocializmus veresége után és a globalizációval szembeni ellenérzések, valamint a 2008-as válság okozta rémület, a nemzetek védelmi reakciója nyomán ismét szélesedő befolyása van ennek az erős állam, a történelmi-kulturális hagyományok mellett elkötelezett eszmerendszernek.

A kapitalizmuskritikára épülő szocializmus lendülete 1968-ban tört meg. A Nyugaton már az 1980-as, Keleten az 1990-es években helyébe lépő szociáldemokrácia már lemondott az eredeti célokról, ezzel szemben élesen küzdött az adott viszonyok átalakításáért, a szolidáris és igazságosabb társadalomért.

Ezek a tendenciák nyilván éreztették és éreztetik hatásukat Magyarországon is, amelyet a tér- és idődimenziót összekapcsolva érdemes vizsgálni.

Kezdjük az utóbbival. Magyarországon az első világháború előtt ugyancsak jelentős hatást gyakorolt a szabadelvűség, amelyet azért átszőtt a konzervativizmus. A liberalizmus radikális változata egy rövid időre, 1918-ban hatalmi helyzetbe is jutott. Ismétlésre csak hat évtizeddel később került sor. A rendszerváltás alapvetően a liberális eszmék jegyében folyt, annak ellenére, hogy a liberális párt csak a szocialistákkal kötött szövetségben kerülhetett ismét hatalmi helyzetbe. 2006, illetve 2010 után ez az irányzat elveszítette politikaformáló képességét. Jobb a konzervativizmus politikai mérlege, amely a két világháború között dominálta a hatalmat, és betöltötte a hivatalos ideológia szerepét. A második világháborús vereség és az azt követő társadalmi-politikai átrendeződés súlyos csapást mért erre az irányzatra. 1990-ben mégis innen érkezett az első szabadon választott miniszterelnök. Jelenleg a mai újjobboldali a konzervativizmusból táplálkozva építi, ápolja identitását.

Más a helyzet a szocializmussal, amely 1918–1919-ben, majd 1948 után kerülhetett domináns helyzetbe a hivatalos szellemi és politikai életben. Az államszocializmus első időszakában a sztálinista politika előbb elretentette a társadalmat, majd hitelességét, végül pedig tekintélyét is elveszítette. 1953 után a kommunisták egy része ki akarta javítani a rendszer hibáit, jóvá akarta tenni a hatalom birtokában elkövetett bűneit. A szocializmus erejét mutatja, hogy az 1956-os felkelés, majd szabadságharc során nem érte támadás a politikai szabadság követelése mellett a szocializmus alapvíványait. Az 1960-as évek közepétől a nyolcvanas évek elejéig a marxizmus meghatározta a magyar szellemi élet arculatát, a szocialista értékrendszer pedig széles körben befolyásolta a közgondolkodást. Erről tanúskodnak a szocialista párt sikeres választási szereplései is 1994 és 2006 között.

Amikor az előző bő száz év uralkodó eszméiről beszélünk, nem feledkezhetünk el bizonyos magyar sajátosságokról. Ezek egy része kiderül akkor, amikor az eszmék befolyási görbéinek eltéréseit látjuk, tehát összevetjük a nemzetközi tendenciákat a magyarokkal. Feltűnő például, hogy Magyarországon az elmúlt évtizedekben nem tudtak igazán megerősödni a zöld, a környezetvédő – öko- – mozgalmak. Ez a jelenség a civil társadalom gyengeségére, a gazdaság fejletlenségére, a szociális problémák nagyságára utal. Másik részük valódi regionális és/vagy magyar sajátosság. Ezek közül figyelemre méltó, hogy a nagy irányzatok radikális változatai kerülnek előtérbe. Ennek okairól már esett szó. Ehhez képest mérsékeltnek tekinthető a harmadik út magyar változata:

a népiek politikai gondolkodása, különösen annak Bibó István által képviselt, a liberalizmustól és a szocializmustól egyaránt megérintett változata.

Más a politikák ideológia alapja, és más az, amikor az egyes politikai gyakorlatok, közpolitikák elemzésével fejtjük meg egy-egy politikai erő tevékenységének valóságos társadalmi tartalmát, értelmét, hogy milyen értékeket és társadalmi érdekeket képviselnek valójában. Egyik sem ad elegendő alapot arra, hogy következtetéseket vonjunk le arra vonatkozóan, hogy milyen mértékben képes a politika befolyásolni, meghatározni a társadalmi értékrendet. Ennek tisztázása érdekében forduljunk a tér dimenziójához, és kapcsoljuk azt össze az időfaktorral (2. táblázat).

2. táblázat: A meghatározó eszmék befolyása a három nagy társadalmi csoportban

		Elit	Közép	Nép
1919–1944	Konzervativizmus	+	+	–
	Liberalizmus	–	+	–
	Szocializmus	–	–	+
	Népi gondolat	–	–	+
1945–1985	Konzervativizmus	–	–	–
	Liberalizmus	–	+	–
	Szocializmus	+	+	+
	Népi gondolat	–	–	+
1985–2014	Konzervativizmus	±	±	–
	Liberalizmus	+	+	–
	Szocializmus	–	+	+
	Népi gondolat	–	–	+

A táblázat mögött nincs egzakt felmérések empiriája, csak a történelmi tapasztalat.

A 2. táblázat értelmezéséhez emlékeztetni kell arra, hogy korábban elkülönítettük a mindennapi társadalmi magatartást, a társadalmi-politikai értékrendet és a politikai szimpátiát. A táblázat csak az utóbbi kettővel foglalkozik. A mindennapi társadalmi magatartásban mindenkor alapvetően a szokásokhoz kötődés dominál, de ez még se nem ideológia, se nem politika. A belső változásokról is szót kell ejteni, arról, hogy a népi gondolat többször is elágazott, vált jobboldali radikalizmussá a '30-as és a '90-es években, és inkább balra tolódott az 1930-as évek végén, illetve 1945-ben és 1956-ban, majd a '60-as és '80-as években.

Az egyes ideológiák nem akkor kerültek hegemon helyzetbe, amikor hivatalos rangra emelkedtek, vagy az égiszük alatt tevékenykedő politikai erők megnyerték a választásokat. Hegemon ideológiáról akkor beszélhetünk, ha a szellemi életben és a közép körében is meghatározó szerephez jut, illetve, ha jelentős mértékben képes

befolyásolni a nép értékrendjét. Ebből kiindulva a konzervativizmus 1922 és 1940 között került ilyen helyzetbe. Ebben az értelemben a liberalizmus talán soha nem volt hegemon – a legközelebb 1990 és 2006 között került hozzá. Bonyolultabbnak tűnik a szocializmus ügye. A szocialista ideológia – vagy inkább értékrend – az előbbi kritériumok szerint az 1960-as évek közepétől az 1980-as évek elejéig volt hegemon helyzetben, de ma is erős hatást gyakorol az előző rendszerben felnőtt nemzedékek gondolkodására. Ma egyik ideológia sincs hegemon helyzetben. Ez, negyedszázaddal a rendszerváltás után, igencsak sajátos jelenség.

Végezetül jogos föltenni a kérdést: mikor volt a többség által elfogadott jövőképe a magyar társadalomnak, nemzetnek? Erre a kérdésre nehéz pontos választ adni. Az eddig alkalmazott logikát követve azonban meg kell kísérelni a választ. Úgy tűnik, az előző századfordulón a modernizáció elkerülhetetlensége és a hasznához való hozzájárulás ügyében nagyjából azonos volt a megítélés. Erős volt a nemzet újraegyesítésének vágya a két világháború között. 1945/46-ban megegyezés volt abban, hogy nincs visszatérés, és a többség bízott abban, hogy egy igazságosabb, demokratikus berendezkedés ver gyökeret Magyarországon. 1956-ban egy ilyen jövő iránti igény határozta meg a tömegek viselkedését. A '70-es évek végéig a magyar társadalom látott maga előtt egy jövőt, még ha sokan nem is akarták maguknak azt. A rendszerváltás idején és közvetlenül utána a függetlenség mellé mindenki szociális piacgazdaságot kívánt.

Mostanra e kísérlet és a korrekciós próbálkozások kudarca miatt, és mert a korábban jelzett működési mechanizmusok ma is működnek, olyan helyzet állt elő, hogy nincs érvényes, hegemon jövőkép. Félő, hogy jövő nélküli, pesszimista nemzetté válunk. Reális nemzeti önismeret birtokában, a tanulságok levonásával lehet ebből a zsákutcából kikerülni, de ehhez új eszmék és új megoldások – nem pédig ismétlések kellenek. Nem önigazolást teremtő antagonizmusokra, hanem valóságos szellemi eszmecserékre, tanulásra egymástól és a múltból, új stratégiára, közös minimumra, sorsközösségre van szükségünk.

Úgy tűnik, a legújabb kori magyar történelem egyetlen uralkodó ideológiát sem igazol. Azt azonban bizonyítja, hogy eszmék, valóságos szellemi teljesítmények, viták nélkül nem lehet egyensúlyi helyzetbe kerülni, és választ találni a történelmi kihívásokra.

A centrum, a periféria és az ember

(Utószó helyett)

„Érzitek-e a XXI. századot?” – kérdezte még optimistán József Attila, amikor csak az első negyede telt éppen le a huszadiknak, amelynek nem sokkal később áldozata és egyben egyik koronatanúja lett.

Érezzük-e, „tudjuk-e” a 20. századot? – aggályoskodik a történész. Megvan-e már a szükséges távlat, van-e megfelelő nézőpont, hogy az esztétikai-művészi átélés és a mindennapi tapasztalat mellé bátran léphessen a tudományos megismerés? Vagy, hogy megkímélje magát a kudarctól, a társadalomtudomány inkább arra hivatkozzon, hogy nincs ok a sietségre, hiszen még van mit lapoznunk naptárunkban, hogy még sok-sok adatra van szükségünk az ítéletalkotáshoz, még fel kell dolgoznunk valamennyi e korban élt nemzedék életélményeit.

De akkor kezdjük a tapasztalásnál; mit válaszolna a kérdésre, milyennek látta, látja századát az, aki talán a legilletékesebb, az, aki végigélte. Már az is elgondolkodtató, hogy a lehetséges válaszadók nagy valószínűséggel olyan tájak, népek lakói közül kerülnének ki, akik úgymond kimaradtak az események fő sodrából. Hosszú életüket vagy viszonylagos elszigeteltségben töltötték, vagy netán szerencsésük volt, és túléltek a világháborúkat, a forradalmakat. Kedvező genetikai-biológiai és éghajlati adottságok mellett a geopolitikai tényezők lehetővé tették számukra az egészséges életet.

Nem kétséges azonban, hogy az ilyen 100 évesek (± 10 év) körében tartott közvélemény-kutatás kihívna a szakmai, történészi, szociológusi körök bírálatát módszertani alapon. Hiszen ez a minta éppen nem a tipikust szólítja meg, nem eléggé „reprezentatív”. Bármilyen furcsán is hangzik, még az sem biztos, hogy a túlélők lennének a leghitelesebb tanúk. Hiszen abból, hogy éltek, még nem következik az is, hogy befolyással voltak környezetük, nemzetük történetére.

Ezért lehet hitelesebb, nemcsak „valódi”, hanem „igazi” a költő, aki meg tudta ragadni korának lényeges viszonyait. Ezért lehet, ezért kell az ő szempontjait – ha nem is kizárólagosan – elfogadni a rövidnek vagy túl hosszúnak tartott múlt megértésére tett erőfeszítések során.

De lehetségesek más megközelítések is. Bertolucci 20. század című filmjének végén birkózni kezd egymással egy kereszténydemokrata meg egy kommunista. Csak birkóznak, anélkül hogy valamelyiküknek is sikerülne győznie. Ez lett volna

a lényege a 20. századi (olasz) történelemnek? Vagy e század 1914-ben kezdődött azzal, hogy egymásnak rontottak a világhatalmak, hogy megváltoztassák, illetve megőrizték a Föld politikai térképét, hogy az éppen felvágott tortát újraszetelezzék, vagy megfegyveljék a szomszéd mohóságát? S azzal végződött volna e század története, hogy 1989-ben összeomlott az államszocialista rendszer? Igaza lenne tehát Eric Hobsbawm-nak, hogy ez a mi századunk, szemben az előzővel, rövidre sikeredett, és az extrémítások korának tekinthető?

Nem biztos, hogy igaz, nem biztos, hogy ez lenne a 20. század legtalálhatóbb rövid jellemzése.

Mindenesetre azzal kezdődött, hogy nem maradt meghódítani való terület, a gyarmatosítás elakadt, miután eljutott az óceánok legkisebb szigetéig és a legelzártabb hegyvidékekig. Amundsen kirúgte a zászlót a déli pólusra, és ezzel szemléletesen lezárta a Föld ember általi meghódítását. De a tudomány számára a földfelszín nem jelentett semmilyen határt, sőt a felfedezések az új eszközök, módszerek, paradigmák révén csak szaporodtak. A relativitáselmélet segítségével újraértelmezhetővé vált a tér és az idő. Az atommodell megteremtésével, a legkisebb oszthatatlan alkotóelem struktúrájának feltárással a természet intenzív belső képe is kezdett kirajzolódni. Eközben a kvantummechanika azt is kiderítette, hogy együtt kell tudnunk élni azzal a nehezen belátható ténnyel, hogy néhány dolog soha nincs a helyén. És az emberi társadalom is egyre többet tudott meg önmagáról, múltjáról és létezési módjáról; az emberi személyiség is új megvilágításba került. S maga is – hasonlóan a modern (képző)művészethez – egészen másként kezdte látni és láttatni a dolgokat.

Valóságos korszak-e a 20. század? Vagy „csak” egy újabb 100 év? Erre a kérdésre egy másik kérdés megfogalmazásával és megválaszolásával lehet csak felelni. Tűzött-e ki ez az idő, a 19. század (vége) és az 1900-as évek eleje olyan feladatokat, amelyek az emberiséget vagy legalábbis annak nagy részét érintették? Olyanok voltak-e ezek a feladatok, amelyeknek fontosságáról az érintett nemzetek és társadalmi osztályok, csoportok képviselői maguk is meg voltak győződve?

Visszatekintve a száz évvel ezelőtti időre: az megfogalmazott sok akkor jogos igényt, amelyeket illetően egyetértés mutatkozott a közvéleményben, még ha sokan és sokszor egymástól gyökeresen eltérő megoldást is ajánlottak a felmerülő problémákra. Ezek közé tartozott a nemzeti kérdés, a nemzetek önrendelkezési joga, az általános választójog, a polgári és a politikai társadalom szétválasztása, az állam és a polgára közötti viszony rendezése, az állam és az egyház elkülönítése, az egyenlő jogok biztosítása.

A drámai feszültséget az adta, hogy miközben ezek a témák a polgárság, az új középosztály gondolkörét fémjelezték, és egyúttal a feudalizmus összességét kitevő rend végleges felszámolását jelentették, a színen már ott voltak az új szereplők – a munkásság és vele együtt a szocialista mozgalom. S ez többet akart: valóságos egyenlőséget és racionális (tervezett) társadalmi termelést. A század legfontosabb kérdése (talán) az volt, hogy mit kezdenek a nemzetek, a társadalmak, a népek a kezükbe került gazdagsággal, a kitágult lehetőségekkel: mire használják azokat, képesek-e keretekbe szorítani, önmaguk alá rendelni, saját rendelkezésükben tartani és elsajátítani saját megnövekedett potenciáikat.

A szocialista teoretikusok azt állították, hogy a tőkés formáció alkalmas az energiák felszabadítására, de nem képes azok egyensúlyban tartására, a „közjó” szolgáltatására állítására. Úgy tekintettek koruk viszonyaira, mint amelyek átmenetiek, így tekintették az időt is, amelyben éltek. Aztán kiderült, hogy ez az idő inkább visszamenet, mondhatnánk azt is, hogy hátramenet, ha nem lennénk biztosak abban, hogy ilyen igazából nem lehetséges a történelemben. Bár Umberto Eco elképzelhetőnek tartja a középkor újraéledését – a technikai-gazdasági függőség okán, az elálló rendszerek közötti harmónia megbomlása esetén.

Nem igazolódott, vagy legalábbis ebben a száz évben nem, Marx gondolata, mely szerint a kapitalizmussal véget ér az emberiség előtörténete. Sőt a kelet-európai dominó eldőléseivel Fukuyama diadalmasan visszajára fordította a tételt: nem az előtörténet, hanem maga a történelem ért véget. Minden kísérlet kudarcot vallott és kudarcra ítélt, amely a történelmi „fővonal” igazát, irányát, alapjait próbálja bírálni, megkérdőjelezni, és másik útra terelni az emberi társadalmat.

Igaz, beláthatjuk, hogy az „előtörténet vége” gondolat optimizmusa miatt ettől függetlenül is problematikus. Először is azért, mert látta-látja a kapitalizmus végét, lebecsülte – itt most nem részletezhető okokból – annak megújulási, válságmegoldó képességét. Másodszor is, mert arra a feltételezésre épült, hogy a társadalmi, nemzeti, etnikai, vallási konfliktusok a háttérbe szorulnak, és a kizsákmányolás és az elnyomás megszűnésével elveszítik történelemformáló szerepüket. Korunk azonban a globalizálódás ellenére vitatja ezt, és úgy tapasztalja, hogy nem tűnnek el a nemzeti, a társadalmi különbségek, hogy az új és régi típusú egyenlőtlenségek rendszereződve ellentétteké formálódnak, eszmei kifejeződési formát nyernek, és politikai küzdelmek révén jutnak egységbe vagy egyensúlyba. Nincs tehát igaza Marx optimizmusának. De azért Fukuyama is hiába reménykedik...

Természetesen nemcsak a kapitalizmus-szocializmus-vita szemszögéből értelmezendő és értelmezhető ez a mi századunk. Értelmezhető a „gyorsuló idő” felől is. Ebből a szempontból egyvalami újat mindenképpen hozott ez a kor, hisz míg korábban minden egyes nemzedék készen talált társadalmi-gazdasági viszonyok között élte le életét, s csak ritkán próbált meg változtatni azokon, addig ebben a században, csak az utóbbi évtizedeket tekintve, az embereknek, a társadalmaknak újabb és újabb technikai és társadalmi kihívásokkal kellett és kell szembenézniük. Olyan gyorsaságot vett a technikai-tudományos előrehaladás, amely alól a mindennapi élet sem vonhatta ki magát. Százmilliók élete változott meg gyökeresen az elmúlt évtizedekben. Ebben a rohanásban azért mégiscsak összetorlódott egymással a korábbi több ezer év: a modernitástól körülvevett, kőkorszakot élő törzsekkel, a fejük fölött repülő mű- és kémholdakkal áramló, értelmezhetetlen információdömpinggel.

Ebből a gyorsulásból és összetömrőlésből megszületett az igény és a gondolat: lehetőség van fejlődési szakaszok átugrására, megkerülésére, kiiktatására és megrovidítására. Az egyik járható útnak az tetszett, ha a centrum, a legerősebb országok közössége a gyengébbek rendelkezésére bocsátja a többleterőforrásokat, a szükséges materiális, monetáris és humán tőkét, illetve a tapasztalatot. Erre azonban a legfejlettebb országok mérsékelt hajlandóságot mutattak. Igen eredménytelen és szörványos kísérletek történtek a kérdés katonai eszközökkel történő megoldására,

a felhalmozott tőke erőszakos elsajátítására. A gazdaság és a politika viszonyának kérdésére a 20. század egyértelmű választ adott: nem lehet katonai erővel, diplomáciai furfanggal változtatni a világpiacra kialakuló hatalmi erőviszonyokon. Sőt az a hatalom, amely kísérletet tett az egyenlő biztonság–egyenlő fenyegetettség elvének érvényesítésére, felélte energiáit, és eltékozolta fejlődési tartalékainak jó részét. Az önálló mozgásteret, alapot megteremteni akaró modernizációs kísérletekben az állam töltötte be a motor szerepét. Egy ideig sikerrel. Később azonban alkalmatlannak bizonyult az erre a központi szerepre épülő hatalomgyakorlási modell és társadalmi szerkezet a „finomabb” feladatok elvégzésére. Vele szemben – ma úgy tűnik – sikeresebbnek bizonyultak azok a modernizációs és felzárkózási kísérletek, amelyekben az „államot” birtokló politikai erő nem a fővonal, a centrum tagadásában, hanem adaptálásában, másolásában látta-találta meg feladatát. Nem arra fecsérelte erejét, hogy elmaradottságának leküzdésével egyidejűleg alternatívát dolgozzon ki a tőkés rendszerrel szemben, inkább válogatni igyekezett a befogadható és befogadásra érdemes termelési-kereskedelmi és gazdálkodási kultúrák között, és ez az állam rá tudta kényszeríteni saját társadalmát arra, hogy elsajátítsa ezt a fajta kultúrát.

A lényegét illetően azonban nincs változás. Győzött a centrum, az országok-társadalmak többsége nem tudott közelebb kerülni hozzá. S ha erre a sikerre magyarázatot keresünk, akkor nem elég a történelmi előnyök, a pozitív energiák, a nyugati kultúra, az individuum politikai, gazdasági szabadságának említése. Nem elég annak hangsúlyozása, hogy éppen a 20. század az, amelyben ezek a tényezők, ha nem is súlyos konfliktusok, válságok és kataklizmák nélkül, de képesek voltak egymással termékeny kölcsönhatásba kerülni. Eközben a centrum elhárította a kihívásokat, mégpedig úgy, hogy nem elzárkózott, hanem a maga képére formálta vagy legalábbis igyekezett formálni a világot. Ezt az eredményt a fejlettebb országok közössége úgy tudta elérni, hogy nemcsak tőkéjét, gazdasági-technikai vívmányait, de életstandardját, fogyasztási modelljét is sikerült bevennie a periféria országainak többségébe. Az utóbbiak egy része strukturálisan ugyan meghasonultan, de megindult a felzárkózás útján. A másik része egyszerre szenved a múlt és a jelen bajaitól.

A „nagy csoda”, amelyet a centrum végrehajtott, hogy – miután lemondott környezetének közvetlen politikai alárendeléséről és ellenőrzéséről – így is versenyre tudta kényszeríteni az elmaradott országokat. Úgy tűnik, a partnernek nincs választása, vagy ha tetszik, éppen hogy szabad a választása – beszáll a világpiacnak nevezett ringbe. Szabad kimaradnia; ám ez egyenlő azzal, hogy szabad lemaradnia a világfejlődés trendjétől. E leválás, elzárkózás azonban csak akkor lenne-lehetne sikeres, ha közben realitása lenne az autarchiának, ha közben a lakosságot és különösen annak mozgékony, változni képes csoportjait sikerülne kivonnia a külső standardok hatása alól. E két dolog nélkül a bezárkózás egyet jelent a lemondással a fejlődésről. Ebben a században már a nemzeti keret nem elegendő a fejlődéshez, és szűknek bizonyul az a gazdasági-társadalmi egyensúly számára is. Belső egyensúly, természetes stabilitás nélkül pedig a demokratikus intézményrendszer is veszélyeztetett, és általában nem kerülhető meg a választás az anarchisztikus viszonyok eluralkodása és a diktatúra eszközével történő stabilizálás között. Megfelelő külső támogatás,

tőkeakkumuláció, piaci integráció hiányában azonban sokszor még ez a választás sem igazán szabad, hanem sokkal inkább kényszerlépés.

A „nagy csoda” tehát a verseny, amelyben a könnyebb súlyú versenyzőnek tetszik, nem tetszik, meg kell vívnia a nehézsúlyúval. Amúgy szigorúan szabályos körülmények, egyenlő feltételek között, pártatlan mérkőzésvezetővel és pontozókkal, akik annyira objektívak, hogy személytelenek is. A nevük: világpiac, Világbank, tőzsde. Figyelmük bár kiterjed(het) arra, mit mutatnak a mérlegelésnél a számok, a lényeg mégis az, hogy ez a mérleg valós számokat mutat: a versenyzők tényleges súlyát. Ez a verseny pedig nem az olimpia és nem a fair play alapján, hanem egészen más szabályok szerint folyik.

Persze veszélyt jelent az is, ha nem egyenlők az esélyek, bár a mérce azonos, de a küzdelem igazságtalan. Ezt tudják-látják a nézők, és csak hatalmas ideológiai-kulturális apparátussal lehet ideig-óráig eljelentékteleníteni előttük a tényt, hogy nem egyenlő felek mérkőznek. Ezért azt hajtogatják: vessen magára a gyengébb, hogy ringbe szállt az erősebbel. Vessen magára, mert szabad akaratából teszi, mert elhanyagolta a felkészülést, mert a világ akkor fejlődik – legalábbis Darwin óta végeképp így tartják –, ha az erősebb, ügyesebb és okosabb győz. A század végének erkölcsi szabálya szerint a küzdelem nem lehet élet-halál harc, és a győztesnek segítenie kell – legalább ennyi kötelező. Ez is a 20. század: az egyetemes világban egyetemessé szélesedik a felelősség.

De elég-e a centrum-periféria-probléma fókuszba állítása e száz év minősítéséhez, és kijelöli-e ez a metszet a többi történet helyét, súlyát az emberiség, az államok modern kori fejlődésében?

Nem valószínű, hogy így lenne. Ez a viszály ugyanúgy, mint a rendszerek harca, sokat segít a tartalom megértésében, a végeredmény bizonyításában, de el is szegényíti a jelenkor képét. Az ilyen lényeglátás arra kényszerít, hogy csak féljünk az uniformizálódó jövőtől, a technicizálódástól, a hollywoodi kultúreszménytől, a tömegtermelés és -fogyasztás normáitól, és az egyetemes kommunikációs hálózat létrejöttében, eluralkodásában főleg veszélyeket lássunk.

Jogos a félelem az információs monopóliumoktól, az emberi élet egyetlen dimenzióra való szűkítésétől. Az aggodalmak indokoltsága azonban nem szolgáltathat alapot arra, hogy azt mondjuk: ennek a századnak ez a végső igazsága és végkimenetele. Észre kell vennünk az egyetemes érintkezésben rejlő most feltáruló lehetőségeket, az emberi tudás tágulásában és felhalmozódásában rejlő esélyeket. S ha ez így van, akkor még kevésbé fogadható el a történelem lecsupaszítása és elszegényítése a végsőnek tűnő okokra, pusztán a nagy folyamatokra, a nyers alapstruktúrákra. Egy ilyen művelettel meghamisítjuk a múltat, megfosztjuk gazdagságától, dilemmáitól, választásaitól és sokszínűségétől. Utólag vesszük el vagy csökkentjük a felelősségét azoknak, akik nagy károkat okoztak az emberiségnek, az emberi kultúrának, és ugyanezzel a feledékenységgünkkel utólag fosztjuk meg érdemeiktől azokat, akik gazdagabbá tették az emberiséget az elmúlt évtizedekben felfedezéseikkel, alkotásaikkal, példamutatásukkal.

A jelen leegyszerűsítése végbemehet a történelem leegyszerűsítésével, elszűrítésével. De ez miért lenne érdekünk? Mire lenne jó, ha minden próbálkozást, útke-

resést, lázadást az adott kor viszonyaival szemben utólag utópikusnak, zsákutcának neveznénk? Mire lenne jó, ha a századvég kapitalizmusának fényében átértékelnénk a századelő kapitalizmusát, majd minden kritikai, meghaladási kísérletet hiábavalónak minősítenénk? Egy ilyen aktuálisan magának a modern kapitalizmusnak a történetét is meghamisítanánk. Hiszen azt sugallnánk, mintha önmagától lett volna hajlandó az önkorrrekcióra, nem pedig a belső és külső nyomás kényszerítette volna a megújulásra. Mire és kinek lenne jó, ha erről most elfeledkeznénk?

A 20. századi történelem kritikai újragondolása ma az egyik legfontosabb feltevése a jelenről és a jövőről szóló alternatíva keresésének. Nem elegendő azonban egyedül a kritika igénye, mert a gyors változás és a változás kényszere könnyen ahhoz vezethet, hogy a társadalmi-történeti látásmód, az egyetemes történelem és kultúra birtoklása az új nemzedékek számára az alkalmazkodás akadályaként jeleníődik meg. Nekik ma a kommunikációképesség megszerzése, a perspektívaszerzés az elengedhetetlen feltétel ahhoz, hogy elsajátíthassák az új világban való létezés ismeretanyagát, hogy lépést tarthassanak a világ többi részével.

Kétségtelenül megkönnyítené az útjukat, ha nem kellene megküzdniük a történelemmel – s miért is kellene, ha hosszú évszázadok igazsága a verseny és annak mai társadalmi formája? De hova vezet a jelen, a verseny kritikátlan szemlélete, apológiája? Korábban a történetírás igen sokszor vett részt a fennálló viszonyok igazolásában és elfogadtatásában. Miért kellene hagynunk, hogy szembekerüljön egymással az alkalmazkodás és az alternatívák keresése?

Mi itt, most el szeretnénk kerülni ezeket a csapdákat: a végeredmény felőli magyarázatot és a megértés nélküli történetírás csapdáját. Sok az elágazás a 20. század térképén. Ezek vizsgálata nemcsak a múltat őrzi meg a maga sokszínűségében, gazdagságában, hanem a jelent is, a közeljövőt is kitarja, és választásokat kínál. Olyan helyzet ez, amikor a tudomány a jövő kialakításához anélkül is hozzájárulhat, hogy feladná önmagát, eltekintene saját követelményrendszerétől.

Térjünk vissza a költőhöz, aki odáig merészkedett, hogy a mindenséghez mérje magát. Azt látta, hogy az emberiségnek már a mindenséggel és abban saját sokszorozódó, elszemélytelenedő hatalmával kell megbirkóznia. Sokan nem tértek ki a tudás és akarás felelőssége elől, vállalták a szembenézést, a kérdések feltételét, és válaszolni is megpróbáltak azokra.

Ők azok, akik nyomot hagytak a 20. századon – együtt újat akarásukkal, minden vívódásukkal, tévedésükkel, minden felfedezésükkel.

A tanulmányok eredeti megjelenési helye

1945 és a világtörténelem. In: *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ? Tanulmányok*. Szerk.: Feitl István – Földes György. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005, VII–XII.

A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok, 1948–1973. *Századok*, 147. 2013/6. 1349–1375. Egyszerűsítés, mechanizmus és iparirányítás 1953–1956. *Párttörténeti Közlemények*, 1984/2. 72–108.

Buharin és Nagy Imre. *Múltunk*, 1992/4. 15–25.

Kádár János és a nemzet (1956. november). In: *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Szerk.: Izsák Lajos – Stemler Gyula. Budapest, Napvilág Kiadó, 1996, 65–71.

1956 és a magyar felkelés. *Múltunk*, 2006/4. 26–41.

A Kádár-korszak jellegzetességei. In: *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. 1956-os Intézet – Debrecen, Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2002, 229–243.

A Kádár-rendszer és a munkásság. *Eszmélet*, 1993, 18–19., 57–73.

Kádár János és a magyar desztalinizáció. *Múltunk*, 2012/2. 192–214

Kádár János és az erdélyi magyarság. In: *Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére*. Szerk.: Földes György – Gálfalvi Zsolt. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005, 55–107.

Ívek és töréspontok Kádár János politikai pályáján. In: *Kádár János és a 20. századi magyar történelem*. Szerk.: Földes György – Mitrovits Miklós. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012, 11–33.

Aczél György és a kádárizmus (e kötetben jelenik meg először)

A jövőtől a jelen felé. A pártoktatási kézikönyvek szocializmusképe, 1945–1983. In: *Válaszúton „létező szocializmus” – politikai átmeneti időszak? – szocializmus? – kapitalizmus?* Vál. és szerk. Krausz Tamás – Tütő László. ELTE ÁJTK Politikatudományi Tanszékcsoport, Budapest, 1988

Történeti megjegyzések az államszocializmus legitimitásproblematikájához. In: *Sokszínű politikatudomány. Bayer József 70. születésnapjára*. Szerk. Sipos Balázs és Szatmári Péter. L'Harmattan, Budapest, 2016, 11–22.

Utópia és felelősség: Gáll Ernő baloldalisága. *Múltunk*, 2017/4. 4–50.

Kettős tükrök: 1968–2008. In: *A modernről a posztmodernig: 1968. Tanulmányok*. Szerk. Balázs Eszter – Földes György – Konok Péter. Budapest, Napvilág Kiadó, 2009, 11–45.

Már nem '68, még nem '89 – ideológiák a hetvenes években. *Múltunk*, 2016/4. 4–23.

A centrum, a periféria és az ember. In: *Akik nyomot hagytak a 20. századon. 1. Eszmetörténeti előadások*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1996, 7–16.

Névmutató

- Aczél György 101, 179, 184, 192,
 211–215, 217, 222–235
 Ács Ernő 61
 Ács Lajos 50, 81
 Ady Endre 183, 283
 Agárdi Péter 211
 Ágoston Vilmos 291
 Aldcroft, Derek H. 15
 Ali, Tariq 307
 Almási Miklós 342–343
 Althusser, Louis 316
 Altomáré Iván 64
 Ambrus János 140
 Amundsen, Roald 356
 Andics Erzsébet 241
 András Sándor 307
 Andropov, Jurij V. 100, 145
 Antal László 117, 228
 Antos István 56, 60, 66–67, 70
 Apor Balázs 9
 Apor Péter 9
 Apró Antal 19–20, 23–24, 26, 28, 56, 64,
 101
 Ara-Kovács Attila 188
 Arányi Sándor 65
 Arbatov, Georgij A. 334
 Arendt, Hannah 288, 301, 325
 Arisztov, Averkij B. 17, 102–104
 Aron, Raymond 298, 312
 Arrighi, Giovanni 308, 314
 Assmann, Jan VIII
 Babel, Iszaak 283
 Bagi Zsolt 211
 Bajbakov, Nyikolaj K. 30, 33–34
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 208
 Bakonyi Sebestyén Endre 61
 Balázs Gábor 315
 Balázs Imre József VIII
 Balázs Sándor 52–54, 58
 Bálint György 195
 Bálint József 9
 Balogh Edgár 288–290, 296
 Balogh Sándor 141, 158
 Baráth Magdolna 18, 24, 89, 145,
 155
 Barbusse, Henri 138
 Barcsi Tamás 315
 Bárdi Nándor 303
 Barla Szabó Ödön 44, 51
 Bartha Eszter 322
 Bauer Tamás 117, 120, 232
 Bauer, Otto 271–272
 Bayer József 264–269, 271, 313
 Beck, Ulrich 336
 Beetham, David 265–266, 268
 Békés Csaba 96
 Belényi Gyula 202
 Bénétton, Philippe 311
 Benkő Samu 286
 Berei Andor 60, 63–64
 Berend T. Iván 9, 12, 15, 36, 94, 108–
 109

Névmutató

- Berlinguer, Enrico 230, 281, 294, 326,
 340
 Bertolucci, Bernardo 355
 Bibó István 123, 286, 304, 353
 Bierut, Bolesław 286
 Biró A. Zoltán 297
 Birta István 12
 Biszku Béla 20
 Bloch, Ernst 312
 Bloch, J. VII
 Bloch, Marc X
 Bognár József 52, 119
 Bognár Károly 323
 Bolgár Elek 242
 Borhi László 9, 14
 Borsányi György 139
 Brandt, Willy 320
 Brecht, Bertolt 84, 125
 Bretter György 291, 296, 304
 Brezsnyev, Leonyid I. 20, 24, 27, 30–33,
 155, 160, 168, 174, 176, 180, 199,
 227, 333
 Bródy András 120
 Brzezinski, Zbigniew 184, 333
 Buharin, Nyikolaj I. 75–80, 82–84, 270
 Butenko, Anatolij 339
 Buzási János 323
 Camus, Albert 2, 78–79
 Carrillo, Santiago 326
 Castells, Manuel 318
 Castro Ruz, Fidel 309
 Cauté, David 79
 Cazacu, Virgil 187
 Ceaușescu, Nicolae 32–33, 115, 167–
 170, 172, 174–176, 179–181, 183,
 185, 187–193, 288–289, 299
 Chesnaux, Jean 316
 Churchill, Winston 272
 Ciepielewski, Jerzy 33
 Cohen, Francis 211
 Cohen, Stephen F. 78, 145
 Cohn-Bendit, Daniel 307, 311
 Cohn-Bendit, Gabriel 307, 311
 Csátár György 58
 Csermanek János *l. még* Kádár János 208
 Csikós Nagy Béla 42, 118
 Csizmadia Ervin 230, 232, 266
 Csoóri Sándor 152
 Csou En-laj 333
 Dahrendorf, Ralph 88, 306, 319–320,
 327
 Daix, Pierre 295
 Dalos Rimma 327
 Darányi Kálmán 202
 Darwin, Charles 359
 Dávid Gyula 284
 Debord, Guy 314, 316, 325
 Dews, Peter 312
 Dimitrov, Georgi 286
 Dobi István 148
 Domokos Géza 295, 302
 Donáth Ferenc 99, 113, 152, 158
 Dornbach Alajos 151
 Durandin, Catherine 169
 Dworkin, Anthony 319
 Dylan, Bob 309
 Eco, Umberto 357
 Egyed Péter 297
 Ehrenburg, Ilja G. 2
 Emődy Zsolt 325
 Engels, Friedrich VII, 326, 339
 Eörsi László 90
 Erdélyi Károly 25
 Erdős Péter 67, 69
 Erhardt Miklós 314
 Facsády Kálmán 12
 Fanon, Frantz 317
 Farkas Mihály 46, 51, 81, 143, 145–146
 Farkas Vladimir 198
 Fehér Ferenc 322
 Fehér Lajos 102
 Feitl István 15, 31, 86, 88, 141, 272, 286
 Fekete Sándor *l. még* Hungaricus 125
 Ferge Zsuzsa 130
 Ferwagner Péter Ákos 311, 315

Fink, Carole 310
 Fock Jenő 19–20, 23, 28, 30, 33
 Ford, Gerald 179, 333
 Földes György VIII, 18, 27, 86–87, 108,
 157, 204–205, 217, 234, 272, 278,
 286, 290, 293, 346
 Frei, Norbert 310, 317, 325
 Friedman, Milton 337
 Friss István 18–19, 40, 54, 66, 109
 Fukuyama, Francis 299, 326, 357
 Furet, François 306–307

 Gaál Gábor 296
 Gábor R. István 120, 130
 Gadó Ottó 69
 Gagy József 297
 Galasi Péter 120
 Galati, Stephen E. 169
 Gálfalvi György 295
 Gálfalvi Zsolt 286
 Gáll Éva 284
 Gáll Ernő 174, 275–276, 279–305
 Garaudy, Roger 316, 321, 326
 Gáspár Sándor 72, 162
 Gassert, Philipp 310
 Gati, Charles 85
 Gaulle, Charles de 311
 Gazsó Ferenc 130
 Georgescu, Vlad 189
 Gergely Miklós 39
 Germuska Pál 13
 Gerő Ernő 16, 39, 42, 45–46, 50, 52,
 54–55, 57, 60, 62, 65–66, 68, 70, 81,
 98–99, 142, 145–146, 155, 158, 197,
 243, 246
 Gerson, Mark 334
 Gheorghiu-Dej, Gheorghe 103, 160–
 161, 165, 167–168
 Giddens, Anthony 310
 Gidó Attila 282
 Glatz Ferenc 99
 Glezerman, G. E. 339
 Goldman, Lucien 291, 301
 Gombár Csaba 135
 Gombár József 323

Gomulka, Władysław 85, 89, 148, 214
 Gorbacsov, Mihail Sz. 95, 122, 191–192,
 207, 274
 Gosztonyi János 172
 Gough, Roger 139
 Gramsci, Antonio 214, 278
 Greenspan, Alan 335
 Grósz Károly 192–193
 Guevara, Ernesto „Che” 309

Gyáni Gábor VIII
 Gyarmati György 9, 141, 205
 Gyimesi Éva, Cs. 295, 297
 Gyöngyösi János 158
 György Péter 231

Habermas, Jürgen 312, 320, 328, 336,
 338, 341–342
 Habuda Miklós 57, 72, 109, 127
 Hajdu Tibor 143
 Halász Gábor 298
 Hanák Tibor 116, 298, 304
 Hankiss Elemér 121
 Hanson, Philip 23
 Haraszti Éva 102
 Hári Béla 71
 Harlov Melinda 220
 Havas Ernő 242, 246
 Hayek, Friedrich August von 320, 337
 Házi Árpád 42
 Hegedüs András 16, 56, 63, 65, 68, 117
 Hegedüs B. András 89
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1, 317
 Heller Ágnes 229, 324
 Heller, Mihail 14, 33
 Hendrix, Jimi 320
 Hermann István 212
 Hewett, Edward A. 26
 Heym, Stefan IX
 Hidas István 44–45
 Hitler, Adolf 80
 Ho Si Minh 309
 Hobsbawm, Eric 96, 308, 311, 318, 337,
 356
 Honvári János 11, 14

Hopkins, Terence K. 308, 314
 Horváth Andor VIII, 284
 Horváth Miklós 92
 Hruscsov, Nyikita Sz. 16–17, 19–21,
 23–24, 76–77, 89, 96, 100–101, 103,
 112, 115, 151, 154–155, 160, 162,
 165–166, 168, 203, 218, 223, 225,
 272–273, 323, 334, 339
 Humbert-Droz, Jules 244
 Hungaricus I. még Fekete Sándor 125
 Huntington, Samuel P. 301
 Husák, Gustáv 184
 Huszár Tibor 138, 150
 Huszár Vilmos 291

Illyés Gyula 162, 164–165, 179, 183,
 220, 225, 296
 Ince, Martin 318
 Izsák Lajos 88, 141, 286

Jameson, Fredric 317, 325, 330, 342
 Jancsó Miklós 220
 Jánossy Ferenc 11, 78
 Jaspers, Gertrud 325
 Jaspers, Karl 325
 Jászi Oszkár 298, 304
 Jezsov, Nyikolaj I. 79
 Johnson, Lyndon B. 335
 József Attila 196, 355
 Juhász Ferenc 220
 Junker, Detlef 310
 Justus Pál 143, 243

Kádár János XV, 17–20, 22–25, 28,
 30, 32–33, 93, 98–105, 108–113,
 115, 118–125, 136, 138–202, 204,
 206–211, 215–216, 218–219,
 221–222, 224, 229, 231, 234–235,
 333, 340

Kaganovics, Lazar 76–77
 Kállai Gyula 167
 Kalmár Melinda 268, 334
 Kamenyev, Lev B. 78
 Kant, Immanuel 61
 Kántor Lajos 295

Kanyó András 150
 Karádi Éva 331
 Kardelj, Edvard 18
 Kassai Géza 242
 Kassák Lajos 272
 Katona Imre 180
 Katsiaficas, George 308
 Kellner, Douglas 312
 Kende Péter 151
 Kennedy, Robert 322
 King, Martin Luther 322, 335
 Király István 211, 278
 Király Károly 184, 293
 Kis János 200, 229
 Kiss Árpád 40, 45
 Kiss Endre 327
 Kiss József 151
 Kiss Károly 17, 103, 155
 Kiss Lajos, Cs. 331
 Kissinger, Henry 178, 333
 Kocka, Jürgen 320
 Koestler, Arthur 279
 Kolosi Tamás 120, 133, 135
 Komócsin Zoltán 173–174, 199
 Konok Péter 278, 314
 Konrád György 117, 129, 336
 Kopátsy Sándor 69
 Kornai János 12, 14, 63, 69
 Kossa István 64, 72
 Koszigin, Alekszej Ny. 20, 23, 25, 27–30,
 32–34
 Kovács András 114
 Kovács István 322–323
 Kovács Kiss Gyöngy VIII
 Kozma Ferenc 29, 118
 Köböl József 101
 Köpeczi Béla 212, 322–323
 Kőszeg Ferenc 200
 Köves András 22, 32
 Krausz Tamás 270, 322
 Kristol, Irving 334
 Kurlansky, Mark 310
 Kulcsár Szabó Ernő 116
 Kun Miklós 79
 Lakatos Menyhért 141

Lăncrăjan, Ion 188
 Láng Gusztáv 290
 László-Bencsik Sándor 135
 Lázár György 34, 180
 Lengyel László 108
 Lenin, Vlagyimir I. 77, 147, 184,
 215, 226, 231, 242, 270–271, 278,
 293
 Leszecsco, Mihail A. 23–24, 28, 32
 Lomax, Bill 109
 Losonczy Géza 99
 Ludwig, Emil 271
 Lukács György 84, 116–117, 140, 215,
 221, 224, 228, 280, 285–286, 304,
 323, 326
 Lunacsarszkij, Anatolij V. 212

MacDonald, Ian 310
 Madách Imre 214
 Makkai Sándor 293
 Malenkov, Georgij M. 16–17, 76, 87,
 102–104
 Mann, Thomas 2
 Mannheim Károly 331
 Mao Ce-tung 101, 146, 309, 317
 Marcuse, Herbert 299, 309, 312,
 314–316, 325, 328
 Markó Béla 293, 295
 Márkus György 229, 324
 Márkus Mária 117
 Marosán György 111, 149
 Marton Ádám 26
 Marx, Karl VII, X, 215, 271, 280–281,
 288, 292, 302, 309, 311, 315, 320,
 326, 339, 342, 357
 Maserov, Pjotr M. 30
 Meadows, Dennis 337
 Meadows, Donella 337
 Mekis József 61
 Méliusz József 293
 Méray Tibor 154
 Merleau-Ponty, Maurice 79
 Mészáros István 301
 Meyer, Thomas 320
 Mező Imre 99

Mickiewicz, Adam 214
 Mićunović, Veljko 100
 Mikojan, Anasztasz I. 15, 77, 79,
 98
 Miller, Susanne 320
 Mindszenty József 92
 Mitchell, R. Judson 118, 333
 Mód Aladár 125
 Moldova György 135
 Molnár Erik 125
 Molnár Gusztáv 287, 291
 Molotov, Vjacseszlav M. 77, 100
 Mónus Illés 243
 Morewood, Steven 15
 Murasko, G. E. 9
 Münnich Ferenc 21, 100, 102

Nagy Ágnes 26
 Nagy András 10
 Nagy Imre 16, 42, 45, 50–51, 54–55,
 75–84, 87–90, 93, 99–104,
 111–112, 124, 126–127, 142,
 144–151, 155, 160, 198, 201, 205,
 286
 Nagy Józsefné 64
 Nagy László 322
 Nagy Tamás 67, 70
 Natonek Imre 67
 Nemes Dezső 161–162
 Németh László 92, 205, 220
 Némethné Vágyi Karola 98, 110, 148,
 160, 214
 Niculescu-Mizil, Paul 172–174
 Nixon, Richard M. 333–335
 Noszkova, A. F. 9
 Novák Csaba Zoltán 288
 Nove, Alec 14
 Novikov, Vlagyimir Ny. 23
 Nozick, Robert 320, 338

Nyekrics, Alekszandr 14, 33

Offe, Claus 313
 Olt Károly 45
 Orbán Sándor 113

Orbán Viktor 328
 Ormos Mária 344
 Pál László 135
 Pálffy György 143
 Pálffy József 323
 Papp Zsolt 135
 Párdi Imre 30
 Pataki Ferenc VIII
 Pécsi Kálmán 13, 19, 21–22, 25–26
 Péter Gábor 143–144
 Péter György 49, 53–54, 58, 62,
 66–67

Pető Iván 9, 109, 112
 Piketty, Thomas 335
 Pintér István 140
 Pizskov, Alekszandr 15
 Pók Attila 350
 Pokivajlova, T. A. 9
 Potthoff, Heinrich 320
 Ponomarjov, Borisz N. 320
 Popescu, Dumitru 179
 Poszler György 304
 Preobrazsenszkij, Jevgenyij A. 12, 270
 Pritz Pál 169
 Pusztai Béla 54

Rácz Árpád 113, 155
 Radnóti Miklós 2
 Rainer M. János 16, 55, 76, 80, 87, 89,
 107, 142, 151, 217
 Rajk László 89, 142–143, 146, 197
 Rajnai Sándor 185, 187
 Rákosi Mátyás 16, 40, 42, 44, 50, 54–55,
 58, 65, 68, 76, 81, 87–89, 93, 99, 101,
 103, 110–111,
 125–127, 138–139, 141–147, 149–
 150, 154–155, 197, 215, 224, 286
 Rákosi Sándor 76, 142
 Ramet, Sabrina P. 223
 Randers, Jorgen 337
 Ránki György XIII
 Rawls, John 320, 335
 Reader, Keith A. 312, 327
 Reagan, Ronald 189, 337

Rees, E. Arfon 9
 Reinhold, O. 339
 Révai József 150–151, 245, 286
 Révész Sándor 116, 211–212, 229
 Riesman, David 313
 Rikov, Alekszej I. 77, 79
 Ripp Zoltán 90, 150–151, 200, 216, 235
 Romsics Ignác 9, 86
 Rudas László 242
 Rumjancev, Alekszandr 18

Ságvári Ágnes 99, 149
 Salamon Konrád 139
 Sarkozy, Nicolas 328
 Sartre, Jean-Paul 2, 301, 312, 317
 Schmidt Péter 322
 Sebestyén Géza 176
 Semprun, Jorge 279, 326
 Seres Attila 10
 Šik, Ota 29
 Simai Mihály 332
 Sinkó Ervin 280, 283
 Sipos Balázs 86, 169
 Sipos Levente 98, 148, 155, 160
 Skirjatov, Matvej F. 79
 Solt Otília 200
 Somlai Katalin 151
 Soós László 214
 Ständeisky Éva 91, 205
 Stiglitz, Joseph E. X, 338
 Stinchcombe, Arthur L. 267
 Supek, Rudi 292
 Sütő András 174

Szabó Bálint 37
 Szabó Gábor 315
 Szabó Gergely 39
 Szabó János 150
 Szakács Sándor 9, 109, 112
 Szalai Béla 41, 70, 72, 81
 Szalai Erzsébet 117, 266
 Szamuely László 36–37, 52
 Szász János 60, 284, 295, 302
 Székely Gábor 141, 286
 Szekfű Gyula 208

- Szelényi Iván 117, 129, 336
 Szereda, Vjacseszlav 16–17, 89, 146
 Szilágyi N. Sándor 291
 Szirmai István 158, 161–162, 164–165
 Szita János 26, 28
 Szokai Imre 193, 206
 Szoltsenyicin, Alekszandr I. 290, 326, 338
 Szócs Géza 188
 Szőnyi Tibor 143
 Sztálin, Joszif V. 4, 14–15, 62, 76–80, 82, 87–88, 138, 140–141, 205, 215, 223, 246, 271–272, 277, 285, 287
 Sztikalin, Alekszandr 17, 89, 146
 Szuszlov, Mihail A. 17, 98, 102–104, 146
 Szűrös Mátyás 192–193, 322
- Tabajdi Csaba 193, 206
 Takács Lajos 184
 Takács Róbert 155
 Tamás Gáspár Miklós 291
 Tanczos Gábor 289
 Tanyi Attila 320
 Tardos Márton 26
 Taubman, William 223
 Tausz János 58
 Tauszk (Tállós) György 60
 Teleki Ernő, gr. 290
 Tengelyi László 281
 Thatcher, Margaret 337
 Therborn, Göran 267
 Tibori Szabó Zoltán 290
 Timár László 243
 Timár Mátyás 27
 Tismăneanu, Vladimir 288
 Tito, Josip Broz 85, 89, 102–103, 146
 Tocqueville, Alexis de 88, 266
 Togliatti, Palmiro 215
 Tolnai Ottó 311
 Tomszkij, Mihail P. 80
 Tordai Zádor 282
 Tóth Károly Antal 188
- Tóth Sándor 290
 Touchard, Jean 311
 Toynbee, Arnold XI
 Tőkei Ferenc 315–316
 Trockij, Lev D. 78
 Truman, Harry S. 4
- Ujváry Gábor 214
 Urbán Károly 72, 76, 109–110, 127, 141
- Vajda Imre 22
 Vajda Mihály 229, 325
 Valdez, Jonathan C. 333
 Valuch Tibor 203
 Vályi Péter 34
 Vámos Imre 323
 van der Wee, Herman 313, 320
 Varga Edit 43
 Varga György, T. 82, 214
 Varga István 10, 18, 149
 Varga Lajos, Sz. 202
 Varga László 100, 140, 143
 Varga Zsuzsanna 112, 152
 Vas Zoltán 51
 Vass Henrik 149, 220
 Veres Mária 150
 Vida István 92
 Volokityina, T. V. 9
 Wallerstein, Immanuel 308, 314, 326
 Watkins, Susan 307
 Weber, Max 313
 Wiener, Jon 310
 Wright, Tony 276
- Zeidler Miklós 169
 Zinovjev, Alekszandr A. 77–78, 80, 267, 271–272
 Žižek, Slavoj 329–330
- Zsdanov, Andrej A. 79, 212, 227

A jelen kort, annak történetét megismerni akaró kutató számára az idő első látásra túl közeli. Ettől az érzéstől úgy szabadulhat meg, ha a rövid időtartam mögött keresni kezdi azt a hosszabb távot, amelybe a jelen illeszkedik, vagy amelyet megtör. A jelen általában az időt (a történelmet) szűk térré szorítja össze, néha viszont – a fordulatoknál és a töréspontoknál – széles perspektívát nyit meg előtte. Mindkét esetben az a látszat, hogy a pillanat győz a trend, a tendencia fölött. Előfordulhat ez is, de a történész mégsem eshet a látvány fogságába, keresnie kell a véletlen mögött a társadalomban, gazdaságban, politikában működő törvényszerűségeket, a hosszabb időtáv és a korábbi nemzedékek által formált struktúrákat. A tendenciák és a struktúrák azonban nem döntenek az emberek helyett: a sokféle érdek és akarat eltérítheti megszabottnak ítélt pályájáról az időt. Ugyanakkor éppen ugyanezen érdekek és akaratok összeütkezésének köszönhetően soha nem úgy, sokszor nem az eredetileg szándékolt tartalommal és formában valósulnak meg az eredeti tervek.

Jelen kötet három nagy témakörbe foglalja a szerző több évtizedes jelenkortörténeti kutatómunkáját 1945-től a rendszerváltásig: a gazdaságtörténet és a kádárizmus hosszabb időtartamú, valamint a fordulópontok pillanatait (mint 1956, 1968) vizsgáló tanulmányaiban, nem nélkülözve a történetfilozófiai-eszmetörténeti perspektívát sem. A keretet pedig a jelen kor nagy kérdései, a „háború és béke”, valamint a történelmi sorsszerűség (centrum–periféria) problematikájának boncolása adja.

3800 Ft

ISBN 978-963-9697-84-3
www.napvilagkiado.eu

Földes György Ívek és töréspontok

napvilág

1945
1956
1968
1989
2008

Gazdaság, politika, ideológia
1945 után